

वाचस्पतयः

वृहत्संस्कृताभिधानं

नवम खण्डः ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव सङ्कृतम्

१८३२ सम्बत्सरे सुद्रितम् ।

VACHASPATYA.

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS+PART IX

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARSAWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutt

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS AND PUBLICATIONS.

1. **असुबोधधाम व्याकरणम्** Asubodham Vyakarsanam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College for the use of the undergraduates of the Indian Universities. Royal 12 mo. 500 pages Revised Edition. Rs 3 Ans. 4
2. **धतुरुपादशा** Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit Cojugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8 vo. 274 pages. 2 0
3. **सब्दकोष महाविधि (संस्कृत विविधान)** Sabdastoma Mahanidhi A Sanskrit Dictionary in alphabetical order by Professor Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and College 4 to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit 10 0
4. **सिद्धान्तकौमुदी-वर्णा संहिता** Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Pofessor Taranatha Tarkavachaspati. in 2vols. 8 vo. 1400 pages. 11 0
5. **सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)** Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author 0 8
6. **तुलानादिपद्धति** Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largeness by the same author (in Bengali characters.) 0 0
7. **गयाश्रद्धादिपद्धति** Gaya Shradhadipadhati. A treatise on the Gaya Shradha by the same author. Revised edition 1Re
8. **शब्दार्थरत्न** Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. 12 Ans.
9. **वाक्यमञ्जरी** Vakyamanjari A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters) 0 4
10. **वृत्तान्तमञ्जरी तथा इतरकाव्यर सटीक** Vrittarnatnakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on prosody. 0 10
11. **वेणीसंहार नाटक—सटीक** Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. Revised edition. 1 0
12. **मृदारक्षशा** Mudrarakshasa. A drama with the commentary of Prof. Tarkavachaspati 1 8
13. **रत्नावली** Ratnavali Ditto. A Drama edited by Prof. Tarkavachaspati. 0 12
14. **मालविकाग्निमित्र** Malavikagnimitra. A Drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8
15. **धनञ्जयविजय सटीक** Dhananjayavijaya. A Drama edited with notes by Prof. Tarkavachaspati 0 4
16. **महावीरचरित** Mahavircharita. A drama of Bhavabhuti edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8
17. **संख्ययातकौमुदी सटीक** Sankhyatatwakoumudi. The system of Sankhya Philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 0
18. **वैयाकरणभूषणसार** Veyyakarana Bhushanasara. A treatise on Grammar, by Kounda Bhatta the revised edition, Edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12
19. **लिलवती** Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12
20. **विजयान्त** Vijaganita. Algebra. of Bhaskaracharya edited by Prof. Tarkavachaspati 1 0
21. **सिशुपालाब्ध** Sishupalabaddha with Mallinath's commentary, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 0
22. **किरातार्जुनीय सटीक** Kiratarjunia Ditto. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8
23. **कुमारसम्भवा** Kumarasambhava Purva khandana Ditto (First seven cantos only) this edition contains certain portions of Sivapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12
24. **संस्कृत-संज्ञा-सूची** A Comprehensive Sanskrit Dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College. in 20 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for those students of Sanskrit who are desirous of obtaining a through knowledge of the Language. The Work is Composed of the following materials.
 1. Panini on genders.
 2. on the suffixes.
 3. On the primitive and derivative words.
 4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit Dictionary and Rudhakanta's Sabdkalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries.
 5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.
 6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlink Sanskrit and German Dictionary.
 7. Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained. Charvaka, Madhyamika Yogachara, Vaibhasika, Sautrantika, Arhata, Ramanuja, Madhwa, Pashupata, Saiva Pratya-pijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Sankhya Patanjala, and Vedanta.
 8. The technical terms of the Shronta and Grihya sutras.
 9. The technical words of Hindu law.
 10. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
 11. The plan and scope of the Mahavarata and Ramayana
 12. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
 13. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
 14. The technical terms of Hindu medical science are fully explained; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.
 15. The explanation of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
 16. The principles of Hindu astrology.
 17. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, prosody Musical science, Military science, Cookery, Siksha, Kalpa, science on Horosc, Natayoga, and Vastu-hastra.
 18. Classifications of the Vedas.
25. This work is expected to be completed before 1878. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author (in the Press) Ten parts (1-10) of this Important Sanskrit Dictionary have been delivered from the Press The Price of each part is 6. Rs To subscribers 100 Rs. for the complete work.
26. But persons advancing Rs. 80 before the month of 1876 will get the complete work as it is Published in parts
27. **कदम्बरी** Kadambari. The celebrated prose works of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati.
28. **राजप्रसस्ति** Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati.
29. **सिद्धान्तविन्दुसार** (सिद्धान्तविन्दुसार संहिता)

[illegible]

हृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भोर्विद्वपतां सरणरूपं वा दोषः प्राप्नोति तस्मात् तद्विषयपरिहाराद्यं गर्भपञ्चयुधि च गर्भस्थयाः स्थिया यत्प्रियमभिलषितं तत्कस्मादनीयम्' ।
किं च 'स्य्यैयं चतुर्थे त्वङ्गानाम्युत्तमे ग्रीणिताङ्गवः । षष्ठे वनस्य षण्णस्य नखरोम्णां च संस्थाः' या० । ततोये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्य्यैयं स्थमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे वलवर्णकरकहरोम्णां संभवः । किं च 'मनश्चैतन्ययुक्तो ऽसौ नाडोऽस्त्रायसिरायुतः । सप्रमे चाष्टमे चैव त्वगमांसस्युतिमानपि' या० । अथौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्रमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडोभिर्वायुवाहिनीभिः स्त्रायुभिरस्थिवन्धनैः सिराभिर्वातपित्तक्षीष्णाहिर्मांसि संयुतः । तथाऽष्टमे मासि त्ववा मांसेन श्रुत्या च युक्तो भवति । किं च 'पुनर्दातो पुनर्गोऽज्ञातस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विद्यते' या० । तथाऽष्टमांशिकस्य गर्भस्योजः कृत्स्न युग्मविषयोधातो गर्भं च प्रति पुनः पुनरतितरां चक्षुस्तथा श्रोत्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्विद्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरात दम्यति । आजःखरूपं च श्रुत्यन्तरे दम्यतम् 'हृदि तिष्ठति यः सुदुर्मोहदुर्गं सयत्तकम् । आजः शरीरे संस्थातन्मोहाच्च' अष्टमोतीत' । किं च 'नयमे दम्यमे वापि प्रबलेः स्मृतिमाकृतैः निःसार्यते पाण्डुर यन्त्राच्छिद्रेण सञ्चरः' या० । एवं प्रकारेण च सुरादिपरिषणाङ्गेन्द्रिया नयमे दम्यमे वापि भातिपरिषयात् प्राणपि सप्रमे ताष्टमे वः अत्रायानादिदोषवशात्, प्रयत्ननिष्ठैतुप्रमत्तनप्रेरितः स्त्रायुस्थिचर्मादिनिमित्तपुरुषैवत्यस्य शिद्रेण स्त्रज्जशुषिरेण सञ्चरो दुःसहदुःस्वर्गस्मियमानोऽनिःसर्धितः धसुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितवाणद्वपतिप्रेमेन । निर्गममननारजु बाणः पानस्यो नष्टपाशिनस्युतिर्भवति 'जातः स वापुना स्पृष्टः न कर्तति एतं जघनस्य कर्म च शुभाशुभमिति' निरुक्तं स्यादादम्यभिधानात् ।

पटायां द्यौं योऽस्य भवेत् त्वत्त्व एव प्रकृतो यथा कलनं चक-
रावेष पयुरावेष यद्ब्रूतम् । योऽपि न दृशरावेष सांस्पृशे
चतुर्दशे । घनसां च विंशति ॥ १५ ॥ भावोपपन्नं ज्ञातम् ।
पञ्चविंशतिपर्यन्ते कलनपदु रायने । एकसां तु सप्तम्यं
पञ्च भूतानि धारयेत् । सासद्वये तु संप्राप्ते गिरा मेदस
जायते । सक्तासि च द्वितिसांमेः केगोऽप्यस्य चतुर्थके ।
कर्मासां साविकानां च रश्मि सांसे तु पद्ममे । व्यास-

रन्वोदरं षष्ठे वायुरन्वुं तु सप्तमे । सर्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं
साधैरदभिरिष्यते” ।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः । “द्रष्टृत्वात् प्रथमे मासे,
कञ्जलाख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेश्या
त्मा घनमर्दुटम् । पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमा-
दिमाः । तृतीये त्वङ्गराः पञ्च केराङ्घ्रिशिरसां मताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सृज्याः सूर्यगणसदा । विहाय प्रसृ-
दन्नादीन् जन्मानन्तरसम्भूतान् । एषा प्रकृतिरन्या तु
विकृतिः सञ्चिता सताम् । चतुर्थे व्यक्ता तेषां भावानामपि
जायते” ।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्युक्तं यथा
“आयुर्देहाख्येषुसर्वगताः जले सा नित्याश्च तिर्यग्योनिमा-
सुपदेवेषु सहरानि धर्माधर्मनिमित्तं, तएतेऽनुमानप्राप्ताः
परमसूक्ष्माश्चेतनावनः गात्रता लोहितरेतसोः सन्नि-
पातेष्वभिष्वज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसम-
वायः पुरुष इति । स एव कस्मैपुरुषश्चिकित्साधिकृतः” ।
इत्युपक्रम्य सार्वात्म्यकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषस्योक्ता
प्रभूतभूतकार्याणि शरीरे दर्शितानि यथा “आन्तराक्षास्तु
शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वसंस्पर्शसमूहो विधिकृता च ।
वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्वशरीर-
स्पन्दनं लघुता च । तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः
सन्नापो अजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तेजसा शौर्यञ्च । आध्यास्तु
रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रव्यसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ।
पाथियास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता
चेति । तत्र सत्यमोक्ताख्या आपः । तमोवज्जला पृथि-
वीति । स्त्रीकौ चाल् भवतः । आन्धोन्यानुप्रविष्टानि
सर्वाग्येतानि निर्दिशेत् । स्त्री स्त्री इत्ये तु सर्वेषां व्यक्तं
लक्षणमिष्यते”

ततः शुकशोणितयोर्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोक्तयोर्गर्भ-
हेतुत्वसुक्तं यथा-

“अथातः शुकशोणितशुद्धिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
वातपित्तश्लेष्मकृष्णपगन्धपन्थिभूतपूतिपूयचीणमूलपुरीषग-
न्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं
वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा ।
शोणितवर्णवेदनं कृष्णपगन्धनल्पं रक्तेन । पन्थिभूतं
कृष्णवाताध्याम् । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मध्याम् । चीणं
प्रायुक्तं पित्तमाहताध्याम् । मूलपुरीषगन्धं सन्निपातेनेति ।
तेषु कृष्णपगन्ध-पन्थिभूत-पूतिपूय-चीण रेतसः कृष्ण-

साध्याः । मूलपुरीषगन्धिरेतसश्च साध्याः साध्यसम्यक्चेति”

तत आर्त्तवदोषगुणादिकसुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे पृ० ८०८
दर्शितम् । “लज्जगर्भायाश्चैतेष्वृचःसु लक्षणावदगुणासह-
देवाविज्ञानामन्यतमं क्षीरेणाभिष्वज्य त्रींशद्वारो वा भिन्दून्-
ददाद्दृष्टिषे नासापुटे पुत्रकामार्थं न च तान्निषेवेत्” ।
‘ध्रुवस्तुर्मां सार्द्धिध्याङ्गर्भः स्वादिधिपूर्वकः । ऋतुशोला-
ख्यबीजानां सामय्यादङ्कुरो यथा । एवं जातकूपयन्तो
महासत्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्षारः सुपुत्राः पुत्रिषे
हिताः । तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावस्थाप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति,
पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्चामं,
तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्चामम् । यादृग्वर्णसाधारण्यप-
सेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र
दृष्टभागमप्रतिपक्षं तेजो जात्यर्थं करोति । तदेव रक्तानुगतं
रक्ताक्षं, पित्तानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विजृम्भितमिति ।
भवन्ति चाल् । एतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविर्जीयते ।
विसर्पित्यर्त्तबन् नाख्यास्तथा प्रसां समागमे । बीजोऽन्धवि-
युना भिन्ने द्वौ जातौ कृत्तिसमागतौ । यमावित्प्रविधायेते
धर्मोत्तरपुरःसरौ । पित्तोरत्यल्पबीजत्वादासिक्यः पुरुषो
भवेत् । सशुक्रं प्राप्य लभते ध्वजोऽप्ययमसंशयम् ।
यः पुत्रियोनी जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनि-
शेषभोग्यमाधाय लभते बलम् । स्त्री शुद्धेऽवस्थावर्णाद्यः
स्त्रीषु पुंश्वत् प्रवर्त्तते । कृष्णकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं
शृणु चापरम् ; वृद्धा व्यवयमन्येषां व्यवये यः प्रव-
र्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः प्रगडुकं शृणु पञ्चमम् ।
यो भार्यायाश्चरौ मोहादङ्कनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्री-
चेष्टिताकारो जायते पण्डसंज्ञितः । ऋतौ पुरुषवहापि
प्रवर्त्तताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेच्चर-
चेष्टिता । आसेक्यश्च कृगन्धो च कृष्णकश्चेत्येककथा ।
घरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः पण्डसंज्ञितः ।

अथवा विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः । हर्षात्
स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोऽप्ययस्ततो भवेत् । आहाराचार-
चेष्टाभिख्यादिर्भाभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंशौ ससृष्टियातां
तयोः पुत्रोऽपि तादृशः । यदा नार्याप्येयातां वृक्षान्यौ
कथञ्चन । सुहृन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थितत्वा आयेते ।
वृक्षज्ञाता तु या नारी स्त्रमे मधुनमावहेत् । आर्त्तव
वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । नासि नासि विव-
हेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । जलसं जायते तस्या वर्द्धितं

पैलकर्मणेः । सर्पवृश्चिककुप्रागण्डविक्रवाकृमयश्च ये । गर्भो-
त्पत्ते स्त्रियाश्चैव येषाः पापकृता भृगम् । गर्भो वात-
प्रकोपेण दोहद् वयमनिते । भवेत् कुजः कुणिः पङ्क-
मृको भिन्निष्ण एव । मातापितृभ्योऽपि नास्ति कथाद-
शुभैश्च पराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमा-
प्नुयात् । सलान्धत्वाद्योगाच्च वायोः प्रकाशयस्य च ।
वातमूलपरीपाणि न गर्भस्यः करोति हि । जरायुणा
मुखे क्क्षेत्रे कण्ठे च कफवैष्टिते । वायोर्गर्भनिरोधाच्च न
गर्भस्यः प्ररोदिति । निश्वासाच्छ्वाससङ्कोभस्त्राणुं गर्भोऽ-
धिगच्छति । मातृभिर्निर्मितोऽस्त्वामसङ्कोभस्त्राणुं भवन् ।
सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवो । तलेषु सन्धयो
यश्च रोमणामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्वदेहेषु सततं
शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्त्राणुं नराः ।
कर्मणा नोदितो येन तदाश्रयिते पुनर्भवे । अध्यस्ताः
पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशरीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं
शुक्रसार्त्तमान्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां साद्विध्यमन्त्य-
गुणा गिगरेण परस्परपकारात्परस्परानुपहात्य परस्परानु-
प्रवेशश्च ।

तत्र स्त्रीषु सद्योः संयोगे तेजः शरीराद्वाङ्मूत्रोरयति ।
ततस्तेजोऽग्निजलमग्निपाताच्छुक्रं च्वां योनिमग्निप्रतिपद्यते
संमृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निमोससंयोगात् संमृज्य-
मानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । जेतृत्तो वेदयिता
स्मृष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः सष्टा गन्ता
साक्षी धाता वक्ता योऽस्माद्विद्येवमादिभिः पथ्यायवाचकै-
र्नामभिरनिर्धायते देवसंयोगादज्योऽव्ययोऽचिन्त्यो भूता-
त्मना सहान्वजं सत्यरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वा-
युनाभिर्तेजसाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्र-
बाहुल्यात् पुमान्, व्यास्रिबाहुल्यात् स्त्री, सास्यादुभयोर्न
पुंसकमिति । अतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः ।

अदृष्टार्त्तवाप्यस्त्रीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । योनिसमन्वयदानं प्रसिद्धात्मसुखद्विजाम् ।
नरकामां प्रियकथां सस्तकृत्स्नान्मूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजक-
शोणिनाभ्युज्ज्वलनस्फुल्लम् । हर्षैस्त्र्यक्षराणां विद्या-
वृत्तमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्ख्यस्यैव यथा ।
कृतौ व्यतीते नाथास्तु योनिः सद्रियते तथा । सासे-
नापचितं काले धमनीभ्यान्मृदात्तवम् । रेषत् कण्ठं विग-
म्य वायुयोनिं कृच्छं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमान-

मसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ।
सुम्भेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेऽन्यथाऽवला । सुप्तकाले
शुचिस्त्रासादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगहीतग-
र्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिमदनं
शुक्रयोणितयोर्नुबन्धः स्फुरणश्च येनेः । सनयोऽक्षय-
सुषता रोमराज्यमस्तथा । अक्षिपच्छाणि चाप्यस्याः
संमोह्यन्ते विशेषतः । च्वांमत्तस्यैव गन्धादुद्दिजते
शुभात् । प्रसक्तः सदनश्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ।
तदा प्रष्टव्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणम् दिवा-
स्वप्नं रात्रिजगरणम् शोकं यानारोहणं भयमुकुटासनं
चैकान्तः स्निहादिक्रियां शोणितमाशुषं चाकाले वेगविधा-
रणं च न भवेत् । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः
प्रपीड्यते । स स भागः शिथोऽस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीड्यते ।
तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतेऽग्नि-
जैरभिप्रपच्यमानानां सङ्घातानां सङ्घातो घनः स द्वायते
यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्संयोगो न पुंसकं चेदुद्दिमिति ।
ततोये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्गच्छन्ते ङ्गप्रत्य-
ङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सवर्द्धप्रत्यङ्गविभागः
प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाघातुरभिव्य-
क्तो भवति, कक्षात् ? तत्स्थानत्याक्त्वाऽर्धमद्यतुर्थे मासमि-
मायमिन्द्रियार्थे करोति द्विहृदयां च नारीं दौहद्विनी-
माचक्षते । दौहद्विमाननात् कुजं कुणिं खड्गं जडं
वामनं विकृताक्षमन्त्रं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात्
सा यदादिच्छेत्तस्यै दापयेत् । नवदौहदा हि वीर्य-
वनम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र ।
हन्दिद्याथास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भाबाधमयाचारान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्र-
दौहदा पुत्रं जनयेच्च गुणान्वितम् । अत्र नवदौहदा गर्भे
लभेतात्मनि वा भयम् । तेषु येषिन्द्रियार्थेषु दौहदे वै
विमानना । प्रजायेत सुतस्यास्ति स्तस्मिन् स्तस्मिन् स्तस्मिन् ।
राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायतं स्त्रियाः । अर्थ-
वन्तं महाभागं कमारं सा प्रसूयते । उज्ज्वलपटुकौ-
शेयभूषणादिषु दौहदात् । अत्र नवदौहदा गर्भे
सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मनः धर्मशीलं प्रसू-
यते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदीपमम् । दशने
व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने
पुत्रं सुपुत्रं धारणात्मकम् । गवां मांसं च बलिनं
सर्वकृशसङ्गलया । साहिषे दौहदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम् । वराहमांसात् खमालं शूरं सञ्जनयेत्तु तम् ।
मार्गोद्विक्कान्तजङ्गलं सदा दनचरं सुतम् । स्मरार्द्रविन-
मनसं नित्यभीतं च तैत्तिगात् । अतोऽसुक्तेषु या नारी
समाध्यायति दौहदम् । शरीराचारशालं सा समानं
जनयिष्यति । कर्मणा नोद्विगं जनोभविष्यति पुनर्भवेत् ।
यथा तथा देवयोगोदौहदं जनयेद्भट्ट ।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रत्यक्षतरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योज-
सत्त्व जातयेन जावेक्ष्यैतभागत्वाच्च ततो बलिं मांभौ-
दनमस्यै दापयेत् । नवमदशमकादशानामन्यतमे जायते
अतो, अन्यथा विकारी भवति ।

मातृस्तु खलु रसवृक्षायां नाद्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा
सास्य मातृराहाररसगौर्यमभिव्यक्ति । तेनोपक्षेहेनासा-
भिर्द्विभवेति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गविभागमानिषेकात्
प्रभृति सर्वशरीरावयवसामारणानां रसवृक्षानां तिर्य-
ग्गतानां धमनीनामुपक्षेहो जीययति ।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदवसति, कर्तव्यार्थी
बुद्धिर्मनस्य स्थानत्वात् । नाभिरिति पारागर्थस्ततो हि
वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तत्सू-
नत्वाच्चेष्टायां गर्भस्य । मध्यगरीरमिति सुभूतिर्भूति
मस्तद्विबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भाव्य । तत्तु न सम्यक्
भव्याङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गन्ध-
स्तन्मापाक्षोपलब्धन्ते वंगङ्गुरावस्युतफलमस्य । तद्व्या-
चूतफले पारपक्षे केसरमन्तास्थिमज्जानः पृष्ठदृश्यो
कालाग्नप्रति, तान्येव तरुणे मोपलब्धन्ते स्मृत्यात्मोपां
स्मृत्याणां केसरानां कालः पृथक्कृतं करोति । एतेनैव
वंगङ्गुरोऽपि व्याख्यातः । एं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेषुङ्गप्रत्य-
ङ्गे मस्यापि सौष्ठवादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकीर्णात्
प्रत्यक्षानि भावि ।

तत्र गर्भस्य पितृजमाहजरसजातजनस्यजसाम्राजानि शरीर-
लक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केसरस्युलोनास्थिलव-
टलशिरास्नायुधमनःरेतःपृष्ठतीनि स्थिराणि प्रवृत्तजानि ।
शांसपाणिमेटोमज्जाहृद्भाविभक्तप्रज्ञान्तरदपृष्ठतीनि स्म-
रूनि माहजानि । शरीरोपचयो बलं वर्धः स्थितिर्हृ-
निश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदु-
खदिकाभ्यात्मजानि । सत्वजान्युत्तरं पञ्चमः । दीर्य-
मारोग्यं बलवर्णी मेधा च सात्त्वजानि ।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोद्वर्धनं भवति दक्षिणाक्षिस
हृत्पं च एव च दक्षिणं सकय्युत्कर्षति वातुल्याच्च पुष्पामधे-
येषु इत्यपु दौहदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्प-
लकसुदास्यातकादीनि पुष्पामान्येव, प्रसक्तसुखवर्णा च भवति
तां व्रूयात् पुलभियं जनयिष्यतीति । तद्विपर्यये कस्याम् ।
यस्याः पार्श्वद्वयसुदतसुरस्ताद्विगतसुदरं प्रागभिहितलक्षणं
च तस्या नपुंसकमिति विद्वात् । यस्य मध्ये निम्नं
द्रोणोप्रभूतसुदरं सा युष्मं एभूते इति । भवन्ति चात्र-
देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः । महा-
गुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
निर्दृष्टिः स्वभावादेव जायते । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्दृष्टौ ये भवन्ति
गुणायणाः । ते ते गर्भस्य विज्ञेयाधर्माधर्मनिमित्तजाः” ।

एवं याज्ञवल्क्यसमुतादिभ्यः कायस्य पाञ्च-
भौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पटा-
धीदर्शे उक्ता यथा । “अस्थि मांसं त्वचा स्नायुरोम
चैव तु पञ्चमज्ज । एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कटिना-
त्मिका । नाना सूत्रं तथा शूक्रं शोणिणं सञ्जयसुभसम् ।
अपां पञ्च गुणा एते द्रव्यरूपाः प्रकीर्त्तिताः । कृपादृष्ट्या
ऽऽस्यं निद्रा व्यानस्यं चान्तिरेव च । उपधात्मका गुणायना
तेजसः परिकीर्त्तिताः । धातुर्न गमनं भूतिराह्वन-
तसारण्ये । एते पञ्चगुणाऽनेनाः द्विचारूपा अवस्थिताः ।
रागद्वयो तथा लब्धा भयं जातुस्तथैव च । व्योम्नः पङ्क-
गुणा एते शून्याख्ये शुपरत्तानि” । तत्रार्थं विशेषः
अन्यथाकायस्य पार्थिवत्वं, कन्दाले, कस्यकायस्यस्थत्वं,
स्तथादिले, कस्यकायस्य तेजसत्वं वायुलोककायस्य वायु-
व्यत्यम्, वातुल्येन तत्तत्कथेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्यो
पलब्धेः । इतरभूतानाम् उपलब्धकतामात्रं तदेतत्
गीत० सू० भाष्येनानिर्णीतं यथा ।

“पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धे” इत्य० ०८ सू०

तत्र सादृश्यं शरीरं पार्थिवम् । वस्त्रात् ? गुणान्तरोपलब्धे ।
गन्धवती पृथिवी, गन्धाच्छरीरम्, अवादीनामगन्धत्वात्
तत्तत्पल्लवगन्धं स्यात् न त्विदमवादिभिरसंयुक्तया पृथि-
व्यारब्धं चेष्टेन्द्रियाणांशयभावेन कलात् इत्यतः पञ्चामं
संयोगे कति शरीरं भवति भूतसंयोगाद्देहि मयः पञ्चानां
न निश्चिद् इति, व्याप्यतेजसयथायथानि लेकान्तरे शरी-
राणि, तेष्वापि भूतसंयोगः पुनर्घातस्तत्र इति स्थान्यादि-
द्रव्यनिष्पत्त्यापि निःसंशयं, नावादिभ्योगमन्तरेण निष्प-
त्तिरिति । पार्थिवत्वात्तेजसं तद्गुणोपलब्धेः, निद्राद्यो-

च्छेदीपलब्धे वाचस्पतिकम्, गन्धस्नेहनव्यहाराकाशदानेभ्यः
पाञ्चभौतिकम्, त इति सन्दिग्धा चेत्वा इत्यपेक्षितानां
स्वत्वकारः । कथं सन्दिग्धाः ? सति च प्रकृतिभावे भूतानां
धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगादतिपेधान् सच्चिदित्ता-
नामिति यथा स्यात्स्यादुदत्ते जात्याकाशानामिति,
तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरसगन्धसमस्पर्शसम्बन्धिं च प्रकृत्य-
नुविधानात् स्यात् न त्विदं सत्त्वभूतम् तस्यात् पार्थिवं
गुणालरोपलब्धेः भा० ।

“श्रुतिप्रासादवाच” इत्य० ७३ सू०

“सूयं ते सत्त्वगुणैश्चतुर्भिः” इत्यत्र सन्ते “प्रथिवी ते शरीरमिति”
अथ ते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रत्ययान्वितमिति “सूयं
ते चतुः सत्त्वगुणैश्चतुर्भिः” इत्यत्र सन्तान्तरं “प्रथिवी ते शरीरमिति”
अथ ते, भेषं तारणादि कारस्य स्मृतिरभिधायक इति,
स्यात्स्यादपि च, स्यात्जात्याभासकत्वात्स्मृतिरभिधायकत्वात्
जात्याभासकत्वात् स्यात्सत्त्वगुणैश्चतुर्भिः” पाठस्याः भा०

सां० सूत्रेण तु “पाञ्चभौतिकोद्देशः” सू० पञ्चानां भूतानां
निमित्तानां परिणामादेष्ट इत्येकोपपन्नम् । “चातुर्भौतिक-
मित्येकं” सू० आकाशस्य नारायणस्य तत्त्वमिति व्येदम् । एतत्
चार्थकादिभेदे त एते भूतसत्त्वुदयस्य स्वीकारात् चार्थकमप्ये-
वमिति । “ऐक्यभौतिकमित्यपरे” सू० । “पाञ्चिनेन
शरीरसमाप्तिं भूतस्य पञ्चसत्त्वजात्याणि । अथवा ऐक-
भौतिकमैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च साध्यते पार्थिवं
पार्थिवम् न पार्थिवम् । अतः तद्वैयर्थ्ये अत्राद्योपपत्त्ये-
न व्यर्थमिति । तिस्रस्तत्त्वानां तिस्रोभिरात्मैक्यं
समर्थमात्रम् भा० । अत्राद्योपपत्त्या “सत्त्वेषु एषि-
व्येदोपादे न स चाप्युपपत्त्या तदापत्तेः” पर्ववत् सू० ।
सत्त्वेषु स्यात्तत्त्वस्यारदेष्टु एषिव्येदोपादानम् अत्राद्यो-
पपत्त्यात् अप्युपपत्त्यादभिरुक्तत्वात् अत्रापि कापे पञ्च-
सत्त्वतादिभूतजत्वव्यपदेशः पञ्चानां इन्द्रियाणां भौतिकत्व
वदुपपत्त्यात्वात् सत्येति भा० ।

शा० सू० भाष्येण सू० ७३ भांसादीनां एषियादिनां चैव
त्वात्त्वकत्वस्य त्वभौतिकत्वं व्यख्यापितं यथा

“भांसादि भौतं यथाशब्दमित्येव” इत्य० । “गूमेस्तिष्ठन्-
क्षतायाः पुरुषेणोपपुञ्जनायाः सांसादि कार्यं यथा-
शब्दं निष्पद्यते । तथाहि (छा०) श्रुतिः “अन्नमग्नितं त्वेषा
विधायते तस्य यः स्वर्णिषाहस्तत्पुष्टीर्षं भवति यो मध्यम
राश्याम्, योऽग्निस्तन्मयः” इति । त्रिष्टयता गूरुरेवैषा
श्रीक्षिप्राद्युपपत्त्येव तद्वत् प्रत्यभिप्रायः । तस्यापि स्य-

पिष्ठं रूपं पुरीषभावेन सच्चिदभिरुक्तं मध्यममध्यात्मं
सांसां वक्ष्यति अग्निस्तु मनः । एषमितरयोरपत्तेजसो-
यथाशब्दं कार्यमभिरुक्तं मध्यमं । मध्यं बोधितं पाण्डुरापां
कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति । अत्राह यद्वि-
सर्गमेव त्रिष्टयं भूतभौतिकम् अविशेषयते “तासां त्रिष्टयं
त्रिष्टयमेकैकामकरोदिति” किरतस्तत्त्वार्थं विशेषव्यपदेशः
इदं तेजः इमा अपि इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याग्नि-
तस्य कार्यं सांसादि, इदमपां पीतानां कार्यं लोहितदि,
इदं तेजसोऽग्निस्तस्य कार्यं मज्जादि । अत्राह्यते-

“नैवेष्ट्यात्तु तदुपादेष्टादः” सू० । तदुपादेष्टा नोदितं
दोषमपनुदति । विशेषस्य भावा नैवेष्ट्यं भूयस्त्वमित्येतत् ।
सत्यपि त्रिष्टयकरणे कश्चित् कस्यचिद्भूतधाताभूयस्त्वमुपल-
भ्यते । व्यन्नेसोऽभूयस्त्वम्, उदकपांभूयस्त्वम्, एषिव्या
अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धार्थं चेत् त्रिष्टयकरणम् ।
व्यवहारस्य त्रिष्टयकरणस्य उदकपापत्तौ सत्यं न भेदेन भूत-
त्वयोगोचरोक्तकस्य प्रसिद्धात् । तस्मात् सत्यपि त्रिष्टय-
करणे नैवेष्ट्यादेः तेजोवत्त्वविशेषादेः भूतभौतिकविषय
उपपद्यते भा० ।

उत्तरपादे च पाञ्चजण्यात् देहस्य त्वभौतिकत्वमुक्तं यथा ।
“तदन्नमरप्रतिपत्तौ ज्ञेयं संप्रतिपत्तः पञ्चनिरूपणाभ्याम्”
सू० । तदन्नमर प्रतिपत्तौ देहादेष्टात्तरप्रतिपत्तौ देहादेष्टा-
भूतकपत्तौ संप्रतिपत्तौ संप्रतिपत्तौ संप्रतिपत्तौ संप्रतिपत्तौ
रूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः “वेद्य यथा सौम्यः पञ्च-
स्य भावतावपः पुरुषपक्षे भावतावपः” निरूपणं च प्रति-
पत्तौ तदुपपत्त्येव एषिव्येदोपादानमपि पञ्चसत्त्वमित्यु-
पपत्त्यात् तदुपादेष्टाः पञ्चादन्तेऽभिव्या “इति त
पञ्चस्थानादुपादानमपः पुरुषपक्षे भावतावपः” तस्मा-
दङ्गिः पञ्चिष्टितो जायते इति गम्यते । अत्राह्य
श्रुतिर्जायते एषिव्येदोपादानं न सत्त्वित्युपादानं
न कायतावपि दर्शयते “तदुपादानं तदुपादानमपि” । यत्रा-
द्यप्युपादानं तदुपादानं जीवस्य कर्मपस्यापितप्रतिपत्तयेष्ट
विषयनाऽनया दर्शनात्वात् जलकोपपत्तिरित्येव विशेषः
एवं श्रुत्युक्ते देहान्नरः त्रिपत्तिप्रकारे इति वाः पुरुषमिति प्र-
भवाः कल्पनाः व्यपिनां करणानामात्मनश्च देहान्नर-
प्रतिपत्तौ कर्मवगादृष्टिनामस्तत्त्व भवति, केवलजस्य रात्मनो
एषिस्तत्त्वमस्तत्त्व भवति, इन्द्रियाणि तु देहवर्त्मनान्वेय
तत्र तत्र भोगस्थानं तत्त्वान्तो, सत्त्वपक्षे वा केवलं भोग-
स्थानमस्ति त्रिष्टयं, जीवस्य वा उत्पत्त्या देहादेष्टात्तरं

प्रतिपद्यते शुक्रद्वय दृष्टादृष्टान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वो-
पपानादर्शय्याः शुक्तिविरोधात् । ननु दृष्टादृष्टाभ्यां प्रत्य-
प्रतिवचनभ्यां केवलाभिरङ्गः संपरिष्कृतो रं हति इति
प्राप्नोति अप्रत्यक्षप्रत्यक्षसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन
प्रतिज्ञायते ? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्कृतो रं हतीत्यत
उत्तरं पठति ।

“तत्रात्मकत्वानुभूयस्त्वान्तरात् तद्व्यपदेशः” सू० । तद्व्यपदेशेन
नोदितामाशङ्कासुखिनस्ति तत्रात्मिकाद्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः
तत्त्वारम्भिकास्तत्त्वप्रत्यक्षपगतस्तिरतदपि भूतद्वयसमवस्थाभ्युपग-
न्तव्यं भवति तत्रात्मकस्य देहः त्रयाणामपि तेजोबलानां तस्मिन्
न कार्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातं
पितृस्तेषां । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभि-
रङ्गिराख्यं शक्यते । दृष्टादृष्टभूतस्वापेक्षोऽयमापः पुरुष-
वचस इति प्रत्यप्रतिवचनयोरप्यङ्गो न केवल्यपेक्षः । सर्व-
देहेषु हि रसबोहितादिद्रवभूतस्त्वन् दृश्यते । ननु पार्थिवो
धातुर्भूयिष्ठो देहेऽप्यलभ्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षया अपि
बाहुल्यं मयिष्यति, दृश्यते च शुक्रगोणि तल्लक्षणेऽपि देह-
बीजे द्रवद्रव्याबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहा-
न्तरा रम्भे, कर्माणि चान्निहोतादीनि सोमाज्यप्रयः प्रवृत्ति
द्रवद्रव्यपात्रयाणि, कर्मसमवायिन्यत्रापः अङ्गाशब्दोदिताः
सह कर्मभिर्द्युलोक्यास्तेऽग्नौ ज्वलन्त इति वक्ष्यति तस्माद-
प्यपि बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्यस्याप्यङ्गदेन सर्वेषामेव
देहबीजानां भूतसूक्ष्माणासुपादानमिति निरवद्यम् ।
तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्यमभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि
ब्रह्मभौतिकत्वोक्तेः । यथा

“एष ब्रह्मो ऽहम् एष प्रजापतिरिति सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योती-
मीत्येतानोमानि च अहमिच्छाणां बीजानां तराणि
चेतराणि वायुजानि च जारुजानि च खेदजानि चो-
द्भिज्जानि चान्धा गावः पुरुषा फल्गिनो—यत् किञ्चेदं
प्राणि जङ्गमं च पतति च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत्
प्रज्ञानेत्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्वो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा
प्रज्ञानं ब्रह्म” उप० १८० ।

‘स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वं शरी-
रस्यप्राणप्रज्ञात्मानः करणोपाधिषु प्रविष्टो जलभेदगतसूर्य-
प्रतिबिम्बवद्विरचनगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र
इन्द्रगुणवान् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः
शरीरो, यतो सृष्ट्यादिर्भेदद्वारेणान्द्रादयो लोकपाला

जाताः । समजो वा एषः प्रजापतिरेव एष येऽप्येते
अनन्दादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वं शरीरो-
पादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यङ्गाश्चेत्यादि
लक्षणाभ्यानि । किञ्चेमानि च कुड्मैरत्यर्कैर्मिश्राणि
सर्पादीनि । इत्यङ्गोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि चेतराणि
चेतराणि च दैराग्रेण चलाचलतया निर्दिश्यमानानि ।
कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—व्यखजानि पञ्चादीनि । जाक-
जानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । खेदजानि यूकादीनि
उद्भिज्जानि च दृष्टादीनि । चान्धाः, गावः, मनुष्याः,
फल्गिनः । चान्यच्च यत्किञ्चिददं प्राणिजातम् । किं तत् ?
जङ्गमं यच्चलति पद्मानां गच्छति । यच्च पतति आकाशेन
पतनशालम् । यच्च स्थावरमचलं सर्वम्, तदप्येषतः प्रज्ञा-
नेत्वम्—प्रज्ञाभिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते सत्ता प्रा-
प्यते अनेनेति नेत्वं, प्रज्ञा नेत्वं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्वम् ।
प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकाक्षेपु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रय-
मित्यर्थः । प्रज्ञानेत्वो लोकः प्रविषत् । प्रज्ञाचलुर्ता सर्व
एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्र-
ज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यक्षमितसर्वोपाधिविशेषं सद्भिर-
ङ्गनं निर्भलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्वे विशेषा-
प्रोक्तसंवेदां सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधि
सर्वव्यनेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्वसाधारणा
व्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्त्रित्वादन्त्योमिसज्ज्ञं भवति ।
तदेव जगद्बीजभूतब्रह्मात्मभिमानलक्षणश्चिरग्यगर्भसज्ज्ञं
भवति । तदेवान्तराङ्गोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिभद्विराट्
प्रजापतिसज्ज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्यादुपाधिभदेवता-
दिसज्ज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिषुपि ब्रह्मा-
दिसत्यर्थेनैव तत्तत्त्वामरूपपलाभो ब्रह्मणस्तदेवैकं सर्वोपा-
धिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञाय-
ते विकल्पयते चानेकधा । एतमेकं वदन्त्यग्निं मनुमन्ये
प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म याज्ञतमि-
त्याद्या अर्तिः” यद्भुरभाष्यम् ।

कणादह्वयप्रत्ययोस्तु कायस्य पञ्चादभौतिकत्वं
निराकरणेन एकैकभूतारम्भत्वं व्यवस्थापितं यथा
“पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-
कम्” क० सू० । तत्र शरीरत्वं प्रत्यक्षवदात्मसंयोगा-
समवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावयवत्वम् उपाधिभेदः
न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावासुप-
पत्तेः” उपस्कारदर्शितः । तथा च शरीरत्वम् अनन्त्यावय-

विभावृत्तित्वे सति चेष्टावदृष्टिजातिमत्त्वं । इत्यतः-
पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्तादिवारणाय सख्यन्तम् । घटत्वादिवार-
णाय चेष्टावदृष्टिजातिः । घटशरीरव्योमादिशरणाय
जातिः । मनुयन्वैश्वत्वादिकातिमादाय मानुषादि-
शरीरे लक्षणमन्वयः । उक्तादावपि चेष्टा अख्यं
आध्यात्मिकतासत्त्वत्वात् अख्यया भग्नसत्तरोहणादिकं
न स्यात् । कल्पभेदेन त्वसिंहशरीरस्य नानात्वात् त्वसिंह-
त्वजातिमादाय तत्र लक्षणमन्वयः ननु शरीरत्वं जातिः
पृथिवीत्वादित्वा सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निचेष्ट-
शरीरेऽप्यग्रे ।

“इदानीं शरीरस्य त्वभौतिकत्वात्तुभौतिकत्वप्रवादं
निराकर्तुमाह” उपस्कारवृत्तिः ।

“प्रत्यक्षापत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते,” सू०

“यदि गन्धक्लेदपाकव्युत्पादकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुधनस्य-
तानां संयोगोऽप्रत्यक्षस्याशरीरस्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टा-
नद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः ।
क्लेदपाकादयस्तु उपपत्त्यकजननलगतान्य, चातुर्भौति-
कमप्येवम् । नन्वस्तु त्वभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्य-
क्षत्वादिति चेन्न विज्ञातयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य
गणयारम्भेन गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-
जलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धगन्धमरसश्च स्यात् ।
अतः पृथिव्यजलाभ्यामगन्धमरसरसश्च स्यात् । पृथिव्यजला-
भ्यामगन्धमरसरसमरूपस्यार्थश्च स्यादित्यादौहम्” उ० वृत्तिः
“गुणान्तरादाभावाच्च न त्वात्मकम्” सू० ।

“पृथिव्यग्नेजवां प्रत्यक्षाणांमेवारम्भं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वे-
दस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न
त्वात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्वयारम्भसंपात्यर्थः ।
कथं तत्तत्किञ्चिद्वैव शरीरे पाकादीनामुपलब्धः ? इत्यत
आह” वृत्तिः । “अणुसंयोगस्तपतिषडुः” सू० “मित्रः
पञ्चानां भूतानां परस्परसुपपत्त्यकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विज्ञातयोरस्योद्भव्यं प्रत्यक्षमायि-
कारणं संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपपत्त्यात् पाकादीनां
शरीरे भवत्युपलब्ध इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषश-
रीरम् ? इत्यत्र गौतमायं सूत्रमुपतिष्ठते “पार्थिवं तद्वि-
शेषगुणोपलब्धेः” (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो

मानुषशरीरे आनाशनपाथी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्क-
शरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषांभौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः” उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ईदं ४८०
दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भौतिकत्वं मन्वन्ते तन्मतं
तत्रैव निराकृतं तच्च ईदं ४८० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । पाषाणेन यद्येकैकभूतारब्धत्वं तथापि
कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवर्चनीयम् । प्रागुक्तमु-
च्यतान्तेन या० वार्कणेन प्रत्यक्षेण अवरोहशब्दे ४४० पृ०
दर्शितम् । स्तम्भभाष्येण यत्त्वभावेतरेयस्युक्त्या च शुक्रगोणि-
तयोरेव योनिनिपेक्षेण चेतनाविधाने देहारम्भस्योक्त-
त्वात् शुक्रगोणितयोर्पादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहा-
रम्भत्वात् शुक्रगोणितोपादानवत्वात् देहस्याप्यत्र शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, युतो “वेत्य यथा सौम्य ।
पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति” प्रत्ये
“इति तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”
प्रतिवचने च का० उ० पुरुषगन्धवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य
अस्ययत्वसक्तम् शुक्रस्य च ब्रौह्मोपादानकत्वेन पार्थि-
वत्वमपि “आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”
इति मनुना प्रागुद्दिष्टेन याज्ञ० वचनेन च व्यसोपादान-
कत्वस्योक्त्या च पार्थिवत्वमिदं । तथा च नृपस्त्वेन त्वात्म-
कत्वमेव मानवदेहानां उक्तम् अतएव “त्वात्मकत्वात्तुभूय-
स्तात्तद्वापदेहः” शा० सू० त्वात्मकत्वमेयोक्तं तेन पाञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपपत्त्यकतामात्राभिप्राया । शुभ्या
बलवदागमेन विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं
नरत्निरःकपालशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ईदं ४८०
दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्वात् त्वभौ-
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरयोपनिषदि तदुभाष्ये च
दर्शितो यथा-

“प्ररूपे क्व वा व्ययमादितो गर्भो भवति । यदेतदेतस्मिन्नेतत्
वर्गभ्योऽप्येभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्वादा,
स्त्रियां सिद्ध्यति त्वज्जन्मयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा ।
तस्मादेतां न विभक्तिं साक्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्रीगर्भं विभक्तिं
सोऽप्य एव कुमारं जन्मनोऽप्येऽदिभावयति । स यत् कुमारं

जन्मनोऽप्येतिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां
सन्तत्या एव सन्तता हीमे लोकाः सप्तस्य द्वितीयं जन्म ।” उप०

“रेण्यहेतोरेयमेवाविद्याकामकर्मवान् यन्नादिकर्म कत्या
अन्नात्ताकादुधमादिकमेव चन्द्रमसम्भाष्य तांशकर्म उच्यते
दिकमेवमं जातं प्राप्याद्यतः पुरुषोऽग्नौ कृतः ।
तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संवारी रसादिकमेवादितः
प्रथमं रनोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे
रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चैतद्रेतोऽद्यमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः
अङ्गैश्च रसादिबलवन्धस्यजं साररूपं शरीरस्य सम्भूतं
परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मनत्वादात्ता । तस्मात्मानं
रेतोरूपेण गर्भोभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीर एव विभर्त्सि
धारयति । तद्देतो यदा यस्मिन् काले भाव्यां कृतमती
तस्यां योपाग्नौ कृत्यां विद्यति । उपगच्छन् प्रतदेत
आत्मानो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्थाना-
द्विगमनं रेतःसककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं
जन्म प्रथमावस्थाभिर्व्यक्तिः ।

तदेतदुक्तं पुनरादसावात्माऽसुमात्मानमित्यादिना । तद्दे-
तो यस्यां स्थित्यां सितं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यति-
रेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वसङ्गं
स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्धेतोरेनां सातरं च गर्भो न
हि नस्ति प्रिटकादिवत् । यस्मात् स्तनादि सङ्गतात्मभूयं
गतं तस्माच्च हिमस्तेन बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्जती एव-
मस्य भर्तुरात्मानमन्नात्मन उदरे प्रविष्टं गतं कृत्वा भावयति
तद्वदिति परिपालयति गर्भमिह द्वायनादिपरिहारमनुकूला-
यनाद्युपयोगं कर्तुं । सा भावयित्वा धर्मावित्वा भर्तु-
रात्मानो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्ता
भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरंण लोके कस्याचित् केन-
चित् सम्भव्य उपपद्यते । त गर्भे स्त्री यथोक्तेन गर्भधा-
रणविधानेन विभर्त्सि धारयति प्राग्जन्मनः । सा पिता
अप्य एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्मं जन्मनोऽप्युद्भूजन्मनो
जातं कुमारं जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव
भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं
“पतिजायां प्रविशत.त्यादि” तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण
जनयित्वा भावयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यं
अविच्छेदायेत्यर्थः । त्रिच्छेदोरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पाद-
नादि यदि न कृत्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनै-
व सन्तता हि प्रवच्यरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्त-
स्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं न सोचायेत्यर्थः । तदस्य

संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण सातद्वराव्यक्तिर्गमनं तद्दे-
तोरुपायेक्या द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिर्व्यक्तिं अस्य
पितुः” शाङ्करभाष्यम् ।

स्यावराणांमपि भोगायतनदेष्टव्यमस्ति । तदेवदुष्कृज्जगद्वे
८०८८० उक्तमायमपि सर्गं सू० प्र० भाष्यशब्दैर्गन्तं
यथा । “न बाह्यवृद्धिनियमो दृष्टपुल्लमसतोपधिवनस्यति-
तृणवीरदादानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्” सू० ।
“न बाह्यज्ञानं यत्नास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु
दृष्टादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं
मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वाक्तो यो भोक्ता विज्ञानं विना
मनुष्यादिशरीरस्य प्रतिभावस्तद्वदेव दृष्टादिशरीरेष्वपि
शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “अथ यदेकां शाखां
जाधो जहालथ सा शुष्यतीत्यादिरिति” । न बाह्य-
वृद्धिनियम इत्यस्य पृथक्स्वरूपेण स्वरूपयमेकोकृत्ये-
मेव व्याख्येयम् । स्वरूपभेदस्य दृष्ट्यभवादिनि बोध्यम्” भा० ।
“स्मृतेश्च सू०” “शरीरजैः कर्मदोषैर्व्याति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिस्तृणतान्माननैरन्यजातितान्” इत्यादि-
स्मृतेरपि दृष्टादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु
दृष्टादिपुण्यं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदाह ।

“न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैगिष्ट्युतेः” सू०
“न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तिसंयोग्यत्वं जीास्य, कृतः ?
वैगिष्ट्युतेः, ज्ञात्तृणादिदेहविशेषत्वेनैवाधिकारप्रवणा-
दित्यर्थः” भा० ।

तस्य कायस्य पाद्विध्यं सर्गं सू० भा० उक्तं यथा ।
“स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादाधारयति” भा० । “जग-
जामुजजराजोऽङ्गिज्जवाङ्गित्कसर्वानिद्रिकं चेति न निय-
मः” सू० । “तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीणद्वेव बीजाणि मवन्ति
अथद्वजं जीवञ्च सुद्विजमिति” इत्यावशुजादिरूपं शरीर-
त्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत जग-
जादिष्वहं वधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तलोष्मजा दन्द-
शुकादयः । अणुजाः पक्षिर्पादयः । जराशुजा मनु-
ष्यादयः । उद्भिज्जा एतादयः । सङ्गजजाः सनकादयः ।
सांसिद्धिका मन्ततपश्चादिविजजाः । यथा रक्तजीवशरी-
रोत्पन्नशरीरादयः इति” भा० ।

कषादेन संक्षेपेण कायस्य योजनयोजनत्वभेदेन
द्वैविध्यसूक्तम् तच्च अयोजनजगदे २४७८ दृश्यते ।
प्रकारान्तरेण कायस्य सातद्विध्यसुक्तं सर्गं सू० भा० यथा ।
“लिधा त्रयाणां व्यास्या कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः”

पुनराकृतयः रति हि तेषां सते पञ्च पदार्थाः ।
सर्वस्मिन् १८७८० विवृतिः ।

“कायेन मनसा बुद्ध्या जेवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कस्य
कुर्वन्ति” गीता । “पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनमयात्
भूयसा पूज्यः कायम्” यजुः । “पञ्चदशस्थिरपुर्व-
कायम्” कुशा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ईत० अटविधेषु कायवैदोक्त्येषु मध्ये सुश्रु-
तोक्ते चिकित्साक्रमेण । “ततोऽस्याबुद्धमत्यमिधस्त्वज्ञाव-
बोध्य नराणां भूयोऽप्या प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं
शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभ्यस्यमदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” विभज्य सुश्रुते
वर्णितं यथा “कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तुतानां
व्याधीनां च्छातिशाररक्तपित्तशोथोन्मादापक्वाकुवा-
दोनासुपग्रमार्थम्” ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु । वेतनाधिरिते शुक्र
शोणितयोः संयोगभेदे । “भोक्तुरधिरवनात् भोगायतन-
निष्कायमन्यथा प्रतिभाप्रसङ्गात्” सा० छ० चेतनाधिराने-
नेव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेः कायः तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २पुंस् कटीरे
त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन कामनातपरिच्छेदकत्वा-
त्तन्मानत्वम् । ईत० । २टे हपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम पु० पात० छत्राद्युक्ते ध्यानविशेषरूपे संयम
भेदे स च तत्र सविस्तरं फलसंज्ञितो दर्शितो यथा ।

“कायरूपसंयमात्तद्वाद्याशक्तिसम्भवे चक्षुःप्रकाशसंयोगे-
ऽन्तर्धानम्” सू० ।

“कायरूपे संयमाद्रूपस्य वा पाह्ना शक्तिसां प्रतिव-
द्भाति पाह्नाशक्तिसम्भवे सति चक्षुःप्रकाशसंयोगेऽन्तर्धान-
सुत्यद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानसुक्ते वेदि-
तव्यम्” व्यासभाष्य० ।

“पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति
रूपेण हि कोशस्य तद्वत्स्य चक्षुःपदार्थस्य प्रतिबिम्बमभिवर्ति-
तेतद्देहं रूपे संयमविशेषी योगिनः कियते तदा रूपस्य
विवर्तनं चक्षुःपदार्थस्य प्रत्यक्षात्तदेहं साध्यते तस्मान्
पाह्नाशक्तिसम्भवे अन्तर्धानयोगिनस्तदादेहं वाच्यमिति”

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—कृतौ
करणे क्लृप्त् । कवचे वर्धयिष्य कारा० ।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा०
१३१ख० यथा ।

“निषाद्यां क्षत्रियांकातः क्षत्रधर्मास्तुपासकः । काय-
व्यो नाम नैषादिदंस्तुवात् स्त्रिभिर्नाम्नवान् । अरण्ये
सायं पूर्वाह्णे क्षत्रयूपप्रकोपिता । विधित्तो क्षत्रजातीनां
नैषादानाञ्च कोविदः । सर्वकालंप्रदेशतः पारियात्र-
चरः सदा । धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दंष्टायुधः ।
अथनेकयथा सेना एक एव जिगाय सः । स हङ्गावन्ध-
बधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसैर्मूलफलैरक्षै-
श्चावहारैरपि । सत्कृत्वा भोजयामास साम्यान् परिचचार
च । अरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् ।
अपि तेभ्यो क्षत्रान् कृत्वा निनाव सततं बने । येऽकाश्च
प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासञ्च नेष्टे
कस्य एव स गच्छति । बहूनि च सङ्कक्षाणि ग्रामाणीति-
ऽभिर्वात्रे । निर्मेय्यादानं दस्युनां निरनुकोशवर्त्तनम् ।
दस्यवः जघः । सुहृत्तं देशकालतः प्राज्ञः शूरो दृढ-
मृतः । ग्रामणीर्भव नो सुख्यः सर्वेषामेव सङ्गतः । यथा
यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । ग्रामवासान्
यथान्यायं यथा साता यथा पिता । कायव्य उवाच ।
मा बचस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च पाह्ना बलात् स्त्रियः ।
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु केनचित् । निव्यन्तु
ब्राह्मणे क्षत्रियोद्भव्यञ्च तदर्थतः । सत्त्वञ्च नाभिहन्तव्यं
शारिङ्गञ्च मा कथाः । पूज्यते यत्नं देवाश्च पितरोऽतिथ-
यस्तथा । सर्वभूतेषुपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
कार्या चोपचितस्तथा सर्वज्ञनापि या भवेत् । यस्य
ह्येते सख्यवृष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु
लोकेषु ज्ञाता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिषदेहि-
काम्यश्चापि रोचयेत् । सुखोदय इव ध्वजो भूयं तस्य मन्त्र-
भवः । इत्येव सख्यमहीनं प्रत्य साहज्यात् समः । ये ये
नो न प्रदास्यन्ति तान् न भविष्यान्ति ।
चित्तितो दस्यो न ह

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्थवातादीनां विन्यासे “नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्” पात० सू० “नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तकफाणभूयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नायुस्त्रिमज्जाशुक्राणि पृथ्वीं पृथ्वीमेपां बाह्यमित्येवंविन्यासज्ञानम्” भा०। ईत० । योगिभिः कर्मभोगार्थं कल्पिते कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चित्तान्तराण्युक्तिवादे उक्तं यथा “यन्मांसमुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त्यस्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तच्च स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदान्तमुपापकत्वात् । वासदेवसौभारिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहसमुपाद्य भोगद्वारा कर्मजन्य इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्पत्तात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः । यौगपद्याञ्च कायाणां तज्जनकधर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद् वा” ।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराण्यकार्येन्द्रियाणि च निष्प्राय तत्तत्कर्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् श्रु० भा० समर्थितं यथा । “सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः” शा० सू० । “हार्दविद्यायां श्रूयते-“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः ससृज्जन्तोत्पादि” । तत्र संशयः-किं सङ्कल्प एव केवलः पित्वादिसृज्यतान्तेतु; उत निमित्तान्तरसृजितः ? इति । तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणं लोकास्त्रिमित्तान्तराण्येनाशुक्ता यथा लोकेऽस्मादादीनां सङ्कल्पाद् गत्यादिभ्यश्चेतुभ्यः पित्वादिसम्पत्तिर्भवत्येवं सुतस्यापि स्यात् एवं तद्विपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पादेवेति तु गच्छद्वा सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरी सधनान्तरसामर्थी सुलभासम्पत्प्रोच्यते । न च सङ्कल्पमात्रमनुष्ठानाः पित्वादयोमनोरथविजृम्भितश्चक्षुलत्वात् सुप्रकलं भोगं समर्थयितुं पर्याप्तशुक्तिवैवं प्राप्ते ब्रूमः-सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्वादिसमुत्पन्नमिति । कतः ? तच्छ्रुतेः “सङ्कल्पादेवास्य पितरः ससृज्जन्तोत्पादिका” हि श्रुतिरिति श्रुतिश्रवणार्थप्रसङ्गो योऽस्ति । निमित्तान्तरमपि यद

पपत्तिः, प्राक्तनसङ्कल्पविकल्पात्प्राक्तनसङ्कल्पस्य” भा० । “अतएव चाभिन्याधिपतिः” सू० “अतएव चाभिन्यासङ्कल्पत्वाद् अन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राक्तनोऽपि सङ्कल्पयन्त्यस्मात्कल्पमात्रनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिर्न तदर्थयति “अथ य इच्छात्मानमनुविद्य प्रजजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति” भा० । “अभावं वादिरराह हेतुवम्” सू० “सङ्कल्पादेवास्य पितरः ससृज्जन्ति” इत्यतः श्रुतेर्मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणां पुनः प्राप्ते श्रव्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समस्यते तत्र वादिरस्तावदाचार्यः शरीरेन्द्रियाणां सङ्कल्पसाधनस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याह्लास्यः “मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः” इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विदुरेत् मनसैति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे” भा० “भावं जैमिनिर्विकल्पासननात्” सू० “जैमिनिराचार्योऽमनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं सुते” प्रति मन्यते, यतः “स एकधा भवति विधा भवति” इत्यादिनाऽनेकधाभावकल्पसमासनं न ह्यनेकविधाता विना शरीरभेदेनाङ्गमी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पश्यते, तथापि विद्यामानमेवेदं मनुष्यावस्थायाभैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इत्यतः मनुष्याविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते” भा० “हृदयाह्वयदुभयविधं वादरायकोऽतः” सू० “वादरायणः पुनराचार्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सगरारतां सङ्कल्पयति तदा सगरारो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्त्वसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्यं, हृदयाह्वय-यथा हृदयाह्वयः सत्त्वमर्हानश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति” भा० “तदभावे मन्यदुपपद्यते” सू० “यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावश्चादा यथा मन्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वस्पर्शस्वाभावात् पित्वादिकामाभवन्त्यं मोक्षेऽपि स्यः एवं तदुपपद्यते” भा० “भावे जायते” सू० “भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्वादिकामाभवन्त्यं सङ्कल्पाद्युपपद्यन्ते” भा० “प्रदोषवदवस्थां हि दर्शयति” सू० “भावं

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते
प्रदीपवद्वेग इति । यथा पदे पण्योऽनेकप्रदीपभावमा-
पद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि मनु विद्वानैश्वर्य-
योगादनेकभावमापद्य सर्वान् शरीराग्याविशति । कृतः ।
तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकत्वानेकभावम् 'स एकधा भवति
विधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि' । नैतद्वाक्यन्वोपमा-
भ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्म-
कानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्मनसो-
भेदादुपपत्तेरनेकशरीरयोगोऽसम्भव इति नैव दोषः एक-
मनोऽनुवृत्तीनां समनस्कान्तेवापराणि शरीराणि सयसङ्क-
ल्पत्वात् स्रज्जति । हृदये च तेषां धिभेदादात्मनोऽपि
भेदेनाधिष्ठातृत्वं योज्यते । एषैव च योगशास्त्रेण योगि-
नामनेकशरीरयोगप्रक्रिया' भा० ।

यथा च परशुरारे चित्तस्थान्वेशक्तया पात० सू० भाष्ययोः
दर्शितं यथा

'बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरी-
रावेशः' पात० सू०

'कोर्त्ताभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्मण्यवशाद्बन्धः
प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणोऽबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-
बलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजन्यं, कर्म-
बन्धनत्वात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च यागी चित्तं
स्वशरीराद्विप्लव्य शरीरान्तरेण निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं
श्रेन्द्रियाग्न्यनुपतन्नि यथा मध्कराजानं मलिका उत्प-
तन्मनुजतन्नि, निश्चिन्तमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि पर-
शरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्' इति व्यासभा० ।

कायसम्पदः स्त्री ६३० । "रूपलावण्यबलवत् संहननत्वानि
कायसम्पदः" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्ययोः । "ततोऽ-
ग्निमादितादुर्भावाः कायसम्पद्वर्मानभिधातयः" पात० सू० ।
व्याख्यातमिदमर्थं शब्दे तच्च १५५१ पृ० २३३म् ।

कायस्य पु० कायेण सम्भूतकृपदेहेण तिष्ठति अन्तर्यामि
तया स्था क० १३० । १ परमात्मनि सिद्धे । यथा च सर्वं
शरीरेण अधिष्ठातृत्वात् स्थितिस्तथा कर्त्ताऽर्थाभिधातृत्वात्

सहनसाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्र-
सेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समा-
यातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः
पादार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै
भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास 'हृदिस्थं स्वं
मनोरथम् । याचयामास रामाश्च कामं दाल्भ्यो महा-
मुनिः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चकतुमुदा । भोजना-
नन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्यां प्रति । यत्प्रवृत्ता पार्थितं
देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महा-
भाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजपुत्रः क्षत्रि-
यस्य महात्मनः । तस्मै त्वं पार्थितं देहि हि मेयं तं
महामुने ! ततो दाल्भ्यः प्रत्यवाच, ददामि तव वार्षिक-
तम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमसुं बालं तस्मै त्वं
दातुमर्हसि । ततो रामोऽग्रीहालभ्यं यदर्पमहमागतः ।
क्षत्रियान्तकराच्च तत् त्वं याचितवानसि । पार्थितय
त्वया विप्र ! कायस्यो गर्भ उत्तमः । तस्मान् कायस्य
इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महा-
बाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात्
क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्य एव उत्पन्नः क्षत्रियां
क्षत्रियात्ततः । रामाक्षया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहि-
ष्कृतः । कायस्य धर्मोदितोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः कृतः ।
तद्दोदजाय कायस्या दाल्भ्यगोत्राक्षतोऽभवन् । दाल्भ्यो-
पदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरानित्यं
रता हरिहरार्जुने । देवप्रपितृणाञ्च श्रुतिश्रोताञ्च
पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र जाव-
धर्म्माद्धिपकृतः इत्यनेन सगरेण काश्याजादीनामिव
तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मुद्गोपनयनादिराहित्य-
प्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मात्पदानकथनेनोपनयनादिसम्ब-
न्धेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलमुद्गारिराहित्य-
मात्रं चित्रगुप्तधर्म्मात्पदानेन लेखनाधिकारः सूचितः ।
चित्रगुप्तधर्म्मात् तदुत्पत्तिरुक्तः पद्मपुराणे सूचितश्च गङ्गे

इदानीन्तनानाम् यद्यपि ब्राह्मणविविधाणां क्षत्रियवृत्त्या-
शौचभागित्वसुचितं तथापि मनुना “मनकैस्तु क्रिया-
लोपादिभाः स्युः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके
ब्राह्मणादर्शनेन च” इति श्रुत्यप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य
वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामुभया-
सङ्गात्वेन वृषलधर्मत्वप्राप्ता अतस्तप्रायश्चित्तक्षत्रियान्ता-
सपनयादिराहित्येन श्रद्धधर्मप्राप्ता सासाशौचव्यवहारो
नानुपपन्नः । रघुनन्दनेन मज्जिमन्दिप्रवृत्तिक्षत्रियान्ता-
मपि कनौ श्रुत्यस्योक्तेः श्रुत्यस्त्यनया सासाशौचव्यव-
हारस्य युक्तत्वात् गतान्गतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनु-
स्रीयते । ब्राह्मणायचित्तञ्च मितान् व्यापसम्बन्धोक्तं यथा
“यस्य प्रापितामहादेनानुसृत्य ते उपयनं तस्य द्वादश
वर्षाणि त्वमित्युक्तं ब्रह्मचर्यम्” । एतेषाञ्च बहुकालावधि-
ब्राह्मणत्वं यतो मनुना “भक्तो नृजय राजन्यात् ब्राह्म्यात्
निष्क्रियरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्विष्ट एव च”
इति ब्राह्मणत्वादेव तेषामनुपपत्तेरुक्तेः बहुकालपति-
तवाविवेकीकस्यापि प्रायुक्तपक्षसम्बन्धनेन प्रायश्चित्तस्य
विधानात् तथा प्रायश्चित्ताकरणं च उपनयनाद्यधिकारिता
मधितमहेत्येव किन्तु वर्षसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न
तथात्वं तस्मिन्नेव वंशपरम्पराकृत्यभावे दुषेष्टएव
“श्रद्धवर्द्धनसङ्कराः” इति श्रुतेः तेषां श्रद्धधर्मातिदेशात्,
तेषां सासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदव्येष्टामपि ब्राह्म-
णविवेकपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते ।

करणशब्दे उदा० । तज्जातिस्त्रियं संयोगोपधत्वात् टाप्
पुंयोगे तु ङीष् । कायस्त्रियत्वनया स्या-करणे घञर्थे
क ईत० टाप् । शङ्करीतक्यां भेदि० धात्वौ ङले ङटा०
५ काकोल्यां भरतः ईणवाङ्मे ७ तुलस्याञ्च राजनि० ।

कायस्थैर्य्यं न० इत० । रसायनादिना देहनिष्ठस्य स्थिर-
तायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व्वं०
सं० । “अपरे साङ्ख्यराः परमेष्ठरतादात्म्यादिनोऽपि
प्रगल्भस्यै सर्व्वभिभवा जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्याय
प्रगल्भस्यैर्य्योपायं पारदादिपदधेदनायं रसमेव सङ्करत्वे”
इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विसरेण वक्ष्यते ।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पाठ० सूत्राद्युक्ते संयम-

पापादौ कर्मणि । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽ-
विधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं कृतम्”
ति० त० दशविधपापकीर्तने वाक्यो० । “मनसा तु कृतं
कर्म मनसैवोपभुङ्गते । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेऽपि तु
कायिकम्” सा० भा० उता श्रुतिः ।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्दिष्टा ठक् । १ बली-
वर्द्धादिकायपरित्यगसाध्ये वृद्धिभेदे । “दोहवाञ्चकर्मयुता
कायिका ससदा कृता” व्यासः । मूलधनाविरोधेन
प्रत्यहनधमर्ण्येयपणपादादिरूपायां श्रद्धौ च । “काया-
विरोधिनौ शशत् पणपादाद्या तु कायिका” नारदः ।
कृणादानशब्दे विवृतिः ।

कार पु० क-कती घञ् । क्रियायाम् २ यत्ने “सकारनानार
कासा” इत्यादि साधः “सकाराः सयत्नाः सोढ्याहाः” मल्लि०
करणे घञ् । शब्दे । कस्य सुखस्वार्थः प्राप्तिर्यत् । ४ रती
विश्वः क-हिंसायां भावे घञ् । ५ बधे वातूनामनेकार्थत्वात्
ईनिच्चे । कर्मणि घञ् । ७ पूजोपहारे बली । कं सुख-
कृत्यत्वेन कृ-करणे घञ् इत० । ८ पत्नी कं सुखं
निर्गतिश्च कृति कर्त्तरि क्ण् । १० यतिरूपे मन्त्रव्याप्तिते
चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना० कं जलं निष्यन्दज-
कृत्यति क्ण् । ११ हिमाचले भेदि० । करकायां भवम्
क्ण् पृषो० कलोपः । १२ करकाजे जले न० सुश्रुतः ।
“तत्र त्वन्नरीक्षं चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तीषारं
हैमश्चेति” सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः
समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम् ।
कर्मण्युपपदे क-क्ण् । स्वस्य कार कुम्भकार इत्यादौ
तत्तत्कर्मकारके लि० । क्तिवां टाप्, वोपदेवमते
कर्मणि घण् पिप्पत्वात् ईप् इति भेदः ।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादव्यपदेशान् क-क्ण् ल् । १ कर्त्तृ-
त्वादिमञ्जराप्रयोजके कर्मणि क्रियायाम् । “कारके”
पा० । कर्त्तृत्वादिमञ्जराप्रयोजका क्रियायामित्यर्थः ।
करोति क्रियां निष्पादयति क-क्ण् ल् । २ क्रियानिष्पा-
दकेषु कर्त्तृकर्त्तादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च
क्रियायामेवान्यः “सम्बोधनान् कलोपः कारकं प्रथमो-
वतिः । धातुसम्बन्धाधिकारविहितसमसकान्ज् । तथा यस्य
च भावेन, तौ चेतुर्दितं द्वयम् । सम्बन्धघाटकस्यास्य
क्रियायामेव प्रयोजकता” इति हेतुः । वैयाकरणभाष्यकार-
णादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा
नामक्रियाजनकशक्तिमत्त्वं करोति क्रियां

निवर्त्तयतीति मङ्गभाष्ये व्याप्तादन्तः साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तम् । इदं स्वस्वतयात्वाभावेऽपि भक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम् । तत्तन्मान्यव्यतिरेकसत्त्वात् परिणेतव्यं कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा “स्वाश्रये समवेतानां तद्वैवाश्रयान्तरे । क्रियाणां भिन्नान्यनी सामर्थ्यं साधनं विदुर्नितम्” । शक्तिशक्तिसन्तोरभेदाच्च इत्थं कारकमिति व्यवहार इत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वं सर्वेषां कर्तृत्वेऽपि स्वस्वतयात्वात्पारिवर्त्यैव करणत्वादित्यथोक्तं हरिणा “निष्पत्तिमाले कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारकम् । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवात्” इति । तद्वैदेश्यं मञ्जुपाद्यां द्रष्टव्यं यथा—“कर्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यावृत्तव्यापारः, क्रियाफलनोद्देश्यरूपव्यापारश्च कर्मणः, कर्तृकर्मव्यावृत्तक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावेऽप्यव्यापारोऽसादानस्येति” तत्र करणधारककर्तृत्वात् क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैत्तिर्या क्रियातत्त्वपतः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं चट्टं स्मरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्य चटादेरपि पूर्वाकालत्वेन स्मरणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, खालो पचति, सोदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्यतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं मङ्गभाष्ये “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्तृत्वं निर्दिश्यतस्पादानादीनां कर्तृत्वमनिर्दिश्यायेति” ।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्मकर्तृभेदात् । एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायासुभयप्राप्तौ “विप्रतिपेधे परं कार्यम्” इत्युक्तं दत्तरोत्तरप्राप्त्य तदुक्तं हरिणा—“अपानानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तृसोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते” इति । गणप्रधानक्रिययोरेकैकान् इत्येव उभयशक्तिप्रसङ्गे तु “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् कार्यस्य प्रधानान्-

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्मते हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम् । तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौणम् । तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । यथा च तस्यन्वयः तथा शब्दः प्रकाशः तथा दर्शितं यथा ‘कारकाद्यैतरार्थे च सुप द्विधा च विभज्यते । धात्वर्थे प्रकारी यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम् । इत्यादि कारकस्य धात्वात् तदन्यस्य चेष्टेयं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्वाङ्मयस्याप्यथादृष्टार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्वाङ्मयस्याप्यथादृष्टक्रियायां कारकम् । उच्चात् पतति, व्याघ्राद्विभेति इत्यादौ, मालाणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण विभक्तिं घटत्वेन जानातीत्यादौ स्यात्स्यां पचति, शुक्तौ भासते इत्यादौ, घातं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च घटप्रवृत्तिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितौ विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्वाङ्मयस्यापि तत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमनो धात्वर्थे स्वर्यबोधकतया तत्त्वपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिश्च्यते । यादृशेन नामार्थेनावच्छिद्यस्य सुबर्थस्य बाह्यधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन उच्चात् पततीत्यादौ उच्चादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः । लोकां पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि लोकादिनं कारकं सुपातुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र लोचनविकृत्यवदानुशासनकरोऽलोकपाचक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो निरिकाय इत्यादिवद्विशेषविधेरेव । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तदुक्तस्य पचतोद्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि घट्टादिः कारकविभक्तिः । अतएव “क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृकर्मदिभेदेन, येषः सम्बन्ध इत्यतः” इति शब्दिकाः स्मरन्ति । “कारकव्यपदिष्टे च श्रयमाणक्रिये पुनः” “कारकं प्रथमो-

करकायारदं तत्र भवं वा अण् । ईकरकासम्बन्धिनि लि० ।
उतद्विष्यन्जले न० राजनि० दसपु स्त्री ङीप् ।
तत्त्वज्ञगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “दिव्यवायुनि-
संयोगात् संहताः स्वात् पतन्ति याः । पापाणस्त्रय-
वशापसाः कारक्योऽस्त्योपमाः । करकाजं जलं
रुचं विगदं शुक् च स्थिरम् । दारुणं शोतलम् सान्द्रं
पित्तकृत् कफघातकृत्” । [१८६४० पटितिः]

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपार्थलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे
कारकविभक्तिः स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः । व्याकर-
णोक्ते कर्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवर्तितः ।
“उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गोचरीति” व्या० प० ।

कारकर लि० कारं करोति क-ट । क्रियाकारके दासादौ ।
कारकुक्षीय पु० साल्देशे हेम० तत्र भवः अण् बडपु तस्य
लुक् । तद्देशवासिजनेषु बह्वच० ।

कारज लि० कारात् क्रियातो जायते जन-ङ । क्रियाजस्य
करजे नखे भवं तस्येदं वा अण् । २ नखभवे २ नखसम्ब-
न्धिनि च लि० ।

कारञ्ज लि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण् । करञ्जफलफलतादौ
तत्फलगुणादि सृज्यते उक्तं यथा । निष्वातसीत्यपक्रमे
“करञ्जे कृद्देशिपु स्रपसुवर्षलाविडङ्गज्जोतिष्मताफलतै-
लानि तोळणानि लघून् पृथ्वीर्याणि कटानि कटविपाकानि
सरास्त्रनिर्लकफक्तमिहप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति”

कारण न० कारयति क्रियानिवर्त्तनाय प्रवर्त्तयति क-णिच्-
ल्यु । क्रियानिष्पादके हेतौ २ उद्देश्ये ३ हेतुके ४ इन्द्रिये ।
क-प्रथमे स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । ५ भवे मेदि० । ईकर
वाद्यभेदे । करणएव कारणः । उक्तस्य पु० । करण-
मेव स्वार्थे अण् । दसाधने ङकर्मणि । १० गीतभेदे
रत्नकोषः । न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा०
संज्ञावत्त्वोद्दिष्टं यथा ।

“पारिमाणुल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्” भाषा० ।

पारिमाणुल्येति पारिमाणुल्यम् अणुपरिमाणं,
कारणत्वं तद्विज्ञानमित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि
कारणं तज्ज्ञायायव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न
वृत्तवति परिमाणस्य स्वस्मान्जातोयत्कृत्परिमाणजन-

नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण । मानसप्रत्यक्षे आत्मसह-
चरस्य कारणत्वात् गृह्यत्परिमाणं कालाः बोध्यं तस्यापि न
कारणत्वमित्याचार्याणां वाशय इत्यन्ये तन्न भ्रान्तातिरिक्तं
प्रति कारणताया एव आचार्यैर्दत्तत्वात्” संज्ञा० ।

“अन्यथासिद्धिन्मुखस्य नियता पञ्चमूर्तिता । कारणत्वं
भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम् । समवायिकारणत्वं
ज्ञेयमथात्मसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनवज्ञेयसृतीयसक्तं
निमित्तहेतुत्वम्” । यत्प्रसवेन कार्यं भवति ज्ञेयन्त
समवायिजनकं तत् । तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं
तृतीयं स्यात्” भाषा० ।

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह अन्यथेति । तस्य-कार-
णत्वस्य । तत्र समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयसम-
वायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-
समवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाता-
द्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवा-
यिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तु-
संयोगाभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्य-
क्षसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवा-
यिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे
तत्तदभिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्त कलाध्यसमवा-
यिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विद्यत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव ।
तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकाग्रप्रत्यास-
त्त्या, कारणैकाग्रप्रत्यासत्त्या च । आद्यं यथा घटादिकं प्रति
कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य
कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासन्निरस्ति, द्वितीयं
यथा घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिकारणं तत्र घट-
रूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन्
कपाले प्रत्यासन्निरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन,
क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्यञ्च
कार्यकारणकार्यान्तरप्रमाणतया कारणं ज्ञाना-
दिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पृथक्सकम्
प्राप्त्या समवायिकारणसमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं
तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः” संज्ञा० ।

कारणताया उक्तं प्रमाणं च भव्यदर्शनसंज्ञके दर्शितं यथा

अभिचारशब्दा द्वापरिहरेति चेत् नैवं योचः, विनापि
कारणं कार्यं सत्पदार्थमित्येवं विधायाः शब्दाया
व्याघाताभिधायकता निवृत्तत्वात् । तदेव श्वाशब्देन
यस्मिन्नाशब्दकामाने व्याघातादयो नावतरयुः तदुक्तम्
“व्याघाताभिधायकत्वेति” तस्मात्तदुपपत्तिनिवृत्तेन आवि-
नाभावो निश्चीयते तदुपपत्तिनिवृत्तयः कार्यहेतोः
प्रत्यक्षोपपत्त्यानुपपत्त्यपञ्चकनिवृत्तयः । कार्यस्योत्पत्तेः
प्रागनुपपत्त्यः? कारणोपपत्त्ये? इति उपपत्त्यः १ उपपत्त्य-
वस्य पश्चात् कार्यानुपपत्त्यात् ४ अनुपपत्त्यः ५ इति पञ्च-
कारणया धर्मधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्वसत्त्वं तच्च कार्यव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणत्वाभावाप्रतियोगि-
त्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न वेति
सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीकृष्णखण्डने निराकृतं यथा

“ननु तदसत्ताविशेषात्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न-
कार्यस्यादसत्ताज्ञानान्यदापि सामर्थ्योपपत्ताविशेषात्तथापि
किं नान्यदा कार्यजन्य? । अथ न सम तदानीन्तनं साम-
र्थ्यसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्यतो नियासकं किन्तु ततः
प्राक् सामर्थ्यसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि समपि कालान्-
तरस्यपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्यनोनियासकं, तथा-
दर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्य-
नियासकमिति चेत् न असमसमयत्वाटागन्तकत्वाच्चाविशेषेण
नियन्त्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तच्च दन्त्यास्याया एव
सामर्थ्यान्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादि-
त्यत्र मन्यन्ते । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्य-
जन्यकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि
विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्य-
वश्येत्, तत्काल इत्याकलय । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं
रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि
पर्यवयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च “अनर्भावितसत्त्वहेतारण्यं
तदसत्ततः । नानर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः” ।
तथाह्यनर्भातसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्ति-
रसतः स्वाश्रयत्वभावादयति । विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च
स्वात्मन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेक

पादपरसारिका विस्ताराव, सत्ताभेदे हि शब्दविव्याहारादु-
पपत्तिनिवृत्तयः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्व-
वृत्तिमिदवतो सूत्रमपि ते नष्टमिति कथतरम् । न च
स्वरूपसत्त्वोपपत्त्याव स्वात्मि, विदामप्यनुगतवृत्त्याद्याधान-
पदेऽभिधायकता त्वया जातिमात्राय जलाश्रयविवर्तितायेति ।
या भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वयेति च यदन् तद्वर्तितायां कार-
णतां कथमनुगमयितामि? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूप-
पात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव
न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैवपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदापि सत्तामनन्-
र्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्त्वयोः
कारणकोशप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ताकारण-
कोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि
कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि सत्त्वोत्पत्तेः सत्त्व कारणतास्तु
तर्हि कारणसत्तासत्त्वपुनरावृत्तयोरिति घटकृत्वा प्रभातमिति
चेत् भावानवबोधोपात् सत्तामसतोऽसत्त्वपुनरावृत्त्याऽपि सत्ता किं
मयाभ्युपगतेव? अन्यथा काशावसतोऽपि त्वमपि किं सत्ता-
नन्त्यसत्तामनर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्ववत् कापि
सत्तात्वागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् असत्ताऽवि-
शेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेत्
सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वोऽन्यत्वाद्यनुविधानं तस्य
तज्जातीयस्य वा तत्त्वज्ञे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं,
सोऽप्यनियतो यदा कारणभावस्तदा कार्यभावावच्छेदभावा-
भ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वस्य कदाचित्कार्यो
त्पादात् अन्यस्य न कदाचिदपीति चेत् तुल्यत्वात् ।
अन्यथोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्यभ्युपगमात् । अन्य-
स्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन “आशा-
मोदकहृन्ना ये ये चोपाज्जितभोदकाः । रसरीर्यविपा-
कादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यापि बाधकत्वमाशा-
मोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेयात्
आशामोदकादिनापि च रसरीर्यविपाकादिजननात्
तदसत्त्वं कार्यं स्यात्? इति चेत् सत्तामनर्भाव्यकार्य-
त्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उत्तरोपस्थानान्तर्भावे वाऽविशे-
नस्य पूर्ववदुक्तेः तस्मात् “पूर्वसत्त्वव्यतिरेके

बुद्धिबोधरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्रि-
चतुरादिकलावुधावनविश्रान्तवा वस्तुसम्पन्निसंयम्ये, तादृ-
श्या व विषयोक्तस्य समपि कारणतानिचयः, केवलं ततः
परास्मि कदाचु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिवन्धनेन न
तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः” ।

तत्र हेतौ “पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध
मे” गीता । ‘न बिङ्गं धर्माकारणम्’ मनुः । उद्देश्ये
“तस्यागमनकारणम्” रघुः । फलस्य कारणत्वञ्च
दृष्ट्याहारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्
सर्वोद्दि लोकः फलमित्येव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते
इति तस्य तथात्वम् । कारणस्यस्य अर्थं अच् ।
१० उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः । “मिथ्योत्तरे पूर्व-
वादे कारणे प्रतिपादिनि” मिता० सूतिः । भावे तत्
कारणता स्त्री । त्व कारणत्व न० कारणभावे “एकः कार-
णतां गतः” कुमा० । “कारणत्वं भवेत्तस्य” भाषा० ।

कारणकारण न० ६ त० । अन्यथासिद्धिपदार्थभेदे यथा
कुशलः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं
प्रत्यन्यथासिद्धिः । व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः । यथा कुठारादीनां, ते हि खेदनक्रियाकारण-
च्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याघ्रिज्ञानस्य
अनुमितजनकपरासंभारूपस्य, चतुरादीनां प्रत्ययजनक-
विषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथा-
सिद्धिः । ‘नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः’
इत्युक्तेः । २ परमेश्वरे च सहि सर्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, प्रयोजके-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमख्येवेति नैया-
यिकादयः ।

कारणगुण पु० ६ त० । उपादानकारणस्य गुणे “कारणगुणाः
कार्यगुणानारभन्ते” इति न्यायप्र० । यथा तन्वादिरूपो
पादानगुणाः शुक्लादयः, कार्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका
भवन्ति न वैपरोक्षेनेति आकरे स्थितम् ।

कारणगुणोद्भव पु० कारणगुण उद्भूतोऽस्य । उपादान कारण-
गुणेनोपपत्ते गुणभेदे । ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा ।
“अपाकजास्तु स्वर्गालाद्रवत्वञ्च तथाविधम् । कोह-

लानुष्णाशीतो पाशः । एकपृथक्त्वेऽपि त्वप्रत्ययस्य
प्रत्येकमन्यत्वात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च पाह्यम् पृथक्त्वपदेन
चैकपृथक्त्वं पाह्यम्” सुता० । [विवृतिः ।

कारणमाला स्त्री अर्थानङ्कारभेदे अक्षरकारण्ये १८८८०
कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम् । वेदान्तिमते अज्ञान-
रूपे शरीरे । वेदान्तसारे तद्विवृतिः दृष्ट्या ।

कारणा स्त्री क-हिंसायां आद्ये णिच्-भावे युच् । १ तीव्र-
वेदनायाम् कसरः । क-णिच्-युच् । २ प्रेरणायाम्
कारणिक लि० कारणैश्वरि ठक् । कारणेन विचारकं १ परी-
क्षके अमरः । करणस्येदम् काश्या० कञ् जिठ् वा ।
२ करणसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां कञ् णिच्वात् ङीष्
जिठ् इदञ्कारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः ।

कारणीत्तर न० कारणेन उत्तरम् । व्यवहारेषु वाद्युपन्यसं
वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथन-
रूपे उत्तरभेदे, यथा अयं यतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं
गृहीतं किन्तु योषितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भूयते
इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा
इदानीं भवेत्युत्तरम् । उत्तरशब्दे १०८०८० विवृतिः ।

कारणव पुं स्त्री रस-उ तस्य नेत्रम् रण्डः रंप् रण्डः का-
रण्डः तं वाति वा-क करण्डस्येदं कारण्डं तदा-
कारं वाति वा-क वा । हंभेदे “हंसकारण्डयोद्गुताः
सारसामिचितास्तथा” भा० व० १८८० । स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् । अस्य अजिरादि० पाठात् मतौ संज्ञायामपि
न दीर्घः कारणवद्वती नदीविशेषः । “हंससारसकौञ्च-
चक्रवाकजृगरकाटम्बकारण्डवेलुपक्षमे” ज्ञवाः संवसारिणश्च”
इति सुसुते तस्य ज्ञवत्वं संवसारित्वञ्चोक्तम् ।

कारणव्यूह पु० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धशास्त्रविशेषे च ।
कारण्यम् पु० करण्यमस्यापत्यं शिवा० अण् । १ करण्यम् पस्या
पत्ये अविजिज्ञास्ति नृपे तदुत्पत्त्यादि “एतस्मात् कार-
णाद्वाजन् ! विभ्रतः स करण्यमः । तस्य कारण्यमः पुत्र-
स्तेतायुगसंज्ञेऽभवत् । इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुड-
जयः । तस्य सख्यं सङ्गीपाकाः वर्त्तन्ते च वणे तदा ।
स हि सञ्जाङ्गमूचेषां वृक्षेन च बलेन च । अविजिज्ञास
धर्माका बौद्धेणैन्द्रसमोऽभवत्” इत्युपक्रमे “तस्य पुत्रे” इति-

कारम्भं नृपम्" तत्रैव २५० मन्त्रस्य कारम्भमिति विशेषणात् । तच्छेदमन्त्र । श्वारोतीर्थेदे न० तत्सौर्ध-
प्रादुर्भावाद भा० आ० २१७, १८५० । यथा

‘ततः ससुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अथ्यगच्छत्
सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः । वर्ज्ययन्ति स तीर्थानि
पञ्च तत्र तु तापसाः । अथर्काणां नि यान्यासन् पुरस्तात्
तपस्विभिः । अथ्यगच्छतीर्थं सौमद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् ।
कारम्भं प्रसज्य कृत्वेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य
तीर्थन्तु पापप्रशमन मङ्गत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श
कुरुवत्तमः । विविक्तान्युपलब्ध्या तानि तीर्थानि
पाशुवः । दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि सुनिर्मितैर्भुविभिः ।
तपस्विनस्ततोऽप्युच्छत् प्राञ्जलिः कुरुवन्दनः । तीर्थानीमानि
वर्ज्यं नो किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा जवः । पाङ्काः
पञ्च वसन्त्येषु हरानि च तपोधनान् । तत एतानि
वर्ज्यं नो तीर्थानि कुरुवन्दन ! वैशम्पायन उवाच । तेषां
श्रुत्वा महाबाहुर्धर्मार्थमापन्नपोधनेः । जगाम तानि
तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषवत्तमः । ततः सौमद्रमासाद्य मङ्ग-
कीर्तयुत्तमम् । विगात्त सङ्घा न्यूरः स्नानं चक्रे परत्नयः ।
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्त्रजलचरो मङ्गान् । जपाङ्क चरणे
पाङ्कः कुलीशुलं धनञ्जयम् । स तमासाय कौलेयो विष्णु-
रन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्धर्मेण बलिनां वरः ।
उत्कृष्ट एव पाङ्कस्तु सोऽञ्जनेन यशस्विना । बभूव
नारी कल्याणी सख्याभरणमूषिता । दीक्षमाना श्रिया रा-
जन्तुः दिव्यरूपा मनोरमा । तदङ्गुतं मङ्गद्वया कुलीशुलो
धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का
वै त्वमसि कल्याण ! कुतो वासि जलेचरा । किमर्थञ्च मङ्गत्
प्रापसिदं जलपती पुरा ? । वर्गोवाच । आश्वराजि मङ्गा-
बाहो ! देवास्त्वविहारिणो । दृष्ट्वा धनपतेर्निष्ठं वर्गं नाथ
मङ्गावन्त ! । मम सख्यवतकोऽन्याः सख्याः कामगमाः
शुभाः । तामिः सखिं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ।
ततः पश्चात्तस्यै सख्यां ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधी-
यानमेकमेकान्तवारिणम् । तस्य वै तपसा राज्ञः साहजं
तेजसा युतम् । आदित्य इव तं देवं जलकुं सर्वं व्यका-
श्रयम् । तस्य दृष्ट्वा तपसादय पञ्चाक्षरं तत्तत्तमम् । अथ-

मङ्गातेजाः स्थितस्तपसि निर्वृते । सोऽयम् कुपितोऽस्मांस्तु
ब्राह्मणः कलिबर्षभ ! । पाङ्कभूता जले यूयं चरिष्यथ यतं
समाः ! । वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यधिताः सख्या भारतव-
त्तम ! । अथवा शरणं विप्रं तं तपोधनमश्नुतम् । रूपेण
वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्शिताः । अयुक्तं जलपत्यः स जन्तु
मङ्गसि नो हिज ! । एष एव बभोऽस्माकं सुपण्यांस्तपोधन ! ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रबोध्यं त्वामिहागताः । अथध्यास्तु
स्त्रियः दृष्ट्वा मन्त्रेण धर्मचारिणः । तस्माद्दर्शेण वत्सैव
नास्मान् किंसितमङ्गसि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ ! मेलो ब्राह्मण
उच्यते । सख्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनोविद्याम् ।
शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पावनम् । शरणं त्वां
प्रपन्नाः कल्याणान् जन्तुमङ्गसि । वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मजित् । प्रसादं
कृतवान् वीर ! रविशोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच ।
यत्तं यतसङ्कान्तु सर्वमन्त्रयवाचकम् । परिभाषं यतं
त्वत्तद्देवमन्त्रयवाचकम् । यदा च यो पाङ्कभूता मङ्गतोः
पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलान्तस्मात् स्थलं पुरुषवत्त-
मः । तदा यूयं पुनः सख्याः क्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अन्वतं
भोक्तृत्वं मे कृतार्तापि कदाचन । तानि सख्यांषि ती-
र्थानि ततः प्रवृत्तिं चैव ह । नारोतीर्थानि नाम्नेह स्थानि
शालानि सख्याः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि
मनोविद्याम् । वर्गोवाच । ततोऽभिगद्य तं विप्रं जलवा चापि
प्रदर्शयाम् । अचिन्तयामासकृत् तस्माद्देवात् सुदुः
स्थिताः । क ह नाथ ? वयं सख्याः कावेनात्येन तं नरम् ।
समागच्छेम नो नम्रा प्रसादादयेत् पुनः । ता वयं
चिन्तयित्वैव सङ्कृतादिव भारत ! । दृष्टव्यो मङ्गाभागं देव-
विहृत नारदम् । संप्रकृष्टाः स तं दृष्ट्वा देवविमलितदु-
तिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः आद्रीडिताननाः ।
स नोऽप्युच्छद्दुःखमूलसुप्तवत्सो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र
यथावत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे बागारानूपे पञ्च
तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत
मा चिरम् । तस्मात् पुरुषव्याघ्रः पाङ्कवेयो धनञ्जयः ।
भोक्तृविष्यति शुभात्मा द्विःखादन्तः संधयः । तस्य सख्या
वयं वीर ! अथा वाक्यमिहागताः । तदिदं कल्याणाय

उत्थाय च जलासक्तान् प्रतिपद्य वपुः स्नकम् । तासदा-
धुरयो राजसदृशान् यथा पुरा । तीर्थानि शोचयित्वा
त तद्युत्थाय ताः प्रभुम् । चित्ताङ्गदां पुनर्दृष्टुं तदा
मणिपुरं ययौ ।

कारधमिन् पु० स्त्री करण कारकं धमति ध्या-इनि
पृथो० । १। कांश्चकारे स्त्रियां ङीष् । २। घातवादरते च भेदि-
कारपचव पु० देशभेदे । “अवष्टथमव्यवयनि यमुनां कारप-
चवं प्रति” कात्या० श्रौ० २४। ६ । १०। कारपचवो देशभेदस्य-
मध्ये यमुना वर्तते तां कारपचवदेश्यां यमुनां प्राप्य
तत्प्राप्यमव्यवयनि” सं० व्या० ।

कारभ लि० करभयेदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूलादौ
“अर्थोन्नं कारभं मूलं मानुषन्तु विषापहम्” सुश्रुतः ।
कारभू स्त्री करणकारः तस्य भूः । राजपाशकारपहणभूमी ।
कारमहिक्का स्त्री कारं जलसम्बन्धं मेहति मिह-सेके क
ततः स्त्रार्थे क अत इत्यम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री० रेषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे अम०
कारयिष्णु लि० क-णिच्-इण्युच् । कारयितरि ।
कारव पु० स्त्री केति रवोऽस्य । काके लि० स्त्रियां ङीष् ।
कारवल्ली स्त्री कुत्तसितधारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेले
(करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् लीयते स्त्री-किप् ।
२। काण्डीरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं घाति वा कर्णे जलोपलज्जितवर्षाकावे
रवोऽस्य कारवोमयूरस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच्,
क हिंसायां स्त्रार्थे णिच्-किप् काः तस्यति अण् वा गौरा०
ङीष् । १। यतपुष्पायाम्, (मौर) २। रुद्रजटायाम्, ३। मयूर-
शिखालतायाम् । ४। कारवेले, (करेला) ५। त्वक्पल्लयाम्
(तेजपात) ६। जगज्जरेके च । ७। रुद्रकारवेले अमरः
राजनि० टकाकोषति च ।

कारवीर्य लि० करवीरेण निर्मुत्तादि करवीर+चरुर्थ्यां
सञ्ज्ञा० ङञ् । करवीरनिर्हतादौ ।

कारवेले पु० कारणे वातगत्या वेजति वेले-वालेने अच् ।
१। उताभेदे (करेला) २। तत्पक्षे न० । “कारवेले” हिमं
भेदि लघु तिक्लपवातलम् । ज्वरपिक्कफास्रान् पाण्डुमेह
जमीन् हरेत् भावप्र० । स्त्रार्थे क कारवेलेकोऽपि तत्त्वैव

कारवेल्लीकोटरं पुलकितमिव तैलैः साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं वैश्वेनेनातिपूष्यं सुललितरसनायं लोह-
तामातभोति” पाकशा० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्लं
सुगीतलम् । पितास्रकामबापाण्डुकफमेदकमीन् हरेत्
वैद्यकम् । स्त्रार्थे क कारवेल्लिकाण्ड स्त्री ।

कारस्कार कारं वधं करोति क-हेत्वादौ ट ह्रस्वे नि० सुट् ।
विषतिन्दौ किम्बाके हस्ते राजनि० दासादौ न सुट् ।
कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इगाटि अट-खुल् । कर्म-
जलोकायाम् । तिका० ।

कारा स्त्री क-हिंसायां भिदा० भावे अङ् “कटयोऽङि” पा०
गुणः “काराबन्धने” पा० ग० दीर्घनिर्देशात् दीर्घः ।
१। बन्धने भेदि० २। पीडायां तिका० पा० ग० बन्धनशब्दस्य
बन्धनाधारपरत्वे ३। बन्धनागारे अमरः । कुत्तसितल्लज्जति
क-अच् कोः का । ४। द्रव्याम् ५। प्रसेयके । ईश्वर्यकारि-
कायाञ्च भेदि० । ७। यन्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्थानागारं गृहम् बन्धनागारे
(जेलखाना) “रिपुः कारागारं कलयति च तं केनि-
कलया” कर्पूरसवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त लि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कण्टी)
बन्धनाकारपदे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लज्जाणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतु
राज्यमासीत् “अङ्गदं चन्द्रकेतुश्च लज्जाणोऽप्यात्मसम्भवम् ।
शासनात् रघुनायस्य चक्रे कारापथेश्वरौ” रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरणस्थानत्वेन आ+
रा-खुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री ।
शब्दनिष्पादके शब्दादौ । “अगस्त्योनरां गृध्रं प्रशस्तः
काराधुनीव” क० १। १८०, ४ । “कारा शब्दः” भा०

कारि स्त्री क- भावे प्रज्ञाख्यानविषये इज् । प्रज्ञाख्यान-
विषये ? क्रियायाम् । “कां कारिमकार्षीः ? सर्वं कारि-
मकार्षम्” इत्यादि । क-कर्त्तरि शित्तिनि इज् ।
२। शित्तिनि लि० ।

कारिका स्त्री क- भावे खुल् । ? क्रियायाम् । “कारिकाशब्द
स्योपसंख्यानम्” वार्त्ति० । क्रियायोगेऽस्य गतिवत्स्व तत्र का-

४ विवरणज्ञोक्ते अल्पकारेण बहुवर्षतापक्षलोकेभेदे ।
 ५ विस्तरचनयाम् भेदि० ईदृङ्भेदे (सुट्) रभावायः ।
 कारित स्त्री क-णिच्-कर्मणि क्तः । १ करणाय प्रेरिते ।
 “विष्णुः शरीरपङ्कजमङ्गलीयानयन च । कारिताये यतो-
 . ५ तस्मात्” देवीमा० । २ अधमस्तेन स्त्रियाश्चिह्नये नियत-
 उद्देश्योक्तापि कश्चो स्त्री “दृष्टिः सा कारिता नाम यस्मि-
 न्नो न स्य ज्ञा” मित्ता० ना० पठतिः । “अणिजेन तु
 या दृष्टिरपि सा संप्रकीर्तिता । आपत्काये कृता निव्यं
 सा तु स्नात् कारिता मता” कात्या० ।
 कारो स्त्री क-ङिषायाम् इङ् स्त्रियां ङीष् । कर्तृकारि-
 ण्ये राजनि० । तस्याः अण्टकाचितत्वेन ङिषाधाधनत्वात्
 रोगङि साकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारो न० करोरस्यावयवः काण्डं भक्ष वा पलाशा०
 अङ् । १ वंशस्य काण्डे २ वंशमखनि च ।
 कारोरी स्त्री कं जलमृच्छति ऋ-विच् कारं सजलमेध-
 मोरयति ढेर-अण् उप० स० गौ० ङाङ् । वर्षेतेतौ
 इष्टिभेदे । “वर्षकामेष्टिः कारोरी” “तस्यां प्रति त्वं पाच-
 मध्वरमण्डे अग्निं स्वयं नमोभिरिति धाव्ये” आश्व०
 औ० १।१३।१० । “वर्षकामस्य कारोरी नाम इष्टिः
 कार्या । तस्यां-कारोरीयाम् । अत्र बहुदैवत्याया आम्ना-
 नात् अन्यदा इयमेव कारोरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि
 प्रापणार्थं तस्यां पङ्कजमिति” नारा० । आरम्भायां
 कारोरीयं कृताङ्गीयां वर्षणे सति सा समापनोया न
 वेति सन्देहे कात्या० औ० १।१३।१० सू० निर्वृतिं
 यथा ‘दृष्टे तत्परिमाणम्’ कृताङ्गीयामिदौ वर्षणे
 दृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्तव्यं यत्परिमाण-
 मष्टे वर्षणे क्रियते । न तु दृष्टौ दृष्टायां किमप्यन्यूनं
 कृताङ्गं परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं,
 किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रष्टव्यम्
 इत्याशयः” सं० व्या० । अतएव जैमिनिना ई, २, १३, कर्मणि
 आरब्धे फलेच्छादिह्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य
 कार्यकर्मणः समाप्त्यस्युक्ते यथा “प्रकमासु नियुज्ये-
 तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यात चेदं शबरस्मिना
 यथा “प्रजाकाशो यजेत, यामकाशो यजेत”—इत्येवादि
 कर्म समाप्तावते । तत्र सन्देहः—किं प्रक्रान्तं नियोगतः

तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमपश्चति
 अपवर्गपर्वनम् आह—इति, उपक्रमोदात्तस्य यावत्
 परिसमाप्तिः—इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः,
 न यथा याकः त्यागः—इति । तत्र हि याकस्तत्प्राप्तं
 निर्दिष्टते न आरब्ध परिसमापयितव्यम् । एवं च
 आख्यातार्थं कौकिका अपि प्रतिपद्यते, तत्र न आरब्धे
 पुरुषप्रवृत्तः नोद्यते—इति गम्यते । यतो नोदितं न नियो-
 गत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिसमापयति, तेन
 गोभे आरब्धपरिसमाप्तिं यदार्थः किमर्थं ?—परि-
 भाप्तिः यदार्थः परिसमाप्तिर्यदर्थप्राप्तितात् आरम्भस्य ।
 तस्मात् परिसमाप्तिः यदार्थः—इति गम्यते । सा चेत्
 यदार्थः, सा कर्तव्यतया नोद्यते, आरब्धे नास्ति कर्त्त-
 व्यतावचनं तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु
 परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वायात्
 फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-
 व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अग्निनो यो-
 ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयाव्यते । नैतदेवं, वाक्यार्थो
 हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता नृत्त्या गम्यते ।
 तस्मात् यामकामेण याग आरब्धः परिसमापनार्थः
 यामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते,
 च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्दिनटेऽपि निमित्ते
 कर्त्तव्यम्, न हि तद्दिनटेऽपि अतुल्यं भवति, उपरित्तव
 निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायां चापि फलेच्छायां उप-
 क्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियायां हि निमित्तम्
 आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तिः” इति ।
 कारोरीष्टिं प्रकृत्य ज्ञयते च । “यदि वर्षेतावत्येव जुष्ट-
 यात्” “कारोरीमनुष्टिः” पि० कौ० ।

कारोप न० करोमाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।
 कारोषगम्यि लि० कारोषस्येव गम्योऽस्य इत्यस्य । शुष्क-
 गोमयसंघनस्युक्ते स्त्रियां व्यङ् चाप । कारोषगम्या तस्याः
 तत्पुरुषे पुल्लिङ्गः परयोः संप्रसार० दीर्घश्च । कारो-
 गम्यो पुलः कारोषगम्योपतिः । एवं परमकारोषगम्यो-
 पुलः । उपसर्जने तु न, अतिकारीषगम्योपतिः । ननु-
 यन्ते परं तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारोषगम्यावस्तुः कारो-
 गम्योवस्तुः । एवं कौस्तुभगम्यावस्तुः संप्रसारणो

“उपसृतिं भरमापन्न कारोः” अ० १, १४८, २, ।
 “नित्यं शुद्धः कारकः प्रत्ये यत्र प्रचारितम्” मनुः ।
 “कारकस्तः शुचिः प्रत्ये भैवं बोधितुं च तथा” याज्ञ० ।
 “गोरक्षान् बाणिकान् तथा कारककुलोवान् ।
 प्रेक्षान् बाणिकान् चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” मनुः ।
 २ स्वरूपकारादौ “धान्येऽपि विंशं शुक्लं विंशं कार्पा-
 पयावधम् । कर्मोपकरणः शुद्धः कारवः शिल्पिनस्तथा”
 मनुना कारकशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् “कारवः स्वरूप-
 कारादयः” कुल्लू० । एतेषां च कर्मोपकरणरूप एव
 करो न धनरूपार्थमनुना कर्मोपकरणत्वेन तेषां
 निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिकरूपकर्मकरप्रकारो मनुना-
 दर्शितो यथा “कारकान् शिल्पिनश्चैवं शूद्रांश्चाको-
 पजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म मासिमासि मही-
 पतिः” मासि मासि कर्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः ।
 “सर्वं यत् कुर्वतासर्वं सबाधं कारकशिल्पिनाम् । अर्घ्यं
 ह्यर्घं पृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः” याज्ञ० । २ कारके
 तत्सत्क्रियार्थपदादके ति० भेदि० । “राघवस्ततः काथं
 कारवानरपुङ्गवः” भट्टिः । भावे उष् । ४ कर्मणि भेदि० ।
 ५ शिल्पे हेमच० दर्शितविनश्च० । अत्रेदं बोध्यम् उपादी-
 नामव्युत्पत्तिपक्षे सहाययत्ना शिल्पप्रभृतिस्तदर्थवाच-
 कता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवयत्ना अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन
 बोधनेन विशेषार्थपरतया यौगिकत्वेन कार्यं कारकत्वादौ
 कर्मोदिरण्यः उदलजद्योगाच्च तत्र कर्मणि न पठे
 अस्त्ययवाये कर्मणोऽन्वयसम्भवात् न द्वितीयादि-
 प्रसङ्गः । स्वार्थक । कारकोऽपि स्वरूपकारादौ । “न साक्षी
 ऋषतिः कार्यो न कारककुलोचनौ” मनुः । “अयकु-
 वंस्तु सुवृषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजजनान् । पुलदारात्ययं
 प्राप्नो जायेत् कारककर्मभिः । ये कर्मभिः प्रचरितैः
 शुश्रूषन्ते द्विजातयः । तानि कारककर्मणि शिल्पानि
 विविधानि च” मनुः । स्त्रियामृक् । कारक शिल्पिन्या
 रजकादिस्त्रियाम् । [चोदे शब्दवि० ।

कारकचौर पु० कारका शिल्पेन चोरवति चर-अप् । सखि-
 तारुज पु० कजभाजति, ईषत् रुजति वा स्ना+रुज-क ।

१ करमे, २ वृक्षमीमे, ३ नागभेदे, ४ गैरिके, ५ स्वयंजाते
 ६ देहस्थे तिलादिवस्त्रे च हेमच० । कारकोजायते जन-ड

वितस्” भाग० २, ५, १० । “कार्पाथ्या वै कारणिकाश्च” भा०
 वि० ४७ अ० । [स्वार्थे क । कारकिका तत्पार्थे ।

कारणही स्तो ईषत् वण्ही मूर्धङ्गीना । जलौकायां शब्दच० ।
 कारण्य न० कर्णः कर्णायुक्तः कर्णविषयो वा तस्य भावः,
 कर्णव वा छज् । कर्णयायां परदुःखप्रचुरण्येच्छायाम्
 छसरः । २ कर्णविषयत्वे च “दयामनुद्रे स तदा-
 शयेऽतिथीचकार कारण्यरसापगागिरः” नैष० “कारण्य-
 वारानिधे !” गोष्ठतन्त्रम् ।

कार(क)प पु० कर्(क)पस्य राजा अष् । कर्(क)पदेशाधिमे
 दन्तवक्त्रे “कार(क)वाक्मानयादास्तु कार(क)पाः जल-
 जातयः भाग० ८, २, १” कर्(क)पोऽभिजन एवाम् अष् भर्गो
 वज्रव न तस्य लुक् । पितादिक्रमेण तद्देशवासिषु व० व० ।
 कारिण्य लि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । “क-
 मायं बहुविष्णून् तन्मन्त्रिनकरं परम् । सर्पिः कारिण्यं
 हनि कफकृष्टविषक्रिमीन्” कुट्ट० ।

कारिण्यपालि पुंस्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इज् । करेणुपाल
 कापत्ये । युवापत्ये तु इज्जन्तात् फक् तस्य तौत्वता० न
 लृक् । कारिण्यपालायन तदीययुगापत्ये पुंस्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+हृ-
 अच् । १ सुरामण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तर इति
 पठित्वा तत्पार्थे इत्याह सुरागालन क्रियायां मण्डलोत्त-
 मत्वासयात् । कारेण ईषङ्गत्वा उत्तरीयतेऽपी उद्+
 हृ-कर्मणि अप् । २ रूपे इला० तत्रेहत्वात् चालनीरूपे
 वंशादिजे श्पातभेदे । “अमर उत्तरवेद्या रूपं करो-
 त्तरोभिषक्” यजु० १६, १६ । कारोत्तरः सुरापावन-
 चाखनी वेददी० “अस्य मज्जानं मासुरैः कारो-
 त्तरेण” यजु० १६, ८२ । सुरागालनी चाखनी
 च वंशमयी तया बक्षिण्यसुरागालनप्रकारः कात्या०
 श्रौ० १६, २, ७, छ० दर्शितोयथा । “अश्वं खात्वा
 अरनपरेण चर्मावधाय परिस्नुतमाश्व्य कारोत्तरमव-
 दधाति, कारोत्तराहा चर्माणि मज्जन्तिङ्गात् पूताभा-
 दसे विस्त्रान्ति परिबिस्त्रन्तीति” । “ततो दक्षिण-
 वेदिखरमपरेण बहिर्वेदि श्वं गच्छं खात्वा तत्र गच्छं
 गोचरमावधाय परिस्नुतं सुरां चर्माणि आश्व्य सुराया
 उपरि कारोत्तरं वंशमयं पातं (करोत्तरवाहनिका)

सुराभाविहति तथा च सति कारोसरात् चर्षाणि
सुरा पतति" संख्या० । "तस्य सोमाग्रे पुष्पाणि,
त्वक्तोक्तानि, सांभं बाजा अस्थि कारोसरो मज्जा
माशरं रसः परिकुञ्जन्नुज्ज्वीकृतं, रेतः पयः, मूलं
सुरोवध्यम् वक्कवम्" यत० ब्रा० १२, ६, १, २ । एवं
कारोसंरश्मस्य चालनोपरत्ये स्थिते सुरामण्डस्य तत्-
साध्यत्वात् तद्यत्वं बोध्यम् ।

कार्कश्यं न० कर्कश्यस्य भावः अण् । कठोरस्यै "आज्ञेन
लोहपद्मस्तनकः कर्कशसिन्धो" भावः ।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कस्यति सो क-प्रथोऽन्त्यम् कर्कषः काठिन्य-
नाशकः तस्यापत्यम् पथे इज्ज तदपत्ये पथे वाकित्या । वा
फिज् कक् च । कार्कषकायानि तत्पार्थे पुंस्त्री ।

कार्कीक लि० कर्कः शुक्रोऽयः स इव रंजकः । अतश्चतुल्ये ।
कार्कषि पुंस्त्री कर्कस्यापत्यं शिवा० अण् । १ कर्क्यापत्ये वृषकेतो
कर्कस्येदम् अण् । २ अथवसम्बन्धिन्यदादौ लि० ।

कार्कायानि लि० कर्केन निर्दिष्टादि कर्क+कर्का+चतुरर्थ्यां
फिज् । कर्केन निर्दिष्टादौ । सुतकृपादिपाठात् पथे
इज्ज । कार्कशस्य लि० ।

कार्तं लि० कतः कतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्यः अण् । १ कत
प्रत्ययव्याख्याने पन्ये । कतस्येदम् अण् । २ कतसम्बन्धिनि
अस्य कौजमेन सहद्वये कार्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकति-
स्वरः । कतमेव स्वार्ये अण् । ३ कतयुगे "किङ्कारणं
कात्तयुगप्रधानः" भा० आ० ६०८००० ।

कार्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकतिस्वरनि-
मित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्तकौजपो सावर्णि-
भाण्डुकैवौ अथन्यशुक्राः पैलस्यापथ्येयाः कपिष्यापर्ण-
याः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटकाशूलेयाः शाकलशुनकाः
शाकलशुनकाः शणकवाभ्रवाः आर्क्षामिसौहृदाः कुन्ति-
सुराद्राः चित्तिशुराद्राः तण्डुलतण्डाः अविमत्तकामविद्याः
बाभ्रवशाकजायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकाकापाः कठ-
कोशुमाः कौशुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् भौटर्पणकादाः
वल्गुजरलः सौश्रुतपार्थिवाः जरासूय बाण्डानुवाक्ये" ।

कार्तवीर्य्य पु० कतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कतवीर्य्यस्यापत्ये
सहस्रवाही अर्जुने । "अर्जुनः कतवीर्य्यस्य सप्रहं पेशुरोऽभयत् ।
दत्तात्रेयाद्वरेणान् प्राप्नोते" भा० आ० । न नमं कार्तवी-
र्य्यस्य गतिं वाक्यानि पाणिनाः । यज्ञदानं तपोयोगः ।

"सहस्रभुजश्चत् श्रीमान् कार्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य
लोकस्य सर्वस्य माहिषघ्नान् सङ्गवहः । स तु रत्नाकर-
वर्मी सहीपां सागरास्वराम् । शशाङ्कं पृथिवीं सर्व्यां हैहयः
सन्धिविक्रमः । अविशं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
अन्नधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं नुतमेव च । आराधयामास
च तं कतवीर्य्योऽसौ सुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो हिजसेनं
वरैस्त्रिभिः । स वरैश्चन्द्रितस्तो न न्यपो वचनमब्रवीत् । सह-
स्रवाहून्वासां चमूमेध्ये गृहेऽन्यथा । सम बाण्डसहस्रन्तु
पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण सहीं कतञ्चां जयेयं शसि-
तव्रत । ताञ्च धर्म्म्येण सन्ध्याय पात्रयेयमनन्दितः । सन्तुष्टं
च वरं याचे त्वामहं हिजसत्तम । तं समानुपहृजते दातुम-
र्हस्यनिन्दित । असुशान्तु मां सन्तो मियोहृत् त्वदा-
न्यम् । इत्युक्तः स हिजः प्राह तद्यास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवत्तस्य वराको दीप्ततेजसः । ततः स रथमा-
स्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अमरीहीर्य्यसम्प्राप्तात् कोऽ-
न्यस्ति सद्यो मम । धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेऽप्योज-
साऽपि वा । तदाकपालेऽन्तरीक्षे वै वायुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मृतः विजानीषे ब्राह्मणं कत्वियादरम् । सहितो
ब्राह्मणेनेह कत्वियः शक्तिं वै प्रजाः । अर्जुन उवाच ।
कर्त्तव्यं भूतानि तदोऽहं क्रुद्धो नाशयिष्यामि । कर्त्तव्या
मनसा वाचा न सन्तोऽस्ति वरो हिजः । पूर्व्यो ब्रह्मोत्तरो
वाटो द्वितीयः कत्वियोत्तरः । त्वयोक्तौ ऐतद्युक्तौ तौ
कथं तु ब्राह्मणो वरः । सर्वभूतप्रधानांस्तान् भैरवहस्तीनहं
सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे ।
कथितं ह्यनया सत्वं गायत्र्या कन्यया दधि । विजेष्याम्य-
ग्रयान् सर्वान् ब्राह्मणां चर्म्मसासवः । न च मां आधवेद्रा-
द्राक्षिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मातुषो वापितस्त्राज्-
ज्येष्ठो हिजादहम् । अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये कत्वियो-
त्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित्पुंसुल्लहते बलम् । अर्जुनस्य
वचः श्रुत्वा विवस्ताऽभूजिशाचरी । अथैनमन्तरिक्षस्य-
स्ततो वायुरभाभत । तज्जैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नम-
स्कृत्वा एतेषां कर्त्तव्यं पापं तादृशोभो भविष्यति । तदा
त्वं सहीपणः । यमसिद्धिनि वे हिजाः । निरसिद्धिनि ते
तादृशोत्तराः महावहाः । तं राजा कर्त्तव्यमाह ततस्तं
प्राह कार्तः । बाण्डाः देवदूतः । फिज् कतं तौ
सहस्र । अण् कतयुगे ।

मम् । अपां वे वडयो वङ्गिः सूर्यस्य नमसोऽपि वा”
ततः पवनाञ्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र दृष्ट्या ।
“भवन्तं कार्तवीर्योयोहीनसन्निवसोकरत्” भट्टिः
“अनन्यसाधारणराजशब्दोन्मूल्य योगी त्रिज कार्त
वीर्यः” रघुः ।

कार्तवीर्यदीप पृ० ६० । कार्तवीर्याङ्गुनोद्देशेन दीप
माने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उक्ता
मेवतरन्ते उक्तं यथा

“गोमयेनोपलिप्रायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मये
मण्डलं कार्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्विहः
कार्यं मध्ये मूलं समाहितम् । तच्छूलैः कुङ्कुमाङ्गैर्वा
रक्तचन्दनमिश्रितः । तस्योपरि न्यसेद्वापं हतपूरितवर्त्ति-
कम् । तं दीपं विधिनायुज्य पश्चात्पूजयेत्ततः । कार्त-
वीर्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृह्णाण दीपं
महत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त-
वीर्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभ-
कर्म्मणि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे ।
नष्टप्राप्ते च कुर्वीत पश्चाद्विषमाम् पुनः । वज्रा-
भिकाशी कुर्वीत गुर्वाक्षां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफला-
येव शतदीपः बलिं ततः । मारणे तु सङ्कल्पं स्याद-
शासाङ्कमेव च । दीपावलिं प्रकुर्वीत गुर्वाक्षां प्राप्य
साधकः । चतुर्वर्गफलवाप्त्यै कुर्वीत प्रतिशरम् ।
अनेन दीपदानेन कार्तवीर्यः प्रसीदति । एवं दीपं
सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशसनात् । महाभये ससुत्पन्ने
चिन्ताव्याकुलितेक्षणैः । त्रयणं स्वर्णसंयुक्तं देयं राज्ञौ
विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्यात्तुरैका प्रदक्षिणा । यामे
सुरे गोमूत्रे वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं
देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्त्या गान्ताय साध-
काय एकाग्रयेत् । नास्ति काय न दातव्यं परशिव्याय नो
वदेदिति” । तद्दीपपालादिवर्तितः तत्रैव

“राजचोरादिपीडासु पक्षरोगभयेषु च । नाना-
दुःखेषु देवेशि ! रुद्रप्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिव-
द्वर्णदर्शितमार्गतः । दीपपालं नवं कार्यं महाकार्ये विशेष-
यतः । सौवर्णं राजतं तावत् कार्यं लौहं च सुहस्रयम् ।

माघे शत्रुसङ्कल्लो हस्ते स्यान्मालिनीरक्तमा । सन्निवारे
महीकुलद्वयोर्धर्तृणां तु कारयेत् । अस्त्राभे सर्वपाप्माणां
तावत् कुर्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा त्रिंश एका वा
वर्तिका भवेत् । अथुन्मा वर्त्तिका पाद्या एकोत्तरशता-
वधिः । गुरुकार्येऽधिका कार्या सत्ये सत्यतया प्रिये । ।
सूत्रं चेतं तथा पीतं नाङ्गिरस्य कुसुमजम् । कण्ठ्य
कर्तुरङ्गैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव
कुर्याद्वर्त्तीः प्रयत्नं भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशतिं या
अत्रैव च । अस्त्राभेऽधिका कार्याः तस्यापार्त्तं वा भवेत् ।
अष्टोत्तरसङ्कलं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्यवशाद्
देवि ! कुर्यात्तन्नूनं समाहितः । षट्कोणाणि तथा कुर्यात्
साधकश्च सुवृद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकांश्च निम्नदीपे तु
कारयेत् । तद्वर्त्तमपि च प्रोक्तं देवि ! विन्वार्तिहारिणि । ।
गोहतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलि-
प्रायां भूमौ यन्त्रं समाहितम् । कपिजागोमयेनैव षट्कोणञ्च
लिखेत्ततः । सारवीजं (ला) कर्णिकायां षट्पत्राव् वाज-
षट्कम् । दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्दि तत् । तत्र
प्रत्यङ्मुखो दीपः स्यात्तः सर्वार्थसुन्दरः । प्राणानायन्य
विधिवन्मन्त्रेणाहं यथाकामेन । यथाशक्तं विनियोजय-
तामपालेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्तत्पर्वतस्तस्य कुर्यात्सङ्कल्पमाद-
रात्” । “अनेन विधिना देवि ! कार्तवीर्यस्य गोपतेः ।
दीपो देवः प्रयत्नेन सर्वकार्यमभीप्सवा । गुराराक्षां पुरस्कृत्य
कुर्याद्देवि । प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं
भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतवृत्तिनाय च । अङ्ग-
कमेविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुविधाय
साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना सम प्रीतिकरं
शिवम् । किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः ।
अथाभिधायते मानमाज्यस्य वरवर्षिणि ! । साधकानां
क्षितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पलायनं पञ्चविंशस्तु दीपो
देवोऽर्चमिद्धये । पञ्चाशता वोरशान्यै शत्रुवश्याय चेष्टते ।
पञ्चसप्ततिर्देवेश ! शत्रूणां स्यात् पराजये । एतेन
रोगनाशः स्यात् सङ्कल्पाशिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति
साधकानां हि प्रयोगा येतिदुष्कराः । निम्नदीपे न
मानं हि कार्यः सोऽत्र सप्तकृतः । यथाकथञ्चिद्देवेश !

अधिकं तत्र दृश्यम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे ।
कार्तवार्धमन्त्रादिकमुक्ता विशेषे दर्शितो यथा
“अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्तवार्धप्रियङ्करम् । वैशाखे आश्वे
मासे कार्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोर्मासोदी-
पारम्भ समाचरेत् । तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनि-
कुजौ विना । हस्तोत्तराश्विरीद्रेपुद् पुष्यैषाण्यः
वायुभेः १५ । हिदैवते १६ च रोहिण्यां दीपारम्भो हिताग्नि-
नाम् । चरमे १७ च, व्यतीपाते हतौ हौ सुकर्माणि । प्रोतौ
हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुक्तोरपि । करणे विदिरहिते
पङ्कथेऽर्होदयादिषु । योगेषु राज्ञो पूर्वाह्णे दीपारम्भः
कृतः शुभः । कार्तिके शुक्लपक्ष्यां निशीथेऽतीव शोभनः ।
यदि तत्र रवेर्ध्वारः अथ तत्र दुर्लभम् । अन्त्यावश्यक-
कार्येषु भासादीनां न शोभनम् । आद्येऽङ्गुलीष्व नियतो
ब्रह्मचारी यथात कौ । प्रातः स्नात्वा शुद्धभूमौ लिप्तायां
गोमयेदकेः । प्राणानायस्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्वोदितान्-
चरेत् । षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुले ।
अन्नं चरं (क्लौ) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत् ।
मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामवीजविवर्जितान् । स्तुतिं
पञ्च वर्णं चास्त्रं पूर्वोद्यायासु संलिखेत् । नवार्थै-
र्वेदेन च त्रिकोणं तद्वर्णैः पुनः । एवं विलिखिते यन्त्रे
निदध्यादीपभाजनम् । स्वर्णजं रजतोयं वा तावज्जं
तदभाषतः । कांक्षयात्वं सृष्टयश्च कनिष्ठं लोहजं मृतौ ।
शालये सङ्कल्पणीयं सर्वौ गोधूमचूर्णजम् । बुधेऽर्द्धं
समानं तु पात्रं कुर्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्वसुषट्
पञ्चचतुरासाङ्गुलैर्वितम् । आज्यं पलसहस्रे तु पात्रं
शतपलेः कृतम् । आज्येऽदुतपले पात्रं पलपञ्चशती-
कृतम् । पञ्चसप्तसंख्ये तु पात्रं षट्पलं मतम् ।
त्रिसहस्रैकतपले शरार्कं १०५ पलभाजनम् । द्वि-
सहस्र्यां शरार्कं ११५ यताके त्रिंशता मितम् । शते-
ऽंशिशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत् । नित्यदीपे
षट्पलं पात्रमाज्ये कृतं पलम् । एवं पात्रं प्रति-
श्राव्य वस्तीः स्त्रलोत्थिताः क्षिपेत् । एका तिष्ठोऽथ वा
पञ्च सप्ताद्या विषमाक्षपि । त्रियि १५ माद्या ऽऽसह
अन्तु तन्तुसंख्या विनिर्मिता । गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र
शुद्धं विनियोजितम् । सहस्रपलसंख्यादि दशान्तं

पात्राद्वलिषदिग्भागे सङ्काङ्कुचसहस्रयम् । अधोऽप्यं
दक्षिणाधारां निखने च्छुरिकां शुभात् । दीपं प्रज्वा-
लयेत्तत्र गणेशस्तुतिपूर्वकम् । दीपात् पूर्वत दि-
ग्भागे सर्वतो भद्रमण्डले । तण्डुलाददले वापि
विधिवत् स्थापयेद्बटम् । तत्रावाह्य न्याधीयं पूर्ववत्
पूजयेत् सुधीः । लाजालतान् समादाय दीपं सङ्कल्प-
येत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते द्विषु ५२
भूमितः” । ततस्तन्मन्त्रादिकमुक्ता शेषविधिर्दर्शितो यथा
“एवं दीपप्रदानस्य कर्ताग्नौलिखितेष्वितम् । दीपप्रबोध
काले तु वस्त्रं येदशुभाङ्गिरम् । प्रियस्य दर्शनं तत्र
शुभं परिकीर्तितम् । शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं श्रेष्ठस्य
वधवन्धनम् । आखोत्तोर्दर्शनं दुष्टं गवाशस्य सुखावहम् ।
दीपज्वाला समा सिद्धा, वक्त्रा नाशविधाविनी । कते दीपे
यदा पात्रं भग्नं दृश्येत देवतः । पक्षादव्याक् तदा मच्छे
द्वयजमानोयमाजयम् । वस्त्रं नरं यदा कुर्यात् कार्यं सिध्ये-
द्विलम्बतः । नेत्रहीनो भवेत् कर्ता तस्मिन् दीपान्तरे
कते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनामे तु चौरभीः ।
श्वमाजारासुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितोभयम् । यात्रारम्भे
वसुपलेः कतोदीपोऽस्मिन्नेदः । तत्रादीपः प्रयत्नं न
रक्षणीयोऽन्तरायतः । आ समाप्तेः प्रकुर्यात् ब्रह्मचर्यं च
भूययः । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्जयेत् ।
जपेत् सहस्रं प्रवृद्धि मन्त्रराजं नवाक्षरम् । स्तोत्र-
पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः । एकपादेन
दीपाय स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्वाङ्मौ
सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात् । समस्य शोभने वस्त्रे संभोज्य
द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्तारमभिषिञ्चेन्महं चरन ।
कर्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे । गुरौ तटे
ददातीष्टं कृतवर्त्यस्तुतोन्मपः । गुर्वाज्ञया स्वयं कुर्यादादि
वा कारयेद्बटम् । क्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरा-
पतेः । गुर्वाज्ञामन्तरा कुर्याद्यो दीपं स्तेरसिद्धये ।
प्रत्युतातुभवत्येष हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधिं
ब्रूयात् कृतज्ञादिषु नो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितोमन्त्रो वक्तु-
र्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोघृतं, प्रोक्तं मध्यमं चण्डि-
वीभवम् । निखतैस्तन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं
हतम् । आसुरोने सुगन्धेन दद्यात्संभो दीपकम्

संशयः । यथा कथञ्चिदः कुर्याद्दीपदानं स्वनेऽस्मिन् । विज्ञाः सर्वैरितिः साकं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं ययः । यथा कथञ्चिदो गेहे नित्यं देयं समाचरेत् । कार्त्तिकीर्थार्जुनप्रोक्षोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तिकीर्थोऽर्त्तण्डो नतिप्रसन्नः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः । दुर्गाऽर्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियाः शिवः” ।

कार्त्तिकीर्थस्य च दत्तात्रेयसम्बन्धयोगप्रभावात् हरेश्चक्रावताराच्च उपास्यत्वम् । यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा “उद्यत्सूर्यसहस्रकान्तिरक्षिणौषधी-भवेन्दिप्तो हृत्मानं शतपञ्चकेन च दधञ्चापानिवृ-त्तावता । कष्टे हृदकमालया परिहृतचक्रावतारो हरेः पावात् स्यन्दनगोऽरुणाभमसनः श्रीकार्त्तिकीर्थो वपः” ।

० सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तिकीर्थारि ३० इत० । परशुरामे यथा च तस्य तद-रित्वं तथा वर्णितम् भा० व० ११६ख० यथा

“अथानूपपतिर्नरः कार्त्तिकीर्थोऽभ्यवर्त्तत । तस्मान्म-पटं प्राप्नोति नैर्मां समार्चयत् । स युद्धमदसम्पत्तो नाभ्य-नन्दसद्यश्च नम् । प्रमथ्य चान्नमात्तच्छास्त्रोमपेक्षतो ब्रह्मात् । कङ्कार वत्सं क्रोधेन्या बभञ्ज च महादुमान् । आगताय च रामाय तदावट पिता स्वयम् । गात्र रोददतीं ददा कोपो रामं समाविशत् । स हृत्पुत्र-मापन्नं कार्त्तिकीर्थोऽनुपाह्वयत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरका । चिच्छेद निशितैर्भ्रूवैर्बहुन् परिच-सन्निभान् । सहस्रसन्निभान् राजन् ! प्रमत्तश्च वचिरं धनुः । अभिसूतः स रामेण संयुक्तः काङ्क्षयधर्माणा” ।

कार्त्तिकीर्थविजेतादयोऽत्र ।

कार्त्तिकस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भयम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन कृतस्वरः सामानाकर्तृभेदस्तथा दक्षिणात्वेन देयम् शेषकोऽण् वा । १ स्वर्णे तस्मान्नामके २ धूसुरे च अमरः “स तप्तकार्त्तिकस्वरभास्वरास्वरः” भावः । धृष्टु-कार्त्तिकस्वरपात्रम्” शा० द० । [त्योतिर्दिष्टानेत्तरि अमरः ।

“नक्षत्रनाम्ना साक्षात्तु शेषाः पर्वान्नयोगतः” सू० सि० । “भास्वराञ्ज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्नयोगतः पर्वान्नः पूर्वमानः तस्य योगात्तत्त्वत्वात् । नक्षत्रसंज्ञया साक्षाः । तुकाराञ्चाङ्गमासा शेषा इति तात्पर्यार्थः । तथा हि बहुशान्ताधिकशान्द्रो भास्वरादध्यन्तरस्थितपूर्वमानस्तित-चन्द्रनक्षत्रसम्पत्तः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैतत् । विशाखास-म्बन्धाच्चैतत् । ज्येष्ठासम्बन्धाच्चैतत् । आषाढासम्ब-न्धाच्चैतत् । श्रवणसम्बन्धाच्चैतत् । भाद्रपदासम्ब-न्धाच्चैतत् । आश्विनीसम्बन्धाच्चैतत् । कृत्तिकासम्ब-न्धाच्चैतत् कार्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धाच्चैतत् । पुष्यसम्बन्धाच्चैतत् पौषः मघासम्बन्धाच्चैतत् । फाल्गुनीसम्बन्धाच्चैतत् फाल्गुन इति । ननु पूर्वमाने तत्तत्तत्त्वत्वाभावे कथं तत्त्वत्वा साक्षानाश्रितित्वत्वाच्च” रङ्ग० ।

“कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्यो-पान्त्यो पञ्चमश्च त्रिधा भास्वराद्यं कृतम्” सू० सि० ।

“नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसम्प्रती । कार्तिक्यादिषु कार्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । मृगा-शीर्षाभ्यां मृगशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषास-माभ्यां सावः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखातुरा-धाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठाशुभाभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषा-दाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रवण इति कथितम् । अश्विनिमघासाभाङ् । अन्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिक-कल्यादित्वेन पहादन्त आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः सप्तम्यः इति भास्वराद्यं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्याश्विनोभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्चैतत् । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्चैतत् । पूर्वोत्तराफाल्गुनीकृत्तिका नक्ष-त्रत्रयसम्बन्धाच्चैतत् फाल्गुन इति सिद्धम्” रङ्गनाथ ।

चान्द्रकार्त्तिकतत्त्व तुकारादिस्थिरव्याख्याशुक्लप्रतिपदा-दिदर्शान्तत्वम् “मीनादिस्थो रविर्धर्मासारमध्यमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैताद्या द्वादश कृताः” व्यास

कार्तिके मासभक्षणाय" पञ्च पु० "येते विष्णुः सदापादे
भास्त्रे च परिवर्तते । कार्तिके परिवर्धेत शुक्लपत्रे
चरेद्दिने" मत्स्यपु० । तत्र नानार्धशब्दानामेकत्र शक्ति-
रन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे सख्यत्वम्, सौरे गौण-
त्वमिति रघु० । उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये
स्थितम् । मासशब्दे विवक्षितः । एवं मार्गादीनां चान्द्र-
सौरलक्षणयुक्तम् । २ क्तिककालकृत्युक्तपौर्णमासीषट्तिने
खर्गमासात्मके तत्पत्रे च । "नक्षत्रे च युक्तः कालः"
"वाक्छिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जया-
दित्येन अस्तिस्मिन् दगरात्वाटिव्याप्त्यर्थं मासाह्मसास-
संवत्सराणां भिन्नं संज्ञेति व्याख्याया उदाहृतं पौषो-
मासः पौषोऽह्मसासः पौषः संवत्सर इति । गुरोः
क्षत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्वानयोगे गुरोरस्तो-
टयोपलक्षिते ४ वर्षे च यथोक्तं छ० सि० रत्ननाद्याभ्याम्
"अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिवृक्षस्थितियर्गयाह्" रत्न० ।
"वैशाखादिषु कृष्णे च योगः प्रसूदये तिथौ । कार्तिका-
टोनि वर्षाणि गुरोरस्तादयात् तथा" छ० सि० ।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो
भवति । तथेति सप्तसुवार्थकम् । वृक्षस्थितेः सूर्यसंज्ञिभ्यद्-
रत्नाभ्यामस्तादुदयाद्या वैशाखादिषु हादशसु मासेषु कृष्ण-
पक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यामिच्छेः । चकारः पौर्ण-
मासोऽसम्बन्धसप्तसुवार्थकः । योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्ति-
काटोनि हादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षीया-
मासां वृक्षस्थितेरस्त उदये वा जाते सति तदादि
वृक्षस्थितिवर्षं क्षत्तिकदिनकालसम्बन्धात् कार्तिकसञ्-
ज्ञम् । एवं खर्गमासादन्वावन्भास्त्रपदान्निभमार्गशीर्षपौष-
मासफाल्गुनचैत्रासादिषु ऋणपुष्यमघापूर्णाचिन्मात्रिशाखा-
खर्गमापूर्वाषाढपुष्याश्विनीदिन नक्षत्रसम्बन्धात् मार्गशीर्षा-
टोनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्वसम्बन्धः प्रागु-
क्तो बोध्यः । असेत्याद्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने वृक्ष-
स्थितेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यज्ञान्द्राधिपतिनक्षत्रं तत्स-
ञ्ज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संहितापण्डो-
स्तोदयवशाद्बोधिः परमिदानीमदयवर्षव्यापहारो नक्षत्रै-
र्गण्यते "येनोदितेज्य" इत्युक्तेरिति" रत्न० ।

तस्य च विवक्षितः सप्तमासतत्त्वे यथा

द्वैकतरणभागे कार्तिकवर्षेण एव मार्गशीर्षादि । यत्र वर्ष-
द्वयषट्कयोनेकत्रयोरेकतरसि सप्तमं गतो गुरुरन्यत्र सप्तदेति
तत्र का गतिरेति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिकमाह्वतिः

वार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं छ० सि० "वार्हस्पत्येन वषट्पञ्च-
ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यम्" । वषट्पञ्चं प्रभवादिर्भाषि ।

यथा च कार्तिकशब्दस्य कार्तिकीयुक्ताह्मसासपरत्वं वर्षभेद-
परत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आपहायशास्त्रिणा-
माह शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीषट्तिपञ्चवत्सरपरत्वं
पूर्वमस्तुक्तमपि ज्ञेयम् ।

क्षत्तिककालमयं प्रोक्ष्यत्वेन अण् । अग्नौ निषिक्तवृ-
तेजोजाते पृथक्त्वे देवे । तस्य क्षत्तिकपौष्यत्वकथा च
भा० आनु० ८४ अ० यथा ।

"मूलपाणेर्भावतो वृक्षस्य च महात्मनः । गिरी
क्षिप्रवति स्त्रे तदा भृगुकुलोद्भवः । देव्या विवाहे निर्गृप्ते
वृद्धाण्यो भृगुनन्दनः । समागमे भगवतो देव्या सह महा-
त्मनः । ततः सर्वे ससृग्भिरा देवं वृद्धमुपागमन् । ते
महादेवमासीमं देवीञ्च वरदासुभाम् । प्रसाद्य शिरसा सर्वे
वृद्धमभ्यर्चयन् । अयं समागमो देव ! देव्या सह तवा-
नघ ! । तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः । अमो-
घतेजास्व देव ! देवी चेतसुमा तथा । अपत्यं युवयोर्द्वेव ।
बलवद्भूतिविभो ! । तन्नूनं त्विषु लोकेषु न कश्चिच्छे-
षयिष्यति । तदेभ्यः प्रपतेभ्यस्व देवेभ्यः पृथुलोचन ! ।
वरं प्रयच्छ लोकेषु ! त्वैकोक्यसारी हि युवां,
लोकं हन्तापयिष्यथः । तदपत्वं हि युवयोर्द्वेवानभिभवे-
दुभुवम् । न हि ते पृथिवी देवी नच द्यौर्द्विदिवं विभो ! ।
नेदं भारयितुं शक्ताः सप्तमा इति भो मतिः । तेजःप्र-
भासनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत् । तस्मात् प्रसादं
भगवन् ! कर्तुमर्हसि नः प्रभो ! । न देव्यो सम्भवन्त्युक्तो
भवतः सुरसत्तम ! । धैर्यो देव निरुद्धोऽति तेजो ज्वलित-
सुतसम् । इति तेषां कथयतां भगवान् गोष्ठ्यप्यजः ।
एवमस्ति देवांस्तान् विप्रैः प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्ध्व-
मनयद्गते वृषभवाक्यतः । खर्गरेताः सप्तमवसतः प्रभृति
वापि सः । वृद्धाणां तु ततः कक्षा प्रजोक्ते दे तथा ।

आभिरद्य वै । तस्मात् प्रजा वः स्वमयाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्राशीष्णापकावे भगवद्गुरुः । दे देवाव्याख्या यापादनपत्यास्तथाभवन् । वदस्तु तेजोऽप्रतिम धारयावास वै तदा । प्रस्तुतस्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्तापतकुवि । उत्पत्ता तदा वदौ वदधे वाङ्मुतोपमम् । तेजसेजसि संयुक्तमात्मनो नित्यमागतम् । इत्यपकस्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे परमार्थनादिकस्य यथा

‘‘देशा जघुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तोपरः प्रभो ! । सुराक्षीषं क्रिन्वातं बधस्तस्य विधीयताम् । तस्याङ्ग्यं ससुप्तसमस्तानां वै पितामह ! । परित्यायस्य नो देव ! न हान्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामथर्षं नेह रोषये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरप्रियमथाधिता । वेदा धर्माश्च गोक्षेदे गच्छेयुः सुरवत्तमाः ! । विहितं पूर्वमेवाह मया वै व्येष्ट वो ज्वरः । देवा जघुः । वरदानाङ्गगतो देतेयोबलमव्यतिः । देवेन यजते हन्तुं स कथं प्रथमं व्रजेत् । स हि नैव सा देवानां न सुराणां न रजसाम् । बध्यः स्थासिति जघ्नाह वरं तत्तः पितामह ! । देवाश्च यन्ना वदन्त्या प्रजोक्षेदे सुरा जते । न भविष्यति योऽपस्तसिति सर्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । कुताशनो न तत्राशीष्णापकावे सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयताऽपत्यं बधाय त्रिदशह्वाम् । तद्दे सव्यनिर्तिकस्य देवदानवराजसान् । मनुष्यान्थ गन्धर्वास्त्रासान् च पक्षिणः । आस्तेषां शोचपातेन शक्त्वा तं घातयिष्यति । यतो वो भयसुप्तसं ने चान्ये सुरशत्रवः । समातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । वदस्तु रेतः प्रस्तुतमग्नौ निपतितञ्च यत् । तजेजोऽग्निर्हृद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । बधाये देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं यापं नष्टः स कुतभुक् तदा । तस्मादो भयङ्गुद्देवाः । ससुप्तस्तसिति पावकः । अन्विष्यतां वै ज्वलनक्षया चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य बधोपायः कथितो वै याज्ञवल्कि ! । न हि तेजस्विनां यापास्तेजःसु प्रभवति । बलान्वयितव्यं प्राप्य दुर्ध्वानि भवन्ति वै । हन्या-

स वो मनोगतं काचं देवः सव्यादविष्यति । एतद्वाक्य-सुप्तसुप्त ततो देवा मङ्गात्मनः । जन्तुः संविष्टसङ्ख्याः पथ्यैवन्तो विभावसुम् । ततश्चोक्तावबो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वद्रेः सर्वे तद्वतमानसाः । परेण तपसा बुक्ताः शीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् विज्ञाः सर्वै एव भगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संशीनं नाधिनन्तु तावन्मम् । ततः सङ्घातसन्नासान्मेर्ध्वेन-जालसान् । जलेचरः ज्वालनमास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देशान्गङ्गु को रसातलतलोत्थितः । इत्यपकस्य ८५ ख० देवैरग्निमगमेततो देवैः प्रार्थितवरादिस्तुतं यथा ।

‘‘अग्निवचाच । व्रतं यङ्गवतां कार्यं कर्त्तार्षिण तदहं सुराः ! । भवताम् विद्योऽङ्गा सा वोऽस्मात्ति विचारणा । देशा जघुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदपितः । अस्मा न प्रबाधते वीर्याङ्गधनस्य विधीयताम् । इमान् देयमवास्यात ! प्रजापतिमणंस्तथा । यथां द्यामि मङ्गाभाग ! परित्यायस्य पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यङ्गवं नोऽसुरास्तस्मात्तायदेव्यवाहन ! । यन्नानां नो मङ्गादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत् भवतो वीर्याङ्गस्मात्तायस्य नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेष्टाङ्गा भगवान् हव्यवहनः । जगमाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवाङ्गो गर्भश्चास्यादधे तदा । वदधे स तदा गर्भः कज्जो जगमतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विङ्गलचेतना । सन्नापमगम-सीमं सा सोढुं न शक्य क्व । स्थाहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसन्विते । गङ्गायामसुरः कथिर्द्धरं नाद-मानदत् । सनुद्विपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । विज-क्तोङ्गालनयना गङ्गा विङ्गललोचना । विसृष्टा नाशकद्-गर्भं शोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरोताङ्गी कस्य-यन्ताव जाङ्गवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्धता । न ते शक्ताऽस्मि भगवन्तो जसोऽस्य विधारणे । विमृष्टाऽस्मि कृताऽग्नेन न मे स्थास्यं यथा पुरा । विङ्गला चास्मि भगवन्तो नष्टश्च जेनव ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्पद्यतेऽहमिदं दुःखाद्यं तु कामात् कथ-ञ्चन । न तेजसोऽस्मि संसर्षो मम देव ! विभावसा ! ।

यज्ञा कार्त्तिके कर्त्तव्यं वीढं धारयितुं तथा । न
हि ते किञ्चिदप्यभ्यस्तो धारयति । सा वज्रिना
वार्यमाणा देवैरपि सरिद्धरा । समुत्सवस्यै तं गर्भं मेरो
गिरिरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रेजः प्रवर्धिता ।
मायकतं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा समुत्सवस्य
तं हृत्वाऽप्राप्तवानरप्रभम् । दर्शयामास चाम्बिकां तदा
गङ्गां भृगुदह ! । प्रपञ्च सरितां श्रेष्ठं कञ्चिद्गर्भं सुखो-
दयः । कोट्यवर्गोऽपि वा देवी कोट्यपूपं दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्ताः सर्वमेतत्तु वीढ मे ।

“गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसां तमिषा-
नम् । सुवर्णो विमलो दाप्रः पर्यतश्चावभासयत् । पद्मो-
त्पलविमिश्राणां क्षुदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सक्त-
दम्बानां तुल्या वै तपतांवरः । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्कर-
स्यैव रं प्रसूभिः । यद्गन्धं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु
च । तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रवदश्यत । पर्य-
धावत शैलांश्च नदीः प्रवदन्त्यानि च । व्यादोपयैस्तेजसा
च त्वैनोक्तं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवन् ! पुनस्ते
जव्यवाहन ! । सूर्यं वैश्वानरसप्तः कल्पा सोम इवापरः ।
पुनश्चैतां तु सा देवी तत्त्वैवान्तरधीयत । पावकश्चापि
तेजसो जत्वा कार्यं दिशोक्तवाम् । जगामेष्टं ततो देशं
तदा भागवन्न्दन ! । एतैः कर्मशुभैर्नोक्तैः नामानैः परि-
गयते । हिरण्यरेता इति वैष्णविभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी
च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा
माङ्ग्रेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शराणं प्राप्य वदधेऽद्भुत-
दशेनः । दंडशुः क्षत्तिकालन्तु बालाकसदृशशुतिम् ।
पुनश्चैताश्च तं बालं पुपुषुस्तन्वयिष्यतैः । ततः स कार्त्तिक-
के शुक्लपक्षे परमशुतिः । स्कन्दतश्चापि
शुद्धावाहोऽभ्यवत् । अधिकं कार्त्तिकेययद्धे वष्यते ।
कार्त्तिकेययम् अणुं ह्ये । कार्त्तिकी ई देशोऽक्षिभेदे
कौमार्याम् नवपतिकालगते जयलीख्ये देवीभेदे च
क्षत्तिकान्तलेषु युक्ता पौर्णमासी अणुं ह्ये । चान्द्र-
कार्त्तिकमासस्य ऽ पौर्णमास्याम् स्ता । “कार्त्तिक्याः
आपञ्चायणा मासे” महाभा० ।

कार्त्तिकव्रतं न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे

तेन शिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्यो-
निमशाप्नोति सर्वं सर्ववर्द्धकतः । स ब्रह्महा स
गोम्रथ सर्वलोवी सदाऽन्धो । न करोति सुमित्रेण !
यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न
कार्त्तिके । करोति सुमित्राङ्गुल । नरकं याति सा भुवम् ।
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापन्नं
इष्टा तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे
द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विदुषाः सर्वे तस्य देवाः
सवासवाः । इष्टा च बहुभिर्देवैः जत्वा आहुयतानि
च । स्नानं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अक्षत्वा कार्त्तिके व्रतम् ।
यतश्च विधवा चैव विशेषेण वमात्यमी । कार्त्तिके नरकं
याति अक्षत्वा वेषणं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ?
पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कर्त्तिके
वेषणं व्रतम् । जन्मप्रवृत्ति यत् पुण्यं विधिवत् समु-
पाज्जितम् । भक्षोभवति तत् सर्वफलत्वा कार्त्तिके
व्रतम् । यद्वत्तञ्च परं जपं कृतञ्च समुत्तमम् । सर्वं
विकलतामेति अक्षत्वा कार्त्तिके व्रतम् । संप्रजन्माज्जितं
पुण्यं इष्टा भवति नारद ! । अक्षत्वा कार्त्तिके मासि
वेषणं व्रतसुत्तमम् । पापमृतास्तु ते ज्ञेया लोके नरैः
महासुते ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके
शुभम् । किञ्च “अक्षत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिके यः
शिपेन्नरः । जन्माज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नार-
दः” । किञ्च “नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं
सुते ! । चातुष्पादां तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ।
किञ्च “प्रसङ्गदानं पिष्टृणाञ्च पिष्टपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्याष्टमिर्पर्यणम् । चैत्रे
नान्दोलितो विष्णुः स्थापन्नानं न सज्जते । न कृतं
सज्जन पुष्ये, श्रावणे रोहिण्याष्टमी । सङ्क्रमे न कृता येन
हादयो श्रवणान्विता । कुल यास्मिन् ते मूढा नाहं बद्ध
कलिप्रिय !” । पाद्मे च “सौनकादिसुनिगण्यमंशदे
‘मासुपः कर्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते रुधा । चित्ता-
मर्थं करे प्राप्य लिपते कर्म्ममाप्नुमि । नियमेन विना
विप्राः ! कार्त्तिके यः शिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य
यथाहूर्जोऽस्य वज्रमः । यैर्न दत्तं कृतं जपं न
स्नानं न हरेर्ब्रतम् । न कृतं कार्त्तिके प्रत्न ! द्विजाको

जगद्गते । तेषां शौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ।
किञ्च “कार्तिके नार्क्षितो यस्य भक्तिभावेन केचन ।
नरकं ते गमिष्यन्ति वसदूतैस्तु यन्निवृत्ताः । जन्मकोटि-
सङ्ख्यैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । कार्तिके नार्क्षि-
तो विष्णुर्ह्यारितं ५६ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो
वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्तिके यस्य हृदि
पुण्यं दयाद्विकम्” । कार्तिकमाहात्म्ये स्कान्दे “का-
र्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक सानान्येन विख्यातम् । ततो
विशेषतस्तत्तत् कर्म देयादिभेदतः” इत्युपक्रम्य “कार्तिकस्य तु
मासस्य कोद्यंशेनापि नार्क्षितः । सर्वतोर्ध्वं यत् स्नातं सर्व-
दानेषु यत्फलम् । एकतः सर्ववीर्यानि स ख्यं यथाः सट-
शिखाः । एकतः पुष्करे वासः कुम्भोत्थे हिमाचले । मेरुतन्त्र-
सुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः । एकतः कार्तिको वत्स !
सर्वदः केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णु
सहिष्य कार्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्वसत्त्वोक्तं तव नारद ! ।
कार्तिकः खलु वै मासः सर्वसाक्षिषु चोत्तमः । पुण्यानां
परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र !
शैलानाञ्चैव नारद ! । उद्भीनानाञ्च विप्रधै ! जयो
नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते
सुखे ! । न तस्यास्त जयो ब्रह्मन् ! पापस्यायेवमेव
च । न कार्तिकस्यो मासो न कृतेन समं युगम् । न
वेदवदर्थं शास्त्रं न तोर्यं गङ्गाया समम् । कार्तिकः
प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्तिकं सकलं यस्तु
भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितृनुद्वरते सर्वान् नरकस्थान्
महाबुने । पश्ये “हादयस्यपि मासेषु कार्तिकः
कृष्णवल्गवः । तस्मात् संपूजितो विष्णुः सत्यकैराय-
पायनेः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं नियतं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदतो जनैः । तस्यायना-
दयो मासः स्वल्पमप्युत्तमः । दुर्लभो मानुषो देहो
देहिनां कृष्णभङ्गुरः । तस्मापि दुर्लभः कालः कार्तिको
हरिवल्गवः । दीपेनापि हि तत्वावै प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिञ्च ददात्येव परदोषप्रशोधनात् ।”

“अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे” “व्रतानामिह
सर्वेषामेकजन्माहुर्गं फलम् । कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं
जन्मयतानुगम् । अक्षरतोर्ध्वं विप्रेन्द्र ! कार्तिक्यां सप्त-

यज्ञैर्न कृत्वा पितृषु स्वधाम् । व्रतेन कार्तिके मासि
वैष्णवस्तु पदं द्रजेत् । प्रवृत्तानाञ्च भक्त्याणां कार्तिके
नियमे कृते । अथर्व्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम्” ।
किञ्च “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा सुनिश्चितम् ।
वियोगिनं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” । किञ्च
“कार्तिके सुनिशार्द्धतः स्वयत्न्या वैष्णवं व्रतम् । यः
करोति योक्तान्तु सुक्तिफलं करे स्थिता । सुपुण्ये कार्ति-
के मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि
स्यानुसङ्गाफलम्” । तत्र कमविशेषमाहात्म्ये स्कान्दे
“दानं दत्तं कृतं जपं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रो-
क्तं कार्तिके च हिजससमम्” । किञ्च “यत्किञ्चित् कार्तिके
दत्तं विष्णुसहिष्य मासवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अक्षदानं
विशेषतः” । किञ्च “ये तु सर्वत्वरं पूर्वमग्निहोत्रसुपा-
सते । कार्तिके स्तुतिकं कृत्वा सप्तमेतद् संग्रहः ।
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमखण्डम् । अग्न्या
शोभते सा तु कपोतो पक्षिणी यथा । यः करोति नरो
नित्यं कार्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति याव-
दिन्द्रास्तुदयः । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं
भवेत् । तत् सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मा (पलाश) पत्रेषु भो-
जनात् । सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि
नरकं पश्येद्भूतपत्न्यं भोजनात् । ब्रह्मा चैव स्मृतः साक्षात्
पलाशः सर्वकामदः । सध्यमं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य स्नि-
हस्यम् । भुञ्जन्तस्तस्मात्प्रोति यावदिन्द्रास्तुदयः ।
तिस्रदानं नदीस्नानं सत्कथा साधसेवनम् । भोजनं ब्रह्मा
पत्रेषु कार्तिके सुक्तिदायकम् । जागरं कार्तिके मासि यः
करोत्यखण्डतोये । दामोदराये विप्रेन्द्र ! गोसङ्गफलं लभेत् ।
जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महाबुने ! । कार्तिके
मन्त्रिणो विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां
पासः कथा विष्णोरथाङ्गनम् । जागरः पश्चिमे यामे
दुर्लभः कार्तिके कालौ” । किञ्च “जलधेतुसङ्गसुखं
वृषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा
तु कार्तिके । सविहङ्ग्यं कृष्णोत्थे राक्षसो दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत् स्नानं तदेकास्तेन कार्तिके । पितृनुद्विश्य
यद्दत्तं कार्तिके कृष्णवल्गवः । अक्षदं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं
जायते नृधाम्” किञ्च “गीतयास्त्वविबोदेन कार्तिकं

अथ च कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या
नमते वाक्यं फलम् । हरेर्नाम सङ्कल्पाच्च गजेन्द्रस्य च
भोजनम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ।
कार्त्तिके पश्चिम दामे स्नानं कर्तव्यं करोति यः । वसते श्वेत-
हामे तु पितृभिः सह नारदः । नैवेद्यादानेन हरेः
कार्त्तिके वससंख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति सुनि-
सत्तम ! अगुह्यं सकृत्पूरं यो देहत् केशवायतः ।
कार्त्तिके तु सुनिश्चयः ! युगानि न पुनर्भवः” किञ्च
“नियमेन कथां विप्रोये शृणुनि च भाविताः । लोकाई
लोकपादः वा कार्त्तिके गोयतं फलम् । सर्वधर्मान्
परित्यज्य कार्त्तिके केशवायतः । शास्त्रोच्चारणं पुण्यं
श्रोतव्यञ्च सङ्कल्पने । श्रेयसा लोभमुखा वा यः करोति
हरेः कथाम् । कार्त्तिके सुनिश्चयः ! कुलानां तारयेच्छ-
तम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः शिषेत्तरः । निर्ह-
हेत् सर्वपापानि यथायुतफलं लभेत् । न तथा लब्धते दामे
न यस्तौगैजजादिके । यथा शास्त्रकथावापैः कार्त्तिके
मधुसूदनः । कार्त्तिके सुनिश्चयः ! यः शृणोति
हरेः कथाम् । स निरुतरति दुर्गाधि जन्मकोटिगतानि
च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं लोकं भागवतं सुनेः ।
जटादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च
“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य इष्टः पूर्वादिवासरः । कार्त्तिके
परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” । पञ्चे
“कार्त्तिके सूत्रिवादी यो ब्रह्मचरौ हविष्यभुक् । पला-
शपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्जयेत् । स सर्वपातकं
हृत्वा वृकगृहे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो
भजनानन्दनिर्हतः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातः
स्नायो जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दानः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरोः मासं यः कुर्या-
देकभोजनम् । शूरश्च बह्वोर्यश्च कार्त्तिकमासं स जा-
यते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजो च कार्त्तिके पुरुषो
भरः । निष्पापः स्यात् नैवेद्यं हरेर्भुञ्जान् विमुच्यते ।
मध्यस्थभैरवः पत्रं वर्जयेद्वाङ्गणैतरः” । किञ्च “अप-
राधसङ्कल्पाणि पातकानि सङ्कल्प्यपि । जन्मतेऽस्य हरि-
हरेः पूजितः कार्त्तिके प्रभः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः
प्रियं अखण्डं हान्वितम् । विभज्य तस्य भुञ्जानो यत-

कार्त्तिके ये प्रकुर्वन्ति । देवानामपि ते वन्द्याः किं यै-
राजन्म तत् कृतम्” । स्कान्देकार्त्तिकव्रताङ्गानि “हरि-
जागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं
व्रतान्येतानि कार्त्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्भक्तैरेभिः
सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रतो । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्ति
सुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिषस्य वा कुर्यादाख्ये हरि-
जागरम् । कुर्यादख्यमूखे वा तुलसीनां वनेषु च ।
व्यापहतो यदायमूखो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो
वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्वाङ्माङ्गमाङ्गनम् । उद्यापनविधिं
कर्त्तुमयक्तो धो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या
व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबो-
धयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्द्वैष्ट्यां हिजम् । सर्वभावे
व्रतो कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयो
व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यम् स्कान्दे
“कृत्वा कोटिसङ्ख्याणि पातकानि बहून्वपि ।
निमेषाद्भवेत् दीपस्य विषयं यानि कार्त्तिके” किञ्च
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीप-
दानेन विमोदः । न पुनर्जायते भुवि । रविपक्षे कूरुष्वेले
नर्मदायां शशिपक्षे । तत् फलं कोटियुग्मितं दीपदानेन
कार्त्तिके । इतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालयते सुनिश्चयः ! अन्धमेधेन तस्य किम् ? सन्महीनं
क्रियाहीनं यौचहीनं जगद्गर्जे । सर्वे संपूर्णतां याति
कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्था-
वगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवायतः ।
तावद्भूर्जनि पुण्यानि स्वर्गे मये रसातले । यावच्च ज्वलते
ज्योतिः कार्त्तिके केशवायतः । श्रूयते चापि पितृभि
गंधा गोता पुरा हिज ! भविष्यति कुले ऽस्माकं पितृ-
भक्तः सुतो भवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केश-
वम् । सुक्तिं प्राप्नुयास्ये मृतं प्रसादाच्चक्रपाथिनः”
किञ्च “मेरुसन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्येषतः । दहते
नाल सन्देहो दीपदानात् कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने
वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य सङ्क-
ल्पविधायिनः । स जातो मानसोऽन्तोके स धन्यः स
च कीर्त्तमान् । प्रदत्ता कार्त्तिके साभि दीपो वै सध-

दत्त्वा तु कार्त्तिके । तस्मात्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु
नारद ! यच्च शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवायतः ।
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके । प्राप्नोति
याज्ञतं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम् । यः कुर्यात् कार्त्तिके
सावि कर्पूरेण तु दीपकम् । हादृश्याच्च विशेषेण
तस्य पुण्यं वदामि ते । कुत्रे तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति
नारद ! समतीताश्च ये केचिद्वेषां सङ्क्रान्ता न विद्यते ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया । ते सर्वे हस्ति
मायानि प्रसादाच्चक्रपाणिनः” किञ्च “द्यूतव्याजेन
विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् । द्योतयैवा मङ्गाभागाः ।
पुनात्वासप्रमं कुलम् । कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्याद्यो
वैष्णवास्तये । धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ।
यथा च मयनाहङ्गिः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते । तथा च दृश्यते
धर्मो दीपदाने न संशयः” किञ्च “निर्वृत्तेनापि विप्रेन्द्र !
कृत्वा चैवात्मविक्रयम् । कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिके
कर्त्तव्यम् । वैष्णवो न स भक्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके
हने ! । यो न यच्छति भूदात्मा दीपं केशवसङ्गम्” ।
नारदो मे श्रीकृष्णाङ्गदमोहिनीसंवादे “एकतः सर्वदा-
नामि दीपदानानि चैकतः । कार्त्तिके न समं प्रोक्तं
दीपदो ह्यधिकः स्मृतः” । कार्त्तिके ‘कार्त्तिके खराड-
दीपं यो ददाति हरिसन्निधौ । दिव्यकालिविमानाये
रमते स हरेः हरेः’ । तत्र परदीपप्रबोधनमाहा-
त्म्यं स्नान्दे “पितृपक्षेऽदानेन ज्यैष्ठ्याष्टौ च
वारिणा । कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबो-
धनात् । बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । दयमानन्तु
ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे । परेषु नृपशाहूष ! नि-
सीर्षा यमवातना । न तद्भवति विप्रेन्द्र ! रघुरपि
मङ्गलसूचः । कर्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ।
एकादश्यां परैर्हृत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूषिका । मानुष्यं
दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” । तत्र शिखरदीप-
माहात्म्यं स्नान्दे । “यदा यदा भासयते दीपकः
कलशोपरि । तदा तदा सुनिश्चयः । इवते पाप-
सञ्चयः । यो ददाति द्विजातिभ्यो महीसुदधिमैत्र-
काम् । हरेः शिखरदीपस्य कथां नार्हति षोडशीम् ।

नार्हति षोडशीम्” किञ्च “यः करोति परं दीपं भूलोभापि
महाहने । शिखरोपरि मध्ये च कृत्वा न तारयेच्छ-
तम् । विमानं ज्योतिषा दीपं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य मङ्गाभक्त्या कुत्रे तेषां न नारकी । दिवि देवा
निराकान्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् । कदा भविष्यत्पञ्चाकं सङ्क्रमः
पुण्यकर्मणा । कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादीपरि
दीपकम् । यो ददाति सुनिश्चयः ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्ल-
भम्” । तत्र दीपमाहात्म्यात् स्नान्दे “दीप-
पङ्के च रचना सवाद्याभ्यन्तरे हरेः । विष्णोर्विमाने
कुर्वते स नरः यक्षचक्रवर्त्तकः । दीपपङ्के च रचनां कुर्वते
केशवास्तये । तस्मात्तये प्रसूतानां सन्तानां नरकं न हि ।
विष्णोर्विमानं दीपादं सवाद्याभ्यन्तरे हने ! दीपोद्द्योतकं
मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” । भविष्ये च “यः कुर्यात्
कार्त्तिके सावि शोभनं दीपमालिकाम् । प्रबोधं चैव
हादृश्यामेकादश्यां विशेषतः । स्तूयायतप्रकाशस्तु तेजसा
भासयन् दिशः । तेजोराशिर्विमानस्थो जगद्दुद्द्योतय-
स्तिषा । यावत् प्रदीपसंख्या तु हतेनापूर्य बोधिता ।
तावद्दर्शयैवापि विष्णुलोके महीयते” ।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाञ्चे “उच्चैः
प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः । सर्वं वलं
सञ्चल्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् । विष्णुकेशः सुदिश्ये दीपं
दद्यात् तु कार्त्तिके । आकाशस्य जलस्यञ्च गृह्यु
तस्यापि यत् फलम् । धनं धान्यं सङ्खड्यं पुत्रवानीरौ
गृहे ! लोचने च शुभे तस्य विहानपि च जायते” किञ्च
“विप्रवेश्मिन् यो दद्यात् कार्त्तिके सावि दीपकम् । अग्नि-
होमफलं तस्य प्रवर्द्धं मनीषिणः । चतुष्पथेषु रय्यसु
आज्ञाणावसथेषु च । एतन्मूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गृह्णेषु
च । दीपदानाद्भि सर्वत्र मङ्गलफलमवाप्नुयात्” ।

देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः पाञ्चे । “यत्र
कुत्रापि देशेयं कार्त्तिकः स्नानदानतः । अग्निहोत्र
समफलः पूजायाञ्च विशेषतः । कुर्वन्ते कोटिगुणो
गङ्गायां चापि तत्फलः । ततोऽधिकः पुष्करे स्नातु हार-
कायाञ्च भागव । । कृष्णसाक्षोऽसौ मासः पूजास्नानैश्च
कार्त्तिकः । अग्न्याः पुर्यस्तत्फलानां सुखो सुधुरा विना ।
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्वासीदुद्यतः किल । मधुरायां

राशं नरैरुज्जैः स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः । कण्ठरूपा हि ते ज्ञेया नाम कार्या विचारणा । दुर्लभः कार्तिको विप ! मधुरायां गृह्यामिह । यत्नार्चितः स्वतः रूपं भक्त्यैः संप्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्देयादर्शितोऽन्यत् सेविताम् । भक्तिश्च न दद्यात्तेषु यतो बन्धकरो हरेः । सा त्वद्गुणा हरे भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः । मधुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्तिके देशे मधुरायां सदृशं नम् । यस्य पापस्य शुद्धेन सरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छ्रुत्वा मिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मुनिश्चितम् । कार्तिके मधुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्तिके मधुरायां वै पूजनादृश्यं भुवः । शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः । सुलभा मधुरा भूमौ प्रत्यब्धं कार्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मृदा भवास्तुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरेव सेवितैः । कार्तिके मधुरायाञ्चेदृशेने राधिकारिप्रियः । दानि स्त्रीणि तीर्थानि नदा नद्यः सराणि च । कार्तिके निवसर्वात् साधुरे सर्वसम्पले । कार्तिके जन्मसद्ने केशयस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते दानि परमव्ययम् । परोपहाससुदिदृश्य कार्तिके हरिपूजया । मधुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः” इति ।

अथ कार्तिकव्रतारम्भकालकर्मौ । पादौ “आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य व्रतानाह तस्यां कुर्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणाद्यान्ये यामे रात्रेः सञ्चरत्यतः । शुचिर्नृत्वा प्रबोध्याय स्तोत्रं गीराजयेत् प्रभुम् । निश्चयं वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गतादिकं प्रातदव गीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचस्य सङ्कल्पमाचरेत् “प्रभुं प्रार्थयिष्ये तस्मै च दद्यात्पुण्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनादेन ! प्रीत्यर्थं तव देवेश । दामोदर ! मया (बद्धाया) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्पदाब्जं मे पापं दामोदर ! विनश्यतु” । अर्थमन्त्रः—“प्रतिनः कार्तिके सावित्री स्नातस्य विधिवन् भव । अर्थं गृह्णाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर !” । काशीखण्डे “प्रतिनः कार्तिके सावित्री स्नातस्य विधिवन् भव । दामोदर ! गृह्णाणार्घ्यं दनुजैर्नृनिच्छदन ! । नित्यं नैमित्तिके कृत्वा कार्तिके प्रायश्चित्तं । गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !”

इति । पादौ तिलैरालिप्त देहं स्व नामोच्चारणपूर्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सम्यासुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्ताय देवाय निर्माय स्वस्तिं प्रभुम् । सुलसीमालती पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्ख्या सेवेन भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् । विशेषतश्च शैवेद्यान्यपेदेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्” । पादौऽन्यत्र “प्रातस्त्याय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदराब्जनम्” । किञ्च “भौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा । व्रतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कण्ठे कथया वैष्णवानां च सङ्गमः । नीयतां कार्तिके सावि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लचतुर्थ्यं प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः संक्रांती वा तुलामये । दीपदानमस्य गृहं दद्याद् वैष्णवसङ्घौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् सविस्तृताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं पश्यात् कार्तिके नरः” । खान्दे च “न गृहे कार्तिके कुर्याद्विभीषेण तु कार्तिकोम् । तीर्थे तु कार्तिको कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि !” । कार्तिके वज्र्यानि खान्दे ब्रह्मनारदसंवादे “कार्तिके तु विशेषेण राजमासांश्च भजयन् । निष्पावान् सुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारको । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्तिके सावि यावदाहृतनारको । कार्तिके सावि धर्मात्मा मत्स्यसांश्च न भजयेत् । तत्रैव यत्नतस्तार्ज्यं शाशकं शौकरं तथा” । किञ्च—“पराशरं परमव्याख्यं पराशरं पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां पराशरं कांस्यभोजनम् । कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रतो भवेत् । संप्राप्त कार्तिके दृष्ट्वा पराशरं यस्तु वर्जयेत् । दिने दिने तु कृत्वा फलं प्राप्नोति साधवः” । तत्रैव श्रीहस्ताङ्गद-मोहिनीसंवादे “कार्तिके वर्जयेत्कृषु । कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्निभम् । न मत्स्यं सन्निभेन्द्रांश्च न कौर्म्यं नान्यदपि हि । चाण्डालः स भवेत् शुभः कार्तिके सांसनक्षणात्” ।

कार्तिकिक पु० कार्तिकी पौर्णमासी अस्ति भूमिं ठक् ।

कार्त्तिकेय उ० कृत्तिकानामपत्वं पाश्चात्तेन ठक् । अग्निनि-
पिक्कुरद्विजस्य उत्पत्ते कृत्तिकामिः पाचिते स्नान्दे देवे
कार्त्तिकेयस्ते तत्कथादि उक्तम् । रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं
यथा “कुमारसामयत् तत् तत्कर्त्तव्यमद्युतिः । वज्र-
तेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः । तं कुमारं
ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मन्त्रव्याः । तदा क्षीरप्रदानायं
कृत्तिकाः संन्ययोजयन् । ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन
ददुस्तदा । स्यादस्माकमयं पुत्रः स्थातो नाम्नेति राघव ॥
ऽन्येन्यं पिबतश्चायं तनयस्य सुखानि वट् । समभूवन्
‘हावाहो । वनसुखलोभं विभुतः । ततस्मादेवता जघुः
कार्त्तिकेय इति प्रभः । पुत्रोऽयं जगति स्थातो भविष्यति
न संशयः” ।

कार्त्तिकेयप्रस् स्त्री कार्त्तिकेयं प्रकृते प्र+कृ-किप् । पार्वत्यां
शब्दरत्ना० । पार्वत्यां शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विघ्ने कृते
। इतसो भूमिवज्रादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूल-
कारणत्वात् तत्प्रसूतं यथा ब्रह्मवे० पु० गणेशख० “सम्भू-
रहः क्रीडा पार्वतीशिवयोः पुरा । तटस्थ च सुरैः शम्भो
वीर्यं भूमीं प्रपात ह । भूमिस्तदलिपत् वज्रौ वज्रश्च
शरकामने । तत्तत् पुष्टः कृत्तिकामिः” । वटसु
अभिपत्नीषु वज्रे रेतसो निषेके तामिष शरवणे क्षेपात्तज्जन्ते
तस्मिन्मन्त्रिकुमारयम् ५४४० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन
गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादिन्यविरोधः ।

तयिणि पु० स्त्री कर्तृरपत्यम् कुर्वीत्यर्थः कार्त्तिकेयः तस्यापत्यम्
“अणोद्वचः” पा० फिज् यकोपः । कर्तृरपत्यस्यापत्ये ।
कार्त्तिकोत्सव पु० ७त० । कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्पत्ते उपचा-
रात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २ काले त्रिका० ।

कार्त्तिकेय न० कृत्तिकेय भावः इत० ध्वञ् । साकल्ये “विभाषा
शानिः कार्त्तिकेय” पा० “तद्विबोधत कार्त्तिकेयं हिजाप्यान्
पङ्क्तिपावमान्” मतुः । [वा । कर्दमेन रक्ते वस्त्रादौ ।
कर्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्तं अण् कृत्तिकारमने ठक्
कार्पट य० कर्पटएव स्वार्थेऽण्, कार्पाटः, स हवाकारोऽप्यस्य,
अथ वा । १जीम् वस्त्रखण्डे (जाता कानि) । तादृश-
वस्त्रयुक्ते २ कार्यार्थिनि (उत्सेदार) त्रि० हेमच० ।
तदाकारयुक्ते जलनि (जौ) हेमच० ।

कार्पटगुमिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुम्रैव स्वार्थे क
(अर्जः) (वट्या) इति स्त्र्याते पटार्थे शब्दरत्ना० ।

नकार्पटिकप्रस्तुतिचरणधूतिसूचकशब्दव्याख्यातोपक -
शब्दः” काद० । “नित्यं कार्पटिकान् स्वर्णान् समं पुत्रेण
पश्यति” कारी० ख० १२ ख० । २ कर्मठे त्रिका० ।

कार्पण्य न० लपणस्य भावः ध्वञ् । लपणत्वे २ दीनत्वे च
“कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः” गीता । “कार्पण्यं केवला
नीतिः क्रौञ्चं चापदर्शितम्” हितो० ।

कार्पास त्रि० कर्पास्या व्ययवः विस्वा० व्यण् । कर्पासीविका
रे स्त्रुतादौ । तस्य फले लुक् । कर्पासी स्वार्थेऽण् डोप्
कर्पासी (कापास) २ लृणे स्त्री । स्वार्थे क । कार्पासि-
काऽप्यत्र । स्वार्थि कस्यापि प्रकृतिविकृतिप्रसङ्गस्य काचित्-
कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु० । “कार्पासको लघुः कोणो
मधुरो वातनाशकः । तत्पलाशं समीरज्जं रक्तजन्तुमूल
वज्जेनम् । तत्फलं पण्डिकानाङ्गपूयकावविनाशकम् ।
तद्विषं स्नान्यदं हृद्यं स्निग्धं कफकरं शुक्लं भावप्र० ।
अधिकं कर्पासशब्दे १७२ ३४० इत्यम् ।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः । दानार्थं कल्पि-
तायां कार्पासवस्त्रादिनिर्मितायां धेनौ । तद्विधानं हेमा०
दा० ख० वराहपुराणे यथा

“कृतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् । विश्वस्य
शुद्धयुग्मग्रं ब्रह्मणा चांशुककृतम् । कार्पासमूलान्त्रापि
तेनासायुतमा सृता । सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा
प्रकीर्तिता । मध्यासा च तद्वर्णेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तद-
र्द्धतः । पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च । वस्त्रकन्तु चतु-
र्धा शैर्दानमन्त्रोऽभिधीयते” । पूर्ववदिति वराहपुराणोक्त-
तधेनुवदित्यर्थः । “हेमकुन्देन्दुवैशि । क्षीराण्यसमृद्धये ।
सोमप्रिये ! सुधेन्वास्थे ! सौरभेयि ! नमोऽस्तु ते ।

दत्तयमिन्दुनाथाय शयाङ्गायास्तथाय च । अतिनेत्र-
प्रजाताय सोमराजाय वै नमः” । “यस्त्वेवं परया भक्त्या
ब्राह्मणाय प्रयच्छति । स याति सोमलोकन्तु सोमेन
सह भोदते । न रोगो न ज्वरो कुठो कुले तस्य प्रजा-
यते । पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां यतम्” । वस्त्र
धेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्था नासिकेय ।
(टिका) तर्को शब्दरत्ना० । कर्पासनासिकाप्यत्र ।

कार्पासपर्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दण्ड
अन्तेषु कर्पासवस्त्रनिर्मिते पर्वतभेदे तद्विधानात्

परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वदिनैकसाम् । देशकालौ
समासाद्य धनं श्रद्धाञ्च यत्नतः । देयमेतच्छादानं तार-
णार्थं कृत्स्नम् च । पर्येतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः ।
पर्वोक्तेन विधानेन काला सर्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु
कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो वृधैः । मध्यमो दशभिः कुर्याच्छ्रवणः
पञ्चभिस्तथा । सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्भृतः ।
रसेरलैश्च संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा
शङ्के काञ्चनेन विनिर्भिताः । कलाचलांश्च चतुरस्रतर्भा-
नेन कल्पयेत् । शीवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोप-
शोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमायुक्तान् ।
कण्ठे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । अ-
न्तर्जघनं तथा चाष्टौ कारयेद्देवतित्तमान् । होमोव्या-
हृतिभिश्चैव अग्नौ तद्देवैरपरि । गन्धेन सर्पिषा तत्र
तथा कल्पयित्वा । अयुतं होमसंख्या च पाचाश-
समिधस्तथा । शङ्खद्वयं निनादे च मङ्गलपाठकैः ।
उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्वकाले ततो
दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । “नमः सर्वोमरावासा
भूतसङ्करभिरुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विधाः
सदा” । इत्युच्चार्य नरो दद्यात्कारी वा विधिपूर्वकम् ।
पूजयित्वा द्विजान् सस्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन
विधिना वस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेन्नृदश-
वासं विमानोपरि संस्थितः । अश्वरोगणसंवीतो गन्ध-
र्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्त्रान्नं यावदुपित्वा विवधा-
नये । इत्युक्त्यादिहाभ्येत्य महाऋद्धते ससगराम् ।
रूपवान् सुभगोवाग्नौ श्रीमान्तुल्यविक्रमः । पञ्च
जम्बानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु
राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्वतम् । तच्च भारयतेनैव कुर्या-
दन्नं वा पुनः । शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कुर्याद्य-
थाक्रमम् । फलं पूर्णं दत्तञ्चैव जायते ऋषसत्तम !” ।
कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक लि० कर्पासस्त्रुत्वे निर्वृत्तः टक् अनु-
शतिकादेराकतिगणत्वेन द्विपटद्विः । कर्पासस्त्रु-
निष्पत्ते वस्तुदौ । “शते दशपला दृष्टिरौर्णे कार्पास
सौत्रिके” याज्ञ० ।

कार्पासिक लि० कर्पासेन निर्वृत्तः टक् । कर्पासस्त्रुनिष्पत्ते
पटादौ “शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवाशिनाम्”
भा० स० ५० अ० । कार्पासवस्त्राच्छादनात् ।

कार्म्य लि० कर्म शीलमस्य कृता० च । “कार्म्यस्त्रीत्ये”

पा० नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्मसु प्रष्टव्ये कर्म-
शब्दे स्त्रियां टाप् ।

कार्म्यण न० कर्मण कर्मण+“तद्युक्तात् कर्मणोऽण” पा० अण् ।
१ वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्मणि सि० कौ० । कर्मणे
ङितम् अण् । २ मूलकर्मणि मन्त्रोपध्यादिभि र्वश्यादि
करणे अमरः (यादुकरा) । “कार्म्यकत्वमगमन् रमणेष्”
भाषः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य कश्चित्
प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कर्मणी तत्त्वार्थे
स्त्री० । “धौतं नद्या किमिदमथवा कार्मणी माधुरी-
णाम्” उद्भवदू० कार्मणमिति तु उच्यते । ३ मन्त्रा-
दियोगविद्यायाम् न० कर्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् ।
४ कर्मदत्ते लि० भेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते
५ मलभेदे च । “सायिकं नाम योषोत्यं पौरुषं कर्मणं
मलम् । आलव्यं तदुदयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलमयम्”
“ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्देवकृतव्यं यती” तन्मलम् ।

कार्म्यार पु० कार्म्यारण्य स्वार्थेऽण् । १ कर्मकारे (कार्म्यार)
“कार्म्यारो अश्रुभिर्द्युतिभिः” ऋ० ८, ११, २ । “कार्म्यारः
अयश्कारः” भा० । कर्म्यारस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
२ कर्म्यकारापत्ये हुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्यारक लि० कर्म्यारेण कृतं कुलाला० वृज् । कर्म्यारकते ।
कार्म्यार्यायणि पुंस्त्री कर्म्यारस्यापत्यं फिज् नि० । कर्म्यार-
पत्ये स्त्रियां वा ङाप् ।

कार्म्यिक लि० कर्म्यणा चित्तकर्म्यणा निर्वृत्तः टक् । निष्-
पत्त्युत्तरं चित्तस्त्रुत्वे च कर्म्यस्तिकादिचिज्जुक्ततया क्रियमाणे
पटादौ । “कार्म्यिके रोमवद्दे च लिङ्गद्विभागः कृतोमतः”
याज्ञ० । “कार्म्यिकं कर्म्यणा चित्तेण निष्पन्नम् । यत्र
निष्पत्ते पटे चक्रस्त्रिकादिकं चित्तस्त्रुत्वेः क्रियते
तत्कार्मिक मित्युच्यते” मिता० । तस्य भावः पुरोहि-
त्यक् । कार्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्म्यिक न० कर्म्यणे प्रभवति उक्तम् । १ धनुषि अमरः ।
“कार्म्यिकेणैव शुश्रूषा वाणः सम्मानमेव्यति” भाषः ।
“विज्ञाय ब्रह्मापतिब्रह्म कार्मिकम्” किरा० ।
२ कर्म्यल्लेखे लि० भेदि० । कार्म्यं साध्यत्वेनास्त्यस्य
अच् । ३ अण् भेदि० । ४ अन्तेखदरे ५ हिज्जल्लङ्गे
६ मङ्गानिष्पेच पु० राजनि० । मेधादिपु नवमे ऽराशौ
“कार्म्यिकं तु परित्यज्य कृषं (मकरम्)” संक्रमते रविः ।
प्रभाते चाक्षरात्वे च ज्ञानं कुर्यात्
मविष्यपु० ।

लि० स्त्रियां छीप् । “अग्नावाकडे तयोदशायां प्रादेशयात्राः सप्तमि आदधाति” “हतीनां कार्त्तिको दृक्” इति कात्या० श्रौ० १६, ४, २२, २५, । अत्र कसकः धमनहन् कर्कः । स च श्वेतशदिरः । अतएव स्वाधे अचलतया श्वेतशदिरार्धतेत्युक्तं राजनि० । तल्लसोटने तदाकारे (आचड़ा) (धुनारा) इतिख्याते ऽयम्भेदे । अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्च- कसक्ता धनुः गिताप्रकारलक्षणादिकसुक्तं यथा

“कार्त्तिके मृग्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ वाऽऽस्यते । गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्त्तिकं प्रियकार्त्तिकः । अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्त्रिणः । धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च । भुजाभ्यां मन्दकुजाभ्यां प्रकोष्ठभ्यां ददप्रतः । न्यसेत्तुवाधं धनुः नेष्टे पुङ्गवदेशञ्च पत्त्रिणः । विन्याशे धनुष- चैव द्वादशाङ्गुलमनरम् । खडा विधिः कर्त्तव्यो नातिहीनो नवाधिकः । निवेश्य कार्त्तिकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितान्तं सशरं करम् । उत्क्षिपेदुन्नतं हस्त- मन्तरेणाक्षिर्क्षयोः । पूर्वेषु सुटिना पाश्यां तलापे दक्षिणे शरम् । हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्वं प्रसार- येत् । नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धा नावरा तथा । न च कुजा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता । समा- स्यैवै गुणोपेता कौर्षी दशहृद्व स्थिता । कादयित्वा ततोऽप्यं पूर्वेषानेन सुटिना (वामसुटिना) । उरसा तल्लितो यन्ता त्रिकोणावगतस्त्यतः । क्तव्याङ्गो नित्यल- पीनो मयूराक्षितमस्तकः । खलाटनावाङ्गानां कर्प- रोऽस्य समोभवेत् । अन्तरे द्वाङ्गुलं ज्ञेयं चिचकस्यास्य- कस्य च । प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्वाङ्गुलं तथा । तृतीयेऽङ्गुलसहितमायतं चिचकाखयोः । मृहीला सायकं तृणया मयूराक्षितमस्तकः । तर्ज्याङ्गुलकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः । अनामया पुनष्टं ह्य तथा मध्यमयाऽपि च । तावदाकर्षयेद्देगात् यावद्वाणः प्रपूरितः । एवंविधसुप- क्रम्य भोक्तव्योविधिवत् खगः । दृष्टिसुटिगतं लक्ष्यं भिन्नाहण्येन सुप्रतः । त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पुष्टतः । एतदुक्तेमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज । कर्पूरं तदधः कुर्यादाकस्य तु धनुष्मता । ऊर्ध्वं वै लस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्यादङ्गुलित्वेन मध्यमम् । ज्येष्ठं प्रकटं धिचये चक्रः शीघ्रविशारदः । ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश- अङ्गुलः । कनीयान् दशसुटिकः ।

असर्गसं धनुः श्वेतं त्वयं शार्ङ्गं मध्यमम् । कनी- यस्तु त्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अश्वे रथे गजे ज्येष्ठः सदैव परिकीर्तितः”

“पूर्णायतं द्विजः कृत्वा ततो मां गैतायुषाम् । सुनिर्धौतं ततः कृत्वा यशभूसौ विधानवत् । ततो बाणं समान्तरं दंशितः सुसमाहितः । तूष्णमावाद्य मन्त्रीयान् दृष्टं कक्ष्याञ्च दक्षिणाम् । विलक्ष्यमपि लब्ध्वा यत्नान् चैव सुसंस्थितः । ततः सस्रजरेह्यं तृणाद्दक्षिणपाणिना । तेनैव सङ्कितं मध्ये शरं संमृष्टा धारयेत् । व्याकष्य ताडयेत्तल- चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) पोडुमाङ्गुलम् । युक्त्वा बाणं ततः पचाद्भुतः गिषा ततः श्रुता । निमृङ्गीयान्- मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः । अखिलक्ष्यान् क्षिपेत्तू- णाश्चतुरस्रं तु दक्षिणम् । चतुरस्रगतं वेध्यमध्यस्थेऽदितः स्थितम् । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परादक्षगतं च यत् । नि- कस्रस्रतवेध्यञ्च अध्यसेत् क्षिप्रं ततः । वेध्यस्थानेष्व- धैतेषु सचरास्य पुष्टकं धनुः । हस्तावापयतेक्षित- सार्जवेद्दुर्जरपि । तस्मात् मध्यगते विप्र ! हे वेध्ये दृष्टं सङ्करे । हे वेध्ये हे तथा विलङ्गुकरे दृष्टदुष्करे । न तु निमृञ्च तीक्ष्णञ्च दृष्टवेध्ये प्रकीर्तिते । निमृञ्च दुष्क- रसुहृष्टं वेध्यं सुहृष्टं शतशूरेत् । लस्तकायनमध्ये तु चित्तदुष्करसंज्ञके । एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं धीरोजितलक्ष्यगतो नरः । एष एव विधिः प्रोक्तस्तल दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्विषयकं प्रकीर्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तल पत्त्रिण- गतं ददम् । भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यञ्च भवे- दिति । समन्तात्ताडयेद्द्विन्द्राक्षदेदेद् व्यथयेदपि । कर्षणां संविधानसो ज्ञात्वाैव विधिसाधरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्टा योगसिद्धिं भूषं प्रजेत्” ।

१० दत्तकालस्य परिच्छिन्नात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम् । तदानयनप्रकारः जीवान- यनप्रकारसुक्ता लीना० दर्शितोयथा !

“अथ चापानयनाय करणसूत्रं दत्तम् । व्यासा अध्यातयुतमौर्विकया विभक्तो जीवाव्यपञ्चगुणितः परि- धेस्तु वर्गः । लब्धोचितान्तरिधिवर्गं चतुर्भागादाग्रे पदे दृष्टिदलात्पतिते धनुः स्यात्” ।

“उदाहरणम् । विहितदृष्टये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनुर्मितम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गार्णितकानिपुणम्”

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ ।
२२६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा
जीवागच्छे वक्ष्यते] स एवापवर्तितः परिधिः १८ ।
४२ जीवाङ्गुल्या २१/२ पञ्चभि ५ च परिधेः १८ वर्गो
२२४ गुणितः । १००१० । व्यासस्य २४० । ४ घात
८६० युत ४२ भौविकयानया १००२ विभक्तो लब्धो १७
ऽन्नाङ्गुलावधाय चतुर्विंशतेर्द्विषिकसङ्ख्यायुतोऽष्टहोतो-
ऽनेनोन्नात्यपरिधि १८ । २२४ वर्गं चतुर्थभागात् ८१
(१७ लभितात्) ६४ पदे प्राप्ते ८ इति १८ दन्तात् ८ ।
परिति १ जातं धनुः एवं जातानि धनूषि । १ । २ ।
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा-
दशांशेन गुणितानि स्युः । एवं ८२ संख्यादौ कल्याम् ।
“दन्तीकृतं चक्रमुपनि चापम्” इति वि० वि० उक्ते १२
राशिचक्रस्याङ्गुलं रूपं खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा
मिति यथोक्तं तत्रैव “ज्यां प्रोज्झ्या तत्प्राञ्च २२५ हता-
वशेषं यातेष्वजीवाविधरेषु भक्तम् । जीवा विगुह्या यतसा
च तज्जैस्तत्प्राञ्चिभक्तत् सङ्घितं धनुः स्यात्” “यस्य धनुः
साध्यं तस्याद्या जीवा विगुह्यति सा शोभ्या शेषात्तत्प्रा-
ञ्चि २०५ गुणादुगतागानि ज्ञान्तरहताद्यङ्गुल्यते तत्स्यात्”
ततोयतसा जीवा विगुह्या तद्गुणितैस्तत्प्राञ्चिभिः २०५
सङ्घितं धनुः स्यात्” प्रसि०

सू० वि० रङ्गनाथाभ्याश्च तथैवोक्तं यथा ।

“ज्यां प्रोज्झ्या शेषं तत्प्राञ्चिङ्घृतं तद्विवरोद्धतम् । सङ्ख्या-
तत्प्राञ्चिसंवेगे संयोज्य धनुरुच्यते” सू० वि० ।

“यस्य धनुः कर्तुमिष्टं तस्मिन्नुपपूर्वं ज्यापिण्डं नृनी-
जय शेषं पञ्चाकृति २२५ गुणं तद्विवरोद्धतं तयोः शुद्धाऽ-
शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतसा यतमसङ्ख्या
तत्प्राञ्चिनोः संवेगे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते ।
अतोपपत्तिः । ज्या यतसा शुद्धाति ततसा याचाप-
कलास्तमसङ्ख्यागुणिततत्प्राञ्चिनः । यदि ज्यान्तरेण
तत्प्राञ्चिकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागणफलमुता
इति वैपरीत्यं सुममतरा” । अधिकं जीवागच्छे वक्ष्यते ।

कार्मुकासन न० । रुद्रायामनोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं
यथा “कार्मुकासनमाकुल्यादुदरे पर्येन्मुषम् । तदा
वायुरघोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना कृत्वा पद्मासनं
मन्त्रो वेद्यित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-
पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च ।
कार्मुकद्वयोर्गण शवद्वायुधानयेत्” रुद्रायामले ।

कार्यं वि० क-कर्माणि गत्यत् । १ कतिपाध्ये २ कर्तव्ये ।

“तस्मात् साक्षं प्रमाणेन कार्याकार्यव्यवस्थितौ”
गीता । “नास्य कार्याग्निस्वकारो न च कार्याद्वि-
क्रिया” मनुः । “शब्दानां कार्ये कार्यान्विते वा
शक्तिरिति” श्रीमांसकः । २ उत्पद्ये ज्ञेयं “व्यापारो-
भावना संवोत्पादना संव च क्रिया । कजोऽकर्मतापत्तेन
हि यत्नोऽर्थं दध्यते” हर्षकः । कजोभावनारूपव्यापार-
थेकत्वात् तत्साध्ये “यदि रसः कार्यः स्यात् विभावादि-
कारणकः स्याद्” सा० द० । गुरुमते यागादिकति-
पाध्ये ४ व्यपूर्वम् । यथा चापूर्वस्यैव कार्यत्वं तथाऽपूर्वं
शब्दे २४८८० दर्शितम् । ५ प्रयोजने ६ उद्देश्ये तदि-
त्यर्थे कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् “उपसर्पति कार्याधी
कतार्थी नोपसर्पति” हितो० । अष्टादशानां विवाट-
पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यस्मात्कार्यं
समारम्भाच्चरात्तेन विनिश्चितः” व्य० त० कात्या०
सूतिः । उपचारात् ७ हेतौ च चेदि० । व्याकरणमते
८ व्यादिशमाने वषाटो । “कार्यमनुभवन् हि कार्यो नि-
मित्ततया नाश्रयते” महाभा० । “भिषक् कर्त्ता च करणं
रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेकम्”
सुश्रुतोक्ते ९ आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-
कार्यत्वाद्येषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे
गत्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मन-
ग्नावधि दशमस्थाने । “कार्याधीयः स्वगेहे बहुगुरुक-
विभिः संयुतो वीलितो वा” जातकम् कार्यस्य व्यापार-
रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्धा “तत्र असतः सज्जा-
यते इति सौमताः तैरभावादेव कार्याणां सत्पत्तेः स्वी-
कारात् । सतोऽसज्जायते इति भैयायिकाः तेः प्राशुत्-
पत्तेः घटादानासत्त्वस्य, सृष्टादिकारणस्य च तदा-
सत्त्वस्य च स्वकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो-
निवर्त्तः कार्ये जगत् न वस्तु सृष्टि चैतवादिनः ।
सतः सज्जायते इति साङ्ग्राः । विगृह्यते तदुत्पत्तिशब्दे
११०८८० ।

यथा च लिङ्गादेः कार्यत्वेनापूर्ववाचकता तथा गुरुमत
प्रदर्शने शब्दवि० उक्तं यथा

“अथ खर्गकामोयजेतेत्यादौ इत्युपाधनत्वं कार्यत्वं
वा यद्विधिः समभिध्याः कृतक्रियानयी तदव्याप्यमेव ।
तत्र गुरवः नाहन्त्य

पक्षेदेकत्वन्तु यावद्योपिजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्-
पूर्वत्वपदसिद्धयन्तत्वं विजातीयस्वर्गानुपपत्त्यधिकरणनि-
वृत्त्यावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायच्छे-
दकान्यत्वमिति यावत् एवमप्येवमपि सर्वत्र बोध्यम् ।
कार्यत्वं कारणत्वज्ञातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणोदमित्यपि
कश्चित् । ननु भवन्तीत्येवमपि विधिप्रत्ययत्वात् कार्यत्व
रूपेणापूर्वत्वविगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा
च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रत्ययार्थसत्तरकालं परम्प-
रया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परसाधनत्वस्यापूर्व-
निवृत्तसाधनतावर्तितत्वात् । न च कार्यवत् साक्षात् साध-
नत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपपत्तयया
कार्य एवावयवात्पूर्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं
तथापि कार्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत्र आह
कार्यं तावधिपक्ष इति । कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति
निमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः सात्वत्पदादिदसाधनत्वमात्रस्य व्यव-
च्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः । कृतिसाध्यत्वस्य
पृथक्शक्त्यत्वपक्षे कार्यं सात्वत्स्य विधिशक्त्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ।
सात्वत्पदादिदसाधनत्वव्यवच्छेदः । अन्यत्रप्रकारतयेति
कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकत्वरूपेणैव । साधनत्वं पदानु-
पस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अप-
दार्थस्यापि किञ्चेतरत्वस्य भागवदिति भावः । यदापि
अपूर्वं कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयो-
जकत्वरूपतया योग्यतायां शाब्दबोधात् पूर्वमपूर्वं तज्ज्ञा-
नमसम्भवि अपूर्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमज्ञानात्, तथापि
परमये बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोध-
नीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकाय-
च्छिन्ने कश्चित्स्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्यत्व
रूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्यसाधनताज्ञान
सत्त्वादिति निगमः । स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्ग-
साधनताहमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्य-
मित्यर्थः । क्रियाकार्यतानिष्ठाङ्गकमिति कार्योपस्थिति
रिदसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृति
साध्यतानिष्ठाङ्गकत्वमित्यर्थः लिङाद्यर्थ इति आदिप्रदात्त-
व्यादिपरिग्रहः ।

शब्दचिन्तामयौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः
कार्यत्वेनापूर्ववाचकता शङ्कापूर्वकं दर्शिता यथा ।

“नन्मपूर्वं व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्ग-
पदसमर्थितत्वात् तदन्वयानुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्प हीतव्या

न च शाब्दानुभवात् पूर्वमपूर्वमुपस्थितं मानाभावात्
अपूर्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च । न च लिङादिना
तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावस्थोन्मत्तवात् । न च
कार्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिपक्षः उपलक्षणं हि सा-
रणमनुभाषनं वा व्युत्पत्तिरिति सम्बन्धापह्नात् अशक्यमिति ?
मेवम् कार्येर्धर्मिणि कार्यत्वेन शक्तिपह्नात् कार्यत्वविशिष्ट-
ज्ञोपस्थितमेव ततोन्मत्ताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य-
मित्यनुभवः स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया
भिन्ने योग्यतावशादागविषयकापूर्वं पर्यवस्यति, नत्वपूर्व-
त्वेन शक्तिपक्षे न वाऽप्यर्थे कार्यमित्यनुभवः भवति च
सामान्यतः सम्बन्धवर्जितः सहकारिवशाद्विशेषबहुपायः
यथातथैव कर्तृमात्रसम्बन्धपह्नात् कर्तृविशेषसिद्धिः । ननु
कायत्वेनापि किं घटादौ शक्तिपक्षः उतापूर्वं उभयत्र वा ?
नादाः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिपह्नातुपयोगात् । नान्यौ,
प्रागनुपस्थितेरिति चेत् ? न येन हि रूपेण शब्देनानुभवो
जन्यते तेन रूपेण शक्तिपक्षः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभव-
हेतुः । न हि प्रमेयत्वेन शक्तिपक्षः पदार्थस्मरणञ्च घट-
त्वं न शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्यं यत्तो
लिङिति शक्तिपक्षः ततः कार्यमिति स्मरणं ततो योग्य-
तादिवशात् प्रचरद्द्रव्यगुणकर्माणि कार्याणि विहाय याग
विषयकं कार्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमानस्वते योग्यताञ्च
तस्य स्यादित्यलामः । अतएव वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वा-
त्तदपूर्वम् । न च कृतानामाकाङ्क्षादिवादन्यबोधः
पदेन क्रियते, नचापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं ? शक्ति-
पक्षपदार्थस्मरणशब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण
हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च । न च
कचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितस्तथा,
गौरवात् गोपदादौर्गवाननुभवमसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधे सर्वत्र तथैव, अन्यथा पूर्वतीयपक्षव्योपपत्तयया नावगत
इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यलक्षणया प्रत्या-
सत्त्यासर्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिपक्षे शक्तिपक्षे च विषयो
भवति कथमन्यथा पूर्वत्वबोधमव्याप्तिपक्षे तस्मादनुमितः ?
इति चेत् न येन रूपेण व्याप्तिपक्षेन रूपेण व्युत्पत्त्येन
वा पक्षधर्मतापह्नातुपयोगि कारणमस्तु किन्त्या । अपि च
सा यद्यस्ति समापि, नास्ति चेत्तत्रापि । किञ्च तव दर्शने
नास्तीति सुतरासपूर्ववाच्यता कार्त्तवेन हि रूपेणा-
पूर्वस्यापि शक्तिपक्षविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च । नचैव
मपूर्वत्वमिति यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्यं लिङं विनाश-

प्रस्थितेः यथा पर्जन्योद्यमनं यज्ञौ, नातुभित्तिं विना ।
ननु यदि कार्यं क्रियासाधारणे लिङ्गशक्तिः क्रिया चा-
योग्येति योग्यापूर्वज्ञानः तदा नित्यनिषेधापूर्वयोर-
ज्ञानः न हि तत्तायोग्यतया क्रिया तत्तुं शक्यते फला-
न्वपन्नात् कल्पनायाश्च योजनाभावात् नचेकत्वं निर्णयितः
शास्त्रार्थः परत्वापि तथैवेति न्यायात्तत्ताप्यपूर्वमेव लि-
ङ्गाद्यर्थ इति युक्तं नष्टपूर्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्यत्व-
विशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण
समं क्रियान्वातुपपत्त्याऽपूर्वे पर्यवसानमभेदस्याप्यन्यत्वा-
दिति भेदश्च न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्यं धर्मिणि शक्तिः
कल्पिता किन्त्वन्यत्वं कतिरूपे कार्यत्वमात्रे, धर्मिणः
पाकादेधांतोरेनोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकायेतान्ययस्यान्वि-
ताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्भेदे कल्पनीया सा
च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्य-
त्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया
क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि
क्रियानिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि
शक्येति वाच्यं यतो न ज्ञमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन
शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्ति-
कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्तु शक्तिः न तु शक्तिपक्षे
क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं
तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव
शक्तिकल्पना । नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं
लिङ्गाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात्
लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङ्गशक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते
न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधान
दशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः । विधिसम्यक्स्य च तत्ता-
प्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च
तदर्थेभान्वयबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत-
एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वद-
न्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादित्यतया न कार्यत्वं प्रवृ-
त्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रत्वेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
पदजन्या तदेव तत्तु प्रवृत्तिनिमित्तं फलबलकल्पत्वाच्छक्तेः
नतु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः साक्षात्तादौ व्यभिचारात् न च
प्रमेयत्वं तथा, तद्वोधस्याप्रवृत्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्-
गाद्यपि, क्रियाभिज्ञे धर्मिणि भेदे, शक्तिकल्पनात् । न च
लौकिकानामपूर्वे तात्पर्यं सम्भवति पूर्वं प्रमाणान्तरेणा

प्रतीतेः । क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्ष्यैव पचेतेत्यत्र
हि पाककार्यतावगम्यते तत्तु कार्यत्वे लिङ्गस्यात्पर्यं बाध-
वात् न धर्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहः “तात्-
पर्यादि वृत्तिर्न वृत्तेऽस्यात्पर्यमिति” । ततोयायाः करणत्व-
त्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं गम्यं किन्तु विशिष्टं विशे-
ष्याच्च विशेषणमण्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्व-
विशिष्टधस्युपस्थितावपि धर्म्यं शसपङ्काय क्रियया कार्य-
तान्वयोऽस्तु किं लक्षणेति वाच्यं नहीतरधर्मिगतत्वेनोप-
स्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षाति अतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये
लक्षणा यथा “पुरोडाशकपात्रेन तुषानुपवर्षति” इत्यत्र पुरो-
डाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपात्रस्य नोपवापा-
काङ्क्षेति स्वतन्त्रकपात्रोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा । न च
व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरव-
धारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया
धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्वृत्तः । तस्मात्
प्रवृत्त्यर्थान्नित्यकार्यबोधकत्वं प्रत्ययानां षट्कोतप्रत्ययार्थं
वाऽपूर्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङ्गः
क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्वृत्तं विनैव नानाधर्म्यायेन
भेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामानुयासम्भवात् ।”

व्याकृतश्चेदं मधुरानायेन यथा—

“व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिपक्षासम्भव इत्यर्थः
समभिव्याहाराद्युपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामानुवातो
यागे कृतिसाध्यत्वात्तथातुपपत्त्येत्यर्थः । पङ्कितव्येत्यपेक्षा-
नूयः । नन्वन्यथातुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थि-
तिः कल्पनीयेत्यतश्चाह अपूर्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात्
पूर्वं प्रमाणान्तरेण विषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः । ननु
सर्वपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मरुदुपपदवदित्यस्तरशाटाह
अवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ तदाच्यत्वं
विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्-
प्रवृत्तौ—लिङ्गादिनाऽपूर्वोपस्थितौ । अपूर्वत्वेनोपस्थितिः
प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति ।—उपलक्षिते उप-
स्थिते । स्मरणं लिङ्गादिना स्मरणम् । गूढाभिधमिः समा-
धत्ते भवमिति । कार्यं धर्मिणीति कार्यतायमे धर्मि-
णीत्यर्थः । कार्यत्वविशिष्टत्वे घटादौ विशेषः यागविषयकं
कार्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकामेति स्वर्ग-
साधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विशेषवद्भाष्यं इति
सामान्यरूपेण विशेषवद्भाष्यं इत्यर्थः । सम्बन्धपक्षान्
लक्ष्यम्बन्धपक्षात् केन विशेषेण तद्वृत्तिरिति तादिना

जननायोष्यनया । फलान्प्रवणात् इति निवेध-
नस्य च फलान्प्रवणादित्यर्थः । कल्पनायाश्चेति फल-
कल्पनायाश्चेत्यर्थः । वीजाभावात् प्रमाणाभावात् ।
कार्येण सम-क्रियारूपकं येष समम् । अभेदस्या-
पीति यद्यपि निवेधस्य कलङ्कभङ्गनाभावस्य कार्य-
त्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङ्गा न तद्वोपसम्भवस्तथापि
अभावस्योत्पादनिनाशशक्तिव्यनये भावस्यापि कार्यत्व
सम्भव इत्यभिप्रायेणैदं धर्मीयरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।
केचित्तु कार्यं कृतिसाध्यत्वं तन्न योगक्षेमसाधारण
मित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः । कृतिरूप इति
साध्यत्वसंसर्ग इति भावः । अस्मिताभिधानेति शब्द-
बोधेत्यर्थः । धर्मीय-कार्ये । कार्यत्वम्येति स्वर्गकाम
कृतिसाध्यत्वम्येत्यर्थः अस्योष्यनया स्वर्गकामकृति साध्य-
त्वम्यनायोष्यनया । एवमप्येति । तत्र शक्तिरिति तत्र
शक्तिपक्ष इत्यर्थः । यत्प्रयुक्तेति यद्विप्रसर्गकामकृतिसाध्य-
त्वम्यनानुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ्ग-
मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः । उपासनादीति सन्धोपास-
नादीत्यर्थः आदिपदाक्षिपेधविधिस्ये कलङ्कभङ्गना-
शानुपपत्तिपक्षः । लक्षणेति वैदिकलिङ्गः कार्ये धर्मी-
यस्य शक्तिकल्पनादिति भावः । एतच्च लोकस्ये लौकिक
लिङ्गत्वं कार्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा
तत्र लिङ्गत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्कतेरिति
ध्येयम् । एतच्चापाततः तस्यैऽपूर्वस्य शक्तिपक्षाविषय-
त्वेऽपि शब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण
वैदिकलिङ्गः शक्तिपक्षाविषयत्वेऽपि शब्दबोधविषयत्व
सम्भवात् न हि न्यायनवद्वयं तन्मते पाञ्चपदार्थशक्ति
धीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र क्व-
चिद्विधीय शक्तिपक्षादेव शब्दबोधे योष्यव्यक्तोभनम् ।
किञ्चैवमपि निवेधस्येऽपूर्वलाभः तत्र कलङ्कभङ्गना-
भावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण लिङ्गा
तस्यैव बोधसम्भवात् । वस्तुस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्त्व-
यस्याव्युत्पन्नतया लिङ्गा क्रियादेर्न बोधसम्भवरूपेव
तत्त्वम् । ननु घटादिनक्षणाकार्यत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे
यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्यत्वस्य शक्त-
तावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्याहपक्षितस्यात् कृतं कार्यं शक्ति-
पक्ष इत्यतश्चाह घटादिस्त्विति । उभयथापीति घटादिभि-
न्नकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्ततावच्छेदकत्वे इत्य-
र्थः । किन्तु कार्यत्वमेव शक्ततावच्छेदकमिति भावः । ननु

सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शाब्दबोधे आनापत्तिरित्यत आह्वानितेति अथोच्य-
तथा—धात्वर्थान्वयाद्येवमनया । नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
विधेति केवलस्य—धात्वर्थसमिध्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्य-
यस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः । अप्रयोगः विधि
प्रत्ययः घटादेरप्रयोगः । प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाणस्य
शाब्दबोधेभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकसम्यर्थः । तादृशबोधे-
पक्षत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रतिपत्तिः शक्य-
प्रतिपत्तिः । तदेव तत्वेति तद्वृत्तिः तदेवेति योजना शक्य-
वृत्तिः तदेवेत्यर्थः । तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलनम् । आहृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गवाद्युग्रे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्वाति-
व्याप्तिप्रशङ्काय सत्यनम् । आहृतिस्तु आयवसंयोगविशे-
षरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणा-
परस्परसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । वृत्त्यनियामक
सम्बन्धेन त न कोपि धर्मः कृत्वापि शक्यतावच्छेदकः
पशुपदादेरपि लोमवस्त्राङ्गुलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य-
तावच्छेदक न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवस्त्राङ्गुलादिकम् ।
तदादिपदान् कदाचित् परस्परसम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आहृतेरपि
द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात् । तत्पदेति न चाहृतेरपि
कालिकादिस्वम्बन्धेन आकाशदिशक्तित्वादित्यव्याप्तिरुद-
वस्येति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिसुखविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वात् सुखेत्त्वोपादानात् भूत्तरेदिपदे परिमाणत्वादेः,
घटादिपदे आकृतिरूपान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्यु-
दासः । ज्ञानविषयशक्त्यवच्छेदपदे ज्ञानस्यापि शक्तिसुख
विशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यसुखवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम् । नचाकाशादेरपि आकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटात्वादे-
र्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे इहापत्तेः । समुदायमते चा-
काशादिपदशक्तिविशेष्यतां निश्चित्यकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकत्वस्याप्रसिद्धिर्वातिव्याप्तिरिच्छात,
। वचनावयवविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्वशरण्यः विशेष्यद्वयम् । उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-

श्चमान्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्षणावच्छेदके नाति
प्रसङ्गः । न च समुदायस्यैवसादायतिप्रसङ्ग इति वाच्यं
यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति निर्गर्हः । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानस्य गुरुनये, नव्य
नैयायिकनये च संभमिति न तत्वातिव्याप्तिरिति
त व्यायः । साक्षादौ साक्षादसमवेतत्वादौ तथा—यथोक्त
लक्षणाश्रयः । तद्वोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तक-
त्वात् शक्यताजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकिक-
कलिङ्गः कार्यत्वे शक्तिः वैदिककलिङ्गः कार्ये धर्मिणि शक्ति-
रित्यभ्युपगमे लौकिककलिङ्गत्ववैदिककलिङ्गत्वयोः शक्त्याव-
च्छेदकत्वे शक्त्यावच्छेदकगौरवसम्यक्साक्षात् अतएवेति शक्त्या
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः । साक्षात्पक्षो—कार्यत्वे साक्षात्पक्षो
वेदे—वेदस्यत्वे । शक्तिकल्पनादिति लिङ्गसामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्गमात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च
कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वत्वा-
पेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगम-
काभावाच्चेति वाच्यं कृताध्यायत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावापत्तियोगित्वादिरूपस्य धर्म्यरूपस्य वा कार्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः । यस्तुतस्तु लक्षणाशक्त्यन्तमात्रस्य
कृतायेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः । वेदे च प्रागभावावस्थादि-
रूपकार्यत्वाच्चेति धर्मिणि लक्षणाशक्त्येवेत्याशयः । ननु
लोकस्थत्वे कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणश्रेष्ठत
आह नचेति पूर्वमिति वेदे त आनादिलिङ्गप्रवाददेशा
ध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्वा तात्पर्यसम्बन्ध इति भावः ।
यस्तुतोऽपूर्व्यं लोके बाधितं सानाभावादित्येव द्रष्टव्यम् ।
ननु लिङ्गः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि
कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्वेव
तथा च लोकेऽपि पाकः कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्यबोधोपपत्तौ किं लक्षणा इत्यतसाह क्रियासाधार-
णेति । लक्षणयैव कार्यत्वे लक्षणयैव । पाककायेतावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन पक्षविशेष्यकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कान्वयबोधोपायते इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्यक्षतुल्यपक्षे लक्षणा
च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः । इदञ्चाभ्युपगमवादे-
नोक्तं वस्तुतोऽधर्तव्यप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्यापक
तया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा नि-
त्यविशेष्यस्येऽपि तथान्वयबोधसम्बन्धादपूर्वलोपापत्तिरिति
ध्येयम् । ननु लोके पवेतेत्यादौ लिङ्गलक्षणादीनि

पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेषककार्य-
त्वप्रकारकान्यबोधो जायतामिति वक्तुं तात्पर्यमनुपपन्नं
लिङ्गोक्तवचनया कार्यत्वनाम्नोपस्थापकत्वादित्यतश्चाह तत्रेति
कार्यत्वे कार्यत्वोपस्थितौ । तात्पर्यादिति लोके साधवात्
केवलकार्यत्वोपस्थितौ लिङ्गत्वात्पर्यात् केवलकार्यत्वएव
इतिरित्यर्थः । ननु इतिरिति अन्यत्वेति शेषः इदमापाततः
लौकिकतात्पर्यस्य पुनश्चानियन्तितत्वात्तत्र साधवस्या
किञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षानुरोधेन
लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि यन्त्रे
वेदस्थले कतिवाध्यत्वरूपकार्यत्वान्नये लिङ्गः यत्किञ्चन्यते
कतिवाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया
लोके यत्तत्रैव कार्यत्वोपस्थितिष्वन्वात् किं लक्षणेन इत्यत
श्चाह ततोयाया इति । न खतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यं ये
निर्विकल्पकमन्त्रापत्तेरिति भावः । कार्यत्वे लक्षणेति
कतिवाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्यत्वे
लक्ष्यैव इत्यर्थः । नतत्वेन-विशेषणत्वेन । खतन्त्रेति इतरा
विशेषणतवेत्यर्थः । तृषानुपपत्तीति पुरोडाशाय कपालं
पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीधमासे सतीति शेषः पुरोडा-
शार्थं तवेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वित-
त्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन,
शाब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपवापाकाङ्क्षा इति
एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेना-
वगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया अवस्थावाच्च कपालस्य
किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः । खतन्त्रकपा-
लोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपालशा-
ब्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य
पुरोडाशाधिष्ठाने कृष्णस्यपाम्ने लक्षणेत्यर्थः । एवञ्च पुरो-
डाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तृषानुपपत्तीत्यन्यबोधः पुरो-
डाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशश्च तत्कपा-
लमुति कर्मधारयो वेति भावः । उपवापः स्फोटनं
यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिवन्धनं न निरा-
काङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवचनोपस्थितिनिवन्धनमेवेति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महर्षस्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिव-
न्धनलक्षणाभावे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासा-
योग्यताया अप्याकाङ्क्षाभावात् षट्जनकेन दण्डेन गाम
भ्याजित्वाद्येवरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्यबोधानुपपत्तेः
किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वैवंरूपेण
निराकाङ्क्षत्वं तथापि खलेकपीठन्यायेन दुग्धपत्तयानुय-

बोधे न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्व
विशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्यः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्ति
भेदात् वेदानुपूर्वीत्येव तत्रैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकशाक्य
तथा तथा निष्पीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्ति
विरोध इति लोके लिङ्गत्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यता-
बोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्मिणि लिङ्ग्यज्ञौ
तद्वक्तु इत्यर्थः । लोके इति लिङ्गत्वावच्छेदेनेति शेषः ।
क्रियाकार्यत्वे यत्किञ्चन क्रियाविशेषककार्यत्वानुभव-
जनकता । कार्यत्वनाम्ने इति शक्तिरवधारितेत्यनुव-
च्छते यत्किञ्चनप्रयोजनकता । न चेति वेदस्थले इति शेषः ।
धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि तद्वक्तु इति क्रियानिष्ठकार्य-
त्वस्यैव लिङ्ग बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोक-
स्थले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वित
आद्यबोधकत्वं लिङ्गत्वावच्छेदेन लिङ्गं कार्ये धर्मिणि
यज्ञौ च तद्वक्तुः कार्ये धर्मिण्येव लिङ्ग्यकार्यत्वानुया-
दित्यतश्चाह तत्वादिति लोकस्थले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यता
बोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्ययानां षष्ठीतमिति लिङ्गप्रत्यय-
त्वावच्छेदेन षष्ठीतमित्यर्थः । न तु प्रकृत्यर्थान्विततया यावत्
आद्यबोधकत्वमिति भावः । प्रत्ययार्थ-लिङ्गप्रत्ययार्थ-
न विरोध इति अपूर्वकत्वावच्छेदेन प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति
भावः । तस्यैव दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु वेति । क्रि-
याकार्यत्व इति क्रियाकतिस्तस्याः कार्यत्वे तत्साध्यत्वे
इत्यर्थः यत्किञ्चनवच्छेदकस्य लिङ्गत्वमेव वेदेऽपि अपूर्वकान्व-
कतिवाध्यत्वावगमादिति भावः । नानार्थन्यायेनेति ह्यर्थादि
पदन्यायेनेत्यर्थः । यथानुतेऽस्यापि नानार्थतया नानार्थ
तस्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः । वेदे-वेदस्थले धर्म्यन्तरे
कार्ये धर्मिणि यत्किञ्चनवच्छेदकस्य अत्रापि लिङ्गत्वमेवेति
भावः । तथाच यथा ह्यर्थादिपदस्थले एकमेव ह्यर्थादित्या-
दिकं यत्किञ्चनवच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन यत्किञ्चन-
वच्छेदकस्य नाना तत्रैकमेव लिङ्गत्वं यत्किञ्चनवच्छेदकं शक्य-
तावच्छेदकस्य कार्यत्वत्वं कार्यत्वञ्च ह्यर्थादिति फलितोऽर्थः ।
न च लिङ्गत्वावच्छेदेन कार्ये यज्ञौ, लोकेऽप्यपूर्ववाभाप-
त्तिरिति वाच्यं प्रागेव समाहितत्वात् तत्प्रापूर्वस्य बाधित-
त्वाच्चेति भावः ।

अपिज्ञता तु एतन्मते पूर्वपक्षीकृत्य दूषितम् । तच्च
ततएवावसेयम् । निरारम्भाक्षौकम् ।

कार्यकारणभाव उ० कार्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः । एकस्य
स्वकारणमेव कार्यत्वे तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमङ्गावे यथा घटदण्डयोः कार्यकारणभावः । “कार्य-
कारणभावाद्वा स्मभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावान्वयमो
दर्शनान्तरदर्शनात्” सर्वद्वयौ दर्शने । तत्र कार्यभेदेन
कारणभेदे कारणशब्दे १८३८७० उक्तप्रत्ययेऽपि किञ्चिदाधि-
क्यमुच्यते । कारणं तावत् द्विविधं मुख्यमसुख्यञ्च तत्र घटा-
दिकं प्रति अदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यये इन्द्रियमित्यादि ।
तद्विषयमसुख्यं तच्च सहकारि कारणम् । मुख्यमपि द्विविधं
न्यायमते समवायि असमायि निमित्तमिति भेदात् तत्र
घटादिकं प्रति अदादिकं समवायिकारणं, कपाक्ष-
योगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकार-
णानि । तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे । असाधा-
रणकारणमपि कार्यभेदाच्च विधम् । निमित्तकारण-
मपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारण-
निमित्तकारणानि साधविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः
दिकालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारण-
निमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारण-
मेव । वेदान्तिनस्य अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति
“कथमसतः सञ्जायेतेति” श्रुतेः नासतोविद्यते भावः”
इति गीतोक्तेः । तदेतच्चिन्तितं तत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा
“नित्यानाञ्जाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति ।
अतः पूर्वोपपत्तिरुत्तरेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायि-
क्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति “अकुर्वन् विहितं कर्मेति”
इति श्रुतानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति
सर्वप्रमाणव्याकोपः” भा० ।

व्याकृतश्चेतत् आनन्दगिरिणा यथा

“यज्ञोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्या-
नीति तत्राह नित्यानाञ्चेति । आगामि दुःखं प्रत्य-
वाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नभावो निमित्तम् “पापः
पापेनेति” श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्ये-
त्यर्थः । “अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं चेन्द्रियार्थे नरः पतनमृच्छतीति” श्रुतप्रत्ययाद-
करणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याह शङ्कराह अतः
पूर्वमिति । यदि यथावद्विद्यमैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा
सञ्चितदुरितस्योऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीद-
त्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति गृह्येच्छ्यते । यथा “विचि-
कित्सन् श्रौतिय” इति । ततः श्रुतप्रत्ययस्यान्यथाव्य-

“सत्यहेतोः क्रियायाः” इति (पा०) श्रुतप्रत्ययस्योभयत्र
विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न दृश्यते? तत्राह अन्य-
येति । अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति
प्रत्ययादिभिरवगतं श्रुतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने
सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु त्वयाचरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्ट-
शानुपपत्त्याभावाप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकेन प्रति-
बन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्था-
पकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । “भा-
वो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मत्” इति उच्यते ।
“अस्माभिरावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेट” किन्तु
तद्वानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्य-
वायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रस-
ङ्गात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य व्योम्यानुपपत्त्या-
स्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वे-
ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रति-
बन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिक-
त्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यत्वापकत्वमेव ।
यथादिदं प्राङ्नाशीसखादिदानीं जातमिति । न तु
जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावेति न कारणत्वे
प्राङ्गावस्य सहस्रितापातः । प्रागभावेति न चाम्यथा-
विद्वन्मिथुनं तत्त्वालोके” ।

कार्यविरतिश्च कार्यशब्दे उक्ता । तत्र समवायिकारणो-
त्पादं समवेताख्यसुपादेयमित्युच्यते तद्वन्न कार्यं कार्यो-
त्पादादियद्वेन व्यवर्तयते इति भेदः ।

कार्यकुशलं लि० ७त० । कार्ये च क्रियादक्षे ।

कार्यचिन्तकं लि० कार्ये चिन्तयति विनि-बहुत् उ०
स० । कर्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके । “धर्मज्ञाः सुषयो
ऽलुआभवेयुः कार्यचिन्तकाः” याज्ञ० ।

कार्यता स्त्री कार्यस्य भावः तत् । १ कर्तव्यतायां २ कृतिसाध्यता-
याम् । त्व कार्यत्व तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा ।
“कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरुवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ
जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति तत्सुखे
कृतिविषयहेतुत्वमभवात् । चिकीर्षा च कृतिविषय-
प्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेऽप्यप्यं कृत्या साध्या-
मीति तदनुभवः ।

साध्ये पाके प्रवर्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्य-
साध्ये चिकीर्षोपत्तेः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः
कृतिसाध्यताधारसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्न
शब्दादनुमानाद्वा देवात् वा, तत्र लाघवावतारात् इच्छा-
याः स्वप्राकाशकज्ञानसाध्यत्वनिर्णयेन कृतिसाध्यत्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विषयदण्डेन चानस्य प्रति-
बन्धकत्वाच्च व्याप्तिधोविषयनद्वाराभूमितिप्रतिबन्धकानि कान्त-
ज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेत-
णोपत्यनिषफलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रव-
र्तकं कल्पेत् । ननु सन्निधौ त्वय गोचरेच्छावावि-
त्वाज्ञाववाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविवेष्टसाध-
नताज्ञानादिति चेत् न वज्रिना साधयामीतिवत् कृत्या-
साधयामीतीच्छायाः कृतिपूर्वमनुभूयमानायाः सन्न-
वाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातमयक्यत्वात् । किञ्च
पाकं चिकीर्षितायैव प्राधान्येन पाकलक्षेच्छाविषयत्वमनुभूयते
न तु कृतेः, धाताश्च सन्मुख्याभिषेच्छापूक. रवाचित्वम्
ओदनं सुभुजत इत्यत्र भोजनविषयनयोदनस्येच्छाविषय-
त्वानुभवात् इष्टसाधनत्वेन दृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि
कृतौच्छा न प्रवर्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । षट् जनानि
चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षोपदृष्टान्तमेकविषय-
त्वानुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यात्यतः सिद्धौ सामागम्येत् ननु पाय
विशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते
प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिपक्षेण तल्लिप्ताया अनिर्नृत्तेरिति
चत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छा
विरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकौदनयोः सिद्धता । अन्यौ-
दनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रत्युत असिद्धत्वात् कृता
नेवेच्छा न विशिध्यते यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छा-
विच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिक-
धनेच्छा न विशिध्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छाया-
श्च सम्पत्तौ धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या अज्ञाते प्रतिपक्षेण
तल्लिप्ता नाख्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य
सिद्धौ हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषय
सिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु क्रियातु-
कृता कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्य-
त्वम् दृष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियादारेव कृतिरिष्टसाधनत्वा-
दिति तद्विधानात् स्वविषय कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि

संवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्राकारनैययम् । अतः
कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिका-
रणत्वं न तु कृतौच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात्
तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण त-
त्वेच्छा यथा स्वकेदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा
कृतिसाध्यत्वेन पाकलक्षेष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्य-
त्वेन तत्वेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां
न दृष्टोच्छाविबलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेशं
यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकसौदनसाधनता स्यात् न चैवं,
गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्र-
व्यदेतत् । वज्रिना साधयामीति वत् कृत्या साधया-
मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र
वज्रिसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमा-
वश्यकं कृतौ चारुभयसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन
प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवर्तते ।
अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत्र प्रवर्तते
ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपनष्टमात्रगतान-
तिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य कृतिप्रसङ्गात् तत्तत्-
कृतिविषेया उपलब्ध्याः तथा च तदननुगमात् प्रवर्तते
रननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां पृष्टतौ च चिकीर्षा-
ज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च । किञ्च चिकीर्षा-
साध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धान्तस्य साधनञ्च विरोधेन कृति-
साध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृति-
विषेयो मानसपुल्लक्षिको जीवनयोनियतव्यावृत्तः स्वचि-
कीर्षोपलक्षणः यत्र चिकीर्षाकारणत्वमहः स च तत्र जाति
रूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिकरूपः । एवञ्च चिकीर्षाधीन-
त्वेनानुगतेन कृतिविषेयाणां उपलक्षणमाणां नानुगतत्वमपि
यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता मृद्विष्यादिव्यावृत्ता धान
कर्मव्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते नतु गोत्वमपि, तथा
चिकीर्षापि एवं जीवनयोनियतव्यावृत्तकृतिविषेयाणां कृति-
त्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिविशेषणम् असम्पत्तौ सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं, ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः भोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत्
न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परि-
चायकतयोपलक्षणम् अन्यनेष्टसाधनेऽपीदं न विशेषणम्
असम्पत्तौपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का-
रणतः । नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात् तस्यापि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यत्वात् । असस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न

अविज्ञावस्थातः कार्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेर-
विदुत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वपक्षः न चैकमेकैकदा
विदुत्वसिद्धयेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्व-
साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि
स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्ध-
स्यात् । भिन्नरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽ-
नवगम्यज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभय-
सम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अग्रे च साधनत्वं
ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमप्यभ्युपगम्योर्नाना-
त्वादननुगमेन व्याप्तापहान्, यद्देन तथा प्रतिपादयित-
व्यक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकर्तव्यः सिद्धमिदसाधन-
मिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिद्विकीर्षति, कतेः
पूर्वम् कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्य-
त्वं पाकादेरिदसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि
कृतिसाध्यत्वं न पाकस्यौदनसाधनतयुक्तम् । तस्मात् कति
क्रियमाध्यात्मिकं ज्ञानान्तरभविष्यत्कारूपं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षामिप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वविरोधेव किञ्च-
साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मात्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छावि-
रोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन दृष्ट्या-
दादिदसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृत्प्रमिति निर-
स्तम् कथं तर्हि स्वतोऽस्तन्दरे दृष्ट्यादाविच्छा ? तत्सा-
ध्येदज्ञानादिति दृष्टाव । अन्येऽतः सुखदुःखाभावतत्-
साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतसदृश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदां
धर्मान्तरमस्ति अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्य-
त्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकी-
र्षामिप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथा-
ऽस्त्विति वाच्यं सहजानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् ।
अध्यघातकभावश्चैकसमये सामानाधिकरण्याभावाच्च न
यत्नादिसाधारणत्वादिति तत्र तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञाना-
दिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाने धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वज्ञानात्पत्तेः तदेव हि-
स्वतः प्रयोजन-यद्गतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते । किञ्चानुग-
तधर्माकल्पनापि कारणैः, न न सुखादाविच्छाकारणत्वं
अनागतत्वात् किन्तु तदगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्-
स्वरूपपददेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, यथास्तुद्दे-
श्यत्वं सुखज्ञानादिपूतपश्यते अन्यतरत्वात् दृष्टारणि-
मणिन्यायादा तयच्छा जायताम् । ज्ञातकाले च ज्ञाते
व्याप्यमप्यवश्ये स्वरूपं न कति विना । सेवसाधारण्यवृत्त-

कृतिसाध्यत्वं न तु कतेः पूर्वम् । ननु कतौ नटायां सज्ज-
पि धर्मी न कार्यं, तथा च कथं कार्यंऽपूर्वम् कामिनो-
ऽन्वयः कणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत् ? न, यद्वृत्ति
काम्यसाधनत्वं तत् कार्यतावद्भूतः प्रयोजकत्वात् न तु
कार्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतति व्याप्तिः । ननु पाकादौ
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, ज्ञानान्तरं पाके सति कति-
साध्यताज्ञानं तस्मात् सति कतिरित्यन्योन्यश्रयात् ।
कृतिसाधुतासीत्वे चिकीर्षाज्योरसम्भवाच्चेति चेत् न
पाकसत्कृतिसाधुतासत्कृतिं विनाऽसत्वे सति सदृष्ट-
साधनत्वात् दैवाद्यनघनत्वे सति सदृष्टसाधनत्वाद्वा सद-
भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाधुत्वज्ञानं, यस्य यदिद-
साधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृति
साधुमिति व्याप्तेः असिद्धस्येदसाधनत्वाभावात् । ननु यद-
मिदजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन सधुत्वसम्भवाच्च
भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाधुतासीत्वे च
न व्यभिचारः सामान्यतन्त्रस्याऽपि कृतिसाधुत्वात् । अ-
तीततादयायाच्चातीतोदने इच्छाविरहे स्वदसाधनत्वा-
भावात् अतएव निदाचदूनदेहोऽस्मिन्ति वारिदे तोयदासीव
लाभसम्भावनायां वा सरोवराङ्गने न प्रवर्तते इदमन्ताप-
शान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धिप्रति-
सम्भवे लिङ्गभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च
सत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिनव्यते, तदा प्रवर्तते ।
यस्य सन्तापशान्तिसाधनसिद्धं स सरोवराङ्गनेस्वेदसाधनत्व-
मेव न प्रतिनव्यते । उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति
कश्चित् । तत्र तोयसम्बन्धेन न सन्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य
सरोवराङ्गनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा दृष्टिरपि तत्साधनं न
स्यात् सरोवराङ्गनादपि तत्सिद्धिः किन्तु कार्यभेदसाधनत्वं
कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि पृष्ठतेः
पूर्वम् कृतिसाधुत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञान-
मेव प्रवर्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च । न च ला-
भवात् कृतिसाधुताज्ञानं तथा, कृतिसाधुतासुमितौ
तदा ज्ञानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् पृष्ठतिसामग्र्या
अस्तुमितिप्रतिनव्यत्वाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाधु-
ताप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तदाहेतुत्वात् । अत-
एव निदानान्तरज्ञानमपि न प्रवर्तकम् । ननु पाकादः
क्रियमाधुतोवा न पक्षः तस्य कृतिसाधुत्वे बाधात्
नाप्यनागतः भाविपाके ज्ञानाभावेन यथासिद्धिः न काले
भविष्यद्भूतं सामान्यत्वात् मोक्षमिति, साधनमिति चेत् ?

तत्कतिषाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कतेः स्वध्वंससाक्षात्-
कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमस्ति जनकत्वात् नहि भोज-
नादचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तच्च
युक्ततरमारोक्षणे कल्पसाधे भ्रमात् पृष्ठस्तस्य निगड-
निसलवद्देहस्य वा कतौ सत्यासुहेजनचलनक्रियानुत्पादेऽपि
अमानुभवात् कतेरेव कारणात्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः
सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कतिषाधनचिकीर्षाविषयः
उपायचिकीर्षाजन्या हि कतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या ।
चिकीर्षाजन्यकतिषाध्यत्व' न अमे, हेययोनियत्नाद-
पि तदुत्पत्तेरित्यपरे तच्च यत्सुखेष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-
जन्यकतिषाध्यत्वात् हेयस्य यत्नाजनकत्वात् हेयसिद्धिस्तु
यत्तु हेय्योत्पादधनानुभववत्त्वात् । यत्, अमः कतिस्त्वेन
कतिषाध्या न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि अमे
चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव
भोजनं कत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीनि न स्यात्
अमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिषु चिकी-
र्षाधीनकतिविषेष्वात् स हि कतिमात्रं व्यभिचरति जीव-
योनिकृतेस्तदनुत्पादात् । यदा अमो न भोजनकतिषाध्यः
किन्तु तद्विरन्तरोत्पन्नाजीवनयोनियत्नादेरेति तच्च
नहि कतिस्त्वेन असजनकत्वं नापि कल्पन्तरादेव अमोत्-
पत्तिः जीवनयोनियत्वेन चापि भारोद्वहनादि कर्म
कुर्वन्तस्तद्व्यवसायानुभवेन तस्य असाजनकत्वात् । तस्मा-
द्भोजनादिवत् अमविशेषाणामपि भोजनादिकतिषाध्यत्व
मनन्यगतिकत्वात् । सुप्रस्य स्वेदादनुमितः असस्तज्जन्य
इति चेत् न स्वेदादेः असास्यहेतुकत्वात् अन्यथा
जागरेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति भैवं स्वे-
च्छाधीनत्वस्य कतिविशेषणत्वात् । असस्य निवृत्तयो
ऽन्येच्छाधीनकतिषाध्यः अमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात् ।
अतएवाग्न्येच्छाजन्यकतिषाध्यत्वेन अमोमान्तरीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कतौ विशेषणं, गौरवात् ।
अन्ये तु कतिगतधर्मान्तरमेवेहेष्यत्वं तद्विशिष्टकतिषा-
ध्यत्वं न अमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कतिमात्र-
साध्यः अतएव कटं कमेदितुमवोक्तवानाम् । एवं चिकी-
र्षायां समैकं कतिषाध्यत्वं प्रयोजकं तत्र तु कतिषा-
ध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं दुष्टत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतु-
ष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मन सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं वृष्टिषाधये सुखे हीक्षा वृष्टिमपि विषयीकरोति ।

तत्र तु त्वयम् विषयभक्तये कतिषाध्यत्वेऽपि बलवद्विषय-
नत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कतौ चिकीर्षाजन्यत्व' विशेष-
णमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषयभक्तये कतिषाध्यत्वमेव
न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशे-
षणम् । स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषयभक्तये चैत्यवन्दने च
चिकीर्षाजन्यकतिषाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य-
त्वस्य, तथाच सङ्गातवाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तते
तथा तद्विषयोऽपि भोजने न तु कतिषाध्यतानुभववत्त्वात्,
अन्येष्टसाधनताकारणे विषयभक्तयेऽपि प्रवर्त्तते । नचेष्ट
साधनताज्ञानं वेदोवातुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र
कतिषाध्यत्वे विज्ञानाकारेणाप्रशङ्क्येन वा तदनुभवासम्भवात्
विज्ञानाभावाच्छब्दाभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाप्यहवादिन
कालं तत्र तदनुभवाभावात् भैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्मान
जन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काव्ये पुरुष-
विशेषणं कामना ततः काव्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ
कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्-
सम्प्रदायमहं कतिषाध्यसम्प्रदायवन्दनः सम्प्रदायमेव शौचादि-
मत्त्वात् पूर्वसम्प्रदायमहमिति, कार्यताज्ञानं शौचा-
दिस्वविशेषणज्ञानजन्यम् । तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति" । संजातवाचस्य च विष-
यभक्तये चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञा-
नमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तते । तद्विषयं च
तद्विषयं कामनाविरहेष्टसाधनताज्ञानाभावाच्च तथा बोधः ।
अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसम्मानजन्यं अमे कतिषाध्य-
ताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे
विशेषणमिति, तच्च अमे स्वेच्छाधीनकतिषाध्यत्वज्ञानाभा-
वेन साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनताज्ञानं कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्यपरे तच्च नित्ये तदभावात् । ननु विषयभक्त्या
वृत्तिविष्टसाधनत्वमेव कतिषाध्यताज्ञाने विषयतया विशेष-
णमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया बहुत्वात् । कि-
ञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपाये-
च्छावत् वृष्टीच्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावाद्प्रयोजकमि-
ष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन
तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कतिहेतुचिकीर्षायां तद्विषयजनकं न
भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कतिषाध्यत्वा-
दिति चेत् तस्यमिति भैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधैकत्व
ज्ञातमयकत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्ध-
वादशायां तदभावात् सिद्धतादयायाच्च साधनत्वम्

न सामान्यानेन गोत्रेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः ।
इति चेत् न मातागौ यदि पाकत्वं तदा बाधो लङ्कासि-
द्धिः । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अत्र
गतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासोनः पाकः
पक्षः पाकतामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधनमित्यनेन
सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेयं सिद्धविषयत्वे बाधात्-
मिस्रविषयत्वे चासिद्धविषयेऽप्यप्रत्युत्पन्नत्वादकत्वात् ।

कृतक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेर्वासिद्धविषया
चिकीर्षा कृतचित्तपद्यते अन्यन्यगतिकत्वं न तथा कारण-
स्वभावकल्पनादिति चेत् तर्हि बाधश्च कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने भावित्वन्यप्रकारक
ज्ञानादेव विकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्ति-
हेतुस्तु प्राथमिकत्वात् । यत् कृतपाकं कृतसाध्यत्वासं-
र्गापहान् प्रवृत्तिः, सचासंसर्गापह इदसाधनताज्ञाना-
दिति, तच्च कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत् कार्यत्वासंसर्गा-
पहानुमानबाधात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न वृत्तते
इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वपक्षे षोडशाधीनं पाके-
न प्रवर्त्तते सिद्धौदनोऽपि पाके, तद्वर्गोऽपि भोजने प्रवर्त्तते ।
ननु तत् पाकादौ सिद्धत्वपहान् तदसंसर्गापह इति चेत्
तत्त्वम् । अपि च कृतपाके कार्यत्वासंसर्गापहान् इद-
मानासंसर्गापहान् सादृश्यादिना प्रवृत्तिः स्यात् । किं त्वं
सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्तिं स्यातामिति ।
अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे बाधाद-
नागतं पाकमादाय सिद्धीति । पक्षतावच्छेदकधर्मसासा-
नाधिकरणस्य साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धतात्यनुमाने कृप्र-
त्यात् यथा प्रसिद्धवर्जिबाधेऽपि वर्जिमात्रं न बाध-
नमित्यप्रसिद्धेऽपि वर्जिः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविषयान् तस्मात् “असिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः
सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धि-
स्तेनानुमा विधा” । अन्यथा कृतिसाध्यैसाधनतापक्षेऽपि
पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ? किञ्च तवार्पेसा-
धनताज्ञानात् कथं वृष्टादविच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधि-
त्वादनगतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धवि-
षयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न वृष्ट्या-
दविच्छासाधनतापि । न च वृष्ट्यादिसाधेयज्ञानाद्वृष्ट्याद-
विच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धादितत्फलविषयकत्व-
विकल्पपासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन
सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकज्ञान-

सुपक्षं तेन सिद्धं विरोधिनं लङ्कासिद्धविषयेऽस्तीत्युच्यते ।
यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इद-
साधनतापक्षेन रूपेण ज्ञानेऽसिद्धं चेच्छोपपद्यते अन्यथ
व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधार-
णात् । सुखेच्छायासंश्लेषमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वाव-
च्छेदेन कृतिसाधुताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं
सकलपाकविषयं सिद्धिप्रपाकविषयं वेत्युच्येतत् । बाध-
स्य व्याप्तापहोऽप्यद्या प्रवृत्तिर्जीवनादौ ह्यो धितजन्मा-
न्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्यमिति आरणात् तदा
पीडसाधनताआरणात्तत् प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च
जन्मान्तरेऽपि पर्यनुबोधः, जन्मधाराया अनादित्वात् ।
प्रत्यनानुमानमूलत्वाच्च नान्यपरम्परा । वस्तुस्तु शुष्ककण्ठ-
तया बालो दःखमनुभवन् विरोधितया सुखं आरति ततः
सुखवृत्तिं कार्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् सादृश्यात्मनपान
सिद्धसाधनमिति आरणं सुखावृत्तित्वेन बहिर्लङ्गत्वात् ।
सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरेऽनुभूतमिति कार्यत्व-
आरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञाना-
देव प्रवृत्तिः इदसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामान्यभावात् ।
एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं लूपमित्यप्येऽपि
तदेव प्रवर्त्तकं लूपत्वात् ।

अत्र दिङ्मात्रं मधुरानाथव्याख्या प्रदर्शयते ।

“कार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न
च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्तृकपट-
पायकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविषयेष्वकप्रवृत्तिर्नाह-
मिचार इति वाच्यं प्रवृत्तिर्हि विषयता त्वयी एका सा-
धुत्वाख्यविषयता सा च यस्मिन् कृतिसाधुताज्ञानचिकी-
र्षादिना प्रवृत्तिस्तच्चिष्टा, तच्च घटयागपाकादौ न तु तज्ज-
नकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं
करोमि यागं करोमीत्यादौ वाच्यव्यसायो । न तु कपाल-
हविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविः करोमीत्या-
द्यनुव्यसायः व्यपहारो वा कृतिसाधुताज्ञानयोगिनी-
यायाः साधुताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च सा-
धुताख्यः एव विषयतायाः कृतिसाधुतायोगिनि-
तीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्रादेः सिद्धतादशायां कपालं
करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यपहाराभाववत् कपालं घटवत्
करोति तन्तुं पटवत् करोतीत्यादि व्यपहारोऽपि न स्या-
दिति वाच्यं साधुताख्यविषयकपदासमभिव्याहृतकृतिसाधि-
धातुयोगिनीयाया एव तथानियमात् तत् कपालादि-

पदोत्तरद्वितीयाद्या आधेयजन्यः षटादिपदस्य षट्-
त्वादपरं धावाख्यातयोर्व्यापारप्रयत्नौ यथाधोष्य-
मर्थः तथा च कपालकृतिषट्पदस्यानुकूलव्यपारजनक
यत्नानि यादव्यवधीः । कपाल षट्पत् करोमीत्यादिषु
कपाले षटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽप्यतएवेयमिदं वदन्ति ।

अपरा च उपादानतामेरान्धो विद्वत्वाख्यविषयता
सा च विद्वत्कालकृतिषट्पदस्य षटादुपादानता । कपालेन षटं
करोमि कृतिषा यमं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र
उपादानताख्यविषयताया एव हतोद्यार्थत्वान् तस्य च
धात्वर्थात्त्वान् । न च तत्र अन्यत्वं विद्वत्त्वा हतो-
द्यार्थस्य च षट्पदगन्तादेशान्नय इति वाच्यम् सर्वत्र
हन् यार्थस्य धत्वर्थेणान्यस्य व्यत्ययत्वात् अथवा
तस्य कालवशेन तस्युक्तं पक्षीत्यपि व्याहारापत्तेः ।

अस्या च उद्देश्यताख्यविषयता सा च यत्साधनता-
ज्ञानाधीना विकीर्षा तद्विषया तद्व जलाहरणस्वर्गादि-
नादिकृपं जलाहरणार्थतया षटं करोमि स्वर्गा-
र्थतया यामं करोमीत्यादिव्यवसायात् । जलाहरणमहिष्य
षटं करोमि स्वर्गमहिष्य यामं करोमिः स्युव्यवसायाच्च
एवञ्च तत्तत्साधनतावच्छेदकतन्त्राद्युपक्रमप्रवृत्तत्वावच्छेदं
प्रति तत्तत्साधनतावच्छेदविषयतावच्छेदकतत्तत्साध-
नविषयतज्जतिषाधुनाज्ञानं हेतुरिति न अभिचारः एवं
विकीर्षया अपि हेतुत्वमवश्यं तेन तस्या अपि कपाल-
कृतिषट्पदस्य द्वौ न अभिचारः । अन्यथा नैवाविकलनेऽपि
अभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि जतिषाधुनाज्ञानविकीर्षे-
योर्हेतुत्वोपगमादिति भावः । यत् प्रवृत्तेर्विषयतावैशिष्ट्य-
ज्ञानाभावात् किन्तु कालकृतिषट्पदस्य षटादुपादान एव
प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविषयत्वमेव उपादानत्वम् । नचैवं
षटं करोमि यामं करोमीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः जति-
वाचिशब्दयो म हतोद्याया विशेष्यार्थकत्वादित्या कपालं
करोमिः स्यादित्यव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र षट्पदग-
न्तादेशादपदस्य कपालकृतिषट्पदस्य षटादौ साक्षात्कृत्वात्
जतिवाचिशब्दयो म हतोद्याया विशेष्यतावच्छेदकत्वान्तरार्थ-
कत्वमित्येवानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वित्यर्थः इति
प्राज्ञो नैयायिका वदन्ति । तद्वचनं जलाशया यज्जप्रयोगरूप
व्याहारमननेऽपि षटादिविशेष्यकत्वावगाह्येनानुभूय-
मानाया षटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपत्तिरिति
जनवादी मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरणस्वर्गादिकृप
कृत्वा उद्देश्यताख्यविषयताया षट्पदगन्तादेशेन सा-

धुताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इदसाधनताज्ञान
जतिषाधुनाविकीर्षा कार्यकारणभावोऽपि दुर्बल
इत्युक्तमात्रेण वक्ष्यमाणोपरिहृता इति दिक् । अत्र
च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्ताधनताज्ञानत्वं तत्साधुता-
वच्छेदकत्वात्साधुजन्यदृष्टिप्रवृत्तकारणतावच्छेदकं न वा,
ज्ञानतद्विशेष्यकत्वं तत्साधनताज्ञानजन्यदृष्टि मनेत्यादि
विप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि जतिषाधुनाज्ञानस्य
प्रवृत्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न जतिः । तद्विशेष्यतदुद्देश्यकत्वं
न तु इदसाधनताज्ञान प्रवृत्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं
तद्विशेष्यतद्विशेष्यकारणं मनेत्यादिविप्रतिपत्तिः परेरपि कृति-
षट्पदाननिष्ठवागादिकृपविकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य
वागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इदसाधनत्व-
जतिषाधुनाविकीर्षाविषयकसमूहानुसन्धस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्यु-
पगमाच्चेति ध्येयम् । विकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्तीति
कर्तव्यं हारं विकीर्षा अवश्यं हारमिति वसुधितार्थः
तथैव प्रकृतोपयोगात् । नचैवं प्रवृत्तज्ञानत्वव्यापकं वि-
कीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तन्नायुक्तं उपादान
प्रकृत्येव अभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपा-
दानेऽप्योक्तस्य हारत्वमनेऽपि विकीर्षया व्याहारत्वाच्च
इति वाच्यं ज्ञानहेतुस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य
ज्ञानस्येवसाधुता उपादानप्रत्यक्षत्वं न साक्षात् साधनं
उपादानप्रत्यक्षविरुद्धं प्रवृत्तद्वयात् उपादानेऽप्यत्र सा-
क्षाद्वारत्वमनेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावच्छेदकत्वात् । न च
तथापि फलज्ञाने अभिचारः फलविकीर्षायाः प्रवृत्ताव-
हेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फले साक्षात् उपा-
येकासात्ववच्छेदकत्वनाश्यादित्यया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव
तत्त्वनिष्ठे । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा
उपायविकीर्षया एव तद्व्यापारत्वेन विकीर्षाव्यापारकत्व-
रूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि स्वमान-
विषयकविकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साधुमनुपयोगा-
दिति ध्येयम् । ननु विकीर्षारूपव्यापारवत्त्वात् कुतो
न कर्तव्यं ज्ञानत्वाद इत्यत्र आह तत्त्वत्वं इति । हेतुत्व-
रेति हेतुत्वत्वं दृष्टकपालाद्युपादानकौकिकप्रत्यक्षं प्रतिव-
व्यकाभावेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतन्त्र-
दुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक
तत्तदुपादानविषयकौकिकसाक्षात्कारत्वे नोपपन्नप्रत्यक्षं
हेतुहेतुमत्त्वात् दृष्टकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदु-
पादानकप्रवृत्तिमात्रं षटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्या-
त्तापत्तेः । तथा च एच्छादिर्विषादिचिकीर्षायां नित-
व्याभिचारणाय तद्विशेषणसाधकत्वात् इत्याहुः । पाक-
मिति पाकं कृत्वा साधयामोक्षाकारिकायां तस्यां तदनु-
भवात् कतिवाधुत्वप्रकारकत्वयानुभवादिहेतुत्वार्थः ।
कतिवाधुत्वेन पाकसंख्यामीति तदनुव्यासाय सत्त्वादिति
भावः । इच्छाया इत्यादि । इच्छायाः स्वप्रकारकसंवा-
दीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादाच्छायास्तत्प्रकारकसंवाध्य-
त्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रका-
रवसिंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्मायां
व्यभिचारशरणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्ये-
ऽन्यथायथा तदिच्छाया विधानान्नविषयकत्वकल्पनेन वि-
संवादः कस्यते । न च संवादिचिकीर्षायां तज्जन्य
प्रवृत्तौ च कतिवाध्यवप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि वि-
कीर्षावामान्ये च कतिवाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धि-
रिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कतिवाधुताप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषणैरिति (यद्विशेषणोः कार्य-
कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादि-
कात् प्रत्येव कतिवाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति
भावः एवमप्येऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा
तद्विशयकज्ञानसाधयेति नियमः न तु प्रकारतापर्यन्त
प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेयस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च
रजतादिविषवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तत्रये इच्छा
विशेषविशेष्यकारकज्ञानसाधनस्य हेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
रजतोपस्थितैरवश्यं हेतुत्वात् । न च तत्रये विषवादी-
च्छायासुस्थितेऽप्येतावच्छेदकासंसर्गापहृष्यैव हेतुतया रज-
तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति
व्यभिचारो दुर्वारएवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक-
साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् ।
नचैवं प्रवृत्तेऽपि कतिवाध्यताज्ञानस्यैकसाधवच्छेदकात्
हृत्तत्त्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व-
मेवायानु कुतः कारणत्वम् ? इति वाच्यं धक्प्रमाणकमेव
तत्रये इष्टसाधनताज्ञानस्यैकाविरोधितया इष्टसाधनता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसम्भवात् परिगणये जन्मत्वरूप-
स्यैव कतिवाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः ।
नचेष्टसाधनताज्ञानसाधनत्वमपि बलवदनिष्टानुबन्धित-
ज्ञानमिजजनकतावच्छेदकत्वमेवावातिरिति वाच्यं बलवद्वैप-
र्ययेकाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विशेषविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थिते-
तावच्छेदकासंसर्गापहृष्यद्वैतज्ञानासंसर्गकेतनावच्छेदकोप-
स्थितेरपि विषवादीच्छाजनकतया जन्मत्वरूपसाध्यत्वमेव
नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः । अत-
एवेति चिकीर्षायाः स्वकतिवाध्यताज्ञानसाधनत्वादेवेत्यर्थः ।
स्वकतिवाध्य-स्वकतसाधुत्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः
वस्तुतो जायतायाको भट्टकतिमात्रं भयतिव्याकारिका सा-
धुतासंसर्गेण कतिपुकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कति-
साधुत्वपुकारिका गौरवादेत एव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण
कतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वम् । यद्यप्युक्तं नियमसम्बन्धेन
कतिवाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि इष्टसाधन-
ताया पुनरनुवर्तते न द्विष्टे इष्टसाधनताज्ञानसाध्या-
कतिवाध्यताज्ञानं निमिषि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथा-
श्रुतेऽपि न हेतुत्वसङ्गतेः । स्वकतसाध्या-स्वकतसाध्यत्वेन नि-
श्चिते स्वकतसाध्यताज्ञानमिति स्वकतसाध्यतानिश्चय-
इत्यर्थः कतिवाध्यतासंशयेऽपि पूर्वोक्तं अनुभवाद्यथाश्रुता-
सङ्गतेः । न च कतिवाध्यतासंशये पूर्वोक्तसंकारे बल-
विन्यव्यायाससाधोऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं बलव-
दनिष्टानुबन्धितज्ञानस्य विरोधितत्वादेव तत्वेच्छाप्रवृत्त्योर-
भावादिति धेयम् । तदभावाकारणत्वं इति कतिवाधुता-
ज्ञानत्वेन कारणत्वसंशये कतिवाधुताज्ञानसाधनत्वमेव न-
कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । नचाप्रामाण्यनिश्चयानास्त-
न्दिक्कतिवाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्तन्दिक्क-
तत्वासाध्यतानिश्चयभावत्वमेव लघुमिति वाच्यं कति-
वाध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिता-
ज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात्तत्र तदनास्तित्व-
स्याप्रवेगात् स्वकतसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्याप्यादिनि-
निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बलुतरकार्यकारण-
भावकत्वनागौरवाच्चेति भावः । केचित्तु नूतननि-
यमबलादस्तु कतिवाध्यताज्ञानं हेतुत्वस्यापि कतिवाध्यता-
ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन
सर्वत्रेष्टसाधनताकतिवाध्यतोभयविषयकसमूहालम्बना-
देव चिकीर्षेत्यत आहु न द्विष्टसाधनताज्ञानसाधयेति
न द्विष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छेदककतिवाध्यताज्ञानकारण-
ताकेत्यर्थः । स्वकतसाध्या-स्वकतसाध्यत्वेन निश्चिते । वि-
कीर्षापत्तेः-केऽलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कार-
णतावच्छेदकसत्त्वादिष्टावको चोक्तनियमभङ्गादिति भावः ।
तदभावाकारणत्वे गौरवादिति । इदमप्युक्तं कति-

साध्यगानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्न कारणात्तरा-
भावाद्दृष्टं धनताज्ञाने कतिनाध्यतस्य न भानं तत्र
वेत्ते तदा धनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि-
बोध्यम् । उक्तनियमसम्यक्त्वेन तदस्य गच्छते अत्रेति ।
अभावः—कृत्यस्य ध्यतानिश्चयाभावः । उभयसिद्धेः—चिकी-
र्षापृच्छसुनयसिद्धेः, अविज्ञा—चिकीर्षापृच्छसुभयानिहता । न
बाधवाच्यः इति कतिनाध्यताज्ञानत्वस्य सदपि साधनं
न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः केषु गुरु-
धर्माद्वयावच्छिन्नं यदि फलपृच्छसुभयं दिसिद्धं तदेव
बाधस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वात् इति भावः ।
दैवातप्रतिबन्धकं रिहतात् । सा—चिकीर्षापृच्छकतिनाध्य-
ताधीः । न धवावतारादिति कतिनाध्यताज्ञानत्वरूपलघु-
धर्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापृच्छसुभयमस्ति सम्बन्धित्वर्थः ।
इच्छाया इति तत्पक्षकारकत्वादी कायस्वतन्त्रप्रकारक-
ज्ञानजन्यनियमनेत्यर्थः । व्याप्यकत्वात्—चिकीर्षा
हेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाधनाज्ञानप्रतिबन्ध-
कतान्यथानुपपत्त्याः कतिनाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकोभूतज्ञान-
विषयकत्वेन ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र
व्याप्तिरित्याह इटान्तामह व्यभिज्ञानविषयतरेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविषयतरेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रति-
बन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविषयकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति अनु-
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविषयकमपि भवति इति साभा-
न्यतोव्याप्तिरा कृत्यसाधनानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब-
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविषयकत्वसा-
धने पक्षधर्मात्वात्कृत्यसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविषयकत्वेना-
न्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिरिटान्ता-
सिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूता-
भावप्रत्ययोग्यत्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रत्ययो गत्यम् ।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्याप्यतान्यथ सिद्धुच्चाद्य-
राहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वम्—कारणकारणसाधा-
रणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषय लक्षणव्यापारादौ
न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपमयम् । विषय-
कत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमेव न तत्र कालावच्छेदेन तदधिकरणा-
वृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुनपेक्षिकरणज्ञानरूपतया कति-
नाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधतया सिद्धसाधनापत्तेः । नचासाध्यत्वज्ञाने साधु-
त्वज्ञानाजन्यसाध्यताप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपासाध्यत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानसादाव
साध्यस्यापि सत्त्वात् असाध्यत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे सा-
नाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
गुरुनपेक्षिकरणप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्याप्यताप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेद्यात् । अतएव सिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धक-
सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्याप्यताप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेद्यात् अस्मिन्निश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वात् ।
अथ तथापि बाधसमप्रतिपत्तादौ व्यभिचारः । न च
तद्व्याप्यताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनयेति वाच्यम्
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधा-
भावतयैव चिकीर्षाप्रतिबन्धकः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-
रिटान्तासिद्धीरापत्तेः । न च साक्षादविरोधित्वे सती-
त्यनेन हेतुविशेषणाय इति वाच्यम् साक्षादविरोधित्वं
हि न व्याप्ताभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तद-
सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारोभूतकतिनाध्य-
त्वभावावगाहित्वात् अतएव न कारणभूताभावप्रति-
योग्यत्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणः कृत्यसाधना
विषयः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां नि-
विश्रितं बाधसमप्रतिपत्तादेव निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाधनानिश्चय-
स्यैव पूर्वपक्षमस्ति प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वप्राज्ञा-
विरोधावगाहित्वाज्ञानभिक्षत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिक्षत्वादेव संघट्टः
स्वप्राज्ञाविरोधावगाहित्वन्तु खं यत् यदभावतद्व्याप्य-
तदवच्छेदकाद्यन्यतममवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादि-
त्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टमदप्यहे-
तुत्वादिप्रतिबन्धके तद्यथे न व्यभिचारः । संवादि-
प्रवृत्तौ विविष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधयत्वादेव न तसा-
दाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शनिष्क-
स्ये लिङ्गासंयोगाद्वेष्टेनैङ्गिकासंयोगाद्व्याधीनसंवादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेऽप्येव जनकभूताविष्टज्ञानविष-
यकत्वाभावाद्वाच्यमिति व्यभिचार इति वाच्यम् विविष्टज्ञानस्य
संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानायाया तत्प्राप्तिच्छाप्रवृत्तिवि-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन विस्वादिदस्य तैः स्वीकृतं इति
दिक् । अन्यथा—एतादृशव्याप्तिप्रवृत्तिंकारे । उभेक्षयायत्वम्-

इष्टसाधनतावच्छेदकरूपमन्यत्वम् । निष्फलत्वम् इष्टफलोप-
धानमन्यत्वम्, प्रतिबन्धक—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम् । विद्या-
ज्ञानमेवेत्येकारेण इष्टसाधनत्वदिज्ञानव्यच्छेदः । सोन्-
दः यद्गते नत्विति । सन इति । वाचित्वात् बोधकत्वात् तत्तच्च
चिकीर्षापदस्य योग्यकत्वपक्षे चिकीर्षापदस्याखण्डकृत्य-
पक्षे त्वाह लःचवादि । कति साधनप्रकारकेच्छात्वेन सा-
धनताज्ञानस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः । चिकीर्षा-
चिकीर्षापदप्रतिपाद्या । वृष्टाविवेति वृष्टिर्भवत्वित्यर्थः ।
इष्टसाधनताज्ञानात्—इष्टसाधनताज्ञानसाक्षात् कति सा-
धनताज्ञानं विनापोष्टसाधनताज्ञानादिति यावत् । तत्र
कति साधनत्वस्याप्रकारतया लघुसाध्यतानिधयस्याप्रतिबन्धक-
तया च कति साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति
भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वित्यर्थेति प्रकाशप्रकाशको टटान्तः
शुद्धये इष्टसाध्यं सुखं भवत्वित्येव विशेषणतया सुख-
त्वमिव इष्टमपि विषयो करोति न तु इष्टिर्भवत्विति स्वात-
न्त्र्येच्छा कति साधनप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखा-
भावप्रकारकज्ञानयोरेतत्वेन कति साधनत्वप्रकारकोपा-
देच्छाया अलोकात्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्येच्छायान्तु
सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मल्लव्यम् । वज्रिना
बाधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः । अनु-
भूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः । सनन्तावाच्यवन-
सनन्ताप्रतिपाद्यात्वेन । गौरवेण—प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण ।
प्रत्याख्यातमशक्यत्वात् इति कारणतयाः प्रत्याख्यातमशक्य-
त्वादित्यर्थः । तथाच चिकीर्षापदप्रतिपाद्यापि सा प्रवृ-
त्तिहेतुरिति भावः । प्राधान्येनेति विगेष्येत्यर्थः ।
अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकी-
र्षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । न तु कतेरिति
अतो न कतीच्छा चिकीर्षाप्रतिपाद्याति भावः । ननु चिकी-
र्षित्वं पाकस्य विगेष्यतया इच्छाविषयत्वसन्भूयति इत्य-
युक्तं स प्रत्ययनमन्यत्वात् धातोर्निष्ठाः विगेष्यमित्या-
धात्वर्थस्य विगेष्यत्वात् इत्यत आह धातोरेति । इच्छाप्रकार-
वाचित्वमिति न तु विगेष्यवाचित्वमिति शेषः । प्रकारस्य
कति साध्यत्वं साध्यतासंसर्गस्य कतिवा । आद्ये तु लक्षणा-
दिकं शरणमित्यनेति । भोजनविगेष्यत्वेति भोजनप्रका-
रकेच्छाविगेष्येत्यर्थः । अतो न विगेष्यकभोजनप्रकारके-
च्छात्वस्य इत्यन्वयोधादिति भावः । ननु कति साधनत्व-
प्रकारकेच्छायानियमतः कतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा-
धनताहेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कतीच्छैव इष्टसाधनता

ज्ञानेन, तस्या अपि पूर्वसम्भवात् । नचैवं क्रियाया
इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि कतेरिष्टोपायत्वादित्यात् । पूर्व-
व्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् । अन्यथा तर्वापि कते-
रिष्टजनकत्वादित्यात् । ननु गौरवमपि क्रियाया इष्टजनकत्वादित्या-
ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तत्त्वत्वात्तस्याह इष्टसाधनत्वेनेति इष्ट-
साधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः । वृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः ।
करोतीति तादृशानव्यवसायेनेत्यर्थः । ज्ञानचिकीर्षा-
प्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षायाः
समानविगेष्यकत्वस्य विषयोकरणत्वात् इत्यर्थः । इष्टमपलक्षणम्
अतिप्रसङ्गभावात् तद्विगेष्यकगतौ तदन्तर्गता कतीच्छायाएव
हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकान्तर्गता कतीच्छात्वस्य कति साधनत्व-
प्रकारकेच्छात्वयोः समशरत्वेन लघुवगौरवमपि नास्ती-
त्यर्थः । कत्या साधयितुमिति कति साधनत्वप्रकारिके-
त्यर्थः । सा—चिकीर्षा, चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविष-
यतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यतः सिद्धौ अन्यतः
सिद्धत्वस्य हेतुः, सा—पाकत्वप्रकारिका नापद्यते न न जायेत
जायेतेति यावत् । उपायविषयसाधनत्वेनेति एकोपाय-
साधनत्वप्रकारिकेत्यर्थः । उपायान्तराधानेति उपायान्तरा-
धानसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति प्रवृत्त्या धनलाभस्य प्रवृत्त्या
सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रवृत्तिहेतुमिति प्रवृत्तिहेतुसाधनत्व-
प्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः । अतिप्रवृत्तिरुपपत्तिरिति
रूपपत्तेरिति यावत् । तथाच तदुपायसाधनत्वप्रकारके-
च्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया उपा-
यान्तराधानसिद्धत्वज्ञानेऽपि कति साधनत्वप्रकारकेच्छोत्-
पत्तौ न बाधकमिति भावः । स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः । यथा
युते पाकं कतया साधयामीति तस्या अन्यतः सिद्धपाका-
पिपयतया तत्सिद्धौ तद्विद्वत्तेरुपपादनात् । न च तस्या
अन्यतः सिद्धपाकाऽपि विषयः, व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया
अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्ध-
पाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्ते-
कादवस्थ्यात् । भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वस्य कश्चिदुपपत्तत्वं, कश्चिद्विद्य-
मानत्वं, कश्चिच्च असमाधत्ताविरोधित्वरूपं, यथा दुःख-
प्रागभावादौ प्रतिबन्धकभावात्कूटस्य हेतुत्वाच्च नावतुग-
मोदोषाय । नचैवं सिद्धे व्यासादौ कथमिति वाच्यं तत्र
व्यासादलाभस्यासिद्धत्वेव इच्छाविषयत्वात् न तु व्यासा-
देरिति भावः । उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छादृष्ट्या

प्रयोजकत्वात्, फलेऽस्माद्विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा
श्रुतासङ्गतेः । तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्याभ्युपगमः सिद्धत्वज्ञान-
स्थले । भवत्व-सिद्धत्वपक्षः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्ववि-
षयसिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेऽस्माद्विच्छेद-
इति भावः । नन् स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्ध-
त्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्ववान्तर्भावात् अवन्युपगमः, न
च तद्वर्माभ्युपगम्यकेऽस्मात् प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वच्यं विषयतादीच्छाया अन्तर्पञ्चात् । अथ तद्वर्माव-
च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैव श्रुतादि-
पाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षी न स्यादिति
वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य चिकी-
र्षीत्वादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न यामे
स्वत्वं मे भवत्वित्यदिद्विषयमादिगोचरेच्छायां यामत्वादि-
रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपाल-
हविरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालहविराद्युपादाने-
च्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे त-
दानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ-
हेतुत्वादनय तद्वर्माप्रकारकत्वावच्छिन्नसुखविशेष्यता-
केच्छां प्रति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि
नातो यामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धयामादिगोचरेच्छयां
व्यभिचार इति कस्याचित् प्रलपितमपास्तं, कपालहवि-
राद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाकौभवत्विति चिकीर्षीया
अनुत्पादवत् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नी-
लोघटौभवत्वित्येच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत् ? भवं
तद्वर्माहेत्येतावच्छेदककेच्छां प्रति तद्वर्माप्रकारकसिद्धत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपटाभि-
क्षयमानो विषयताविशेषः यामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ
यामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वत्वेन एवं कपालाद्युपादान-
गोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च
तत्पर्याप्रसङ्गिकत्वात् तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान-
दशायां नीलोघटौभवत्वित्येच्छोत्पत्तिः । अतएव यस्यां
पाकादिविशेष्यत्वचिकीर्षीयां, पाकत्वादित्वात्वेनोद्देश्यता-
पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापेक्षं, यस्यान्तु स्वर्ज-
साध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेशपेक्षं इति विभागः । तादृशविचक्षण-
विषयतानुकीकारस्तु तत्तद्वर्मात्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रति-
बन्धकता तु सामान्यतस्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्व-

ज्ञानत्वेन तत्तद्वर्मात्वेन वेद्यव्यदेतत् । केचित्तु यद्वर्मा-
वच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्वर्माप्रकारकसिद्ध-
त्वमन्वयो विरोधी । इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्व-
रूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वविषये सापगच्छति
यत्र सत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगमः, तत्र तदवच्छिन्न-
सिद्धत्वविषयेति विभागः । तेन प्रतिपक्षसाध्यधननाभत्व-
स्येष्टसाधनत्ववच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि न
तदवगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घट्यागादिसाध्यकप्र-
वृत्तिजनककपालहविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति
वाच्यम् गुरुनये उपादानविचिकीर्षीविषयसाधनताज्ञा-
नस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात् ।
तज्ज्ञाने स्फुटोभविष्यति एवं न्यायनयेऽपि । न च तथापि
यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्र-
कारकज्ञानसङ्गतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया
यामत्वादिरूपेण सिद्धपाकादादिएष्टसाधनताज्ञानात् स्वीय-
स्वत्वप्रकारकज्ञानसङ्गतात् यामो मे स्वत्ववान् भवतु इति
सिद्धयामविशेष्यकेच्छायाशोत्पत्तौ बाधकभावात् तत्र व्यभि-
चारः यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदनुत्पत्तेरिति
वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलाधी-
च्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया
यामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवावच्छेदि-
त्याहुः, तदवत् गुरुनये निव्यविषयकेच्छाया अन्तर्पञ्चात् ।
घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्षीयत्वं कपालाद्युपा-
दानकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्षीयत्वकपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छाया
व्यभिचारस्य दुर्गोचराच्च, अन्यथा चिकीर्षीविषयसाधनता-
ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविश्रुत्येऽपि यत्रेच्छा तत्रै-
वोपादानतया प्रवृत्तिरित्येव नेच्छा तत्र नेति नियमानुप-
पत्तेः । न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपा-
देयत्वादिति संक्षेपः । अथिकं तद्व्यप्ये दृश्यम् ।
न्याययते तु कार्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलादनिटा
ननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवृत्तिकर्मिति भेदः
विस्तरस्तु आकरे दृश्यः ।

कार्यं पृष्ठ ७० कार्यं कर्तव्यं कर्मणि न पृष्ठति पृष्ठ-क्षेपे
क ७० । १३ पणके १३ नमते १३ नमते १३ नमते ।
कार्यं प्रहेष ७० कार्यं प्रविषयत्वेन प्रविषय-करणे घञ्
इति । आचक्षते राजनि । आचक्षते हि कार्यं द्वेषा-
नस्य तथात्वम् ।

कार्यशब्दिकवि० कार्यः शब्द इत्याह ठक् । कार्यः
शब्द इति कथमेनेयायिके तेन शब्दस्थानित्यस्य स्वाका-
रात्तस्य तथात्वम् ।

[illegible]

कार्या स्त्री ह-यत् । क।राष्ट्रे राजनि० ।

कार्याधिप उ० दंत० । ज्योतिषोक्ते । व्यापाररूपकार्यं
स्थानाधिपे लगनावधिकदशमस्थानाधीश्वरे । = कार्या-
धिपे च । कार्याधिपादयोऽप्यत्र ।

कार्यान्वित ति० कार्येण कर्त्तव्येनावृत्तः । १कार्यशुक्ते
२कार्यताबोधकपदप्रतिपादार्थान्विते च । भीमांसकनये
कार्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्वपक्षविधया
शब्दवि० निरूपितं यथा

“नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं काव्यान्वित
एव पदानां शक्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषां
साद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात् ।
तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य दृढस्य
प्रवृत्तिसुपलभमानोवाक्यः प्रेक्षावहाक्योच्चारणस्य प्रयोजन-
जिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च
प्रयोज्यदृढप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति नचाकिञ्चित्
कुर्वतस्तदर्थं सम्भवतीति च तज्जन्यं प्रत्यक्षनूतनं कार्यता-
ज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यताज्ञानस्य
हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानावश्यकत्वात्,
नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम् । स्वप्र-
वृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेना-
वधारणात् । ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्श-

नात् शब्दोऽपि कार्यज्ञानज्ञानहेतुरित्यवधार्य तत्तैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात् । पञ्चादावाप्योदारेण क्रिया-कारकपदानां कार्यान्विततत्तद्देशे शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । अथ यदापि वृद्धव्यव-हारादौ कार्यान्वितधारानुभूता तथाप्यन्वतमात्रशक्त्यैव कार्यवाचकपदसमभिव्याहाराद काङ्क्षार्दमहिम्ना कार्य-त्वधीसम्भवाच्च कार्याऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञानान्कूलत्वादर्थोपपत्तावन्यथोपपत्ति-रपि । अन्यथ्याकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्यांशशक्तावपि । तद्वृत्तिरेकादन्वताभिधानव्यतिरेकानयमात् सति चाका-ङ्क्षादौ कार्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्वताभिधानव्यतिरेको न काप्यस्ति । अन्यथा गवा'टपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात् । रुंस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनाच्च तत्तदयदि, तदा कार्यवाचकपदादेव कार्यान्वितत्वात् इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्श-नाच्छाब्दसन्निधेरन्यन्यत्वे तु त्वकल्पने हारमित्यादौ शब्द एवाध्यास्येत । कश्चिदभूषणवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्यव्युत्-पत्तेः शब्दसन्निधं व्यभिचारोतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थे-ऽन्यन्यप्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पननिरास्यन्त लक्षणा-मता । इह तु लघोयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्र-शक्त्या लक्ष्यस्वीचितत्वात् । किञ्च कार्यवाचि लङादी-नामा काङ्क्षादुपेतपदार्थान्वितस्य ध्वं धकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवा-दिति ? सैवं, व्यवहारे, तदनुभूतिं हि कार्योऽन्वितज्ञाने-ऽन्यव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमधारयति न परम्परया, साक्षात्त्वसौतृसर्गिकत्वेन तत्सम्भावे पर-म्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्तैव शक्तिं कल्पयति नान्वित-ज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्तकतया प्रवृत्त्या स्वरारण्यत्वेन तयोरनुपस्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थोपपत्त्या सैव कल्पनात्, लाघवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरलक्ष्यत्वादिति गान्धस्व अर्थो-पत्तेः साक्षादुपपाटकनात्विषयकत्वेन न्यूनधिक्तायाङ्क-कत्वात् । साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्पते लङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलक्ष्यत्वात् लाघवात् । आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च प्रवृत्तिकरणतथोप-स्थितं कार्यान्वितज्ञानमपह्वाद्यानुपस्थितान्वितज्ञानमात्रं

शक्तिकल्पनमशुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् ।
अथ कार्यान्वितज्ञानोपस्थितावाप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थित-
मिति लाघवात् कार्याशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति
चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थः ।
अन्यच्च कार्यान्विते ज्ञानमन्यदन्यतज्ञानं प्रियमेवेति ज्ञान-
भेदात् । तदुक्तमभाववादे, “अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च
घटादुक्तलज्ञानमिति” अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-
ग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु
न, युगपदुपस्थितौ तद्यत्वात् । न च तस्याप्यनुपस्थितिः
पुरुषविशेषदोषात् सर्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् ।
तथापि न कार्यान्विते शक्तिः कार्यावाचलिङ्गादीनां
व्यभिचारादिति चेत् न सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधी-
जनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित
स्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्यान्वितव्युत्पत्तौ
सत्त्वामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादरूपाधित्वम् ।
तयोचोपजीव्यप्रथमभाविकायां न्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्य-
श्रुतावपि कार्याध्याहारः । कचिद्वृत्त्या कचिदसंशयग्रह
इति सिद्धार्थोऽन्यप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे
शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचिनकार्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-
त्यप्यतएव निरस्तं पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च ।
उत्तरकालमात्रसिद्धाप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-
न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-
व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थोऽपि व्युत्पत्तिः कल्पयति
तथाहि उपलब्धचैतुल्यजन्मा बालस्त्वादिशेनैव वात्ता-
हारेण चैतसमीपं गतः चैत ! एतन्मे जात इति वात्ता-
हारावाक्यं श्रुत्वनु चैतस्य ससप्रसादं पश्यन् ओहर्ष-
मनुमिमीति । हर्षाच्च तत्कारणं एतज्जन्मज्ञानं कल्पयति
उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अथोपस्थितौ गौरवाच्च
तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादि चेत् न
हर्षहेतुतां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन एतज्जन्म-
ज्ञानस्य बालेनानुसृतमशक्यत्वात् प्रथमान्तरज्ञानस्य परि-
शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ एतज्जन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि
आह्लादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुनरजन्मज्ञानानुमानमिति
चेत् तर्हि एतन्मे जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्तृव्यता
परमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो
गृह्यते तदुत्तरकालं एतज्जन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः
कार्यं जहाति । यत्वापीह सहकारतरौ पिकोरौ-
तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिरव्युत्पत्ति-

कत्वापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्वकेका कार्यान्वित
एव शुक्ता पिकपदशक्तिः । पूर्वं नावृत्तिति चेत् तत्वापि
पिकमानयेत्यादौ कल्पितं कार्यान्वित एव व्युत्पत्तिः
उपजीव्यजातीयतया च तस्याबलवत्त्वम् । किञ्चेदस्य पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः
स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपरत्वात् शब्दानां प्रवर्तकज्ञान-
जनकता तच्च कचित् सत्तात् कचित् परम्परया, कार्या-
न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-
भरतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्त्वार्थवादकल्पितविधि-
शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्या-
न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपरत्वात्
काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गापेक्षेण संसर्गव्यवहारो न
संसर्गग्रह इति” ।

तदेतच्च पूर्वपक्षत्वेनोक्ता मणिकृता निराकृतं यथा-
“अतोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-
नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यतानुमानमिति बालेन,
नतु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् दिवश्या-
दिपदशक्तिग्रहे तस्यानुयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-
मानयेति वाक्यविशेषस्यानाकल्पितपदविभागस्य हेतुत्वमव-
श्यं घटपदहितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोडा-
रेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेऽपि प्रत्येकं कारणत्वमव-
गम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमितं
कार्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्त्यत्वेन कार्याशमप-
हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्य-
मात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति
मात्रानुमानं न त्व कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र
वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-
त्तरं विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न
प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य
क्रमशो भवतीत्यत्र सानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन
विनापि सम्भवात्, न च तदनुमनसामयी तदा वृत्तेति
वाक्यम् तदा व्याप्रादिस्त्वती मानाभावात् सामान्ययोः
कार्यकारणभावग्रहो विशेषयोक्तृतावपेक्षे हेतुरिति चेत्
न विशेषयोरन्यव्यतिरेकाभ्यामेव तदग्रहात् यथा
धूमवृद्धिविशेषयोः कार्यकारणभावग्रहे तत्त्वामान्ययोरपि
हेतुहेतुमज्जावो भासते अन्यथा न सहदर्शनगत्या व्याप्तिः

स्यात् तथापि । विशेषयोः कार्यकारणभावतस्तद्वि-
शेष एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण
विशेषपक्षे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च
कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न
युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात्
सामान्यशोरपि तथात्वमाधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः
कार्यकारणभाववगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं
कार्यान्विषयविशेषशक्तिपक्ष एव स्यात् निष्प्रयोजन-
कत्वेनानन्तरानुमितो मानाभावात् । यद्वैक्यं प्रवृत्तिकारण-
तयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपह्वायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा
तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयया गौरवादिति तत्र कार्या-
न्वितज्ञानेऽन्विज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य ।
अतस्तत्रैव शक्तिपक्षो न कार्यत्वांगेऽपि । अतएव घटवद्-
भूतज्ञाने भूतज्ञानत्वमपीति तद्विषयं तज्ज्ञानमभाव
व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थिता-
पस्थितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प-
यितुमिति चेत् न कार्यान्विज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामर्थ्यतो
विशेष्यभावानवश्यकत्वात् । अन्यथान्यज्जातिज्ञानमन्यत्र
जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपह्वाय जातिज्ञानं
कापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् ।
जातेः क्षेत्रबोपस्थितौ च न व्यक्तिज्ञानमविवक्षितम् ।
अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थिते व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर-
वात्, व्यक्तेरनन्यत्वमप्यस्या जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्य-
तावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं ज्ञायादिति चेत् तर्हि
तत्त्वम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघावतारः । नचात्र युग-
पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्व-
नियमात् । किञ्च भवेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् ।
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, भवेदं कार्यमिति
ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति
ज्ञानशक्त्यैव परस्मैशानुमानद्वारा भवेदं कार्यमिति
ज्ञानमस्यैवादन्यत्वात् न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्ही-
तर न्वितज्ञानशक्त्यैव कार्याचकपदसमभिव्यहारेण कार्या-
न्वितज्ञानसम्बन्धादन्यत्वात् न तत्र शक्तिकल्पनमिति
तत्त्वम् । नन्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवृत्तिकं
कर्तव्यमप्योजकपदपदविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिपत्त्यः न
व्यवहारि तेन नातिप्रसङ्गः न च सङ्कटारिखित्वेन

कार्यानुत्पादे साक्षात्कारणत्वं निवर्त्तत इति चेत् न
लाघवेन भवेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च
भविष्यद्विषया कथयितुमिति कथयितुमशक्यता । अपि च
यादृशस्य पुरुषस्याभिगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽस्मिति
धीर्न प्रवृत्तिहेतुः जाक्रियमाणविषयकृतिसाधुताज्ञानस्य
सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् । इच्छायाः
स्वप्रकारकधीसाधुत्वेन ज्ञाया साधयामीतीच्छायाः स्व
कृत्यनन्तरभविष्यतारूपकृतिसाधुताधीजन्यत्वाच्च । अपि
चास्तु प्रथमं कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारण-
ताबोधत्वं तत्र शक्तिपक्षः तथापि पश्चादावापोद्धारण
पदविशेषस्येतरेनान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघावात्
न तु कार्यत्वांगेऽपि गौरवात् अन्यत्वमप्यस्या । नचैवं
प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलकस्य यान्वि-
तशक्तिपक्षस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इदत्वात् अन्यथा
सिद्धिमपहरेती हि बालस्य च (बाधः) भूत इति तस्यावच्छ-
यत्त्वात् गौरवान्यन्यत्वतर्कमहङ्कृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बल-
यत्त्वात् नचोपजीव्यवाधाच्च तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उप-
जीव्यत्वे मानाभावात् देहाच्च प्रथमं तद्वृत्तं न तु पद-
विशेषशक्तिपक्षे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्त्वमभावात् ।
न च प्राथमिकत्वेन वनत्वम्, व्यभिचारान् । नापि सर्वैः
प्रथमं प्रतीयमानत्वेन वनत्वम् । सर्वेषां शरीराङ्ग-
प्रत्यये, चन्द्रादित्यदिपरमाणुसर्वैरत्यल्पपक्षे च व्यभि-
चारान् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः
स्यादिति निरस्तम् । यत्नान्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा
बलात्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं
कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परस्मैतोदासीनं कारण-
त्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यति-
रेकादेवभयविशेषसाधारणत्वे न तत्सामर्थ्यकत्वात् । उदा-
हरोऽपि बाधकाभावनियममहङ्कृतोनिशायकः । नचाऽ-
न्यनभ्यासस्य बाधकत्वाभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रे
बालो निश्चेतमहङ्कृत इत्येव प्रामाण्यस्योत्पत्तिरिति चेत्
बाधकाभावनियमादेव नियमः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा
साक्षात्परस्मैसाधनं वेत संशयः कापि न स्यात् ।
यत्र हर्षहेतुः बह्वर्णं सम्भारिद्यादि तत्र स्वतो गृह्यते
हर्षहेतुज्ञानपानादेर्बाधावतारदन्यस्य हर्षहेतोरपह्वात् ।
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजनज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन
कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति
शङ्काया कथनेवमिति चेत् एवमर्हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिं नष्टोत प्रयोज्यज्ञानहेतूनां वस्तुत्वात् । अन्-
न्यथासिद्धयद्वानुविधानस्य च तस्यत्वात् अन्यप्रियज्ञान-
स्याज्ञानञ्च ज्ञानेऽपि वा तदुपशितिनियमे मानाभावात्
सन्देहाभादोपपत्तेः सिद्धभासजन्यकाकताः स्वसम्पन्नस-
वादानुमितिवद्वेषेण शिक्नेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवाच्च ।
नचाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्वैतुशक्तिपट्टो भ्रमः,
विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथाः र्थत्वात् । यथा कश्चित्
स्वत्वसञ्चारादिश्रितं दारुपत्वं घटमानयेति निरुद्धो
च च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादियत् तद्वर्षी-
बालो व्युत्पद्यते-इयं क्रिया, कतिभन्या, सा ज्ञानजन्या,
ज्ञानं तदाक्यजन्यमित्यत्र भितिपरम्परायाः भ्रमस्येऽपि तद्वैतु
शक्तिपट्टः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य
तथाभावादिति सिद्धः निश्चार्थो शक्तिपट्ट इति । अतएव
“यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च यत्सामनन्तरम् । अभिला-
षोपपन्नञ्च तत्सुखं स्वपदास्यदम्” इत्यर्थवादोपस्थिते
सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिपट्टः ।

कार्गिन् त्रि० कार्यभृत्यस्य इति । कार्ययुक्ते शकार्या-
र्गिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते श्चादेशस्यानिनि च
“कार्यभनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रयतं”
परिभा० । अत्र कार्यीति निर्देशात् “एकान्तरात् लतो-
ज्ञातेः सप्रत्याञ्च न तौ (इनिठनौ) कृतौ” इत्युक्तिरप्य-
नित्या । ततः सप्तप् मस्य वः । कार्यवत् । उन् कार्यक-
तत्वाच्चे त्रि० । तत्र इनौ सप्तपि च स्त्रियां ङीप् ।

कार्शकेयुः पंक्तौ कथकस्यैरपत्यं वा० टञ् । कथकैरपत्ये
 अविभेदे स्त्रियं ङीप् “कार्शकेयोपुत्वात् कार्शकेयोऽङ्”
 मत० आ० १४, ६, ४, ३२, वेद वंशवर्णने ।

कार्शाख्योय त्रि० कथाश्वेन निर्घत्तादि कथाश्व० चतुर्थ्यां
क० । कथाश्वनिर्घत्तादौ ।

काश्मीरो स्त्री कथ-स्वार्णे शिख-भावे मनिन् काश्मीरत राति
रा-क गौरा ङीष् । श्रीप्रसूतिश्चे कर्कः = गान्धरीश्चे भरतः ।

कार्थ्यं न० कथस्य भावः ध्वज् । १कगवे "निर्वन्धसञ्जातकथार्थ
कार्थ्यम्" रघुः । स्वार्थे ध्वज् । २कगे श्यलः श्ये,
१ककृवे (ङित्थो) रथे ५ककृ वे व पु० गजनि० ।

कार्यं वि० दृष्टिः शीलमस्य कदा० रा०। दृष्टिगीले कृषीले भरतः।

कार्षापण पुन० कर्षश्चेदम् स्वार्थे वा व्युत्थ । तेन व्युत्पन्नते
 ष्या+पण-कर्षण ष । श्रुतीतिरन्तिके तापिके कर्षे
 ‘कार्षापणस्तु निशेधः कार्षिकस्तान्त्रिकः पणः’ मनुः ।

२ षोडशपद्यात्मके पुराणे (का. हन) इति ख्याते मानभेदे ।

“मापः षोडशभागस्तु त्रयः कार्पापणस्य तु । कार्पाणि
(गुडि) तु चतुर्भागे साधस्य परिकर्त्तिता । पञ्चनद्याः
प्रदेशे तु संक्षेपं व्याख्यातिकी । कार्पापणप्रमाणस्तु तत्त-
नद्वम् (परिभाषितम्) इहेय तत्” कात्या० स्मृत्युपोडशेऽथ हेमा-
द्वौ विन्यस्यति पाठः । अतएव “हात्विंशत्पणिकाग्रापो वसः
पौराणिको भवेत्” कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयव्यावृत्ति-
शतपणानां गे मूलत्वेनाभिधानम् । “अशीतिभिर्विराटकैः
पण इत्यभिधायते । ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सप्त-
भिस्तु तेः” भविष्यपुरा० । “कार्पापणं कसूत्या हि दरिद्राणां
प्रकर्त्तिता” मा०त० । “कार्पापणं भवेद्दण्डो यजान्यः
प्राकृतोजनः । तत्र राजा भवेद्दण्डाः सहस्रमिति धारणा ।
“समुत्सृजेद्राजसार्गे यस्मत्समेध्यमनापदि । स द्वौ कार्पा-
पणौ दद्यात्” मनुः । “कार्पापणो दक्षिणस्यं दिश रौप्यः
प्रवर्त्तते । पणो निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् ।
इति नारदोक्ते इदक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्वदेशप्रसिद्धपण
परमाथे च । कार्पापणेन क्रीतः टिठ्ठा वा प्रतिरादेशस्य
इद्वारणायैः कार्पापणिक पल्ये ततिक तत्क्रीते लि०
रु.या०डीप् । कार्पापणिको प्रतिको अथ्यर्द्धिपूर्वात् द्विगोच-
तस्य वा लुक् । अथ्यर्द्धः कार्पापण अथ्यर्द्ध कार्पापणिकं
सार्द्धं कार्पापणक्रीते एव द्विकार्पापण द्विकार्पापणिकं
कार्पापणद्वयक्रीते लि० । पश्चादिपाठात् स्वार्थेण् ।
कार्पापण कार्पापणसंघजीविष लि० ब०६० ।

कार्षि ति० कर्षतीति कर्षः ततः स्त्राथे बा० इञ् । १। कर्षण-
शब्दे अन्तर्गतमन्त्रापनेति । “कार्षिरसि ससृष्ट्य
त्वा क्षिवा उक्षयामि” यजु० १०, २८ । कर्षितोऽङ्गीलः
कार्षिः अन्तर्गतमन्त्रापनेति” वेद० । “कार्षिरसो त्याह
शमस्तमेवासायपन्नायति” तैत्ति० ।

कार्षिकं वि० कर्षे नित्यमर्हति हेदा० ठञ् । १नित्यकषेण क
 कर्षेण क्रीतः ठञ् । १कर्षेण क्रीते । तत्पूरिमाणस्य ठक् ।
 १कर्षपरिमाणयुक्ते । कर्षः कषेणां यो लभस्य ठक् । ४लषके
 हेमच० । स्वार्थे ठक् । पूर्यपरिमाणे । “तार्त्तिकः
 कार्षिकः प्रणः” भनुः ।

कार्त्तुं न० कष्टस्य भावः दृढाच्छब्दः । कष्टत्वेपक्षे इमानि च
कष्टमिदं तत्त्वार्थे पु० । पितृत्वात् स्त्रियां उपपन्नलोपी ।

कार्ष्णि निःकणस्येदम् अथ । इकणमृगसन्धिनि । “कार्ष्णैरादिव-
वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः” मनुः । इकणमृगपायन-
सम्बन्धिनि च । “कार्ष्णं वेदमिषं विद्वान् आययित्वाथिस-
यत्ते” भा० व्या० पृ० २७० । इकणोदेषतास्य अथ । इकणास्य-

विष्णु देवताको हिरादौ लि० । “कार्णोण पतिषा भवः
स भवद्दयः पतन्” इत्युः । ४ गतावर्था स्त्री राजनि०
कार्णाजिनि पु० कणाजिनस्य परेपत्यम् इज् । कणाजिनपे
रपत्ये “कणमिति मिति कार्णाजिनः” कात्या० श्रौ० १, ६, २२
कार्णाजिन प० कणस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे
वासिष्ठे च शिष्ये फक् । कणस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये
ब्राह्मणे वासिष्ठे च ।

कार्णाजिनस न० कणस्यायसोविकारः अण् । कणाजिनस्य
विकारे “कार्णाजिनस्य मल्लकारः परिग्रह्या च नित्यः”
मनुः । स्त्रियां ङप् । “अथ कार्णाजिनस्यो दद्यात्” मनुः ।
कार्णा पुंस्त्री कणस्यापत्यं ब्राह्म० इज् । कणस्य व्यासपत्ये
रुक्देवे । “दुग्गपत्तुणः कार्णाजिनस्य त्वरयस्यथा” भा०
आ० १, २, २२० कर्षिकीर्त्तने । श्रौतविष्णवे कामदेवे च ।
“सा च तं वक्ष्यामाम कार्णा कललोचनम्” हरि०
१, ६, १ अ० । अस्त्योत्पत्तिकथा कामदेवे उक्ता ।

कार्णा न० कणस्य भावः इडादि० ष्यञ् वा । कणस्य
कणस्य गोत्रापत्यम् गगा० यज् । ब्राह्मणवासिष्ठे कणस्य
व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङप् तस्य आत्वः
कणा० अण् । कार्णा कणगोत्रापत्यस्य स्त्रियां ङीप् ।

कार्णन् न० कर्षित्व कर्ष-स्वार्थे णिच्-व्याधारे मनिन् । युजे
तत् स्त्रीतरेतरं योधाः कर्षन्तीति तस्य तथात्वम् । “कार्णन्
पाजो न्यङ्गमीत्” ऋ० ६, १, ६ । “कार्णन् कार्णं युजम्”
भा० । दतः भावे मनिन् । २ कर्षणे च ।

कार्णरी स्त्री कर्ष-णिच्-मनिन् कार्णं कर्षणं राति ददाति
रा-क गोरा० ङीप् । श्रीपर्वीवृत्ते तस्याः विकारः यत् ।
कार्णर्य श्रीपर्वीवृत्तावयवे । “पालाशैकङ्कतकाङ्कै
धैल्यान्” कात्या० श्रौ० २, ८, १ । कर्कभावे कार्णर्येति
पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्त्वार्थे ।

कार्य पु० कृत्वात्सौ कर्ष-वञ् स्वार्थे ष्यञ् । शालवृत्ते अमरः ।
काल कालोपदेशे (इत्यस्या कालनिचयार्थोपदेशे) अर्ध०
चु० उभ० सक० सट् । कालयति ते व्यवकलन्-त,
कलयाम्-बभूव-अस-चकार-चक्रे । कालयिष्यति-ते

काल पु० ईषदलति अल-अच् कोः का । कणवर्गो
तस्य वक्ष्ये ईषदभूकत्वात् तथात्वम् । अस्यर्थे
अर्थ आद्यच् । २ तद्वर्ग्युक्ते लि० । श्लो० न० वाच-
स्पतिः । धातुषु तस्य कणत्वात् तथात्वम् । ४ कङ्कोले न०
राजनि० । कालावर्गके गन्धर्व्यभेदे न० शब्द० । तयो-
र्वन्धर्व्येषु कणत्वात्तथात्वम् । ईकोकिळे पुंस्त्री०

राजनि० तस्य पक्षिषु कणत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।
७ राखे दत्तचित्तके एक समर्द्धे (कालक सेन्दा) दृष्टे च
पु० राजनि० । १० शनिपक्षे मेदि० कणत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कलयति सर्व्वं चु० कल-अच् “कालसमयवेलास्ति” पा०
निर्देशान् नि० उपधादर्थः । ११ यमरः जे १० महाकावे
शिवे मेदि० । १२ परमेश्वरे “कालोऽस्मि लोककृत्यकृत्-
प्रवृत्तः” “कालः कलयतामहम्” इति च गीता “कृतः
सुदर्शनः कलः परमेशो परिग्रहः विष्णुः” । “तयोम-
योऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्भिः” सू० सि० ।
स्वनामख्याते परत्वापरत्वयोहेतौ व्यायादिमतसिद्धे
४ द्रव्यभेदे । तच्चिरुपणं कणादृष्टत्वे उपस्कारवृत्तौ च यथा
“अपरस्मिन्नपरं दुग्गपत् चिरं विप्रमिति काल-
लिङ्गानि” क० सू० ।

“इतिगच्छो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा-
चापरमिति प्रत्ययो दुग्गपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः
विप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानिर्त्यर्थः । अपरस्मिन्नपर-
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि दृष्टव्यं, तेनायमर्थः-बहुतर-
तपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्वरिरे युधानमवधिं कृत्वा
ऽपरत्वसम्बन्धते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसामेयम्, न च
रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् तस्याणां गन्धादीनां
वायौ परत्वाद्यनुत्पत्तकत्वात् स्वर्गस्याप्युष्णादिभेदेभ्यः भिन्नस्य
प्रत्येकं व्यभिचारात् न चाप्यस्मिन्नपरिभाषणं तथा तस्य
विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्सन्दानाच्च व्यधिकरण-
त्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशि-
ष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डभान्नगण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात्
आकाशस्य तत्सामाव्यक्तत्वेनैव किंचिदपि भेद्यभिषातात्
सर्व्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाच कालस्यैव सान्न-
गण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं
काल एव सान्नगण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्-
रधश्चैव द्रव्यान्तरावच्छेदय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसच्चि-
कामेकत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महाराजनास्मिन्ना
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुह्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु
तत्समायतयैव कल्याणदयमदोषः । कालेनापि रागवृत्तः
कथं न इति चेत् नियतक्रियापनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं
स्वविरमवधिं कृत्वा यूनि परतोत्पत्तिनिर्मुक्तपणीया । युग-
पदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् पूर्व्वानि
इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां स्मृत्यन्तौ
एकस्मिन् स्मृत्यन्तवच्चकृत्काले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सर्वगतयो विशेषतानुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययावद्या
एव ताः तच्चादेतादृशविशिष्टप्रत्ययावद्यानुपपत्त्या विशेषण
प्रापकं यद् इदं स काळः” उपस्कारवृत्तिः ।

“ननु विध्यत काळः, स तु नित्यो इत्यं वेति न
।

“द्रव्यत्वनिष्ठत्वे वायुना व्याख्याते” क० सू० ।

“यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च
निष्ठत्वं तथा काळस्यापीत्यर्थः” उप० ।

“तथापि सन्तु बहुयः काला इत्यत आह” ।

“तत्त्वभावेन” क० सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां
काळनिष्क्रान्तां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेष-
लिङ्गाभावात् सत्तावदेकस्य काळइत्यर्थः । नन्वेवं क्षणत्व-
सुहृत्तेशः सदिमाहारात्पत्तमासर्वयनसंबन्धरादिभेदेन
भूयंसः कालः सत् कथमेकः इति चेन्न भेदमानस्य उपा-
धिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव एक टकमण्ड्यावाता-
पिच्छाद्वाष्पपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव काळः
सूर्यस्य दद्याच्छेदभेदेन तत्तत्काव्यवच्छेदकभेदेन च भिन्न इव
भासते इत्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालो
पाधिः, स्वधेयकदाचित्कालावप्रतिव्योख्यनाधारः कालो
वा क्षणः प्रतिक्षणं कदाचिदुत्पत्तेः कदाचिदिनाशदेन
दध्यवसेयम् । क्षणद्वयश्च लघु इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु
तथाप्येति तानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्वयस्तु, अभूयते हि
“लेकाव्यसपावर्त्तते” “लैकाव्य सिद्धिः” इत्यादिभिर्चेन्न
लैकाव्यव्याहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावं यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्य भविष्यत्काळः यत्पश्चसेन यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्वत्वाधीनः काळ-
त्वव्याहारः” उपस्कारवृत्तिः ।

“इदानीं सर्वोपतिप्रतां कालः कारणमित्याह” ।

“नित्यपुभावादनित्येषु भावात् कारणे कासाख्ये-
ति” क० सू० ।

इतिगन्धो हेतौ इतिहेतोः कारणे-सर्वोपत्तिप्रताकारणे
कालः इत्याख्या । हेतुमाह नित्येषु भावात् अनित्येषु
भावादिति नित्येषु आकाशदिपदुपपज्जातः चिरजातः
क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिा जातः रात्रौ जात
इत्यादिप्रत्ययस्य भावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्या-
दिप्रत्ययानां भावात् अनन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल

इत्यर्थः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययवत्त्वात् कालस्य सर्वो-
त्पत्तिप्रतामितिप्रकारणत्वम् अपि तु पुच्छकलाटानां हेतुनि-
त्वात् नित्यकप्रादयेणादिषु क्षावसादेन तदध्यवसेयम्” उप० ।
भाषासुखावस्थोच सङ्क्षेपेण तच्चिन्त्यो यथा

“जन्यानां जनकः” कालो जगतामाश्रयोमतः ।”

“परापरत्वधोर्हेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः” भाषा ।

“काळ” निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्श-
यितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घटइत्यादिप्रतीतिः
सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्यपरि-
स्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न
सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्यस्य
तस्याश्रयत्वमपि स्वयम् । प्रमाणान्तरं दर्शयति परापर-
त्वेति परत्वापरत्वबद्धेरसाधारणं निमित्तं कलएव पर-
त्वापरत्वयोरसमाधिकारणसंयोगाश्रयोलाघवाटतिरिक्तः
कल्प्यतइति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणादि-
नमासार्वादिप्रत्ययभेदेन स्यादन्त्याह क्षणादिति काळ-
त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्याहारविषयः । उपा-
धितु स्तत्रत्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयो-
गावच्छिन्नाभिभागेन पूर्वसंयोगावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्राग-
भावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नचोत्तर-
संयोगानन्तरं क्षणव्याहारो न स्यादिति वाच्यं कर्मा-
न्तरमन्व इति । सहाप्रत्यये क्षणादिव्यवहारोऽपि, तदा-
ऽनायत्त्यं च सेनोपपादनयः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्त-
त्क्षणाद्वृत्तरेवेति सूक्तावली ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थ-
निरूपणप्रकरणे “तत्र दिक्कालौ नेष्टराटतिरिच्येते”
इति वदता विभक्त्यस्यैकस्य कालस्य खण्डनं ज्ञाम् ।
रघुदेवराजगृह्यां तद्विदुतं ततः संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे
च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

“दिक्कालौ नेष्टराटतिरिच्येते, प्राच्यां घट इदानीं घटः
इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभविषयकत्वेनेवोपपत्तेः,
नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति
प्राच्यां घटः प्रतःच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट
इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वात्तथातः कालादेरपि
बहुसाङ्गकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकतया दिशा
एकेन कालेन च यथाभवतां बहूनां व्यवहाराण्युपपत्ति-
क्षणाऽस्याकमपि एकेनेष्टरेणागतामुमानाभ्यां रद्वेन
सर्वेषामेव तादृशव्यवहाराण्युपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवात्,

सुखे क्रियादो कर्तृयुक्ते चरसंयोगिपनान्नित्यादिसम्बन्धेन
चटाः सत्त्वसम्बन्धेन तत्त्वसम्बन्धकतवाऽप्यतिरिक्तताका-
राधिः । अथवा कथा एवातिरिक्ता इदं न सिद्धादि-
व्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः कथ-
त्वावस्थात् भाविकस्यान्तरजन्मविभागान्तरप्रागभावावच्छि-
न्न कर्मणः कथ्यतुःवादिस्थायित्वेन तादृशसोपा-
धित्वावस्थात् नव विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्,
स्ववानतुगमादनन्तरमापत्तेः, विभागजनमादिदशायास्तुपा-
ध्यान्तरस्य वाच्यतया तावताप्यनतुगमाच्च, एवसोपाधीना-
मतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां कथनानामवस्थाभ्युपेय-
तया तेरे तादृशाः सखे व्यवहारोऽपपादनीयाः किम-
तिरिक्तेन कावेनेति ।

सांख्यमते तस्याः कावन्तर्भावः न दृष्टव्यत्वात्तरत्वं तदे-
तत्संख्यसूत्रभाष्ययोर्दीर्घतम्

“खण्डिकाकयोः खटिमाह” भा० ।

“दिक्कालाकाशादिभ्यः” सां० सू० ।

“नित्यो यो दिक्कालाकाशप्रकृतभूतो गतेर्गुणशि-
वावेव । अतो दिक्कालयोर्निमित्तोपपत्तिः । “आकाशः
सवेगनच नित्य” इत्यदिश्रुतत्वं विभक्तं वाकाशस्योपपन्नम् ।
यो तु खण्डिकाकौ तो तु तत्सुपाधिसंयोगादाकाशादु-
त्पद्यते इत्यर्थः आदयद्देशोपाधिप्रकृणादिति । यद्यपि
तत्सुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डिकाकौ तथापि विशि-
ष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमनादेन वैशेषिकमते श्रीलक्ष्मण-
तावत् तत्कावेत्यतलोक्तम्” प्र० भा० ।

“अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवपत्न्ये च वाचस्पतिमतेन
कालखण्डनं तु नित्यमिमाकालखण्डनपरं तथाहि
“उपाधिभिर्गुणे न तु तशानिति” सां० सू० उपविमेदेष
धर्मिभेदावच्छेदस्य व्यस्यपमानात् धर्मिणः कालस्य एक-
त्वेन उपाधिना भेदावच्छेदात् उपाधिना नाऽनगतादि
भेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्या-
नागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यै कालत्वम् । अत-
एव क्रियै काल इत्यभिप्रेत्योक्तिः ।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्ख पूर्वकं कालवेत्त्युक्त्यदि

“ननु नायसु ग्रमः सफलः कालस्य गगनरज्जुभायमान-
त्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहासनि
कल्पानि निर्विकल्पाः कालस्यैवैवाऽन्यान्वेयं पञ्चविं-
शतितत्त्वानि विवेच्य “मूलप्रकृतिरवकृतिर्भेददायाः प्रकृ-
तिविभक्तकः सप्त । मोक्षयस्तु विहारो न प्रकृतिरिति

पुष्टयः” इति । न चैतन्वेयं तत्त्वे कालव्याप्तमोक्षो सुनिना
विहित इति यद्वर्णनीयम्, त्वदभिसन्ध कालस्य पञ्च-
विंशतितत्त्वानां व्याख्यायमानं कल्पमानं । सत्त्वजन-
योगुत्थानां व्याख्यायमानं सत्त्वप्रकृतिर्भेददायः पञ्चतन्मात्रा-
ख्यानां स्वप्नानां प्रकृतिरिति नीतिः । अध्येऽध्यवसायहेतुर्भ-
सत्त्वपञ्चविंशतितत्त्वानां कालः । गच्छत्यर्थरूपसमस्या-
कानि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चव्यादितत्त्वमहाभूतानामेकादये-
न्द्रियाणां चोदयविकाराणां कल्पानि प्रतिष्ठानि । अप-
रितरविकृतिः पुष्टयश्चटाकः । न चोपलक्षणस्यैव तत्त्वे
कालव्याप्तमोक्षः सन्ध व्यने नापि चर्द्धनं तत्त्वान्तरं सुनि-
रतुमन्यते । कथं तर्हि सुनिप्रयोगे तानि तत्त्वानि व्याख्यामिः
संयुक्तान् ईश्वरकण्ठो बह्वैवतान्तराः करणे विचिन्त्यन्
कालं व्याख्यार ? “संप्रतकालं कालं विना कालमन्यन्तरं
करणमिति” । परमस्मिन्नापरो बोधनीय इति न्यायेनाहं
व्यवहारो न तु खण्डितान्ताभिन्नावेति वदामः । अत
एतद्वचो व्याचक्षणा वाचस्पतिमित्रास्तत्त्वकौस्तुभावेव-
साक्तः “कालात् वैशेषिकमभिमत एको नामानगतीतादि
भेदं प्रसूयिष्येति । तस्यादयं संख्याभेदेरतीताना-
गतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु तयोपाधयो व्याहार-
हेतवः कृतमन्तर्गुणा कवेनेति सांख्यस्य च” । तस्यास्य
कालरूपतत्त्वमन्तराभ्यागम इति । अथोच्यते-भूतकालो
वर्तमानकालो भविष्यकाल इति एवं त्रिविधं भूतादि-
व्यवगतः कालप्रत्यय एकमन्तर्गं कालत्वमन्तरेणातुप-
पन्न इति तस्य पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवकृते
द्रव्यपदार्थौ गुणपदार्थे इति पटु भारेण चतुर्भावेषुनु-
गतः पदार्थप्रत्यय एकमतुगनं पदार्थप्रत्ययं तत्त्वा-
न्तरमन्तरेणातुपपन्नः । तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो
नोपपद्येत । तस्यास्तिस्त्वैव कालं निर्वेदं संहानयसु-
हृदः पितृविकारोमयोपशायस्य न कश्चिदुदयपपन्न
इत्येवं प्राप्ते त्रयः आदुष्टतत्त्वतस्यैव निरुद्धक तत्त्वे चः
प्रहेषः स कस्य हेतोः ? इति प्रश्नः । किं कपिलमहासनि-
नानिराकृतत्वात् ? किं सांख्यस्यास्तुप्रमाणं तत्त्वे चः अर्ध-
गृहीतत्वात् ? २ अत खण्डनाभावात् ? ३ अहोसिद्धमाणा
भावात् ? ४ अथवा प्रयोजनाभावात् ? ५ अथवा तत्त्वगतपञ्च-
विंशतितत्त्वस्याभावात् तदेवाभ्युपगम्यन्तु अहं ज्ञात्वा ? ६ न
प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य सुनिना प्रणीतस्यातुप-
कल्पात् । न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् कथमेतदोक्तानां
व्यातिरेकोऽदोनामाधुवेदधनुर्भेदमात्रं वेदप्रोक्तानां वीरध-

यद्यप्यग्राहीनां चासंयुक्तत्वेन तेषामपि भवतः एतेषः
केन वाच्येन ? । अथ तेषां विविधत्वं स्पष्टं विवक्षितं
सोदाहृतत्वेन गुणत्वान्नर्गतत्वं दृष्टव्यं शब्दोत्पत्तिं संयुक्तद्वय-
व्यति तर्हि काव्यस्याप्यसौ न दृष्टव्य इति तर्हि
समाधायकः । काव्यस्य गुणत्वपरिणामत्वे सावयवत्वम-
नित्यता च षट्पादेरेव एवञ्जनेति चेत् ? निश्चयितव्यं
काव्यस्याभिधानेनातो वैशेषिकादेः पतत्वं वज्रप्रहारः
भिरिति । षट्पादिकां तु न कापि जतिः । काव्यस्योत्प-
त्तिस्तथावत्ययोः प्रयत्नस्युत्पत्तिप्रत्ययमानत्वात् । तत्ति-
रोयमस्यायां नारायणीये काव्योत्पत्तिराख्यायते “सो
निमेषजज्ञिरे विद्युतः पुनश्चापि कन दृष्टोः कावा-
चाहोरात्राच्च सर्वगः । अहोसमायामा कृतवः संय-
त्तश्च कल्पनामिति” तस्यामेव शास्त्रे यामाह “केतुकवयव
ब्राह्मणे मायय त्वं श्रुयो” उक्तोवेष्टो वाचांति च कला-
वयवानामितः प्रतीयन्ति” । इत्येवाह तत्राकाशयो-
ग्येव अथलनेय अत्राहो कावावयवानाकृत्यां ध्यातव्यो
वेष्ट उक्तः वस्तुनि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयव-
त्वाभिधायिनी यैवेष्टिकादिवाक्यस्य “अस्मत्ता देवता” इति
षट्पादेति कनित्यत्वं मन्त्रज्ञानमन्त्रेणैव तत्रात्मनादात् सं-
ख्यायितव्यत्वावयवव्युत्पत्त्यायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

“अथ मन्त्रेणैव मन्त्रता तपसा शिवासाध्य तन्मन्त्र-
व्यवसरेतत्वरतः कथादसुनोदात्तयै मन्त्रगन्तेति वेद-
व्यो मन्त्रमन्त्रतोतादृष्टोदात्तत्वं नेतव्यमिति । एतदपि
यस्य प्रमादद्वयं सर्वज्ञानमन्त्रत एव यिषो सुखः
सर्वज्ञ इति तन्मन्त्रनाराये कथादमन्त्रेयायनयनम-
न्त्रमन्त्रितम् । यिषो हि यैषे चामनेय षट्पत्तिं यत्-
तत्त्व नि निहृयत् काव्यत्वं स्योत्पत्तिमन्त्रोत्पत्तिर ।
निश्चित्यैवमन्त्रमन्त्रमायाभिः संयुक्तो भोजराजः
पुनश्चि पञ्च तत्त्व नि यिषगन्त्रिषद्विषे ररिद्याख्यानि
निदिष्टेतराणि निदिष्टाव्यः काव्योत्पत्तिरिति । कन
निरदि त् “पुंनो जगताः कनयेसायातस्तत्त्व कृकं भवति ।
काको निरतत्त्व तथा कला च विद्या च रागश्च” इति
तानि कावाकृतितायेकद्वय तत्त्व नि संख्यासंयुक्त-
विंशतितत्त्व नि चोद्दिष्ट विषयविदमाह “माना-
विषयकमयो सा जनयति काव्यत्वेनादो । भावि भवद्
भूतमयं कवयति जगदेव कलोऽतः” इति । तद्विषयकार
इत्यं व्य चक्ष्यो । “नन्वेव काको नैवा यकादिभिर्निनी
इत्यगतः अत्र आह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादि

व्यो विविधत्वात् अनेतनत्वेनास्यानित्यत्वं विवक्षितं
भावः । केन कयेषां विवक्षितत्वात् “कवयति जगदेव
काकोऽतः” इति । चिरादिमादिप्रत्ययोपाधिवारेण कव-
यत्वात्मानं त्वदे” इति । इत्य प्रत्ययस्युत्पत्तिव्युत्पत्तिव्युत्पत्तिः
कथादयाकृत्य बाधे सति उत्तरमीमांसानादितिमा-
ध्यायप्रथमाधिकारव्यायोऽनुवृत्त्याते तस्य च व्यायस्य
संयुक्तो लोको “संख्यास्यस्यसि सङ्कोचो न वा वेदव-
मन्त्रे । धर्म वेदः सवत्तयः सङ्कोचोऽनवकायया । प्रत्य-
यस्यसि सङ्कोचोऽनवकायया ततः” इति । अथमर्थः । अथ-
द दि भिरग्निकोत्पादधर्मो ब्रह्मणो जगत्कारणं च प्रति-
पाद्यते । संख्यास्यस्यसि प्रधानस्य जगत्कारणत्वं
प्रतिपादयति तत्र तथा कथा वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न
नेति संगरे स्यतेजगत्कारणमन्त्रेणानवकायत्वात् प्रावक्तुं
वेदस्य तु धर्मोऽपि चरितार्थवादीबोध्यम् । ततः सङ्को-
चसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वैः पक्षः । प्रत्ययस्युत्पत्ति-
वैक्य भिरनुवृत्तौनामन्त्रो मन्त्रादिपुनयो ब्रह्मकारणता-
माचक्षते संख्यास्यस्यसि का मूलकोना चेति दुषेकत्वात्
सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति विद्वान्
इति । अथ तां कनित्याभिमानपञ्चदशोतः सन् परवय
एवं मूवे भूतादनामोपाधिकानां काव्यविज्ञानाभेयो-
त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य सङ्कोचस्य काव्येति तर्हि
कादिसाम्येवकाय प्रयत्नस्यलाभमन्त्रमन्त्रेणैव वाचि-
रासायन प्रोक्तस्यापानकय त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साध-
व्ये वै स्यज्ञान य द्रव्य दीन्यत्त्वयन् परमज्ञानत्वमशानः ।
व्याहारकृत्या भूतादिकव्यविज्ञानाभाधारः स्वयं व्या-
हारातातो नित्यो निरवयवो सुखीयः काव्यः स परमा-
त्मेव । तथाच येतान्तरा अमन्त्रनि । “यः कावकाको
गुणो सर्वविद्य” इति । आकां नित्यत्वा नित्यत्वावयवत्व-
त्विना । स्यामसि संख्यास्यस्येव व्याधिकः काव्यस्यपङ्कः
साक्षात्पङ्कनास्तु व्योतिष्टोमादित् प्रकृतिप्रव-
विषेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । ततोयवत्त्वयो तु भवतो
वैशेषिकपरिचयगम्योऽपि नास्ति प्रकटयतः । वैशेषिक
पक्षे सङ्कोचो काव्यप्रकरणे तत्त्ववयस्य तस्याधकाऽनुमा-
नस्य च पपञ्चत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु काव्यसाधकानि
दृष्टीपदव्यक्तानि तथा च तैत्तिरीया व्याख्यानेतुते
मन्त्रमात्मन न “स्यतिः प्रयत्नमिति स्यत् अन्तमानस्युत्पत्त्यम् ।
एतेरादित्यमन्त्रस्य सङ्कोच विधास्यते” इति । तत्र स्यति

अनुमेयश्रुतिमूलं सत्यादिसाक्षं, प्रत्यक्षं चोक्तपाक्षो
ऽहोमिमे वेदाख्योऽखरराशिः, योगप्रत्यक्षीयनिबदा-
भिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा । ऐतिह्यमितिह्यसपुराणादिके
ऽहोतिःशास्त्रस्याप्यन्तर्भावो दृष्टव्यः । अनुमीयते स-
मूलभूतं स्मृतिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्तस्य च
स्मृत्यनुमापकत्वं भट्टाचार्यैस्सिद्धमभिहितम् । “आचा-
राश्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेवं
स्मृत्यादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतैश्चतुर्भिः सर्वैरप्यादि-
त्यमण्डलं प्रतीयत इति मन्त्रसार्थः । ननु स्मृत्यादीनि
मण्डलसाधकत्वेनातोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वे-
नेति चेत् सैवं, मण्डलस्य सर्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन
तत्र स्मृत्याद्युपयोगात्, कलविवर्क्यात् कालनिर्वा-
हकमण्डले तावुपन्यस्तानि, तथा च मण्डलद्वारा
कालः प्रतीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रेयमिच्छता
तत्त्वानन्तरो मन्त्रस्याभावाच्चते, “स्मृत्यो मरौविमोदसं
सर्वकाङ्क्षुवनदधि, तस्याः पाकशिषेण स्मृतं कालशिषेण-
मिति” तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकृत्य-
रचनीयपाशादिभिस्तत्तदुपहृतमर्थं मरौचिं स्मृत्यै-
स्स करति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः पराङ्-
मर्शः कालविभेदोऽस्माभिरवगतो भवतीति । कालप्रति-
पादकान् च स्मृत्यादीन् दृष्टाहरामः । तत्र मनुः “कालं
कालविभक्तिञ्चेति” स्मृतिप्रकरणे कालं व्यवजहार ।
याज्ञवल्क्योऽपि, “आहुकालः प्रकीर्तितः” इति । एतस्या-
स्वपि स्मृतिरुदाहृत्यम् । स्मृतिरपि “कृतं स्वप्ने विचि-
नोति कालः” इति बह्वृचाः । “अहमेव कालोनाहं काल-
स्तेति” तैत्तिरीयाः । “का च लब्ध्या कथं सन्ध्यायाः कालः”
इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयमविधेयाहारणध्या-
नसमाधिलयरूपाद्योगिनोऽतः तादिकालं प्रत्यक्षतः पश्य-
न्तीति अभिहितम् तथा च पातञ्जलमूलम् “परिणाम-
त्ययसंयमादनीतामगतादिज्ञानमिति” । साक्षिप्रत्यक्षमपि,
अहमस्मिन्काले निवसामि, इत्यनुभवस्यावस्थाजनीनः । न
चाधौ बाधोन्द्रियकृतः कालस्य रूपदिहीनत्वात् । नापि
मानवस्थाः किंस्तद्विकारात् । नाप्यनुमानादित्यः
अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामान्याभावेऽप्यपरोक्षद्वयेना-
द्याक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदमन्यन्ते । इतिहासेऽपि
महाभारते “महरो घटिकान्यूनौ महरो घटिकाधिकौ ।
स कालः कृतपोषेयः पिपासा, दत्तमनयमिति” । पुरा-
णेऽपि “अनादिरेव भगवान्कालोऽनन्तोऽजरः परः” इति

विद्वान् पौर्णमास्याख्यकाले सख्यमकोचिताम् देशविशेष-
कीरदध्यादिप्रमथणादिकानुधर्मविशेषात्मानुवारादिवा-
क्यविशेषे च समाचरन्ति । तदेवमनेकप्रमाणप्रसिद्धे काले
प्रमाणाभावरूपसत्यः पक्षः कथमाशङ्क्यते ? । नापि
प्रथमजन्माभावादिति पक्षः पक्षो दुष्यते । तार्किकेष्टा-
वत् सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमुक्तं । लोके ज्ञा-
द्युपयोगः कारकविशेषस्य ज्ञानं वलाद्भव्यं विवक्ष्यते । स्मृ-
तप्रवेशप्रमाणाद्युपयोगोऽहोतिःशास्त्रमसिद्धः । चैतन्या-
र्त्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तथा च सांख्यन्यासाद्य-
तत्त्वप्रवेश इत्ययं धनः पक्षः परिशिष्यते । तथा च पापा-
त्मनः स्वस्य बुद्ध्यापराधं पुण्यात्मनि साधनाचार्ये समारो-
पयन् कथा वा गितयान् दण्डोऽसि । तदेवं कालस्य प्रमा-
णात्प्रमथकत्वान्निर्णयोद्यमः सफल इति ख्यतम् । ननु
कतरकालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा
कालकाण्डः । ननु किमित्यप्रतिज्ञाप्रयत्ना भीषयसि, न
भीषयस्यङ्गं किञ्चाख्येव कलवितथ्यभेदात्कालद्वैविध्यम् ।
येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादरूपेण कलवितव्याः
स केवलः कालः । स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वम् उदा-
हृतः “कलयति जगद्देव कालोऽतः” इति । तादृशोऽपि
कार्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारणो येन कलवितव्यः स
कालकाण्ड इति । स च वासिष्ठसामयणे दर्शितः “कालो-
ऽपि कल्यते येनेति, श्रुतिश्च भवति “स विश्वकृद्विश्वविदात्म-
योनिर्गः कालकाण्डो गुणी सर्वेशः प्रधानोत्पन्नः इति ।
“गुणो संसारभोक्तृस्थितिवशेऽस्ति” इति” च कूर्मपुराणेऽपि
“अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्वगत्वात्
स्वतन्त्रत्वात् सर्वोत्पत्त्यामहेतरः । ब्रह्माणो बहवो रुद्रा
अन्ये नारायणद्वयः । एकोऽहं भगवान्नीयः कालः
कथिरिति स्मृतः । ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो-
त्पत्तयः । प्रोच्यन्ते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः । परं
ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः । कालेनैव च
सृजन्ते सर्वं पश्यते पुनः । तस्मात् कालात्मकं विश्वं स
एव परमेश्वरः” इति । विश्वधर्मेतरेऽपि । “अनादिनि-
धनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात्सर्वभूतानां स
कालः परिकीर्तितः । कर्षणात् सर्वभूतानां स तु सङ्-
कर्षणः स्मृतः । सर्वभूतमसित्याञ्च स रुद्रः परिकीर्तितः ।
अनादिनिधनत्वेन स सङ्गात् परमेश्वरः” इति अहोतिःशा-
स्त्रेऽपि “भूतानामनन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः”
इति । तत्रैव सति द्वयोर्मध्ये कालकालो न निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेषु हेतुत्वमेव हेतुत्वादनुपादेयत्वाच्च ।
 यस्मिन्तरो मासप्रसूतिर्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे
 सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रणेत्येति प्राप्ते
 ब्रूमः । उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं काष्ठकालस्य जगदीश्वरस्य
 सर्वेषु कर्मरन्ध्रेषु अतुल्यसंख्यात्वात् अतएव शिष्टाः
 पुण्याहुवाचनादवीश्वरमतुल्यरन्धि । “सर्वेषु कालेषु समस्य
 देशेषु शेषकायेषु तत्तेश्वरेश्वरः । सर्वैः स्वरूपभेगवाननादिमा-
 न्यमास्तु माह्व्याविष्टश्चेहृरिः । यस्य सृष्ट्या च नामोऽन्या
 तपोयत्तक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्योवन्दे तम-
 न्युतमिति” । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे
 निर्णीतत्वेऽपि त्रौतन्त्रात्कर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गा-
 ङ्गिभावे निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमादिप्रभृतिषु पन्थेषु
 निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संप्रहायेभ्यः यत्रः
 क्रियते । तदेवं विकीर्णतस्य पन्थस्य कालरूपो विषयः
 संप्रहृष्टं प्रयोजनं चास्तीति अयं पन्थ आरभ्यते” ।
 “नियो जन्यश्च कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्-
 मनसगम्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया” नित्यकालस्य पर-
 मेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावा-
 ङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिभृतिपुराणानि
 तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिसूक्तस्त्रीकारश्च त-
 लःकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कक्षां विदाख्यायिकाया-
 माम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवायु-
 न्द्रादयो देवा ईश्वरानुष्टकीताः सर्वत्र विजयमानाः
 स्वकामेव तत्त्वामर्थ्यभिन्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधार्थतम-
 वाङ्मनसगम्यं परमेश्वरं ब्रह्मं पूज्यां चतुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्तिं
 च रयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजस-
 वितावग्निवायू तदुपल्लतयं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विक-
 चित्तोबुधो इति । वासिष्ठरासायणेऽपि शुक्रोपाख्याने
 शुक्रं सृष्टमवलोका तत्पिता ऋगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं
 यप्रुमुद्यतः तदानीं कालोऽनुपहृत्तमीदृशेन रूपेणाविर्-
 भूवेति पश्यते “अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः ।
 व्याधिभौतिकमास्थाय तपुस्तु निमुपायवौ । बह्वपाशधरः
 श्रीमान् कण्डुलो कवचनितः । कृत्तपट्कमयोदारवक्त्र-
 पट्कसमन्वितः । मासहादगकोद्गमभुजहादशकोद्भूटः ।
 खाकारसमया बह्व्रा इतः किङ्करसनय । स उभेय प्रण-
 स्यादो कृपितं तं सहासुनिम् । कल्पलुब्धाभिमग्नीर-
 सान्वपूर्वसुगाश्च ह । त्वमन्यन्तपा विप्र ! वयं नियति-
 पालकाः । तेन संपूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरवीजया । सा

तपः कृपयाऽवुद्धे ! कल्पकालमहानलः । यो न दग्धोऽस्मि
 मे तस्य किं त्वं यापेन ध्वंसि ? । संसारादल्यो यस्ता
 निगीर्णावृष्टकोटयः । भुक्तानि विष्णु हृन्दांन केन यन्ना
 वयं सने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मान् भोजनं दुष्पदादयः ।
 स्वयं नियतिरेवा हि कावयोरेतदोजितमिति” । न च भक्ता-
 लजिष्टवया स्वं कृता मूर्त्तिरीदृश्येति कश्चिद्वयमोक्ष
 सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तिप्रियायाः सर्वस्या अपि
 मूर्त्तेः स्वीक्यत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो यं
 यं तनुं भक्तः अर्पयार्चिः समिधति । तस्य तस्याचलां
 अर्हं तामेव विदधास्यहम् । स तया अर्पया युक्तस्तस्या
 राधनमोहते । लभते च ततः कामान् समर्थं विहि-
 तान् कृतानिति” । विष्णु ब्रह्मादिषु अचेतनमूर्त्तयोऽपि
 तत्तत्फलविशेषार्थिभिरुपश्रव्ये नोपास्थाः । तदेतद्व्येदे
 समान्नायते । “एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्ते मीमांस-
 नाएतसमनावध्वयं, एतं सहाप्रतेच्छन्दोगा, एतमस्याम्
 (प्रथिव्याम्) एतं दिव्येन वायावेतमाकाश एतमोषधीषु तं
 वनस्पतिष्वेतं कन्दस्येतं मल्लेषु तं सर्वेषु भूतेष्विति” वाज-
 सनेयिभोऽपि मण्डूकब्राह्मणे “तमेतमग्निमध्वयं उपा-
 सत इत्यारभ्य पठन्ति “विप्रमिति सर्पाः, सर्प इति सर्प-
 विदः, अग्निं देवाः, रयिरिति सनुष्या”, मायैलसुराः,
 स्वर्गेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वाः,
 गन्धर्वाश्चरसक्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति” । तैत्ति-
 रीयाश्च पठन्ति “लेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणा-
 पानयोरित्यादि” । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यप्यजगद्रूपम्
 अस्ति तेन सर्वेषां प्युपासनया परमेश्वरो रूपवानुभवतीति-
 हिरण्ययाधिकरण्यतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं
 च सति यो यदा यत्कर्मोपभते स तदा तत्कर्मोपयुक्तां
 कालात्मकसेश्वरस्य मूर्त्तिमिददेवतारूपेणानुसरेत् । अत-
 एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्त्युपदिष्टानि । लोके-
 ऽप्याविहदागोपाजाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकेकां देवतां स्तुच्छया
 पूजयति तदेतद्भगवानाह “यजन्ते सात्विकादेवान् यत्करणां
 सि राजसाः प्रेतान् भूतगणां सान्ये यजन्ते तामसा जनाः”
 इति तस्माद्वारभ्यमाणकर्मफलप्रदो निजेऽदेवतारूपो नित्यः
 कालः कस्मिन्क्षणे अतुल्यसंख्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्मं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्मत्वे
 सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्या-
 नधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावेति
 कालनित्यत्ववादिनस्तर्वापि समोदोषः । नित्यस्य कालस्य

तपनपरिस्थन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या । न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयत्तानि स्युः । अथ सत्कार्यवादाभ्युपगमनोपाधयोऽपि वासना रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं, न चैतावता नित्यता-प्राप्तिः, उपाधिषु तदनङ्गकरात् । अथ मन्यसे इयत्सार-हितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनायगादियत्ता व्य-वह्रियते । ततोपाध्यायत्वादिर्हान्तः । यथा कश्चिन्माणवकः त्रिशद्वर्षवयस्कादभ्येतुमुपक्रम्य संवत्सरमधीत्याहदुपाध्याय एकत्रिशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतोते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति । तद्वदियत्ताव्यवहारः । एवं तत्तन्नेन न्यायेन कालरहितप्रलयं कालव्यवहारः किं न स्यात् ? । कालरहितं च प्रलयादिकं यस्त्वस्मात् भारण्डृक्वादियुतयोऽभ्युपगच्छन्ति । तथा च श्रूयते, “यज्ञान्यत्तिकालातीतं तद-योद्धार एवेति” । प्राभाकराद्यापूर्वस्य कालत्वयासंसृष्टा-ङ्गाश्चिदवस्थाभाजः । तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यान्निविधः । तस्य चोभयविधस्यैवरा-ख्याद्वित्यात्कालादुत्पत्तिं मनुराह “कालं कालविभक्तिश्च नक्षत्राणि यज्ञांस्तथा । सृष्टिं सृजं चैवेमां सृष्टुमिच्छ-क्षिमाः प्रजाः” इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषातु-गतत्वात्तदपेक्षया नित्यो यज्ञगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्ति-निमित्तकरणमिति तार्किकज्योतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र ज्योतिषिका एवमाहुः “प्रभवविरतिमध्यक्षानवस्थया नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमह-मिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिपन्दे भयहैः कालमीशम् । युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैवशुक्रादेः । कालोऽयमनाद्यन्ता यज्ञभैरनुमीयते जेवं” इति कालाशि-षेष् च संवत्सरः प्राधानभूतः । अन्ये सर्वे गुणभूताः । तथाचारुणकेतुके समास्त्रायते “नट इ प्रभवा काचिद-क्षया स्यन्दते यथा । तां नटोभिसमःयन्ति सह, सा न निवर्तते । एवं नानाकसुधानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः । अणुशस मज्जानाश्च सर्वे समवयन्ति तम् । स तैः सर्वैः समाविष्ट ऊहः स्रज निवर्तते” इति । अयमर्थः । भागारण्यगोदावर्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्ति-स्थानादुत्पद्यते । तज्जोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवागभोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदी मन्यां सत्यनदोऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नदान्तरैः

सह विस्तीर्णा प्रवहन्मयाहा सती न कदावित् शुष्यति । एवं नानाविधरूपैः ससृत्पद्माः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या अयनपर्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादणवो, युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः सं-वत्सराह्मकालस्ते सर्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः । सहतःस्तु संवत्सरादृत्तिनिष्पाद्या-नामध्यक्षः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथाच वेदाङ्गज्योतिषपन्थे पठ्यते “प्रवृत्तसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनव्ययनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति । स च संवत्सरस्तेरणभिर्महद्भिश्च सर्वैः समाविष्टो-ऽतिदीर्घः सज्जिह्वो जगति न क्लियत इति । नन्वणुत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धं तथा च तयोरन्य-तरस्य प्राधान्यसिद्धिम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम् इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्ट्यादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समासनन्ति “सोऽस्मास्यत द्वितीयोभ-व्यात्माजायेतेति स मनसा वाचा निष्पन्नं समभवत्तद्वदेत-व्यासोत् स संवत्सरोऽभवदिति” । तस्मात्संवत्सरः प्रधा-नम्, अतएव ययं संवत्सरसारभ्य कालविशेषं निरूपयामः । तत्र संवत्सरोऽयनसृष्टुर्भूमिः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं त्रिधाः कर्माकालाः । यद्यपि पुराणेषु सृष्टुर्माकण्डे-यादीनां युगादिकत्यादिपरिमितं तपं अर्थ्यते तथापि श्वसंवत्सरायुषो मनुष्यानाधित्य धर्म्यास्तप्रवृत्तेः युगा-दिनिर्णयोनोययुक्तः । शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पाराशरस्मृत्यव्याख्याने “मनुष्याणां हितं धर्मम्” इत्यस्यत्वचने प्रपञ्चितम् । येन “कलो पञ्च विव-र्जयेत्” इत्यादयोमनुष्यधर्मास्तेषूपि न युगादिकं निमित्तव्यं संदेहाभावात् । न च यथायुषामधिकारे कथं महत्ता-संवत्सरसत्त्वश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दोदि-म-पर इति षष्ठाध्याये सप्रमपादेनिर्णीतत्वात् । येषु चतुर्दशसंवत्सरादृत्तिसाध्या अनन्तप्रतादयस्तेषूपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निश्चितव्योऽस्ति । अतः संवत्सरसारभ्यामांश्च एव निरूपितव्याः कर्माङ्गकालाः । न च कालस्य कर्माङ्गत्वे विगदितव्यम् “सायं बहोति प्रातर्जहोतीति” श्रुतेः तत्तत्कर्माणस्तावदपूर्वविषयत्वात् (अपूर्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युगम्यं तथा च कालस्य गुणत्वेनान्यदः परिशिष्यते अतएव गर्गः “तिथिर्नक्षत्र-वारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वात-स्थेऽणु न ते क्षमाः” इति । तस्मादङ्गभूतेषु निश्चयेषु

कालेष्वप्यवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पवक्तव्यतया
स्ववीकटाह्न्यायादसारेण च सण्य आदौ निरर्थीयत-
इतिस्थितम् ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्य' प्रदर्शितः

“लोकानामनन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तवामूर्त उच्यते” सू० सि० ।

‘कालो द्विधा तत्त्वैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः गास्ता-
न्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवनसुखदुःखादचेतना-
नामपि । अनन्तदिनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्ति-
स्थितिकारकस्तथापि विनाशस्थानन्तत्वात् कालत्वप्रति-
पादनाय चानुद्धित्युक्तम् । अनन्तद्वयनेनैवोत्पत्तिस्थि-
तिरुद्धित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः
सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं
मन्यान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कल-
नात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातृशक्यइत्यर्थः । स
द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदइयात्मकः ।
तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् ।
मूर्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्तस्तद्वृत्तः कालतत्त्व
विद्भिः कथ्यते । चकारा ज्ञेयक्रमेण मूर्तममूर्तक्रमार्थकः ।
तेन सृजान्मूर्तकालोऽनुरमूर्तः काल इत्यर्थः । अमूर्तं
भेदइयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषु-
स्तद्वान्तरभेदेण भेदइयमाह रङ्गनाथः ।

‘प्राणादिः कथितो मूर्तस्तुत्यादौऽमूर्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः
प्राणैर्विनाडो स्यात् तत्पश्चात् नाडिका सृता’ सू० सि० ।

“प्राणः स्वम्यसुखासीनस्य आसोच्छासान्वर्तनी कालो
दशगुणवर्गोऽर्थमात्रेण आदिष्येतादृशः प्राणान्तर्गतो
मूर्तः काल उक्तः । त्वुटिराद्या यस्मैतादृशः काल एव प्रा-
णान्तर्गतस्तद्वृत्तित्तरादिकोऽमूर्तसञ्ज्ञकः । अयामनस्य मूर्ता-
दिभूतस्य व्यवहाराद्यव्यवधानप्रधानतया नलरोहिटस्य भेद
प्रतिपादनसुख्य मूर्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधान-
तया प्रथमोहिटभेदान् विभक्तः प्रथमं पलवध्यामाह ।
षड्भिरिति । षड्भिः प्राणैरनुभिः पानीयपलं भवति
पलानां पश्चात् षट्कोक्ता कालतत्त्वज्ञेयः । अथ दिन-
मासादिकमाह रङ्ग० ।

“नाडोपश्चात् तन्नालत्वमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्-
त्वित्यंता भवेन्नासः सावनोऽर्कोदयस्तथा” ।

“ऐन्द्वस्तितिभिस्तद्गुणं सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ।
मासैर्हार्दगभिर्धेयं दिव्यं तदहश्च्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्-
षटिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्वृत्तादयं सङ्क्रान्तिं चतुर्गुणमुदःकृतम् । सूर्यान्व-
क्षाया द्वित्रिसागरैरगुताहृतैः ४३०००००” ।

“सम्यासम्यागमर्चितं विज्ञेयं तच्चतुर्गुणम् । कतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्था” ।

“युगस्य दशमो भागस्तत्स्विहोक्तसङ्गुणः । क्रमात् कत-
युगादीनां, पञ्चांशाः सन्धयः स्वकाः” ।

“दुगानां सप्ततिः संका सन्धन्तरमहोच्यते । छाब्द-
सङ्क्रान्तिः १७००००० स्तस्थाने सन्धिः प्रोक्तोजलप्रवाहः” ।

“ससन्धयस्तो मनवः कल्पे ज्ञेयास्तद्वृत्तः । कतप्रमाणः
कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्रुतः” ।

“इत्यं युगसङ्क्रान्तेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्रह्म-
सङ्क्रान्तिः प्रोक्तः शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रमङ्गुया । आयु-
षोर्द्विभितं तस्य शेषे कल्पोयमादिमः” सू० सि० । अह-
रादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० सि० त निमेषतत्परत्वात् षड्गुणाः सूक्ष्माः काला-
वयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७०००० दर्शितम् । स च
कालस्त्रिविधः पञ्चमानभूतमविष्यदभेदात् तत्र भूतमविष्यत्
कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तज्ज्ञेदे-
नैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशास ।

सो यं कालः षड्विन्द्वयवेद्यः इति कीमांसका मन्यन्ते
“न सोऽस्ति प्रत्ययोलोको यत्र कालो न भासते” इति तेषा-
मुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययमास्यत्वमङ्गीचक्रः तत्र
प्रमाणं कालमाद्यनपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देश-
वृत्तरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधि-
करणवृत्त्यभावप्रतिवर्गा सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भगवते तत्ता-
निर्वाहकस्य कालोदगमः । किंचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य
कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिति यथा ज्ञानाज्ये
आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च
ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यव्यये उत्पत्तिकाले
गुणाभावः श्यामले अपके घटे रक्तत्वभावः रक्तत्वस्य
पाकीत्तरं जायमानत्वात् । कालसत्त्व च देशोऽपि तथा ।
यथा आत्मनि ज्ञानकाले गरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यव-
च्छेदेन तदभावः । तथा वृक्ष कपिसंयोगकालेऽपि मूले
तदभावः । कालेन कतसम्बन्धस्य कालिकसम्बन्धः तेन
सम्बन्धेन सर्वत्र जन्यभावेन जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येण तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि रूपम् नित्यानु-
योगिकताच्चिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य
च "पौरुषं देवसम्भवा काले फलति पार्थिव ! । त्वय-
मेतन्मनुष्यस्य पितृव्यत्वं स्यात् फलत्वम्" इत्युक्तेः कार्य-
मात्रे निमित्तकारणता । यद्यपि "कृषेर्दृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति"
शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव यत्तत्कार्योत्पत्तौ हेतुता
ऽधिगता तथापि "यद्द्वेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामा-
न्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्यमात्रं प्रति
कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । "कालः क्रीडति गच्छत्या-
युक्तदपि न सुहृत्वायावायुः" मोहसु० । काले भवः
ठञ् । कालिक कालभवे त्वि० "समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" बा० उक्तेः तदन्विधिपरिभा-
षायाः अप्रवृत्तेः कालान्यशब्दाश्च प्रवृत्तिः तेन तदन्व-
यशब्दात् स्वैव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि
भूरिप्रयोगात् । सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीन-
यश्वयोरप्राभाषिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्तिकस्य
जागरूकत्वात् इति गौडान्याहुः । प्रतीच्यास्तु कौसुदी-
कारणत्वावशात् ठञ्विधायकत्वे कालसामान्यतद्विशे-
षपर्यायायां पृच्छणात् समानकालप्राक्कालयोरपि काल-
विशेषत्वेन ततः ठञएव प्रवृत्तिर्न खल्वेति भाष्यादिप्रयोगस्तु
अवर्षत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते । कालेन निर्णयः ठञ्
कालिक कालसाध्ये त्वि० स्त्रियां ङीप् । कर्तु-
स्तात्कालिकी शुद्धिरिति" सृजतिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः
प्रकृतित्वात् तेन न पूर्वोक्तवार्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र
तच्छब्दस्येवाद्योऽङिः तेन निवृत्तमित्थिकारात् प्रकृति-
मात्रस्यैव पृच्छणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता । काले साधुः
पुष्यन् पृच्छमानो वा अण् । काल-काले साधौ काले विक्रय-
माने काले पृच्छमाने च त्वि० । अत्र सूत्रे कालविशेष-
स्यैव पृच्छणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये ।
कालः प्राप्नोऽस्य यत् । कालस्य प्राप्तकाले श्रोतादौ त्वि०
कालोदेवताऽस्य "कालेभ्योभवत्" पा० ठञ् । कालिक काल
देवताके हवितादौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्मोचितकाले
"वरमेकाहुतिः काले नाकाले लज्जकोटयः" ति० त० ।
"अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" पा० त० ।
"काले कलकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या०
सू० । कर्द्वयामशब्दे १७६ पृ० दर्शिते शब्दादिवारेषु
कालवैलक्षण्ये १६ दिवानिशोरद्वयामशब्दे "यात्रायां मरणं

काले वैधव्यं पाणिप्रीडने । मते मङ्गावधः प्रोक्तः सर्वं
कर्म तत्कालजम्" उच्ये० त० तस्य सर्वकर्मसु वर्ज्यता-
माह १७ सांख्यीक्ते मेघाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तरादे
तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिकवृत्तयः प्रकृत्युपादानकाल-
भाष्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयो-
भवन्ति" सा० का० ।

"या तु प्रवृत्त्यापि न सद्यो निर्व्याणदेति सर्वं काल-
परिपाकमपेक्ष्य विद्वन्ने विधास्यति अलसुत्तप्तनया तवे-
त्यपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते"
कौ० । विद्वत्तुष्टितद्व्याभिः । "प्रवृत्त्याभावात्स्य विवेक-
ख्यातिहेतुत्वे प्रवृत्त्यापहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्ति-
रूपम् उपदेशे अस्त्वप्ययोजकं दूषणम् सङ्कार्थ-
निरापेक्षाकल्पनात् परिहरन् उपदेशान्तरं दर्शयति न
सद्यो निर्व्याणदेति । सद्यः, पृच्छणमात्रात् न तु काल-
रूपसङ्कार्थनिरापेक्षणात् न निर्व्याणदा विवेकख्या-
तिजननद्वारा न सुक्तिदेत्यर्थः । तथा च "कृषेर्दृष्टि-
समायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते
नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्यमात्रं प्रति
कालस्य सङ्कारिताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात्
कालस्यैव तद्वैतत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति ससु-
तार्थः । कालस्य साधनतासाधकशास्त्रेण कथादेः प्रधान
फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सङ्कारितामात्रं प्रतिपादितं न
तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम्
असाधारणकारणत्वन्तु कथ्यदेरेव एवञ्च प्रकृत्यपि विवेक-
ख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असा-
धारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व
मिति बोध्यम् इति ।

वर्षाविकाशशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीप् ।
काली "काकाली कामधुरा काशीतलवाङ्मनी गङ्गा ।"
विदग्धसु० समानप्रश्नोत्तरम् ।

१८ हिंस्रके त्वि० ततः स्त्रियां न ङीप् । कालात् वर्णयेत्"
वार्तिकोक्तेः । "कालान्या" सि० कौ० । कालस्येयम् अण् ङीप्
कालस्य पत्नी ङीप् वा । काली कालशक्तौ शिवकाला-
याञ्च स्त्री । अधिकं कालो गच्छे पृच्छते । १८ स्त्र्यौ भेदि०
सर्वस्यापहणानात्तस्य तथात्वम् । "अंशुर्भासं तपस्ते मे
गङ्गानयनकाम्यया । कालं सङ्गान् नाशक्रीत् ततः कालेन
संस्थितः । दिल्लीपस्तुतुतसङ्गदशतः "कालमेविकान्"
भाग० ६ ६ २ १ १ "कालं मृत्युम्" श्रीधरः ।

वर्षावाचकान् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् ५०
तत् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । कण्वर्थे ।

तत् “यमे उपेत्य सुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्”
रघुः । यमपरत्वे २० हित्वसंख्यायां २१ तत्संख्यान्विते च
भरणसायनदेवतात्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्विती-
यत्वात् कलितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२ षट्-
संख्यायां २३ तदन्विते च शिवदेवताज्ञाया अश्विन्यादिषु
षष्ठ्यादुक्तरीत्या तथात्वम् । कृष्णिधनिचक्रशब्दे १४ २८ ५०
दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० “कालस्य वेला
रवितः यराक्षिकालानलागाम्बुधयो गजेन्दू” ज्यो० त० ।

चन्द्रादिपञ्चाषां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४
अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

“दक्षेन्द्वः १२ यौलभुवश्च १७ यक्रा १४ वराः ११
सचन्द्रा १० स्तिथयः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः कालस्य
गिरजाः क्षुरकयोर्वक्रमयोर्द्विहीनाः” सि० शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ । १० । १५ ।
कालांशो ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रमतयोर्द्विहीना
१२ । ८ द्विर्वर्जिता ज्ञेयाः ।

अतोपपत्तिः । कालांश इति कालात्मका अंशाः
षड्भिरांशैका घटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयप-
त्तानि । अत्रैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश
१० कालांशाः । अर्कस्यान्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वया-
धिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभा-
व्यादितत्वादृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशाः । एवं
भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनास्तिस्त्री घटिकाः २ । ५०
इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठिताक्षेपां विष्वस्य स्थूल-
सूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रम-
तयोर्विष्वस्य स्थूलत्वाद्विहीनाः । अतोपलब्धिरेव
वाचना” प्रसि०

“यत्नोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्क्षेत्रो
रविश्च । अस्तोदयास्तद्वदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात्
तरणिः सप्तहः” सि० शि० ।

“इह केन्द्रमार्गेण हृद्योदयोऽस्तमयो वा यच्चिन् दिन
आयातस्तस्यासन्ने कश्चिद्विदिने तं पक्षं रविं च स्फुटं
ज्वा यस्यां दिशि पक्षोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्गृहः
कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं पक्षं ज्योदयलग्नं
साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं पक्षं ज्वास्त-
लग्नं साध्यमित्यर्थः । यदा प्रतीच्यां, तदारविः सप्तह-

मस्य कार्यः । इदानीमिदं कालांशानामवगमनाह” प्रसि० ।

“दृक्क्षेत्राकारान्नरजातनाद्यो रसाहताः कालस्यः
सुरिष्टाः” सि० शि० ।

“दृग्गृहार्कयोन्नरघटिकाः साध्यास्ता रस ईं कृता
इष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतेभ्याः
नाद्याः” प्रसि० ।

“उक्तंभ्य जनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगत-
कादा स्यात् । अतोऽन्यथा याऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्ते-
दृक्काशांशवियोगलिप्ताः । आम्नात् १८०० ज्वाक्षुरो-
दयाप्राः खेटार्कभुज्यन्तरभाजिताश्च । वक्रं तु भुज्यैक्य-
कृता अवाप्रास्तदन्तराक्षे दिवसा गतेभ्याः । तात्कालिकाभ्यां
रविदृग्गृहाभ्यां सप्तहः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति” सि० शि० ।

“एवं य इदं कालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि खल्ला
भवन्ति तदा पक्षहृद्योदयो गम्यः । यदाधिकास्तदा गत
इति नेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ता-
उक्तंभ्योयदीष्टाः खल्लास्तदा पक्षस्यास्तमयोगतोयदाधिक-
कादा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिदं कालांशानां च या अन्तरे
कलास्ता अष्टादशयते १८०० गुण्या दृग्गृहकालस्य राशेः
खदेशोदयास्तभिर्भाज्याः । फलकलानां पक्षार्कभुज्यन्तरेण
वक्रमे पक्षे भुज्ययोगेन भागे षट्हीते यल्लब्धं ते गता एव्या
वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ
दृग्गृहार्कौ ज्यैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।

अतोपपत्तिः । इदं कालांशसाधने लग्नवासनेय ।
प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती पक्षो दृश्यो भवति । अतो
यावदिष्टा न्यूनास्तावदृश्यः । उदये विज्ञोक्तमाने
उद्देश्यति । अस्ते विज्ञोक्तमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते ।
इष्टा यदाधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विज्ञोक्तमानेऽस्तंगते
बहिर्भूतादृपक्षोऽदृश्य उदये विज्ञोक्तमान उदितः अस्तं
यास्त्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां
च या अन्तरे कलास्तासां ज्यैवलिप्ताणां करणायानुपातः ।
यावत्तः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि
दृग्गृहोदयास्तभिरष्टादशयतानि १८०० ज्यैवलिप्ता लभ्यन्ते
तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति । फलं ज्यैवलिप्ताः । ता
पक्षार्कभुज्यन्तरेण भाज्याः । भुज्यन्तरं हि ज्यैवलिप्तान्त-
रात्मकमतः सजातीयकरणाय ज्यैवलिप्तीकरणम् । भुज्यन्त-
रेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्रं तु भुज्ययोग
एव भुज्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकाशो भवतीत्यसदृक्कर्म
सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह” । प्रसि०

“प्राग्दृग्पक्षेदधिको रवेः स्याद्भूमोऽथ वा पश्चिमदृग्-
पक्षः । प्रोक्तेकालांशयुतेः कलाभिः साध्यस्तदानीं
दिवसागतेष्व्याः । तथा यदोक्तकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधि-
कास्तदा । व्यत्ययगतैष्यत्वे सौयोऽङ्गां सुधिया खलु”सि० वि०
“यदि प्राग्दृग्पक्षो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चि-
मदृग्पक्षो न्यूनो भवति तदा ये दृष्टकालांशा आनीतास्तेषां
प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । नान्तरकलाभिः
तथा प्राग्दृग्पक्षेऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्पक्षे वा न्यूने
य दृष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः
तदा प्रोक्तेकालांशयुतेः कलाभिर्दिवसाः साधिता-
स्तेषां दिवसानां गतेष्यत्वे विपर्ययोक्ष्येयः ।

अतोपपत्तिः । यो पक्षः प्राच्यामदेति प्रतितिष्ठति या
असौ रवेरुनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि
प्रोक्तकालांशैरुनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमा
यामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः
प्रतीच्यामपतः । प्राच्यामूने पक्षे य दृष्टकालांशाः
साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः । अतः दृष्टगतेरेव प्रोक्तकालां-
शैस्तेषामनन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके
दृग्पक्षे य दृष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरपतो भवन्ति ।
अतोऽपगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृते-
सत्यनन्तरं कृतं भवति तथा उक्तैश्च जनाभ्यधिका यदोष्टा
इति यज्ञतगम्यलक्षणं तत् सञ्जातीयानामेव । यदा
पुनरेके पृष्ठगता एकोऽपगततास्तदा तद्वतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन
भवति । अत उक्तं व्यत्ययस्य गतेष्यत्वं इत्यादि । अत्र
सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिसत्तदनुक्तकमपि ज्ञायते” प्रमि० ।
अथकारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेवे
२५ अथसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो
यथा “प्रत्यर्थो लभते कालं त्वाहं सप्ताहमेव च । अर्थो तु
प्रार्थयन् कालं तत्क्षणदेव हीयते” । प्रत्यर्थिनोऽपि का-
द्विषयेन कालो देवः कविज्ञार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो-
देयः यथाह याज्ञ० “साहसस्तेषां काल्यगांभिः शपास्यते
क्षियाम् । विवादयेत् सदा एव कालोऽन्यत्वे कथा स्मृतः” ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्व-
संख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत्
उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्ड-
यच्छे उदा० । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते
यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः सु-
चि० उक्तः । “कौबेरीतौ वैपरीत्येन कालोऽर्कादौ वारे

सम्बुद्धे तस्य पाशः । यात्रावेतौ वैपरीत्येन गन्धौ यात्रा
युधे वंसखौ वर्जनीयौ” । अथमर्थः । रवानुत्तरस्यां कालः,
सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे वैश्वत्याम्, गुरौ
दक्षिणस्याम्, शुके आग्नेयां, शनौ पूर्वस्याम् । “रवानु-
त्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे
बुधे वैश्वतभागके । जीवे च याव्यदृग्भागे शुके आग्ने-
योः कोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालवक्त्रं प्रकीर्तितम् ।
स्मृतौ दरे “यत्स्यस्तत्कालः स्यात् पायस्तस्य तु सन्मुखः ।
दक्षिणस्यः शुभः कालः पाशो नामदिगाम्बुधः । यात्रायां
समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीत्येन
यथा रतौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्या-
दिक्रमेणेत्युक्तम् । २८ पञ्चलोके (पट्टर) शिखीभेदे, वैज० ।
“विकसत्कलायकसुभम्” भाष्ये “कालकसुभमिति भक्तिः
ध्वनामकवयोः २९ पुत्रभेदे पु० । “प्रमुखः पुत्रो भगवान्
कालो लोकप्रकालनः” हरिवं० २५० ।

कालक न० काल-स्वार्थक कलयति रक्ततां कल-नोदने
खलु वा । १ कालशोके भावप्र० तस्य क्षणार्णवत्वात्
तथात्वम् । २ यकृति क्षेमच० । निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात्
तस्य तथात्वम् । यथोक्तं भावप्र० । “यदा रसो यकृत्
याति तत्र रङ्गकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्भ-
क्तसंज्ञकः” । “यकृत् ग्रीवा च रक्तस्य सुखस्यानं तयोः
स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्” इति
च । देहस्थे क्षणवर्णे (जडुष) ३१ चिह्नभेदे जडुषे पु० अथरः
३२ खलगर्जे जलव्याघ्रे (कालढोड्ढा) वर्षे पु० खलो यद्भर० ।
अनित्ये वर्षे तेन रक्ते चाये “कालाञ्च” प० कन् । कालक
कालवर्णेन रक्ते ५ पटादौ लि० तस्य वर्षस्यानित्यत्वात्
रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् ।
“कालिका शाटी” सि० की० । वीजगणितोक्ते ई अक्षर-
रागिसंज्ञाभेदे पु० अक्षरयज्ञे ४६७४० विवृतिः ।

कालकच स्त्री नि० वर्षम् । क्षणवर्णे कचभेदे शब्दचि० ।
कालकञ्च न० वि० कर्म० । १ नीलपक्षे । २ दानवभेदे पु० ।
“पौलोमैः कालकक्षैश्च हृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्” भा० व० १७३ अ०
कालकटङ्कट पु० कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । “वैष्णवी पटनी
तानी खली कालकटङ्कटः” भा० आनु० १७ अ० शिवस्तवे ।
कालकगटका पु० स्त्री कालः क्षणः कगटकोऽस्य । २ क्षण-
कगटकयुक्ते लि० दातृहे (डाक) पक्षिभेदे अथरः स्त्रियां
जातित्वात् ङिप् । ३ पीतसारे वृक्षे भेदि० ।
कालकण्ठ पु० कालः कण्ठोऽस्य विषयानात् । १ शिवे स हि

सुखरात्रौ मया दत्तां स्मरु पूजाञ्च याचतोम् । दारिद्र्य
कलङ्कप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनो । याहि शत्रोर्म्हं
निहन्ति स्थिरा तत्र भविष्यसि । यदि त्वं मे सहाभागे !
प्रीता भवसि सर्वदा । इत्यन्तकलत्रेण कदाचिदा
गमिष्यसि । गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि । किञ्च ।
“एवं गते निशेधे तु नारीभिः स्वयङ्काङ्कनात् । अलक्ष्मीषु
वह्निष्कायां अमन्त्रञ्च यथाविधि” इति कालतन्त्रार्थवधृत
ब्रह्मपुराणम् । “एवं गते निशेधे तु जने निद्राईलोचने ।
तावन्नगरनारीभिः सूर्यपङ्क्तिमवादनैः । निष्कास्यते प्रहृ-
ष्टाभिरलक्ष्मीः स्वयङ्काङ्कनात्” इति मदनरत्नप्रतप्तम् ।
“यङ्कुराण्डलेटाद्याः कालकर्णीशिरुप्रहाः” काशो ।

कालकटुक्षीय पु० कालकोशलो यत्र देशे तत्र भवः “दृष्टाच्छः”
या० क० । वायव्यदिशाभिज्ञे अग्निभेदे । तत्कथा च भा० या०
८२ अ० “कोशला नामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम् । सुनिः
कालकटुक्षीय आजगामेति नः स्तुतम् । स काकं पञ्जरे बद्ध्वा
विषयं क्षेमदर्शिनः । सर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थो
पुनपुनः । अधीध्वं वायवीं दिवां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनःगतमतीतञ्च यच्च सम्पत्तिं वर्तते” इत्युपक्रमस्य दर्शिता ।
“क्षेमदर्शी नृपस्ततो यत्र लोणबलः पुरा । सुनिः कालक-
टुक्षीयवाजगामेति नः स्तुतम्” तत्रैव १०४ अ० । “सुनिः
कालकटुक्षीय आम्नाव्योऽथ हिरण्यस्य” भा० स० ७ अ० ।

कालकस्तूनी स्त्री नि० स० । कस्तूरीभेदे शब्दवि० ।
कालका स्त्री कालेन क बा० नेत्यम् । दलकल्याभेदे जटा० ।
तस्या अपत्यं ङक् । कालकेन अक्षुरभेदे कालकेयशब्दे
उदा० ।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्माणि
कल-नोदने अण् । परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकाल-
साधनीयपत्ये उदा० ।

कालकीट पु० कालः कीटोऽयम् । देशभेदे तत्र भवः पलया०
अण् । कालकीट २ तद्देशभवे लि० ।

कालकीर्ति पु० चन्द्रहस्तसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृप
भेदे । “कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽध्वरूपः ।
चन्द्रहस्तेति यस्त्रेण कीर्तितः प्रवरोऽक्षुरः” भा० व्या० १० अ० ।

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कालयति काल-अण् उप०
स० । कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपर-
मेष्ठरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम् ।

कालकुण्ड पु० कालेन कुण्डयति कुण्ड-कर्माणि वञ् । यम-

राजे शब्दभा० । “भीमास्माहातः पवते-मृत्युर्धावति
पञ्चमः” इति श्रुत्युक्तः ईश्वरभिद्यैव यमादिभिः स्वस्वका-
र्याणां करणात्तस्य तत्कुण्डितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

कालकुष्ठ न० नि० कमे० । कङ्कडे पर्यं तीयश्चत्तिकामेदे राजनि०

कालकूट न० । काष्ठं विषमपि कूटयति कूट-उपतामे अण्
उप० स० । कालस्य मूलोः कूट इव वा कालवर्षस्य कूट-
इव वा । विषभेदे पु० न० । विषभेदकालकूटनक्षत्र-
गुणानुक्तं भावप्रकाशे यथा “विषं तु गरलः स्वेदः
क्षयः भेदात्तदाहरे । यत्प्रनाभः सहाहिरः सक्तकथ
प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गकथ कालकूटस्तथैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुलो विषभेदा अस्मी नव” इति विमञ्ज
“देवासुररथे देवैर्हृतस्य पृथुमान्ननः । देवस्य रुधि-
राज्जातस्तद्वत्त्वसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य
सुनिभिः परिकीर्तितः । सहि क्षेत्वे प्रह्वरे कोङ्कणे-
मलये भवेत्” इति लज्जितम् ।

विषयोधनस्य विधाभादिकं तत्रैवोक्तं यथा -
“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति । रक्त
सर्पपतैलान्ते तथा धार्यञ्च वासवि । ये गुणा गरले
प्रोक्तास्ते सुहृन्निविशोयनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु याध-
यित्वा प्रयोजयेत्” । योधितविषगुणाः तत्रैव ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यापि च विकारि च ।
आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम् । व्यापि सक-
लकायगुणव्यापनपूर्वकपाकस्थानमननशीलम् । विकारि
ओजःशोषणपूर्वकसन्निवन्निशितलीकरणशीलम् । आ-
ग्नेयम् अधिकाग्निप्रशम् । योगवाहि सक्तिगुणयुक्तम् ।
तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । “तदेव युक्ति-
युक्तं प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातहृ-
क्षजित्वाक्षिपातहृत्” । २ काके पु० स्त्री राज० । अति-
लघत्वात्स्त्वोदूतत्वात्पत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्थिरां जा-
तित्वात् ङीप् ।

शिवसाले च । “कालिमा कालकूटस्य नापैति हरमङ्ग-
लान्” । “ततोदुर्व्योधनः पापः तद्भव्ये कालकूटकम् ।
क्षिप्रं प्रलेपयामास भीमसेनजिवांसया” भा० व्या०
५०० अ० श्लोकः ।

कालकूटि लि० कालकूटे भवः इज् । कालकूटभवः ।

कालकूत् पु० कालं कालमानं करोति खगत्या क-किप् ईत० ।

छत्र्ये तद्वत्वा हि अण्दण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वान्नस्य
तथात्वम् २ परमेश्वरे च “कालः कालकविभुः” छ० ५०

अष्टममन्त्रकाले उदितविषयानात् कालकण्ठो जातः
तत्कथा भाग० ८।७५० यथा । “ततः स कवचीकृत
व्यापि ह्यावाहृतं विषम् । अमृतमन्त्राद्वादेवः कपया भूत-
भावनः । तस्यापि दर्शयामास स्वाभावं जलकल्पमः ।
यज्ञकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम्” २ मयूरे श्वात्पूहे
४ खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातिनात् ङीप् ।
तेषां कल्पवर्णनात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पु० स्त्री
कालकन्दक पुंस्त्री कावः कन्द इव कावति कै-क । काव-
ढोङ्गा) जलसर्पे । स्त्रियां जातिनात् ङीप् ।

कालकक्षी स्त्री कावः कक्षोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे
“अलक्ष्मीः कालकक्षी च” कुरा० । सार्थे क कृत्स्नः । काल-
कक्षिका तत्पार्थे हेम० । अलक्ष्मीयन्देऽलक्ष्मीकृतपत्न्यादि-
रत्नाभिधीयते पाप्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“मां प्रथम्य पुनर्देवा ममन्तुः क्षीरसागरम् । तस्मिन्
प्रसव्यमाने तु मया देवैर्भाविनि । ज्येष्ठा देवी सप्त-
पद्मा रक्तसन्वासवाहता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् कि-
मर्क्ष्यं ? जयेति वै । तामब्रवीत्सदा देवी सर्व्वे देवगणा
स्तदा । तेषां गृहान्तरे नित्यं कवचं संप्रवर्त्तते । तस्मै
स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने । यस्य गेहं
कपाळास्थिभक्त्येवादिचिह्नितम् । परमं भावते नित्यं
वसन्त्यन्तवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वर्णनि
मलचेतसः । तेषां वैश्रानि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यादयिनी ।
कपाळकेशमन्त्रास्थितपाङ्गराणि यत्नं तु । तत्र ते सततं
स्थानं भविष्यति न संशयः । अकल्पापादयोः यौचं यस्मा-
चामति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! कल्पेष्वाहता भू-
यम् । त्वयाङ्गरकपाळाश्रयबालकायसचर्म्मभिः । दन्तधावन
कस्तूरो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां
वैश्रान्तु नित्ययः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिकविपुष्टञ्चनम् ।
अत्माकं विद्वद्वाङ्मयं विस्वकोषातकीफलम् । अन्नाबू-
(वर्त्तुकासु) स्नाफलं मे वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिष्व सूरः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिप्रभाम्” । तस्या उद्वाहककृत्स्निना
सह विवाहादिकथा च पाप्मे १६।५० ।

“समुद्रमथनादुद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । ज्येष्ठ
कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सूरः । यावदङ्गीचकाराशौ
लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीं
चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरवाच । अस्मत्कृत्य कथं ज्येष्ठां
कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममापजानेतामलक्ष्मीं मधु-

कृत्स्नम् । विवाहोद्वाह मां प्रसादेष धर्म्मः समानतः ।
तस्मात् धर्म्माव्यतिक्रां न कुर्यां मधुकृत्स्नम् । इति तद्व-
चनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्वाहकाय सनये सुदीर्घं
तपसे तदा । आप्रवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किञ्च ।
स्थूतोर्वी शुष्कवदनां विरूपां विभ्रतीं तनुम् । अव-
दारक्तनयनां हृत्पक्षिरोरुहाम् । स हृनिविष्णु-
वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमात्मनम् । वेदध्वनिस्वायुक्तमा-
नयामास धर्म्मावित् । होमधूपसुगन्धार्घ्यं वेदधोवेष ना-
दितम् । आत्मनं तं विष्णुकाय व्यथिता साऽब्रवीद्दिदम् ।
ज्येष्ठावाच । न हि वासोतुल्योऽयं वेदध्वनिमुतो मम ।
मात्मागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्मान्मत्त मां प्रवृत्तम् । उद्वा-
हक उवाच । कथं नायासि किञ्चान् ? वर्य्यते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठावाच ।
वेदध्वनिर्भवेद् यन्निवृत्तिपीनाञ्च पूजनम् । यत्तदाना-
दिकं यत्नं नैव तत्र वसाव्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं
यत्नं विद्यते । पितृदेवार्चनं यत्नं तत्र नैव वसाव्यहम् ।
दानयौचे न विद्यते परद्रव्यापकारिणः । परदाररता
यत्नं तत्र स्थाने रतिर्भवेत् । दृष्टसञ्जनविप्राणां यत्नं
स्यादवमाननम् । निवृत्तं भाग्यं यत्नं तत्र सत्य-
ग्वसाव्यहम् । कृत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषय
वदनोऽभवत् । उद्वाहकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ।
उद्वाहक उवाच । अस्मत्कृत्यमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मी ! अम्य-
तां ज्ञयम् । आश्रमस्थानमाशोकाय यावदायार्थ्यं पुनः ।
कृत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्वाहको
हृनिः । प्रतीकली चिरं तत्र यदा न तं दर्दय सा ।
तदा करोद कवचं भर्त्तुस्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः
क्रान्तिं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽष्टपठेत् । तदा विज्ञापयामास
विष्णु सुद्विगमानसा । लक्ष्मीरवाच । स्वामिन् ! मङ्ग-
गिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्रायितुं
याहि कपाळो ! यद्यहं प्रिया । कृत उवाच । लक्ष्मी सङ्-
ततो विष्णुस्वत्मागत् कपयान्वितः । आश्रायस्य
लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमयाब्रवीत् । विष्णुवाच । अस्मत्
दृष्टमावाद्य सदाऽलक्ष्मी ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो
ह्येष आवासो मया जनः । मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मी
रत्नागमिष्यति । असृष्टोऽप्यै भवेत्तस्मात् मन्द्वारं विना
किञ्च” ।

दीपान्वितामावस्थायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात्
यथा “अलक्ष्मीस्व” कुरूपारि कृतस्वितस्थानवासिनि ।।

कालकृत पु० कालः क्षीयेन । १ स्त्र्यै शब्दरत्ना० कालो-
ऽविच्छेदः क्षीये यस्य । क्षताधिके २ व्याधिभेदे । “काले
कालक्षीयेन शब्देन फलभोग्येन नश्यति” याज्ञ० १० । ३ कालेन
क्षते “सर्वे कालक्षीये मन्थे कालो हृत्तन्त्रः” पुरा० ।

कालकेश पु० कालकायाः अपत्यम् टक् । दानवभेदे तत्कथा
यथा “पुरा क्षत्रिये घोरा दानवा युद्धदुर्भेदाः । कालकेशा
इति ख्याता गणाः परमदाक्षिणः” इति भा० व० १० । १ अ०
इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य बधे तेषां ससृष्टुर्गीत्ययं
रात्रौ च नानासुत्याश्रमहिंसा दिशः पुनः ससृष्टुप्रवेगो
वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमग्निना तेषां ससृष्टुपस्य
दुर्गस्य गोषणे क्षते देवैस्ते भागिनास्तदवशिष्टाश्च “कालकेशाये
केचित् हिरण्यपुरवासिनस्तं व्यज्जनेन निहताः इत्युक्तम्
हरिवं० १० । २ अ० यथा “चतुर्दश भूतान्यन्यान् हिरण्यपुर-
वासिनः” इत्युपक्रम्य १० । ४ अ० तत्रैव “भरीचिर्जनयासास
सहता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेशांश्च दानवाप्ते
सहयन्तः । अर्धव्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
क्षताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना” । कालाया
अपत्यम् टक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेशो स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा० ङीप् ।
नील्याभोपधौ शब्दचि० २ शृङ्गाके गयुक्तस्त्रियाच्च ।

कालक्षेप पु० कालक्षेपः क्षेपणम् । १ कर्तव्यकर्मकाललङ्घने
२ कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे “संस्तुतो विप्रचित्तिय कालखञ्जाश्च
दानवाः” भा० स० ८ अ० वरुणसभ्यकांतेने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-ल्य । यक्षति हृदयस्थे
रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० कालं खण्णं खण्डम् । दक्षिणकलिस्थे मांस-
खण्डे अमरः । हेमाद्रिष्टते कालप्रतिपादके उपन्यभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यस्यभायां शब्दचि० तस्या
नदीपुङ्गवात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः क्षणो गन्धो गन्धवद्द्रव्यम् । १ काला-
गुर्वाणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेभः । २ काललेभे
कालकलायां च । ३ कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयवर्षभवे अर्चिष्यजकारके ब्राह्मण-
विशेषे “आलेयः कुण्डजडरोहिजः कालघटस्तथा” भा०
व्या० ५ । २ अ० । [भेदे रत्नमा० ।

कालकृत पु० रैषदखटूतः कोः का । (काशकांसेदा) टक्-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते द्वादशारे
कालचक्रभेदे । (उत्सर्पितुं) शब्दे १ । ३ प्र० विष्टितिः ।
कालचक्रमिवानिर्णयं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणादुक्ते
ज्योतिषकाधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले ।
“यथा कुलालवज्रेण भ्रमता स्रजं भ्रमतां तदाश्रयाणां
पिषोलीकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽपलभ्यमानत्वात्
एवं नक्षत्राणां गतिरपलब्धेन कालचक्रेण भ्रवं मेरुञ्च
दक्षिणतः परिधावता स्रजं परिधायमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां पञ्चाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्वन्तरे
चोपलभ्यमानत्वात्” । भाग० ५ । २० । ८ श्लो० । भा० व०
१ । ६ । २ अ० कलाकापादिवभागसुता “एतेषां चरन् पार्थ !
कालचक्रमन्ततः । यद्वयं सुमहान्तेजाः सविता परि-
वर्त्तते” प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

“पराशर उवाच । व्यख्यातमेतद्मङ्गलाश्लेषस्थानं
तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां श्रद्धा-
मे । योजनानां सङ्ख्याणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः ।
द्वितीयादशस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटि-
स्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तं तस्याज-
स्तत् चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमतिं सङ्घाते वसुं नि-
व्यक्तयात्मके । संवत्सरभये कर्तुं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिंशत् सङ्ख्याणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चा-
ध्यानि सार्द्धानि सान्दन्त्यं सङ्घासते ! । अजप्रमाण-
सुभयोः प्रमाणं तदयुगाद्भयोः । हस्तोऽक्षस्तदयुगं द्वि-
धवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मान-
सावले । हयाश्च सप्त कन्दारि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च दृष्टुर्गणजगतां त्रिष्टुवेव च । अन्तुष्टुप्
पङ्क्तिरित्येताम्कन्दर्गसि हरयो रवेः । मानसोत्तरगौले तु
पूर्वतो वासशो पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्या
वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तार्षा नःमानि मे
शृणु । वस्त्रेऽसारा शक्रस्य, यास्या संयमनी रूता ।
पुरी सुखा जलेगस्य, सोमस्य तु विभावरौ । काशकृतौ
दक्षिणतः विष्णुपरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान्
मानुष्योतिषां चक्रसंयुतः । अक्षोरात्रव्यवस्थानकारणं
भगवान् रविः । देशयानपरः पन्थायोगिनां केशसंज्ञेय ।
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यर्थास्थितः । सर्वं द्विष्टेपु
मैत्रेय ! निगार्हस्य च सम्पन्नः । उदयास्तमनर्द्धौ सर्व-
कालञ्च सम्मुखे । दिगास्तु शेषास्तु तथा मैत्रेय ! विद-
यास्तु च । रथैव दृश्यते भावान् स तेषां हृदयः श्रुतः ।

तिरोभावश्च यत्नंति यत्नः साक्षमनं रवेः । नैवासासनम-
कस्य नोदयः सर्वदा भवतः । उदयास्तमनाम्नं हि
दर्शनादर्शनं रवेः । यक्षादीनां पुरे तिष्ठन् अग्नयेन पुर-
तयम् । विकर्षां हौ विकर्षस्यस्त्रीलोकां कान् हे पुरे तथा ।
उदितोर्वह्निमानाभिरामध्याङ्गास्तपन्विः । ततः परं ह्यसनी-
भिर्गोभिरस्त नियच्छति । उदयास्तमनाभ्यास्तु कृतं पूर्वा-
परे दिवौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः ।
अतः पराहुरैर्भेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये सरोच-
योऽर्कस्य प्रयाति ब्रह्मणः सभा । ते ते निरस्तास्त-
ङ्गासा प्रतोपस्तयान्ति वै । तस्यां दिव्यस्तरस्यां वै दिवा-
रात्रिः सदैव हि । सर्वेषां ह्योपधाणां मेरुस्तरतो
यतः । प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तकृच्छति भास्करे ।
विश्वग्निसमोरात्रौ वज्रैरेकः प्रकाशते । वज्रिपाटस्तथा
भानुं दिनेष्वाविशति हिज ! । अतीव वज्रसंयोगादतः
सूर्यः प्रकाशते । तेजसी भास्वताग्नेये प्रकाशोण
स्वरूपिणी । परस्परानुप्रवेशादापायते दिवानिशम् ।
दक्षिणोत्तरभूम्यङ्गे ससृत्तिर्गति भास्करे । आताम हि
भवनप्रापोनक्षत्रः प्रवेशनात् । दिनं विशति चेन्नाम्नो
भास्करेऽस्तसुपागते । तस्माच्छुक्लैर्भवन्त्यापो नक्षत्रः
प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः ।
विंशद्भागस्तु मेदिन्यास्तदा मोहूर्त्तकी गतिः । कुलाच-
चक्रपर्यन्तो अमन्त्रेव दिवाकरः । करोत्यतस्तदा रात्रिं
सिद्धन्तेदिनौ हिज ! । अयमस्योत्तरस्यादौ मकरं याति
भास्करः । ततः शुक्लं मीनं रागे राश्यान्तरं हिज ! ।
तेषु तेषु भुक्तेषु ततो वैधुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता
कुर्वन् ह्योरात्रं ततः सप्तम् । ततोरात्रिचयं याति वज्रं
च दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्थाने परं काठासुपागतः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलाचचक्र-
पर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा
शीघ्रं प्रवर्तते । अतिवेगितया काचं वायुम गमनाञ्जकम् ।
तस्मात् प्रजरां भूमिञ्च कालेनान्येन गच्छति । सूर्योऽहं द-
शभिः श्रेष्ठ्यान्मूर्त्तं देक्षिष्यायने । तयोदशाहं मन्त्राणामङ्गा-
चरति वै हिज ! । सुहृत्तैस्तावद्व्याणि नक्षत्रपाटंगैश्चरन् ।
कुलाचचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तयोदगयने
सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दृष्टेण कालेन भूमि-
मत्यन्तु गच्छति । अष्टादशसुहृत्तं यदुत्तरायणपथिमम् ।
अहर्भगति तज्जाभिचरते मन्दविक्रमः । तयोदशाहं
मह्यं तज्ज्याणां वरते रविः । सुहृत्तैस्तावद्व्याणि रात्रौ

हादयभिचरन् । अश्विनन्दतरं नाभ्यां चक्रं भवति वै यथा,
मृतपिशुवश्चक्रमध्ये भ्रुवो भवति वै तथा । कुलाचचक्रना-
भिस्तु यथा तल्लेव वसति । भ्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तथैव
परिवर्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये अमनोर्गण्डव्यानि तु ।
दिवा नक्षत्रं सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाङ्गि
यस्मिन्नेव यं प्रा नक्ष्रं तदा गतिः । शीघ्रा निशि
यदा सा च तदा मन्दा दिवा गतिः । एवं प्रसाधेभैवैव
मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण योभङ्गे सप्तसा
राशयो हिज ! । वज्रेव राशीन्यो भुक्ते रात्रावत्यां च वज्र-
दिवा । राशिप्रमाणजनिता सुखदीर्घान्विता हिज ! । तथा
निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनः देदीर्घसुख-
त्वं तज्जोगेनैव जायते । उत्तमे प्रक्रमे शीघ्रा निशि
मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ।
नरपतिजयचर्थोक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये २२चक्रभेदे तत्-
स्वरूपं चक्रमण्डे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते
रजतमये ४२चक्रभेदे यथा

“चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सप्तारश्मिमयात्मकम् । कृत्वा
मूर्त्तिं शरद्वन्द्वरश्मिमध्यान्तरस्थितम् । तत्कृमांशानि तु
रौप्याणि मालेषु च समन्ततः । एवं ध्यानवतस्तज्ज
स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा
विपददक्षिणम् । तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमष्टत्यमपि व्रजेत् ।
स्वयञ्चाकृतसंघातपूर्णकः यस्तिस्थितः । काचचक्रमिदं
नाम्ना दानं कृत्य विनाशनम् । इदमेव राजतं चक्रं
रश्मिजालसमावेशनम् । अपश्चतुर्विंशाय ददामीति
समुच्चरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एवं कृते विनश्यति अपश्चत्यर्चं संशयः । ततस्तस्मात्पट्टा
देयमपश्चत्यभ्यामनैः । अष्टादशोपपक्षेर्वा महापत्-
ततैरपि । ततो गृह्योक्तिविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
जुहुयात् काचनान्ना तु यतमष्टोत्तरान्तैः । ततस्तु
भोजयेद्भक्ष्या विप्रान् हादयसंख्यया । स्वयमक्षारखणं
भुञ्जीत सकदेव हि । एवं कृते नरोन्मं चिरं जीवेत् संशयः ”
रव्यादिशरे नक्षत्रयोगभेदात् ५ दण्डभेदे कालदण्डशब्दे
विशतिः । [ज्योतिर्विद् देवसे ।

कालचिन्तक पु० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति-ष्युक् ।
कालचिह्नं न० काचस्य लघोर्ज्ञापकं चिह्नम् । लघुज्ञापके
लक्षणभेदे । तज्ज्याणुक्तं काशिसं० ४१अ० यथा

“वदामि कालचिह्नानि जायन्ते याति देहिनाम् ।
लघ्वो निकटमपक्षे सुने ! तानि निशामय । दशनासा

कुटे यस्य वायुर्वीति दिशानिगम् । अखण्डमेकं तस्यायुः
 स्यत्वञ्जयेण हि । हाहोरात्रं त्राहोरात्रं रवि-
 र्वर्हति सन्ततम् । सार्द्धैकः सन्त्येह जीवितावधिच्यते ।
 वष्टेनासापुटयुगेदवाहानि निरन्तरम् । वातचेत् सहस्र-
 क्रान्तिसया जीवेद्दिनत्वयम् । नासाः कर्तव्यं हित्वा
 मातरिणा सुखादहेत् । संशेद्दिनत्वादव्याक् प्रयाणं
 तस्य चाध्वन । सूर्योऽसमभराणस्यो जन्मस्थे निशा-
 चरे । पाण्यः स कालो दृष्टव्यो यदा यास्ये रविर्वहेत् ।
 अकक्षादेव तत्काले मृत्युः सच्चिद्विदो भवेत् । वज्रनी-
 यः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा । अकक्षादीकृते यस्तु
 पुरुषः कणपिङ्गलम् । तस्मिन्नेव क्षणे गुप्ते सजावेद-
 त्तरहयम् । यस्य धीर्जं मलं मूत्रं, क्षुत्तं भूतं मललया ।
 इहैकदा पतेयस्य अञ्जलस्यायुरिष्यते । इन्द्रनीलनिभं
 व्योम्नि नागउन्दं यद्वर्तते । इतस्ततः प्रहसरं घण्टासं
 न स जीवति । व्यभेदं हि वारिपूणांस्तुः पृथङ्गद्यदिशा-
 करम् । फक्तृत्याः पृथङ्गद्यदिशा पश्येत् घण्टासजावनः ।
 अरुन्धतीं भ्रूवज्जै विष्णोः स्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
 मृत्युर्नोपश्येत्तु मातृमण्डलम् । अरुन्धती भवेज्जिह्वा
 प्रवो नासापस्रज्यते । विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्राग्नौ
 चाटमण्डलम् । वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुच्छादिरसस्य
 हि । अरुण दन्त्यभावं घण्टासेन स मृत्युभाक् । घण्टास
 मृत्योर्नित्यस्य कण्ठोऽसन्नारदा । शुष्यन्ति सततं तद्वदि-
 ष्कायान्तालपञ्चमाः । दन्तः करजनेत्राभ्यां नास्तिमानं
 भजन्ति चेत् । स हि कीनाशनगरीं वष्टे भासि प्रजंक्षरः ।
 संप्रपृच्छे निधुवने मध्यान्ने जीति चेक्षरः । निश्चितं पञ्चमे
 भासि धर्मराजातिर्धर्मवेत् । द्रुतमाकृत्य सरटस्त्रिवर्षी
 यस्य भक्षकम् । प्रयाति, याति तस्यायुः घण्टासे सम्पर-
 लयम् । सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति ।
 सरणी च करो वापि त्रिमासन्त्यस्य जावितम् । प्रतिविम्बे
 भवेद्यस्य पदङ्गण्डपटाङ्गति । पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्च-
 काशान् स जीवति । कस्या प्रकम्पते यस्य देहवन्धोऽपि निश्चले ।
 क्षतान्द्रूता बभ्रन्ति चतुर्थे भासि तक्षरम् । निजस्य प्रति-
 विम्बस्य नीराजस्रकृटादिप । उत्तमाङ्गजयः पश्येत् स माभे-
 न विनश्यति । सतिध्वंस्योऽस्रवलेऽणः धनुरेन्दं निर्गच्छते ।
 रात्रौ, चन्द्रद्वयं पापि दिशो द्वौ वा दिशकरो । दिवा च
 तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितरकम् । दुग्धपञ्च चतुर्दि-
 श्चाकं कोदण्डमण्डलम् । भूवहे भूधराये वा गन्धर्व-
 नगरोदयम् । दिवा पिशाचस्त्यस्य एतं पञ्चत्वहेतवः ।

सर्वेषु तेषु चिह्नेषु यदीकस्य जीवते । तदा मासावधिच्युः
 प्रतक्षेत नचाधिकम् । करावरुण्यवन्तः श्रेयोति न यदा
 ध्वनिम् । स्थूलः क्षयः क्षयः स्थूलस्तदा मासाश्चिह्नसंते ।
 यः पश्ये दाक्षन्यम्भायां दक्षिणाशासमाश्रिताम् । हिमनि
 पञ्च जगित्वा पञ्चत्वसुपयाति सः । प्रोक्षते भक्ष्यते वापि
 पिशाचासुरवायवैः । भूतैः प्रेतैः श्वभिर्यक्षैर्भोगोमादुस्तर-
 श्चकरैः । सरभैः करभैः कीर्यैः श्येनैरश्वतरैर्दकैः । स्वप्ने स
 जावितं त्वक्का वर्णानि यमभीकते । गन्धपुष्पांशुकैः शोणैः
 स्तन्ननु भूषितादरः । यः पश्येत् स्वप्नसमये सौष्टौ-
 मासान्नित्यहो । पञ्चराशिञ्च वल्मीकं यूपं दण्डम-
 चापि वा । योऽधिरहति वै स्वप्ने वष्टे भासि स नश्यति ।
 रासभाकृदमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च सङ्गुतम् । नायमानं
 यमाशं यः स्वप्ने पश्येत् स्वप्नं जानु । स्वभौली स्तनौ
 यापि यः पश्येत् स्वप्नोत्तरः । तृणानि शुष्ककाष्ठानि
 वष्टे भासि न तिवति । लोहदण्डधरं क्षणं पुरुषं क्षण
 वाससम् । स्वयं योऽप्ये स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासाञ्च लङ्घ-
 येत् । काला कुमारी यं स्वप्ने बभ्रंयाङ्गाङ्गपाशकैः । स
 मासेन समीक्षेत नगरीं यमनोषिताम् । नरो यो वानरा-
 दृष्टं प्रयान् मार्गो दिशं स्वपन् । दिनं स पञ्चमैरेव
 पश्येत् संयमनीं पुरीम् । कपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः
 कपणोयद । इतिविहितं चेत्प्राकदा पञ्चत्वम्वर्तते ।
 एतानि कालचिह्नानि मन्यन्त्यानि बहून्त्यपि । ज्ञात्वाभ्य-
 स्तेसुरोयोगमथवा काशिकां श्रयेत् । न कालवद्भुनोपायं
 हनेन्यमवयः स्यहम् ।

कालजोषक वि० काले यथायोग्यकाले जुपते भोजनादि
 जप-खलम् । यथायोग्यकालेऽल्पकारादिना तृप्ते गोप
 भेदे “वाहोका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः”
 भा०मी०६७० ।

कालज्ञ वि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालावयवं वा
 “जानाति-ज्ञा-क । अक्षितसमयाभिज्ञे ” अन्त्याकृती
 हि नारायणमकालज्ञो मनोभवः ” श्रुः । “तजः क्षमा या
 नेकान् कालज्ञस्य मङ्गीपतेः” भाषः । २० कालकलाज्ञान-
 युक्ते ज्योतिषिके च ।

कालज्ञान न० । कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे ख्युट् ६त० ।
 सौरागमाद ज्योतिषास्ते “विदितं चे कया भावकोचित-
 क्षपसा ह्यहम् । दद्यां कालाद्ययं ज्ञानं पक्ष्याणां चरितं
 तथा” इत्युपक्रम्य कृ०सि०मयनामासुराय स्वांगपुरुषद्वारा
 कालज्ञानमुक्तम् । भावे ख्युट् २ योग्यसमयज्ञाने च ।

काशो नृत्त्युत्थितेऽनेन करणे स्युट् । श्रुत्युत्थापके चिह्न-
भेदे कालचिह्नयन्त्रे तत्प्रोक्तम् । “कालज्ञानं ततः प्रोक्तं
दिशोदास्य वर्णनम्” कार्याख्ये अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालक्षर ४० कालं जरयति जृ-णिव्-अच् बा० चम् । पर्वत-
भेदे “सप्त व्याधा दशाष्टौ नृगाः कालक्षरे गिरौ भार०
पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा० व० ८५ अ० । “तत्र
कालक्षरो नाम पर्वतो लोकप्रियतः । तत्र देवहृदे
स्नात्वा गोवृक्षफलं लभेत् । यः स्नातस्नापयेत्तत्र गिरौ
कालक्षरे नृपः । स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ।
ततो गिरिशिखरे चित्तकूटे विशास्यते !” । तेनास्य
चित्तकूटपर्वतस्यार्थं गम्यते । तत्र मासं कृतस्नाने
दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा० अतु० २५ अ० । “गङ्गा-
यन्त्रयोक्तार्थं तथा कालक्षरे गिरौ । दशाश्वमेधाना-
मिति तत्र मासं कृतोदकः” ।

अयं नृ भूमिसध्यस्थरेखातः प्रास्थं दिशि वर्त्तते यथा
भा० व० ८७ अ० । “पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् । राजर्षिगण-
सेविताम्” इत्युपक्रम्य पूर्वदिक्स्थतीर्थकथने “प्रयागमिति
विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र !
तत्राश्वमेधो नृप । तत्तथा तापसारगदं तापहृत्पथोभ-
तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालक्षरे महां” ।
इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य क्लीबत्वमपि । “कालक्षरं
महासच्च तथा वदिरकाश्रमः” इति काशी० भौमतीर्थकथने
ई० तथाप्रयोगात् । २ योगिवक्रमेणोक्ते । ३ भैरवभेदे मेदि० ।
४ देशभेदे धर० । स च कालक्षरगिरिकल्पजनपदा-
वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च
बुद्धिः । कालरङ्गक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जरयति
जृ-बा० खच् । ५ कालस्य नृद्योर्गिरिके त्रि० । “इन्द्र-
याणां हि सर्वेषां वश्यात्मा चलितामृतिः । आत्मनः
सम्पदानेन सत्योर्मृत्युमुपाश्रुते । आहत्य सर्वसङ्कल्पान्
सत्ये चित्तं निवेशयेत् । सत्ये चित्तं समावेश्य ततः
कालक्षरो भवेत्” भा० शा० २४ अ० । कालं मृत्युं जरयति ।
मृत्युञ्जये ईशिवे तस्य पत्न्या ङ् प् कालक्षरी ङ् चण्डिकायां
स्त्री धर० । स्वयं तज्जारकत्वे तु टाभवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि० अतिशयेन कालः क्षणः तमप् (तरप्) वा ।
अतिशयकृत्वा । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन कालो इतिविधौ
पुंस्त्वत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमासदृशे राजनि० ।
कालताल ५० कालतायै अलति पथ्यामिति अल-अच् ४ त० ।
कालतिन्दुक ५० नि० कर्म० । कुपीलौ राजनि० ।

कालतीर्थं न० कोशलाख्ये तीर्थभेदे । “कोशलान्तु समासाद्य
कालतीर्थास्तस्येत् । दृषभैकः दशफलं लभते नात्र संशयः”
भा० व० ८५ अ० ।

कालदण्ड ५० कालपापकोदण्डः । व्योम्निोक्ते वारादियोगभेदे
स च वाराविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन
“आनन्दः कालदण्डोऽथ धृष्टो धाता शुभापहः ।
ध्वङ्को ध्वजाख्यं श्रावत्सवज्रसुद्वरकलकाः । विवे-
मानसपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्खः । कालः विद्धिः शुभा-
मृतसुसलातङ्कुट्टराः । राजसाख्यशरस्यैर्वर्षमानाः
क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्तृताविंशतिसंख्य-
काः । रविशरे क्रमादेते दाक्षभादिन्द्रमाहिधौ । सार्पा-
ङ्गामे, बुधे हस्तामौत्वभादेवमन्त्रिण । वैश्वदेवाङ्गु-
क्षुते वाक्पाङ्गास्करात्मजे” । अयमर्थः आनन्दादयः
अष्टाविंशतिर्योगा अतः साजित्कानामाश्चिन्यादीनाम-
ष्टाविंशतिरिह पृच्छन्म् । तथा च रविशरे अश्विनी-
नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-
दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं शोमशरे
मृगातप्रायावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः ।
तथा भौमे अश्वे पातः ६ इत्यादि । बुधे हस्तातः १२, गुरौ अतु-
राधातः १७, गुरौ उत्तराषाढातः २१, शनौ शतभिषातः २४ ।
शुक्रवर्ज्यदण्डादिकुतुम्बे सुङ्गा० च० “ध्वाङ्के यन्त्रे सुदरे चेपु
नाड्यो वर्ज्यावदाः ४५ द्वात्रिंशत् गदेऽद्याः ७ । धृष्टो ऽकाये
मौसले श्रुतं दे रकोमृत्युत्पातकालाय सर्वे” । तस्या-
पवादोर्विशेषनोक्तः “सूर्याश्चतुर्थे दशमे च पठे हिर्लुके
विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भानुगतर्कयोगाः कुयोग-
विध्यंसकराः शुभेषु” ।

कालदन्तक ५० कालोदन्तोऽस्य कप् । वास्तुकिजले सर्प-
सत्वनष्टे १ नः शभेदे । “हिरण्यबाहुः शरणः तत्तकः
कालदन्तकः । एते वास्तुकिजा नागाः प्रतिष्ठा हव्यवाह-
नः” भा० आ० ४५ अ० । ७ कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म ५० इ० त० । १ नृत्त्यौः अमरः । अप्राप्तवति तस्मिन्सु
धौः न पुंस्त्वपि । स राजा शान्तुर्धीमान् कालधर्ममुपैय-
वान्” भा० आ० १०२ अ० । कालस्य नृत्तविशेषस्य धर्मः
इ० त० । २ समयस्य समावेष्टत्वादिकालस्य धर्मो च ।

कालधर्मन् ५० कालस्यैव हिंसाशालितया धर्मोऽस्य अविच्-
समान० । नृत्त्यौ । “स पाण्डुः कालधर्मिणः” भा० आ०
१०४ अ० । एताश्चैताः प्रजाः सर्वाः दत्तकन्यास्तु ज्जिरे ।
कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्मिणा हरि० २१२ अ० ।

कालनर पु० अनुवंशे नृपभेदे । १ अनोः सभानरचक्षुः परे-
क्षुच त्वयः सुताः” सभानरात् कालनरः खञ्जस्तत्सुतः
युभः” भा० ८, २१, २३० । कालः कालचक्रं राशि-
चक्रं नर इव । येषादिहादशराशिरूपमस्तकादप्रकृत्युक्ते
२ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे
सदसद्व्यङ्ग्ययोगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “काल-
नाथाय कलाय क्षयायोपन्याय च” भा० शा० २८६४०
दशप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्तने ।

कालनाभ पु० कालः कण्ठः नाभिरस्य संज्ञायाम् अचक्षमां ।
हिरण्याक्षसुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताः पञ्च विहांसः
सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० १३५० ।
१ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च”
हरि० १३५० । अथञ्च सैहिकेयः यथोक्तं तत्रैव
“सैहिकेया इति ख्यातास्त्वयोदश महाबलाः । व्यङ्गः शल्यश्च
भक्तिकौ नभश्चैव महाबलः । यातापिनस्तुचिश्चैव इन्वल्गः
खलुमस्तथा । आश्लिङ्गो नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
राक्षस्यैस्तु तेषां ये सूर्यचन्द्रप्रमङ्गलः ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः
आज्ञा नि+युज-घञ् । । देवाज्ञायां ० कालकृतनियमश्च
कालनिर्यास पु० नि० क० । गुग्गुलौ रत्नमां तस्य निर्या-
सैष कण्ठप्राप्तथावत् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्पुर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे
तदुत्पत्त्यादिकथा हरि० १०३० यथा—
“पूर्वदेवभयं सुखां भारताग्निजतं महत् । काल-
नेमिरिति ख्यातो दानवः प्रखड्डयत । भास्कराकार-
सुकुटः शिञ्जिवाङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्कायो महा-
राजतर्षवृतः । शतप्रहरणोदयः शतबाहुः शतामनः ।
शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कले
महति संयुक्तो निदाव इव पावकः । धूमकेतो हरिश्च
शम्भुर्द्वालौष्ठपुटामनः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नास-
यन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् ध्येयं क्षिपन्
पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् सुखनिःश्वसैर्मृष्टिभाजोभला-
हकान् । तिर्यगायतरत्नाजं मन्दरोदप्रवर्चसम् । दिघ-
जलमिवायानं स्रजान् देवगणान्मृषे । तर्जयन्
सुरगणान् छादयन् दिगोदगं । संवत्काले हृदिपतं
दत्तं सत्यमिषोत्थितम् । सुतलेनेष्प्रायवता विपुलाकुलि

पर्वणा । मात्स्याभरणपूर्वेन किञ्चिद्विहितवर्णाया ।
अश्विदेवापहस्तेन दक्षिणेन वयुधता । दानवान् देव-
निहतावृत्तिवधमिति श्रुयन् । समरे कालनेमिं तं
द्विपतां कालनेमिन् । वीक्षन्ते च सुराः सर्वे भयविह्वल
लोचनाः । तं वीक्षन्ति च भूतानि क्रमन्तं कालनेमिन् ।
त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोऽयम् प्रथमं
पादं भारताधूर्णितान्वरः । प्राक्तामदसुरोयुद्धे लाचयन्
सर्वदेवताः । स मयेनाहरेन्द्रेण परिष्कृतः क्रमन् रात्रे ।
कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विध्य-
धिरे देवाः सर्वे सैन्द्रपुरोगमाः । इहा कालमिवायानं
कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्पराक्रमसङ्गा ४८ अ० “तमप्रतिपक्षान्
समानं सूर्यवर्चसा । चक्रसुदृश्य समरे क्रोधदीप्तो
गदाधरः । स सृष्ट्यान् दानवं तेजः समरे स्नेन तेजसा ।
विच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च बद्धं
शतं घोरं शान्तिचूषादृष्ट्वासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण
प्रमत्ताय बलाद्धरः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता ।
“कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराणाञ्चि शार्ङ्गिणम्” रघुः का-
लनेमिबन्धे युद्धे युद्धे त्रिपुरवातने” दुर्गाचौपडातिः ।

कालनेमिन् पु० कालस्यैव नेमिरस्यस्य मीढादेराकर्तगण-
त्वात् इति । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन-भूते
क्षिप् ६त० । विष्णौ त्रिकां तेन तस्य वधकथा काल-
नेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् दव-
रातय वीर्यवान् । ऋजोक्षय शकुन्तल वधुः कालपथ-
स्तथा” भा० आनु० ४४० विश्वामित्रपुत्रकीर्तने ।

कालपथ्य पु० कालं कण्ठं पथमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्यय पु० कालस्य पर्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त० ।

१ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य
२ शुभदायकत्वे च । “स(कर्णः) हि तेषां मङ्गाधीयौ
दीपोऽभूत् हनमहाबलः । भिक्षुनौका यथा राजन् ! द्वीप-
मासाद्य निर्हताः । भयनि पुरुषव्याघ्र ! नायिकाः काल-
पर्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा०
वि० ७७४० । शकालक्रमे च ।

कालपर्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्वतभेदे
“स(रायणः) निश्चिद्य ततः कल्यं कसारम् (शूर्पनक्षाम्)
उपसान्वय च । कर्णमाचक्रमे राजन् ! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विधिम् । त्रिकूटं स्वमतिक्रम्य कालपर्वतं
 जेव च । ददर्श सकरावाचं गङ्गापरोदं सहोदधिम्”
 भा०व० २७६ अ० ।

कालपालक न० कालं ज्ञापयन्त्यं समयं वा पालयन्ति पाल-
यन्तु । १ कङ्कुष्ठमृत्तिकायास् राजनि० तस्याः ज्ञापयन्त्यात्
तथात्वम् । २ समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् ।
कालपीलु पु० नि० कर्म० । पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र० ।
कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य । “गुणैरेणसमयः काल-
पुच्छोऽनभिरीरितः” कात्या० स्मृत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । य च जूलचरत्वेन सङ्गते उक्तः
जूलचरगण्डे विद्यति ।

कालमुत्पत्तिः ५० कालः कालचक्रं पुरुष इव । सेषादिद्वादश
राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे
ऋषाचक्रभेदे । तस्य च जन्मादौ शुभाशुभनामाय
व्याज्जादिविभागः, तथा वृहज्जातके उक्तं यथा “शीघ्रं
सप्तवाङ्महद्दयोदराणि कटिस्तितुहःसंज्ञकानि । जातु
अङ्गुष्ठे च ऊरु चरणाविति रागयोऽजादयः” तस्यार्थः ।
“मेघः शिरोद्वयोक्तं मियुनं बाहुयुग्यकम् । कर्कटो-
द्वयञ्चैव सिंहसूदरमेव च । कन्या कटिस्तुला वस्ति-
वस्त्रिको गुह्यमेव च । धनुर्लङ्घनं गङ्गा जातु कुम्भोजङ्घे
प्रकीर्तिते । भीमः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु” ।
ततश्च यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुस्ये
लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्पप्रम् ।
सम्प्रेक्ष्यैककाण्यभेदेनाङ्गविशेषः तत्तद्देवकाण्ये सदसदुप-
योगेन फलविशेषश्च वृहज्जाऽऽ उक्तः यथा । “कं दृक्-
श्रोत्रमसाकपोलहनवी पङ्क्तश्च होरादयस्ते कण्ठांसक-
बाहुपाशं हृदयक्रोडाणि नाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नयुदे
ततश्च वृषणावूक ततो जातुनी-जङ्घाङ्घ्री शुभयत्न
वाममुदितैर्देवकाण्यभागैस्त्रिधा” वचनस्यायमर्थः त्रिभि-
र्देवकाण्यभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः । तत्र प्रथ-
मेन देवकाण्येन मूर्द्धाद्याङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन
वक्ष्यादि । तत्राप्युदितैर्देवकाण्यभागैर्वाममङ्गमुदितैर-
दक्षभागस्यैर्देवकाण्यमित्यर्थः । तथाच लग्नात् द्वाद-
शैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः अदितभागस्था दृष्ट्याः ।
अनुदितभागस्थोऽदृष्टः सच लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
पञ्चमषष्ठसप्तमांशमेव भागस्यः । तथाचायमर्थः प्रथमे देव-
काण्ये लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे
दशौ, तृतीयेकादशयोः दक्षवामत्रोते, चतुर्थपञ्चमयोः

दक्षवामे मासे, पञ्चमनवमयो, दक्षवामकपोली, षष्ठा-
ष्टमयोः दक्षयामे हनू, सप्तमं सप्तम् । उन्नये द्वितीये
त्रैककाणे लग्नं कथ्यते, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्तन्मौ,
तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे
पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः
दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः । उन्नयस्य तृतीये
त्रैककाणे लग्नं वसिष्ठः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-
द्वादशयोः दक्षवामौ शिखण्डाभागा, तृतीयैकादशयोः
दक्षवामौ ऊरु । पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जाहुनी ।
षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे ऊष्णि, सप्तमं पादावति । इति
महीधरकृतव्याख्यातुसारः । तत्फलमाह तत्रैव “तस्मिन्
पापयुते द्रुपं, शुभयुते सौम्यं, हि सच्छादिद्युत ।
सर्वांशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्वादन्य-
थाऽऽगन्तकः । मन्दे खानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे,
बुधे (पापयुते) भूमयः, सूर्ये काष्ठचतुष्पटाक्ष, हिमगौ
(हीनचन्द्रे) शृङ्गप्रज्जजोऽन्ये शुभाः” । कामसूत्रः
प्रतिपाद्यतयाख्यस्य अथ । २ उद्योतिःशास्त्रे “किन्त्वस्य
कालपुरुषस्य महार्णयस्य गच्छेत् कदाचिदन्धर्ममसाऽपि
पारम्” इति तत्फलः । कर्म । ३ कण्यपर्वपुराणे ; कालः
पुरुष इति । दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे शकलरूपेन्द्र-
मूर्तिभेदे १० तत्प्रकारो हेमा ८० ख० उक्तो-
भविष्यो १० यथा
“काख्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
सुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भदाय च । श्रेयं निष्कथतं
पार्थ ! दानेषु विधिरुच्यते । मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेन
नाधमः स्मृतः । मेघ्याञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु
च । एवं वृक्षे रथेऽण्डे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ।
अगस्त्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौर्यार्णकोविधिः । अतोऽप्यन्तेन
योदयात् महादानं मराधपि । प्रतिवृत्त्याति या तस्य
दुःखयोकावहं भवेत् । पुण्यान्दनमथासाद्य सूनिभागे
समे शुमे । चतुर्हस्त्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा पाण्डु-
नन्दन ! । पुमान् कृष्णातलैः कार्यारौप्यदनः सुवर्षटक्” ।
सुवर्षादिपरीमाणमतं यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
खड्गोद्यातकरोदीर्घजयाकुलुमकुण्डलः । रक्ताम्बरधरः
खम्बी शङ्खमालाविभूषितः । तीक्ष्णसिपुलीबन्धेन विस्त्र-
ग्दारिकटीतटः । उपानद्भुगयुक्ताङ्गुलिः कण्ठकम्बल-
पार्श्वगः । श्दहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा ।
एवंविधं नरं कृत्वा श्दहीतकुसुमाङ्गुलिः । यजमानः

प्रसङ्गात्ता इमं मन्त्रद्वयोरेव । सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्न-
वेद्यं विनिवेद्य च । सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्य तेन
चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुमत ! ।
उजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवस्य तथासुखम् । यदु-
च्यते तव विभो ! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा
तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासो-
भिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य
विषज्जवेत्” । दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकाम् “व्यनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य
न च ध्यापिक्तं भवेत् । भयत्यव्याहृतैश्चर्यः सर्वबाधा-
विवर्जितः । देहान्ते स्वर्यभवनं भिक्षा याति परं
पदम् । पुण्यकथादिज्ञानस्य राजा भवति धार्मिकः ।
सत्यराजी त्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसम्पत्तिः । संपूज्य
कालपुरुषं विधिगृह्णाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतु-
भूतम् । रोगालारे सकलदोषघनेष्वपि देहे देही न मोह-
सुषमश्नति तत्प्रभावात्” ।

कालपृष्ठ पुं कालं पृष्ठं यस्य । १ कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे
हेमच० । [गौरा० डीप् । श्यामालतायां रत्नभा० ।
कालपेष्ठी स्त्री पिप्यतेऽसौ पिप-कर्माणि वज् कर्मां
कालप्रभातं न० कालं कृष्णं प्रभातं यत् । शरदृतौ त्रिका० ।
कालप्रवृत्ति स्त्री इत० । खगडकालस्य व्याहारारम्भे ।
मत्प्रवृत्तिकालश्च सि० श्रि० उक्तोदया
“लङ्कानगर्यामुदयाश्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं नभूव ।
सधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः”
“कालस्य व्यतीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेक-
हेलया प्रवृत्तिर्भव । एतदन्तं भवति ; चन्द्रार्कयो-
र्भादिस्थयोश्चैतस्य शुक्रपक्षादिः प्रतिपत् । अतो सधोः
सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्व-
न्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाश्च
भानोः । स चोदयः कश्चित् देये । लङ्कानगर्याम् ।
तथा तस्यैव वारेचादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभायै कृष्णभायै व्यञ्जति व्यङ्गि-
उदयसे ण्वुल् । मञ्जुश्यायां राजनि० तस्या रत्ननि-
यौक्त्वस्येऽपि क्वाथनात् पूर्वं कृष्णकाण्डत्वान्ताथत्वम् ।
कालभैरव पुं भीरोभायः कस्य भैरवं भीरुत्वं कालस्य
भैरवं मयं यस्मात् । काशीस्थे त्रियांशजे भैरवभेदे
सच श्रियतत्त्वज्ञानविघ्नरत्नज्ञानः पञ्चमशिरस्केदनाय शि-
वेन प्रादुर्भाषितः । तत्कथादि काशीख० १२ख० तद्वाक्यश्च

कपालमोचनशब्दे १६५५ पृ० दर्शितम् । तस्मान्निरुक्तिस्तत्रैव
दर्शिता यथा “त्वतो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु
कालभैरवः” । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तस्मान्निरुक्ति
दर्शिता यथा “कालवद्भावे यस्मात् कालराजस्ततो
भवान् । तस्य च काश्याः साधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा
“साधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये
पापकर्तारस्तोपां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म
चित्तगुप्तो निश्चिद्यति ॥ एतान् वरान् प्रमदहाय तत्-
क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखापेण चकर्त्त च
शिराधिपेः”

कालमगूख पुं कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूखइव । कालस्वरूप
कर्माङ्गभावादित्तापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमसी स्त्री काली मसीय पुं वत् । नदीभेदे । “मही काल
मसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी” हरि० २१६ख० ।
कालमाधवीय पुं माधवस्य माधवाचार्यस्यायं क काल
प्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः । माधवाचार्य
प्रणीते कालभेदकर्मोद्भावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमान पुं कालोमन्त्येऽसौ मन-कर्माणि वज् सुप० स० ।
कृष्णार्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । इत० २ कालपर
भाषे न० । मल-भाषे वज् कालेन कृष्णवर्णेन मालः
सम्बन्धोऽस्य । कालभाण्डोऽपि कृष्णार्जके पुं राजनि० ।
कालमुख पुं स्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कृष्णपुष्प
यानरभेदे स्त्रियां डीप् । “यस्य शाखासृगा मिला
गयूक्षाः कालमुखस्ताया” भा० प० २८५ख० । “ये च
कालमुखानाम नरराजस्योनयः” भा० स० २०ख० ।

कालमुष्क पुं कालोत्पृक् इव कारयति कै-क । घटा-
पारुलिवृत्ते रत्नभा० ।

कालमूल पुं कालं मूलमस्य । रत्नाचलकवृत्ते राजनि० ।
कालमेष्ठी स्त्री कालं वर्णं निषति स्मृतिं ते कारुणेन पिप-व्यण्
उ० स० । १ मञ्जुश्यायाम्, २ सोमाराज्यायाम्, त्रिवृति
(तिञ्चोडि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेपिका मन्त्रार्थे
मरतस्तु बालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थं तामाह ।

कालयवन पुं कर्मा० । यवनाधिपे न्यभेदे ।

“मिथ्याभिगन्तो गार्ग्यस्तु मन्थनाभिसमीरितः । गोप-
कन्द्यासुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वमसरा-
स्तस्य गोपस्त्रीषे शपारिणी । धारयासाम गार्ग्यस्य
गर्भं दुर्द्धरमच्युतम् । मानुषां गार्ग्यभार्थायां नियो-
गाच्छूलपाथिनः । स काश्यपनोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः । वृषपूष्पाईकायास्तमवहन् वाजिनो रणे ।
अपुलस्य स राक्षसु यवधेऽन्तःपुरे शिशुः । यवनस्य
महाराज ! स कालयवनोऽभवत् । स योद्धाकामो नृपतिः
पर्यष्टिर्ह्युजोत्तमम् । वृष्णाश्वककुलं तस्य नारदोऽ-
कथयद्विभुः । अक्षौहिण्या त सैन्यस्य मधुरामभ्या-
नटा । दूतं सम्भेपयामास वृष्णाश्वकनिवेशनम् । ततो-
वृष्णाश्वकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रया
मासुर्यवनस्य भयान्तदा । कृत्वा च निश्रयं सर्वे पला-
यनमरोचयन् । विहाय मधुरां रस्यां मानयन्तः पिना-
किनम् । कुशस्थलीं द्वारपतीं निवेशयितुमीप्सवः” हरि०
१६५० । “अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः ।
स कालयवनो नाम अश्वध्वः केशवस्य ह । तस्मात्तु-
टारुणं घोरां तपः परमदुस्तरम् । रुद्रमाराधयामास द्वाद-
शान्दान् यशोधनः । पलकामेण छनिनातोष्य रुद्रं सुतो
वृतः । माधुराणामभवधोऽसौ भवेदित च शङ्क-
रात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ सुनवे सुतम् । एवं
गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्धवः । माधुराणाम-
भवधोऽसौ मधुरायां विभेधतः । कृष्णोऽपि बलवानेव
माधुरो जातवानयम्” हरिवं १११५० । “वासुदेवस्तु
तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः । उत्सृज्य मधुरामाशु
द्वारकामभिजग्मिवान् । वैरस्यान् विधत्संस्तु वासुदेवो
महायशः । निवेश्य द्वारकां राजन् ! वृष्णीनाम्नास्य
चैव ह । यदातिः पुरुप्रव्याप्तो बाहुप्रहरणस्तदा ।
आजगाम महायोगी मधुरां मधुनूदनः । तं दृष्ट्वा
निर्धयौ हृष्टः स कालयवनोरुपा । प्रेक्षा पूर्वञ्च कृष्णोऽपि
निश्चक्राम महाबलः । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिहृकु-
यवनेश्वरः । न चैनमशकद्राजा पृच्छीतं योगधर्मिणम् ।
मान्दातुस्तु हृतो राजा सुचक्रन्दो महायशः । पुरा
देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः । वरेण च्छन्दितो
देवैर्निद्राजेष नृहीतयान् । आनस्य तस्य वागेवं तदा
प्रादुरभूत् किल । प्रसभं बोधयेदो भां तं दृष्ट्वेयमहं
सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्यवसाह पुनः पुनः ।
एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह । स सुरैरभ्य-
नुज्ञातस्त्विन्द्राजसपागमत् । स पर्वतगुह्यं काञ्चित्
प्रविशन् अमकर्षितः । सुजाप कालमेतं वैयायन् कृष्णस्य
दर्शनम् । तत् सर्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् ।
वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः । कृष्णोऽनुगम्यमानस्य
तेन स्तेष्वेन शत्रुणा । तां गुह्यं सुचक्रन्दस्य प्रविशे

विनीतवत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुक्तन्दस्य कैशवः ।
सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्यौ बुद्धिमतां वरः । अतुप्रविशन्
यवनो दर्शय प्रविधीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्वा-
भमासवाद सुदुर्मतिः । वासुदेवस्तु तं मत्वा
चट्टयामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रुष्य पादस्पर्श-
प्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन
तेन च । स संसृत्य वरं शक्रादप्यैकत तमप्यतः ।
स दृष्ट्वातः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्वतः । इदाञ्च
पावकस्तान्तु शुष्कां वृक्षमिवार्शनिः । क्षणेन काल
यपनं नेत्यतेजोविनिर्गतः” हरि० ११५५० । तद्वचनया
कालीयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । काशक्षेपणे
कालयुक्ता पु० प्रभवादिषट्संवत्सरान्तर्गते । द्वापञ्चाशत्तमे
वत्सरभेदे प्रभवादिषट्तीययनं ज्यो० त० उक्तं यथा
“शकेन्द्रकाक्षः पृथगाकति २२ म्रः शशाङ्कनन्दाश्चिबुगैः
४२८१ समेदः । शराद्रिवस्त्रिन्दु १८७५ हृतः स लब्धः
पञ्चावशिष्टाः प्रभवादयोऽऽद्याः । वर्षवर्जन्तु यच्छेपं सूक्ष्मैः
१२ संपूर्य खोर्भिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः खार्गिनः
हृतेऽंशे मासकादयः” अस्यार्थः । शकेन्द्रकाक्षः
शकराजावदकालः पृथक् आकृतितम्रः द्वाविंशत्या परितः
शशाङ्कनन्दाश्चिबुगैरेकनयत्यधिकं तद्व्याधिकचतुःसप्तत्यैः
समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्त्रिन्दु हृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादश-
शतैर्द्यावत्संस्थं कर्तुं शक्यते तापता हृतं कर्तव्यः स
लब्धः पूर्वशकावदः शरैर्यादिना लब्धसंस्थया युतः कार्यः
पञ्चाप्रायशेषे पूर्वयत् पञ्चाहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः
एकावशेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्जन्तु
यच्छेपं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिन्दु हृतावशिष्टं तत् सूक्ष्मैः
द्वादशभिः संपूर्य खोर्भिभिः पञ्चा हृते व्युत्क्रमत
इत्यनेन षट्कृतावशिष्टः अङ्कादगडाः षट्कृत
लब्धांगके खार्गिनहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशका-
लब्धा मासाः स्फुरिति । प्रभवादिषट्तीयपुत्रकस्य
“आद्या तु विंशतिर्वाङ्गी द्वितीया वैष्णवी चतुर्ता ।
तृतीया रुद्रदेवत्या इष्टा मध्यावसा भवेत्” इत्याद्या
तत्फलसक्तं मयिष्य पु० यथा “गोमर्हृष्यो विमश्रुन्ति वे
चान्ये नटनर्त्तकाः । बामवो यदपि देवि ! शस्यञ्च
न हि कायते । तिलसर्षपपापादिकापांसाणां महा-
घता । गोमर्हृष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्रायश्मेधतः ।
तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन
धान्येन लोकोऽयं निस्तारिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवा सोप-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ५२ वर्षफलकथने ।
 १ त० । २ कालेन कालधर्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०
 कालयोग पु० ६५० । कालसम्बन्धे । “महता कालयोगेन
 प्रकृतिं यास्यतेऽर्थावः” भा० व० १०४० । कर्मा०
 ज्यो० उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।
 कालयोगिन् पु० त्रि० कालेन योगोऽस्त्यस्य इति ११ शिने ।
 “कालयोगो महानादः सर्वकामसत्पथः” भा० श्रुत०
 १७४० । शिवसङ्ख्यनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।
 कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य
 रात्रिरिव अप्रकायकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २ प्रलयकाले
 तत्र सर्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । “यदा स देवो
 जागर्ति तदेदं चेते जगत् । यदा स्विपति शान्तात्मा तदा
 सर्वं प्रलीयते” इति मनुना प्रलयकाले सर्वचेष्टारा-
 हित्योक्ते स्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । २ दुर्गामूर्तिभेदे सा
 च “कालरात्रि मधोवर्षे सप्तगणसूदनीम्” इत्युपक्रम्य
 मन्त्रमहोदधौऽन्तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं
 दृश्यम् । “शक्तिभिः संहिता दुर्गा कार्थी रक्षति सर्वतः ।
 ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः” काशीख०
 “कालरात्रिर्महारात्रिर्भोजरात्रिश्च दारुणा” देशीभा०
 व्याकृतञ्चैतद् गुप्तत्वात् यथा “कालरात्रिः सर्वजन्तु-
 मरणोपलक्षिता कल्यारत्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयेपल-
 क्षिता महामलयरात्रिः, भोजरात्रिः भोजवर्त्तमान-
 पातिनी महामायाश्चरा संस्मृतिरुत्तरी, यदा दैनन्दिन-
 प्रलयब्रह्मप्रलयभोजरूपमहामलयरूपरात्रय इति पद-
 त्रयस्यार्थः । ४ तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अन्तेदोषागत
 स च मन्त्रः बह्वृचपय्ये रात्रिसूक्त्येन प्रसिद्धः ।
 सामभेदे च “रात्रिं प्रपद्ये” इत्यादः ।
 ५ भीमरथ्याम् (यतिद्वययुक्ते) हारा० । सर्वप्राणिना-
 शिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र० । ७ दीपान्विताभाव-
 श्यायाम् “दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा
 मता” इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयान्तररूपे
 रुद्रभेदे “याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुलाः ।
 विचित्ररूप्यविन्यासाः कुतस्ता मेरुपृष्ठतः । ता एव का-
 लरुद्रस्य ननु रूपेण संस्थिताः । या परा शिवरू-
 पेण परमा पददायिका । तस्या यहः सङ्गं तेजो ब्रह्मा-
 दीनां लयङ्करम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं
 सदाशिवम् । कालाग्निव्यसनं (व्यासः) लज्जं योजनानां

प्रमाणतः । अर्द्धे गोक्षयतस्तस्य पादः पादेन भासते ।
 शिङ्खरूपा महाघोरा महानक्षत्रहावनाः । कालाग्नि
 रुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः । अमन्तपद्मरूपश्च धातुश्च
 कारणेश्वरः । दाहणान्तिश्च रुद्रश्च यमहना लयान्तकः”
 देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यल
 कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिद्धा०
 ल्प । कालकचिह्नयुक्ते त्रिभा० ।
 काललवण न० नि० कर्मा० । विडलवणे रत्नमा० ।
 “रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्” सुचुते
 तद्गुणा उक्ताः । “विडं पाकञ्च कतकं तथा द्राविड
 भासुरम् । विडं सञ्चारसुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्” ।
 ऊर्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु
 तीक्ष्णोष्णं रुच्यं रुच्यं व्यपावि च । विबन्धानाङ्गवि-
 दन्तिहृद्गुणैरवन्मूलसुत्” भावप्र० तत्पथ्यायगुणाः
 काललोचन पु० १ दानवभेदे । “प्रलम्बो नरको बाली रु-
 द्रमः काललोचनः” हरिवं० २४०४० दानयोक्तौ ।
 कर्मा० । २ कृष्णे लोचने न० व० व० १ तदुक्ते त्रि०
 काललोह न० नि० कर्मा० । कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्योत्प-
 त्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा “पुरा लोभिनदैत्यानां
 निहतानां सुरैर्युधि । उत्पद्मानि शरीरेभ्यो लोहानि
 विविधानि च । लोहोऽस्ती शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं
 कालायसायसी । श्रुता इदतोत्तेदः काञ्चनं दाहका-
 रिता । अश्वदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्तु यै ।
 लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं यत् । रुचं वयस्यं
 चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं मूलं
 शोथार्शः प्रीरुपाण्डुताः । भेदो मेहो क्षमीन् कथं, तत्-
 किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकृष्णमयमृत्युदं भवेत् हृष्टो-
 गमूलौ कुरुतेऽश्वरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं
 करोति हृष्टाममगुडलोक्षम् । जीवहारि मदकारि
 चायमं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते
 शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कम्पाशु
 तिलतैलद्यु माषाक्षं राजिकां तथा । सद्यस्वरसञ्ज्ञापि
 म्यजेन्नोहस्य सेवकः” ।

कालवन्त पु० कालं कृष्णं डलमस्य । कलस्थवृत्ते रत्नमा० गौरा०
 डीप् । कालवन्ती पाटलावृत्ते स्त्री राजनि० ।
 कालविला स्त्री कालस्य गनेः विला कानभेदः । रव्यादि-
 थारेषु दिशानिगोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामशब्दे १७५८
 उक्तः तत्फलमाह वशिष्ठः “निधनं प्रहरार्द्धे तु

निःस्वल्पं यमघटके । कलिके सर्वनाशः स्यात्
रात्रावेते न दोषदाः” । ततश्चाह्वयामरूपकालवेलायाः
रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वार-
विशेषविषया तदुक्तं श्रुतिनिर्णये “न वारदोषाः प्रभवन्ति
रात्रौ देवेज्यदेवेन्द्रदिवकराणाम् । दिवा यशाङ्गार्कजभू-
स्तानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः” । तस्याः सर्वदेशे
वर्जनीयतामाह गङ्गाः “यिन्ध्योत्तरकुले तु यावदाह्वि-
नाचलम् । यमघटकदोषोऽस्ति नाभ्यदेशे तु विद्यते ।
मत्स्याङ्गमागधाम्नेषु यमघटस्तु दोषकत् । काङ्गोरे
कलिकं दुष्टमह्वयामस्तु सर्वतः” । यिन्ध्योत्तरकुलाद्य-
नन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां दृष्टशक्तिः ।

कालशाकं न० नि० कर्म० । खनामखत्राते (नरिका) हिन्दी
भाषाप्रसिद्धे आङ्गशाके भावप्र० । “नाङ्गिकं कालशा-
कञ्च आङ्गशाकञ्च कालकमिति” तत्पथ्यायसङ्गा “काल-
शाकं सरं कृच्छं पातकत् कफगोधङ्गत् । बल्यं रुचिकरं
मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्” तत्पुण्यायुक्तम् । रुच्यं
रुचये दीपये हितमित्यर्थः । मेध्यं आङ्गदेयत्वेन पवित्रम्
यथाह चारीतः “कालशाकञ्च वास्तूकं भूतकं कण्ठना-
लिकाम् । धेन्वाङ्गुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्पिं
तथा । स्त्रियांस्तं मुनिषश्च शाकान्याङ्गुर्भनीपिणः” ।

कालशामि पु० नि० कर्म० । कणाद्रीहौ धान्यभेदे राजनि०
कण्वीहि-शालासख-जतुसख-मन्दीसख-लायासख-स्व-
तक-ककुटाशङ्क-पागावतकपाटमश्चतयो ब्रीहयः । कषाय-
मधुराः पाके मधुरा योर्थ तोहिमाः । अल्पामिष्यन्दिन-
स्तुल्याः पटिकैवेद्वयसः । कण्वीहिर्वेस्तेषां कषायानु-
रमो लघुः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो ब्रीहयोऽपरे ।
दध्यायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । कषया
बद्धिनिष्पन्ना रुजाः स्नेहापकर्षणाः” सुश्रुतः । तल्लक्षणमुक्तं
भावप्र० कण्वीहिः स विज्ञेयो यः कण्ठात्पतण्डुल

कालशैल(मैय) न० कलश्याम् (स्याम्) भवः ढक् । तक्रैयम०
कालशैल पु० नि० कर्म० । पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा०
य० ११६ अ० “उक्तं यथा “उशीरवोजं सैनाकं गिरिं खेवञ्च
भारत ! । समतीतोऽसि कौलेय । कालशैलञ्च पार्थिव ! ।
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ! । स्थानं विर-
जसं पुण्यं यत्ताग्निनिष्ठमिष्यते । एतद्देवानुपेयाय
न शक्यं द्रष्टुमङ्गुतम् । समाधिं कुरुताव्याप्तीर्थान्ये-
तानि ब्रूयथ । एतद्भूयति देवानामाक्रीडक्षुरणाङ्गि-
तम् । अतिक्रान्तोऽसि कौलेय ! कालशैलञ्च पर्वतम्” ।

कालसंरोधः पु० ६ त० । १ चिरकालावस्थाने । “नचाधेः
कालसंरोधासिगोऽस्ति न विक्रयः” मनुः । “कालसंरोधः
चिरायस्थानम्” बृह० । २ कालेन रोधे च
कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्-लप-कर्मणि-
वञ् । नववर्षाणां क्रमायाम् । “एकवर्षं भवेत् सन्वत्
द्विवर्षं च सरस्वती । त्रिवर्षं तु तिसृत्तिश्च चतुर्वर्षं तु
कालिका । सुभगा पञ्चवर्षं च षड्वर्षं च उषा भवेत् ।
सप्तभिर्मासिनी साक्षादष्टवर्षं च कुजिका । नवभिः
कालसङ्कर्षा दशभिश्चापरजिता । एकादशे तु दशम्यौ
द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता षोड-
शायिका । श्लेष्मा पञ्चदशभिः षोडशे चाक्षदा मता ।
एवं क्रमेण संपुञ्ज्या यावत् पुष्पं न जायते । पुष्पितापि
च सम्पुञ्ज्या तत्पुष्पादानकर्मणि” अक्षदाकल्पः ।

कालसर्प उ० स्त्री नि० क० । कण्ठसर्पे त्रिका० स्त्रियां
संयोगोपभवात् टाप् । उ०योगे तु ङीप् ।

कालसार उ० स्त्री क० । कण्ठवर्णः वारः प्रधानमस्य ।
कण्ठसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तल्ल-
क्षणं कण्ठसारगन्दे दृग्गुम् २ धीतचन्द्रे कालानुशाखे
न० भावप्र० । तस्य गुणादि कालानुसार्यशब्दे दृग्गुम् ।
“कालसाराजकस्य खदिरकदरकालस्तुल्येति” सुश्रु० ।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयोयस्य । कालसूत्रा
ख्ये नरकभेदे “यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विप्रीय धर्म्मि-
च्छति । कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुक्लेन प्रयच्छति ।
सम्प्रापरे महाधोरे निरये काकसाह्वये । खेदं भूतं
पुरीषञ्च तस्मिन् भूदः समनुते” भा० आहु० ४५ अ० ।

कालमूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव वञ्चनहेतुत्वात् ।
१ नरकभेदे भाग० ५. २६ अ० “नामिहोऽन्धतामिस्रः”
इत्यादिनरकभेदोक्तौ “रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम”
इत्यादिना तद्भेदादुक्ता “यस्मिन् ब्रह्मभुक् स कालसूत्र
संज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताभ्यसे तत्र
खले उपर्यवस्तादन्यत्राभ्यामभितथ्यमानोऽभिनिवेजितः
सुतपिपासाभ्यां दह्यमानानर्वाहः शरीरं आस्ते चेष्टते
अर्थात्तते परिभाषयति च योवन्ति पशुरोर्माण तावह-
र्षसङ्ख्याणि” इति लक्षितम् । “कालसाह्वय-
शब्ददर्शितभारतयाग्ये ऽग्नौऽपि तद्भेदोक्तो मनुना तु
“आहं भुक्ता य उच्छिष्टं दृष्ट्वाय प्रयच्छति । स भूदो
नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः” इत्यग्नौऽपि
तद्भेदोक्तिरिष्योक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

रन्वायवर्त्तिराजप्रतिपद् एव मनुना “यो राहः प्रति-
पत्तिरिति लुब्धस्योच्छास्ववर्त्तिनः । स पर्यायेण याती-
माक्षरकानेकविंशतिम् । ताभिस्तमन्वनाभिस्तम्” इत्युपक्रमस्य
“नरकं कालसूत्रं मज्जानरकमेव च” इत्यादिना एक-
विंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमपि ।
मृत्युहेतुत्वे “वडिगोऽयं तथा यस्तः काश्चस्त्वेष
त्वस्वितः” भा० व० ११४६० श्लो० ।

कालस्तत्त्व पु० कालः क्षणः स्वम्योऽस्य । १ तमात्रक्षणे
२ तित्नुकवृक्षे (ते द) ३ जीवकवृक्षे (जिबोल) मेदि० ४ दु-
ष्यदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६ त० । ६ कालायवभेदे
कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ-टच् । १ शिवे २ काम-
रूपालगते तत्तद्भेदे च । ‘तस्मात् पूर्व’ भद्रकामः
पञ्चतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं
व्यवस्थितम्” कालि० पु० ७८ अ० १३ समयहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्
कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहोत्र पु० कालेन क्षणपर्यन्तं होत्रः । लोभे शब्दचि० ।
कालहोरा स्त्री कालभेदे होरा । १ होरात्वोदित-
द्वादशलक्षार्द्धपञ्चोरायां २ समयभेदे च तत्तदीयहोरा-
नयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

“वारादेर्घटिका द्विधाः स्वाक्षरकृष्णे प्रवर्जिताः । सैका-
स्तथा नगैः कालहोरेण दिनपातक्रमान्” स० चि० ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मात् क्षणे वार-
प्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्यास्ता द्विस्थाने
स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यत्तत्त्वं तत्प्राज्यं यत्केपं
तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवं विधयः सैका
एकयुक्ताः कार्यास्तोनगैः सप्तभिस्तदाभक्ता अवशिष्टाः
कालहोराः स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाद्व्यवनीयाः । यथा
रविशरे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्षरप्रशेष
२ वर्जिताः १० नगैस्तदाः शेषं ३ सैकं ४ रविशर
क्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः
“वारप्रवृत्तेर्गतिर्गतिर्दिने गतास्त्वहोरापतयः क्रमेण ।
मार्गेण नाडीद्वितयेन पठः पठश्च पठश्च पुनः पुनः स्यात्”
तथा कतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति
अत्रानुपातः यदि घटिकानां षट्प्रा ६० चतुर्विंशति-
होरा २४ अथ्यते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे
विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः केदः घटिर्जातः उभयोर्द्वादशा-
पयस्ते” इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्यु-
रिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिका-

द्विगुणाः कालाख्यहोरापतयः शराणाः । दिनाधिपाद्या-
रविशुक्रसौम्यशुक्रसौरे जपक्रमजाः क्रमेण” अथ यन्त्र
कतेनाहोरा वाचना सार्धवटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्ध-
द्विवक्ष्यः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विधा”
इति एकयोगे षट् जाता एव रविशरक्रमेण गणन-
या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रयुक्ता अत उक्तं सैका
इति । भवन्तीतेऽपि सूर्यात् पठः शुक्रस्तस्यैव होरा इत्यञ्च
शुक्रहोरा पञ्चवटीपर्यन्तं स्वमते इष्टघटिकाः ४ द्विगुणाः
८ अत्र पञ्चम्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने
स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्वेषोनाः पञ्च जाताः अत
उक्तं स्वाक्षरकृष्णे प्रवर्जिता इति । एकयोगे षट्
एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टवटीभिः कालहोराऽऽ-
नयनं सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्सदाधिक्यमनु-
चितमिति नगैस्तदा इत्युक्तम् । क्रमगणनायान्वयं
युक्तिः इयोर्होरास्वामिनोरनरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-
स्तु वर्त्तमानकालहोराप्राप्त्यर्थमतो रविक्रमगणनया
भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु
कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्काद्या-
र्कन्त्यूनलम्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चसौर्भिर्भुक्तहोराः । भा-
स्वस्वक्रन्दसौरे जपभौमा संख्यायैरम्बारतास्ते तदीयाः”
अनयोर्विषयविभागो यस्मिन्संज्ञितायाम् “वारप्रवृत्तेर्भिन्नानं
क्षणपारार्थमेव हि । अखिलेऽन्यकार्येषु दिनैर्दिवसद्वय-
वेत्” । क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः,
अन्यकार्येषु दिक्मूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्र-
युक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः
पी० धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरास्तु तस्य धिषो प्रोक्तं
स्वामित्वं शक्यं” स० ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यञ्च शान्तिन्याह ।
वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्विहस्य
सदोपत्येऽप्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं
यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते ।
पहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा” । अत्र केचित् यस्य
वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य त्रिभिर्नयनांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चेत्ति-
ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य पञ्चदिने कर्म
यत्किञ्चिदभिधीयते तस्यांशमन्यते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-
यत” इति । केचित् ग्रन्थे कं होराफलान् अनुक्रान्तिं “भानुहो-
रा मृतं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम् । कारावन् भौम-
होरा बुधहोरा च पुनः । वक्ष्यामिहारा जीवहोरा

शौक्ती विवाहदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफल-
निवदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्यहो-
रानयनप्रयोजनम् “पादः स्वधर्मं चदत्तं स्वभासे दिने
स्वकीये चरणेन रूपम् । रूपं स्वहोरास्ति कालवीर्यसक्तं
हि होरानिष्ठयैः पुराणैरिति” । युक्तं चैतत् वर्णशादीनां
सुदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेणां व्युदयादेव
गणनीयाः” पी०धा० ।

काला स्त्री कालोवर्णोऽप्यस्य-अर्थः अर्थः । “कालात् वर्ष-
श्चेत्” वार्त्ति० कालशब्दस्यैव यस्य बाधित्वे ङीप् इह तु अर्थ
व्याजलत्वात् न ङीप् । १ नीलिन्यान् २ कृष्णलिङ्गतायां
(कालतेजोङ्गी) ३ कृष्णजीरके च अमरः फर परत्वे ऽपि
हरी० स्त्री । कल-विद्येयेष्व-पचादृच् । ४ भस्मि-
छायां भेदि० कृत्तिकवृक्षे (कृत्तिकाखाड़ा) रत्नभा० ।
६ अश्वगन्धावृक्षे राजनि० उपाटलावृक्षे भावप्र० । ८ दक्ष-
प्रजापतिकन्यारूपे कश्यपपत्नीभेदे । “प्रजापतिरे मङ्गा-
भाग ! दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ अदितिर्दितिर्दत्तः काला
दनायुः सिङ्घिका तथा” इत्यादिना भा० व्या० ६५ अ०
ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहा-
रिणः । प्रविशन्नाता मङ्गावीर्यां दानवेषु परन्तपाः ।
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधयत्
स्तथैवान्ये कालकेषा इति श्रुताः” कालाया अपत्यम्
ठक् । कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः
कासांश पु० कालरूपोऽंशः । पक्षाणां दृश्यतायोग्ये काल-
कालाक्षरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति
ठक् । शिञ्जिताक्षरे लिङ्गा० ।

कालागुरु न० कर्म० । कृष्णागुरुणि अमरः तदगुण्यादि
भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवर लोहं राजाहं
योगजं तथा । वंशिकं क्षमिजं चापि क्षमिजग्नमना-
य्यं कम् । अगुरुणं कटु त्वच्यं तिक्तं तोषणञ्च पि-
त्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतशतकफप्रणुत् ।
कृष्णं गुणाधिकं तन्नु लोहवद्वाहिरं भजति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” । तदुत्-
पत्तिदेशश्च प्राग्ज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चक्रब्धे
तीर्थलौहिल्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तदुगजाला-
नतां प्राप्नोः सह कालागुरुद्वयैः”

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः । १ प्रलयाग्नौ ।
कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २ तदधिघातारि रुद्रे ३ तत्प्रिये
पञ्च सुखे रुद्राक्षे । “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनाम

नामतः । अग्न्यागमनाञ्चैव अभिषेक्ष्य च भक्षणात् । सु-
च्यते सर्वपापेऽभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति० त० स्कन्धपु०
रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम् ।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः । सर्वहारकौ प्रल-
याग्निद्वये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत्
प्रवृत्ता । अभेदोपचारात् तदुपासके २ अपिभेदे वैदिक
मन्त्राणां बहूनां तद्दृष्टत्वात् तदार्थत्वम् कात्या० सर्वाहु-
क्रमिकायास्तुतम् ।

कालाङ्ग न० इत० । १ कालपुरुषस्याङ्गे । कालपुरुषशब्दे
प्रमाणादि । कर्म० । २ कृष्णवर्णदेहे न० कालभङ्गं यस्य ।
३ कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते लि० “असिञ्च कालाङ्गमसोपममङ्गलम्”
भा० वि० ७ अ० ।

कालाजिन न० कालश्च कृष्णवृगस्याजिनम् । १ कृष्णसारसग-
चर्माणि “कालमजिनं यत् । २ कालाजिनप्रधाने देशभेदे
स च देशे वृहत्-सं-कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा
“अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णताम्रिकाटाः” ।

कालाङ्गन न० कालमङ्गलम् । कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते अङ्ग-
नभेदे (काजल) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषकुक्षा कालाङ्गनं
मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा० ।

कालाङ्गनी स्त्री अज्यते व्यनया अन्ज-करणे-त्युट ङीप्
काली अङ्गनी पुंयङ्गावः । रेचन्यां क्षुपभेदे राजान०

कालाङ्गज पुं स्त्री० नि० कर्म० । कोकिने तस्याङ्गजे
(पक्षिणु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम् । “कानाङ्गजकण्ट-
रागरक्तकधरारतिरश्वाममङ्गाङ्गलिनि” टथक० स्तिरदं
जातित्वात् ङीप् ।

कालातिरेक पु० इत० । उचितसमयातिक्रमे संवत्सरान्तिरे-
के च । “कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाच-
रेत्” प्रा० त० देवलः । कालातिरेके संवत्सरान्तिरेक-
“संवत्सरमिश्रस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः” इति मन्ववचनैक
वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च
कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः
कालदोषो न विद्यते” उद्वा० त० भुजबलः ।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति + कृष्ण-भावे क्त
इत० । १ कालातिक्रमे । “कालातीते दृष्ट्या सन्ध्या
बन्धस्त्रीमैथुनं यथा” क० त० काशी० । अतीतः कालोऽस्य
निष्ठानत्वात् परनिपातः २ अन्तर्ज्ञानकाले लि० । गौत-
मोक्ते कालात्ययापदिष्टाक्षे ३ अक्षरूपे इहेत्वाभासभेदे
कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः ।

कालात्मन् पु० कालात्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे ।
 “कालात्मा कालज्ञोऽभिः” ॥ क्र० ‘सं० वा कप् । कालात्म-
 कोऽप्यत् । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् ।
 २ कालकृतत्वभावके स्यावरजङ्गमादौ ति० “सात्वका
 राजसाश्चैव तामसा ये च केष्वन । भावा कालात्मकाः
 सञ्जे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्यावराश्चैव
 दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे” कालात्मकाः सर्प ! काला-
 त्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकोऽस्मिन्त्येव च निवृ-
 त्तयः । तासां विकृततायाश्च सर्वे” कालात्मकं स्मृतम् ।
 भा० आनु० १५०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः १ त०
 गौतमीयैः हेत्याभासभेदरूपे हेतुदोषे तद्वृत्त्यादिकं
 गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा
 “कालात्ययापदिष्टः कालातीतः” सू०
 “कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिष्टमानः स
 कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निर्दर्शनम् ।
 नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्गत्वात् रूपवत्, प्रागूर्ध्वं व्यक्तेर-
 बस्थितं रूपं प्रदीपवत्संयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्य-
 बस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारूपरश्मिसंयोगेन
 वा । तस्मात् संयोगव्यङ्गत्वात् नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः
 कालात्ययापदेष्टात् व्यङ्ग्यस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य
 रूपस्य व्यक्तेरत्येति सति प्रदीपवत्संयोगे रूपस्य पङ्क्त्या
 भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारूपर-
 श्मिसंयोगे दास्येन शब्दः चूयते । विभागकाले सेयं शब्द-
 व्यक्तिः संयोगकालमयेतीति न संयोगनिर्मिता भवति ।
 कस्मात् ? कारणाभावाद्वा कार्याभाव इति । एवमुदाह-
 रणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुहेत्याभास इति ” ।
 भा० । उक्तत्वं ब्रूयै त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

“क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समा-
 नार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्या-
 त्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमा-
 लक्षणाद्यर्थ इति सूचितं साध्याभावनिरूपये साधनासम्भवा-
 दयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वङ्गिरनुष्णः
 कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे आवगृह्यस्य व्यभिचार-
 खङ्गासिद्ध्यन्तरस्यैव दोषत्ववृत्तितमिति वाच्यं तद-
 प्रतिसम्बन्धेन बाधस्य दोषत्वावगृह्यकत्वात् उपायेयसङ्करे-
 ऽप्युपायेयसङ्करात् । उत्पत्तिज्ञानायास्त्वित्थो घटो गन्धवान्,
 शिखरावच्छिन्नः पर्वतोऽवच्छिन्नान्तादावसङ्कराच्च साध्या-

भाववत्प्रत्यक्षतायच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
 परे तु घटः सर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र बाधवोपनी-
 तमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोद्धारश्च-
 मिति पदलि” ।

संश्लेषता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तद्वृत्त्यादिकं
 तत्त्वोक्तं यथा

“बाधो न साध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वं पञ्चदशभाषप्रतियोगि-
 साध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं
 विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव
 साध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्या-
 प्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्प्रमाविषयप्रत्यक्षकत्वं, प्रमितसा-
 ध्याभाववत्प्रत्यक्षकत्वं, पञ्चनिष्ठप्रमाविषयप्रकाराभावप्रति-
 योगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविषयेन साध्याभावप्रमेय
 दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्याभासत्वात्
 प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमा-
 यामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च” ।

“कालात्ययापदिष्टश्च हेत्याभासश्च पञ्चधा” भाषा० ।

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकर्माङ्गत्वादि आदर्शप्रेतेत्य
 आ+दर्श-णिच्-आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे
 कालाध्यक्ष पु० कालानां स्वच्छकालानामध्यक्षः स्वगत्या
 प्रवर्त्तनात् । १ सूत्र्ये “कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा
 तमोनुदः” भा० य० १० । सूत्र्यस्याद्याधिक्यतनामकथने ।
 सर्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालः सर्वसंहारकः अग्नयः । १ प्रलया-
 ग्नी “दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि दृष्ट्वैव कालानलस-
 क्षिभानि” गीता । २ न्यभेदे “सभानरश्मालुपश्च परमे-
 क्षज्ञायैव च । सभानरस्य एतस्य विद्या कालानलो न्यपः ।
 कालानलस्य धर्मज्ञः सङ्गयोनाम विद्युतः । सङ्गयस्या
 भयत् एवो श्रीरोराजा पुराङ्गयः” । हरिवं० ११ अ०

कालानलचक्रं न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् ।
 नरपतिजयचर्याङ्गेऽनिरादिष्टापके चक्रभेदे तद्भेदादिकस्य
 चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलण्य कालः तं, काले वर्षाकाले वा
 अनुगतं अनु+नद-णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपि-
 झलेऽचातके पक्षिणि च सेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
 कालानुगारिवा स्त्री कालेन वर्णेन व्युत्कृता गारिवा व्य-
 नुगारिवा । २ तगरभूले ३ शीतलीजटायाश्च (शुडकीकोप)
 रत्नमा० तयोः कालवर्षं तथा गारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कण्ठवर्णं मृगमदमनुरसति गन्धेन अनु+ख-एवुत् । २ पीतचन्दने कालानुसार्यके कालीयके(कलम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०

कालानुसारिन् न० कालः, मृगमदइवातुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+ख-णिनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे यद्भरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कालानुसार्य न० कालोमृगमदोमन्धेनातुसायौ यस्य । तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक) “कालानुसार्यं तगरं कुटिलं लघुषं तथा । अपरं पिण्डतगरं दण्डहृत्सी च बार्हिष्मत् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् खादु स्निग्धं लघु कृतम् । विषाप-
-आरगूलाक्षिरोगदोषप्रयापकम्” तलैव तद्गुणादिकस-
-क्तम् । बह्म वा कप् । कालानुसार्यक २ कालीयके शैलजे राजनि० ३ शिंशपादके (गण्ड) भेदः ।

कालान्तर न० अन्त्यः कालः मयू० नि०स० । १अन्यस्मिन् काले २उत्पत्त्युत्तरकाले “कालान्तरप्रभा” शकु० ३सम-
-यान्तरस्थायिनि च ।

कालान्तरविध पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विधं विकारकारि यस्य । भूषके हेम० तस्य दंशनादोर्ध्व-
-काले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

कालाप पु०कानो भ्रम्य रायते यस्मात् आप-अपादाने चञ् इत० । १ सर्पभोगे २ राजसे पुंस्त्री० धराणिः स्त्रियां ङीप् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्तधीते वा अण् । ३ कलापव्याकरणाभिधे ४तदधोत्तर च त्रि० । कलापिना वैशम्पायनानेयाभिधेन प्रोक्तमधीते “कलापनोऽण्” पा० अण् इनोऽलोपः । ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतद्गु भूक्त् “उदगुः कटकानापा” सि०कौ० ६तत्प्रोक्तवेदशास्त्राभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शास्त्राभेदस्य धर्म्म आभ्यायो वा “चरणात्कर्म्मस्त्राययोः” पा० वुञ् । १कलापिप्रोक्तशास्त्राभेदस्य २ धर्म्म आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म० । सजले कण्ठवर्णं मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् “कालाभ्राभैः कटाक्षैररिक्तुलभय-
-दास्” तन्त्रसा० । कालमेवादयोऽन्वयः । ते नर्दमाना इवकालमेवाः” भा०आ०१८३ख० ।

कालाभ्र पु०काल आभोयत् । द्वीपभेदे “कलन् यात्युत्तरान् वीर ! कालाभ्रद्वीपमेव च” हरि० १५३ख० ।

कालाधन त्रि० कालेन निर्वृत्तादि पञ्चा०चतुष्टयार्थं फक् । कालनिर्वृत्तादौ ।

कालायस न० कर्म्म० कच् सम० । कण्ठवर्णं जोहभेदे ।

काललौहगन्धे द्रव्यम् । श्लौहमाले हेम० । “वक्रि-
-ना द्राव्यमाणं कालायसं निजञ्चन्ति” भाग० ५,२६,१७,
कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मविशेषसमयस्याशुद्धिः । समयशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजकौ धर्म्म-
-भेदे सा च गुरुगुणास्तत्त्वादिकता भवति । “वक्रातिचार
वृक्षास्तशालत्वे गुरुगुक्रयोः । गुरौ मकरसिंहस्ये च
मासद्विमासयोः । त्रयोदशदिने पक्षे शुद्धादित्ये तस्ये
च । लुप्राब्दे त्रिविधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता” ।
ज्यो०प्र० । एतदुपलक्षणम् अन्यथापि तद्विज्ञितानि
तत्तदुपान्ये उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्म-
-साधनयेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्युदस्ताद्-
-गुह्यत्वम् । “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापवि-
-ध्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्म्मात्ता ।
अयःसाधनता तेषां निज्यं वेदात् प्रतीयते” भट्टवार्त्ति-
-कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तद्गुणित्वादोषराहित्ये अस्मत्तन्त्रा-
-दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां
पर्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः । तद्विज्ञितज्ञापकश्च
रत्नाकरादिष्टतं न्यायरत्नवाक्यम् म०तत्त्वे यथा
“तच्च मलित्तुच-गुरुगुक्रवाल्म्यद्विस्तमय-सिंहमकरान्य-
-तरगुरुस्थिति-पूर्वराख्यानगतातिचारगुरुकयत्तर-पूर्व-
-राशिगमनियमाणां तचारिगुरुकपक्षत्रय-वक्रगुरुकाटावि-
-शतिवासर-कर्म्मादाङ्गुतोत्तरसप्ताह-सिंहादित्य-गुवा-
-दित्य-पौषादिमासचतुष्टयान्यतमेकद्वितितदधिकान्यतम-
-दिनचतुष्टयाकालिकवृष्टुत्तरैकद्विसप्ततान्यतमदन-नि-
-पिङ्ग्वृषसमयान्यत्यसित” । म०त० “एष प्रमाणं ब्रह्मणः ।
अत्र नव्यवर्जमानः “एकद्वितितदधिकान्यतमदनवृष्टुत्तर-
-कालिकवृष्टुत्तरैकद्विसप्ततान्यतम उत्तरदिनस्य पूर्व-
-दिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विद्वत्तया नानात्वात् ।
अतोऽपि सद्नादित्यमाप्तिरिति जीवमिच्छेणाभिहि-
-तम् । नचैकमेकदिनं वृष्टुयच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति
वाच्यं विशेषीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन
उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अपावाच्छिन्नवृक्षाच्छालव-
-च्छिन्नवृक्षाभेदेनान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तत्वप्रसङ्गादि-
-त्याह” तच्च वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-
-दिनस्य कर्म्मार्हता स्यात् । तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरवो-
-त्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति । तेनैकस्मिन्
दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अर्न्तम
दिनमारभ्य तद्गुरुसप्ताहयोःत्यागः । तथा च व्यासः

‘नो सन्ध्यागर्जते प्राङ्मर्तोपनयनं बुधाः । न च वृ-
ष्टावधिकास्ते वृष्टावाऽऽसम्प्रवासरा-
नित्यत्वं उपस्थितत्वं वृष्टकालमादाय सप्ताहगणना
आसम्प्रवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन वि-
ध्यतुवादभया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्टु-
त्तरमेव सप्ताहत्वागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिद्वयो-
कावधौ अभिप्रायेण । “अतोदिनेनैकदिनं” त्याज्यं
द्वितीयेन दिनत्वयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्र्यजेदकाल-
वर्ग्ये” न्यायतत्परपरिच्छेदोक्तवत्करोति दिनेन दिनवृत्ति-
वर्ग्येन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायतत्वे-
ऽपि वृष्टुत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनात्मत्ववृत्तत्वज्ञापनार्थमिति ।
श्रीपतित्वव्यवहारान्वये ‘आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता-
पदं न गच्छेच्च भ्रमात्मनीकम् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभा-
भिवाधी कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” । अत्र नो-
सन्ध्या गर्जति इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्र-
वणात् । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां पारिदोयदि गर्जति ।
व्रतन्तु त नैव स्यादित भ्रमो व्यवस्थितः” इति वचने
पूर्वपदमपि कारणात्पाङ्कत्वेन परसन्ध्याव्यावर्तकम् ।
अन्यथा संक्रान्तिवर्द्धाविनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्ज-
नेऽपि व्रतवैयर्थ्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-
र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति सौमिलमतं चिन्त्यमिति ।
सम्प्रत्ययानुपपत्तेः गीतायां “मयैवैते निहताः पूर्वमेव नि-
मित्तत्वात् भयं सव्यसाचिन् !” इतिवत् स्वरूपासत्रानपरं
वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिचय्येऽप्येवम् । योगीश्वरः
“चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ वसुधिते । अकालवृष्टिं
जानीयात् यावत् सुष्यते हरिः” । अत्र यावद्विष्णुम-
होत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः पाल्गुनी
पूर्णमा इति आख्यत्राति च । कृत्यचिन्तामणिभोजरा-
जव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चये “पौषादि चतुरो-
मासान् क्षेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्ज-
येत् समं वासरान् । मार्गान्मासान् प्रभृतिं कुण्डोव्यास-
वाल्मीकिगर्गावैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं
वदन्ति । नाडीजङ्गः सुरगुरुनिर्वृत्ति वृष्टेरकालौ
मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः । मार्गादि-
त्वधौ पञ्चमी नाभिविधौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
व्यासवाल्मीकिविषया इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षणे-
त्यत्र इन्द्रोभङ्ग आर्षत्वात् सोढवः । एवं पञ्चमये व्यव-

स्थिते जेन सर्वपरिच्छेदः स्यात् तस्यैव पञ्चममिति
न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तत्तरन्तु पञ्चद्वयमापदत्व-
न्नापदिपयजेवमन्यत्वापि । अतएव राजमार्गसङ्के-
“उक्तानि प्रतिपिद्वानि पुनः सम्भावितानि च । सायेच-
निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” । इति शेषचरणे
मीमांसानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः ।
यद्वा “अष्टस्य तु विधेर्नैत्ररूपसंहार इष्यते” इति न्यायेन
दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि
विशेषउक्तौ वृष्ट्यतिना “वृष्टिः करोति दोषं तावन्मा-
कालसम्भवा रात्रिः । यावत् भवति याने नरपशुचर-
णाङ्गता वरुधा” । काश्यपः “अक्षैकमन्दिरगतौ यदि
जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकशुद्धं सिङ्गे । नारभ्यते
व्रतविवाहमृच्छप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म गमनागमनञ्च
धीरैः” । अक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक्
तथा च “एकराशिगतौ स्यातामेकस्यविषये यदि ।
गुर्वीदित्यौ तदा त्वाव्या यथोद्वाहादकाः क्रियाः” ।
चातुर्मासव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते “चातु-
र्मासव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भगौ । अष्टकेऽप्यापि तिथौ
कुर्यात् एवमेव समापनम्” ।

गार्ग्यः “जीर्वादिष्वे बाले शुक्रं ऊर्ध्वं दशाङ्गान्मा-
स्रत्यं प्रतिष्ठां स्नातञ्च कुर्यात्” । मास्रत्यं विवाहादि ।
स्नातं पुष्कारिण्यादि । राजमार्गसङ्के चारीतः
‘यात्रां शूङ्गां विवाहं श्रुतिविपरिपक्षं पानस्रप्रवेशं
प्रासादोद्यानहस्तमूर्तिं सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् ।
सौम्रीवन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्यते ये
मृत्युस्ते पाञ्च सिङ्गे गुरुदिनकरयोरेकराश्रित्यथोश्च” ।
सिङ्गे गुरुदिनकरयोः—सिङ्गस्थे गुरौ रदौ च एकरा-
श्रित्यथोर्गुपत्तयोरेव “तेषाञ्च सिङ्ग” इत्यत्र “तेषां
हरीञ्च” इति पाठान्तरम् । हरीञ्च—सिङ्गे वृष्ट्यतौ ।
सोमशेखराख्यत्रिनवमे “वाधीकूपतङ्गागयागमनक्षौर-
प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्षवेधनमहादानं यमं
सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिवेषणं दूरेष्वेव
जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे” । दीपिकायाम्
‘गुर्वीदित्ये गुरौ सिङ्गे नष्टे शुक्रं मलिक्नुचे । या-
न्यायने हरी सुषे सर्वकर्माणि वर्जयेत्” । सर्वकर्मा-
णीति वचनान्नोक्तप्रातिस्निकनिषिद्धकर्मपरं लाघवात्
अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृष्टराजमार्गसङ्केः ‘यात्रावि-
वाहव्रतवन्धवेषप्रसादाश्चूडाकरणं हितैषी । नष्टे भगौ

नोपदिशेखराणां देवतित्थामपि कर्णवेधम् । हित्याद्यं
शुभकर्माणि कुर्यादन्तर्गते । विवाहं मेखलाग्रम्
यात्राञ्च परिवर्जयेत् । अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववचनोपात्तमुच्यन्तरोक्तप्रतिस्वकानिपक्षकर्माणि च
सञ्चिनीते । “बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नटे शुक्रे, जीवे
नटे । बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादये जीवादये ।
तथा मल्लिङ्गं च मासि सुराचार्येऽन्तरारणे । वापी-
कृतङ्गागादङ्कगाः प्रागुदतास्त्यजेत् । एतच्च काला-
शुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात् तद्धानञ्च विष्णुधर्मो-
त्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रभूमे जगद्भूमे । पर्वी
प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाऽपीम् । रिक्तां पद्मदशीञ्चैव
चौरिभौमं दिनलया । एवं सुनिश्चये काले विद्यारम्भः
प्रशस्यते” देवलः “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यम-
न्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ।
अलक इति शेषः । राजभार्तखण्डे “सिंहे गुरौ परिणीता
यतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पितादपु
वशिष्ठगर्भदयः प्राहुः” । पितादिषु—सिंहचटकमवा
पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादे । प्रतिप्रसवमाह
शातातपः “माष्यां यदि भवा मासि सिंहे गुरुरका-
रम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम् “सुति-
वेधजातक्रात्राश्वनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्य
जीवे कार्योऽप्योर्विवाहस्तु” । माष्यां मवायोगे तु च-
क्रैकमन्दिरगतावित्यादिना सर्गकर्मनिषेधात् । अथैव
विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजभार्तखण्डे दलः
“गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहुर्हारीतगर्भप्रसूयासु-
नीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च
कन्योद्बन्धं वदन्ति” । इत्युक्तं माष्यां मवायोगाभावेऽपि
सुतिवेधादि, मवास्येऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्भ-
वापरित्यागादेव तथाच माण्डव्यः “मवाकृत् परि-
त्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्राद्दे कन्यका चोदा
शुभगा सुप्रिया भवेत्” । वात्स्यायनः “यात्रोद्वाहप्रति-
ष्ठाद्विष्टचूडाव्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे व-
क्रातिचारणे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठार्था, भयं चौरात्तथाऽ-
ध्वनि । चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्जाते हानि, भयं गृहे ।
अतिचारे त्रिपलः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न
कुर्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः” गर्गः
“गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यत्नव्रतविवा-
हादावष्टाविंशतिवासरात्” । माण्डव्यः “यदा वक्रा-

तिचाराणां राशिं गच्छति वाक्यमिति । दिनानि सप्त-
विंशानि त्यक्त्वा कर्मा समाचरेत्” । अत्रापि पूर्वः पूर्वः
पक्षः श्रेयान् । राशिं—राश्यान्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् ।
अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिर्गन्धर्वाभावातिचारि-
गुरुकेत्युक्तम् । वृहद्वाजभार्तखण्डे “वक्रातिचारो-
पगताः कुजाद्या यद्यानप्रागौ, परिवर्जनीयाः । यथाक-
मन्याः स्मृत्यस्तथा वा न वर्जनीया यवना वदन्ति” ।
व्यवहारसमुच्चये कल्पचिन्तामणौ च हारीतः “कालाऽ-
तिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री विनुधाधिपा-
नाम् । यानं विवाहं व्रतवन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति मत्तं
सुनीनाम् । अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” । कल्पकल्पा-
लतायां वाचस्पतिमिश्रः “पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णै
वत्सरे गुरुः । लघुः कालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा ।
मौने मेघे वृषे चैव तथा मिथुनकन्यायोः । अतिचारात्
दोषः स्याद्विद्यतं कालचोपजः” । इति नर्णये “कन्यावृश्चि-
कमेघेषु मन्त्रये च खपे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि
बुधैः सदा” इति अमूनकभत्युक्तम् । वराहसंहितायाम्
“अतिचारं गतो जीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महा-
तिचारः स्यात् लघुप्रसंवल्लराक्रयः । अतिचारेण योराशि-
कौङ्कितो देवमन्त्रिणा । तदाद्यो वल्लरोलुभो योऽनर्हः
सर्वकर्मसु” । तत्र वर्षे कर्मशूलभत्वात् यत्सरोलुप्त इति
तदाह योऽनर्ह इति । भुजबलभीमादिनिबन्धेषु
“शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः । अत्र संव-
दिता कन्या रुध्रं भर्तुः प्रमोदते” दीपिकायाम्
“त्रिकोणजायावनलाभरागौ वक्रातिचारेण गुरुः
प्रयाति । यदा, तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणि-
यहणं वशिष्ठः” । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-समभं,
धनं-हितीयं, लाभ-एकादशष्टकम् । रत्नकोषे “प्रक्षो-
दशाहानि तथा त्रिपक्षी मासत्रिभागः खलु षट् च
मासाः । एषोऽतिचारः कथितोऽपहाणां भौमादिकानां
परतस्तु चारः” । प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरी देवीपुराणम्
“यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवाराज-
नडागादिपुरोद्गामगृहाणि च । विवाहादि महाभाग
भयदानि विनिर्द्दिशेत् । यदा हादगणे जीगे अष्टमे वाच
भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भयकरौ मता” ।
कल्पचिन्तामणौ देवीपुराणम् “सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं
वर्जयेत् वक्रातिचारे । आरम्भञ्च न सिद्धेयत महा-

भयकरं भवेत् । कुशारामतडागेषु पुरोद्गान्मण्डलेषु च ।
 सिंहस्यं मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको-
 ब्रजते नाशं सन्तानः शीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्वे
 मकरस्यगुरौ प्रयत्नकं नरसंहपुराणम् “विवाहोन्मैव
 कर्त्तव्यः सिंहस्ये गुरौ सदा । मकरस्ये च तत्कार्यं
 कल्याणं सम्प्रतोषुधेः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्यो
 यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चभांगकम् । शेषेऽपि च भागेषु
 विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिच्छेद-
 मिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु
 मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्ना-
 यल्लादिषु नीचस्यगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच-
 स्यत्वमपि त्रिंशद्भांगकरराशेः पञ्चभांगं यावदिति
 उद्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नायल्याम् “नीचस्यः सिंह-
 गोया यदि भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो
 वा यदि स्यात् दग्धतद्विधना जीवकूपोऽयं बालः ।
 यात्रागेहं विवाहोऽत्रतमममन्दम् यज्ञचूडादि सर्वं
 वापी चोद्गान्मणम् न भवति शुभम् यद्यदिष्टलोकैः” ।
 श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च वाङ्मयः “शा-
 खाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽयं वाक्मिन् वारेऽस्य चोपन-
 यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्यतेऽरिष्टहृन्नेऽयं परा-
 जिते वा जीवे भृगौ अनविधौ स्मृतिकर्म्महीनः” । अस्या-
 शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम्
 “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्त्वात् । कामरूपीयनिबन्धे
 स्मृतिसागरे देवीपुराणम् “मकरस्यो यदा जीवस्तदा
 त्रिंशद्भिन्त्यजेत् । त्वज्जा तु पट्टिदिवसं कुर्यात् कर्म्मणि
 मानवः” । रायचक्रदज्ज्योतिःकालकौमुदग्राम् यत्तु
 “मकरस्यं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा-
 मतडागेषु पुरोद्गान्मण्डलेषु च” इत्यादि देवलवचनं
 तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्यस्य
 गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्यस्यापीति गम्यते । सिंहस्य
 गुरोर्भवायुक्तमात्र्यां सञ्चामेय त्याज्यता व्यतो मकरस्य-
 स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
 देवीपुराणम् “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-
 स्थिते” इत्याद्यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव
 दूषणम् तथाहि “गण्डका उत्तरे तीरे गिरिराजस्य
 दक्षिणे । सिंहस्यं मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” ।
 अतएवाप्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे “वापीकूप-
 तडागादि निषिद्धं सिंहने गुरौ । मकरस्ये तु त-

कार्यं न दोषः काललोपजः । कार्यं मकरने जीवे
 विवाहादुत्थितं वृद्धेः । न तु सिंहगते जीवे कुर्या-
 द्विप्रः कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसंहपुराणवचने
 मकरस्यभावे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं
 व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनाम्नबुद्धेः प्रतिज्ञाय-
 समयाशुद्धौ मकरस्यवृद्धस्यतिदोषमनभिधाय केवलसुप-
 नयने नीचस्यवृद्धस्यतिनिषिद्धः । एतेन द्वैतमर्थेन
 श्रीपतिचिन्तायां व्यवहारोपबृंहितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्यगुरौ विवाहा-
 दिविधायकं वचनं तदाचारविरुद्धादनादरणीयम्
 इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्यगुरौ प्रति-
 ठाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिप्रत्यविरुद्धात् । अथ
 तस्मिन्निषेधकस्यवचनानि प्रामाणिकान्तरुत्तरादुपादेया-
 नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चाति-
 चारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि
 न तु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति
 यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तेऽन्यथा
 भुजबलभीमे “जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बाला-
 शुकोभागुरिः नक्षत्रैकगतो यदन्ति यवनाः पादस्थितो
 देवलः । प्रायोगगपराशरादिमनयो नेच्छन्ति चाक्तगते
 तस्यादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” श्रीपति-
 रत्नमालायाम् “प्रागुद्भूतः शिशुरहस्तितयम् सितः स्यात्
 पद्माङ्गाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पञ्चमेव कथितो-
 ऽतिवृद्धगर्भे जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विजर्जः” ।
 वृद्धशिशुत्वगन्तेति कश्चित्पाठः । सितः शुक्रः । इह-
 द्विषि । राजभास्ये “भवेत् सन्ध्यागतः पद्मात् अस्तमैव
 दिनत्वयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म
 वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्याग्रे चतुःपञ्चतिषासरान् ।
 जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु यज्जयेत् । बाले वृद्धे
 च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती बन्धा
 मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे
 नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव
 गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमयापह्नव्यं उद्योतिः-
 पराशरेण भृगोः पादास्तेऽपि दगाहविधानात् । एवं
 गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयोर्मते न
 सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धयेनैव तदप्यह्णत् ।
 दीपिकायाम् “गुर्विदित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे वृद्धे
 मलिनञ्च । यास्यायने हुरौ सुप्ते सर्वकर्म्मणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो युक्तास्ते ऽप्येवमेव रुचसहितरसौ जन्मनासेऽप्येन्दो, विष्टौ, मासेमनाख्ये, कुजप्रशिदिवसे, जन्मतारासु चाय । नाडीनक्षत्रहीने, गुरुवरिजनीनाथतारादिगुप्तौ, प्रातः कार्यं परीक्षा हिततुचरम्दङ्गशोदये शस्तलम्बे । ज्योतिषे “सिंहस्य मकरस्य च जीवे चास्मिन्ने तथा । सिंहस्य तु रसौ नैव परीक्षा मन्ते बुधैः । गर्गः ‘दाहे दिग्वाद्यै धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा । धूमे, तथा वायुकरप्रपाते न कारयेन्नाङ्गुलिकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्वृते तथैवाकालवर्षणे । क्षिप्ते सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्व्यान्ङ्गुलक्रियाम् । भूमिकेतौ सप्तम्ये, पक्ष्मे चन्द्रसूर्ययोः । पक्षाणां सङ्करे चैव न कुर्व्यान्ङ्गुलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा तिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डलम् । रात्रौ मङ्गधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिग्मेकक्ष पक्षे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते लग्नादि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिग्मेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु” । भोजराजः “पक्षे रवौश्वे-रवनिप्रकम्पे कौटुम्भोल्कापतनादिदोषे । अत्र दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” । पक्ष-काखे भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुभम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् । पक्षपादो कैकदोषे त्वहमिति वाचस्पतिमित्राः । अत्र अतिसागररुतसारसंपक्षे “राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होमस्त्राध्याययोश्चैव यज्ञयेद्दशरा-त्रकम् । लक्ष्मणे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तपःसाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते । वज्रकौटुम्भोत्पाते पक्ष्मे चन्द्रसूर्ययोः । प्रक्षयन्तु त्वजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यम्वजेत् कर्म निरात्रकम् । शूद्रस्यज्ञा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” । पराशरः “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् निरात्रं अतवन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्व्यात् पाणिपङ्कं पक्षे” । भृगुः “कम्पे राजनि सप्ताहं ब्राह्मणानां त्रयहन्ता । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वका-र्येषु वै भृगुः” । शूद्रस्यापक्षयम् । कम्पस्त्रुपलक्षणम् । पक्षपादाप्येवमेवात्यैकाल पठितत्वात् । भोजदेवव्य-हारसप्तत्रये “सर्वे कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तमेऽपि च । अतदीक्षे न कुर्वीत तपोयुक्ते वृक्षसतौ” । तपो-

युक्ते राक्षसयुक्ते । अतदीक्षे इति निश्चेतरकर्मोपसङ्ग-यम् । तथाच सृतिसागरसारे ज्योतिषम् “एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राक्षसहस्यतौ । विवाहप्रतयज्ञादि सर्वन्तु विवर्जयेत्” । मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये “अ-वभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्के यदि वाऽनदोः । गुरोराक्षो-रपि तथा त्वजोद्दिवाद्य संशयः” । अत्र गुरोर्वाज्यतत्वं हेतुः । तद्वदथा “यत्र तत्र स्थितौ जीवस्तमोयोगेन वञ्च-ते । उपहासाय किं न स्यादसृष्टसङ्गो मनोपिणाम्” इति । “अनिष्टे विविधोत्पाते सिंहकाक्षनुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्दिवादिमङ्गलम्” । इति दीपिकाया-मनिष्टइत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म-निषेधः । पूर्वलिखितभोजराजयचनेऽपि “कौट-ल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तथोपराने मण्ड-लतः शुभेऽपि बाह्यानिषेधाय सिंहकाक्षत इति पञ्चगुपा-दनम् । अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधाय पराशरो-क्तस्वल्पकालनिषेध आपदिष्यः । तेनानिष्टजनके भूमि-कम्पादौ न दोषः । अतएव वृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभितम् तथा च” यः प्रक-तिविपर्ययः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः । क्षितिष्वोर्मादि-व्यजातोययोस्तरं गुरुतरे भवति” प्रायश्चित्त कृत्वादिप्र-युक्तिविपर्ययमव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातान् अतस्त्वभावज्ञानम् । अधिपुत्रैः कृतैः सौकैर्विद्यादेतैः समामोक्तैः” अनुभाषि “निर्वृते भूमिचलने ज्योतिषाक्षेपसर्पणे । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तरावपि” । अत्रानध्ययनार्थमृतावधौलु-क्तम् । उत्पाते दोषमङ्गमाह श्रीपतिव्यवहारनिबन्धे “अथ दिवस्तलयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पात-दोषं शशशेदित्याहुःराचार्याः” याज्ञिकस्य “शमयन्त्याह-माहात् कम्पादिकतं निमित्तमाश्रेय । अतिवर्षणोपवा-सव्रतदीक्षाजपहवनानि” । दिष्णुधर्मोत्तरे “शेतेऽत्र चतुरोमासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेक्ष्यो नृपस्यैव नाभिभासे कदाचन । न तुभे च तथा कृष्णे विशेषात् प्रावृषि द्विज !” । भविष्योत्तरे “तुभे माय जगद्धात्रे केशवे गरुडध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वाश्चातुर्वर्गस्य भारत ! । विवाहप्रतयज्ञादिपूजासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने” । सर्वाङ्गसहाय्यगणितः

दूनेप्रातिस्त्रिकोक्ताः एवं पुण्यानीति अन्यथा
विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराजः
‘वापो तङ्गागट इगोपरदेशकज्ञासादशारिमठकूपविवाहचै-
त्नान् । कर्तुं यथागमविधानविधिबेधात्ता प्रोक्तस्तथैव
कथयामि समासतोऽहम् । रुध्रे हरौ प्रकटशेषफणोप-
धाने लङ्घ्योकराजपरिभार्जितपादपद्मे । मीने रघौ
भलुपि चास्तमिते तथेच्छे वास्तुक्रयाविधिरघौ क्षनिभ-
निर्णिजः’ । इच्छोगुरुः । नारदः ‘वापोऽङ्गातङ्गागा-
दिप्रतिपाद्यकर्म च । न कुर्व्यान्महासाये च महादान-
व्रतानि च’ । दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति ।
तथाच स्मृतिः ‘अस्ते सम्प्रागते बाले भृगौ मांसं
भक्षिन्तु चे । देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्’ ।
बभ्रुहारीतः “भृगावस्ते गुरौ धिक्ते गुर्वादिभ्यो भलि-
न्तु चे । त्वजेत् दानं महादानं व्रतं देववलोकनम्” ।
रतद्वचनद्वयं कालिविवेकेऽपि । अत्र दानमहादानयोश्च-
यादानात्” म० त० । सङ्कर्तचित्तानामपिपीयूषधारादौ
विशेष उक्तो विस्तरभयात्प्रोक्त स्तत्परावसेयः ।

कालिका पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अस्मति
अल-वा० इकन् ७त० वा । १ क्रौञ्चे वले शब्दरत्ना०
स्त्रियां ङीष् । कालोवर्षाऽस्यस्य ठन् कालात् वर्ष
वाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्त्रियै क लुक् इति
वा । कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे “तस्यां विनिर्गतायां तु
कल्याणभून् साऽपि पार्ष्वती” देवीमा० तस्याः कल्याण-
तयाविर्भाषात्तयात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ० यथा
“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभायां प्रतदुषुः । अनेक
संस्तुता देवी तदा सर्वानरोत्करैः । मातङ्गवनितामूर्त्तिं
भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तुयते का
च भाविनी । किमर्थमागता यूयं नातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रूत्वा मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोपतः । सद्य-
ताऽवीद्देवी मां स्तुयन्ति सुरा इति । युष्मो नियुष्मो
स्तुतरो बाधते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्वधा-
वाहं स्तूयेद्वा सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यास्तु
मतिङ्ग्याः कायतस्तदा । भिक्षाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत्
गौरी कृष्णाटपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलक-
ताम्बा” । १ वृक्षकपलवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूले ५
भूचर्याम् ६ अटाणांखां ७ काक्षां ८ पटोलशाखायां ९
रोमावल्यां १० शिवायाम् ११ मेवावल्यां स्त्री भेदः ।

१२ शीरकीटि हारा० १३ सर्पां शब्दरत्ना० १४ काकोक्षां
१५ श्यामापर्वणि स्त्री राजनि० । १६ हिमाचलम-
वायां त्रिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री भेदः । १७ चटुर्बर्ब
कुमारीभेदे अक्षदाकल्यः कालसङ्कीर्णशब्दे विवृतिः ।
कालस्य भावः वा० वा० बुष् । १८ कल्याणस्त्री स्त्री । १९
स्वर्गदोषे जटाधरः बहिष्ना दाहे यद्गोपात् स्वर्गस्य कल्याता
भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः । “हेम्नः संलक्ष्यते हन्मौ
विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा” रघौ अम्नादेव कालिकाज्ञान-
स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम् । काय जलाय अस्मति पर्याप्नोति
अल-पर्याप्तौ ण्वल् टाप् अतइत्त्वम् । २० कृष्णटिकायां
भरतः २१ नवमेवे स्त्री भेदः । काले दीयते ठक् । २२
प्रतिभासदेयवृक्षौ (सुद) “प्रतिभासं स्वप्नी या वृद्धिः सा
कालिका मता” नारदः । कं जलमस्मति भूषयति अल-
भूषणे ण्वल् टाप् अतइत्त्वम् । २३ सुरायां स्त्री हेमच० ।
कालोवर्षाऽस्यस्य ठन् । २४ कालीयके कल्याणन्दने न० शब्द-
च० । प्रकटः दीर्घः कालोऽस्य प्रकटे ठञ् । २५ वैरे न०
तस्य दीर्घकालस्यायित्वात्तथात्वम् । “वर्षे चानित्वे”
इत्यधिकारे “कालाञ्च” पा० कन् । कालक स्त्रियां
टाप् अत इत्त्वम् । २६ कालिका अग्नित्यलक्षणवर्षा बुक्त
शाब्दादौ स्त्री “कालिका शाटी” सि० फौ० कालेन नि-
र्गत्तः ठञ् । कालिक २७ कालनिर्गत्ते कालकते ति० ।
“विशेषः कालिकोऽवस्था” अमरः । काले भयः ठञ् । २८
कालभये ति० । उभयत्र स्त्रियां ङीष् इति भेदः ।

कालिकापुराण न० कालिकाया साहाय्यादिप्रतिपादकं
पुराणम् । उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे ण् तस्य तथात्व-
मुक्तं तत्प्रतिपाद्यविषयाच्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिब्रह्मणे तत्पुराणपर्यवर्त्यम् ।
अपिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः । प्रजाकृष्टः ब्रह्ममनसः
सन्ध्याकृष्टः कन्दर्पकृष्टः । तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरणोर्भल-
नाय निदेशः । २अ० तस्य ब्रह्मणामार्गादिर्नृत्तिः । तस्य
हृष्यरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चयाचोक्तिः । सन्ध्यां-
दृष्टा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातमार्त्तिक-
वर्ष्मात् अग्निपासादीनास्तृप्तिः । तां दृष्ट्वा विकारा-
न्वितदक्षधर्मतः रतिनामककण्ठोत्पत्तिः ।

३अ० ब्रह्मणः कामदेयशपः । रत्याः कामेन विवाहः ।
४अ० शिवमोक्षनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः । शिवमोक्ष-
नाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः । दलकन्यासर्गात्वेन
तस्याः प्राङ्मावमार्थनः दक्षेण महाभायायाः स्तुतिः । ५अ०

विष्णुभावाया दक्षाय वरदानम् । १०० शम्भोदीरपह-
 चाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह भारादिगण
 स्य प्रेरणम् । ७५० कालेन हरमोहनप्रकारोक्तिः ।
 ८५० दक्षकृतमहाभावास्तवः । सतीजन्यतत्पालन प्रकारः
 तक्षामनिरुक्तिः । नारदेन सया हररूपवर-
 प्राप्नुयुक्तिः । ८५० सतीकृतशिवव्रतम् । ब्रह्मणः शिवसमीपे
 दारपहणप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया
 दक्षकन्यायाः कथनम् । १०५० सया नन्दोन्नतसमाप्ती
 शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभवनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे
 स्नेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम् । ब्रह्मणो-
 दक्षं प्रति तवाप्रार्थने तेन तदङ्गीकारः । सती-
 विवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः ।
 ११५० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणोभनोविकारः ।
 ततः संरत्नादिमेवादीनामुत्पत्तिः । ततोदक्षयाक्येन ब्र-
 ह्मणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२५०
 अथप्रश्ने ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः । १३५० शिवाय
 विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्श-
 नेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्मणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः ।
 १४५० शिवसतीविहारवर्णनम् । १५५० दक्षप्रारब्धः । तत्र
 शिवसतीमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः । तत्र
 दक्षकोपेन सया देहयागः । १७० तेन क्रुद्धशिवेन वीर-
 भङ्गं कृत्वा तं प्रति दक्षप्रज्जनाशनायादेशः । तेन तद्यज्ञस्य-
 नाशनम् । सतीविरहे शिवविलापः । १८५० शिवस्य सती-
 विरहयत्नम् । शिवरोदनाम्बुनो भूमी पतने तक्षाय-
 शङ्कया देशानां शनिं प्रति तत्कोपणप्रार्थने तेन तस्या-
 ङ्गीकारः । तद्वाक्येन वैतरणीनदीप्रादुर्भावः । सतीसूत-
 देहपहणपूर्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीशयदेहा-
 वयवानां क्रमशः खण्डने ऋक् भेदेन तत्स्थानानां पीठत्व-
 प्राप्तिः । क्रमशः सर्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः ।
 ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ चन्द्रभागान्तिके शिप्रसरः
 शिप्रानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः । चन्द्रभागा
 नामनिरुक्तिः । सप्रविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहि-
 ग्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः । तत्र
 २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ भगव्यादिभिर्नवमिषु चन्द्रस्य
 भर्तृत्वे कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां यज्जनीयता-
 रूपयापदानम् । सखासि दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौ-
 रात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रे प्रति सखासिपुत्रवर्त्तनोपदेश-
 ५पि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राज्यपक्षाखं गदमुत्-

पादय चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य
 क्षयः । चन्द्रक्षये ओषधीनामष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन
 प्रजाक्षयोक्तिः । २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां
 गमने तदुपदेशेन राज्यपक्षाणा मोक्षकलानां ज्योति-
 स्त्वादीनाञ्च निष्कासनम् । बृहन्नोहितानदीस्त्वानात् चन्द्र-
 यक्षसमीपः । राज्यपक्षस्थितस्थानकथनम् । तत्पत्नी-
 कथनम् । दक्षशक्त्यानुसारेण चन्द्रमसो मासाई
 ह्वासवृद्धिप्रकारकथनम् । सूर्यविम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम् ।
 शिवेन चन्द्रस्यैकजाधारणं ततएव ज्योतिस्त्वायाः क्षीण
 चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । सीतानदीप्रादुर्भावः ।
 चन्द्रभागानामप्राप्तिप्रमर्शनम् निर्विस्त्रीं सन्ध्यां प्रति विष्णु-
 पासनार्थं वसिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रकाशे तया
 तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णोरुपदेशा-
 न्मेवातिथियज्ञाग्नौ तस्या देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोरा-
 ज्ञया सूर्यसगुले नयनम् । सूर्येण तस्य विधाकरणेन
 सन्ध्यावयकथनम् । मेवातिथियज्ञाग्नेः अरन्धतासंस्थानं
 तक्षामनिरुक्तिः । २३५० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अर-
 न्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः । २४५० ब्रह्मादिभिः शिव-
 वैकल्याणारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य
 सान्त्वनम् । निमेषादिपराङ्मयान्तकालभानोक्तिः । मन्त्र-
 रोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५५० चन्द्रे विवृतः ।
 ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६५० वराहकृत्ये प्रतिमर्गः । २७५०
 यक्षवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः । २८५० जगतीभिः
 सारत्वाङ्गीया तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवगणानां
 सत्पञ्चाटि । ३० यक्षवराहस्य धराकूपया दाराहा
 सह श्रीङ्गेन तनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिष्ठा । तद्देह-
 त्यागार्थं देवविष्णोः स्तवः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य
 गरभभूतिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या नष्टप्रायताशङ्कता
 रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः । तेन पृथिवीवैद-
 सन्धादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधगणानां कृष्टिः ।
 वराहभूर्त्तः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतोन्नरनारायणयोक्तु-
 पत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वरूपगुणादि ।
 ३१५० मृतवराहदेहावयवेभ्यो ज्योतिषोमादियज्ञकथ-
 नम् । वराहपुत्रत्वस्य त्वेताम्बुकपेणोत्पत्तिः । ३२५०
 स्वायम्भुयमनुं प्रति कपिशगणः । सनोर्विष्णुपासनम् ।
 तत्समीपे विष्णोर्भूतस्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं ।
 क्षुद्रपातादिवृहत्सरोवरपर्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य
 मत्स्यदेहस्याधारत्वाभायोक्तिः । ३३५० मनुमाङ्ग तदनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रभे तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचिरं च भाविष्यत्प्रलया पद्धारणार्थं मत्स्येन बृहद्वीरानिर्वाणस्य तत्त्वोपसङ्ग-
वत्स्थापनस्योपदेशः । स्वर्गद्वारे च तन्मौक्त्याः समाकर्षणं कर्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्यतोक्तिः ।
१४७० कूर्मरूपेण वराहशरभमुद्देन नष्टप्रायायाभूमेः
वर्णीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्यादिव्यति-
करणम् । पूर्वसंस्तुतवीजैः बहुना पुनः शस्त्रप्रवर्जनम् ।
१५०० शिवस्य पूर्ववर्णितशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः
पादैः सूर्याद्यष्टमूर्त्तिपङ्क्तम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता ।
शारङकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः ।
१६०० राजसत्तायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण
बहुधात् नरकादुत्तपत्तिः । १७०० जनकनृपात् सीता-
द्युत्तपत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपाल-
नादि । १८०० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजप्रकरणम्
तद्देशसीमादि । १९०० द्वापरयुगे उत्पन्नवाणासुरसं-
घर्षात् नरकस्याध्याचारः । नीलकण्ठे स्थितदेवीदर्शनार्थं
मागतवसिष्ठदर्शननिष्ठस्ये नरकेण नद्देवीद्वाराच्छादने कृते
तं प्रति 'येन कनितस्वं मातृवद्वेषेण तेनैव तव बन्धो भविष्य-
तीति, वसिष्ठस्य शपदानम् । २००० तस्य भगदत्तादिपत्नो-
त्तपत्तिः । वसिष्ठशपदानुसारेण कल्मेषे द्वापरयुगे नरकस्य
बधः । २१०० मेनकायाः सैनकादिपुत्रगतस्य कालीनामक
कन्याशपोत्तपत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य
तद्देहादिहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । २२००
शिप्रसरस्यानेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुभ्रं धार्यं
हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुर-
पीडनकथा । तदुबवाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य धार्य-
तोषङ्गमाश्रुत तेजोजात् कुमारात् तस्य बन्धो भविष्यती-
त्युक्तौ तथा सह शिवस्य खेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे
कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते
शिवेन खलाटनीतोत्थापितेन वज्रिना तस्य दाहः तद्भस्मा-
चारणम् । हरनेत्रोत्थिताम्नेः वाङ्मूर्त्तिरूपेण सिन्धुप्रवे-
शः । २३१० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे
वनगमनप्रार्थना । नक्षाडकानामप्राधिकारणोक्तिः । तदाराधने-
न तृप्तस्य हरस्य ब्रह्मचारिव्रजेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं
प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा
हरस्य निन्दनेन अन्धपतितवस्वीयतोपदेशः । तच्छ्रवणे तं
प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य

निन्दानवस्थापराधमाज्जनाय काल्या तस्य मृत्तिः, अन्धान्
गमनोद्योगश्च स्वरूपपङ्क्त्येन शिवेन तस्याः निवारणम्
वरदानम् । २४०० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या
पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफलश्रामे स्व
वृद्धगतिः । शिवेन सारन्वतीकसम्पर्कात् तत्काल्ये नियो-
जनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थ-
प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिक्षा-
ञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गात्यप्राप्तिकथा । २५०० अर्द्ध-
नारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्धनम् । २६०० काली-
शिवयोर्महासैधुनानिष्ठौ देवप्रार्थितेन हरिणं कनके तेज-
सोत्सर्गः । तदुत्सर्गकालेऽमुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात्
ततोभ्रष्टमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महासैधुन-
विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्यास्तु व्य-
त्थाभावरूपशपदानम् । हरिरोपदेशेन कालीजेष्ठभगिन्यां
गङ्गायां वज्रिना हरिरोत्सृष्टतेजोभिप्रेकः । गङ्गायास्कन्द-
विशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वांक्तिः । जात-
मात्रस्य तस्य शरणे तथा त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन
तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । सैधुनात् निष्ठ-
सया गलितवस्त्रया पूर्वं द्वारिनिशुक्तयोर्भर्तृक्कृमहाकालयोः
स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मन्त्रं जन्मप्राप्तिरूपे
शपे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्महाद्वयप्राप्ति
शपस्य दानम् । पौष्पपुत्र्येन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म ।
२८०० काल्याः कथास्त्यभार्यायां जन्म तस्यास्ताराव-
तीति नाम । पौष्पतारावत्वोर्विवाहः । २९०० तारा-
वत्यां कामुकस्य कापोतसुनेर्वधुनाथं चित्वाङ्गदानात्
स्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पाद-
नम् चित्वाङ्गदोत्तपत्तिरिति कथा ।

३००० पश्चात् तस्याः स्ववधूनां ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतपु-
निना कपालिना ते पत्नी जगद्विद्येते इति तागावतीं
प्रति शपे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेगधारिणा शिवेन
तागावतीदेहे कालीं प्रवेक्ष्य तथा सह सङ्गस्य वेताल-
भैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतदत्तानेन चन्द्रशे-
खरवेषेण तयोः जेष्ठस्य भैरवोति कनिष्ठस्य वेतालोति
नामकरणम् । तयोः पूर्वतः उपरिचरः दम्भनः अन्तर्ज-
इति त्वयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य वधूयः । ३१००
चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रेणैव शिवपुत्रयोर्वेताभभैरवयोः
स्त्रोहाभावेन तयोर्मिर्बेदः । कापोतपुत्रेणैव तयोः
शिवााराधनाय प्रह्लादशेखरादाराधनस्यानप्रभे कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ वाराणस्याः मुख्यत्वज्ञा
न्यानि कामरूपादीनि तीर्थाणि तत्स्थानत्वेन कथितानि
शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्तवनकस्य
शिवसाराधनम् । ताभ्यां तथाचरण्ये शिवेन तद्देहेन
गायत्र्यपदलाभवरदानम् । ५२ अ० काशीपूजनायै शिवेन
तत्रोक्तिः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, अ० काशीपूजा
तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः । ५८ अ० कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः ।
५९ अ० तस्याश्चक्रमन्त्रादि । महिषमर्द्धभीषानपूजादि ।
तस्याः पूजाविधिः । महिषासुरवृत्तान्तकथनम् । ६० अ० देव्याः
समीपे हननकाले महिषासुरपरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व-
रूढौ उपचयज्ञानपूर्व्यां, यथात् काशीमूर्त्तप्रा, एतत्कले
दुर्गामूर्त्त्या च विनाशमोक्तिः । शिववरात् रन्भासुरात्
महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः । पिताराधितशिववरेण तस्यै-
श्वर्यं प्राप्तिः । ६१ अ० अष्टादशभुजोपचयज्ञायाः प्रादुर्भावः ।
तस्या एव उपतारारूपत्वम् । तस्याध्यानपूजापीठयन्त्रप्रादि ।
कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः
तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२ अ० कामाक्षप्राणानामनिरुक्तिः । मधु-
कैटभोत्पत्तितत्त्वामनिरुक्ती । विष्णुना तयोर्वधप्रकारः ।
तन्मोदसोपेनेन प्रथिव्यादृष्टनाकरणानुमेदिनीति नाम
प्राप्तिः । कामाक्षप्रातीर्थ्योत्पत्तिः । नीलादिपर्वतोत्पत्तिः ।
शिलाकूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकालगुणडा-
दिनामानतीर्थकथनम् । ६३ अ० कामाक्षप्राप्त्यन्त्रपूजाविधिः ।
तत्र जयन्त्याद्यैकादशमुक्तिपूजा-उपचयज्ञादिनयगतिपूजा-
यिज्ञा । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४ अ० कामेश्वरीमू-
र्त्तिध्यानपूजाविधा । ६५ अ० शारदीयापूजायिगोपविधिः । ६६
अ० कामाख्याकुल्यासादिविधा । ६७ अ० बलिच्छेदनप्रकारनि-
रूपणम् । देयै दत्तत्रलेस्तद्गणत्वप्राप्तिः । काणव्यङ्गादीनां
बलिदाने निषेधः । ६८ अ० षोडशोपचाराः । तत्रासनादि
वज्रप्राग्जैत्र गन्धपुष्पादीर्विशेषः । ७० अ० भैरव्याद्रूपप्रादि ।
७१ अ० प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२ अ० कामाक्षप्राकथनम् ।
७३ अ० मातृकान्यासविधा । ७४ अ० अष्टधा योनिशुद्धास्वरूपा-
णि तद्दर्शनफलम् । अन्तरहस्यम् । तद्यन्त्रधारणविधा ।
बाह्यान्त्रपुरासन्नरूपपूजाविधा । त्रिपुरभैरवप्राः पूजादि ।
७५ अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरस्चरणहोमादिविधा । ७६ अ०
मन्त्रशोधनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्षचक्रादि-
कथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्तयोर्ज्ञातकभैरवयोर्विशेषोप-
देशेन कामाक्षप्रातीर्थ्यनित्तत्त्व पुरस्चरणादिप्रमाणौ
देव्याः प्रसारे तत्रोक्तगुणत्वान्निरुक्तं देयत्वप्राप्तिः । शिवा

निधयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च ॥ ७७ ॥ कामरूपस्य नन्दिकुण्डादि-
नामातीर्थमाहात्म्यम् । तत्तुल्यजटोदकानदीनामनिरुक्तः ।
नवतोयानदीनामनिरुक्तः । अगदनदनाहात्म्यादि । जलो-
यनामनिरुक्तमाहात्म्यादि । ७८ ॥ तत्तुल्यवन्दुरोचानदी
माहात्म्यादि । क्षतिवासगिरिचन्द्रिकानदीकेनसा-
स्त्रमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानस
चैरटगिरिभैरवीनदी वर्षालानदीमाहात्म्यादि । लिखितः
कपोतकुण्डवारणकुण्डतत्त्वाचलमाहात्म्यादि । सुरनदी-
शीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि ।
अनारासककुण्डश्च यतुजपीठमणिकूटगिरिलौहियत्र-
कुपुष्पादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकाशहर-
लिङ्गपुनर्भवकुण्ड हयपीयशिलगोकर्षी शिखरिङ्गकेदारलि-
ङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि । हयपीयमन्त्रादि । ७९ ॥
तत्तुल्यदर्पणरोहणदर्पटनदानिमानगिरिवरकुण्डकंस-
रवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलमहाकू-
टाचलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्षी लिङ्गसुभद्र-
लानदीमनूस्त्रध्वजकुलाचलस्थे तानदीकामधरसरः सुका-
लाचलसरः कूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्म-
कुण्डमोलकूटाचलोपतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्प-
टाचलचित्राचलकज्जलाचलशक्राचलकर्पिलमङ्गलानदी-
दमनानदीटङ्गाचलकाशगङ्गास्यावरसरोर्दुर्जयाचलक्षो-
काचलकालानदीदय्यकुण्डपुष्करिणीहेरकलिङ्गसम्प्रदाय-
ललितानदीमाहात्म्यादि ८० ॥ दीपयतीनदी-
शङ्कटागिरिश्च लिखितोत्तनदीटङ्गभेदिकाभट्टारिकानदी-
नाटकाचलस्थसरः सरिचन्द्रिकारिकानदीटङ्गगङ्गास्त्र-
नदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वेशीशमूर्त्तिमाहात्म्यादि ।
सोमाशाननदी सिमगङ्गाललितकान्तलिङ्गतीक्ष्णकाला-
स्थोपतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकान्तलिङ्ग-
मङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्तुल्यविष्णुमूर्त्तिभेद-
तत्पूजाप्रकारादि । ८१ ॥ कामरूपस्यतीर्थसे-
वनेन सर्वेषां निर्वण्णदिप्रप्तौ यमेन स्वकार्याभावाकलने
ब्रह्मादिसभीपगमनेन तद्विवारणोपायचिन्तनम् । ब्रह्माप्रा-
र्धितेन शिमेन कामरूपस्यतीर्थेभ्यः सर्वलोकोत्सारणार्थं
गणैः सह उपतारायानियोजनम् । उपताराया च तत्तु-
ल्यवलिष्ठोत्तसारणे कृते यस्मिन् तत् प्रति श्लोकाद्युपास्य-
तावाममानौपास्यतादिरूपशपदानम् । कामरूपस्य श्लोका-
द्वतत्तुशपदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादि-
शपदानम् । तेन शपेन उपतारा सहितागतागत्याश्च

श्वेच्छतां प्राप्ता उपताराऽपि तदर्थं वाचमार्गतरा
शिवस्य श्वेच्छरतिस्तदर्थं जाता वसिष्ठवापाश्च तत्त्वस-
ञ्चतीर्थमुनिः लौहित्यमात्रस्य तत्त्वमाहात्म्यप्रस्थितिः ।
८२४० लौहित्योत्पत्तिमाहात्म्यप्रदि । जाम-
दम्बोपाख्यानम् । ८२५० तत्कृतमाहवधपापनिर्मा-
चनेन लौहित्यप्रशंसा । पूर्वकल्पेऽग्निकवाणासुर-
योर्भृङ्गमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा । ८४५० राज-
नीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः ८५५० । प्र-
जासु राजाहन्तिप्रकारः । नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेष
कावाः । तत्पूजाप्रकारः नीरजनप्रकारः । ८६५० पुण्याभि-
षेकप्रकारः । ८७५० शक्रध्वजोत्थानविधिः । ८८ दशहरा-
यां विष्णोरितिप्रकारः । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः
वृद्धार्थकाचारविशेषाः । द्वादशविधपुत्रविधिः । दसकादीनां
पक्षीत्वा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः । पितृगोत्रेषु संस्कारे
वृद्धीतः पुत्रत्वाभावः । पक्षीऽगोत्रेषु चूडादिसंस्का-
राभावे दास्यत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्ध्वपक्ष्ये न पुत्रत्वसिद्धिः ।
पञ्चमवर्षीयपक्ष्ये तत् पुत्रोत्पत्तिविधानम् । दासीपुत्रे
विशेषः । गृहाणां पुराणादिवाचनेऽनधिकारः । वज्रं
पुरोहितलक्षणम् । विविच्य नृपकर्त्तव्याचारभेदः । आ-
युष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९५० । आयुषस्य गतिनीतीति
नन्दिन उपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-
भैरवस्य उरग्याः सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः । तपसा तस्य-
विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः । तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेनना-
मपुत्रोत्पत्तिः । ततः देवसेनादिंशयर्थम् । तद्व्यायिजयेन
स्वायत्तवनस्य निर्माणम् । व्यर्जुनेन वज्रप्रीत्यर्थं तस्य
दाहनम् । ९०५० वेतालस्य कामधेनीं दृष्टमरुपपुत्रोत्-
पादनम् । तस्य वृद्धनान्ना वृद्धित्वेन शिववाह-
नताप्राप्तिः । तस्य वंशयर्थम् । वेतालवंशोद्भवा
एव सर्वे गायत्र्युक्ताः तत उपसंहारः । इत्येते प्रवास
भूताः पदार्थास्तत्त्वताः प्रसङ्गागतास्तान्येऽपि पदार्था अ-
भिधेयाः सन्ति विस्तरभयास्तीक्षाः
अथोदचित्यते ८९, ९० वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने
स्थितं दमकचन्द्रकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन द्वापु-
स्त्रायणपुत्रकरणप्रतिपादकयाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि
निर्मूलानीयमन्यते । पितृगोत्रेषु चार्द्धवचनानां तत्त्व
या निर्मूलत्वाद्यद्वा कृता सापि कालिकापुराणः द-
र्शनमूलिकैव ८९५० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपप-
त्त्यनन्वात् इति । कालीपुराणमवत न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते
व्रतभेदे

“शब्दुवाच । “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया
व्रतस्य च । ममोपदिशतामेव तद्व्रतस्य करोष्यहम् ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाय सा तदा । शुद्धकाशे
समारभ्य कल्पपत्रे चतुर्हं श्रीम् । संकल्प्य विधिना पूर्वं
ममावास्यां व्रतं चरेत् । समारभ्य शुष्मेकेन द्विशुभं
परिशोधयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजि-
क्रिया । सिद्धमस्य रात्रिकाले दग्धमीनस्य सर्वदा ।
वर्जयेत् पितृकं किञ्चित् रक्तयाकस्य चान्नकम् ।
द्विपट्कां विप्रजायाश्च सधर्मा भोजयेत्ततः । एवं क्रमेण
कृत्वा तु कृतिकालं नयेद्व्रतम् । ततः शुद्धादने प्राप्ते
भौषाङ्गे मन्दवासरे । यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्या-
द्विधानतः । तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ।
रात्रौ तु कदलीकाण्डे वृद्धं निर्माय प्राङ्मुखे । तस्य
मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा । पादार्घ्याचम-
नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिरुत्सा । भूषणैर्व्यप्रदीपैश्च नैवेद्यं
विविधैस्तथा । पितृकं चैव सिन्धुना व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देवैर्बलिं दत्त्वा प्रणम्य च । तदस्य व्यञ्जनं
सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । महारण्ये प्रदातव्यं
कल्पितं व्रतशुक्तम् । वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात्
कालिकाव्रतम् । काव्यैः सिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गति
इत्येषा” ।

कालिकाव्रतम् न० ९१० । भारतप्रसिद्धे विद्याशान्ती-
तीर्थस्थे तीर्थभेदे “कालिकाव्रतमभावात् विद्याशायां
कृतोदयः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तिरात्रं मुच्यते
भवात्” भा० आनु० ५५५० ।

कालिङ्ग न० केन जनेनालिङ्गव्रते आलिङ्गि-कर्म्मणि वज्र-
हतम् । (तरुज) मध्यव्यजलको फलभेदे । “कालिन्दं
कण्ठगोजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्तुनम् । कालिङ्गं
प्राञ्चि दक्षपितृशुक्रहृच्छीतलं गुरु । पक्वं तु सोम्यं
सकारं पितृलं कपोवातजित्” भावप्र० तत्पदार्थावबोधप
रुपादिप्रसङ्गम् । “कालिङ्गे भवः क्षणः । कालिङ्गदेशोद्भवे
त्रि० स्थितां क्षीप् । तद्देशानां राजा अण । कालिङ्ग-
देशमध्ये । “प्रतिजपाह कालिङ्गसमस्तं गेजसाधनः” रघुः ।
“वर्गेरान्नेयादौः क्रूरपक्षपोडितैः क्रमेण नृपाः ।
पाकलोभागधिकः कालिङ्गश्च त्वयं यान्ति” युहत्सं० ।
“निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधर्षति तथा” हरिः

ये गगनरीर्यकाङ्क्षी लक्ष्मीनविभूषणा । चित्तं चक्षुषणा-
पाङ्क्षी कायचौमोम्भिताम्बरा । तीरजोवृत्तलोमान्ता
जलस्त्रुतितगामिनी । चाङ्गुलोद्भिषितापाङ्क्षी सुभिता
सागराङ्गना । मत्सेव कुटिलापाङ्क्षी राजमार्गेण गच्छ-
ति । जल्पते सा सा जनेन क्षोतस्त्रुतितगामिनी ।
उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य
मध्ये न सा नीता यमुना नदी । रोक्ष्यमाणेव खरै-
रन्विता तोयवासिभिः । सा यदा वनतुक्राला नदी
वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना रामम-
ब्रवीत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोभेन कर्माणा ।
विपरीतमिदं कथं तोयस्य मम जायते । असत्यं न-
दीमध्ये रौक्षणेय ! त्वया कृता । कर्मणेन महाबाहो !
स्वमार्गं व्यभिचारिणी । प्राप्तं मां सागरे नूनं सपत्न्यो
वेगमर्कितः । केन ह्यसौ रक्षिष्यति तोयव्यावृत्तगामि-
नीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वं कृष्णपूज ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्मणा युध-
कटाऽस्मि रोपोऽयं विनियर्त्यताम् । गच्छामि चरणौ
भूङ्गां तवाङ्गं लाङ्गनायुध ! । मार्गमादिष्टमिच्छामि क
गच्छामि महाभुज ! ” । “प्रणामावनतां दृष्ट्वा यमुनां ला-
ङ्गनायुधः । प्रत्युवाचार्णवबधूः सदृक्कान्तमिदं वचः ।
लाङ्गनादिष्टमार्गं त्वमिदं मे प्रियदर्शने ! । देशमम्बुप्र-
दानेन प्रावयस्वास्त्रिंशं शुभे ! । एष ते सुभु । सन्देशः कथितः
सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यताम् यथा-
सुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठ मे
यशः । यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सख्ये ते व्रजवासिनः ” ।
कालिन्दी भिर्नास मिद-ल्यु ६३० । कालिन्दीभेदनो-
ऽप्यत्र अमरः । [स्वर्यपत्न्यां संज्ञायाम् ।

कालिन्दीसु स्त्री कालिन्दी यमुनां सूते सू-किप् ६३० ।
कालिन्दीसोदर ६३० । यमे हेमच० तत्कथा अर-
चात्मजगद्दे १५६५० दृष्ट्या

कालिमन् पु० कालस्य भावः दमनिष् । कृष्णपत्न्ये “सान-
मानमतिकालिमात्राया” भावः ।

कालिन्दीया स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते भन्-खश्-सुम्
सुखः । आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायास् स्त्रियाम् ।

कालिय पु० के जले आसीयते आ+ली-भूत्वविभुजां क ।
नागभेदे कालियदमनगद्दे विवृतिः । “लक्ष्मीनाप्यात्
किञ्च कालियेन मर्षिं विवृष्टं यमुनैकसा यः” रघुः ।
“बोलासि कालियकुला यमस्त्रेव सदा सयम्” भावः

“कालियं तत्कथञ्चैव विवृष्टं मर्षिभद्रकम्” ति० त० ग०
पु० । मरुद्विभया यमुनासुदमने निक्षेपेन त्वात्सल्यं तथावत् ।
कालियदमन पु० कालियं दमयति दम-विष्-ल्यु ।
वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०, १६५० यथा
“कालिन्द्यां कालियस्यासीदुद्धदः कश्चिद्विषाग्निना ।
अथमाथपथा, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः । विप्रुष्ट
ता विषोदोर्न्मिभारतेनाभिर्माशिताः । म्रियन्ते तीरगा यस्त
प्रापिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चक्षुर्वेगविषयीकृतमवेक्ष्य-
तेन कृष्णं नदीसु खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदम्ब-
मधिरुद्रा ततोऽतितुङ्गदास्कोक्ष गाढवसनोऽभ्यपतद्दि-
गोदे । सर्पहृदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरग
विषोक्क्षसिताम्बुराशिः । पर्यङ्क् भूतोविषकपायित
भीषणोर्न्मिर्हीमन् । प्रतुःगतमनन्तबलस्य किन्तु । तस्मिन्
हृदे विह्वरतो भुजदण्डवृक्षं वाघौघमङ्क । वरवारणावि-
क्रमस्य । आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा
समसरत्तदमृष्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं
श्रीवत्सपोतवसनं स्मितसुन्दराक्षम् । क्रोडनमप्रतिभयं
कमलोदराङ्गि, संदश्य मर्षसु रूपा भुजगसखाद । तं
नागभोगपरिपीतमष्टष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा
भ्रशार्त्ताः । कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदस्तं कलत्रकामा दुःखा-
नुशोकमयमूढधियोनिमेषः । गावोवृषा वत्सतर्क्यः क्रन्द-
मानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्तोक्षणा भीताः रुदन्य
इव तस्थिरे” इत्यं गोपादीनामाकुलतासुपवर्ण्य

“इत्यं खलोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमार
मतिदुःखितमात्महेतोः । आश्रय मर्ष्य पदधीमनुपत्ति-
मानः स्थित्वा सुहृत्सुदतपठरङ्गमन्वात् । तं
प्रथ्यमानयमुना व्यथितात्मभोगस्यहोन्नमस्य कुपितः
स्वफणान् भुजङ्गः । तस्यौ चक्षन् चक्षनरन्वयिषाम्बरीष
स्तम्बेणोन्मुखसुखोद्गारनीचमाणः । तं निज्जया द्विज-
खया परिलेखिहानं द्वे खृक्कणी अतिविशालकरा-
लदृष्टम् । क्रोडसुं परिससार यथा खगेन्द्रोवध्याम
सोऽप्यवसरसःसमीक्षमाणः । एवं परिभ्रमकृतौजससुसुतां-
समानस्य तत्पृथुगिरःसंधिहृद आदयः । तन्मूर्ध्वरत्न-
निकरस्फुरणतितान्त्रमादाभ्युजोऽखिलकलादिगुर्वर्चनर्त्त ।
तच्चर्तुसुदतमवेक्ष्य तदा तदीयमन्वर्षसिद्धसन्निचारश्च
देववध्वः । प्रीत्या मृदङ्गपथवानकपादग्रीतपुष्पोप-
हारनुतिभिः सङ्क्षोपसेदुः । यद्वयस्त्रिरो न नमतेऽङ्ग-
श्रुतैकधीर्ष्यसत्तन्महर्षं खलदण्डधरोऽर्धमिपातैः ।

श्रीचातुर्भुजमत उल्लङ्घनास्ततोऽङ्गङ्गस्तोत्रमन् परमक-
प्रसन्ननाम नामः । तस्यास्त्रिभिर्नरकसुद्वमतः शिरः
वदन्तु ससुद्वमत निश्चरतो रघोः । सुखन् पदा तु नम-
यन् दमयाभ्यभूय पुष्पैः प्रसूजित इवेह उमान् पुराणः”
कालिभयनादयोऽख्यल भावे लुट् ६३० । कालियस्य २२२ ने न०
कालियकृद् पु० ६३० । कालियनागाधिष्ठिते हन्दावनस्य
यसुनालर्गते हृदभेदे कालियदमनशब्दे विहतिः ।
तस्य कालियस्य तपदात्रयणकथाभाग० १०, १७ अ० यथा
“नागालयं रमयन् कथं तस्याज कालियः । कृतं वा किं
सुपर्णस्य तेनैकनासमञ्जसम् । वादरायणिरवच । उप-
हार्यः सर्पजनैर्स्त्रीसिमाधीह योवलिः । वानस्यस्यो म-
हाबाहो । नागानां प्राङ्निर्गुपितः । स्त्रं स्त्रं भागं प्रय-
च्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि । गोपीयायात्मनः सर्वे
सुपर्णांय महात्मने । विषवीर्यमदाविष्टः काङ्क्षेयस्तु का-
लियः । कदर्पाक्षय गच्छन् स्वयं तं सुभुजे बलिम् । तत्
श्रुत्वा कृपितोराजन् । भगवान् भगवत्प्रियः । विजिघांसु-
र्माह्वेगः कालियं ससुपाद्रयत् । तमापतन् तरसा विपा-
युवः प्रत्यभ्ययाद्रिस्तनैकमस्तकः ! दङ्गिः सुपर्णं वृद्धगह-
यायुधः करालजिह्वोऽसितोपलोचनः । तं तार्क्ष्यपुत्रः स
निरस्य मन्युमान् प्रचण्डये गोमधुसूदनासनम् । पक्षेण
सर्वेन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुः सुतसुपयिक्रमः ।
सुपर्णपत्नाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः । हृदं विवेश का-
लिन्द्यास्तदगम्य दुरासदम् । तत्रैकदा जलचरं गरुडोभ-
क्ष्यभीप्सितम् । निवारितः सौभरिणा प्रसन्न कुधितोऽ-
हत् । भीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दोनान् भीनपतौ-
हृते । कपया सौभरिः प्राङ् तत्रत्यक्षेममाचरन् ।
अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स आदत्त । सदाः
प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् । तत् कालियः
परं वेद नान्यः कश्चन लेलिङ्गः । अवात्सीद्गरुडाङ्गीतः
क्षणेन च विवासितः” ।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी स्त्री । १ शिवपत्न्याम् ।
“ऊर्ध्वरेता भगःकालः इति” भाग० १.६, २ शिवस्य
कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । कालवर्षा स्त्री “काला-
त्वर्थश्चेत्” वासि० डी० । २ कल्पवर्षायां स्थियाम् “का काली
कामधुरा “विदग्धसु० शङ्खमाचलदुर्हितरि उमायां तस्याश्च
जन्मतः नीलाङ्गुलिभयस्य तथा तथात्वम् । “सुतामनुज-
मासायु गतां कालीं हराञ्चमम्” । “तां तत्र कालीं
तनयाम् भयशोककुलासुभाम्” कालि० पु० ४० अ० ।

“कालि ! निष्ठाङ्गनस्थाने ! उर्वशादप्यवरोगधैः” ।
“गौरवासादनश्चैव कालिकायास्तथा सुतम्” इति च
तत्र तस्यागौरवप्राप्तिकथनम् । ४ दुर्गाभूतिभेदे “काली
करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी । विचित्र
सङ्काङ्क्षधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्मापरीधाना
शुक्लभासातिभैरवा” इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावोक्तः ।
सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली शुद्धकाली
दक्षिणाकाली भद्रकाली प्रज्ञानकाली रक्षाकाली
तिभेदात् तथा अन्येऽपि तज्ज्ञेदा भैरवत० दर्शिता यथा
“काली कपालिनी कुल्पा कुक्कुल्पा विरोधिनी । वि-
प्रचिता तथोपोपप्रभा नीलवर्णात्मपः । नीला घना
बलाका च मात्मा स्रष्टा मिता तथा । एताः सर्वा अ-
सिधरा सुखमालाविभूषिताः” । “कालि ! कालि
महाकालि ! शीघ्रमांसपशुप्रिये” भा० वि० ४, अ० । ५
माहभेदे “काली कपालाभरणा चक्राशे” कुमा० ६
भीमसेनस्य पत्नीभेदे । “बुधिधरात्तु पौरव्यां देवको-
ऽय घटोत्कचः । भीमसेनाङ्घ्रिडिम्बायां कान्त्यां
सर्वगतस्ततः भाग० ६.२२, २४ । भा० आ० ६५ अ० त
“भीमसेनोऽपि काश्यां बलञ्जरां नामोपयेमे धीर्यं शुल्कां,
तस्यां पुत्रं सर्वं गच्छत्पादयामास” इत्युक्तं तदैकवाक्यात्
काश्यामित्येव पाठः ससुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व-
पदलोपः । काली० दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्त्ववत्याम्
शान्तनुपत्न्याम् । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य-
वतीं मातरसुदयाह्वयत् गन्धकालीमिति यामाहुः” भा० आ०
६५ अ० । चु० कल-नोदने अच गौरा० डी० म० ५२ वर्याम् ६ त्रिवृति
१० रात्रौ ११ कालाङ्गन्याम् राजनि० १० तयोः कल्पत्वात्तथा-
त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः । अग्निजिह्वशब्दे दर्शित-
शारदातिलकवाक्ये एतस्याः तन्निष्कासु नान्तर्भाव इति
चिन्त्यम् । ११ दक्षिणकालौ (विचारां) रत्नमाला । १४ काल-
रात्रौ यमभगन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां
१५ महाविद्यायाम् ताश्च “काली तारा महाविद्या
घोडशो भुवनेन्दरी, भैरवी लिङ्गमस्ता च विद्या प्रभावती
तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता
दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” तन्त्रमा०
“कालीपूजा श्रुता नाथ ! भावाश्च विविधाः प्रभो ! ”
भैरवत० “तारायाश्चैव काल्याश्च लिपुत्राया विशेषतः ।
जनने मरणे चैव न त्वजेयुर्जपार्चने” तन्त्र०

कालीका पु० स्त्री० के जलेऽसीकश्य मत्स्याताय मिथेष्ट-

त्वात् । क्रौञ्चे वने शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।
कालीची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते ङ-ची-भा०
आधारे इ गौरा० ङीप् । यमविचारभूमौ त्रिका० ।
कालीतनय उंस्त्री० कालीभितः प्राप्नोतयः प्रापणं यस्य ।
महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप् । महिषस्य काल्यै बलि-
दानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्दने शब्दच० ।
कालीय न० कालस्थाने भवम् “वृद्धाक्षः” पा० छ । कथ-
कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क । कालाहुसार्थे
सुगन्धिकाठे (कलम्बक) अमरः ।

कालिय पु० कालयाव्यपत्यम् ढक् । १ टैलभेदे. कालकेये, कलायै
१०८६ पु० दर्शितरक्तधारिण्यै चित्तं ढक् । २ यकति
कं सुखमालेयभादेयं यकत्वात् । ३ कालचन्दने न० “आश्या-
नकालेयकताङ्गरागम्” कुमा० । कलिना दृष्टं मास
ढक् । ४ कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसयने सप्तमं
सूक्तमधिकृत्य गेयम् । तत्प्रकारं जहगाने दृश्यः
कालियक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञादां
क । १ कुक्षुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां
ङीप् । कालिय+स्त्राणै संज्ञायां वा क । २ कालीयचन्दने
“मधुकुण्डलकलङ्ककालीकृतकालेशकञ्जसुमकुटुम्भेषु” काठ०
श्चरित्रायां पु० ४ टाश्चरित्रादां न० राजनि० । तत्तार्थं
पु० शब्दर० ।

कालेश पु० इत० । १ मूयै तस्य स्वगत्या कालप्रवर्तकत्वात्
तथात्वम् । २ शिवे च । ३ मकारवर्ण्ये । “विष्णुरीश-
स्ततोऽहान्तः कालेशः पृथगी ततः” श्रीविद्यामन्त्रोद्धारं
“कालेशोमकारः” तन्त्रसा० । काले शराटवोऽप्यत्र ।
कालीढक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । “कालीढकं नन्दि-
कुण्डं तथा चोत्तरमानसम्” भा० आनु० १८ अ० ।
काल्य पु० कल्पे विधौ भवः अण् । (कांचाङ्गलुद्) कर्पुरे
शब्दर० । स्वार्थे क । तत्तार्थं अमरः ।

काल्यनिक नि० कल्पनायाः आगतः ङञ् । कल्पनाभवे कल्पिते,
२ आरोपिते. च । स्त्रियां ङीप् । “इति व्युत्पत्ति-
स्तु काल्यनिकी” ति० त० ।

काल्यसूत्रं नि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते या सूत्रान्तत्वात् ठक्
प्राप्ते “अकल्यादेः” द्रष्टुक्तेः अण् । १ कल्पसूत्राभिज्ञो
२ तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप् । [विधानादौ ।

काल्यिक नि० कल्पपण्ये उक्तः ङञ् । वेदाङ्गकल्पपण्योक्ते
काय न० कल्पमेव स्वार्थे अण् । १ प्रत्यये हेमच० । कालः-
प्राप्नोऽस्य यत् । २ प्राप्नोऽस्य शीतादौ नि० । काले भवः

दिगा० यत् । ३ कालभवे नि० तदनसमाप्ते अकर्मधारये
उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । ततोऽनन्ता० पाठान्तरे गोत्रे
फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।
काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क । कर्पुरे (कांचाङ्गलुद्)
काल्या स्त्री कालः गर्भपङ्कणकालः प्राप्नोऽस्याः यत् । प्राप्-
गर्भपङ्कणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमरः “उपसर्था
काल्याप्रजने” पा० । [भाव

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोऽन्ता० ङञ् । कल्याण-
काव न० कविदेयताऽस्य अण् । कविदेयताके सामभेदे । तच्च
तृतीयसयने गेयाभिव्यपमानानर्गतम् । “आभीप्रिया-
णीति” सूक्ते गेयम् । तत्प्रकारं जहगाने दर्शितः ।
कावचिक न० कवचिनां समूहः “ठञ् कवचिनश्च” पा० ठञ्
‘इनोलोपः । वष्मधारिणां समूहे ।

कावट पु० कवट+पृष्ठे० । कवटे कला० ।

कावषेय पु० यजुर्वेदयज्ञानर्गते तुरास्यो ऋषिभेदे । “काव-
पेयात् कावपेयः” शत० १०.६.५.६, तुरोह कावपेयः
कारोत्थां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्षि” तत्त्वैव ६.५.२.५.५.

कावाद पु० कुत्सितरूपदा वादः कोः का । पाक्कनहे
शब्दचि० । [शैवाले दृष्टादिच्छले त्रिका० ।

कावार न० कं जनमावृणोति स्वा+वृ-अण् उप० स० ।
कावी स्त्री कवेरियं षृञ् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन्
यलोपः । कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम् ।

कावक पुंस्त्री कृतमितः रूपदा वक् इव । १ कृतुमे चक्र
याके इपीतवर्षमस्तकपर्णभेदे च मेदि० तेषां वृकृतन्देर्णञ्
ङ्युक्तत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कावेर न० कस्य सूर्यस्येव रूपत्वेरमङ्गमस्य । १ कुङ्कुमे
जटा० । तस्य शिखाभिः सूर्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जनस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप् ।
१ मरद्भेदे । कुक्षितमपवितं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात्
ङीप् । २ वे श्यायाम् ५.३० । ३ हरिद्रायास् । “हृषद्वनी
च कावेरी यङ्कुर्भन्दाकिनी तथा” भा० आनु० १६.५.५० ।
“भारतीगुप्तोया च कावेरी कुर्मुरा तथा”
भा० य० २२ । “चन्द्रयगा तावपस्त्री अवटोदा कृतमाला-
वेङ्का मयी कावेरी वेङ्गेत्यादि भाग० ५.१.६.१८.
भारतवर्षनदीकथने । सा च सत्ताद्रेः मलयार्देच
मानुसञ्जलदस्या तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा
“दृहीतप्रतिघृत्तस्य स धर्म्मविजयी न्यपः । त्रिधं महेन्द्र
नाथस्य जह्जार नतु मेदिनीम् । ततो वेलातदेनैव फल्-

वत्पगमालिना । अगस्त्याचरताभाशाम् चनाशास्य-
जयो ययौ । स सै चपनिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पशुः शङ्कोयाभिव्यहरेत् । बलै-
रभ्युप्रितास्तस्य विजिगीर्गेगताध्वनः । मारीचोद्भवा-
लहारीताः मलयद्वेष्टपयकाः” । “कावेरीतीर-
भूमीरुहभुजगवभूमृक्तमृक्तावशिष्टः” मलयजवातवर्णने
“ततो गच्छेत् कावेरीं वतामपसरसा गणैः । तत्र स्नात्वा
नरो राजन् । गोसहस्रफलं लभेत्” भा० य० ८५ ।
गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्मदे !
सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थवाहनं भवन्

काव्य ५० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यज् । शुक्रो यमरः “भृगोः
पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्तपस्वजः” भा० आ० ६० ।
“जिगीषया ततो देवावसिरेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन
याज्याये काव्यं तूशनसं परे” भा० आ० ७५ अ० । कवे-
रिदम् यज् । “कविसम्बन्धनि । कव-वर्णने स्तुतौ च
कर्मणि गगत् । श्वर्गनीये षस्तुत्ये च ति० स्तियां
टाप्” दुर्योधनस्य रूपेण षट्शु काव्यां गिरं सम” भा० अ०
६० अ० । “भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विज्ञापते ।
नाटका पियिवाः काव्याः कथासूत्राधिककारिकाः”
भा० अ० ११ अ० । शाङ्करिवादौ तु काव्यशब्दस्य यज
नस्यैव पक्षणात् ततः स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म ष्यज् ।
कविकृतगदप्रपदात्मके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्रोक्तत्
करणप्रयोजनसुक्तं यथा -

“काव्यं यगसंयुक्तं वप्रयहारविदे शिषेतरज्जतने ।
सद्यःपरनिर्वृत्तये कान्तासंस्मिततपोपदेगयुजे” म०

“कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्विष्कादीनामिव
धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, यादित्यादेर्मयू-
रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं भव-
गन्तरमेव रसाखादनमगङ्गूतं विगलितवेद्यान्तरमा-
नन्दं, प्रभुसंस्मितगजप्रधानवेदादिशास्त्रीभ्यः सुहृत्संस्म-
तार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासिभ्यश्च शब्दार्थयोगुण-
भागेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसतापा-
दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिव-
दित्युपदेशश्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति
सर्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह” इति:

शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्युपेक्षणात् । काव्य-
प्रतिपक्षदायास इति हेतुस्तदुद्भव” म०

“शक्तिः कवित्वरीजरूपः संस्कारविशेषः, यं विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य
स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां कन्दोवप्राकर-
णाभिधानकोपकलाचतुर्वर्गजतरगखङ्गादिप्रत्यक्ष-
न्यानां, काव्यानाञ्च ब्रह्मकविसम्बन्धनाम्, आदिप्रत्यक्ष-
णादितिहासादीनाञ्च विमर्शनादित्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं
विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्वयः समुदिताः न तु वृक्षा-
स्तस्य काव्यस्रोद्धौ निष्काशे ससृज्जासे च हेतुर्नतु
हेतवः” इति:

सं० द० अनूपप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं सुक्तं यथा

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादत्यधियामपि । काव्यादेव
यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” सू० ।

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं
न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिरित्युपदेशद्वारेण
सुप्रतीतैव । उक्तञ्च “धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-
लासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिपेयण-
मिति” । किञ्च काव्याङ्गमप्राप्तिर्भगवन्मारायणचरणा-
रविन्दस्तवादिना “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे
लोके च कामधुग्भवति” इत्यादिदेवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव ।
अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षविज्ञा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्ष-
प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोग-
वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदगा-
स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते ।
परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव कुकुमारवुद्धीनामपि
पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु
नैदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न
यत्तवप्रम् कटुकौपथोपशमनीयस्य रोगस्य स्तिशक्तेरौष-
शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः स्तिशक्तेरौषप्रवृत्तिः सादी-
यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमात्रेण यपुराणे-
ष्युक्तम् । “नरत्वं दुर्लभं लोके विदा तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र दुदुर्लभा” “विष्णुसमाधनं
नाशमिति” च । निष्णुपुराणे “काव्यानापाय ते
केचिद्धीतकान्यस्त्रिनामि च । शब्दमार्गधरस्यैते
विष्णोर्गता महात्मनः” इति इति । तस्य लक्षणं तत्रैव
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दीपान्तस्थापकप्रकाशः । उत्कर्ष-
हेतुः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः” सू० ।
अथेतु गुणालङ्काररीतियुक्तं दीपपरिचितं वाक्यं का-

वप्रमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यमिति
रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।

यथाह काव्यप्रमं ।

“इदमुत्तममतिशयिनि वप्रकृते वाच्यादुधनिर्बुधैः कथितः ।

अतादृशि शुचीभूतवप्रकृते काव्यं तु मध्यमम् ।

यन्मन्त्रितं वाच्यचित्तमवप्रकृत्तन्वरं कृतम्” ।

रसगङ्गाधरे तु कर्षचित्तमेतया यन्मन्त्रितस्यात्मचम-
तृकारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदाद्वि-
ध्युक्तम् । मां दं मते अवप्रकृत्तस्य काव्यत्वा-
भावात् ध्वनिशुचीभूतवप्रकृत्तभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः ।

तद्भेदाः कोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।
“काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रवेति द्विधा मतम्” । मू०

तत्र “वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्त्वाव्युत्तमम्” मू०
“वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यप्रवे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्” इतिः

“भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधानौ” ।

“अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यम्” मू०

“तत्ताविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूतो ध्वनिः । लक्षणा-
भूतत्वादेवाल वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षि-
तान्यपरवाच्यमभिधानमूलः । अत एवाल वाच्यं विव-
क्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यमिदम् अत्र हि वाच्योऽर्थः

स्वरूपं प्रकाशयत्येव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा

प्रदीपो वटस्य । अभिधानमूलस्य वङ्गविषयतया पञ्चा-
ङ्गिहैयः अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह” इतिः

“अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्मनः तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्हि विध्यन्मन्त्रित” मू० ।

..अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्य-
न्ततिरस्कृतवाच्यचेति द्विविधः । यत्र स्वयमतुपयुक्तमानो

सुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र सङ्ग्राह्यस्य

स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्

यथा । “कदली कदली करमः करमः करिराजकरः करि-
राजकरः । भुवनलितेऽपि विभर्त्ति तस्मानिदमूहयुगं न

चमूहयः” । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः यौगवृत्तप्रभिया

सामान्यकदल्यादिरूपे सङ्ग्राह्ये बाधिता आद्यादि

गुणविशिष्टसार्थपरा” आद्यादितिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं स्वार्था परित्यज्यार्थान्तरे परिणमति

तत्र सङ्ग्राह्यस्यात्मनःतिरस्कृतत्वात्तन्तिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा “निःश्वासान्ध इवादर्थसङ्क्रान्तं न प्रकाशते” ।

अन्तान्धशब्दो सङ्ग्राह्ये बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशतिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्तत्वाप्रकाशत्वयोः शा-
नान्धविशेषभावाभावाच्चाधीनरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा “भय धर्म्मिणः । वीरस्यो यो सङ्ग्राह्यो व्यङ्ग्य

मारिणो देव । गोलाचरैकचक्रुडङ्गवाहिना दरीचधी-

हेन” । अत्र भय धार्म्मिकेत्यतो भयमस्य विधिः

प्रकृतेऽनुप्रयुक्तमानतया भयमर्थानुषेधे पर्यवस्यतीति

विपरीतलक्षणाग्रहा न कार्या । यत्र सङ्ग्राह्यविधिनिषे-

धावुत्पदप्रमाणानेव निषेधविधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदव-

सरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषे-

धयोर्निषेधविधौ अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

“कचिद्वाध्यतया सङ्ग्राहिः कचिद्व्यङ्ग्यतया बाधनम् ।

पूर्वत लक्षणेव स्यादुत्तरत्वाभिधेयं तु” । अत्रादौ

सङ्ग्राह्यस्याधीनरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः

अत एवात्मनःकृत्यार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थ-

स्यात्मनः तिरस्कृतत्वात्कृत्यार्था” इतिः ॥

“विवक्षितार्थानुषेधोऽपि हिभेदः प्रथमं ततः । असंलक्ष्यक्रमो

यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमसत्ता” मू०

“विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सं-

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रवेति द्विविधः” इतिः ।

“तत्रादौ रसभावादितरेक एवाल गण्यते । एकोऽपि

भेदोऽनन्तत्वात् सङ्क्रियकस्य नैव यत्” मू०

“उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्य-

ङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति

किन्तु उत्पलपलगतव्यतिभेदवद्भाववाच्च संलक्ष्यते । एव

रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ग्राह्यम-

यक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकमेदमेयो-

क्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि स-

न्मोगरूपो भेदः परस्परालङ्कारनाधरपानपुष्पनादिभेदा-

त् प्रत्येकस्य विभावादर्थेचित्वात् सङ्ग्राह्यमयमः

का गणनात् सर्व्वेयम्” इतिः ॥

“यन्मार्थोभयशक्तुत्वे वप्रकृतेऽनुस्मानसन्निभे । ध्वनिर्-

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रवेति द्विविधः कथितो बुधैः” मू०

“क्रमलक्ष्यत्वादेवातुरण्यनरूपो यो वप्रकृत्तस्य यन्म-

क्तुत्वेन कर्षयक्तुत्वेन यन्मार्थशक्तुत्वेन

च त्वैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्य-

स्यापि त्वैविध्यम्” इतिः । तत्र

“वस्तुवद्भाररूपत्वाच्चन्द्रयक्षत्रुज्ज्वो द्विधा” सू० ।

“असङ्कारयन्द्वाष्ट्रं प्रथमपादानादनलङ्कारो” वस्तुमालं
व्युत्पाते । तत्र वस्तुवत्पण्यन्द्वाष्ट्रज्ज्वो व्यङ्ग्यो यथा ।
“पन्थिन् ! च एतत् सत्तरमस्ति मयं पत्थरत्नं ते गाने । उख-
अपमोहं मे कश्चिन्म उख जह वसति ता यस्तु” ।
अत्र अस्तरादिष्वन्द्वाष्ट्रं यद्युपभोग्यमोऽपि तदास्त्विति
वस्तु व्युत्पाते । असङ्काररूपो तथा “दुर्गावह-
तपिपहोमनसिजं संमीलयन्ते जसा प्रोद्ग्राजकलो
वह्नीतगरिभा विज्वन्तोभोगिभिः । नक्षत्रं यजतेऽप्यो
गिरि शुरौ गाढां वचिं धारयन् गामाक्षस्य विभूति-
भूजिततन् राजत्युभावज्ज्वः” अत्र प्राकराणिकस्य उभा
नामलङ्कादीपीवज्ज्वभासुदेयनपतेर्वर्णने द्वितीयार्धच्छि-
तमप्राकराणिकस्य पार्श्वतीयज्ज्वस्य वर्णनमसम्भवं वा
प्रसाङ्गोद्वितीयरभासुदेयोरुपभोगोपभेदभावः कल्प्यते ।
तदत्र उभावज्ज्व उभावज्ज्व इत्युपभालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
यथा वा “अमितः समितः प्राप्रैरत्नैर्वैर्हृदः प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधुर्वयोभिरसतामसि” । अत्रामित
इत्यादावपि चन्द्रभावाद्द्वितीयाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्या-
लङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मण्यमन्यन्यादादलङ्कारत्वमुप-
र्यते” इति ।

“यस्तु वाक्यदृतिर्व्यापि द्विधार्थः सन्धवी स्ततः । कवेः
प्रौढोक्तिविज्ञो वा तत्त्ववद्वस्य चेति पट् ॥ पञ्चभिस्तै-
र्व्यव्यमानस्तु वस्तुवद्भाररूपकः । अर्धयक्षत्रुज्ज्वो
व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्” सू० ॥

“स्ततः सन्धवी कौचित्यादुर्गहरपि सन्धव्यमानः ।
प्रौढोक्त्या विज्ञो न त्वौचिच्येन । तत्र क्रमेण यथा ।
“दृष्टिं चे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यञ्जृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पात्यति ।
एकाकिन्यपि यासि सत्वरमितः ज्योतस्तमालाकलं
नीरन्ध्रास्तुमालिखन्तु जरठच्छेदा नक्षपन्धवः” । अनेन
स्ततः सन्धविना वस्तुमालेण एतत्प्रतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनस्य क्षतादिनोपनक्षपं वस्तुमालं
व्यज्यते । “दिशि सन्धायते तेजो दक्षिणस्थानं रवेरपि ।
तस्यानेव रवोः शास्त्राः प्रतापं न विधेहरे” । अनेन
स्ततः सन्धविना यस्तुना रवितेजसो रवुप्रतापोऽधिक
इति व्यतिरेकादङ्कारो व्यज्यते । “आपतन्ममसुं
दूरादूरीजनपराक्रमः । बलोऽप्यथोक्तयामास मातङ्गमिव
केहरी” । अतोपमालङ्काररूपेण स्ततः सन्धविना

व्यङ्ग्यकार्येण वलदेयः क्षणेनैव वेषुदारिण्यः क्षयं करिष्य-
तीति वस्तु व्यज्यते । “गाढकान्दशनक्षतव्यथासङ्कु-
टादरिवधूजनस्य वः, । कोष्ठविद्रुमदगान्यमोचयार्द्धयन्
बुधि रूपा निजाधरम्” । अत्र स्ततः सन्धविना
विरोधादङ्कारोऽप्यधरो निर्हृष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति
सन्धव्यादङ्कारो व्यङ्ग्यः । “सज्जो ह सुरहिमासो च
आपयेह जुवरजणलक्ष्मणसुहे । अहिष्णुसहस्रवारसुहे
अक्षयज्ज्वपत्तये अक्षयज्ज्वसुहे” । अत्र वचनः शरकारः
कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौ-
ढोक्तिविज्ञं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविकृन्त्यक्षरूपं वस्तु
व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजाखेन प्रकाशितं वीर ! ।
धवलवयति भुवनमण्डलमण्डलं तव कीर्त्तिं सन्ततिः सततम्” ।
अत्र कविप्रौढोक्तिविज्ञेन यस्तुना कीर्त्तिसन्ततेऽचन्द्रकरजा
आदधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकादङ्कारो व्यङ्ग्यः
“दशाननकिरीटेऽवसत्तुष्यं राक्षसत्रियः । भविष्याजेव
पर्यस्ताः प्रथिव्यामनुविन्दवः” । अत्र कविप्रौढोक्तिवि-
ज्ञेनापञ्जुत्वलङ्कारेण भविष्याद्व्यसन्त्रीयिनायक्यं यस्तु
व्यज्यते । “धमिष्ठे नयमक्षिकासुदयो, हृस्ते सिता-
म्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरपुगे श्रीसखल्लेपो धनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्यजौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीशमभ्युवां विप्रहे” । अत्र
कविप्रौढोक्तिविज्ञेन रूपकादङ्कारेण भूमिदोऽपि स्तन-
स्थानासुपकारं करोपीति विभावनादङ्कारो व्यज्यते
“शिशुरिषि क ह नाम किवञ्चिरं किमभिधानमसाव
करोत्तपः । सुसुखि ! नेन तवाधरपाटवं दर्शति यिन्मफसं
युक्तयावकः” । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः
प्रौढोक्तिविज्ञेन यस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयवज्ज्व इति
वस्तु प्रतीयते । “सुभगे कीटिष्वक्षुत्रत्वसुपेक्ष मदनपुगे ।
वचने पञ्चता त्वक्ता पञ्चताषीद्वियोगिनाम्” । अत्र
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविज्ञेन कामशराणां कीटिष्वक्षु-
त्रप्राप्त्या निखिलवियोगिमरत्येन वस्तुना शराणां
पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः अन्तेत्युत्प्रेक्षादङ्कारो
व्यज्यते “मङ्गिकासकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।
प्रयागे पञ्चबाणस्य शङ्कुमापूर्यस्त्रिव” । अत्र कविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिविज्ञेन उत्प्रेक्षादङ्कारेण कामस्यायह-
न्नादकः कावः प्राप्सत्तत्त्वयं भानिनि ! मानं न सुख-
धीतिवस्तु व्यज्यते । “महिषासहस्रभरिण तव हिक्क

सुख्य ! सा अमाश्रयी । अणुदण्डमण्यमा अङ्गं तणुं
पि तणु एव” । (यत्नामायनीति) कविनिबद्धयक्तृप्रौढो-
क्तिरिदं काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव
हृदये न वर्तते इति विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु
कवेः कविनिबद्धस्यैव रीगाद्याविदता । अतः कविनिब-
द्धयक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं महदयचमत्कारिणी-
ति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कारित्यञ्जनस्थलेषु
रूपयौतुप्रेक्षण्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृद-
यसंघेयं न तु कव्यादीनामित्यलङ्कारेण सूच्यत्वम्” । उक्तिः
“एकः शब्दार्थशक्त्युत्प्रेक्षं” उभयशक्त्युत्प्रेक्षे व्यङ्ग्ये ए-
कोऽध्वनेर्भेदः । यथा “हिमरुक्कचन्दरुचिरः सपद्मको
मदयन् द्विजान् जनितभीनकेतनः” । अभवत् प्रसादित-
कुरो मत्तोत्सवः प्रसदाजनस्य स चिराय साधयः” ॥
अत्र साधयः कृणो साधवो यस्य इत्येत्थमालङ्कारो
वृङ्गः । एषञ्च वृङ्गभेदादेव वृङ्गकानां काव्यानां
भेदः” । उक्तिः “तदष्टादशधा ध्वनिः” सू० ।
अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ताररुक्तवा-
च्येति त्रिविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमवृ-
ङ्गत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमवृङ्गवाच्यत्वेन च शब्दार्थाप-
वर्णकमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः” उक्तिः
एषु च ।
“वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्प्रेक्षदन्त्ये पदगच्छयोः” सू० ।
“तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।
ध्वन्यः स एव तत्कालो नयने तस्यैव नयने च । युवजन-
भोजनविद्या भवितेयं यस्य कम्पुखे सुसुखी” । अत्र हि-
तीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशेषनयनपरः । वाक्य-
गतो यथा । “त्वाभिस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र
तिष्ठति । आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमात्रं विधेहि तत्”
अत्र प्रतिपादाद्य सम्बन्धिनत्वादेव लब्धे प्रतिपादात्वे ‘त्वा-
भिस्मि’ पुनर्वचनमन्यवप्राद्वर्त्तिविशेषं त्वदर्थं लक्षयति ।
एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे ‘अस्मीति’ पुनर्वचन-
मन्यवप्राद्वर्त्तिविशेषं मदर्थं लक्षयति । तथा ‘विदुषां
समुदाय’ इत्यादिवचनेनैव यक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः
‘वच्मीति’ वचनं ‘उपदिशामि’ इति वचनविशेष-
प्रमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं
व्यञ्जयन्ति । एतेन समं वचनं तवात्यन्तं हितं तद्व्यश-
तत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं वाक्यगतोऽर्थान्तरस-
ङ्गमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ताररुक्तवाच्यः पदगतो यथा

‘निश्वासान् इवेत्यादि’ । वाक्यगतो यथा । “उपकृतं वञ्च-
तत्र” किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदोदशनेय सदा सखे ! सुखितसासम्भ ततः शरदां
गतम्” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतस्य
यथा । “त्वावयव तदसौ कान्तिस्तद्वत् स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान्” अत्र लाव-
ण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरतावृत्तकानां तदादिशब्दा-
नामेव प्राधान्यम् । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल-
एव ध्वनियपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता “एकावयवसं-
स्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना
भाति भारती” । एवं भावादिव्यङ्ग्यम् । “भुक्तिस्तुक्ति-
देकान्तसमावेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिधुर्न विदधाति
सदागमः” । अत्र सदागमशब्दः सन्निहितसुपनायकं प्रति
सच्चास्त्वार्थमभिधाय ‘सतः पुरुषस्यागमः’ इति वस्तु-
व्यवक्तिः । ननु ‘सदागमः सदागम इवेति’ न कथमव-
साध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवच-
णादूररस्यसंगोपनार्थमेव हि द्वार्थपदप्रतिपादनं प्रकरणा-
दिपर्यालोचनेन च सच्चास्त्वभिधानस्यासम्भत्वात् ।
“अनन्यसाधारणधीर्धृताक्षितवसुधरः । राजते कोऽपि
जगति स राजा पुरुषोत्तमः” । अत्र पुरुषशब्दः पुरु-
षोत्तम इत्येत्थमसाध्वनिः । अनयोः शब्दार्थान्तरमूलौ संल-
क्ष्यक्रमभेदौ । “सायं स्नानमुपसितं मलयजेनाङ्गं
समालपितं यातोऽस्ताचलभौचिसम्बरमणिर्विजयस्त्रा-
गति” । आश्चर्यं तत्र कौकुमाय्यमभितः क्लान्ताऽसि
येनाधुना नेत्रदग्धमभीलन-प्रगिरः शक्नोति तेनासितम्” ।
अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्ना-
ताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तस्माधुना क्लान्ताऽसि न तु
पवं कदाचिदपि तवैव विचः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽ-
धुनापदस्यैव तदपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तराये-
त्यथा वैशिष्ट्यम् । “तदप्राप्तिमत्तादुःखविलीनगोपपा-
तका । तच्चित्तावपुष्पाङ्गादक्षीणपुण्ड्रचया तदा । चित्त-
यन्तो जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुक्तासतया
सक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” । अत्राशेषचयपदप्रभाषा-
दनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतकुलफलराशिहातात्प्राद्वर्त्तय-
सिततया भगवद्भिरहृदुःखचिन्ताप्रादयोः प्रत्यायनमित्य-
तिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयोऽन्याः अत्र च व्यञ्ज-
कस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि मन्त्रवात् स्वतःसम्भविता ।
“पश्यन्दसंख्यपथगां त्वद्भानजलवाहिनीम् । देव ! वि-

पथगात्रानं गोपयत्युपमूर्धनि' । अत्र 'पश्यन्तीति' कविश्रीदोक्तिविज्ञेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तत्र सङ्गा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदयोः । एवमन्येऽप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेऽप्युदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तोऽप्युदाहरण भेदेऽप्यु मध्ये यद्वार्थशक्त्युत्पत्त्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमाले भयङ्गेकः । अन्ये पुनः सप्रत्यय वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चविंशद्वेदाः" इति ।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" मू० ।

"प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्पत्त्यः । यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्लगानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्गले । कङ्कालवज्जले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्मासुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेषः प्राणिनां गतिरोद्दयो" । इति दिग्से शक्तस्य गृध्रस्य श्लगाने ऋतं बानसुपादाय तिष्ठतां टिप्पे तं परित्यज्य गमन-निष्ठम् । "आटिजोऽयं स्थितो मृदाः । स्नेहं कुरुत साध्यतम् । वज्रविभो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कटाचन । अमं कनकस्पर्शं बालमप्राप्तयौवनम् । गृध्रवाक्यात् कथं बालाख्यजध्वमयिगङ्गिताः" । इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्रागोऽनभिलपित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भावी व्यङ्ग्यः । एवमन्येऽप्युदाहरणभेदेऽप्युदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषव्युत्तचन्दनं स्तनतटं निर्मल-रागोऽधरो नेत्रे दूरमनस्ये पुनःकिता तस्यो तवेधं तसुः मिथ्यावादिनि । दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातधोडागमे । वर्षी स्नातमिहो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यालिकम्" । वङ्गप्रार्थस्य यथा "उअ गिञ्जन गिणपन्दोभिमिणोपत्तिसि रेअर बलाया । शिम्मलमरगअभायणपरिट्ठिआ संख-सुत्तिव्व" । अत्रयोः स्वतःसम्भावितौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यङ्ग्यौ । एवमन्येऽप्युदाहरणभेदेऽप्युदाहार्यम्" इति ।

"पदांशवस्तु रचनाप्रबन्धेऽस्फुटक्रमः । असंनस्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" मू० ।

"प्रकृतिप्रत्ययपदार्थनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्मृशसि वज्रयो वेपथुसतीं रक्तस्या-ख्यायीव खनसि वृद्ध कर्णालिकचरः । करं व्याधु-म्यथाः प्रियसि रतिसखस्वमधरं ययं तन्वान्येपाङ्गधु-कर ! हतासं खलु हतो" । अत्र 'हताः' इति न एतद्दुःखं प्राप्तवन्त इति हनुप्रकृतेः । "हृत्तरङ्ग-

खिसंघताधरोऽहं प्रतिषेधाक्षरविक्षेपाभिरामम् । सुख-संसविवर्तिपश्यलाभ्याः कथमप्युत्तमं न सुखितम्" । अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यङ्ग्यत्वम् । "म्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्तापसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव नि-हन्ति राक्षसजालं, जीवतव्यहो रावणः । धिग्धक् शक्रजितं, प्रबोधितंवता किं कुम्भकर्णेन वा ? स्वर्गपामटिकाविलग्नदृष्टयोऽहं नैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति वज्रवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङ्गः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'पामटिकेति' कक्षपतङ्गितस्य, 'विलग्नदृष्टेति' वृत्तपदस्य, 'भुजैरिति' वज्रवचनस्य वङ्ग्य-त्वम् । "आहारे विरतिः समस्तविषयस्यामे निवृत्तिः परा, नासाप्ये नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः । मौन-श्चेदमिदञ्च मूढमधुना यद्विषयमाभाति ते तद्भूयाः सखि ! योगिनी किमसि भोः ! किं वा प्रियोगिन्दसि" । अत्र तु 'आहार इति' विषयसम्प्रत्याः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं' चेदमिति' प्रत्यय-परामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'म-खीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भो' इति सोपहा-सोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्थ्यवचकस्य वाग-ब्धस्य, 'यसीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यङ्ग्यत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरित्यते । प्रबन्धे महाभारते शालः । रामायणे ककुपः शालतोमाधव-रत्नावल्यादौ गृङ्गारः । एवमन्यत्र । इति ।

"तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्भाताः । सङ्करेण त्विरूपेण संख्यया चैकरूपया । वेदखान्निशराः ५३०४ शुद्धैरिपु-वाणाग्निसायकाः" ५३५५ मू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः । दिङ्मात्रं तदाल्लयते । "अत्युत्तस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवनीरज-तोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयललितं विधत्ते" । अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकान्वयानुप्रवेशः सङ्करः । "धन्व-न्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि । निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ-सौहृदसगर्वसमीरणानि" । अत्र निस्तन्द्रेत्यादिनल-णामूलध्वनीनां संख्येतिः । अत्र गुणीभूतवङ्ग्यम्" इति ।

"अपरन्तु गुणीभूतवङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" मू० ।

“अपरं काव्यम् । अतुल्यमत्वं नूनतया साध्येन च सम्भवति” इति ।

“तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तञ्च वाचप्रसिद्धाङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेव भेदास्तस्योदिता अष्टौ” सू० ।

“इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा “अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्युदयघनस्पर्शी नीवीविक्षंसनः करः” । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । “मानोक्षतां प्रणयिनीमनुनेतुकात्मस्त्वसैन्यप्रागररवोद्गतकर्षतापः । हा ! हा ! कथं तु भवत्ये रिपुराजधानी—प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” । अलौकिक्यत्वाससन्निर्घटस्य करुणस्य राजविषयतावङ्गभावः । “जनस्थाने भ्रान्तं कनककण्टकाभितथिया वचो वैदेहीति प्रतिपदसदृश प्रलपितम् । कृता लङ्काभर्तुर्ध्वं दनपरिपाटीषु घटना मयाम् रामत्वं कुशखवसुता न त्वधिगता” । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तौरेय रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमायिष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्तं यथा “मथ्रासि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य हृदिरं न पित्राभ्यु रस्तः । संचूर्णयामि मथयान सुयोधनोक्तु सन्निं करोतु भयतां नृपतिः पश्येन” । अत्र ‘मथ्रास्येवेत्यादि’ व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निपेक्षस्य सह भावेनैव स्थितम् । “दीपयन् रोदसीरम्भमेव ज्वलति सर्व्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र । वैरिव्यशदवानलः” । अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो वृङ्गः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परितप्तधैर्यं सन्द्रोदयारम्भद्वाम्बु राशिः । उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि” ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । “ब्राह्मणातिशयस्यागो भयतामेव भूतये । जामदग्न्यस्य वो मितमन्यथा दुर्म्मानायते” । अत्र परमुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति वृङ्गस्य वाच्यस्य च सभं प्राधान्यम् । “सन्धौ सूर्यस्वहरणं विपद्ये प्राणमियहः । अन्वापदीनरूपतौ न सन्निर्भ च विपद्यहः” । अत्र अन्वापदीनास्त्रे रूपतौ दानसामादि मन्त्रेण नान्यः प्रणमोपायः वृङ्ग्यं वृत्त्यज्ञानमपि अटित्यस्फुटम् । “अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपद-

र्शिना । अहं व्रतवती खैरसुक्तेन किमतः वरम्”

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यसुनेस्तिर्य्यक्योर्विति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाचप्रायमान इत्यगूढम् । “बाणीरकुहुड्डोणसडणिकोलाहसं” सुणलीए । वरकम्पवावडाए बहए सीअनि अङ्गनाइम्” । अत्र दससङ्केतः कश्चिज्जतागृहं प्रविष्ट इति वृङ्गप्राप् “सी-दन्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सङ्ख्येयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् । किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो वृङ्गः स गुणीभूतवृङ्ग एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनि-कृता “अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्भतः” । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा “दृष्ट्वा केशव ! गोवरागच्छतया किञ्चिद् दष्टं मया तेनात्र स्मरितास्मि नाथ । पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्मिन् विषयेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिर्गोवैवंगदितः सलेशभवताहोष्ठे हरिर्विचिरम्” । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोमे राम इत्यादिवृङ्गप्राधान्यां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्रलङ्काररसादिरूपवृङ्गप्राधान्यां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यप्रवृत्तारः तदुक्तं तेनैव “प्रकारोऽयं गुणीभूतवृङ्गोऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्यालोचनया पुनरिति” । यत्र च “यत्नोन्मदानां प्रमदाजनानामवर्ध्वलिङ्गः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽयनङ्गनेपर्यावाधिं वृधत्त” इत्यादौ रसादीनां नगरीदृत्तादियस्तुभावेऽङ्गत्वं तत्र तेपासतात्पर्य्यविपर्य्ययेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यप्रवृत्तारः । तदुक्तमसत्सगोलकविपरिण्डनसरल्यञ्चीचण्डदासपादैः “काव्यार्थस्याश्रयवृद्धिवेदस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावच्चानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवच्चयसौ न काव्यप्रवृत्तये वृत्तान्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायसत्तादिति” । केचित् चित्राङ्गं एतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः “शब्दचित्तं वाच्यचित्तमवृङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” इति तत्र यदि हि अवृङ्गत्वेन वृङ्गप्राभासदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्वृङ्गत्वमिति चेत् किं नाम ईषद्वृङ्गत्वम् आस्वादवृङ्गत्वम् अना-

खाद्वयवक्त्रत्वं वा । आदेय प्राचीनभेदयोरन्तःपातः ।
 द्वितीये त्यक्तावप्रत्यम् । यदि चानाखाद्यात् तदा शुद्धत्वमेव ।
 शुद्धतावामनाखाद्वयत्वात् । तदुक्तं ध्वनिज्ञता “प्रधा-
 नगुणभावाभ्यां वक्त्रस्त्र्यैव वप्रवस्थितेः । उभे कावरे
 ततोऽन्यदाक्षत्रित्वमभिधीयते इति” वृत्तिः ।

तस्य काव्यप्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यखण्डकाव्य
भेदात् । तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा
“सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सर्गेशः
क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवचनमवा
भूपाः कुलजा बह्वयोऽपि वा । शृङ्गारवीरयान्तानामे-
कोऽङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे ना-
टकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनान्वयम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् । आदौ
नमस्त्रियाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वर । कश्चिन्नित्य-
क्षलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् । एकवृत्तमयैः पदैर-
वसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टा-
धिका इह । नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । सन्ध्या-
सूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वानवासराः । प्रातर्म्ह्याह्नङ्ग-
यागैर्लघुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिस्सर्ग-
पुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममन्त्रप्रबोधादयः । वस्त्र-
नीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा व्यसौ इह । कपेर्दत्तस्य वा
नाम्ना नायकस्येतरस्य वा । नामास्य सर्गोपादेयकथया
सर्गनाम द्व । अस्मिन्नेषु पुनः सर्गा भयन्याख्यान-
सज्जकाः । प्राक्तैर्भिस्मिन्ते तस्मिन् सर्गा आश्वासस-
ज्जकाः । कन्दसा स्कन्दकौनेतत् कश्चिद्विलितकैरपि ।
अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कङ्कशाभिधाः । तथाप-
भ्रंशयोग्यानि कन्दार्शस विविधान्यपि ।

भाषाविभाषानियमात् कावप्रं सर्गसमुज्जितम् । एकार्य-
प्रवणैः पदैः सन्धिसाम्यप्रवर्जितम् । खण्डकावप्रं
भवेत् कावप्रस्यैकदेशानुसारि च” ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं “दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः
काव्यं द्विधा भवत्। दृश्यं तत्त्वाभिनेयं तत् रूपारोपात्तु-
रूपकम्” इति सा०ट० उक्तेः

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्र-
कोष । अलङ्कारपन्दभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत् । काव्यस्य
रूपादिज्ञापके सम्प्रदभट्टप्रणीते असङ्ख्यारण्यम्भेदे ।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपाट्टप्रकाशने प्रदीप इव । गोवि-
न्दठक्कुरनिर्मिते भङ्गुत्ता काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अल-
ङ्कारपद्मभेदे [प्रखण्डपादके चन्द्ररंघौ चौरभेदे त्रिका०
काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव । परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन
काव्यरसिका त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक् । काव्यप्रतिपा-
दयरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८८० विवर्तितः
काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात् । काव्य-
रूपे शास्त्रं “कान्तासम्मततयोपदेशयुजे” इति काव्यप्र-
काशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रत्व-
त्वम् । “काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्”
काव्या स्तोत्रकव-वर्णने करणे वा० गद्यत् । बुद्धौ तथा हि
नानाविधवर्णनात् तथात्वम् । २५२ नानायां च भेदि० ।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १६८५०
विह्वलितः ।

काश दीप्तौ आ० व्याख० अक० सेट् । काशते अकाशिट्, काशास्त्वभूत्
काशामास काशासुक्ते चकाशे । शिच् अचकाशत्-त ।
अदित्वात् चङि नोपधात्स्यः । “काली कपालाभरणा
चकाशे” “तथा इङित्वा सुतरां सयित्वा स्फुरत्प्रभा-
सत्सल्लया चकाशे” कुमा० “ननस्यमानाः फलदित्सयेय
चकाशिरे तत्र लता विलोलाः” भट्टिः । काशी काशकः
काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा
प्रकाशय । यङ् लुक् चाकाशीति । वेदे ह्रस्वः चाकाशीति
अनु०+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि + सर्वतः प्रकाशे अभिकाशते “अन्योऽन्यदभिला-
 शीति” शत०ब्रा० १४, ७, १, १२, आभिसञ्ज्ञेन टणने
 सक० । “इतस्य धारा अभिचाकशीमि” ४७४, ५८, ५, १६,
 “व्यङ्गप्रमानाभिचाकशीमि” ६, “आभिचाकशीमि अभि-
 पश्यामि” भा०

अव+अवकाशे स्ववासयोग्यताप्राप्तौ “उभयतो मांसं संसृज्
 नावकाशेते” शत०८, ७, ४, २०, यदसुत्वाग्ने ऽविश्वयति पत्नीं
 ह्यवकाशयिष्यन् भवति” “अथ यत्पुल्लं नावकाशयेत्”
 शत०१, ३, १, २०, अवकाशः “कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकृप्सम्”
 भट्टिः अयेक्षणं सक० ; “ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्”
 का० औ० ६, ७, १६, “अवकाशयेत् अये क्षयेत्” कर्कः ।
 आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः । अभिज्ञापने सक० । “संप्र-
 त्युरः पुरुषमाकाश” शत०ब्रा० ७, ४, १, ४३, “आकाश
 अभिज्ञाय” भा० ।

उद्+कर्तृ गतौ कर्तृ प्रकाशे च । उत्काशते उत्काशः ।
नि+सृज्यते नीकाशः घञि पृषस्वरदीर्घः । [४६५० ।
सम्+नि+निष्काशने । “न सञ्चिकाशयेद्वर्त्मम्” भा० आश्व०
निर्+निःसारणे । “माता निष्काशयेदेया पुनः सञ्चान-
काङ्क्षया” सा० द० । अत्र निःकरोरूपत्वेन निष्काशयेदि-
त्येव पाठोयुक्तः ।

प्र०+ प्रकटदीप्तौ “एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोक्ता न प्रका-
शते” कठो० । “उभावपि प्रकाशेते प्रहृष्टौ हृषमाविव”
भा० वि० ७५५ श्लो० ।

प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे साकृद्ये च प्रतीकाशः । “यमस्य त्वा
ष्टहेऽरसं प्रतिचाक्रगान” अथ० ६, २८, २,
वि+ मुक्तकीभाषापनोदनेन प्रकाशे । पुष्पं विकशते । प्रकाशे
च । “आदिश इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं प्रकाशयत्”
भा० आ० ७४५६ श्लो० वीकाशः ।

सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः “प्रतिस्फोट-
स्तृणाभ्यानां सहस्रं सञ्चकाशिरे” रामा०

काश-दीप्तौ दिवा० आ० अ० क० मे२ । काश्यते अकाशित काशम्-
बभूव आस चक्रो चक्रागे ऋदित् णिच् अचकाशत् न

काश पु० केन जलेन कफात्मकेन अयने व्याप्यतेऽत्र अश-व्याप्ती

आधारे घञ् । १ काशरोगे, भरतः । काशशब्दे विवृतिः

“काशाशुभालाविलः” शान्ति० २३ सुते (काँचि) शब्द० ।

तयोः जलेनाक्रीर्णत्वात्तथात्वम् । काश दीप्तौ अच् ।

(केशिया) १४ अ० भेदे “केशः काशस्तयकविकाशः” सा० द०

“आकस्यं सुलसितमम्बु विकशि काशनीकाशभाप समतां

मितचामरस्य” भा० १ : “कैवासकाशनीकाशमूर्त्या”

दशक० “काशः स्थानावर्तस्ततः स्वादुपाकोहिमः सरः ।

मूलज्ज्वालाशमदाहान्मन्त्रपित्तजरोरुहन्” भावप्र० तद्-

गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न० । ई० द० प्राति अश-अच् कोः

का । ४ सूचिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां डीप् । “भूम्या व्याखू-

नालभेत” इत्युपक्रमे “काशान् दिग्भ्यः” यजु० २४, २५,

“काशान् सूचिकभेदान्” वेददी० । ५ ऋषिभेदे पु० काश्य

गोत्रापत्यम् अश्या० फञ् । काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

काशक पु० काश-एल् । १ काशरूपे शब्दरत्ना० २ सुहोत्रस्य

पुत्रभेदे “सुहोत्रस्य सुतद्वयम् । काशकस्य मङ्गासत्त्वस्तथा-

शुभमतिर्नृपः” हरिवं० ३२ अ० । अस्वैव काशिरित्यपि नाम

तत्तैव “काशेस्तु काशयोराजन् !” इति तदनन्तरोक्तेः

काशेन निर्दिष्टादि काशा० चतुरर्थ्याम् इत् । काशिल

काशनिर्दिष्टादौ लि० काशे भवः उत्करा० छ ।

काशीय काशभवादौ लि० । १ प्रकाशान्विते लि०

काशकृतस्त्र पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे “इन्द्रचन्द्रः काश
कृतस्त्रापिशिलिशकाटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-
न्यदादिशाब्दिकाः” वोपदेवः । “अवस्थितेरिति काश-
कृतस्त्रः” शा० सू० । काशकृतस्त्रेन निर्दिष्टादि अरोहणा०
चतुरर्थ्यां वुञ् । काशकृतस्त्रक तस्मिन्त्तादौ लि०

काशज लि० काशे जायते जन० ड ७ त० । काशजाते “दीर्घं
काशहृषभाद्वतं जे’ पा० तस्य आद्युदासता

काशपरी स्त्री काशः परीयस्याः गौरा० डीप् । काशहतम-

द्वाम् तत्र भवः नद्या० ढक् । काशपरीय तस्मदीभवे

लि० घृषो० पस्य फः । काशपरीत्यपि तत्तैव नद्यादि

गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक् । काशपरीय तद्भवे लि०

काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः । देशभेदे “केशलाः

काशपौण्ड्राश्च कालङ्का मागधास्तथा” भा० क० ४५ अ०

काशमय लि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्ये तद्विकारे

वा मयट् । १ काशप्रचुरे २ तद्विभिते च “कुशकाशमयं वर्क

रास्तीर्य भगवान्मनुः” भाग० २, २, २, श्लो० । स्त्रियां डीप् ।

काशमर्द पु० काशं मर्दति मर्द-अण् उप० स० । (काल-
कासेन्दा) वृक्षे रायमुकुटः [३२ अ० ।

काशय पु० काशशब्दपुत्रे “काशेस्तु काशयोराजन्” हरिवं०

काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामिन्प्रत्ययनिमित्ते

शब्दगणे स च गणः “काश पाश, अश्वत्य पलाश, पीयू-

षा चरण वास नष्ट, वन, कर्हम्, कच्छूल, कडकट-

गुहा, विस, तृण, कर्पूर, यव्वर, मधुर, यष्ट, कपित्थ-

जल, सोपान” [नानिष्टे जटाधरः

काशावलि स्त्री कृतसिता शान्किलः कोः का । कूटशा-

काशि स्त्री काश-इन् । १ काशास्त्रं वा डीप् काशीयपि-

तत्र काशीशब्दे विवृतिः “आः काशिवसिजनता

ननु वञ्चिताऽभूत्” काशीख० । २ काशीनगरोपलक्षितं

देशभेदे पु० भूचि । “अतः काशयोऽग्नीनादस” “यत्तं

काशीनां भरतः सात्वतामिव” शत० ब्रा० ३५, ४, १८,

२१ । “काशिवपि ऋषो राजन् दिवोदासपितामहः”

हर्षच इति विख्यातः” भा० आनु० ३० अ० “सौधा

मद्रभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः” भा० अ० ८ अ० । ३ सूत्र्ये

पु० उच्छल० ४ सुष्टौ निरु० ६ । “आपदव काशिना संष्ट-

भीताः” ऋ० ७, १०४, ८, “काशिना संष्टिना” भा० । भावे इन्

१ प्रकाशे च “अपारे यत् संष्टः स भवन् । काशिरित्ते” ऋ०

३० १५ “काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यदा काशिरुष्टिः” भा०

६ प्रकाशान्विते त्वि० काशे रिदम् तस्यां भवं वा काश्या०
छम् जिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धनि तत्रभवे च त्वि०
जिः इत् उच्चारणार्थः स्त्रियां छजि छीप् जिठ् ठाप । साच वा
मनकतायां पाणिनिवृत्तौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्थ स्त्री ।
काशिन् त्विकाशते काश+णिनि । १ प्रकाशशोले । जयकाशी
स्त्रियां छीप् सप्तकाशिनी काश+इनि । २ काशरोगयुक्ते त्वि०
क्षाशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्यपुरीं वा पाति पा-क
१ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ सक्तादेवे च
काशिनाथादयोऽप्यत्र । “सुवर्णवर्ष्माणसुमेय काशिपं
वपुस्मार्थं वरयां प्रचक्रिरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्याम् स्वना-
मख्यातपुरीभेदे । “समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्थ्यां स्वयं-
वरे” भा० आनु० १६८ अ० । काशिनगर्यादयोऽप्यत्र स्त्री
काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० ।
काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपाश्च कालभेदेन यदपि बह-
व्यस्तथापि काशिनामकल्पेण तदन्वयेन तत्र काशी-
पुरीकरणान् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्यं प्रथितं तदेतत्
हरिवं २० अ० वर्षितं यथा

“जाग्रेतु काश्यापुराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दी-
र्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तायः
केतुर्नानिति विद्युतः । अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीम-
रथः स्मृतः । दिवोदास इति श्रुतः सर्वरक्षः प्रणाशनः ।
यत्किञ्चेय काले तु पुरीं वाराणशीं नृपः । शून्यां निवे-
शयामास क्षेमको नाम राज्ञसः । श्रमादि सा मतिमता
निकृष्टेन सत्तात्मना । शून्या वर्पसहस्रं वै भवत्यति
नराधिप ! । तस्यान् शम्भुमायायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
विषयान्ते परीं रम्यां गोमयां संन्यसेष्यत् । भद्रश्रेष्ठस्य
पत्न्याणां शतमुत्तनश्चिन्वाम् । हत्याः निवेशयामास
दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा
प्रतर्हणः । प्रतर्हणस्य पुत्रो द्वौ वत्सो भार्गव एव च ।
अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतमान् भुवि । हैहयस्य
तु दायाद्व्यं हतवान् ये महीपतिः । आजह्रे पितृदाया-
द्यं दिवोदासकृतं शलात् । भद्रश्रेष्ठस्य पुत्रेण दुर्हमेन
महात्मना । दिवोदासेन वानेति हणया स विस्मृजितः ।
अष्टारथो नाम नृपः कुनो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेण
वानेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्थानं महाराज !
क्षत्रियेण विभ्रतस्तथा । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मणः
मन्त्रसङ्करः । पटिं वर्पसहस्राणि पटिं वर्पमतानि च ।

तस्यासीत्सुभद्राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण
सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्भूतः । लोपासुद्राप्रसादेन पर-
मायुरयाप सः । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराज-
सम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणशीं नृपः” ।
तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं सच्चि-
देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति
काशीख० ४१ अ० वर्षितं यथा “गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः
पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्दम् दिवोदासः प्रताप-
वान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्” ।
इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् “दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां
राज्यं प्रशासतः । यातमेकादिनप्रायं शरटासयुताष्टकसितम्”
तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् “काशिराजं
दिवोदासम्” सुशु० । “हापरे तु दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य ! य उक्तो-
दानवर्षभः । काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथि-
वीपतिः” भा० आनु० ६७ अ० । तस्याहरांगमयत्वात् पिण्डुं
प्रति हेषो यथा हरिवं २० अ० । “कौशल्याः काशिराजश्च
दमार्गाधिपतिस्तथा” इत्युपक्रम्य “तमन्वयुर्जरासन्धं विद्व-
पल्लोजनार्हमम्” इत्युक्तम् । स च अस्मिन्नादीनां
पिता । “विपिचक्रवीर्यैः शोभातु काशिराजकृते क्रमात् ।
खड्गधरादुपानोने त्वस्विकास्त्रालिके उभे” भाग० ६, ७०
७८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपं तराहीन् ।
“अथ काशिपं भोऽग्निः कन्द्यास्त्रिषोऽप्सरारोपकाः ।
शुश्राव सङ्गिता राजन् वृषाणा वै स्वयंवरम्” भा०
आनु० १०२ अ० । “अथमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च
वीर्यवान्” तत्रैवोक्तेः “भृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च
वीर्यवान्” गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्वि० काश्या० इषणुच् । प्रकाशशीने । “काशि-
ष्णुना कनकवर्णविभूषणेन” भाग० ४, १०, ६१

काशी स्त्री काशते काश+इन् स्त्रियां छीप् । काश
णिच-अच् गौरा० छीप् । असिधरुणयोर्मध्यपत्तिन्यां
स्वनामख्यातायां शिवपुर्थ्याम् । तच्चरुक्तादि काशीख० ।
“निर्व्याणकाशनादयत्र काशीति प्रथिता परी । अविमृतां
महाक्षेत्रे न सुक्ते शम्भुना कचित् । प्रागेय चि-
रनेऽनर्थ्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः स्वर्गुनि-
तोयेन क्षीरेण यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं
प्रागेय श्रेयसां गदम् । ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्मथि-
यशम्पणात् । आनन्दकामने तस्मिन्निषुक्ते शिवा-

कवे । प्रागेव सुक्तिः संसिद्धा गङ्गा-सङ्गात्ततोऽधिका ।
यदाप्रवृत्ति सा गङ्गा मणिकर्णी समागता । तदा-
प्रवृत्ति तत् चेतं दुष्प्रापं त्विदंरूपि । कृत्वा कर्माय-
नेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि कृष्णात् ससु-
क्ष्मि काशीसंस्थोऽवृत्तो भवेत् । तस्य वेदान्तवेदस्य
निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ग्येन योगेन काश्यां
संस्थोऽवृत्तो भवेत् । कर्मनिर्मूलमज्ञता विना ज्ञानेन
कुप्ताज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽवृत्तोभवेत् ।
यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारक-
स्योपदेशेन काशीसंस्थोऽवृत्तो भवेत् । अनेकजगत्सं-
क्षिप्तैर्बुद्धोऽपि प्राकृतैर्गुणैः । व्यसिंभेदयोगेन काशी-
संस्थोऽवृत्तो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽ-
त्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्याणमी-
त्युक्तम् । प्राप्योत्तरवह्नां काश्यामपि दुष्कृतधानपि ।
यायात् स्वं हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम् ।
महेन्द्राग्निसुखा देवा दृष्टा मुक्तिपथोन्मुखात् । सञ्चान्
सर्वशमालोक्य रक्षाङ्गुः पुरा पुरः । असिन्महासि-
रूपाश्च पापिसङ्कतस्त्रिगुणम् । दुष्टप्रवेशं भूत्वा नां
धुनीं देवा विनिर्मासः । वरणाश्च व्यधुस्तत्र जेतविभ्र
निधारिणीम् । दुष्टं तस्य प्रहसेन निवृत्तिकरणी सुराः ।
दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । जेतस्य
भोजनः जेपरक्षां निवृत्तिमाययुः । जेतस्य पश्चाद्दिग्भा-
गे तं देहनिविनायकम् । स्वयं वृषापादयासास रजधिं
शशिमुखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विप्रवेशेन कृपाव-
ताम् । ते प्रवेशं प्रवच्छन्ति नान्येषां हि कटाचनम् ।
अत्रार्थं प्राचीनेतिहाससङ्ख्या आह्लासादिकमुक्तं यथा-
“एवं काश्यां प्रविशन्नापि पापी धर्मानुपकृतः । न
जेतफलमाप्नोति वञ्चितभवति तत्कृष्णात् । तस्मादिद्वेश-
राज्ञैव काशीयासेऽत्र कारणम् । असिन् वरणा यत्र
जेतुरक्षाकृतो हते । वाराणसीति विख्याता तदारभ्य
महासुने । कसेच वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ।
वाराणसीकं करणामयदिव्यमूर्त्तिरुत्पद्यते यत्र तं तनुं
तनुभृत् सुखेन । विप्रशब्दहन्महसि यत् सङ्घसा प्रवि-
श्य रूपेण तां वितनुतापदवीन्दधानि । जातो वृत्तो
बहुषु तीर्थयरेषु रे त्वं जन्तो न जात तव शान्तिरभूचि-
मश्च । वाराणसीति गदतीह वृत्तोऽवृत्तत्वं प्राप्याधुना
यम बलात् अरशासनः स्याः । अन्यत्र तीर्थसंज्ञिते
पतितो द्विजन्मा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् ।

चित्तं यदत्र पतितः पुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुनश्च जन्तोऽपि
किमप्यजन्मा । सैषा पुरी संवृत्तिरूपपाराधारस्य पारं
पुरुषः पुरारिः । यस्यां परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं
नयेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः पर-
तोऽपगच्छा हित्वा तनुं कलुषितां, दिवि दैवतं स्यात् ।
वाराणसीपरिसरे तु विस्मय्य देहं सन्देहभागभवति देह-
वाग्नेऽपि । वाराणसी शमवशीकरणादृतेऽपि योगादयो-
गिजनताञ्जनतापङ्कती । तत्तारकं अयणगोचरतां
नयन्ती तद्ब्रह्मा दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसी-
परिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यप्रलयाभङ्ग-
हा विवृज्य । इष्टं पदं किमपि कृष्टतरोऽभिलाष्य-
लाभोऽस्तु सूक्ष्ममपि नो यदवाप नून्यम् । आः काशि-
रासिजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेबिलोचनवता वान-
तार्जभाजा । आटाय यत् मुक्तताभाजनमिष्टदेहं निषा-
णमात्रमप्यर्जयताऽऽनभुम् । वाराणसी स्फुरदसीमगु-
णैकभूसिद्धिं स्थितास्तनुभृतः शशिभृत्प्रभावात्
सर्वं गलेगरलिणोऽशियुजो ललाटे, वामार्धे, यममन-
योऽतनवस्ततोऽन्ते । ध्यानन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव
तत्रापि चक्रसरणी मणिकर्णिकाश्च । स्वामिन्दुसङ्क-
तिरयोपरमाख्यदृष्टिः शिखितः किमिह तच्च पिसुक्तं यत् ।
वाराणसीकं वरणासिंहरिणमिष्टदेहमनी दु-
नदीलसङ्घाः । विद्यालभूभिरचलामलभोजनलक्ष्म्या
हर्त्तनां विहाय किम् कीदृति यूदजन्तुः । किं विस्मृतं
त्वहङ्कर्मजमामभस्यं कार्कीन्दूतकृतमन्वनताडनं वा ।
शम्भोरनुग्रहपरिग्रहलभ्यकार्भी मूढोविहाय किम् याति
करस्यसङ्गिः । तीर्थान्तराणि जलपाणि यज्जनि सद्यः
अयोदयन्त्यपि वक्तुं त्विदं नयन्ति । पानावगाहन-
विधानतनुप्राप्तार्थे वाराणसी तु कुरुते यत्र मूलनाशम् ।
काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृत
स्तनुमाप्नुवन्ति । भालेबिलोचनवतीं गलभीलसङ्घीं
वामार्धे बन्दुरवधूं विबुधैकराध्याम् । ज्ञात्वा प्रभावम-
तुलं मणिकर्णिकाया यत् प्रदुगलन्त्यजति चाशुचि पृथ-
गन्धि । स्वाकायबोधमहसा सङ्घसा मिलित्वा कल्याण-
रेष्वपि स नैव पृथक्त्यमति । रागादिदोषपरिभूतम-
नोक्कषीकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभावाम् । ये
कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सङ्गते
परिभाषणीयम् । वाराणसीं अरुहरप्रियराजधानीं
त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेण । प्राप्यायजाद्यु-
-

सभां स्थिरमोजलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किञ्च
कामयेथाः?। विद्राधनानि सदनानि गजाश्चभूत्या सक्-
चन्दनानि वनितानि नितान्तरथाः। स्वर्गोऽप्यगव्यदृष्ट नो-
द्वयभाजि पुंसि वाराणसी त्वत्सुभाऽसुभा विमु-
क्तिः। धात्रा धृतानि तुलया तुलनामयैतु वैकुण्ठ-
सुखभुवनानि च काशिका च। तावद्दुययुर्लघु-
तया न्यगि यं गुरुत्वात् तस्यै पुरीह पुरुषार्थचतुष्ट-
यस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽनरोऽपि
स्मारोप्यमाण इह मानप्रद्वैकद्वः। नानोपसर्गज
निसर्गजदुःखभारं कर्मापिपुत्य स विभेत् परमेशधाम्नि !
स्थिरापायं कायं जनमभरणक्लेशनित्यं विहायास्यां
काश्यामहह परितुल्यीत न कृतः। वपुस्तो जोरूपं
स्थिरतरपदानन्दसदनं विसूदोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव
काश्यां विनमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते
हल हतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्वसितधनैः।
क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शियो यत्त निधने
श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काश्या-
सिनि जने वनेचरे द्विभिभुज्यसि समोरभोजने। स्वरचा-
रिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशियासिपुरुषे विगडता नास्तीह
दुःसूतकृतां कुलताम्बनां या काचिद्विशेषगतिरनलता। हि
काश्याम्। वीजानि कर्माजनितां यदुपरादां
नाङ्गूर्यान्ति हरदृग्ज्वलितानि तेषाम्। शयका
मसका वकाः मुकाः कर्माविकृताः वकाः सजम्बुकाः।
तरणोरगथानरा नरा गिरिजे। काशिकृताः गताकृ-
ताः। अरुद्रकृदाक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्र चन्द्रार्द्धधरा
धराङ्गताः। निरन्तरं काशिनवासिनो जना गिरी-
न्द्रजे। पारिपदासता मम। यावन्त एव नियसन्ति च
जलवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराभजम्बुकाद्याः।
तावन्त एव सदनमहदृष्टदेहावसानमधिगम्य मयि
प्रविष्टाः। ये तु वर्षेऽथो रुद्रा दिवि। देवि। प्रकीर्तिताः।
वातेपयोऽनरीक्षे ये ये भुव्यन्तेषवः प्रिये। रुद्रा दश
दश प्राच्यावाचीप्राग्युदक्स्थिताः। जर्द्धटिकस्थाश्च ये
रुद्राः पयन्ते वेदशदिभिः। अस्मत्प्राताः सहस्राणि
ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां
जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावसस्ततः प्रोक्तमवसक्तं
चटोद्भव। तस्मादध्यक्ष्य काशीस्थान् वर्यान् वर्यैत-
रात्रमान्। अङ्गवेष्टारवृक्षा च रुद्रार्द्धफलभाक् नरः।
इत्यग्रेण गवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वर्चन

इत्यग्रेणार्थे सुते! शब्दार्थकोविदाः। महान्यपि च
भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शया भत्वा इत्यग-
न्तु ततो मरुत्। अप्सु भूरिह लये लयं ब्रजेदापञ्चौ-
र्ववदनोपकन्द्रे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्गोस्त्रि सं-
क्षयति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि
षोडशविकारसंयुता। लीयते मरुति वृक्षसंक्षेपे हा
महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा शुण्ठयमयी च
निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः
पुमान् देहगोहृपतिरेव जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते
हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तच्च पुरुषं
हेलया कलयतीधरः परः। स वै महाविष्णु रितो-
ज्यते बुधैस्तं वै मरुदेवमुदाहरन्ति। सोऽन्नादि
मध्यः परिवर्जितः शिष्यः स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वती-
पतिः। दैनन्दिनेऽप्य प्रलये त्रिभुवनकोटीं समुत्क्षिप्य
पुरीं हरः स्वाम्। विभक्तिं संवर्त्त महास्थिभूषणस्वतो
हि काशी कानि कालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वारा-
णसीति कार्गीति रुद्रावास इति द्विज। महाशमशान
मित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं
देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णो पुराऽख्यातं तथैव
मया श्रुतम्।
सा च सप्तभोज्यपुर्थ्यनर्गता। “अयोध्या मथुराभावा का-
शी काश्चित्पुनिका। पुरी द्वारथती चैव सप्तैता मोक्षदायि-
काः। काशी०। “अन्यानि यानि तीर्थानि कार्गीरान्ति-
कराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्ते नात्यथा कल्पकोटि-
भिः” भा०टी० नीलकण्ठश्रुतम् “तत्र हि जन्ताः प्राणैः पूज्य-
माणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म वराचष्टे देनासावसुमीत्य-
मोक्षोभवति” श्रुतिः। तेन काशीकृतानां जन्तूनां
शिवसकाशात्तत्पुत्राननात्तेन तत्क्षणात् मुक्तिः तत्त्व-
ज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्वकर्मनाशकत्वात् तेनैव हरे-
कर्मनाशः। मञ्चितकर्मणां काश्याच्चेन नोगत्
परिच्छपणमित्यन्ये। इतरतीक्ष्णतानां तु ब्रह्मादि-
लोकप्राप्तौ तत्र अयणमननाद्यप्येति भेदः।
“सा काशी त्रिपुरारिजाननगरी पायादपायाज्जगत्”।
काशी० “कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रुव्यामि
शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीमासफलं जनेत्।
२ काशीस्थदेवीभक्तिभेदे च “विशेषं माधवं दुर्गिणं दण्ड
पार्ष्णिश्च भैरवम्। वन्दे काशीं यदां गङ्गां भयानीं मणि-
कण्ठिकाम्। स्वप्नार्थे ङीप्। ३ कल्पकाशतृणे भरतः

यकांस्ततः पञ्च विष्णुनाथं ततोऽत्रोत् । ततो मौनं
विष्णुञ्चाय मन्त्रमेतत्सुदीरयेत् । अन्तर्दृष्ट्या यात्रेयं
वधावद्या कृता मया । नूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयता
मनसा विभुः । इमं मन्त्रं ससुखार्थं यत्नं वै सक्तिम-
ण्डपे । विष्णुनाथयाज्ञवन्तं निष्ठापः पुण्यवाह्वरः ।
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुर्तोर्थेषु सर्वतः । काश्यां
यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पदये । नवव्यां पञ्चदश्यां च
कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखरूपिशाचत्वे न लभेद्
यस्य पूजनात् । अङ्गार्पणं यात्रा कर्त्तव्या तोर्थवा-
शिभिः । सर्वस्यापि विशेषेण काश्यां यात्रास्य सर्वतः ।
न वन्द्यं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां कश्चित् कृती । यात्रा-
ह्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् । आदौ स्वर्गतर-
ङ्गिन्वास्ततो विश्वेष्टितः स्यात् । यस्य वन्द्यं दिनं यातं
काश्यां निवसतः सतः । निराशाः पितरस्तस्य तस्मि-
न्नेव दिनेऽभवन् । सदृष्टः कालस्यैष स दृष्टो बह्व्युना-
स्फुटम् । स सप्तस्तल दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
सर्वतोर्थेषु सन्नौ स सर्वयात्रां व्यधात् स च । शशि-
कगर्दो त्रयः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत । सत्यं सत्यं
पुनः सद्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । दृश्याविश्वे-
श्वरो नित्यं स्नातव्या शशिकर्त्तिका” ।

काशीरहस्य न० काशीरहस्यम् । १ काशीस्यैः कर्त्तव्याचा-
रभेदे २ तन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीस्योद्दिष्टं यथा
“त्रेधां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदः (शिवः)
संसारामोत्रिविधं न तेषां प्रभवेत् कश्चित् । गर्भ-
रक्षाशान्तिर्म्मन्त्रः काशीवर्ण इत्यात्मकः । यस्य
कण्ठे सदा तिष्ठेत्सत्याकुशलमोः कुतः । सुधां पिबति
योनित्यं काशीवर्णइत्यात्मकम् । स नैर्ऋतीं दृशं
हृत्वा सुधैव परिजायते । सुतं कर्त्तुं न येन
काशीत्यक्षरयुगलम् । न समाकर्षयत्येव स पुनर्गर्भजां
कथाम् । काशीरजोऽपि बन्धूङ्गि पतेदयनिष्ठाहृतम् ।
चन्द्रोत्तरतन्मूर्त्तिं भवेन्नन्दकलाङ्कृतः । प्रसङ्गतोऽपि
यस्मै पथमामन्दकाननम् । यातं, तेऽत्र न जायन्ते ने-
श्वरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाय-
ताथ वा । काशीत्येष महात्मनो येन जग्नः स निर्भवः । येन
बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम् । अवीजानि भव-
न्त्येव कर्म्मबीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति
अपतोयस्य संस्थितिः । अन्धत्वापि सतस्तस्य पुरो सुक्तिः
प्रकाशते । सेनमूर्त्तिरिव काशी सेनमूर्त्तिमयो भवः ।

सेनमूर्त्तिरिव पथगा नान्यत् सेनमयं कश्चित् । ब्राह्मणा-
नामिति वचः सेनमक्तिविदं हितम् । निश्वस्य निरजा-
कान्तमुद्योप नितरां हरः । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या
यूयं द्विजर्षभाः ।। येषामिच्छेदशी भक्तिर्म्मम सेनेऽतिपावने ।
जाने सत्वमया जाताः सेनस्यास्य निधेयणात् । नीर-
जस्या वितमसः संसारार्णवपारगाः । वाराणस्यास्तु वे
भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मो-
क्षलक्षणा कटाक्षिताः । यैश्च काशीस्थितो जन्तुरत्यकोऽपि
विरोधितः । तैश्च विन्दुधरा सर्वा मया सङ्घ विरो-
धिता । वाराणस्यास्तु नामापि यो निश्वस्यानुभोदते ।
अपि ब्रह्माण्डमस्मिन् ध्रुवनेनानुभोदितम् । निवसन्ति
हि वे सत्वा अस्मिन्मानन्दकानने । ममानाः करणे ते वै
निवसेयुरकल्मषाः । निवसन्ति मम सेने मम भक्तिं न-
कुर्वते । मम विष्णुधरा ये नो, न तातुर्पदिशम्यहम् । काशी
निर्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते । ते सत्पुरः प्रकाशने
नैःश्वेयस्या श्रिया वृताः । मोक्षलक्ष्मीरिव काशी न येभ्यः
परिरोचते । स्वर्लक्ष्मीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतितस्ते न
संशयः । काशीं संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम् । पुरः
किङ्कुरवर्त्तिष्ठेन्ममानुग्रहतो द्विजाः । आनन्दकानने ह्यत्र
ज्वलन्दावानलोऽग्निरहम् । कर्म्मबीजानि जलनां ज्वा-
ले, न प्ररोहये। वस्तव्यं सततं काश्यां यद्यव्योऽहं प्रयत्नतः ।
जेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या सुक्तिरङ्गना । प्राप्यापि का-
शीं दुर्बुद्धिर्यो न सां पारिषेवते । तस्य चस्तनतायास्य कैव-
ल्ययोः प्रणयप्रति । धन्या मङ्गलिलच्छापो ब्राह्मणाः
काशिवर्गिनः । यूयं, यश्चेतसो वृत्तौ न दूरेऽहं न काशिका ।
दातव्यो वो वरः कोऽत्र त्रियतां स यथावचि । प्रेषां सो मे
यतो यूयं सेनसत्प्रसासकारिणः । इति पीत्वा सङ्गेशा-
नसुखक्षीराब्जजां सुधाम् । परितृप्ता द्विजाः सन्धे
वस्रुर्वरमनुत्तमम् । ब्राह्मणा जघुः । उभापते महेशा-
न ! सर्वज्ञ ! वर एव नः । काशी कदापि न त्याज्या भव-
ता भवतापहृत ! । वचनाद्ब्राह्मणानामनु श्रयो सा प्रभव-
त्सिंह । कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षेऽनरायकः ।
तव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्हन्ता भक्तिरस्तु नः । आकले-
वरपातञ्च काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम् । किमन्ये न वरेष्ये-
य देय एव वरो हि नः । अवधेद्वन्द्वकध्वंसिन् । वरमन्यं
दृषीमहे । तव प्रतिनिधीकृत्याजामिस्त्वदुभक्तिभावितैः ।
प्रतिष्ठितेषु बिम्बेषु साक्षिभ्यं भवतोऽस्त्वहम् । सुखेति
तेषां वाक्यानि तदास्मिन्ति पिनाकिना । प्रोचेऽन्धोऽपि-

वरो दसो ज्ञानं वक्ष्ये भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो
निशामयत भो द्विजाः । । हितं वः कथयाम्यत्र तदनुगी-
यतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवद्वा नित्यं सिद्धमश्नुते प्रय-
त्नतः । दमोदानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।
इदमेव रहस्यञ्च कथितं, ज्ञेयवाणिना । मतिः परहिते
काव्यं वाचम् नोद्देगकदम्बः । मनसाऽपि न कर्त्तव्य-
मेनोऽत्र विजोगीयुषा । आत्यर्थमन्वयं यस्मात् सुकृतं
सुकृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परि-
नश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति ।
अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाचपुनरकावहम् । पिशाचपुनर-
प्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्बहिर् । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं
कर्म प्रभुजते । किन्तु इहपिशाचत्वं जायतेऽत्राद्युतलयम् ।
वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वागतः सदा । योनिं
प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतलयम् । पुनरत्रैव निवसन्
ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्-
स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहिः
पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विज-
सत्तमाः । । यास्यास्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृत-
मूर्त्तयः । भूपायां ते धमन्त्यादौ जेतुं दुष्कृतकारिणः ।
नयन्यन्यप्रायाञ्च ततः प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले
दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सप-
ङ्काभिर्दन्त्युकैर्जलोद्भवैः । दुर्निवारैश्च मसकैर्दृष्टान्ते ते
दिवानिगम् । ततो यास्यैर्हिंसर्त्तौ ते नीयन्तेऽप्यौ हिमा-
नये । अशनावरणौर्हीनाः क्लेशान्ते ते दिवानिगम् ।
मरुस्थले ततो योमे वारिष्ठविवाजते । टिपाकरकरै-
स्त्रीत्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः । क्लेशितास्ते गणै-
रुपैर्यतनाभिः समन्ततः । इत्थं कालमसङ्ख्यात
जानीयन्ते ततस्सिंह । निवेदयन्ति ते यास्याः काल-
राजान्तिकं ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म-
संस्कार्यं दुष्कृतम् । विवस्त्रान् जुसृष्टासंशयं लम्पटो-
टरत्वचः । अन्यैरुहपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि ।
ततो इहपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा । सहन्ते
कृमसत्त्वधं जुसृष्टलम्पटसम्भवम् । आहारं रुधिर-
न्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन । एवं तत्रयुतसंख्यातं कालं
तत्रापि दुःखिताः । श्लेशानस्तम्भमभितो नीयन्ते कण्ठ-
पागिताः । पिपासिता अपि न तेऽम्बुस्पर्शमपि चाप्नुयुः ।
अथ संक्षीपपापास्ते कालभैरवदर्शनम् । इहैव देहि-
नो भूया सुख्यन्ते ते समाप्तया । तस्माच्च कामयेदत्र

वाङ्मनःकर्मसाध्यवम् । युचौ पथि सदा स्वेवं महा-
लाभमपीप्सुभिः । नाविमुक्ते मृतः कश्चिद्वरकं याति
कित्त्विधी । समाप्तपुष्पासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् ।
अनशनं यः कुर्वते मद्भक्त इह सुव्रतः । न तस्य पुन-
रावृत्तिः कल्पकोटिभैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा
मातुष्यं बह्मकिस्त्वियम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसार
भयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां सुक्ता वाराणसीं
पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कश्चौ युगे ।
जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं सप्तपार्जनम् । अविमुक्तं
प्रविष्टस्य तत्त्वं व्रजति कथम् । जन्मान्तरसहस्रेषु
युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधि-
गम्यते । तिर्यग्योगिगताः सत्वा वेऽविमुक्ते कृताकृताः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविमुक्तं
न सेवन्ते ये महात्मनसा दृताः । विष्णुमूर्तरेतसां मध्ये
ते वसन्ति पुनः पुनः । अविमुक्तं समासाद्य यो सिद्धं
स्थापयेत् सुधीः । कल्पकोटिभैरपि नास्ति तस्य
पुनर्भवः । यद्गुणसत्त्वताराणां कालेन पतनं भवम् ।
अविमुक्तसत्त्वतारान् पतनं नैव विदते । ब्रह्महत्यां नरः
कृत्वा पश्चात् संयतमानसः । प्राणांश्च्यवर्जति यः काश्यां
स सुक्तो नात्र संशयः । स्त्रियः पतिव्रता याच स भक्ति
समाहितः । अविमुक्ते मृता यिमा । यान्ति ताः परमां
गतिम् । अत्रोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः । ।
दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्याद्येन तन्मयः । मन्त्राना
मम भक्तध्वजयि सत्त्वार्पितक्रियः । यथा कोक्षमिहा-
भ्रोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं नियतं ज्ञात्वा
गतिश्चासुखदायिनीम् । चलमागन्तुकं सर्वं, ततः काशीं
समाश्रयेत् । काशीं समाश्रित्वा यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः ।
तानत्र निष्कलधियो निर्वाणश्रीः । समाश्रयेत् काशीस्थि-
तैकमपि यः प्रीणयेन्मन्यायजैर्धनैः । तेन त्रैलोक्यम-
खिलं प्रीणितं तु मया सह । यः प्रीणयति पुष्टाका
निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः ।
प्रीणयामि तम् । द्वयोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्मेण
पालयन् । सदेहो मन्मदं प्राप्ते यतो न पुनरागतिः ।
अत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरेके जन्मनना । अतो
विमुक्तभासाद्य नान्यदुपशङ्केत्तपोवनम् । मोक्षं सुदर्शनं
ज्ञात्वा संसारश्चातिभीषणम् । अश्लेषा चरणौ हत्वा
कालमत्र प्रतीक्षयेत् । अविमुक्तं परित्यज्य यदा या-
स्यन्ति दुर्धियः । हृदिस्थान्ति नदा भूतान्यन्यत्रोत्तरता-

हृन्नेः । प्रायः वाराणसीं पुण्यां विद्धिचेलमनुत्तमम् । परिनिष्क्रान्तुमश्रुत्वा कस्य जनोर्भतिर्भवेत् । महादानेन चानुत्तमं यत् फलं लभ्यते नरैः । अपिसुक्ते तु काकिनग्रां दत्तायां तदश्रयते । एतः समर्द्धयेच्छिङ्गं तपस्तप्येत चापरः । तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदहम् । तीर्थान्तरे यदा कोटिं विधिः प्रयच्छति । एकाहं यो वसेत् काशग्रां काशीवासी तयोर्वरः । अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम् । वाराणस्यां तदैकेन भोजितेन तदायते । सच्चिद्विद्यां कुरुक्षेत्रे राज्ञः पक्षे दिशकरे । तुगापुरगदानेन काशग्रां मित्रा समा भवेत् । भवेत् परमं ज्योतिरापातानादुपस्थितम् । अतीथ सत्यतोकादीननल्लिङ्गरूपकम् । पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविशुक्तं स्मरन्ति ये । कलुषस्ते विवृच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम् । अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समं हृतः । सम्प्राप्य तत्तत्तं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते । तौ मामिह समभ्यर्च्य स्विष्टतेऽन्यत्र क्वचित् । जहा नरेऽपि मां प्राप्य स विरुक्ते भविष्यति । इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामयतो हरः । पशुनामेव तेषान्तु तत्त्वैवाल्हन्तिऽभवत् । काशीमेतत् पुं विस्मयीसेत्वनगरे काशीमाहात्म्यावादिधायाके पश्यभेदे ।

काशेश पुं काश्यां भवः ढङ् काशेर्नृपस्य परमं वा ढङ् । काशग्रां भवेत् स्त्रियां ङीप् । “भारतः खलु काशेऽयमुपवेशे मार्त्तसेनीं कुनन्दां नाम तस्यां जप्ते भुसन्सुनीम” । भा० आ० ६५ ।

काशीग(स) न० काशिं प्रकाशमीष्टे देशे क । (हीराकस) ख्याते उपपातुभेदे “काशीगं(स)घातुकाशीगं(स)गांगुकाशीग(स)सिखायि । तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीगं(स)मुच्यते । काशीग(स)नक्षत्रमण्यु तत्तत्तु तवरं तथा । वातलोपपन्नं केशं रेतःकण्डूविषप्रणुम् । सूत्रकच्छाप्रसरीश्वलमाशनं परिकीर्तितम्” भावप्र० काशीं टोषिं स्यति सोऽक । दन्त्यालोऽप्यत्र भावप्र० ।

काशू(सू)स्त्री कग(स) जणिञ् उक्त्वान्तस्तीये तलप्रसभ्यपाठः पा० सूत्रे दन्त्यस्यपाठः । शक्तिरूपास्तेऽविकलवाचि च जेदि० शुद्धौ रोगे शब्दचि० ।

काशू(सू)कार पुं काशू(सू)विकलवाचं करोति ङ-अण्-उप-क० । शुवाकोश बूचं तत्फलसेवने हि जिह्वाजाघात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम् ।

काशू(सू)तरो स्त्री० ह्रस्वा काशूः (सूः) ह्रस्वार्थे ण्यङ् ङीप् । ह्रस्वे काशूनामास्तभेदे ।

काशम(श्र)री स्त्री काश-वर्नन् धनोरश्च नद्यानादेशः पृषा० वा वक्ष्य मः । गाभ्याय्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत० अणोलुपि स्त्री । “विल्लान् कपिलयान् जम्बूश्च काशुरीर्षदरीस्तथा” भा० व० १५८ अ० ।

काशमर्थ्य पुं काशरी-स्त्रार्थे ङ्यङ् । गाभ्याय्याम् अमरः “यदरेद्रुद्रकाशमर्थ्यं भस्मातकफलानि च” भा० आनु० ५३० । अथञ्च मधुरयगे पियालबीजकाशमर्थ्यं त्यादुपक्रमे “रुमासेन सपुरोवर्गः” सुश्रुते उक्तः ।

काश्मीर न० काश्मीरे भवः कक्षा० अण् । १ पुष्करमूले अम० २८३ ३ कुङ्कुमभेदे मेदि० “काश्मीरदेशे जेते कुङ्कुमं यत् भवेद्भि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्” भावप्र० मन्त्ररूपादुक्तम् । काश्मीरद्वय-सान्द्रिद्वयपापः” भर्तृ० । “काश्मीरायुक्कस्तगी-तिलहरीकाशीपुराधीश्वरी” अत्रटास्त० । ४ काश्मीरदेश-भवं त्वि० स्त्रियां ङीप् “तत्र तेनैयमापद्धा काश्मीराय तुङ्गभी” भा० वि० ६३ अ० । सा च ५ गाभ्यायां भावप्र० । काश्मीरदेशानां राजा अण् । इतरे गराजे “काश्मीराय कुमारश्च घोका जंसकाऽनाः । शिवित्वगर्तयौधेयाः राजन्या मद्रकैक्याः” भा० स० ५० । काश्मीरगोऽभि जनोऽस्य सिद्ध्या० अण् । पिता दकभेदे अतद्देश्यासि त्वि० “काश्मीराः सिन्धुसोऽपि गाभ्यारादर्शकास्तथा” भा० भी० ६३ अ० । “सूदमीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह” तत्रैव । “शारदासठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटालकः । तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशजो जनात्मकः” इत्युक्ते ददेशभेदे च । “काश्मीरेषु सरो दिव्यं नास्ती नृद्रकमानसम्” सुश्रु० । काश्मीरमण्डनतीर्थदिकया भा० व० ३० अ० यथा “एषा रम्या विभागा च नदी परमपानी । अत्र वे पुत्रगोकेन वशिष्ठो भगवान्पि । बह्मज्ञानं निपतितो विभागः पुनरुत्थितः । काश्मीरमण्डनज्ञैतत् सर्वं पुण्ड-मरिन्दम । महर्षिभिश्चाधु पितं पश्येदं भावभिः सह । यत्रोत्तराणां सर्वपाण्डुपीणां नाड्यस्य च । अग्ने शै-वाय संवादः काशग्रयस्य च भारत ! । एतद्वारं महा राज । मानसस्य प्रकाशते । वर्षसस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता हतम् । एष वातिकसख्यो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम ! । नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः । इदमाश्चर्यमनघं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ! । क्षीणे युगे तु कौन्तेय ! प्रकस्य

सह पार्श्वैः । सहोनया च भवति दर्शनं कायरूपिणः ।
अस्मिन् सरसि सत्त्वैर् चैव भासि पिनाकिनम् । यज-
न्ते याजकाः सत्यं परिवारमुभार्थिनः । अलोपसृष्ट
सरसि अश्वानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान्
लोकां प्राप्नुते नातु संगमः” ।

“काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ताः
नदीः सिन्धुमास्त्राय गीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्” भा०
आनु० २५ अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वे नास्त्वस्याः
अच् टाप् । एकपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ६ अति-
विकायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक वि० काश्मीरे भवः सनुषस्तत्स्थोपा दुज् ।
काश्मीरदेशोद्भवे १ सनुषे २ तत्स्थे च । “ततः काश्मीर-
कान् धीरान् अत्रियान् अत्रियर्षभः” भा० स० २६ अ० ।
काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन- ७ ७ त० । १ कुठे
(कुठे) कङ्कुमभेदे च मेदि० । २ पुष्करमूले विश्वः ।

काश्मीरजन्मान् न० काश्मीरे जन्म यस्य । कङ्कुमभेदे कसरः
काश्मीर्य वि० काश्मीरेण निर्गृतादि सङ्काशा० चतुरर्थ्यां शब्द ।
१ काश्मीरनिर्गृतादौ २ कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जनभाष्यं यत् कृतं सतं वा व्याख्यं अग्र- गत्य
कश्यत् स्वार्थे ङ्ग या । १ मध्ये हेमच० । काश्यां भवत्यत् ।
२ काशिराज पु० । स्वार्थे क । तत्रैव । “गलाभजच्चाटिपेण
स्ननयस्तस्य काश्यकः । काश्यस्य काश्यपः पत्न्यो राजा
दीर्घतपास्तथा” हरिश्च० २८ अ० ।

काश्यप न० काश्य सद्यं पिबत्यत्र पा- वजर्थे क । मांसि हेम-
च० । मांसं सद्यपानाय भिचारात्तथात्वम् । काश्य
राजभेदे पाति नरकात् पा क ; काश्यस्य नृपस्य
२ पुत्रभेदे काश्यपञ्च उदा० । काश्यस्य गोत्रापत्यम् विदा०
अज् । ३ काश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री ; ४ कश्यपे सनौ पु०
वि० का० । ५ कश्यपभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । काश्यपस्येदम् अण् । ६ काश्यपसम्बन्धिनि वि०
“उप एव दितेर्गर्भे आजः काश्यपमर्पितम्” भाग० २, १५,
१६ श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७ प्रथम्याम् स्त्री तस्याः
तत्सम्बन्धतया तत्सुतत्वकथा भा० आनु० १५ ४ अ० उक्ता
यथा “इमां भूमिं हिजातिभ्यो दितुर्द्विवे दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजस्तत्स्थित्वां सही ययौ । भारि-
क्षो सर्वभूतानामयं प्राप्य बरो नृपः । कथमिच्छति मां
दातुं हिजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्यक्त्वा गमि-
ष्यामि भूमिम् ब्रह्मणः पदम् । अयं सराद्रो नृपतिर्मां

भूदिति तमोऽगमत् । ततस्तं काश्यपो हृष्टा ब्रजन्ती
पृथिवीं तथा । प्रविशेत् सहीं सद्यो सङ्गात्मानं समार्ह-
तः । कृत्वा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा
मष्टमदा भूमिरासीत्ततो नृपः । एवं वर्षसहस्राणि दिव्या-
नि सततं नृपः । त्रिंशतः काश्यपो राजन् । भूमिरासी-
दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्य-
पम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महामनः” ।
तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् “काश्यपीबालाक्यमाठरी
पुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः” इत० ब्रा० १४, ६, ४, २१०
६ कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः । काश्यपगोत्रोत्पत्तौ
विपश्चित्स्वामिन्ने १० अक्षपिभेदे पु० तत्कथा भा० व्या०
४२ अ० यथा

“काश्यपोऽभ्यागमद्दिक्षांस्तं राजानं चिकित्सितम् ।
श्रुतं हि तेन तदभ्युपगच्छा तं राजसत्तमम् । तत्तकः
पद्मगन्धर्वो नेष्यते यमसादनम् ; तं दष्टं पद्मगेन्द्रेण
करिष्येऽहमपञ्चरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवति
विचिन्तयन् । तं ददर्श च नागेन्द्रस्तत्तकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्मेकमनसं हिजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत्
पद्मगेन्द्रः काश्यपं सुनिपुङ्गवम् । क भवान्स्वरितो याति
किञ्च कार्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच ! नृपं कु-
कुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तत्तकः पद्मगन्धर्वस्ते-
जसाद्य प्रधक्षति । तं दष्टं पद्मगेन्द्रेण तेनाग्निसमते-
जसा । पाण्डुराणां कुलकरं राजानमस्मिन्तौजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौख्यं । सद्यः कर्तुमपञ्चरम् । तत्तक
उवाच । अहं स तत्तको ब्रह्मर्षिर्धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्त्तस्व न शक्तः वंसया दष्टं चिकित्सितम् । काश्य-
प उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपञ्चरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्यावल्लभमन्वितः ।

तत्तक उवाच । यदि दष्टं मयेऽहं त्वं शक्तः किञ्चिद्विकित्-
सितम् । ततो ह्यहं मया दष्टमिव जीवय काश्यप ! परं
मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्ययोधमेनं धक्ष्यामि
पशून्तस्ते हिजोत्तम ! । काश्यप उवाच । दष्ट नागेन्द्र !
ह्यहं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीव-
यिष्ये भुजङ्गम ! । सौतिरुवाच । एतदुक्तः स नागेन्द्रः
काश्यपेन महामनः । अदृष्टदृष्टमभ्येत्य न्ययोधं पद्म-
गोत्तमः । स ह्यहस्तेन दष्टस्तु पद्मगेन महामनः ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स
नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्ने हिजोत्तम !

ओषधेनं वनस्थितम् । सौतिकायाच । भस्मीभूतं ततो
 दत्तं पद्मेन्द्रस्य तेजसा । सर्वं भस्म समाहृत्य काश्यप्रो
 वाक्यमब्रवीत् । विद्याबलं पद्मेन्द्र ! पश्य मेऽस्य वन-
 स्थितौ । अहं सङ्गीययास्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम् ! । ततः
 स भगवन् विद्वान् काश्यप्रो द्विजसत्तमः । भस्मराशी-
 कृतं दृष्ट्वा विद्याया समजीवयत् । अङ्कुरं कृतवांसल ततः
 पर्णद्वयान्वितम् । पलाशिनं शास्त्रिनञ्च तथा विटपिनं
 पुनः । तं दृष्ट्वा जीवितं दृष्ट्वा काश्यपेन महात्मना ।
 उवाच तत्त्वो ब्रह्मैतदहम्भूतं त्वयि । द्विजेन्द्र ! यद्विषं
 हन्या मम वा महिषस्य वा । त्वं त्वमर्थमभिप्रेष्युष्यासि
 तत् तपोधन ! । यस्तेऽभिभवितं प्राप्तुं फलं तस्मादृषोत्त-
 मात् । अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् । विप्र-
 शापाभिभूते च क्षीणायुषि मरणाधिपे । चटमानस्य ते
 विप्र ! सिद्धिः संशयिता भवेत् । ततो यशः प्रदीपन्ते त्रिषु
 लोकेषु विद्युतम् । निरंशुरिव वर्ष्मांशुरनर्जानमितो
 ब्रजेत् । काश्यप्र उवाच । धनार्थी याम्यहं तत् तन्मे
 देहि भुजङ्गम् ! । ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रष्टुमिवै ।
 तत्तत्र उवाच । यायङ्गनं प्रार्थयसे तस्माद्राजस्ततोऽधिकम् ।
 अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम ! । सौतिकायाच ।
 तत्तत्कस्य यचः श्रुत्वा काश्यप्रो द्विजसत्तमः । प्रदध्यौ सुभ-
 हातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् । दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी
 ज्ञात्वा तं न्यर्त्तति तदा । क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत
 काश्यप्रः” ।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म० । १ गुरुत्वे २ अरुणे
 श्देवमात्रे च । “ददानि मेदिनीभागं भयङ्गुरोऽहं
 सुर्यभाः ! । यस्मिन् देगे ऊरिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्द-
 नाः” भा० आनु० ६६ अ० । “मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्य-
 पान् इमाः प्रजाः । प्रजक्षिरे महाभागा दक्षकन्या-
 स्तयोदग” इत्युपक्रम्य “अदित्या द्वादशादित्याः स-
 म्भूता भुवनेश्वराः” इत्युक्त्वा सर्वेषां सुरासुरादीनां
 ततउत्पत्त्युक्तेः ४ असुरादिषु च । कश्यपशब्दे १८३६ प्र०
 विहितः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् ।

काश्यपि पु० कश्यपे भवः इञ् । १ अरुणे २ गुरुत्वे च । तयोः

कश्यपेन विनतायास्तृप्तिकथा च भा० आ० २१ अ० यथा
 “एतस्मिन्नेव काले तु देशी दाक्षायणी शुभा । विनता
 नाम कन्याणी पुत्रकाया वसिष्ठीनी । तपस्तप्ता व्रतपरा
 ज्ञाता पुंश्वने युधिः । उपपन्नास भर्तारं, तासुवाचाच

कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्तथेप्सितः ।
 जनविष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा वा-
 लिखित्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभा-
 गौ पुत्रौ त्वैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् क-
 श्यपः पुनरेव ह । धार्म्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहो-
 दयः । एतौ सर्वपतञ्जिणामिन्द्रत्वं कारविष्यतः । लो-
 कसम्भावितौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ । शतक्रतुस-
 योवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महावीर्यौ
 भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सका-
 शस्ते पुरन्दरः । वेत्सु ते यत्न ! सन्नापस्त्वमेन्द्रो भवि-
 ष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
 न चायमान्या दर्पास्ते वाग्वज्रा भयकोपनाः । एवमुक्त्वा
 जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपटपम् । यिनता चापि
 सिद्धार्थो बभूव सुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वाव-
 षं गुरुं तथा । विक्रान्तोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरः-
 रः । पतञ्जिणाञ्च गुरुं इन्द्रत्येनाभ्यपिचरत्” ।

काश्यपिन् पु० भूम्नि । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
 काश्यप्रप्रोक्तगाथाध्ये ह्यु ।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभाष्यौ
 तत्र भवः टक् । १ कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ । “इत्येते
 द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” भा० आनु०
 १५ अ० गुरुत्वे च “नागस्यकरश्चैव काश्यपेयो महा-
 यलः” भा० आ० २३ अ० । “काश्यपेयोऽमृताहर्षी” धृज-
 पूजामन्त्रः ।

काश्यादि पु० उज्जितोः प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्त्युक्ते
 शब्दगणे स च गणः काशि चेदि (चेदि इति वा)
 संयाति संपाह् अच्युत मोदमान शकुलाद हृत्किष्कुं
 कुनामन् किरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम
 अरित देवदस दशपास शौवावतान युवराज उपराज
 देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र युष्तामित्र सोममित्र
 क्षागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद्
 अर्हं तत्” । तात्काशिकः ।

काश्यायन पुंस्त्री काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा०
 फक् । काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष-करणे षञ् । १ कषणपाषाणे (क-
 टीपातर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि० । २ कषिभेदे च
 काषाय लि० कषायेण रक्तः अण् । कषायेण रक्ते १ वस्त्रादौ
 “अदि वासांसि वशीरन् रक्तानि वशीरन् काषायां ब्राह्म-

श्री. मास्त्रिष्ठं क्षत्रियो. हरिद्रं वैश्यः” आश्व०श्रौ०
१.१६,६ । “कात्यायन्यर्द्धहृदा या काषाययचनाऽधवा”
अमरः । स्त्रियां ङीप् । तदनन्तरं रक्तार्थायनत्वात् एका-
र्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे ऽवत् । काषा यी कन्वा
यस्य काषायकन्वाः

काषायण पु० अश्व० गये काशेत्यत्र कापेति पाठे गोत्रापत्ये
फञ् । १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदशान्तरगते ऋषिभेदे ।
“काषायणात् काषायणः” शत ब्रा० १२,७,२,२७ ।

काषायवासिक उ० स्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन् ।
कौटभेदे स्त्रियां ङीप् । “सूचीमुखः कृष्णगोधा यस्य
काषायवासिकः” सुश्रु० । कौटशब्दे विवृतिः ।

काषायिन् पु० भूम्नि । कषायेण मोक्षमधीयते णिनि ।
कषायर्षिप्रोक्ताशाखाध्यायिषु ।

काष्ठ न० काशेत्यनेन काश-कथनं नेट् शब्द यः १अनलादेरि-
त्यनार्थे दारुणि “ससारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समे-
ष्यति । तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खादिरादिसमूहवत्
इत्युक्तेलक्षणयुक्ते ऽदारुभेदे च । “काष्ठेन वा नखेन वा
कण्डुयेत” शत० ब्रा० २,२,१, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च
समेयातां महोदगैः । समेत्य च व्यमेयातां तद्दह्म-
तसभागमः” भा०, शा०, ८६४ श्लो० “तथाऽस्मानस्तृणकाष्ठञ्च
सर्वं टिष्ठत्ये स्तां प्रकृतिं भजन्ति” भा०, आ०, ८६अ० ।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादि० क् कृक् च किल-
कादि० कमात्रस्य लुक् । काष्ठयुक्ते । २अशुरुचन्द्रे न
शब्दभा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठकटली स्त्री काष्ठमिव कठिना कटली । (काठकला
कटलीभेदे राजनि० । [ङीप् ।

काष्ठकौट पुं स्त्री काष्ठे कौटः । वृक्षाख्ये कौटे हेम० स्त्रियां
काष्ठकौट पुं स्त्री० काष्ठं कृष्टति कृष्ट-अण् उप० सं० ।

(काठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयो-
गोपवत्त्वात् टाप् । [काष्ठमये कृदाख्ये अश्व० अमरः ।

काष्ठकुहाल पु० काष्ठमयः कुहालः । नौकास्यमनुष्यवर्णार्थे
काष्ठजम्बु स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बुः । भूमिजम्बुश्चे राजनि०

काष्ठतन्त्र पु० काष्ठं तन्वति तन्त्र-कृप् । (रुतार)तन्त्रप्रसङ्गे
जातिभेदे । एतन् । काष्ठतन्त्रकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । काष्ठतन्त्रकर्म मात्वे त्रि० । स्त्रियां टाप् इति
भेटः । [जमिभेदे हारा० ।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तनुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात् । काष्ठस्ये
काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानोदारुः । देवदारुश्चे राजनि० ।

तस्य शाखावाङ्मूलयोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्
काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानोद्रुर्वृक्षः । पलाशवृक्षे राजनि० तस्य
काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तर्प्राधान्यात्तथात्वम् ।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् । आन-
नके राजनि० तत्फलार्थाभ्यन्तरे अष्टः काष्ठस्यैव शुष्कत्वास्य
तथात्वम् । [लायाम् राजनि० ।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला । सितपाट-
काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठः मठी काष्ठेन निर्मिता मठीव ।
चितायाम् त्रिका० । तस्याः काष्ठनिर्मितक्षुद्रमठाकार-
त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठमय त्रि० काष्ठमयं मयट् । १काष्ठमये ऽकाष्ठतुल्यकठिन
हृदये निर्दये च । “डुईशाः केचिदामानि नराः काष्ठ-
मया इव” भा०, रा०, २४४, । [हारा०

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत् । शर्वणिहारणे यानभेदे
काष्ठमौल न० काष्ठमिव मौलम् । इङ्गितेनापि स्वाभिप्राया-
प्रकाशनरूपे मौले शब्दाच्च०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति एतन् । वृष्णाख्ये कौटे ।
काष्ठलीहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य । लौहयुक्ते
काष्ठमये सुहरे त्रिका०

काष्ठवल्लीका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लीका । कटुकायां
(कटकी) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शरिर्याभेदे राजनि०

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा । (अनन्तमूल)
काष्ठा स्त्री काश कथन् नेट् गण्य पः । १दिशि । “य

राजपत्नोवदध आशु शुक्ल इयोडयः । आर्ज्यमाशः
पिष्टभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्” । २अष्टादशनिमेषा-
त्मके ऽकाले “त्वं सुहृत्संस्थितस्त्वं च नवश्च त्वं पुनः
जघ्णः” शुक्लस्त्वं वज्रलम्बं च कला काष्ठा लूटिस्तथा” भा०

आ० २५ अ० “कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि ।”
देवीमा० । ३मीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तथा

पुनः” कुमा० । ४स्थितौ “काष्ठां भगवतोऽध्यायन्
स्वभावाप्यायनोक्तः” भाग० १, १, २२, श्लो० । ५उत्-
कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्ते हरिमातुविह्वम्” कुमारः ।
काष्ठं प्राधान्यात्तथात्वम् अच् । इदारुकरिद्रायां
भेदि० । ७कश्यपपत्नीभेदे । “अथ कश्यपपत्नीनां

यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदिर्तिर्दिर्तिर्दुः काष्ठा आरुष्टा
सुरसा इत्या । सनिः क्रोधवशा तासां सुरभिः सुरभः
तिसिः” इत्युपक्रम्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया
विश्वकेतराः” भाग० ६, ६, २२, उक्तम्

काशगार न० काठनिर्मितमागारम् । (काठेरवर) काठ-
निर्मिते षट्हे त्रिका० ।

काशम् वाहिनी स्त्री काठनिर्मिताऽम्बुवाहिनी ।
(सेन्तोति) ख्याते श्लोथोरूपे नौकाजलसेचनयात्राभेदे अक्षरः
काशलक न० काठमिव कठिनमालुकम् । कन्दभेदे ।

“कन्दान्तर्ग जडं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-विष-क-
पाल-हृङ्गाटक-कशेरुक-प्रण्डालुक-मध्वालुक-हृङ्गालुक
काठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्द्रीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि ।
रक्तपित्तहराण्युक्तः शीतानि मधुराणि च । शुद्धाणि
वज्रशुक्राणि सन्ध्यष्टिकराणि च” सुश्रुतः ।

काष्ठिक त्रि० काठमस्यस्य ठन् । वज्रकाठयुक्ते अगले देशादौ
‘कुड्’ काठं डीप् काठी स्थाये क ह्रस्वः टाप् । का-
ठिका कुड्काठस्यष्टे स्त्री । “विंशति काष्ठिकाः” भवदेवः
काष्ठिन् त्रि० काठमस्यस्य इनि । वज्रकाठयुक्ते स्त्रियां डीप्
काठील पु० काठिना इत्यते इल-लोपणे कर्माणि घञ् ।
‘राजाके राजनि० रैपदडीलेय । २ कदलीभेदे (काठकला)
शब्दचि०

काष्ठित् पु० काठमिव कठिनकराण्ड इत्तुः । इत्तुभेदे सुश्रु०
इत्तुगच्छे ६०६७ विवृतिः । भावप्र० काण्डेत्तुरिति पाठः ।
काष्ठोडुम्बरिका स्त्री काठप्रधाना उडुम्बरिका । काको-
डुम्बरिकायाम् शब्दचि० ।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्रा० आत्म० अक०
सेत् । कासते अकासिट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चका-
से “असीतोरावणः कासाञ्जके गच्छन् निराकुलः” भट्टः ।
“कासाञ्जके कुत्सितगच्छमभिहितवान्” जयम० ।
“अतजडं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् । असिति
जौति चात्थर्थमन्याधमति कासते” “स प्रव्यं कासते
शुष्कम्” सुश्रु० । “कासमानस्य दण्डाभिभूतः” सुश्रु० ।
अस्य कश्चित् परस्मैपदत्वमिच्छति । “प्रसक्तवेगस्य समी-
रणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः” सुश्रु० कासशब्दे उदा०
किप् काः । “यत्नं शीतोऽथोरुहः सह कासा वेपथः”
अथ० ५, २०, १०, भावे घञ् । कासः कुत्सितशब्दः “सञ्च
शीर्षक्या उत कासएनम्” अथ० १, १०, २

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि ण । हिंसके । कासतेऽनेन
कास-करणे घञ् । २ रोगभेदे पु० “कुरुष्व वलासं
कासकृदुगम्” अथ० ५, २०, ११ । तल्लक्षणनिदानादि
सुश्रुते उक्तं यथा

“अथातः कासप्रतिषेधमायं व्याख्यास्यामः । उक्ता

ये हेतवो नृणां रोगयोः आसङ्गिकयोः । कासस्यापि च
ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघाताद्भोजनस्यैव
व्यायामश्चास्त्रिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षयस्यैव । प्राणोत्पदानानुगतः प्रदुष्टः
संभिन्नकांक्षस्वनतुल्यबोपः । निरोत्त वज्रात्सहसा सदोषः
कासः स विद्विज्जुक्ताङ्गुतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कथितो
भिषग्भिर्जिघृक्षितो यक्षविकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य
तु कण्ठकण्डूभ्योऽपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दैष्वस्थ-
मरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि । हृष्ट-
मूर्धोर्दरपाश्वर्गूली क्षामाननः क्षोणवलस्वरौजाः । प्रस-
क्तवेगस्य समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरो-
विदाहज्वरवज्रगोपैरभ्यर्हितस्तक्तसुक्ष्मसृपान्तः । पित्तेन
पीतानि वसेत्कटूनि कासेत्तु पाण्डुः परिदहमानः ।
विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्सः वक्षःपर्णदेहः ।
अभक्तस्य गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ।
वक्षोऽग्निसात् विहतश्च यस्य व्यायामभराध्ययनाभिधा-
कैः । विस्मयपञ्चाः स नरः सरतं पीयभीक्ष्णं क्षत-
जः स उक्तः । अतिव्यायमारोध्युक्तपुण्ड्रविस्मयैः ।
रहस्योरः क्षतं वायुर्दृष्टीत्वा कासकण्ठेत् । स प्रव्यं
कासते शुष्कं नतः धीवेत् समीरणतः । कण्ठेन कज-
ताऽत्यर्थं विभिन्नं नैव चोरसा । सूक्ष्मभिरिव तीक्ष्णभि-
स्तुद्यमानेन गूणिना । दुःस्वप्नार्जेन गूलेन सेदपीडाभ-
तापिना । पर्व भेदज्वरश्चास एकाग्रार्थं पीडितः । या-
रावतऽगच्छन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् । विमार्गगत्वा-
भोज्यातिव्यशयादेर्गनिच्छन्तात् । तन्निर्गमं भोचतां नृणां
व्यापन्नेऽस्मीत्ययो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं
कुर्वुर्देहक्षयप्रदम् । स गात्रशूलज्वरदाहसोऽज्ञान्
प्राणक्षयस्रोतसभेत् कासी । शुष्यन् विनिर्जोयत दग्ध-
लस्तु प्रक्षीणमांसो रक्षिरं सपयम् । तं सर्वलिङ्गं
श्वश्रुक्षितुस्त्वं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । हृष्ट-
त्वमासाद्य भवत्वथो वै याध्वन्मलाङ्गभिर्भजस्तु कासस्तु”
भावप्र० उक्तद्वयं यथा

पञ्च कासाः क्लृप्ता वातपित्तस्रोतसतक्षयैः । क्षयादोमे-
क्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम् । क्षयाद्य राजयज्ज्वरे ।
अथ पर्वरूपमाह । पर्वरूपं भवतेषां नृकपर्णगजा-
सता । कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामरोधश्च जायते ।
भोज्यानामरोधः कवलगिहने कण्डूश्च । अथ

वातिकस्य रूपमाह हृत्कृत्पाशोदरमूर्ध्नि शूलो ज्ञानाम-
नः क्षीयबलस्वरौजाः। प्रसक्तवंगस्तु समीरणेन भिक्षस्तरः
कासति शुष्कमेव । यक्ष्णो लडाटैकदेशः, शुष्कं स्नेघादि-
रहितम् । पैतिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरपक्ता-
योषैरभ्यर्हति तत्तक्तसुखसृष्टार्तः । पित्तेन पीताग्नि वसे-
त्कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदहमानः । सपाण्डुः,
पाण्डुरोगयुक्तः । श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन
सुखेन वीदेत् शिरोरज्जार्तः कफपूर्वदेहः । अभक्तकृ-
न्नीरवकण्डुयुक्तः कासेदभ्यर्हति सान्द्रकफः कफेन । प्रलिप्य-
मानेन सुखेन स्नेघाग्निनेन सुखेनोपलक्षितः । अभक्तकृन् न
नक्तै रक्त रक्षिर्हस्यः कण्डूः कण्डू एव । क्षतकासस्य
निदानपूर्विकां सम्भाप्रमाह अनिष्ययायभाराध्ययुद्धा-
न्मज्जनियहैः । रहस्योरःक्षतं वायुर्दह्नीत्वा कासमा-
यहेत् । अश्वजयोनिर्यप्यो दमनम् । लक्ष्यमाह स
पूर्वम् कासते शुष्कं ततः छीनेत् सशोणितम् । कण्ठेन
कूजलक्ष्यर्थं विमन्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव
तीक्ष्णाभिस्तुद्यामानेन शूलिना । इःखस्पर्शेन शूलेन
भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्चासहृष्यावैस्वर्ध-
पोद्धितः । पारायन इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भ-
वात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एयसुरसेति ।
क्षयकासस्य निदानपूर्विकां सम्भाप्रमाह विषमाऽसःक्ष-
भोज्यातिव्यथाद्वेगनिपट्टात् । हृषिणां शोचतां वृथां
व्यापद्येऽग्नौ त्वयो मजाः । कुपिताः क्षयणं कासं क-
र्ष्युदेहक्षयप्रदम् । हृषिणां विचिक्षित्सायुक्तानाम् । ल-
क्षणाह सगात्रगूलज्वरभोद्धाहप्राणक्षयद्वोपलभेत-
स काशी । शुष्कं विनिवीरति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं सप्रयम् । तं सर्वनिष्कृन् भ्रमदुश्चित्स्थं चि-
त्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । असाध्यसाध्यव्याभ्यानाह
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो
बलवतां वा स्वाद्यायस्त्वेवं क्षतोत्थितः । एवं क्षतो-
त्थितः क्षीणानामसाध्यः । बलवतां साध्यो याथो या
स्वात् । न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्विती
सिध्येतां क्षतजक्षयजौ बह्वैवः सङ्गेपजः सत्परिचार-
कयुक्तस्य सदाहरस्य जातौ । स्वविराणां जराकासः
सर्वे यायः पक्षीक्षितः । स्वविराणां जराकासः हृद्वा-
नां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्वएव वात-
जादिरपि यायः । त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्य-
र्थांस्तु यापयेत् । स्वस्योऽपि कास उपेक्षणीयो न भव-

ति । किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचक
हृत्वासरभेदस्य दयः । भवन्त्युपेक्षया यस्यात्तस्यात्
स्वरया जयेत् ।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्माविपाकशब्दे १७६४,
पु० उक्तम् कं जलमस्यतेऽनेन अस्-क्षेपणे करणे च
इत० । शोभाजनदृष्टे पु० शब्दच० । तदङ्गनसेवने
नेत्राञ्जलिनिष्कारणात्तस्य तथात्वम् ।

कासकम् पु० कासहेतुः कम् । कासलौ राजाक्षि०

कासघ्नं लि० कासं हन्ति हन-हेत्वादौ टक । कासहरे
सुश्रुताङ्गे विधानभेदे । “प्रायोगिकः स्नेहनीयैरेचनः
कासघ्नः वामनीयश्च” इत्युपक्रमे “हृत्तीकयुक्तकारिकाति-
कटुककाशमर्हने कूटीलक्ष्मणः शिवाच्छिन्नश्चार्ककटशङ्खो-
प्रधत्तिभिः कासहरैश्च कासघ्ने” (धूमे) । क्षियं डीप् ।
सा च २कण्टकार्या स्त्री शब्दच० । “हरीतकी कषा
गुण्ठी मरिचं क्षौद्रसंयुतम् । कासघ्नोभोदकः प्रोक्त-
स्तृणारोचकनाशनः” भावप्र० उक्ते श्मोदकभेदे पु० ।
काशनाशकाशहरादयोऽपि । काशरोगनिवारके लि०
“येन तेन प्रकारेण यासकः कासनाशकः” वैद्यकम्
कासहरैश्चेति सूत्रतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि-किप् । भाग्याम्
(यामनहाटी) राजनि० । काशनाशके लि० ।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नग-णिच्-णिनि
डीप् । कर्कटशङ्खोद्धे रत्नमा० ।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः ।

कासमर्ह पु० कासं मृद्वति मृद-अण् उप० स० । कास-
कासेन्दा) ह्ये तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा “कासमर्होऽ-
रिमर्हश्च कासारः कर्कशस्तथा । कासमर्हदलं हृत्थं
वृष्यं कासविपाकसुत् । मधुरं कफवातघ्नं पाटनं कण्ठ-
प्रोघनम् । विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं पाचकं लघु” ।
सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवर्तितः ।
कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्वतेऽसौ मृद-कर्माणि घञ् ।
वेशवारभेदे स च पिष्टलक्षमिश्रितवस्त्रगालितवेशवारः
इति पाकराजेश्वरः ।

कासमर्ह न पु० कासं मृद्वति मृद-ल्यु इत० । पटोले हारा०
कासर पु० स्त्री० के जले कासरति आ+ह-अच् ७त० । मरि-
चे अक्षरः तस्य कले सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां डीप् ।
कासहन् पु० कासं हन्ति हन-किप् । “कण्टकारीकतः कायः
सक्तः सर्वकाशह” इत्युक्ते कासनाशके काशभेदे

तस्य कासनयकत्वात् तथात्वम् । कासनयकत्वात् त्रि०
कासार पु० कस्य जलसासारोऽयम् । शरोवरे विंशत्या रणचै-
रचिते शङ्खकच्छन्दोभेदे च दृष्टम् टी० । शपकाजभेदे
न० भाष्यम् ।

“इते तमे विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्मनाक् ।
ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततस्तत्राप्य
तत् पाले क्षिप्वा सम्यक् सुचिक्रये । चतुरस्रीकृतं ह्येतत्
भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं हविर्दं श्रेष्ठं नातिहृत्
नपिच्छन्म् । हृत्सायकफपित्तं विरचौ रचिकारकम् ।
प्रक्षिप्य माषाशङ्काटकशेरुणां पृथक् पृथक् । शालूकस्य
च कर्तव्यं कासारं खण्डसर्पिणा” । [विवृतिः ।
कासारि पु० इत० । कासनईदृशे भाष्यम् । कासनईशब्दे
कासाल् पु० कासकारी आलः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-
भेदे राजनि० ।

कासीस न० कासी कुङ्कासं स्थिति शो-क । (हिराकस्)
उपधाभेदे दन्त्यग्रयमानयमित्येके काशीशब्दे विवृतिः ।
“कासीसं विहता दग्नी हरितानं सुराङ्गजा” सुशु० ।
काष्ठति स्त्री० कृत्सिता स्थितिः सरणम् । कृत्सितगतौ
“न काष्ठत्वा म्यामं प्रविशेत्” गोभि० ।

कास्तीर न० ऐपत्तीरमस्यास्ति कोःका नि० दृष्ट । ऐपत्तीर-
युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कास्मर्थ्य पु० कास्मर्थ्य+पृणे० शस्य सः । गान्धार्याम्
काहका स्त्री काहला+पृणे० लस्य कः । काहलावाटो द्वि-
हृपकोपः ।

काहल पुंस्त्री कृत्सितं हनति लिखति हन-अच्, कोः का ।
शिवडाले शकुटे, स्त्रियां डीप् शब्दभावे पु० महाट-
कायाम्, स्त्री टाप् मेदि० । धुसूराकारे वाद्यशब्दभेदे
इक्षुप्रसरोभेदे स्त्री शब्दच० । अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० ।
पृथक् टभ्ये, १०खले च लि० मेदि० ।

काहलापुष्य पु० काहलेव पुष्यमस्य । धुसूरे शब्दभा०
काहलि पु० कं सुखमाह्वयति ददाति आ+हल+इन् इत० ।
शिवे “रुस्योऽस्यस्य देहस्य काहलिः सर्वकामदः
भा० आनु० ७५० २तरुण्यां सुवत्यां स्त्री डीप् मेदि० ।
काही स्त्री ऐपदाहलि आ+हन-ड गौरा० डीप् । कुटज-
हृत्ते राजनि० ।

कि शाने जुहो० पर० सक० आनिट् । चिकेति आनैपीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः ।

किंयु लि० किं० इति सान्त्वनेन निमेषेऽपि वेदे क्यच् ततः

हन्दि उ । किमिच्छौ “किंयुर्विप्रो नद्यो जाह्वीति”
अ० १, ११, ४, “किंयुः किमिच्छुः” भा०

किंराजन् पु० कः कृत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न टच् सभा०
कृत्सिते राजनि । किमः प्रश्नार्थकत्वे न टच् । किं राज-
दत्त्वे व० व० । किंराजन् निन्दितमप्युक्ते देशादौ लि०
किंवत् लि० किं विद्यतेऽस्य मत्प० मानत्वात् मस्य वः । किं-
विशिष्टे स्त्रियां डीप् । कस्येव कश्चिन्नैव वा रति ।
किंत्वार्थे प्रपञ्चार्थे सम्प्रत्यन्तार्थे च कव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद-भिच् या डीप् । जगद्युतौ
सखे असखे वा लोकप्रवादे अमरः । “इति व्याधानां
सखात् किंवदन्ती नूयते” हितो० । “अस्ति किञ्चैप
किंवदन्ती-अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम
राक्षसी मरुत्पत्यते” प्रबोधच० ।

किंवा अव्य० किञ्च वा च इन्द्रः । श्वितर्के शस्त्रायनायां
श्वितान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशार पु० कृत्सितं शृणाति किम्+शृ-ञुच् । श्रान्ता-
दापभागे, अमरः “शूर्पशोधितकण्ठकिंशारकांसतथु ज्ञान-
सकदङ्गः प्रचाल्य” दशकु० वाग्ये, शकङ्कप्रक्षिप्य च मेदि०
“किञ्जरयोः श्रिणः” उणा० सू० । “गृहिंशायाम् इत्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्तेः शान्तमध्योऽयं शब्दक० दन्त्यमध्यपाठः
प्रामादिकण्व । गतिकारकोपदत्त्वेन तत्पु० प्रकृतिसरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतृणलामपुष्पत्वात् ।
शलाघे अमरः “फलस्तनस्थानविदीर्ष्य रागिहृदिश-
च्छुकास्यथरकिंशुकाशुगाम्” नैप० । “किंशुकाम्बोजवकु-
लचूनायोकादिपशितैः” सुश्रुतः “ने (दैत्या) हेमनिष्का-
भरणाः कुण्डलाङ्गदधारणः । निहता बह्वयोभन्त
पुष्पिता इव किंशुकाः” भा० य० १, ५५० । अस्यच निर्ग-
म्यत्वम् “विदाहीना न योभन्ते निर्गम्या इव किंशुकाः”
आणक्यः । फलहीनत्वञ्च “अविज्ञाय फलं वेदहि कर्म-
त्वेवातुधावति । स योचेत् फलवेलायां यथा किंशुकवे-
चकः” रामा० २ नन्दिहृत्ते राजनि० ।

किंशुलकां पु० किंशुक+किंशुलकादीनाम्” भा० नि० लुमध्यता ।
पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य ईगरिशब्दे परे दीर्घः । किं-
शुलकागिरिः (पलाशप्रधानपर्वतः)

किंशुलुकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते भा० उक्ते शब्दगणे
स च गणः किंशुलुक शाय नङ् अङ्गन भङ्गन लोहित
कुक्कुट ।

किंस लि० किं० स्थिति शो-क सवनादि० पूर्वपदस्वनिमित्तात्

न पत्वम् । कुत्सितच्छेदके तद्वत्ते किञ्चेति पाठान्तरम्
प्रथो ननुसारलोपः । तदर्थे

किंसखि पुंल्लः कुत्सितः सञ्ज्ञा किमःक्षेपार्थात् न टच्समा०
कुत्सिते सखौ “स किंसखा साधु न शस्ति योऽधि-
पम्” किरा०प्रत्यये किमः टच्समा० किंसखइत्येव ।

किंसित् अव्य० इन्वः । वितर्कं गणर० स्थाणुरयं किंसित्
पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पुं ल्ल इन् प्रथो० इत्त्वम् । ?नारिकेले राजनि० ।

किकीतिशब्दकारके रचापक्षिणि (स्वर्गचातक) शब्दभा० ।

किकिदिव पुं किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क ।

चापपक्षिणि । इन् । किकिदिविरप्यत्र शब्दभा० ।

किकिन् पुं किकीतिशब्दोऽस्त्वस्य घोषा० इति । चापपक्षिणि

किकीदिवरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने चोरसाभी ।

किकिर स्त्रि० लृ-घञर्थे कर्माणि क वेदे प्रथो० आदौ
कर्मणः । कोर्मे “आविश्य किकिरा कृणु पत्नीनाम्”

अ० १०. ३० “किकिरा कीर्मान्” भा० सुपां सुनु गत्यादि
मा ज्ञान् । एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीति(दी)ति पुं कीतीतगर्धेन दीव्यति दिव-इन्
रण० श्रु० कीतीतिरिति निर्देशात् निर्दीर्घः । चापे मि०

कौ० अत्र पक्ष्मन्तरपटवोष्णस्वदीर्घविनिमये किकिदीर्घरि-
त्यपि तत्रैव सि० कौ० । “साकं यच्छ्रु प्रपत चापेण

किकिदीर्घिना” अ० १०. ८७, ११ ।

किकिट लि० कृत्सिति । “किक्किटाकारेण पाश्याः पशयो-
भयन्ति” तैत्ति० स०

किक्किश पुं सुश्रुतोक्ते दैहिके क्षमिभेदे । “केशरोमनखादाश्च
दन्तादाः किक्किशास्तथा” क्षमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पुं “राजमनस्तु” इत्युपक्रमे “गोधूमकः
किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किक्कि पुं स्त्री० (स्त्र्याक गेयालि) शृङ्गालभेदे लिक्का०

किङ्कणी स्त्री किङ्कितकृणति कण-यञ्दे इन् डीप् ।
सुश्रुषिटकायां हेमच०

किङ्कुर लि० किङ्कित् करोति अच् । ?दासे सेयके स्त्रियान्तु
टाप् । किङ्कुरस्य पत्नी डीप् । ?किङ्कुरी दासपत्न्याम् स्त्री

“सर्वेहि मां किङ्कुरमष्टमूत्रैः” रघुः । “यिप्रस्य किङ्कुरो
भूयो वेद्योभूयस्य भूमिप ! । सर्वेषां किङ्कुरः शूद्रो

ब्राह्मणस्य विशेषतः” पुरा० । किङ्कुरस्य गोलपत्न्यं नडा०
मकु ; कौटुरायण तद्गोत्रापत्न्ये पुंस्त्री ।

किङ्कल पुं सात्वतवंशे व्यपभेदे । “भक्षमानस्य निष्प्रीतिः किङ्कलो-

सृष्टिरेव च” भाग० ८, २४, ५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठः
ततो गोत्रापत्न्ये फक् । किङ्कलायन तद्गोत्रापत्न्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+प्रथो० इत्त्वम् । ?सुश्रुषिटकायाम्

अम० । तदाकारफले शयिकङ्कतद्वत्ते राजनि० “रघेन
काङ्कनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । ईव्यसुपीवसुक्तेन

किङ्किणीजालमालिनाः” भा० आ० २२० अ० “सौभाग्यं मङ्ग-
दाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्भरे” यिष्णुध० पु० “भग्नं भीमेन

मरुता भवतोरयकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्”
वेणी० । श्वन्तरसायां द्राक्षायां “रुद्रधरः जलजम्बूद्वये

हलायुधः “कटफलं किङ्किणी द्राक्षा लङ्गुलं मोचमेय
च” हरारी० किशब्दः किण इव यस्यां स्तुतौ गौरा० डीप् ।

तन्वसारोक्ते पदेवीस्तुभिभेदे वा च “किं किं दुःखं
सकलजननि । क्षीयते न श्रुतायाम्” इत्यादिस्तुतिः ।

किङ्किणीका स्त्री कण-यञ्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः ।

सुश्रुषिटकायाम् । “तसुवाह वाहः सशब्दचापीर
किङ्किणीकः” कुमा० । अभूषिपालान् भोजान् खाना-

तिष्ठत् किङ्किणीकिनः हरिव० २८ । अस्य पुं स्त्र्यमपि
“किङ्किणीकविभूषितान्”

किङ्किणीकाश्चम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । “वैमानिक

उत्सृज्य किङ्किणीकाश्चमे तथा निवासिः पसरसां
दिव्य कामचारी महीयते” भा० अ० २२५ अ० ।

किङ्कुर पुंस्त्री किङ्कित् किरति वियोगिनं रागाय वा कृ-क ।

?अमरे २ कोकिले श्यञ्चे च शारस्वतः स्त्रियां ज्ञातत्वात्
डीप् । शकामे पु० ४ गजकुम्भे न० ५ रक्तपक्ष्ये पु० इतर्हति लि०

किङ्कुरात पुं किङ्कुरं रक्तवर्णमतति अत-अण् । अथोक-

द्वये जटा० भरनमितशिरः “शेखरैः किङ्कुरातैः” रत्ना० ।

किङ्कुराल पुं किङ्कुराय रक्ततायै खलति कार्याप्नोति

अल-अच् इत० । यदूरे वैद्य० तस्य नियमयोगेन
रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्कुरिन् पुं किङ्कुर+इनि । (वदधि) विकङ्कतद्वत्ते जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+इन्वः । “किङ्कलेति कोपा-
ग्रहयोः” गणरत्नोक्ते ?कोपे २ अश्वहायाश्च । “न मर्त्ये न

अहमे किङ्किल भवान् दृषणं याजयेत्” भवत्कर्त्तृकं
नृद्वयाजर्णं कोपविषयः अश्वहाविषयश्च । तदर्थक

किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।
किङ्क अव्य० किङ्क च च ह० । ?आरम्भे, २ सुसुप्ते, २ शकब्धे,
४ सम्भाषणायाश्च भेदि० ५ अक्षान्तरे जटा०

किङ्कन अव्य० किम्+चन इन्व० पदद्वयमित्यनेत्र । ?अक्षकब्धे,

अथ च किम्+चन-अच् । शकृत्तिभक्त्यं पञ्चाये ए०
अद्वयत्वाः “अथाकाल्ये तं चिञ्जन” इत्यम-
रोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् आतएव मयू० अकिञ्जनशब्दो-
न्निपातितः ।

किञ्चित् अन्धः किम् + चित् किञ्च चित् सभा० वा ।। असाकल्ये,
 २ अल्ये च राजनि० । अल्य पदद्वयत्वमते । अकिञ्चित्कर
 रत्नादौ सङ्घ क्षेपेति समास इति बोध्यम् । इदमवा नि-
 हं द्युपपन्नमवयवमेव किञ्चित्त्वम् । “कथमेव किञ्चित् प्रति-
 त्यक्ष सूत्रः” रघुः “किञ्चित् प्रकाशक्षमितोपतारैः” ।
 “आर्वाज्जिता किञ्चिदिव सनाभ्याम्” कुमा० ।

किञ्च लुक ५० किञ्चित् चुलुम्यति शौतः चुलुम्य-चु संज्ञायां
नन् । (के'चो) महीलतास्थे कीटभेदे ज्ञमः प्रथो
किञ्चिल्लिकोऽप्यत्र अमरटी० । [किञ्चानशब्दे दृश्यम् ।
किञ्च प्य न० किञ्चिज्जयं यत् । भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे
किञ्चल न० किञ्चित् जलमत् । पद्मादेः केशरे शब्दः प्रथो
ललोपे' किञ्चलमप्यत्र राजनि० ।

किञ्चल्लकं पुं० किञ्चित् जलत जल-अपवारणे क तस्य नेत्स्वम् ।
 पुष्पादेः १केशरे, २पुष्परेणौ, ३नागकेशरे च भेदि० पद्ममध्य-
 स्थे केशाकारे पदार्थे । “केचित् किञ्चल्लकसङ्कायाः केचित्
 पीताः पद्मोधराः” भा० व० १८८ अ० । “पद्मोदरस्युतरजः
 किञ्चल्लकारुषतां गतैः” भा० व० १५८ अ० “किञ्चल्लिङ्गनीं
 ददौ चार्चिं मालामस्त्वानपङ्क्तुजाम्” देवीमा० अमरे पुं० क्तं
 जटाधरे क्लीबन्तेत्युभयालिङ्गता । तदुपुष्पादिकं भावप्र-
 उक्तं “किञ्चल्लकः शीतलोद्भवः कषायो ग्राह-
 कोऽपि सः । कफपित्तदृषणानाहरत्ताशौविपशोयजित्”
 तत्त्व पुष्पकेशरे “हिरण्यवृक्षजो याजवेयुः यज्जकिञ्चल्लाः
 भतपुष्करा होतुः” अ० ४५ १ “यज्जः कृतकिञ्चल्लाः
 कृतकेशरा” होतुः सजः कार्य्याः नारा०

किं गतौ सक० भये अक० भ्या०पर० सेट् । केदन्ति अकेटीत्
किंकेट प्रनिकटति ।

किटकिटाय किटकिटेव्यक्थक्थकरणे डाप्-कप्-नामधातुः
 किटकिटायते क्किटकिटायीत् “इत्ताम् किटकिटायते
 उद्गताञ्जिह्वां खादति” सुश्रुतः

क्रिटि पु० क्रिट-गतौ इन् क्रिश् । चूकरे चमरः स्त्रिया
मिदन्तात्वात् वा ङीप्

किटिभ पुं किटिरिव भाति कण्ठ्यात् भा-क । १। षेयकिटि
(उक्त) हेम० । २। सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुसु० । “दद्रवः
कर्षिकाश्चैव विसर्पाः किटिभाति च । तैर्भवन्तीह द-

एतानां यथास्तद्वाच्यमुपद्रवाः”। “पिण्डकोपचयस्योपाः विवर्णाः
 किटिभाजिनः च । पर्वभेदोदजसतीम्रोज्वरोमूर्च्छा च दा-
 रणाः । दौर्बल्यमर्वाचिदाशोममूलोमर्द्धाश्च । “दृष्ट-
 व्यं वसासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु” सु० । तद्वचनं
 ततोक्तं यथा । “यत् प्रावि हसं वनसुपक्रण्टु तत्
 स्निग्धकण्ठं किटिभं वदन्ति”

किट्ट न० किट-क्त मि० इहभावः । १धातूनां मले, २तैसादा-
धोभागस्थे मले च “वृष्क् किट्टं वृषङ्मलम्” योगार्थवः ।
“आहारस्य रसः वारः वारङ्गो मलद्रवः । शिराणि
सक्तवन्तीति वसिष्ठं भूतत्वमाप्नुयात् । शेषं किञ्चित्,
च यत्पल तत्पुटोर्यं निगद्यते” भावप्र० ।

किद्वयित न० १२० । शुक्रे परमधातौ यथा च तस्य
पाठे किञ्चित् सलङ्ग्यत्वं तद्योक्तं भावम् । तच्च
असूक्तकरणम् ५६० पृ० उक्तम् ।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला-क । १। ताव्यन्तसे किट्ट-
रूपेण अर्वाति पर्याप्नोति अल-अच् । २। नौ ह्रस्वे मेदि०

किण पु० कण गतो अच्, ष्टो० अत इत्त्वम् । (घटा) ।
(कड़ा) शुक्लवर्णो, मांसयन्त्रौ, श्वर्णजे जिह्वे च ।

“ज्याघातरेखाकिण्णलाञ्छनेन” रघुः “कराभ्यां किण्णजा-
ताभ्यां शनकैः संवदाहृतः” भा०व० १४४ अ० । [गन्दर०

किण्वि स्त्री किण्वाय तच्चित्तये प्रभवति वा० इन् । अपामार्गे
किण्विही स्त्री किण्व-अस्त्रये इति किण्वो व्रणान् हन्ति
उन-उ गौ० डीप् । अपामार्गे अमरः । “इक्षुदी-कि-
ण्विही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः” सुशु०

किञ्च न० उल्कादि० नि० । १ सुरावीजे २ पामे च सेदि०
सुरावीजप्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्वाभगीशब्दे वक्ष्यते,
भावप्र० “सुरावीजन्तु किञ्चकम्” इति परिभाष्य “सुरावीजं
यवगोघ्नमतण्डलादि” इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्पसू-
त्रण्डलादितो भिन्नत्वेन निर्द्देशः कृतः यथा

“दैर्घ्यनिर्गमलानां काथे माथान् सुभाषितान् । सुधौतां-
स्तत्कथावेष्य शास्त्रीनाञ्चापि तण्डुलान् । व्यवसृद्युक्तैः
पिण्डान् काथा शुष्कान् सुचूर्णितान् । शान्तितण्डुल
चूर्णञ्च तत्कथायोद्भाषितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन्
क्षिप्त्वभागविभञ्जितान् । मण्डोदकार्ये काथसु दद्यात्सर्व-
व्यभेकतः । निदध्यात्कलसे तान् सुरां जातरसां पिबेत्”

“क्रियवादिभ्योमदयत्तिवत्” रुं०सू० । अयं शब्द पु० न०
इति भरतः । तस्मै हितम् अप्रपा० यत् क वा क्रियवत्
क्रियसीव तदुपाधने इत्ये त्ति०

कित संशये रोगापनयने च भा०पर० सक० सेट एतदर्थे स्था-
प्येत् । चिकित्सत अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्-
सितुम् चिकित्सितः । वासे अक० न सन् इच्छायां सक०
न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतुः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट वैदिकोऽयम् । चिकित्सि
अकेतीत् । “यं नोअचिकेत चित्तमानो” ऋ०१०.५.१,२,
कित पु० कित-क । ? अषिभेदे तस्य गोलापत्यम् अथादि०
फञ् । केतायन तद्गोलापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि-भावे-क्त कितेन वाति वा-क । ? द्यूतकारके
० घृत्नरहणे अमरः श्वञ्चके, ४ चले, च लि० मेदि० ५ चौर-
नामकगन्धर्व्ये, पु० शब्दरत्ना० । “यन्मा पितेय कितवं
ग्रथास” ऋ० २.२८.५ । द्यूतकारके “कितवानमै-
र्दिध्यासकप्रति” अथ० ७.५.१, “स्तेनाः साहसिका-
घूर्ताः कितवा योभकाश्च ये । असाक्षिणश्च ते दृष्टा-
क्षिणश्च त्वं न विद्यते” नारदः । “कितवाद्यूतकराः”
रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा
“दृष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि” या० “द्यूतव्य-
वहाराणां दृष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः
न पुनः सुताध्यनसम्बन्धा इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते द्यूतकारा एव कार्यः न तत्र स्त्रीवालकितवेत्यादि-
निषेधोऽस्ति । कचित् द्यूतक्षिणेषु नृणामाह” मि० “राज्ञा
सचिञ्जलवांसाः कूटाद्योपधिदेविनः” या० “कूटैरक्षा-
दिभिरुपधिना च सतिवच्चनहेतुना सचिञ्जलौपधादिना ये
दीव्यन्ति तान् उपदादिनाऽऽकृत्या राजा स्वराष्ट्रास्त्रिष्वंश
येत् । नारदेन नियमिने विशेष उक्तः “कूटाक्षदेविनः
पापान् राजा राष्ट्राद्विवासेत् । कण्ठेऽक्षमात्रमासञ्च सतो
पां विनयः स्रुत” इति । यानि च अनुवचनानि द्यूतनिषे-
धपरानि “द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वा राजा शूरांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादी-
नि नान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि” मि० किञ्च “द्यूत-
मेकसुखं कार्यं नृणां ज्ञानकारणात्” या० । “यत्पूर्वोक्तं
द्यूतनिषेकं सुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिकृतं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपस्यार्थोच्य प्रायशः
चोर्गोर्जितधना एव कितवाभिव्यक्तशौरविज्ञानार्थ
मेकसुखं कार्यम्” मिता० । “ग्लहे यतिकृष्टेस्तु सभिकः
पशुकं शतम् । ग्लहीयादूर्ध्वं कितवात् इतरादृशकं

शतम्” या० । “यदाऽश्वौषं वाससां तत्र राशिं समा-
क्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः” भा० व्या० ५.५० । कितवस्य
गोलापत्यम् अथा० फञ् । केतवायन तद्गोलापत्ये पुं स्त्री० ।
उत्तरा० चतुरर्थी क् । कितवीय तच्चिह्नं तादौ अन-
नरापत्येतिका० भिञ् । केतवायान तदपत्ये पुं स्त्री० ।
तैकायनि शब्देन हस्ते फिजो लुक्, वक्तव्ये । तैकायनय-
श्च केतवायनयश्च तिकितवाः, । अस्य व्याघ्रादि० उपमित-
समासः । कितवधूर्तः । शौखि० ७.७.७. अर्थाकितवः । वक्तुके
“तव कितव ! किमाहितैर्दया नः” माघः । इरोचन-
नामगन्धर्व्ये राजनि० । [कीटभेदे कित्वा०

किन्तु पु० का कृतसिता तदुत्तरस्य । (माकडसा) ख्याते
किन्तमाम् अथ० कृतसितार्थे किम्+च+हूनां मध्ये एकस्यात्
शये तस्य आसु । बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कृतसिते
किन्तराम् अथ० कृतसितार्थे किम्+इयोर्भध्ये एकस्यात्
तरप् आसु । इयोर्भध्ये प्रकृष्टे कृतसिते ।

किन्तु अथ० किञ्च त च इ० । १ पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने,
२ प्रायुक्तविरुद्धार्थे, ३ किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तु पु० तिर्यक् रूपकरणभेदे करणशब्दे विद्यते :

किन्तु पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे “किन्तुं कूप
मासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत् परमां सिद्धिं नृपै
र्दत्तः कुरुदह !” भा० व० ८.२०.५० ।

किन्तु पु० अषिभेदे सचि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या
स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबद्धा हतः । तत्-
कथा भा० व्या० १.१८.५० यथा “राजा पाण्डुर्महाराज्ये
मृगध्यालनिर्णयते । चरन् मैथुनधर्मस्य ददर्ग मृग-
युग्मकम् । ततस्ताञ्च मृगी तच्च रुक्मपुङ्गवैः म पविभिः ।
निर्भिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पश्यभिराणुगैः । स च
राजन् ! महातेजा अषिपुत्रस्तपोधनः । भार्यया सह
तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः” इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति
तच्छूरविद्वस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा

“मृग उवाच । माहं ध्रुवं मृगान् राजन् ! विगर्हे चा-
त्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्य मे त्वयेहाद्यान्ध्रं शतः ।
सर्वं भूतहिते काले सर्वं भूतेषु सिते तथा । को हि विद्वान्
मृगं दृष्ट्वा शरणं मैथुनं वने । अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र !
हृषीकेशं धुनसाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्तुं तत्त्वया विफ-
लीकृतम् । यौरवाणां महाराज ! तेषां क्लृप्तकर्मणाम् ।
वशे जातस्य कौरव्य ! नातु रूपमिदमेव । नृशंसं कर्म सुस-
हृत् सर्वं लोकविमर्हितम् । असर्गं मयशस्यावधर्मि वृष्ट

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषतः शास्त्रधर्मादित्यवित् ।
 नार्हन्त्सुं सुरसङ्गाशक्तुं मन्वर्गप्रसीदशम् । त्वयान्दश-
 कर्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निष्प्राज्ञाः पार्थिवश्चेत् ।
 निवर्गपरिवर्जिताः । किं कृतं ते नरश्चेत् । मामिहाना-
 गतं ज्ञता । मुनिं मूलफलाहारं नृगनेशधरं नृप । ।
 वसमानभरगलेषु निधुं शमपरायणम् । त्वयार्हं हिंसितो
 यस्मात्सन्ध्यामस्यहं शपे । इत्योर्दशंसकर्तारमवशं का-
 ममोहितम् । जीवितान्करो भाव एवमेवागमिष्यति ।
 अहं किमिन्दो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्न-
 यस्तुष्याणां नृग्यां मैथुनमाचरम् । नृगो भूत्वा नृगैः
 सार्धं चरासि गच्छने जने । न तु ते ब्रह्महृत्येयं भविष्य-
 त्वपि जानतः । नृगहृत्पदं हृत्वा मामेव काममोहि-
 तम् । अहं तु त्वं फलं भूद ! प्राप्स्यसीदशमेव हि ।
 प्रियया सह संवासं प्राप्य काममोहितः । त्वमप्यस्या-
 नयस्यायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाशे हि संवासं
 यथा गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वं भूतदु-
 रत्ययम् । भक्त्या मतिमतां चेत् । सैव त्वानुगमिष्यति ।
 वत्समानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वास्तु
 सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति । [तदपत्ये पुंस्त्री०
 किन्दर्भे ९० कृपिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ
 किन्दान् न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत् । भारतप्रसिद्धे
 सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकसुपक्रम्य “किन्दाने च नरः
 स्त्राया किञ्चये च नृहीयते । अप्रमेयमवाप्नोति दानं
 जयत्य भारत ! ” भा०, य०, ८१४० ।

किन्दास पुं कः कृतसितोदासः । निन्दिते दासे ततः अनाध-
 र्त्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।
 किन्दिन् पुं कृतसिता धीरस्य ज्ञोद्या० इति । अथ त्विका-
 स्त्रिया ङीप् ।

किन्दर पुंस्त्री कः कृतसितो नरः तरङ्गवदनत्वात् । देव-
 योनिभेदे स च पुनर्यार्षिपुत्रभेदः । “राक्षसाश्च पुन-
 र्यस्य वानराः किन्दरास्तथा । यस्माश्च मनुजव्याप्त !
 एतास्तस्य च धीमतः ” भा० व्या० ६६४० । “किन्दरान्
 वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विरुद्धमान्” मनुः स्त्रियां
 ङीप् । “कृप्री च तथा जाता वानराः किन्दरी च”
 रामा० । [तद्वत्कण्ठकिन्दरसम्भवासं “उद्गास्याता-
 मिच्छति किन्दरायाम्” कुमा० । “किमिदं किन्दर-
 कण्ठ ! सुयते” रघुः । २४वर्षभेदे च किम्पुत्रशब्दे
 विवर्तितः ३४वर्षदुपासकभेदे हेम० ।

किन्दरेप्र पुं इत० । कुवेरे तस्य तदधिपत्यकथा काशी० ख०
 १२४०व्या “वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः ।
 निधीनामधिनायकं” गुह्यकानामपीश्वरः । यस्मात्
 किन्दराणाञ्च राजा राजाश्च सुयत ! । पतिः पुष्प-
 जनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव” किन्दरेश्वरादयोऽप्यत्र
 किन्तु अव्य० किञ्च तु च इ० । १प्रश्ने, २वितर्के ३सादृश्ये
 ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।

किप्य पु० सुयतोक्ते पुरीपजे लमिभेदे । “अथवा विषयाः
 किप्याश्चिया गण्डपूदास्तथा । चुरवोद्विगुह्याश्चैव सप्तैवैते
 पुरीषजाः” सुशु० ।

किम् ति०कु-शब्दे बा०ङिठ । १कृतसिते २जिज्ञासिते ३वितर्के-
 विषये । ४कृतसायां ५गर्हणे ६वितर्के ७प्रश्ने ८सादृश्ये,
 (प्रकारे) ९करणे च अव्य०जटा० १०रूपदर्शने ११अति-
 शये गण्यतम् । तत्र लिङ्गिणस्य सर्वनामता के
 कश्चै इत्यादि “के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नोपि-
 पात्रयः” सा०ट० । “कश्चै नाथ ! समर्थं कैराकलं व्योमा
 नमालम्बसे” उद्भटः । “कोपं नैषा भवति कश्चित्ता कश्चित्ता
 कौतुकाय” प्रसन्नरा० । “कश्चित्सिद्धनाहं मे भासुरक्रोनाम
 सिंहः प्रतिवसति” पञ्चतन्त्रम् । “कश्चित्पुत्रं पुत्रं पिताते सः
 विज्ञातं भवति” सुशुद्धकथाः । निन्दितार्थे किंराजा
 किङ्करीः इत्यादि । “किंराजा यो न रक्षति” “स किं-
 रक्षा साधु न गच्छति योऽधिपस्य” किरा० इत्यादि तत्र
 रूपदर्शने न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः
 अतिशये किमप्ये प्रगल्भस्य अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः
 अव्ययस्य प्रश्ने “किमिदं किन्दरकण्ठं सुयते” रघुः
 तत्र किञ्चिद्विशक्तिबोधादिप्रकारे गटाधरेण शक्तिपादे
 दर्शितो यथा ।

“किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्त्रीविज्ञासाक्षाप-
 नाय किंपदवर्तितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते । तत्रोद्देश्यवा-
 चककिंपदस्य समभिध्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मा-
 न्किञ्चविधेयतानिर्हृपतोहे श्रुतावच्छेदकत्वेन वक्तुं जि-
 ज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वा-
 न्नसुपलक्ष्यतयाहुगमकं शाब्दबोधे तदभावात् । एवञ्च
 कः पक्षतोत्यतः पाककृतित्वान्किञ्चविधेयतानिर्हृपतोहे-
 श्रुतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मश्चिह्नानुपपत्तो-
 त्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्वर्णवच्छिह्नो-
 श्रुतानिर्हृपितपाककृतित्वान्किञ्चविधेयताशक्तिज्ञानं भ-
 वत्त्वत्वाकारिकाया जिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया

तादृशेष्वाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यान्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते । न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेष्वाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयस्य नृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदस्य शक्त्यर्थः पणमात् । अभेदेन स्वाधीन्यतोद्देशप्रवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतायच्छेदकगर्भे च स्वाधीन्येदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मस्य नृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरञ्चैतलः पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वाद्ब्राह्मणत्वाद्यस्य नृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देशप्रवाचकत्वेन ज्ञानविषयेष्वादास्तत्वाप्रतीतिः एवं यतोद्देशप्रतायच्छेदके किंपदार्थस्याभेदान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मस्य नृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देशप्रतायच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेष्वा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ उतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदान्वयतादृशान्वयस्य नृत्तिदृश्यत्वादावच्छिन्नोद्देशप्रतायच्छेदकतावच्छिन्नधर्मजनकं दृशसंख्यका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यतोद्देशप्रतावच्छेदकीभूतविभक्त्यादर्थं भेदेन किंपदार्थस्य कस्य पत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविधेयतदवच्छिन्ननिष्ठोद्देशप्रतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेष्वा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देशप्रतावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मास्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदस्यावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नाकारकोऽन्वयबोधः । तेन तद्विषयजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते । एवं यत्र वेधेये विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वाच्यः इदं किम् इदं किंघनं भयतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पर्ववद्बुद्धनीया “किमिन्दुः किं रश्मिः किम् सुकरविम्बं किम् मुखं किमङ्गो किं मनी किम् मदनवापौ

किम् दृशौ । कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किम् कुक्षौ तडिड्वा तारा वा कनककलिका वा किमवला” इत्यादावप्ययं किमी वागन्धर्वेण विवर्तितः । विवर्तकस्य प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमानुपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात् । यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमानं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदास्य च तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैतस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैतस्यत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनावबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाणादकत्वादिप्रतीतिस्त्वाद्यां । कृतार्थकमपि कश्चित्किंपदं यथा किङ्करीरित्यादौ ।

किमिच्छति किं किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृष्टो । किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनादर्थमाह्ला नाय नियुक्ते षष्ठ्यादौ । “समगोभोदमै रत्नैर्हरणैर्भू च भूरणा । गोविन्दस्यैव राजेन्द्र ! विविधैश्च किमिच्छकैः” भा० शा० १८ “किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भृत्यै विविधैर्गोयस्त्रादिभिर्मन्त्रयद्भिः” नीलकण्ठ । किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽत एव पृष्टो । १० मार्कण्डेयपराशरौ तत्रभेदे पु० तद्भवेति हि “पुरोहितस्य वीराया- (तद्भामराजमहिष्याः) वदन्तोऽर्थजनं प्रति । कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्यं किंसाध्यतामिति । करन्वमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता । राजपत्नीऽप्यपि क्षुत्तु युत्वा पौरोहितं वचः । प्रत्युवाचार्थिनः सखीन् राजह्वारमुपागतान् । मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् ब्रवीत मे । मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता । शृण्वन्नु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयात्वं वै । किमिच्छस्य ददास्येवं क्रियमाणे किमिच्छके” अर्थिनोऽभिधापानुरूपदानार्थं केष्वाप्रश्नपूर्वकं तद्ज्ञानं विहितमिति तस्य तथात्वम् । १२ इच्छाविषयप्रश्नपूर्वकेऽपि शब्दादुरूपदेयमात्रेऽपि “प्रति श्रयान् सभाः कूपान् प्रभाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकारिण च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च” भा० शा० ६६ पृष्ठो ।

किमीदिनं किं किमिदानीमिति शरति किम्+इदानी-

म्-इति प्रणे०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुने-
खले “हेषे धत्तमनवायं किमीदिने” ऋ०७,१०४,२,
“किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय” भा० “वि-
लुपन्तु यातुधाना अत्रिणो ये किमीदिनः” अथ०१,७,१,
किम्बु अय्य० कै-डिमु। १प्रये, २निपेधे, ३वितर्के, ४निन्दा-
याञ्च भेद० “किम्बु भीरुरारार्थं” भट्टिः

किम्बुत अय्य० किञ्च उत च द०। १प्रये, २वितर्के ३विकल्पे,
४अतिशये च। कैमुतिकन्यायः तस्य शब्दद्वयात्मकत्वे तच्च
स्यादिति बोध्यम् “आहो उताहो किम्बुत वितर्के किं
किम्बुत च” हेम० किम्बु-उत इति छेदः तेन किम्बु-
तत्वे कशब्दकल्पनं चिन्त्यम्

किम्बुच लि० किं पचति पच-अच्। रूपणे रायसु०। रुचि
आलोदरपूर्ति समर्थमात्रं पचति नागन्तुकार्तिधियोदा-
नपर्याप्तम्। इति तस्य तदालम्बम्।

किम्बुवान लि० किम्+पच आनच्। आलोदरपूर्तिमात्रप-
र्याप्तपाककर्त्तरि रूपणे अमरः। [लतायां रत्नभा०

किम्पाक पु० कृतचितः पाकोयस्य। (साखास) महाकाल
किम्बुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे “किम्बुना च विशल्या च
तथा वैतरणी नदी” भा०स०६ यरुणसभावरुणे। “वित-
स्ताञ्च महाभाग! कावेरीञ्च महानदोम्। शोणञ्च पुरुष-
व्याघ्र! विशल्यां किम्बु नामपि” भा०व०१८८अ०

किम्बु(म्बु)रूप पु० कृतमितः पु(म्बु)रूपः। देवयोनिभेदे
देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः।
किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः।
अतएव “राजसाञ्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा”
इति पुलस्त्यस्य वंशसूक्ता “पुलहस्य सुताः राजन्।
शलभाञ्च प्रकीर्त्तिताः। मित्राः किम्बुरुषा व्याघ्रा यक्षा-
इन्द्रास्तथा” भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्बुरुषस्य
कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८.२०,११. “नेदुसुल्लुड-
न्दभयः सहस्रयोगन्धर्व्य किम्बुरुषकिन्नराजयुः”।
तयोर्भेदेन निर्देशः। “स यं पुरुषमानभत स
किम्बुरुषोऽभवत्” शत०ब्रा० १,२,१,६, किंपुरुषावासे
२वर्षभेदे। कृतचितपुरुषत्वस्यात् परस्परभेदाभिप्रायेण
उभयोरप्युभयपरता तेन कश्चित् किन्नरवर्षमित्युच्यते
कश्चिच्च किम्बुरुषवर्षम् इति। तद्विधानदेशभेदश्च वर्षभेदः
स च “किन्नरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य” “माव्य-
वज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं (सुखेन तुरगत-
व्यम्) जगुर्बुधाः” सि०श०उक्तः भाग०५,१६, “किम्बुरुषे

वर्षे इत्युक्तम्। “देशं किम्बुरुषावासं द्रुमपुत्रेण राज-
तम्” भा०स०२७अ०। “द्रुमः किंपुरुषेण च उपास्ते
धनदेवरम्” भा० स०१०अ०। “काश्रीरराजो गोमर्हः
कक्ष्याधिपतिस्तथा। द्रुमः किम्बुरुषस्यैव पर्वतीयोस्त-
नामयः” हरिवं०६२अ०।

“प्रियासुखं किम्बुरुषसु सुखे” “यद्व्याघ्रा” किम्बुरुषा-
ङ्गनामम्” कुमा०। [राजनि च।

किम्बुरुषेश्वर पुं द०। कुबेरे किम्बुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिसे-
किम्बुरा स्त्री किञ्चित् विभक्ति भ-अच्। नलीनामगम्यद्रव्ये
शब्दच०

कियत् लि० किम्+परिभाषे, वतुप् किमः क्पादेशः बस्य यः।

किंपरिभाषे “गन्धव्यमस्ति कियदित्यसङ्ख्यं ब्रूयाणां, सा०.
द०, “मदर्थसन्देहकृष्णालमन्वरः प्रियः कियद्दूरमिति
त्वयोदिते” “भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्” नैष०.
स्त्रिया० ङीप् “निविशते यदि शूकशिक्षा पदे सुजति सा
कियतीमिव न व्यथाम्” नैष०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यभाषं करोति णिचि
डिहन्त्वे टिलोपे ण्लु। उद्योगे उत्साहे हेम०। त्रिका०
कियेतद्वर्त्त पाठः प्राभादिकः।

कियाम्बु लि० कियदम्बुयत् वेदे प्रणे०तोलीपः। किंप्रभाषा-
म्बुयुक्ते “कियाम्बुत् रोरात पाकदृष्ट्या व्यनक्तया०
ऋ० १०,१६,११०।

कियाह पुं रक्तवर्षे व्यञ्जे हेमच०।

कियेधास् अय्य० कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरुद्ध २० “हत्वाय व-
ज्जीमानः कियेधाः, व०.१,६१,१०, “कियेधाः कियद्वा-
इति” भा०।

किर पुं स्त्री कृ-क। १शूक्रे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
२विजेषकमात्रे लि०। कीर्यतेऽत्र आधारे कृ-घञर्थे क।
३अवस्करविजेषपदेशे पर्यन्तभूम्भौ। किरातः

किरका पुं खल्यः किरः अत्ये कन्। १यालग्नकरेऽलेखके च त्रिका०
किरण पुं कीर्यते परितः कृ-कर्त्तृणि क्यु। सूत्र्यादेः
रयसौ “स्वकिरणपरितोन्नोषशून्यः प्रदीपः” रघुः
“एकोहि दोषो गुणसिद्धिपाते निभज्यतोन्दोः किरथे-
जिवाङ्कः” कुमा०। ततः खरीङ्खा० चतुरथ्यां वृज्।
केरणक तस्मिन्वृत्तादौ लि०। [कारा०।

किरगामालिन् पुं किरगानां मालास्तत्रास्य इति। खय्ये
किराटिका स्त्री। किरं पथ्यं न भूमौ खटात खट-एव च।
वयं न भूमिचारिण्यां शारिकायां पक्षिण्याम् शब्दच०

किरात पुंस्त्री किरमवकारादेशोपस्थानं पर्यन्तभूमिमतति
 षत-अथ ७००० । नीचजातिभेदे स च अवस्कारनिः-
 शेषस्थानपर्यन्तदेशाश्रयः यथाभाटः । जातिशब्दे विवृतिः ।
 “तप्तकृष्णं समारभ्य रामलोत्थानकं शिवे ! । किरात-
 देशो विज्ञेयो विश्वगैनेऽप्यतवते” इति शक्तिसं-
 गमोक्तेः देशभेदेऽपि भूमिः । वृहत् सङ्ख्याविभागे श्रे-
 यान्युक्ते देशभेदे च “देशान्यां मेरुकनकरा-
 ज्येषूपक्रमे “वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दाः इत्युक्तम्
 तद्देशानां राजा अथ । कैरात तद्देशकपे वरुण
 अथोलुक् । किराताः । ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना
 वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः “शनकैस्तु क्रियालोपादिभाः
 स्युः क्षत्रजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन
 च” । यौखुकावौडूद्रविडाः काखोजा यवनाः शकाः ।
 वारदापङ्कयाश्वीना किराताः दरदाः खसाः” इति । जातौ
 क्षियां ङीष् । ४ मतस्यभेदे पुंस्त्री० “किरातस्तथा स्त्रियां
 चासरवाहिन्यां मतस्यजात्यन्तरे द्वयोः” केशवोक्तेः
 ५ चासरवाहिन्यां स्त्री । “नीचश्रयां पार्श्वगतं किरा-
 तीम्” रघुः “किरातीं-चासरवाहिणीं दासीम्” म-
 त्ति० । तपस्यदञ्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६ शिवे
 तस्य पत्न्यां तथाकृपायां ७ दुर्गायां स्त्री ङीष् “किराती
 क्षीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम् । आज्यपां सोमपां सौम्यां
 सज्जपत्वं तथासिनीम्” हरिवं० १७८ अ० दुर्गास्तवे । तत्र व्याधे
 “सुक्ताफलैः केशविणां किराताः” “यद्वायुरन्विष्टमैः कि-
 रातैः, कृषा० । दभूमिनिम्बे पुं० राजनि० टवोटकर-
 ञ्चके सारस्वतः । १० अत्यन्तनी त्रि० भेटि० । “पर्य-
 न्ताश्रयिभिर्निजस्य सङ्गं नाशः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।
 अत्र खनामसदृशत्वञ्च वानरभियां सङ्कोचितदेहत्वे-
 नाल्पतनुत्वात् खनामसमानुष्यी कपटबोध्याल्पतनुत्वक-
 रणात् पर्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनि-
 स्वगुणादुक्तं भावप्र० यथा “किरातः सारको कृञ्चः-
 शीतलस्तिक्तको लघः । सक्षिपातज्वरहासकफपित्ताश्र-
 दाहहृत् । काशशोथट्ठाकृष्ट ज्वरव्रणकृमिप्रणुत् । स्त्रार्थे
 क । किरातक भूमिनिम्बे राजनि० । किरातं शिवमधिकृत्य
 कतोपम्यः अथ कैरात भारतवनपर्यान्तरेऽवान्तर
 पर्यभेदे तत्रत्यकथा भा० व० १२८ अ० यथा
 “गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु । पिनाकपाणि-
 र्भगवान् सर्पापहरो हरः । कैरातं तेषांस्थाय
 काञ्चनदुमसखिभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्भैर-

विषापरः । श्रीमद्भुवपादाय शरांश्चाशीविधोपमान् ।
 निष्पपात महावेगो दहमो देहवानिव । देव्या सहो-
 मया श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टै-
 र्भूतैरनुगतस्तदा । किरातवेशसंक्षुब्धः स्त्रीभिश्चापि सह-
 ख्यः । अशोभत तदा राजन् ! स देशोऽतीव भारत ! ।
 क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रस्रयणा-
 नाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत । स सच्चिदर्पसागम्य पार्थ-
 स्यात्किष्टकर्णः । मूकं नाम दनोः पुत्रं ददृग्दभुत-
 दर्शनम् । वाराहं रूपमाख्याय तर्जयन्निभयार्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तस्यवाचा फाल्गुनः । गाण्डीव
 धनुरादाय शरांश्चाशीविधोपमान् । सञ्च धनुर्धरं
 कृत्वा ज्वावोपेक्ष निनादयन् । यन्मां प्रार्थयसे हन्तु म-
 नागसमिहागतम् । तस्मान्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽद्य
 यमसादनम् । दृष्ट्वा तं प्रहृष्टिध्वनं फाल्गुनं ददृध-
 न्विमम् । किरातरूपी सहसा वारयासास शङ्करः ।
 मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः । अनारत्य च
 तद्वाक्यं प्रजहाराय फाल्गुनः । किरातश्च रामं तस्मि-
 ञ्चेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रसुप्तोचाशनिप्रख्यं शरमग्नि-
 शिखोपमम् । तौ सुप्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपे-
 ततुः । मूकस्य गाले विस्तीर्णं शैलसंछनने तदा ।
 यथाऽग्नेर्विनिर्घोषो यज्ञस्यैव च पर्जते । तथा तयोः
 सक्षिपातः शरयोरभवत्तदा । स विद्धो वहुभिर्द्विगैः
 ह्रीं प्राप्यैः पद्मगैरिव । समार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा
 विभीषणम् । स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेशसंक्षुब्धं स्त्रीसङ्घायमसितवहा । तमब्रवीत्
 प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भगवन्तते शून्ये
 यने स्त्रीगणसंसृतः । न त्वमस्मिन् यने घोरे विभेदि कल-
 कप्रभ ! । किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ।
 मयाऽभिपक्षः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात्
 परिभवाद्वापि न मे जीवन् विमोक्षसे । न ह्येष मृ-
 गयाधर्मो यस्त्वयाऽहं कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयि-
 प्तामि जीयतात् पर्वताश्रयम् । इत्युक्तः पाण्डवेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच सञ्जयः पाचा पाण्डव
 सत्यसाचिनम् । न सकृते त्वया वीर ! मीः कार्ष्णं यन-
 मन्त्रिकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकस्यिता वसतां यने ।
 त्वया तु दुष्करः कणादिह वासः प्ररोचितः १ । वयन्तु
 बहुसत्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोवन ! । भवन्तु कृष्णवर्णाः
 सुकुमारः सुखोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अज्जुन उवाच । गण्डोवनाश्रयं
 कृत्वा माराचांश्चाग्निस्त्रिभान् । निवसानि सङ्गारण्ये
 द्वितीय एव पावकः । एष चापि सङ्गान्तुर्गण्यं
 समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं भागिह
 चागतः । किरात उवाच । मयैव धनुर्निर्मुक्तैसा-
 दितः पूर्वमेव हि । बाणैरभिहतः श्वेते नीतश्च यमसा-
 दनम् । मयैव लब्धभूतो हि मम पूर्वपरिपङ्कः । मयैव
 च प्रहारेण जीविताद्गुणरोपितः । दोषान् साक्षर-
 सिध्यन्त्यै वक्तुं स्वबलदर्पितः । अथविप्रोऽपि मन्दात्मन् !
 न मे जीवन् विमोक्षप्रसे । स्थिरो भवस्व मोक्षप्राप्ति
 सायकानशनीरिव । षट्स परया शक्त्या सुखं त्वनपि
 सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्याज्जुनस्तदा ।
 रोषमाङ्गारयाभास ताडयामास चेयुभिः । ततो हृष्टेन
 मनसा प्रतिजग्माह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह
 मन्दमन्देन्युवाच ह । प्रहस्व शरानेताक्षाराचान्-
 र्मभेदिनः । इत्युक्तो वाणवर्षं च समोच सङ्गसा-
 ज्जुनः । ततस्तौ तत्र संरञ्जौ राजमानौ सुहृद्भुङ्क्तः ।
 शरैराशीविषाकारैस्ततस्माते परस्परम् । ततोऽज्जुनः
 शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्प्रसङ्गेन मनसा प्रति-
 जग्माह शङ्करः । सुहृत्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिना-
 कधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ।
 स दृढा वाणवर्षन्तु मापीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्म-
 यञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमा-
 राङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गण्डोवसुक्ताक्षाराचान्
 प्रतिगृह्णात्यविह्वलः । जोऽयं देवो भवेत् मायात् रुद्रो
 यज्ञः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्चे छे द्विदशानां
 समागमः । नहि सद्वाणजालानास्तुष्टुष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो
 वा यदि वा यज्ञो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं
 शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना
 जिष्णुनाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृज्यस्तथा राजन् !
 मधूखानिव भास्करः । तान् प्रसङ्गेन मनसा भगवान्
 लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छूलावर्षमिवाचलः ।
 क्षयेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीमै-
 नाविशस्तीव्रा तं दृढा शरसंज्ञयम् । चिन्तयामास जि-
 ष्णुश्च भगवन्तं कृताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तृणौ
 वेनास्य साण्डवे । किं तु मोक्षप्राप्ति धरुणा यन्मे वाणाः
 क्षयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् पसति

सर्वशः । कृत्वा चैनं धनुष्कोटा शूलाप्येषेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रगृह्णाच
 धनुष्कोटा क्षापायेनावकाशं च । सुदिभिरपि हत-
 वान् यज्ञकलैर्जहाद्युतिः । संप्रयुज्यो धनुष्कोटा कौ-
 न्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्हिंम्यं जग्माह गिरि-
 गोचरः । ततोऽज्जुनो पक्षधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्थानमभीपूषन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य
 मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । सुमोच भुजवी-
 र्येण विस्मयं कुरुनन्दनः । तस्य मूर्ध्निनासाद्या पफा-
 लासिवरो हि सः । ततो दृष्टैः शिलाभिश्च बोधयामास
 फाल्गुनः । तदा दृष्ट्वाङ्गकायः प्रत्यगृह्णादथो
 शिलाः । किरातरूपो भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
 सुदिभर्वजसङ्काशैर्धूमसुपादयन् सुखे । प्रसङ्गार इ-
 राधर्षे किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशनिमर्भेर्मुदिभि-
 र्भ्यदाराणैः । किरातरूपो भगवानर्दयामास पाण्डवम् ।
 ततश्चटचटागच्छः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च
 सुटीनां किरातस्य च युध्यतः । सुसङ्गत्तु तद्युद्धम-
 भवञ्चोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं दृढवासययोरिव ।
 जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा बली । पाण्डवश्च
 विचेष्टनं किरातोऽप्यहनद्वली । तयोर्भुजयनिष्पेषात्
 सङ्कर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्ग-
 रधूमवान् । तत एनं सङ्गदेवः पीडा गात्रैः सुपीडि-
 तम् । तेजसा व्यक्रमद्रोणाञ्चेतस्तस्य विमोहयन् ।
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डोक्त इवावभौ । फाल्गुनो
 गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुद्धासौ ऽभवच्चैव
 सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्य
 इवाभवत् । स सुहृत्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरैषां ताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःस्थितः । शरण्यं
 शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । कृष्णमयं स्थण्डिलं
 कृत्वा माल्येनापूजयन्भवम् । तच्च माल्यं तदा पार्थः
 किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चेष्टो
 हर्षेण प्रकृतिङ्कृतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽ-
 भवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेवगम्भीरगोह्वरः ।
 जातविस्मयमालोक्य तपःशीलाङ्गसंहतिम् । भव उवाच ।
 भो भो फाल्गुन ! त्वतोऽपि कर्मणा ऽप्रतिमेन ते ।
 शौक्येणानेन दृष्ट्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं
 तेजसि वीर्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तोऽहं सङ्गा-
 वाहो ! पश्य सां भरतर्षभ ! । ददामि ते विशाखाश्च !

चक्षुः पूर्वाक्षर्षिभयान् । विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्
द्वौकशः । प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्वमनिवा-
रितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं श-
क्तात् । दैवस्यायन उवाच । ततो देवं महादेवं
निरियं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या
महाद्युतिम् । स जातुभ्यां महीं मत्वा शिरसा प्राण-
चक्ष च । प्रसादयाभास हरं पार्थः परपुरञ्जयः” ।

किराततिल्ल पु० किरातो भूमिस्त्वद्व तिल्लः (चिराता) उद्ये
अमरः “किराततिल्लस्तु हिमस्तिल्लः पित्तकफापहः” भावप्र
किराताज्जुनीय न० किरातश्चाज्जुनश्चाधिलक्ष्य कृतोपन्यः
“इत्याच्छः” पा० ७ । भारविक्रियप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके
महाकाव्यभेदे

किराताग्रिन् पु० किरातान्नाति अग्र-ग्रिन् इत० । गरुडे
शब्दर० तस्य किराताग्नकथा भा० आ० २८७० यथा
“इत्युक्तो गरुडः सर्वैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यस्म-
त्माहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि नेदितुम् । यिननोवाच । स-
सुद्रकृष्णवेकानो निपाटानयसुत्तमम् । निपाटानां सहस्रा-
णि तान् भुक्त्वाऽऽस्तमानय । न च ते ब्राह्मण इत्यु-
क्तायां रुद्रिः कथञ्चन । अतः सर्वभूतानां ब्राह्मणो
ह्यनलोपमः । अम्बिरको विषं शस्त्रं विप्रो भजति को-
पितः । गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।
एवमादिभिरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात !
न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो
न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भक्ष-
कुर्यात्तथानव । यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संग्रह-
व्रतः । तदेतैर्विपैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ।
भूतानामप्यभूर्विप्रो वर्ग्यश्चेष्टः पिता गुरुः । गरुड
उवाच । किं रूपो ब्राह्मणो मातः किं शीलः किं परा-
क्रमः । किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौख्यप्रदर्शनः ।
अथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे का-
रणतो मातः । पृच्छतो वक्तुमर्हसि । यिननोवाच । यस्ते
कण्ठमनुप्राप्तो निगोथं बद्धिं यथा । दहेद्भारवत् पुत्र !
तं विद्या ब्राह्मणवर्धनम् । विप्रस्तथा न हन्तव्यः सक्रुद्धे-
नापि सर्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुलहाहोदिदं
वचः । जठरे न च जीर्येद्वयस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् ।
इवः प्रोवाच विनता पुलहाहोदिदं वचः । जानात्यथत्वं
नीर्यभाशीन्वादिपरायणा । प्रीता परमदुःखासीं नागे-
र्भिप्रकृता वती” । “बौतित्वाच । ततः स मात-

र्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो
विषादान् बभवातुपागतो बुभुक्षितः काश इवान्त-
कोऽपरः । स तास्त्रिपादानुपसंहरंस्तदा रजः ससङ्ख्य
नभः सृजन्महत् । ससुद्रकृष्णौ च विशेषयन् पयः स-
भीपजान् भूधरजान् किचाखयन् । ततः स चक्रो मह-
दाननं तदा निषादनीमं प्रतिबध्य पश्चिराट् । ततो नि-
षादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो सुप्तं तस्य भुजङ्गभोजिनः ।
तदाननं विव्रतवतिप्रभाणवत् ससम्यदुर्गमनिषादिताः
खगाः । सहस्रशः पवनरजोविभोहिता यथाऽग्निशः प्र-
चलितप्रादये वने । ततः खगो वदनममिलतापनः समा-
हरत् परिचपणो महाबलः । निस्त्रयन् वस्त्रविधमत्स्य-
जीविनो बुभुक्षितो गमनचरेश्वरस्तदा” ।

किराति स्त्री किराते समन्तात् जलक्षेपेण व्यतति गच्छति व्यत
इत् ३त० । गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्यन्तजलक्षेपेण
हिमाचलात् ससुद्रपर्यन्तगमनान्तथात्वम् । वा डीप् ।
तत्रैव । किरातेष्वेवधारणयां दुर्गायाञ्च तस्याः किरात-
वेगधारणं यथा तथा । किरातशब्दे दर्शितम् ।
किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्या इति
डीप् । जटामांसां शब्दर० ।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् छ-छप्रादि० इक् । भूविदारे
। न्युकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां डीप् । २ भेदे च तस्य
जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक् पु० किरिमेव इव कायति कै-क । सजलक्षेप
तल्ये रुद्रभेदे । “नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयैभ्यः”
यजु० १६, ४६ । [डि । हिन्ताले अमरः ५ फले त्रिका० ।

किरिटि न० किरिणा गूकरेण टक्ष्यते प्लक्ष्यते टल प्लक्ष्ये
किरीट पुंन० कृ-कृट् कृञ् । १ कुट्टे शशिरोवेषने (पागडि)
च शब्दचि० दशमभनकिरीटभ्यः सा० ८० । किरीटवङ्गाञ्च
योनिमेतः” रघुः [शब्दचि०

किरीटमालिन् पु० मल-सम्बन्धे चानि इत० । अज्जुने
किरीटिन् पु० किरीटोऽस्यस्य इति । अज्जुने भा० वि०
४४ अ० । “पुरा शक्रेण मे बह्वं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि ख्यामीं तेनाहर्त्तां किरीटिनम्” उत्तर-
रामोपेज्जुनेन खनामभेदनिर्वात्तिकथनान्तस्य तथा-
त्वम् । शक्रेण तस्य मूर्ध्नि किरीटयोजनकथा च “ततो-
मातलिंसंयुक्तं मयरससरोभिः । हृदयेतं प्रादाद्ये
रथं दिव्यं महाप्रभम् । बभूव चैव मे मूर्ध्नि किरीट-
मिदमुत्तमम् । अक्षरुपसहस्रं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कवचं चेदं स्मार्त्तपदत्तमम् । नागराजमिवा
सिं च गाण्डीवे समयोजयत् । इति भा० व० १६१५० ।
२ किरीटयुक्तभावे त्रि० । “किरीटं गदितं चक्र-
हस्तम्” गोता स्त्रियां ङीप्

किरीडाट धौत्ये आकृतिगणत्वात् कण्डा० यक् प० सेट्
अक० । किरीडाद्यति अकिरीडाटीत् ।

किष्की स्त्री कृ-कि नि० सेट् । पलाले (पोयाल) २४६ ३२२
पुस्तिकायाश्च मेदि० । या ङीप् किष्कीत्यपि तत्पार्थे
किष्कीर त्रि० किष्कीर+पुणो० वेदे हस्तः । चित्तवर्ष युक्ते ।
“नक्षत्रेभ्यः किष्कीरं च द्रुमसे किनासम्” यजु० २०,
२१ । पुरुषमेधे

किष्कीर पु० कृ-गन्धारी० ईरन् नि० । नागराज
(नारेङ्गी) १ जम्बीरभेदे । २ राक्षसभेदे । ३ चित्तवर्षे च
मेदि० ४ तद्वति त्रि० ।

किष्कीरजित् पु० किष्कीरं राक्षसभेदजितयान् जि-भूते-
क्तिप् । भीमसेने तद्वचकथा भा० व० ११५० यथा

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्म्मराजं बुधिविरम् । अहं
वक्तुं भ्राता वै किष्कीर इति विद्युतः” इत्युपक्रम्य “ततो
भीमो महाबाहुरासहा तरसा द्रुमम् । दशव्यासमथो-
द्विहं निष्पन्नमकरोत्तदा । चकार सञ्जं गाण्डीवं यजुनि-
धे प्रगौरवम् । निमेषान्तरभावेण तथैव विजयोऽर्जुनः ।
निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिखनम् । अभि-
द्रुत्याश्रयोद्वाक्यं तिव तिष्ठेति भारत ! । इत्युक्त्वैनमभिक्कु-
हः कक्षासुत्पीड्य पाण्डवः । निष्पिष्य पाणिना पाणिं सं
दशौष्ठपुटो बली । तमभ्यधावद्भेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ।
यमदृष्टप्रतीकाशं ततस्तं तस्य भूर्जनि । पातयाभास
वेगेन कुलिशं मधवाग्नय । अस्मभ्यान्तु तद्रक्षः समरे
प्रत्यरम्यत । चित्तेप चोलपुत्रं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव
तदुदन्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
चित्तेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् । किष्कीरस्यापि सहसा
यन्ममुत्पाद्य पाण्डवम् । दण्डपाणिर्विव क्रुद्धः समरे
प्रत्यधापत” । इत्युपक्रम्य तयोर्द्वैवसुपवर्ग्य

“अर्थेनमास्त्रिय बलाद्गुह्य मध्ये हकोदरः । भूनयाभास
वेगेन वायुचण्ड इव द्रुमम् । स भीमेन परावृष्टो दुर्व-
लो ब्रजिना रणे । व्यस्तम्भत यथाप्राणं विचकर्ष च
पाण्डवम् ; तत एनं परिश्रान्तसुपलभ्य हकोदरः ; यो-
क्त्याभास बाहुभ्यां पशुं रगनया यथा । विनटनं
महानादं भिक्षुभेरीखनं बली । आसयानास सुचिरं

विष्कुरन्ममचेतनम् । तं योद माहाय राक्षसं पा-
ण्डुनन्दनः । प्रष्टुं तरसा दंष्ट्रीं पशुमारममारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् । वीडया-
भास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं हकोदरः । व्यथ जङ्गीर-
सर्वाङ्गं व्याविड्मनयनाम्बरम् । भूतले भ्रामयाभास पा-
ण्डवे दसवाच ह । हिङ्गुस्ववकयोः पाप ! न त्वमनुप्रा-
प्स्यसि नम् । करिष्यसि गतस्यापि यमस्य सदनं प्रति । इत्ये-
वमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । पिब-
त्तपस्नाभरणं स्फुरन्सङ्क्रान्तचिपं व्यधुस्तुसज्जं
किष्कीरहादयोऽप्यत्र । [जम्बीरभेदे त्रिका०

किष्कीरत्वच् पु० किष्कीरा चित्वा त्वग्यस्य । नागर-
किल शौक्ले क्रीडायाश्च तदा० पर० अक० सेट् । किलति अक्रे-
लीत् चिकेस प्रतिकिलति [याम् बभूवआस चकारचक्रे केलिः
किल प्रेरणे चुरा० सक सेट् । केलयति ते अचोकिन्तु” केल-
किल अव्य० किल-क । १ याज्ञीयाम् २ अशुशयार्थे, ३ निखये,
४ संभाव्ये ५ प्रसिद्धार्थद्योतने ६ हेतौ ७ अरुचौ ८ अलीके
९ तिरस्कारे च । “दमयन्ती किलकिञ्चितं किल” नैप० ;
“असू किल त्वं त्रिदिशदयातरः, भावः । “तद्भ्रं तद-
वयती” किलात्मनोऽपि “तदपि न किल बाल पल्लवाद्येति”
भाषः, “प्रुधं किलाव्याजमनोहरं वपुः, शकु० ।

१ किलेत्यागमारचिन्यक्त्वरणसंभाव्यहेत्वलीकेतु” गणरत्ने
उक्त्वा तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, “कंसं जघान किल
वासुदेवः” कण्यकर्षकं कंसहननभागसिद्धिसत्पर्थः ।
अरुचौ “एवं किल केचिद्ददन्ति” केपाद्विदेवं कथनं
वक्तुररुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे “स किल योत्स्यते”
तस्य यौवनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारोपगम्यते
सम्भावनायाम् “पार्थः किल विजेष्यते कुङ्कु” पार्थ
कर्त्तृककुर्वविजयः सम्भावनाविषयइत्यर्थः । हेतौ “स
किलैवमुक्तवान्” तत्कथनस्यान्यत्वे हेतुता द्योत्यते । अ-
लीके “प्रसह्य सिंहः किल तां चक्रे” रघुः । सिंहकर्त्तृकं
नन्दिनीकर्षणं यस्तुतोऽलीकं काव्यमिक्तत्वात् । अव्ययविशे-
षस्य अस्य शब्दान्तरसङ्कारेण प्रयोगविशेषो निरु-
क्तकारेण निरूपयि यथा “किलेतिविद्याप्रकषे” एवं
किलेत्वयापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुष्टुप् न किलै-
वम् । ननु किलैवम्” । इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोक्तव्य-
मित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न-ननु इ-
त्येतच्छब्दपूर्वकता च

किलकिञ्चित् न० किल अनीकेन ईषत् चितं रचितम् ।

“क्षितशुक्लरुदितहृदितवासक्रोधश्चमादीनाम् । साङ्ख्यं
किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्कसादिजाड्यपात्” सा० दर्पणोक्ते
स्त्रीणां भावभेदे यथा “पाणिरोधमविरोधितवाक्कं
भर्त्सनाय मधुरस्मितगर्भाः । कामिनश्च कुरुते कर-
भोरुर्हारि शुक्लरुदितश्च सुखेऽपि” माघः “त्वयि वीर !
विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नैष० ।

किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १. हर्षध्वनौ
त्विका० । “ततः किलकिञ्चागच्छन्ति यदति पार्थिवे”
भा०शा०३।५ । “जितशालवदर्पस्य प्रतिज्ञापूर्णीकृतः ।
वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा” इत्युक्तं
वीरस्य सिंहनादे च विभुः

किलाट् पु० “नटदुग्धस्य पक्षस्य विण्डं प्रोक्तः किलाटकः”
इति भावप्र० परिभाषिते विन्ययितदुग्धस्य पाकेन घनोभूते
पिण्डाकारे पटार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्त्वैव यथा
“प्रेयूषञ्च किलाटस्य क्षीरगाकं तथैव च । तर्कपिण्ड इमे-
दप्या हं हृणा बलवर्जनाः । गुरवः श्लेष्मना हृद्या वा-
तपित्तविनाशनाः । दीप्तामौ च विनिद्राणां विद्रुधौ चा-
तिर्जिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः
स्मृतः” । ततः स्वार्थे क । किलाटक तत्त्वार्थे । कूर्चिकायां
क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० डीप् । [ह्रस्वेकारा०]

किलाटिन पुं किलति किल-क, अट-णिनि कर्म्म० । गंग
किलात पुं किल-गौक्रे क किलमतति अत-अण् ।
अभिभेदे तस्य गोत्वापत्यम् विदा० अज् । कैलात तद्गोत्वा-
पत्ये पुंस्त्री० “किलाताकली इति हाशुरवच्छायासतः”
शत० ब्रा० १.४.४, १४,

किलास न० किल यम्येकं किलमस्यति अस्+अण् । सिध्मरोगे
(कुली) तदस्यास्ति अस् । शनदिमिष्टे त्वि० “चन्द्रमसे कि-
लासम्” यजु० २०.५१ । “किलासं सिध्मरोगवन्तम्”
वेदटी० सिध्म च स्रक्कभेदः यथाह सुश्रुतः “स्रक्कभत
जङ्घं वक्ष्याम इत्युपक्रमे “कण्डुन्वितं श्वेतमपाकि सिध्म
विदात्ततु प्रायश ऊर्ध्वकाये” इति तस्य लक्षणादिकस्युक्ता
“किलासमपि कुष्ठविकल्प एव । तत्तिविधं यातेन पिप्पे न
श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्वगतमेव किलास-
मपरिज्ञावि च । तद्वातेन मण्डलमकरुणं परुषं परिध्वंसि
च; पिप्पेन पद्मपत्रपतीकाशं सपरिटाहञ्च । श्लेष्मणापि
श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमयम् । तेषु सख्यद्रुमण्डलमन्ते-
जातं रक्तरोम चाऽऽसाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु रक्तवक्-

सङ्कोचस्वापस्येदयोफभेदकौश्यस्वरूपघाता वातेन । पा-
कावदरणाङ्गुलिपतनकस्य नासाभङ्गाक्षिरोगसत्त्वोत्पत्तयः
पिप्पेन । कण्डूवर्षभेदयोफास्त्रायगौरवाणि श्लेष्मणा” ।

किलासन्न पु० किलासं हन्ति हन्-टक् । (कौकरोल)
ख्याते दृष्टे हेमच० ।

किलासनाशन त्वि० किलासं नाशयति नश-णिच्-लृट् ।
सिध्मरोगनाशके औषधादौ “आक्षुरी चक्रे प्रथमेदं कि-
लासभेषजमिदं किलासनाशनम्” अथ० १.२४.२ ।

किलासिन् त्वि० किलासमस्यथे इनि । (कुली) रोगयुक्ते
स्त्रियां डीप् ।

किलिञ्च न० किल्य तेऽनेन किलि-इन् ततो जायते जन-इ
प्रथोऽसुम् । १. वीरणादिजाते कटेऽस्त्रवृद्धादार्णव च जटा०
त्विका० पु० । तेन उभयलिङ्गता स्थायै क । कटे काशादि-
रञ्जौ च अमरः । “कुस्यान् यवान् निष्पूनान् रात्रौ
गोमूत्रपर्युषितान्” “महति किलिञ्जे शोषयेत् । आसीर्थ
किलिञ्जेऽन्यच्छिन् वा तत्प्रतिरूपके गयानं प्राहृत्य स्ने-
दयेत्” सुश्रुतः

किलिमि न० किल-इमन् । देवदारुद्वये राजनि० ।

किलिन् पु० स्त्री किल-गौक्रे भागे किष् ततोऽस्यथे
वा० विनि । धोटके त्विका० स्त्रियां नानत्वात् डीप् ।

किल्विष न० किल-टिप्-वृक् च । १. पापे २. अपराधे च
अमरः ३. रोगे जेटि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । “न
किल्बिपादीपत्ते बस आकरः” अथ० १.५.४, “क्षीरं यदस्याः
पीयते तद्वै पिष्टु किल्विषम्, अथ० ५.१६५ । “अपराधे;
“कोमे लुब्धक ! दोषोऽत्र विद्यते यदि वालिश ! ।
अस्वतन्त्रं च ममं मृत्युर्विवशं यदसूचदत् । तस्यैव वचना-
दृष्टो न कोपेन न काश्यया । तस्य तन् किल्बिषं लुब्ध !
विद्यते यदि किल्बिषम्” इति लुब्धकं प्रति सर्षपाक्षिः । पापे
“यद्यन्यवशेनेदं कृतं तु पद्मगाशुभम् । कारणं वै त्वमप्यत्र
तस्मात्त्वमपि किल्बिषी” सर्षे प्रति लुब्धकोक्तिः भा०
आनु० अ० । तत्र पृथ्वीवाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तिनात् अपकार-
परत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तिनात् पापपरत्वम् ।
“एवं सति न दोषो मे नास्ति बध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यात् अन्यसे यदि किल्बिषम्” तत्त्वैव ।
कीर्त्तिभेदके कायिके ४ पापे च । “अपाधमपि किल्बिषम्”
यजु० १५.११, “किल्बिषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्”
वेदटी० ततः अस्यर्थे इनि । किल्बिषान्नातदुक्ते त्वि०
किश(स)र पुं न० किम्+ख-(गु)-अच् प्रथो० सगन्धद्रव्यभेदे ;

तत् पण्यस्य किश(स)रा० ण् । किश(स)रिक किश-
(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां प्रिप्वात् ङीप् । शब्देन्दुशेखरे
तालव्यमध्यतया पठितः अन्त्य दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता
किशरा स्त्री० किञ्चित् प्रस्थाति गृ-अच् । शर्करासु । त तो-
मध्या० चक्षुरर्थी० मत्प मस्य वः । किशरावत् तद्वति देशे
किश(म)रादि उं पाणिन्युक्ते णप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्द
गणे सच गणः “किश(स)र नरद नलद स्थासक तगर
युगयुल उगीर हरिद्रा हरिद्रुपसी” ।

किशल पुं न० किञ्चित्शलति शल-गतौ अच् पृषो० मलोपः।
नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशल्य पुं न० किञ्चित्शलति शल-चलने वा कयन् पृषो०।
नवपल्लवे शब्दरत्ना० ।

किशोर पुं कश-शब्दे किशोरा० निपा० । १अश्वशिवौ
० तैलपण्ययौषधौ १स्त्र्ये च मेदि० “किञ्चिच्छूरः किशोरः
स्यात् यतो हि दग्मात् परम् । शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुद्वं
टिने टिने” १इत्युक्तावस्थापक्षे त्रि० । स्त्रियां ययो-
वाचित्वात् ङीप् किशोरी । “कौमारं पञ्चभावादानं
पौमण्डं दग्मावधि । केगोरमापञ्चदग्मात् यौवनञ्च
ततः परम्” भाग० पीकालचन्द्रोदरद्वयवचनात् दग्मपौत्तरं
पञ्चदग्मादपर्यन्तव्यक्तः किशोर इति बोध्यम् ।

दि० अ० वधे चुरा० आत्म० सक० भेद । किष्कयते अचिकिष्कत
किष्कित्य पुं किं किं दजानि धा-क पारस्करा० सुट् पर्यं
मलोपः । ट्ठ० ००० । क्षीर्यभिभागे आग्नेयासक्ते १देशभेदे
“आग्नेयां दिशि क्षीरान्नकलिकुवङ्गोपयङ्गजटराङ्गः”
इत्युपक्रम “किष्कित्य दग्मकम्यलनिपादशब्दाणि पुत्रि-
दाशर्माः” इति । तत्रत्ये २पर्यंतभेदे च । ३तत्रत्यवालि-
राज धान्यां ४तत्रत्यगुहायाञ्च स्त्री शब्दरत्ना० “तथा सह
मज्जागो ! किष्किभ्योपवने तदा” । “गच्छ लज्जण !
जानाहि किष्किन्धायां कपोश्वरम्” । “किष्किन्धाहा-
रमासाद्य प्रविशेति निवारितः” भा० व० २८१ अ० ।
“गुहाभासादथामस किष्किन्धां लोकपिपुताम् । तत्र
वानरराजाभ्यामैन्द्रे द्विपदेन च । युयुधे दिवसान् मम”
भा० स० १० अ० । दक्षिणादिग्विजये । किष्किन्धा अभिजनोस
सिन्धा० अण् । कैष्किन्ध पित्रादिप्रमेण किष्किन्धागु-
हातत्पुत्रीवास्ति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्धा(न्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणानर्गते
किष्किन्धाधिकारेण वाल्मिष्यपीपादीनामितिद्वसप्रतिपादके
काण्डभेदे ।

किष्किन्धौ स्त्री किष्किन्ध+गोरा० ङीप् । किष्किन्धपर्यंत-
गुहायाम् “अभ्येत्य सर्वं किष्किन्धाम्” भा० व० २७६ अ० ।

किष्किन्ध पु० किष्किन्ध+स्तार्थे यत् । १किष्किन्धशब्दा०
२तत्रत्यपर्यंतगुहायां ३वालिराजधान्यां च स्त्री ।

किष्किन्धा(न्या)धिप पु० इत० । वालिनामके वानरराजे
जटा० शब्दरत्ना०

किष्कु पु० स्त्री० किष्क-उन्, किम्+कै-भु घृषो० मलोपः पार-
स्का० सुट् पर्यम्वा । १वितस्तौ द्वादशकुलपरिभाषे चक्षुविश-
त्यकुल परिभाषे २ हस्तमाने मेदि० २प्रकोठे ३कफोषेरधो-
मणिवन्धपर्यन्ते च ४कुत्सिते त्रि० विश्वः “दशविष्कु सङ्ख्यां
तां मापयामास सर्वतः” भा० स० ११० अ० “दशविष्कु सङ्-
ख्याणि समन्तादायताऽभवत्” भा० स० ११० । “अथ ईदं
महातेजाः किष्कु नूराजं स्वयोदश” भा० व० १२६ अ० ।

किष्कुपर्वन् न० किष्कु षितं वितस्ति त्रि० हस्तमितं वा
पर्यायः । १वंगे (वांग) २इच्छौ ३पोटगले(नडा)च मेदि०

किसल पुं न० किमोयत् सलति सल-गतौ अच् पृषो०
मलोपः । नवपल्लवे त्रि० ० ।

किसलय पुं न० किम् ईप्त् सलति सल-गतौ वा० कयन्
पृषो० । नवपल्लवे अमरः “किसलयैः सलयैश्च पाणिभिः”
रघुः । तारका० जातार्थे इतच् । किसलयित नवपल्लवितं ।
किसलयश्च नवपल्लादियुक्तशाखायस्थितः पल्लवः ।

की अय० कृतमायाम् ।

कीकट पु० की+कट-अच् । “चरणाङ्गिं समारभ्य गृध्रकूटा-
न्नकं शिवे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्भगधोभयेत्
शक्तिसङ्क्रमोक्ते १देशभेदे । तद्देशवासिजनवाचित्वे ऽस्य
भूम्नि “साधयः ससदाचारास्ते प्रयन्ते ऽपि कीकटाः”
भाग० ७, १०, २० । उपचारात् देशे ऽपि भूम्नि “ततः कनौ
संप्रउत्से ससोहाय सुरहिपाम् । बुद्धोनाम्ना जगद्युतः
कीकटेषु भविष्यति” भाग० १, २, २५ । ४निर्हने पक्षपणे
च त्रि० मेदि० । इवोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् [शब्दचि० ।

कीकश पु० कीति कशति कश-शब्दे अच् । चण्डाले ।

कीकस पु० कीति कसति कस-गतौ अच् । १कमिजन्तुभेदे
२अस्थि न० अमरः ३कठिने त्रि० मेदि० । “यदनान्य-
स्तकीकसम्” अमरः । शब्दरत्ना० स्त्रीत्वमपि “तस्मादिमा
उभयत्र पर्यवोवद्वाः कीकसासु च जलुषु च” शत० ब्रा०
८, ६, २, ५० । कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य पुं स्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य । पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । तस्य च सुखस्यास्थो दृष्टगोचरत्वात् तथात्वम् । कीचस-
सुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां डीप् ।
कोकि पुंस्त्री० कीतिशब्दं कायति कै वा० ङि । चापपक्षिण
कीचक पुं० कीचव्यक्तं चकति चक-उप्रादौ अच् । १ दैत्यभेदे
“कीचका नाम ते वंशा ये खनन्त्यनिताहनाः” इत्युक्ते
२ वेषभेदे (तलतावाग) अमरः । “यः परयन् कीचक-
रन्मुनागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन” कुमा० “सङ्कीर्ण-
कीचकवनस्वलितैकबालेभ्योऽदि” माघः विराटराजश्याले
श्केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-
मनुरागादिकथा भा० वि० अ० यथा—

“तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापति-
विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् । तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां
चरन्तीं देवताभिव । कीचकः कामयामास कामयागप्र-
योद्धितः” । इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपं द्रौपदीं प्रति तत्-
प्रार्थने तथा तस्य प्रत्याख्यानसुपर्वर्णितं यथा—

“सैरिन्ध्रपुत्रा च । मा स्मृतपुत्र ! सुखास्य माऽद्यात्माक्षीः
सजीवितम् । जानीहि पञ्चभिदेवैर्द्वैतं मामभिरक्षि-
ताम् । न चायं त्वया लब्धा गन्धर्वाः पतयो मम । ते
त्वां निरन्त्युः कपिताः साध्वस्तु मा व्यनोगशः । आ-
कृष्टाः पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो रा-
जः क्लृप्तः कृतमन्त्रम् । तर्तुमिच्छति मन्दतप्ता दृष्ट्वा
त्वं तर्तुमिच्छसि । यन्मर्माक्षी वा यदि योर्हिसम्पत्तेः
ननुपचारं यदि वा प्रधावसि । तत्राऽपि तेन तेन वि-
सोत्तमर्हसि पमाश्रितो देवमुता नि खेचरा । तं का-
नराक्षीमिर कश्चिदात्मः किं मां हृत् प्रार्थयसेऽहम् की-
चक ! । किं मातरङ्गे गायितो यथा शिशुमुन्द्रं जिह्नु-
रिदं मन्त्रे हि माम्” १३५० । तथैव निरस्तेन तेन
स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतः सम्भाषनप्रार्थने
तथा तत्प्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

“प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अ-
सयादेन कामेन दोरेणाभिपरिभ्रतः । कीचकउवाच ।
यथा कैकेयि ! सैरिन्ध्री समयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन
सैरिन्ध्री भजोन्मां गजगाभिनी । तं सुदेष्णा ! परीप्सु-
स्व नो चेत् प्राणान् प्रह्रासिषम् । वैशम्पायनउवाच ।
तस्य सा बह्वृणः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटम-
रुपीं देवीं कपाङ्गके मन्त्रिणी । स्वातन्त्र्यमभिसम्वाय
तस्यार्थमनुचिन्तय च । उद्योगश्चैव कृपायाः सुदेष्णा

सूतमब्रवीत् । सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं ससृष्टिष्य
सुरामन्त्रश्च कारय । त्वेनां प्रेययिष्यामि सुराङ्गारीं
तवानिकम् । तत् सन्नेपितामेनां विजने निरवपहे ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वयमाना रमेद्यादि । वैशम्पा-
यनउवाच । इत्युक्तः सं विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनान्त-
दा । सुराभाहारयाभास राजाङ्गां सुपरिष्कृताम् । स-
द्यां विविधाकारान् बह्वं सोऽवाचान्तदा । कारया-
भास कुशलैरुपपन्नं सुशोभनम् । तस्मिन् कृते तदा देवी
कीचकेनोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेययाभास सैरिन्ध्रीं की-
चकालयम्” । तत्प्रेयिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि
“द्रौपदुवाच । संप्रैषीष्टाजपुत्त्री मां सुराङ्गारीं तवानि-
कम् । पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ।
कीचकउवाच । अस्या भङ्गे ! नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्र-
तिष्ठतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परावृणत् ।
द्रौपदुवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचिन् पतीन्मदाह-
मनसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां दृष्ट्वा म-
यां परिक्रम्याम्यम् । वैशम्पायन उवाच । स तामभि-
प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिहृक्षमाणः परिभर्तयन्तीम् ।
जप्याह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-
म् । प्रवृत्तमाणा तु महाजवेन मुहूर्धनिनिश्चय च रा-
जपुत्त्री । क्षिपेत् तं गादमसृष्ट्यमाणा प्रवेपमानाऽतिस-
पा शुभाङ्गी । तथा रुमाक्षिपतनुः स पापः पयात
प्रसूयिव निहन्तमूलः । सा स्मृतीता विधुन्वाना भूमावा
क्षिप्य कीचकम् । सभां शरणभागच्छुद्धात् राजा युधि-
ष्ठिरः । तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपागे परावृणत् ।
अथैनां पर्युतो राज्ञः पातयित्वा पटावधीत् । तस्या
योऽसौ तदाऽङ्गेण राजसः सन्निवोजितः । स कीचक-
मयोराह पातवेगेन भारत ! । स पपात तदा भूमौ र-
ज्योत्ससमाहृतः । विवर्णमानो निश्चेष्टश्चक्रस्तन इव
द्रुमः” । भा० वि० १५ अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि-भूते क्तिप् भीमसेने
कीचकभिरादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा०
वि० २० अ० । तत्वायं संक्षेपः कीचकवर्णितया द्रौपद्या
तद्वचार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाशशालायां
तया रात्रौ आ गतेन सह समनलमं भविष्यतीति कीचकं
प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते
भीमस्य नाशशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाप्रे प्रवेगे
तत्त कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकसुपर्वर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वनं हेहोदि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वस्त्रितं यथा
 “भीमोऽस्य प्रथमं गत्वा रात्रौ च्छुत्त उपाविशत् । स्रगं
 हरिरिवाहभ्यः समाकाङ्क्षत कीचकम् । कीचकस्याप्यलङ्कृत्य
 यथाकाममुपागमत् । तं बेलानं नर्तनागारं पाञ्चालीस-
 ङ्गमागया । मन्थमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः ।
 प्रविश्य च स तद्देशे तमसा संवृतं महत् । पूर्वागतं
 गतस्तत्र भीमप्रतिभोजसम् । एकान्तावस्थितं चैन-
 मासमाद सुदुर्लभितः । शयानं शयने तत्र स्तुत्युं स्मृतः
 परावृणुत् । पतङ्गः पायकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।
 जावत्यमानं कोमेन क्षणाधर्षणजेन ह । उपसंगम्य
 चैवेन कीचकः कामभोहितः । हर्षोन्मथितचिन्तात्मा
 अयमानोऽभ्यभाषत । प्रापितं ते मया विसं वड्ढुपमन-
 नकम् । त्वत्कृते धनरत्नाद्यं टासीशतपरिच्छदम् ।
 रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम् । गृहं सानः-
 परं सुभु । क्रीडारतिपराजितम् । तत् सर्वं त्वां समु-
 द्दिश्य सहसा समुपगतः । आवालान्कां प्रशंसन्ति सर्वा
 गृहगताः स्त्रियः । सुवासो दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति
 त्यादृशः पुमान् । भीम उवाच । टिष्टा त्वं दर्शनीयो-
 ऽसि टिष्टात्मानं प्रशंससि । ईदृगस्तु त्वया स्पर्शः
 स्पृष्टपूर्वो न कर्त्तव्यः । स्पर्शं वेत्तुमि विदग्धस्तु काम-
 धर्म्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्तत्समः पुरुष-
 स्त्विह । वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । सहसोत्पत्य
 कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह । अद्य त्वां भगिनी पाप !
 क्षयमाणं मया भुवि । इत्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिङ्गेनेय
 महाद्विपम् । निराबाधा त्वयि हते सैरिभ्यो विचरिष्य-
 ति । सुखजैः चरिष्यन्ति सैरिभ्यः पतयस्तथा । ततो
 जम्पाङ्ग केशेषु माण्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परा-
 वृष्टो बलेन बलिनां वरः । आश्रित्य केशान् वेगेन
 बाह्वोर्जम्पाङ्ग पाण्डवम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रु-
 द्धयोनिरसंहयोः । वसन्ते वासिताहेतोर्ष्वलवङ्गजयो-
 रिय । कीचकानान्तु सुख्यस्य नराणास्तमस्य च ।
 मालिन्नुग्रययोर्भातोः पुरेय कपिसंहयोः” ।
 ततस्तयोर्युद्धमुपवर्णयौक्तम् “सहर्तुस्तु स तं वेगं सहित्वा
 भूरिदुःसहम् । बलादहीयत तदा स्मृतो भीमबलार्हितः ।
 तं ह्रीयमानं यिज्ञाय भीमसेनो मह्यबलः । वक्षस्याभीय
 वेगेन ममहैनं विचेतसम् । क्रोधाविष्टो विनिश्चस्य
 पुनश्चैनं द्रकोदरः । जम्पाङ्ग जयतां श्रेष्ठः केशे-

ष्वेव तदा गृहम् । गृहीत्वा कीचकं भीमो विहराव
 महाबलः । शार्ङ्गैः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महा-
 गृहम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य द्रकोदरः । योक्तु-
 याभास बाहुभ्यां पशुं रश्मया यथा । नदनञ्च महाबाहं
 भिक्षुभेरीसमस्तनम् । भ्रामयामास सुचिरं विष्कुरुन्तम-
 चेतसम् । प्रवृत्त तरसा दोभ्यां कण्ठं तस्य द्रकोदरः ।
 अपीडयत क्षणायारुद्धा कोपोपशान्तये । अथ तं भग्न-
 सर्वाङ्गं व्याविद्धमयनान्तरम् । आक्रम्य च कटीदेशे
 जातुना कीचकाधमम् । अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विषीदन्मात्साय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह । अदृष्टाहम-
 ष्यो भूत्वा भ्रातृभार्यापहारिणम् । शान्तिं तन्वास्मि
 परमां कृत्वा सैरिन्विकण्ठकम् । इत्येवमुक्त्वा पुरुष
 प्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः । आसस्तवस्त्राभरणं
 स्फुरन्मङ्गलान्नेत्रं क्षुप्तमुत्सृज्य । निष्पद्य पाणिना
 पाणिं सन्दृष्टोऽपुटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो
 बलेन बलिनां वरः । तस्य पाणी च पादौ च शिरो
 योवाङ्ग सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाक-
 ष्टकम् । तं सम्प्रधितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
 क्षणायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः” ।

कीज त्रिंशत्तमस्य कथंजात इति वा पृथो० । अङ्गुते“यः शक्रो
 गृहो अय्यो यो वा कीजो हिरण्यमयः” ॥ ६६ ।
 १० । कीज इत्यङ्गुतमाह” भा०

कीट बन्धेयर्थे च सुरा० उभ० सक० सेट् । कीटयति ते अची-
 षिटत्-त । कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः ।
 कीट ३० कीट-भस् । क्षमिभ्यः स्थूले ऋप्रजनभेदे । स्वार्थे
 क । तत्कार्थे ० भागवजातौ च धरणिः । शकटिने त्रि०
 सेटिनिः । कीटभेदलक्षणादिकं सुयुते दर्शितं यथा-
 “अथातः कीटकजं व्याख्यास्यामः । सर्पाणां शुक्रवि-
 श्मूलश्वपत्यगृहसम्भवाः । वाय्वन्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु
 विविधाः स्मृताः । सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः ।
 कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः । कुम्भीन-
 सस्तुण्डिकेरी गृह्णी शतकुलीरकः । चञ्चिटिङ्गोऽग्निनाभा
 च विञ्चिटिङ्गो मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभसारिका-
 सुखवैदलौ । शरावकुर्होऽभीराजी परुषस्त्रिगर्भिकः । श-
 तबाहुश्च यद्यापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः । अष्टादशेति
 वायङ्गाः कीटाः पवनकोपनाः । तैर्भवन्तीह दृष्टानां
 रोगा वातनिमित्तजाः । कौण्डिल्यकः कणभको वरटो

पल्लविकः। विनासिका वृक्षानिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाहकी पिच्छटः कुम्भी वर्जः कीटोऽरिभेदकः। पद्मकीटो
दुन्दुभिको भकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकभक्ष्यः
क्षणातुण्डोऽय गृहभी। क्लीतः क्षमिसरारी च यश्चा-
प्युत्तलोभकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयस्तुर्धिशः प्रकी-
र्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः।
विश्वम्भरः पञ्चगुलः पञ्चक्षणाऽय कौक्लिः। सैरेयकः
प्रचलको बलभः किटिभस्तथा। सूचोमुखः क्षणगोधा
यश्च कापायवासिकः। कीटगर्भकश्चैव तथा त्रोटक एव
च। त्वयोदयैते सौम्याः स्युः कीटाः क्षेपप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गीनासो
विचलकस्तानको वाहकस्तथा। कोषागारी क्रिमिकरो
यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्पकोऽपल्लुली
शम्बु कस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्विदं प्राणानाश-
नाः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ता-
स्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै साक्षिपातिकाः। चाराम्नि-
दग्धवर्गो रक्तपीतसितारणः। ज्वराङ्गमर्होमाञ्च-
वेदनाभिः समन्वितः। अर्धतीसारट्टणा च दाहो मो-
होविजृम्भिका। वेपथुश्चासहकाश्च दाहः शीतश्च टारु-
णम्। पिडकोपचयः शोफो यथयो मण्डलानि च।
दृष्टवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह
दृष्टानां यथास्वप्नाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु
तथा तेषां समादिशेत्। दृष्टीविषप्रकोपाच्च तथैव विप्लेप-
नात्। लिङ्गं तीक्ष्णविप्लेपे तच्छृणु मन्दविप्लेप-
नात्। प्रसेकोऽरोचकम्बर्हिः शिरोगौरवशीतता। पिडकाको-
टकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। दोगैर्ज्ञानाविषेपां
चूर्सांनि गरमादिशेत्। दृष्टीविषप्रकाराणां तथैवाप्यन्वेष-
णात्। एकजातीनस्तुर्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
शामान्यतो दर्शयिष्येः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्ड-
कः कुणो चापि हस्तिकक्षाऽपराजितः। चत्वार एते
कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैरेष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो
युक्ता गात्राणां दंशःक्षणश्च भवति। प्रतिस्वर्यं पिङ्गसाक्षी
बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमशायि पञ्च गौवे-
रकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्प-
वत्। रुजश्च विविधाकारा अन्ययश्च सुदारुणाः। गलगोली
श्चेतक्ष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्चेता सर्पिका
हृत्वं षट् ताभिर्दष्टे सर्पिकायजी दाहशोफकीटा भव-
न्ति। सर्पिकाया हृदयपीडातिसारश्च। शतपद्यस्तु

परुषा क्षणा चिदा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता
अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये
श्चेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं
श्चेतापिच्छोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः क्षणः सारः कुहको
हरतो रक्तो यववर्णो भृङ्गटी कीटकश्चेत्यष्टौ
तैरेष्टस्य दंशकण्डूभवेति पीतफेनागमश्च यक्षा-
त्। भृङ्गटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चार्द्धमूर्च्छा चाति-
तिमात्रम्। विश्वम्भरभिर्दष्टे दंशः सर्पपाकाराभिः
पिडकाभिश्चोपेतं शीतज्वराश्चैव प्ररूपो भवति। अहि-
गडुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्चयथो मोहश्च। कण्डू-
मकाभिर्दष्टे पीताङ्गवर्णतीसारज्वरादिभिरभिहृत्यते।
शूकटन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकीटाः प्रवर्द्धन्ते शूफहाव
लभ्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणि-
काङ्गुलिका कपिलिका चित्तवर्णैति षट् ताभिर्दष्टे दंशे
श्वयथुरग्निस्पर्शदाहशोफौ भवतः। मज्जिकाः काला-
रिका क्षणा पिङ्गलिका सप्तलिका कापायी स्थानिकेत्येवं
षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका कापायी-
भ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मण्डकाः सा-
सृङ्गः परिमण्डलो हस्तिमण्डकः क्षणः पार्वतीय इति पञ्च
तैरेष्टस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणक-
रेस्तुल्यलज्जणः। नखावकटेऽत्यर्थं पिडकाः सदाह-
पाकाभवन्ति। जलौकसां दण्डलक्षणगुलं चिकित्सि-
तञ्च। भवन्ति चात्र। गोशेकः स्थालिका च ये न
श्चेताग्निप्रभे। भृङ्गटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्ते कजातिगु-
श्वपूतपरीदैस्तु सविषैरदमर्पणात्। स्युः कण्टकाः की-
टारः पिडकातोदवेदनाः। प्रलेद्वर्णस्तथादायो भृङ्गं स-
भ्याचयेत्येवम्। दिग्धविहृक्रयास्तत्र यथावदवचारयेत्।
नावसद्धं नचोत्सङ्गमतिमंस्त्ववेदनम्। दंशादौ विपरी-
तार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम्। कीटैर्दष्टानुसन्दिष्टैः सर्पैस्तु
समुपाचरेत्। विविधानानु सर्पिणां त्रैविध्येन क्रिया
हिता। खेदमालेपनं सेकं चोष्णमलाचारयेत्।
अन्यत्र मूर्च्छिताद्गन्ता पाककोषप्रपीडितात्। विषहृद्
विधिं सर्वं कुर्यात् संगोवनानि च'। कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्भक ५० कीटभेदे कीटगर्भे विवृतिः।

कीटघ्न ५० कीटं हन्ति हन-टक्। मन्त्रको राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटभ्यो जायते जन-ड। १जहति नाक्षायिक

रत्नमात्रा० कीटजातमात्रे लि०। हंसवर्डीशे राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटाःपादे मूलेऽस्याः तप् अतइत्यम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।
कीटमाह स्त्री कीटस्य भातेय मूले बहुलकीटप्रसयात् ।
हंसपदीदृष्टे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ-णिच्-अण्
उप० स० गौरा० ङीप् सुभ्र० मते घण् ईप् । हंसपदीदृष्टे
राजनि० । [(उच्चिडिङ्गा) इति ख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।

कीटमेष पु० कोटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि
कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । “कर्कटवृश्चिकमीना मक-
रान्यार्द्धश्च कीटसंज्ञाः स्युः” ज्यो० उक्तोप कर्कटादिषु
राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां
कीटसंज्ञा तथापि कचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशि-
भावपरता यथा “हरिः कीटघटेन च” पताकीवेषे
वृश्चिकस्यैव सिंहकृष्णाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीटेश पु० कील-परच् नस्य डः । तण्डुलीयशक्ते-भावप्र० ।
कीटज्ञ त्वि० कश्चिद् दर्शनमस्य किम्+दृश्-क्व कदादेशे दीर्घः ।

किम्प्रकारे । किन् । कीटश् । कङ् । कीटश् तत्पार्थे त्वि०
तत्र कङि स्त्रियां ङीप्, क्से टाप् इति भेदः । “प्रिये ! स
कीटश् भविता तव ज्ञानः” नैष० । “यद्येतानि जयन्ति
हन्ता परितः शस्त्राण्यस्योवाच मे तद्भोः कीटशसौ विवे-
कविभवः कीटश् प्रबोधीदयः” प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कृतस्मितं नाशयति, कीचनाश अच् क्लियति
नि० वा । इयमे “विधेहि कीनाशनिक्तेतनातिथिम्”
माघः । २० नाने पं० रीति अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
शपथकृते षतुद्रे ष कर्त्तुं च त्वि० भेटि० । “कीनाशो
गोवृषो दानमलङ्कारश्च धेनुश्च । विप्रस्यौ द्वारिकं
द्वयमेकाग्रश्च प्रधानतः” मनुः । “कीनाशः कर्पकः” कल्लू० ।
“शुनं न फाला विह्वलन्तु भूमिं शुनं कीनाशो अभि-
यन्तु वाह्नैः” ऋ० ४. ५. ७, ८, “कीनाशः बलीवद्धेरजकाः”
भा० । “नाडियन्ते यथागर्वा कीनाशा इव गोजरम्” भाग० २.
३०, ११ । ऋ० “य उद्यतमना हत्य कीनाशमभियाचते ।
क्षीयते तदाशः स्त्रीतं मानसावज्ञया हतः” भाग० २२. १२

कीर पुंस्त्री कीर्त्ति ईरयति ईर-णिच्-अच् । इयुक्ते पक्षि-
भेदे अमरः । “खगवागियमित्यतोऽपि किं न सुदं धा-
स्यति ? कीरगीरिव” नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
काशीरदेशे पु० भूम्नि भेटि० अव्ययार्थे कन् । कीरक
शुक्रशिव संज्ञायां कन् । दृष्टभेदे क्षपणके च धरणिः
कीरवर्ष्क न० कीरस्यैव वर्षास्य कप् । (स्यौथेयक) नाम
सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्यते विक्षिप्यते कृ-भा० क्ति । १ स्तोत्रे “कीरिणा
देवास्रमसोपशिक्षन्” ऋ० ५. ४०, ८, “कीरिणा स्तोत्रेण”
भा० २ स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्वि० । “यस्या हृदा कीरिणा
मन्यमानः” ऋ० ५. ४. १०, “कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन
हृदा” भा० ३ स्तोत्रारि त्वि० निरु० “वसु स्तुवते कीरये”
ऋ० ६. २१, २, “कीरिरितस्तोत्रनाम” भा० “सञ्चायं
कीरिचोदनम्” ऋ० ६. ४५. १६, “कीरीणां स्तोत्रृणां
चोदनं प्रेरयितारम्” भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १ व्याघ्रः को २ व्याघ्रोदृष्टे (व्याघ्र-
रोट) शजलमधूकृष्टे च राजनि० ।

कीर्ष त्वि० कृ-क्त । १ व्याघ्रश्चे षनिहिते श्विनिक्षिप्ते षहिं-
सिते च भेटि० । “अभिविहृतकुखभ्रंशभिः कीर्षयन्ता”
शकु० । “कीर्षे शनैरनुकपोलमनेकपानाम्” भावः ।
कीर्षि स्त्री कृ-भावे क्तित् त्वि० निभावः । १ विक्षेपे २ किं-
सने ३ व्याघ्रादने च । । कथमे ।

कीर्त्तन न० चु० कृत वीर्यदिशः सौत- कीर्त्त वा भावे ल्युट् ।
कीर्त्तना स्त्री चु० कृत कीर्त्तदिशे भावे युच् । कथने ।
कर्म्मणि युच् । २ यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ० कीर्त्त क्तित् । १ प्रसादं साद० शब्दे इदीर्घा
४ माहकारविशेषे च शब्दरत्ना० । विस्तरे ६०६ मं च विश्वः ।
७ ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेटश्च धार्म्मिकत्यादि प्रश-
स्तधर्म्मयत्त्येन नानादेशीय कथन ज्ञानविवक्षिता । कीर्त्तिश्च
जीवन्तारुतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । “यस्य कीर्त्तिः सुता
लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्” नीतिशारे “सम्भावितस्य
चाकीर्त्तिर्भरणादतिरिच्छते” गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्ति-
सत्त्वस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभवा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्या-
दिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्येभेटमाहुः
“कीर्त्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसारं नृणां किल” इत्यनेन
कीर्त्तेः स्वर्गफलताक्तेः । जीवन्तः ख्यातिर्यशः नृत्तस्य
ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सत्यक् “इह कीर्त्ति-
मवाप्नोति प्रेत्य चातुत्तमं सुखम्” इति मनुना इहलोके
ऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन

“प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च” मनुवाक्यस्य
“जीवन् यशः नृत्तस्य कीर्त्तिमिति” कल्लू० व्याख्या चिन्तया
प्राग्दर्शितमनुवाक्यान्तरपरिपोधात् किन्तु स्वर्गादिफल-
कदानादिवर्म्मेयैव कीर्त्तिः, शौर्यादिना यश इत्यु-
भयोर्भेदसम्भवेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवाचि-
तम् “सकालिकीर्त्तिं व्रजपौत्रिकसज्जम्” नैष० ।

कीर्त्ति त्वि० सु० कृत-कीर्त्तिदेशे क्त । १ कथिते-स्थिते च ।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज-णिक् । श्रोणाचार्ये
शब्दरत्ना० । २ कीर्त्ति युक्ते त्वि०

कीर्त्तिमत् त्वि० कीर्त्तिरस्यस्य सत्पु० । १ कीर्त्ति युक्ते स्त्रियं
ङीप् । विश्वदेवान्मर्गते आङ्गदेवभेदे पु० २ पित्रे देवाश्च भा०
आनु० । १५० अ० दर्शिता यथा

“विश्वे चार्चिस्तथा देवाः सङ्गप्राताः एष्यन्ते ते । तेषां
नामानि यज्यामि भागाह्निषां महात्मनाम् । वनं धृ-
तिर्विधाता च पुण्यकृतं पावनस्तथा । पाणिं क्षेपी समू-
हश्च दिव्यसानुस्तथैव च । वियस्वान् वीर्यवान् क्षीमान्
कीर्त्तिमान् कृत एव च । जितात्मा सुनियर्थश्च दीप्तरोमा
भयङ्करः । अनुकम्पां प्रणीतश्च प्रदाताऽऽर्थाशुभांस्तथा ।

शलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा । अजो यज्ञो
वरी चैव विश्वे देवाः सनातनाः । विद्महिर्वाः सोमवर्द्धाः
सूर्यश्चैवेति नामतः । सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा
पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदथ विश्वायुर्दीप्तिरेव च ।

रश्मिः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भयः । ईशः कर्त्ता
क्षितिर्दक्षो भूजो दिव्यकर्मकृत् । गणितः पञ्चमीर्यश्च
आदित्यो रश्मिभांसाया । सप्तकृतं सोमवर्द्धीश्च विशक्त क-
विरैव च । अटुंगो प्राग्गोप्रा च नग्रा चोत्तर एव च ।

कीर्त्तितांस्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः” ।
२५ सुरेशश्च पृथ्वे “वसुदेवस्य देवक्रामदौ पद्मानजो-
नम् । कीर्त्तिमन्मिथ्यादं” भाग० ८.०१.१०५ ।

कीर्त्ति शिव त्वि० कीर्त्तिः शोणयथ । नामशेषे कृते शब्दचि०
कील बन्धे स्वादि० पर० सक० सट् । कीलत अकीलीत् ।
चि० कील कीलः । कीलितः कीलनम् । प्रनिकीर्त्तित

कील पु० कील-बन्धे यथादपं भावकरणादौ धञ् । १ वङ्गि-
शब्दायां २ शङ्कौ (गौंज) अमरः । ३ स्तम्भे (सोटा)
३ लेशे ४ कफोष्णौ सदि० ५ कफोष्णनिस्सर्दगे विद्युः । “परि-
खाद्यापि कौरव्य । कीलैः सुनिचिताः कृताः” भा० ३,
६५.१०० । ६ रतिमहाराभेदे स्त्री । “कीला उरसि, कर्तरी
शिरसि, विद्धा कपोलयोः” वात्स्या० भावे अ, ७ वन्धे स्त्री

कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे वञ् स्तार्थे क ।
१ स्तम्भभेदे (सोटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनायै २ काष्ठ-
मयस्तम्भे सुभूतः । तन्वोक्ते देवताभेदेऽमन्त्रविशेषे न० ।
प्रभवादिषट्पर्वमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च “जायन्ते
संगस्यानि सुभिर्न निरुपद्रवम् । सौम्यरुष्टिर्न वेदराजन् ।
कीचके च शुभं भवेत्” ज्यो० त० सप्तमतीजप्राङ्मत्तया

पाथे ५ स्तम्भभेदे न० स च ‘सर्वमेतादृशा यस्तु मन्त्रा-
णामपि कीलकम्” इत्यादि । तस्य च कीलकत्वम्
तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव “लक्षायां च
चतुर्दश्यामष्ट्यां वा समाहितः ददाति प्रतिमङ्गलाति
नान्यथैवा प्रसीदति” इत्यं रूपेण कीलेन महादेवेन
कीलितम् । यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति
सम्पुटाम्” । तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्कलत्वोक्ते च
तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुणवत्यां विवर्तितः” । तेन
लक्षाष्टमीचतुर्दश्योः नूतनार्जितधनस्य देवातिथप्रादिभ्यो
यथोचितं शदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं
तद्विना सप्तमतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते “अर्घवं
कीलकं चादौ पठित्वा कचम् पठेत्” तत्रैव

कीलसम्पद्यं पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश-अण्
उप० स० । (गाव) षष्ठ्यभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्याप्नोति अल-अच्
४ त० । १ पणौ २ बन्धनयोर्व्ये त्वि० सदि० । “कीलां वङ्गि-
शब्दां कीलं कृत्यबन्धं याज्जति वारयति अल-अण्
उप० स० । ३ जले कीलां तद्वहर्णमलति याति ।
४ रुधिरं न० अमरः ५ अमृते ह्मधुनि च शब्दर० ।
मधुनः श्रीमत्संघातकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम् ।
“जजं वहन्तीरमृतं एतं ययः कीलालं परिस्रुतम्” यजु०
२.४.७ । ७ रसे पु० । “अथोअद्याय कीलालः उपकृतो
मृद्वेपु” यजु० २.१.२, तत्र रुधिरं “मृदाः कृत्तकटोरकपट्ट-
विगलन् कीलालधारोऽखलैः” जलं “कीलालजं न खादेयं
करिष्ये चासुरव्रतम्” भा० व० य० “कीलालजं जलजम्” ।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा-आकारे कि
६ त० । समुद्रे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा-क । रुधिरमे
राजसे रत्नमा० स्त्रियं ङीप् “स च कीलालोपयस्तु प-
राजं भोक्तुमिच्छति” भा० व० १.२.४१ । [१ वन्धे न० ।

कीलित त्वि० कील-क्त । १ वन्धे २ जातकीले च भावे क्त ।
कीयत् त्वि० कियत् + प्रथो० षेदे नि० दीर्घः । कियदित्यर्थे
“व्याः कीयतः ललूकं चकर्थ” क० २.२०.१७.

कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत-इज् किः हनुमान्
ईशो यस्य कुत्सितं गते श्री-ह वा । वानरं अमर
स्त्रियं जातित्वात् ङीप् । २ सूर्ये कपिकपोलतुल्यवत्स्य
त्वात् तत्र ३ पश्चिणिच शब्दर० कुत्सितशयनाक्तस्य तथात्वम् ।
४ नग्ने सदि० । कीशवदुपस्तराहत्याक्तस्य तथात्वम् ।

कोयपस् ५० कोयः तन्नोमेव पथमस्य । अपामार्गे शब्दः ।

जातित्वेन ङीप् । कोयपथीत्यप्यत्र अमरः

कु शब्दे वर्षे च भा० आत्म० अक० अङिट् कयते अकोट
चतुर्वे प्रनिकयते [अकोट चुकाव

कु आर्त्तस्त्ररे तदा० आत्म० अ० क० अङिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा० पर० अक० अङिट् । कौति अकौपोत् चुकाव

कु आत्म० कु+ङ । १पाप्मे, २निन्त्यायाम्, ३रैषदर्थे, ४निवारणे

च । ५भूमिभागे इधरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे रैषद-

र्थत्वे चास्य “कुगतिप्रादयः” “पा० समर्थेन नित्यसमासः

कुक्षपम् कुदेशः तत्पाठं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे-

परे कोः कत् । कुत्सितोऽन्धः कदम्बः कदम्बमुकदम्बः कद-

म्बिः । “रथवदयोश्च” पा० कदम्बः कदम्बः “हृषे च जातौ” पा०

कसृष्णम् पथिशब्दे कृतसमासान्ताच्च शब्दे परे च कादेशः

कापयः काक्षः । रैषदर्थस्य कोः का, रैषज्जलं काजलम्

पुरुषे परे का या रैषत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे

उष्णत्वयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्” गतिप्रादिसाङ्-

चयात् अय्ययस्यैवेह यङ्गणात् न भूमिवाचस्य नित्य-

समासः नवा कदादेशः अय्ययपूर्व्य कत्वात् प्रकृतिसरः,

“राङ्कः कुभामण्डलगः गगनाङ्कं यस्ते” “ज्योऽब्राह्मण इव

कुशासनसहितः” काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे

दीर्घः “कूषोदेवार्पणनाद्यादिपौमनायम्” ऋ० ५, ७४, १ ।

कुंसा स्त्री कुसि-भावे च । १भाषणे २ज्ञापने च

कुक् आदाने भा० आत्म० सक० सेट् । कोकते । अकोकिट् ।

चुक्के कोकः प्रनिकोक्ते

कुक् ति० कुक्-क । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुक्कभ न० कुक्कस्य भा यत् । मद्ये शब्दश्च० । तत्पानस्य सा-

मर्थ्यापायकत्वात् तथात्वम्

कुक्कर ५० कुत्सितः आदामादिमान्ययुक्तः करोयसात् । करस्य

क्रियामान्यासम्यादौ कुणिरोगे अमरः । न० व० २तद्गो-

युक्ते ति० । कु+क-ट । १कुकर्माकारके ति० ।

कुक्कर्षन् न० कुत्सितं कर्षं नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते

कर्षाणि न० व० । २तद्युक्ते ति० स्त्रियां या डाप्

कुक्कील ५० कोः पृथिव्या । कीलकम् । पर्वते त्रिका० तस्य

भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुक्कुट ५० कौ कुटति कुट-क, कोः कुटइव वा ।

रतिस्थाने शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटइत्य-

त्वात् तथात्वम्

कुक्कु(कू)द ५० कोः पृथिव्याः कुद रैषदः । सत्कृतालङ्कृतायाः

कन्याया दातरि प्र० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य

रैषद्वूमिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां

कन्यां ददानः कुकुदः शब्दः” अमरं पाठान्तरम्

अत्र प्रसिद्धपदसाक्षिभ्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्ति

यङ् इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसाक्षिभ्यश्च प्रसिद्धार्थे

पदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वय-

बोधकत्वम् । न्यायमते तिङ्ार्थस्याभेदेन प्रथमानार्थे

अन्ययासम्भवेन “यो ददाति स कुक्कु(कू)दः इत्यमर

पठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः ।

आकरणमते तु तिङ्कार्थस्य प्रथमानार्थेऽभेदेनान्वय-

स्त्रीकाराच्च यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतद-

आभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुक्कुन्दर ५० कं भूमिं दारयति अन्तर्भूतत्वेन ह-अण् नि०

कुत्सितं कुन्दरमत्र, कुन्दते कामिनाऽत्र कुन्दु नि० वा ।

स्त्रीणां १नितम्बस्थे आधर्माकारे पृष्ठवंशादधोवर्त्तिगर्भ-

ह्वये । अमरः । (कुक्करोङ्गा) २हृषे भावप्र० ।

कुक्कुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

कुक्कुर ५० कुं पृथिवीं कुरति त्यजति स्वाभित्वेन कुर-क ।

यदुपग्रीयन्धपभेदे तेषां ययातिगपात् राज्यं नास्तीति

प्राणकथा यदुशब्दे दृष्ट्या । “विधुरि ता धुरिताः” कुक्कुर-

रस्त्रिय” भावः । २दशार्धे देशभेदे प्र० न० व० । कुक्क-

उरच् किञ्च । ३कृतुरे रुड्ङञ्चन्द्रः । ४पान्वयपर्या-

पधौ त्रिका० । कुक्कुरन्यपदान्वयकपलभेदः । “कुक्कुरः

भजमानशुचिः कम्बलवर्द्धिपास्तयान्यकस्य पत्न्याः” इति

विष्णु प्र० “कुक्कुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलवर्द्धिपः ।

“अन्यकान् कायदुहिता चतुरो लभतामजान् कुक्कुरं

भजमानं च शमं कम्बलवर्द्धिपम्” हरिवं० १८ अ०

तदभिधानदेशभेदश्च दशार्धः ।

कुक्कुटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् ।

शाल्मकीरुच्छे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिङ्कुटत्य-

त्वात्तथात्वम् ।

कुक्कुल ५० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु-जलच्

धातोः कुगामस्य वा । १दृष्टान्ते २शकुभिः सङ्कीर्णे ३गर्भे

१वर्ष्मणि च अमरः । “शिरीषादिपृष्ठहङ्गी कोयमाय-

तलोचना । अयं कश्च कुक्कुलाग्निः कर्कशो मन्दनाऽनलः” ।

कुक्कुल न० कुत्सितं कोलति कुल-अच् । कोलिहृषे ।

शब्दश्च० ।

कुक्कुट ५० स्त्री-कुक्क-सम्प० क्तिप् लुका आदानेन कुटति कुट-

च । पक्षिभेदे चरण्यायुधे । तावच्छब्दे स्त्रियां जातित्वात्
ऊनीप् । तस्य शुभाशुभलक्षणसंज्ञकम् इह०सं० यथा—

“कुक्कुटस्तु जतनून् रहाकुजिस्त्राव्यक्तान् खचूलिकः सितः ।
रौति सुस्तरसुपात्मने च यो वृद्धिदः स नृपराट् राजि-
नाम् । यवपीयो यो वा वदरसदृशो वापि पिङ्गो इह-
नृधो वर्यैर्भवति वज्रभिर्वैद्यं च चिरः । स यस्तः सङ्क्रामे
नभुनघुपवर्षं च जयजय यस्तो योऽतोऽन्यः कथयतुरवः
सङ्क्रारणः । कुक्कुटो च सङ्क्रावभाषिणी स्निग्धमूर्तिश्च-
चिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः” ।

तन्मांसयुष्मा भावप्र० उक्ता यथा “कुक्कुटो वृद्धिः स्निग्धो
यीर्योऽन्योऽनिलङ्घ्युद्यः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् वल्यो
दृढ्यः कषायकः । वातपित्तक्षयविनिघ्नमखरनाशनः” ।
अभक्ष्यप्रकरणे व्याख्येयकुक्कुटस्य अभिप्रायमाह सत्तुः “कृत्वा
विड्वराहं च सत्तुं व्याख्येयकुक्कुटम्” २४शोलकायां
(उक्ती) १कुक्कुटमखने च ४यङ्गिकये स्कुलिङ्गे हेम० ।
स्वार्थे क तत्त्वार्थे न मेदि० । “गूढजातो निपादां तु स
वे ककुटकः स्रतः” सनूक्ते निपादोजाते गूढप्रले च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रपदकृष्णस्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे “भाद्रे
मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं
लेखयित्वा मण्डले च सङ्क्रामिकम् । पूजयेच्च तदा
तस्मा इष्टप्राप्तं नैव विद्यते” ति०त० भवि०पु० । इदं
कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे सक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम
कारणकथा च काशी० ८८ अ० दर्शिता यथा—

“कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे ! । लोके स्थाति-
र्भविष्यतीत्यनेन कुक्कुटमण्डपः” इति शिवोक्तौ तद्विषये
हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेति वृत्ता-
यो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिपादकविप्रस्य द्रुतह-
यपत्नीभ्यां वृद्धितस्य कीकटे कुक्कुटयोनिप्रतिपत्तिरुपवर्षं
तस्य मरणकाले काशीकरण्याजान् पुण्यात् कुक्कुटयोनिग-
तावपि काशीप्राप्त्या सक्तिरित्युक्तम् यथा “न कास्यां
चरणं प्राप्तं तस्माद्दृष्टप्रतिपत्त्यात् । प्राले कुटुम्बकरणा-
सया काशीकृतेरपि । चौरैर्हृतोऽपि स तदा कीकटे कु-
क्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटो हतौ तौ तु तावच्छब्दव्या-
पदः । प्राले काशीकरण्यातो जाता जातिवर्धतः पुरा ।
इत्वं वज्रतिथे कावे गते कापीटिकोत्तमाः । तस्मिन्नेवा-
ध्वनि प्रामाद्वारो बल कुक्कुटाः । वाराणस्याः कथां

प्रोच्यैः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथां समाकर्ष्य
तदा ते चरण्यायुधाः । जातिवृत्तिप्रभावेन तत्सङ्केतं तु
निर्गताः । तैश्च कार्पटिकभेदैः पक्षि इष्टाः क्षपांशुभिः ।
तच्छुखादिपरिक्षेपैः प्रापिताः शैलसुत्तमम् । ते तु शैलं
समासाद्य चत्वारश्चरण्यायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो-
सक्तिमण्डपसुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् काम-
क्रोधपरान् सुखाङ्गम् । श्रमणतः सत्कथावापान् लोभभो-
हविष्यजितान् । सर्वधुनीक्षानसंक्रिप्तसुनिर्भलशिरोर-
हान् । मन्त्राभोजारणपरान् मनुकधार्पितसुशुतीन् । मङ्ग-
लचिन्तनसङ्कीर्णं दृष्ट्वा शैलनिवासिनः । मानयामासुरथ
तान् कुक्कुटान् साधुवर्तनः । प्राक्तनाद्वासनायोगात्
संप्रधार्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुक्ष्य प्राणांस्त-
प्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्वलोकानां विष्णो !
ते मदनुपहृता । विमानमधिगच्छाद्य कैलासं प्राप्य मनुप-
दम् । निर्विष्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ।
ततोऽत्र शानिभोभूत्वा सक्तिं प्राप्यन्ति शान्तिम् ।
ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्वतः । सक्तिम-
ण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” । [(च६) । राजनि०

कुक्कुटमस्तक ५० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य । चय्ये
कुक्कुटशिख ५० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कुसुम्भ-
दले शब्दच० तस्य हि उष्माणि कुक्कुटशिखाहत्यानीति
तस्य कुक्कुटतल्लक्ष्यशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्
कुक्कुटागिरि ५० कुक्कुटप्रधानो गिरिः किंशुलका० दीर्घः ।
कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।

कुक्कुटाण्ड ५० कुक्कुटस्य अण्डः पुंस्त्वभावः । कुक्कुटस्य अण्डे
कुक्कुटाम पुंस्त्री कुक्कुट इवावर्ति आ+भा+क । ककुट-
चरणदले सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ऊनीप् ।

कुक्कुटासन न० “कुक्कुटासनमायस्ये नाडीनिर्म्मलहेतुना ।
सत्कुलागममार्गेण कुख्यात् यायुनिरोधनम् । निजहल-
द्वयं भूभौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पदभ्यां वज्रं यत्
करोति कर्पूरद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कु-
टासनसम्पद्यते” इति रुद्रयामयोक्ते आसनभेदे [हेमच० ।

कुक्कुटाहि ५० कुक्कुट इव तन्नरय इवाहिः । सर्पभेदे
कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्तिप्
ततः इत् । दक्षप्रख्यायाम् हेमच० । वा ऊनीप् । तलैव ।
सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् २शब्दश्याम् (टिक्टीकी)
कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४शाङ्गमलीदले जटा०

कुक्कुभ ५० कुक्कु इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु-भक् । वन

कुङ्कुटे । कुङ्कुयद्धं भाषते भाष-वा० ड । २कुङ्कुटे पक्षिणि । (पातुङ्कुका) इति ख्याति १पक्षिभेदे अमरः ।

कुङ्कुव पुंस्त्री कौकते किप् कुरति यच्चायते कुर-यच्चे क कर्म० । १खनामख्याति पयो । तच्छुभाशुभलक्षणसक्तं ह०स० यथा “पादाः पञ्चनखास्तथाप्यचरणः ॥ षड्भिर्नखैर्दक्षिण-खाभ्योऽप्यनखौ ऋणेश्वरगतिर्जिघ्रसु भुवं याति च । बाहू बं चष्टं दृष्टसदृशी कर्णौ च खण्डौ ॥ ऋद्र यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टं श्रियं चा षड्हे । पादेपादे पञ्च पञ्चापपादे वामे यस्याः पञ्चनखा मङ्गिकाद्याः । यक्तं पुच्छं पिङ्गवाल्मीक्यां वा सा राष्ट्रं कुङ्कुरी पाति पोष्टुः” । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुङ्कुरयुष्माद्याण्यक्ये गोक्ताः यथा “बह्वाशी खल्यसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च पठते च शुनो-युष्माः” । १पक्षिपक्षीहृत्वे न० शब्दचि० ।

कुङ्कुरद्वि पु० कुङ्कुरसदृशगन्धयुक्तोद्गृह्यचि० । (कुङ्कुरसीङ्गा) लक्षणे “कुङ्कुरद्विः कट्टिस्तो ज्वररक्तकफापहः । तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने सुखगोपहृत्” भावप्र० ।

कुङ्कुरवाच पु० कुङ्कुरस्यैव वाग्व्य । सारङ्गमृगे राजनि० कुच पु० कुच-कस । जठरे उज्ज्वलदन्तः ।

कुचि पु० कुच-कस । १उदरे “विपुलेन सागरमयस्य कुक्षिणा” माधः “कुक्षीनस्यास कुक्षिजः” रघुः । “तव कुक्षौ म-हाभागे ! अचिरात् संजनिष्यते” रामा० २उदरस्य वासदक्षिणपार्श्वयोस् (कौं) अमरः । १मध्यभागे “ततः सागरमासादा कुक्षौ तस्य महोर्म्मिषः” भा०व०७६ख० । कुक्षौ भवः अण् । कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि०स्त्रियां ङीप् । कुक्षौ बहोऽसिः ढकञ् । कौक्षेयकोऽसिः । कुक्षिदेशे भवः भूमा० वृज् । कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि० । कुक्षिभरि त्रि० कुक्षिं विभर्त्ति भट-खि-सुम् च । देवातिथि-यञ्जनेनालोटरमात्रपरके कपणे ।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नखे रायमु० । कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः । सुस्तोक्ते शूलरोगभेदे “प्रकु-प्यति यदा कुक्षौ वङ्गिमाक्रस्य भावतः । तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम् न पच्यते । उच्छ्वसित्वाभग्नता शूले-नाह्वन्यते सुष्ठुः । नैवासने न शयने तिरवृत्त लभते सुखम् । कश्चिन्मूल इति ख्यातोयातादामससङ्गवः” सुश्रु० । तस्य लीजत्वमपि “हृत्कुक्षिशूलं सुखकण्ठगोपः” सुश्रुतः कुङ्कु म न० कुचते आदीयते कुक-आदाने-उभक् नि० सुम् । काश्मीरादिदेशके खनामख्याति १गन्धद्रव्यभेदे । देशभेद-

विशेषज्ञातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा- “काश्मीरदेशके खले कुङ्कु मं यङ्गनेति तत् । खल्लक्षणेनारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाङ्गीकदे-यसंजातं कुङ्कु मं पाण्डुरस्यतम् । जेतकीगन्धयुक्त-लक्ष्म्यं सुखलेश्वरम् । कुङ्कु मं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम् । ईश्वरपाण्डुरवर्णं यदधमं खल्लक्षणेनारक्तम् । कुङ्कु मं कटुकं क्षिप्तं शिरोरुग्मप्रणजन्तुजित् । तिलं यमिह्वरं वगैर् पत्रकृदोपममापहम्” । तभेदे

क कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः । काश्मीरदेशस्ये पर्व-कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽप्यस्याः अचगौरा०ङोष् । महाज्जोति-श्रुतीकतावान् राजनि० । प्रमो०कुङ्कु नीति.पाठान्तरम् तलैयार्थे कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्यं अक० ह०पर०सेट् कुटादि । कुचति अकुचीत् चुकोच कुचः । प्रतिकुचति कुच पु० कुच-कर्त्तरि क । सने । स्त्रीणां कुचद्विचौर्विणे यथाह सुश्रुतः “स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स-नयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिद्विजः” इति विद्वत्सूतत् भावप्र० यथा-

“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सञ्चयि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्यज्जिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो श्रेयो व्याख्यानतः स च । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्वरमुपश्रुतयः नारीणाम् रोमराजीश्वरान्तर्विप्रश्रुतयः” ।

“यावज्जोतस्त्रियते सन्नौ तावद्देया” इति स्मृतौ कुचोद्भे-दकालात् पूर्व्यं दानं विहितम् । स च कालः ज्वाटशव-पादिः, “स तद्वृक्षकुचौ भवन् प्रभाकरचक्रभ्रमिमातनो-ति यत्” नैष० “सकटिनकुचचूचुकप्रणोदम्” “नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन” “कौसुम्भां पृथुकचकुम्भ-सङ्गिवासः” माधः “तन्नि ! तव कुचावेतौ नियतं चक्र-वर्त्तिनौ” उद्भटः “पितृमर्दे चेत् कुचपुष्पसम्भवः” ज्यो० २सङ्कुचते त्रि०

कुचवल्ली स्त्री कुचसिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेय । सू-वीजतायाम् शब्दचि० । स्वार्थे क । कुचश्लेष्का तलैव । कुचतट त्रि० कुचस्तटमिव विशालत्वात् । विशालेऽकुचे इत० २कुचैकदेशे च ।

कुचन्दन न० कुचसितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम् । (वकमकाठ) १काठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः । इदं सुश्रुते पटो-खादिगणे सावसारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विवृतिः

१३३५ मे शब्दचिन्ता । रक्तचन्दनतल्लत्वास्तस्य तथात्वम्
कुचफलं पु० कुचरत्नं फलमस्य । दाक्षिण्यद्वये राजनि० ।
कुचरत्नं लि० कुत्सितं चरति चर-अच् । १५४५, २, “परदोषकथनशीले ।
केलच० कुत्सिते स्थाने चरति चर-अच् । २५४५, २, “कुचरः
कुत्सितहिंसाकर्ता दुर्गमदेशगन्ता या” भा० कौ चरति
चर-ट । १३३५ चरे चि० । स्त्रियां ङीप्
कुचाय पु० ६त० । चूचुके कुचयोरपभागे यमरः ।
कुचाङ्गे रौ स्त्री-कुत्सिता चाङ्गे रौ । (चुक्पाकङ्ग) चुके
शाकभेदे रत्नभा० चुक्रशब्दे शुष्पादि
कुचिका पुंस्त्री० कुच-वा० इकन् । (कुचिदा) मत्स्यभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । वृह० स० कूर्क विभावे ऐशान्यासुक्ते देश-
भेदे “भक्ष्यापलोकाजटासुरकुनठससवोपकुचिकास्याः” ।
कुचितं लि० कुच-कितच् । परिमिते उच्चलदन्तः ।
कुचिलं लि० कुत्सितं चेतं यस्म्यस्य । कुत्सितवस्त्वधरे । कुचा
सङ्कुचा इत्या यस्याः ५त० । २ विद्वक्कण्टीम् शपाठायाम् स्त्री
भेदि० गौरा० ङीप् । (आकनादी) ४४५ स्त्री रत्नभा० ।
कुच्छं न कु+च्छो-क । कश्चदे शब्दच० ।
कुज स्तेये भा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज
उटित् कुजित्वा कृकृत्वा । प्रनिकुजति
कुज पु० कोः पृथिव्या जायते जन-ङ । मङ्गलपक्षे यथा च
तस्य तज्जातत्वं तथा आयनेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन
दर्शितम् = नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्या-
त्मज्ञत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६ अ० यथा
“यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः । रजस्वलाया
गोलायागमे” वीर्येण पोषिष्यः (वराहस्य) । यतोजा-
तस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः” इत्युपक्रम्य
“गर्भसंस्थं महावीर्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ-
यव तदा देवशक्त्या दध्निचरं ददम् । यथाकालेऽपि सं-
प्राप्ते नो गर्भज्जायते स च । ततस्तत्प्रकृतिरस्तु वरा-
हस्तनयैः सह । अतोव शोकचलन्ना जगद्वात्प्रभवत्
क्षितिः । शोकाकुला सा व्यलपश्चिरकालं मुहुर्मुहुः । प्र-
कृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । ततः का-
सेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा हृतः । न गर्भः प्रसन्नं याति
तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं
न चायकात् । यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता ।
शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य
शिरसा देवी दाक्षमेतद्व्याच ह” । स्वप्रसन्नमाधवो-

क्षिप्रप्राप्त्युक्तिभ्यां त्वेताद्युगाहं तदुत्पत्तिकथा-
“इति स्तुतो कृषीकेशोजगद्वात्प्रा तदा हरिः । प्रा-
दुर्भूतस्तदा प्राह धरिणीं दीनमानसाम् । श्रीमगयादुवाच ।
कथं दीनमना देवि ! धरिणि ! परिदेवसे । तव वा किङ्क-
ता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । सुखेन परिशुक्ल-
न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वयं भूवि-
भ्रमविवर्जितम् । ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्वं कदा च न ।
रूपस्य तु विषयस्यै दुःखं वीजस्य भागव । एतच्छ्रुत्वा वच-
स्तस्य माधवस्य जगत्पतेः । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
सगद्गदम् । पृथिव्यावाच । गर्भभारं न संवोढुं माधवा-
हं क्षमाऽधुना । अयं नित्यं विभीषासि तस्मात्त्वं ताड-
मर्हसि । तदा वराहरूपेण मलिनो (कृतमती) कामि-
ता पुरा । तेन कामेन कुचौ मे स्वयं गर्भोऽयमास्थितः ।
काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रस्थयति माधव ! । कठोरगर्भा
तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्वास्मि मां देव !
गर्भदुःखाज्जगतपते ! । न चिरादेव यास्यामि सुखोर्ध-
मसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो हृतोमाधव ! वै पुरा ।
योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कृष्णरः । एतच्छ्रुत्वा
पचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्यु-
वाच हरिस्तस्मां लतामिव । श्रीमगयादुवाच । न धरे
ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शुभु येन प्रकारेण
चानुभूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः
संहतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्त्वस्तु दृष्टेः (वराहस्य) पुत्रस्तु
दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च दत्तान्नं गर्भस्य दुःखिणादयः ।
देवीभिः शक्तिभिः सुभूस्तव कुचौ सुतं स्वरम् । सर्गादौ-
यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः । भवत्येत् सकलास्त्रो कां-
स्त्रीनिमान् सहस्रासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्यं ज्ञात्वा-
ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्स्फटिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां-
कृते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाच्चतुर्थे । त्वेता-
द्युगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
याति त्वेतादृशं परानने ! । तावद्दह महागर्भं दत्तः
कालोमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते स्मृति-
दारुणः । तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !”
“ये च प्रलम्बस्वरदद्दुरितदुर्ममस्ते भक्तसयवनाः कुजपौ-
खण्डकाद्याः” भाग० २, ७, १६ । “तत्तादृशतास्ता नरदेवक-
न्याः कुजेन दद्या हरिमासं वन्द्युम्” भाग० २, १, ८३० ।
“कुजशुक्रबुधे चर्कवीर्यशुक्रावनीभुवास् “ज्यो” मङ्ग-
लपक्षस्य चारादिकमङ्गारकशब्दे ७६४० उक्तम् । कथं

तदीयभगव्यादिकमुच्यते “बुधमबुधमधरनागलोचनव्या-
नमखयवसानिनीऽहजः” ८६८२८५२२ सि०शि० ।

कस्मै एतावन्तः कुजस्य भगव्याः कस्मोपन्यादिकं पङ्कभग-
व्यमर्थं दर्शयिष्यते । तस्य चलोच्चभगवन्मानस्य तल्लैवोक्तम्
“कर्मशुक्रबुधमर्थ्या विधेरङ्गि कोटिशुचिता रदाव्ययः
४१२००००००० । एतएव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तितान् भगवकै
चलोच्चकाः” तत्पातस्य भगव्यास्तल्लैवोक्ताः “कुम्भद्रुशान्निः”
२६७, तस्य मन्दोच्चभगवन्मानं निबध्य “खरामात्र-
हिङ्गटपङ्गोद्दिष्टाः” २२८६८२८२१० । “ग्रीष्मकेन्द्र-
मगव्याः” गलाद्रिमहसुप्तैन्दुत्वन्निष्ठाश्विनिताः” २०२१७-
१४७८, । तस्य कलाभानम् श्रीपतिनोक्तं यथा “अण्य-
ङ्गमभ्युपगताः क्षितिनन्दनस्य” ८१४६८१५ योजनानि-
मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि०शि०प्रमि०दर्शितं यथा
“दिनगणार्धमथो गुणसंयुतं द्युगणसप्तदशंशर्ववर्जितम् ।
तपकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिस्तप्तुवकः क्षितिजो
भवेत्” सि०शि० । “अल्लोपपत्तिः । दिनगणार्धं भागा इति
प्रत्यहं त्रिंशत् कला षट्हीताः । तत् पृथक् त्रिगुणं जातम्
यताः कलाः पूर्वकलामित्रीकृता जाताः । एतत् कुजगते-
रधिकमतोऽतः कुजगतं विशेष्य येवम् । अनेन सप्तदश-
गुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशंशर्ववि-
वर्जितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना
भौमप्रवक्तृ १२७० युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्ग-
णोऽकांशदान्तादूर्ध्वमस्तदुत्थं फलं रविमण्डलान्तिके
योज्यमित्युपपन्नम्” प्रमि०

कुजस्य भ्रुवकमानं “तल्लैवखाद्रिरामान्नयः” ११७० । तथाच
कलेरारम्भे राशिचक्रस्यविकलाधो भ्रुवकेण हीनगायां
तत्काले ११ । २८ । १ । ५० । राश्यादि कुजभ्रुवकः
तस्य मन्दोच्चपरिधी तल्लैव उक्तौ यथा

“मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलोचनशक्र १४भागा रवेर्जिन
२४कलोचन२२रदा हिमांशोः । खाशा७० भुजकदङ्गना
३८ममरा३३मवाच११ पूर्णैवो५० निगदिताः क्षितिजा-
“दिक्कानाम् सि०शि०” इह पङ्कफलोपपन्नार्थं मन्दोच्चनी-
चदस्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्धेतावन्तो
भागाः । अल्लोपपत्तिः पङ्कस्य मन्त्रनेष्टविधिना यत्
परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या वरसा फलज्या परमफल-
ज्याऽन्यफलज्या चोच्यते । अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन
बहु सप्तुत्पद्यते तन्नोचोच्चदत्तम् । तत्परिधिर्नैराधिकेन ।
यदि लिङ्गव्यासार्धे भागाः परिधिस्तदान्त्यफलज्यासार्धे

क्षितिर्नैराधिकेन परिधिभागाः । एवमकादीनां त्रिलोचन-
शक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चतुपरि-
धीवाह” प्रमि० । “एषां चलाः कृतजिना २४४स्त्रिलोचने
हीना दलोचनी ५१२२वसुरसा ६८वसुवाण्डकाः २५८ ।
पूर्णाश्चो ४०५५ भृगुजस्य तु मन्दोच्चो--दोःशिक्षिनी
द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता । लब्धेन मन्दपरिधीरहितः
स्फुटः स्यात् तच्छ्रीवकेन्द्रभुजमौर्व्यं वाष्पानिनी ।
त्रिज्योद्भूताशुपरिधिः फलमुक्त स्फुटः स्याद्भौमाशुके-
न्द्रपदगम्यगतास्तजीवा । त्वंशोनशैल ७गुणितार्ध ७बुतस्य
राशेर्नौर्व्योद्भूताप्रलम्हीनयुतं ऋद्वृक्षम् । भौमस्य
कर्त्तनकरादिगते स्त्रिकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिसु
शङ्खः” ।

भौमस्य भूमध्याडुक्षितियोजनानि सि०शि० “गोकुरसञ्च
मखवस्त्रस्य संस्थाः” १२८६६१८ । तस्य कालांशाः वल्लभुवः
१७ । अस्य चोत्तं मेघवृक्षिकौ, उच्चमकरः परमेष्ठं मकर-
रस्याष्टाविंशोऽंशः । नीचः कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः
सुनीचः । मूलत्रिकोणं मेघस्य दशमीऽंशः । रविचन्द्र
जीशमित्वाणि बुधोरिष्टः, शुक्रशनी समौ । चतुर्थे अष्टमे
चास्य पूर्णं दृष्टिः । विषमराशिषु मेघमिथुनादिषु
प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशागाः समराशिषु
वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशागाः । अष्टो-
त्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशाभोग
कालः । विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः न-
क्षत्रकक्षायाम् अयं शनैरधस्तृतीयकक्षायाम् वर्त्तते, अयं
रपितस्तृतीयवारेणः । अयं दक्षिणाशाधिपतिः अतस्त-
द्वारे दक्षिणदिग्गतिः प्रशस्ता । अयं पापघ्नः
क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अर्वाग्निदेशमयः मे-
घवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः । तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पु-
त्रियो प्रत्यधिदेवता । पूजने रक्तचन्दनं रक्तपद्मम् ज-
वादिरक्तपुष्पं सर्षपसमुक्तसिंहुकं धूपः, यावकं नैयट्यं
पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तपृषभो दक्षिणा । तस्य दौ-
स्त्रोपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात्
स्वयं वा प्रवालं धारयेत् । अनन्तमूलं वा धारयेत् । होमे
भूमकेतुरग्निः खादिरो वसित् । कुजवारे दिवाश्याभाहं
वारमेवा ६पठे कालमेवा रात्रौ १४तीर्थे कालमेवा । अयं
पुंघ्नः दक्षिणदिग्बली । अयं रजोगुणप्रकृतः, तिल-
रसाप्रधानः शाकमेदाधिपः तक्षकसूरिः पैतिकः लग्नमध्यः ।
अस्य राशिभोगकालः ४५दिनानिऽजम्भाराशितः षष्ठे हतये

एकादशे चायं शुभः। “विक्रमावरिपुगः कुजः शुभः स्वासदा-
न्यसुतधर्मगैः खगैः। चेत्तु विद्मन्मनुरव्यसौ” उच्यते०
उक्तस्थानेषु अन्यपञ्चाशत्तरे शुभदः अन्यसुतधर्मस्थितोऽयं
क्रमेण तृतीयैकादशवर्षेषु अन्यपञ्चैः स्थितैर्धर्मवेधेन शुभः
“रक्तस्त्रावविनाशकर्मकृततत्कर्मार्थं विवादं रणं कु-
र्याद्द्वन्द्वविधिं सुदुष्टदमनम् सेतुप्रभेदं तथा। इत्यप्ये-
दनभेदनानि खगया चौर्यं तथा बाह्वं सेनायं
जपिकर्म धातुकरणं भौमस्य जने ऽङ्गि वा” उच्यते०।
उक्तकर्म तद्द्वारे तद्वर्गे च शुभदम्। कर्कटराशौ राशौ
वर्षप्रवेशेऽयं तिराशिपतिः, वृश्चिकजन्मे दिने वर्षप्रवेशे
अयं तिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिशानिशोरयं
तिराशिपतिः वर्षसन्नात् पञ्चस्थानमस्य वर्षपदम् सूचं
मी०ता० दृश्यम्। अन्यदुपग्रहद्वये यन्त्रते

कुजपु पुंलि० कुत्सितं जपति-जप-अच्। कुत्सितजपकारके
तस्येदम् अच्। कुजप तत्सम्बन्धिनि लि० कार्त्तनं सङ्ग-
हन्ते तस्य प्रकृतिसरः पा०

कुजम्ब लि० कुत्सितो जम्भोदन्तोऽस्य। ?कुत्सितदन्तयुक्ते
२५सुरभेदे पु० “प्रह्लादस्य त्वयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्बचेति विस्तृताः” हरिव०
२२६अ० “विरोचनातुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्यावान्”
हरिव० २४२अ०।

कुजम्भन पु० कोः प्रथिव्या जम्भनमियात्। सन्धिचौरे
हारा० तस्य प्रथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात्
तथात्वम्। कुजम्भोऽस्यस्य इलच्। कुजम्भलोऽप्यस्य
यद्धरत्ना०।

कुजा स्त्री कोः प्रथिव्याः जायते जन-ङ। सीतादेव्यां त-
स्याः प्रथिवीतोजन्मकथा कालि० १७अ०
“तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्ःपुरं स्वकम्। भा-
र्याभिर्धन्यवासाश्च यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा
राजा मङ्गिप्रसन्नैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्या-
भिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः सुरोधसं राजा गौ-
तमं सन्निवसतम्। तत्पुत्रश्च यतानन्दं पुत्रोपायाक-
रोन्मसम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूभौ परौ
कृतौ। एषा च दुहितृ साध्वी मन्त्रन्तरगता शुभा।
नारदस्योपदेजेन यज्ञभूमिं ततोऽप्यः। हस्तेन दारवाभास
वज्रपाटावधि स्वयम्। तदुभौ जातसीतायां शुभां
कन्यां वसुधिताम्। तेषे राजा सदा युक्तः सर्ववृक्ष-
संबुताम्। तस्मान् जातमातायां प्रथिव्यन्निर्हिता

स्वयम्। जगाद वचनमुदे गौतमं जनकं स्वयम्।
प्रथिव्युपाय। एषा सुता मया दत्ता तव राजकनो-
हरा। एतां वृक्षाश्च वृभगां लोकद्वयमुपावहाम्।
अनया से महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। अयं बाह्वति
भारतिं भोजयिष्यामि दाहयाम्। रावणादा महा
वीराः कुम्भकर्षादयोऽपरे। नाशं बाह्वन्ति दुर्धर्माः
कतेऽस्या राक्षसाः परे। तच्च मोदं दुरोधर्षं यहि हित
कृतं नृप॥ अवाप्यस्वसि सुराणाञ्च पितृणाञ्च यशोधनम्”
कुजाः इत्या आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। शकात्या-
यनीदेव्यां मेदि० “कदली दाक्षिणी धान्यं हरिद्रा
मानकं कचुः। विस्नोऽथोको जयन्ती च विष्टोऽथ नव-
पत्त्रिका” इत्युक्तनवपत्त्रिकाशाम् “तव स्थानमिदं मत्वं”
इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्ते स्नानास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलपक्षोऽष्टमोऽयम्। ज्यो० उक्ते
जन्मसन्नावध्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलपक्षरूपयोगभेदे “सर्व-
शुभादिहन्त्याशु विलम्बादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे
भौमे शत्रुजेलगते ऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न
किञ्चिदपि विद्यते, उच्यते०।

कुजिश पुंस्त्री० मतस्यभेदे “कुजिशोमधुरोद्भूतः कथायो-
दीपनस्तथा। “वत्यः क्षिप्रोयुष्मर्षीही वातकृत् रोचनी-
मतः” राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् डीप्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकाराण्येवाङ्गीकृत्यवधुः सा-
धनाङ्गव्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। व्यापञ्चकं च तत्र
दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चव्यासाधनमाह। “युक्तायनां-
शादपसः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ।
जिनांशमौर्वा११६७शुषितार्कदोर्वा त्रिज्यो१४१८ वृता
क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकतेः ११८१६८४४ प्रोक्ष
पदं दुजोया क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षम-
भासंगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिजया। सा
त्रिजयक्रात्री विहृता द्युमौर्वा चरजयक्रास्याश्च धनुषरं
स्यात्” सि०शि०। “अत्र खेटादित्युपसङ्गणम्। यथात्
खेटाङ्गनाद्वाऽपसः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा-
यक्षादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि
सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोज्यां जिनभागजया
शुषिता त्रिजया भक्ता क्रान्तिजया स्यादित्यादि
स्वरार्थम्। अक्षोपपत्तिः। विधुवत्क्रान्तिहसयोर्वा-
ज्योत्तरनरं क्रान्तिः। तयोर्हिः संपाते क्रान्त्यभावः।
तत्क्रान्तिभेदोऽन्तरे परमा जिनद्वयभागाः। अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाच्च तत एव । स
तु संपातो मेवादेः प्राग्यनांयत्तस्येऽनरे । अतः साय-
नांयात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकावौ चेत्कुञ्जम् । यदि
लिजप्राप्तस्य वा भुजजप्राया जिनांयजप्राप्तस्य क्रान्तिजप्रा-
प्तमपि तदेवजप्राया किमिति । फलं क्रान्तिजप्रा-
प्तिवदुदयात् तिर्य्यूपमा भवति । क्रान्तिजप्रा भुजस्त्रि-
जप्रा कर्षस्तद्वर्गांतरपदनहोरात्मद्वयसाधनम् । सैव
द्युजप्रा । अथ कुजप्राच्यते । यदि द्वादशकोटेः पलभा
भुजस्तदा क्रान्तिजप्राकोटेः किमिति । फलं क्षितिजो-
न्मध्यवर्त्योर्ध्वेऽहोरात्मद्वये च्छादपं स्यात् । सैव
कुजप्रा । सा प्रकृत्यर्थं लिजप्राद्वत्ते परिचाय्यते ।
यदि द्युजप्राव्यासाधे एतावती तदा लिजप्राव्यासाधे कि-
मिति । फलं चरजप्रा । तद्वत्तुचरमित्युपपन्नम् । "प्रमि-
च्छच्छेत्तु शब्दे ४२४० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्
कुञ्जभट्टि स्त्री कु-क्षिपठ-इन् कर्ष० । नीहारे(कोवावा)
लिका० वा ङीप् कुञ्जभट्टिस्त्वयत् । स्वार्थेक । कुञ्-
भट्टिकापि तत्कार्यं शब्दरत्ना० । "शेया कुञ्जभट्टिका
हृन्ना तमःप्राया च सा तथा । कफपित्तकरी लोके
भिषग्भिः परिकीर्तिता" वैद्यके तदुपुष्पा उक्ताः ।
कुञ्जन न० कुन्च-करस्ये ल्युट् । "वाताद्या वलं सङ्कोच्य ज-
नयन्ति यदा मलम् । तदा हृत् न शक्नोति कुञ्जनं नाम
तद्भिदुः" इति निदानोक्ते । नेत्ररोगभेदे ! भावे ल्युट् ।
२२३० चे । "कुर्थात् विरागतं मूलविराकुञ्जनपूरणम्"
छन्दतः । [फलान्तात्वात् टाप् । कुञ्जावष्टाम् राजनि० ।
कुञ्जफला स्त्री कुञ्जं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि
कुञ्चि पु० कुन्च-इन् । "अष्टसृष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्जयोऽष्टौ
च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टसृष्टिमाने कृतिः
कुञ्चिका स्त्री० कुन्च ण्वल्-टाप् । १। शुक्लायाम्(कुं च)शब्दर०
(कुन्चो)२२३० शायाम् अटा० १। कुञ्चिकायां(चाविकाटि)
हेमच० । "उड्गाटिनी कुञ्चिका"प्रसन्नरा० ४। महीसतायाम्
(केचो) "कुञ्चिकवेन भावयति विस्त्राययति वा" सुश्रु०
कश्चित् लि० कुन्च-क्त । १। वक्रोऽतगरपुष्पे न० राजनि०
कुञ्ज पु० न० खर्च० च० द० कौ-जायते जन-उ टपो० हम् ।
पर्वतादौ सतादिभिराच्छादिते मध्यगुह्ये । स्थाने निकुञ्जे
अमरः । "सताकुञ्जं युञ्जन्मदनदक्षिपुञ्जं चपलमम्" वा० द०
"चल सचि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कुञ्जितकुञ्जकुटीरे"
अमरे० "लक्ष्मा मेहं भट्टिति यस्मान्मकुञ्जं जगाम" पदा०
१। कृत्तिदलो १६६६ इति ४। मेदि० अविभेदे ततः गोला-

पत्ते कुञ्जा० चफज् । कौञ्जायन तद्गोलापत्तेः पुंस्त्री०
कुञ्जर पुंस्त्री० कुञ्जः दलो हतुर्वा प्राशक्ये नाख्यस्य । १। कृत्तिनि
क्षिप्य जातित्वात् ङीप् "कुञ्जरखेव संपाते परि-
वृत्त्याङ्कु गपहम्" भा० व० २६५० "अष्टीन्द्रकुञ्जचर-
कुञ्जरगणकाप-संक्रान्तदानपयसोवनपादपस्य" भावः ।
अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर
इव राजकुञ्जरः । "एवमुक्त्वा परिष्वज्य देव्यास्तं राज
कुञ्जरम्" भा० व० २५१। ५० । अत्र कुञ्जरवाङ्मयेन
राज्ञः अहत्वम् गम्यते । तदभिप्रायेणैव "स्युत्तरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । विंशार्द्धलूनागाद्याः पुंश्चि
अर्थार्थवाचकाः" इत्यमरोक्तिः । ५। देशभेदे च मेदि० ।
आत्माप्रकारे प्रसूनालस्य प्रथमे ६। प्रस्तारे ५५ । कन्दोपमः !
"क्षितिर्दक्षिणदिगस्थिते गजाकृतौ उपर्यतभेदे । "क्षत्वा
प्राचीविभागस्तु दक्षिणायांमयोदिति" इत्युपक्रमे "चकार
कुञ्जरश्चैव कुञ्जरप्रतिभाकृतम् । पर्वतं काञ्चनगुह्यं बहुयो-
जवविसृतम्" हरिवं० २२५। ५० । "अवमः पर्वतस्यैव
त्रीमद्वयमसंस्थितः । कुञ्जरः पर्वतस्यैव यत्नागख्यद्वयं
शुभम्" हरिवं० २२६। ५० । दृष्टान्तगत्तवे च तस्य ह-
स्तिकराकारत्वात्तत्वात्तम् । कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्वयोमे
टपिप्पल्याच्च शब्दचि० । [मूलमस्य । मूलके राजनि० ।
कुञ्जरचारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव चारसुप्रं
कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्य छायायाम् । "योगोमवात्यो-
दस्यां कुञ्जरच्छायसंक्षितः । भवेत्तथायां संख्ये च शशिन्यके
करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे । विवृतमेतत् तत्तत्तथा
"करे हस्तायां तत्स्थे सूत्र्ये" । मवांसंख्ये चन्द्रे चेति
मवात्योदस्यां कुञ्जरच्छायसंक्षितो योगो भवति । हस्ता-
वस्थानस्य सूत्र्यस्य कन्यादशमंशोत्तराक्षिदधिकसपा-
दत्योदस्यां १। २० यावत् । नचानेन कुञ्जरच्छाययोगः
सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गज-
च्छायादिका संज्ञा जाता अस्मिन्तीतच्छायावेन गजच्छाया-
याश्चपि सङ्केतितत्वात् (पुस्तूरः कनकाङ्कयः) इतिवत् ।
अक्षं क्षयचिन्तामणौ । "क्षयापजे त्वयोदस्यां मवांसिन्दुः
करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आह्वे प्रत्यैरवाप्यते ।"
"एवमुक्त्वा आह्वे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गोकीयमैथि-
काभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलान्तिथयार्थ इत्युक्तम् ।
ततश्च मवात्योदशीआह्वे क्षत्वा परदिने कुञ्जरच्छाय-
योगे आह्वे कर्षं व्यमिति वाच्यक्षितिभिर्ज्ञातं हेवम् ।"
मनुष्याः कुञ्जं कभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरेऽपि सन्ध्या उक्ताः

यथा “अपि नः कृते जायात् यो नो दद्यात् तयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्काये कुञ्जरस्य च” मनुव्याख्यायाम्
“प्रकृतायां तयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः
पूर्वां दिशं गतायां जायायां मधुहृतसंयुक्तं पायसं द-
द्यात् । नत तयोदशीहस्तिन्याययोः सप्तम्यः य-
थाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कृते कश्चिदरो-
त्तमः । माहट्कायेऽसिते पक्षे तयोदश्यां समाहितः ।
मधुश्रुतेन यः चाहं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं
सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च” । इत्युक्तम् तेनास्य
पृथङ्निमित्तता । अथेतत् “राक्षसे हस्ती भूत्वा चन्द्र-
मसं गृह्णातीति” श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राक्षसायायल
इति व्युत्पत्त्यापहणपरतामाहुः । गजच्छायादयोऽप्यल

कुञ्जरदरी स्त्री । कुञ्जविभागे दृश्यत्वं दक्षिणस्यासक्तौ
देशभेदे “अथ दक्षिणे नलङ्केत्युपक्रमे “कच्छोऽथ कुञ्ज-
रदरी वतामपयीति विवेचनाः” ।

कुञ्जरपिप्ली स्त्री कुञ्ज रोपपदा पिप्ली शो तं । गज-
पिपल्याम् राजनि । गजपिपल्यादयोऽप्यल स्त्री
कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन् इव पुष्पमस्यस्या कश् । १धात-
कीदृशे (धादफुल) तस्या हस्तिदन्गुह्यपुष्पत्वात्तथा-
त्वम् २पाटलादृशे च मेदि । अजादि टाप् । ३हस्ति-
न्याम् गच्छि । जातित्वात् ङीप् । कुञ्जरीत्येव त्रिकां
कुञ्जराराति पुं इतं । शरमे अटापदे पशुभेदे हेमचं ।
२विंशे च

कुञ्जरालु क न हस्यालुके आलुकभेदे शब्दचं । [अमरः
कुञ्जराशन पुं कुञ्जरैरश्रुते अय-भञ्जे कर्मणि ल्युट् । अश्रुत्यष्ट्ये
कुञ्जरासन नं कुञ्जरस्य वासनसल । “अथ वक्ष्ये महा-
काल ! कुञ्जरासनसुत्तमम् । करद्वयेन पादाभ्यां भूसौ
तिष्ठेत् शिरःकरः” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे
कुञ्जल नं कुञ्जितं जलं यत् प्रपो । काञ्जके । (आभानि)
अमरः [राजनि ।

कुञ्जवल्ली स्त्री कुञ्जाकारा वल्ली । निकुञ्जिकाश्वाष्ट्ये
कुञ्जादि पुं गोलो चक्रप्रत्ययप्रकृतभूते शब्दगणे स च गणः
कुञ्ज द्रव्यं यच्च भक्षन् गण लोभन् गठ शक शुष्का
शुभविषाण्यं कान्द कान्द” ।

कुट कौटिल्ये तदा० पर० सक० सेट् कुटादि कुटति अकु-
टीत् चुकोट । कुटिता कुटितं कुटितव्यम् । कुटिलः
प्रतिकुटति लङ्+ल्युटौ अक० वि+कुत्तने सक० ।
विकुटितः कुत्तितः ।

कट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कौटयते अचूकृत ।
कट वैकल्ये आ० इदित् प० अक० सेट् । कुटति अकुटतीत् ।
कुट कुटने (कोटा) दिवा अक० सेट् । कुशति अकोटीत्
“जोषनं कुशतीव” । “मद्ययनि अमांस्तानि प्रकुञ्ज
विप्रवक्ष्या” भा० आ० २६४२ स्तो०

कुट पुं कुट-क । १कोटे (गङ्) मेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर
भाङ्गाहाट्टी) इहमे च हेम० ४पर्यन्ते हारा० ५कस्ये
पु० न० अम० ६अभिभेदे पु० ततः गोलापत्ये अन्धा० फञ् ।
कौटायन तद्गोलापत्ये पुं स्त्री अग्निरापत्ये त कुञ्जी०
शब्द । कौश तदपत्ये पुं स्त्री० “हविषा जारो अर्पांश्चि
पत्तिं पशुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः” अ० १.४६.४

कुटक पुं दक्षिणस्यदेशभेदे, “चक्षुर्मन्त्राः कोङ्कनेकुट-
कान् दक्षिणकक्षांस्तान् यद्वक्ष्योपगतः कुटकाचलोपने”
भाग० ५.६.८, “यस्य (अभभेदेस्य) किंवातुचरितसुपा-
कस्य कोङ्कनेकुटकानां राजार्हक्षामोपशिक्ष्य कक्षाव-
धर्म्मं उत्कृष्टमाधे भवितव्येन विमोहितः स्तब्धमपि
अकुतोभवमपहाय कुपयपापखण्डमसञ्जसं निजमनीषया
मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति” तत्त्वैव १०स्त्रो० । तद्देशाभिपति
जिनाचार्यः । कुटकदेशस्योच्चलः कुटकाचलः तत्त्व-
पर्यन्त भेदः । २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्ग पुं कुर्गङ्गभूमिः टङ्गुते आच्छातेऽनेन टकि-आच्छा-
दने करणे घञ् इतं । गृहाच्छादने तृणादौ (चाळ)
शब्दमा०

कुटङ्गक पुं कुटङ्गाङ्गभिय शक० इयार्थे क । १अदिपि पटले
(चाळ) हेमच० पलादिच्छादिते शब्दभेदे (कुङ्गे) राय०
कुटच पुं कुटचय ठीयते चि-ड । कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्र०
कुटज पुं कुटे पर्यन्ते जायते जन-ड ! (कुरची) १इहभेदे
अमरः । “कुटजः कटु को रूक्षो दीपमस्तुवरोहिमः । अर्जो-
ऽतीसारपित्ताक्षकफहृष्यामकुठमुत्” भावप्र० तत्पुष्पा-
द्युक्तम् । “कुटजः कुटजः कौटो वत्सकोगिरिसङ्गिका ।
कालिकः शक्रशाखा च मङ्गिकापुष्प इत्यपि । इन्द्रयवफलः
प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरपुष्पः” इति भावप्र० तद्वर्णयि
इन्द्रयवफललोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता “कुटजपुष्प-
परामकणाः स्फुटम्” भावः “अलिरसौ नलिनोवना-
ल्लभः कुमुदिनो कुचकोलिकलावसः । विप्रविशेन विदेश-
सुपागतः कुटजप्रवरसं वञ्च मन्यते” कुटे घटे जायते ।
२अगस्त्यसुगौ श्रोत्राचार्ये च मेदि० तयोक्तदुत्पत्तिकथा
कुञ्जजगद्धे वक्ष्यते ।

कुटजगति स्त्री 'कुटजगतिर्नजौसस्तसौ युवः' इ० र० टी०
उक्ते कन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे
यथा "सिद्धं घनं कुटजपुटपाकमनुजगन्धमादाय तत्तुल्य-
मनीव च पाचयित्वा । जम्बू पलायपुटतण्डुलतोरयसिक्तं
बद्धं कुशेन च बहिर्बन्धपङ्कलिप्रभम् । सुस्निग्धमेतदप्यपीछ-
रसं षट्फीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
कृष्णातिपुच्छमतपूजित एव योगः सर्वातिसारहरणेष्व-
यमेव राजा" ।

कटजरस पु० चक्र० उक्ते कर्शोनाशके रसभेदे यथा—

“कुटजत्वचो विषाख्य शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन । यावत्
स्यादरुषं तद्द्रव्यं खरसस्ततो पाहः । सोपरसः सम-
क्ता फलिनी पलायिभिस्त्रिभक्तैश्च । वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् । पूतोत्काशितः सान्द्रः सरसो
दर्पां प्रलेपनो व्याघ्राः । भालाकाशोपहितारसक्रियेषा
जयत्यस्युक्तावम् । क्षान्तलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथ-
या यथाम्निबलम् । जीर्णौषधयः शालीन् पयसा कागेन-
भुञ्जीत । रक्तं गुदजातोसारं मूलं सावृण्यो नि-
हन्त्यायुः । बलवत् रक्तपित्तं रसक्रियेषा ऋभयभागम्” ।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा
“शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्पणैः पचेत् । काये पादा-
वशेषे ऽपि न लेहं पूने पुनः पचेत् । सौवर्चलयवसारवि-
ह्वसं न्यवपिप्पलीम् । धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं टण्डा पल-
द्वयम् । लिङ्गादरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।
पकापकमतोसारं गानायथं खवेदनम् । ड्यारं पङ्कणी-
रोमं जवेनैव प्रवाहिकाम्” ।

कर्शोरोगनाशके तलोक्ते श्लेहभेदे च यथा—

“कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागाव-
शिष्टेन कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेत्क्षे-
त्त्वभागतम् । भक्ष्यातकविडङ्गानि त्रिकटुलिफलान्तथा ।
रसाङ्गनं चिल्लकञ्च कुटजस्य फलानि च । वचामतिविषां
विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् । लिङ्गस्यलानि युद्धस्य चूर्णी
क्षयं निषापयेत् । मसुनः कुङ्कुं दद्यात् इतस्तु कुङ्कुपन्-
था । एव लेहः शमयति चार्शोरक्तसङ्घवम् । वातिकं
वैतिकञ्चैव क्षैणिकं साक्षिपातिकम् । मे च दुर्गन्धजा
रोगास्तान् खर्वान् नाशयत्यपि । अक्षयित्तमतीसारं
पाण्डुरोगमरोचकम् । पङ्कणीमार्द्रं काष्ठीं चयंयुं
कामजामपि । अमुपानं हतं दद्यात् मनु तक्रं जलं

पयः । रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते” ।

कुटजबीज न० इत० । इन्द्रयवे भावप्र० ।

कुटजा स्त्री “सजसा भवेदिह सगौ कुटजास्त्वम् इ० र० उक्त-
वक्ष्ये कन्दोभेदे

कुटजाद्यष्टत न० चक्रोदत्तोक्ते शूलादिरोगनाशके इतभेदे
यथा “कुटजफलवत्कलकैशरनीलोत्पललोप्रघातकीक-
लकैः । सिद्धं हतं विषेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा” ।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-
भेदे यथा “तुलामयाद्रां गिरिमल्लिकायाः संयुक्तं पक्ता रस-
माददीत । तस्मिन् सुपूते पलसम्भितानि क्षुण्णानि पिष्टा
सह शास्त्रमेव । पाठां समङ्गातिविषां सपुस्तां विल्वं
च पुष्पाणि च धातकीनाम् । प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् त
तावत् दर्पां प्रलेपः खरसस्तु यावत् । पीतस्त्वसौ काल-
विदा जलेन मण्डेन वा ऽजापयसा ऽथवा ऽपि । निहन्ति
सर्वं त्वतिसारसम्पम् कृष्णं सितं क्षौद्रितपीतकं वा ।
दोषं पङ्कण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शसि सशो-
णितानि । असृग्दरस्रवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुट-
जाष्टकोऽयम् ।

कुटजट पु० कुटन् सन् नटति नट—अथ । १ श्योनाकट्ये
(शोना) कसरः २ कैयतीं सुस्तके (केशुर) न० अमरः अत्र-
कुटजक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन् । १ सगौ श्लेहसमीपस्थोपवने, शकुड-
वक्ष्यमानभेदे च । ४ पक्षे न० हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन् । मन्वानदण्डस्थरज्जुबन्धनस्तन्मे
कुटर पु० कुट—अह । वक्ष्यन्ते (कानात्) उज्ज्वलं तस्य
कौटिल्यप्रकरणयोगप्रत्वाकथात्वम् । [(तेजोवि) रत्नमा०

कुटरण्या स्त्री कुटेषु दण्डेष्वरणा शकं । त्रिपितायाम्
कुटल न० कुट—कलच् । (चाल) कटिपि पटले हारा० ।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—एवुल् अत रत्नम् ।
दास्यां हेम० । १ वटस्य हारकमाले त्रि० । कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट—इन् । गृहे “ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं
कृत्वा वने वसेत्” मनुः वा डीप् । “बटुकुट्रां प्रभात-
हस्तान्तमनुहरति” खण्ड० कुटीचकः कुटीचरः । भावे
इन् । २ कौटिल्ये स्त्री वा डीप् “भूकुटीकुटिलासङ्गाः”
देवीमा० । ३ दण्डे पु० गृहं रत्ना० ४ देहे पु० शि० कौ० । कल्याणं
च कुटिका सुद्रव्यहे(कुडे) स्त्री “शिरसोऽप्यङ्गनाद्यापि
च स्थानकुटिकावनात् । जा०, न०, १२४५४, ५ कर्त्तरि
इन् । ५ कौटिल्यान्ति त्रि० ।

कुटिचर उंसी० कुटि कुटिचं जवे चरति चर-चर ।
जकमूकरे (घृगृक)गन्धरजा० स्त्रियां जातिनात् ङीप् ।

कुटित लि० कुट-इत् । कुटिचे उल्लसदसः ।

कुटिर न० कुट-इरन् निम् । (कुंठे) कलकण्ठे भरतः

कुटिल लि० कुट-इत् । १ वक्त्रे कनरः “अकुटीकुटिला-
चक्षाः” देवीमा० । २ तगरघुम्बे न० राजनि० “बुगदि-
ग्भिः कुटिलमिति पतं स्त्री स्त्री भौ” इ० र० टी० उक्ते
१ वक्त्रोभेदे न० ४ गदीभेदे (गंका) १ सरस्वती स्त्री भेदि०
१ वक्त्राणाम् गन्धरुज्जे स्त्री राजनि० ।

कुटी स्त्री कुट-इन् ङोप् । १ ग्द्वे २ कुटिलानां ३ चरानामग-
न्धरुज्जे च भेदि० ।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च मवा० नि० वना० इ० । कुटी
कुटयोः समाहारे ।

कुटीकृत न० कुटि+कृ-क-क्त । ग्द्वोक्ते वस्त्रे “शैल्य-
श्च राङ्गवस्त्रैश्च कीटजं पटञ्च” तथा । कुटीकृतं तथैवात्र
कमलानां सङ्कलनः” भा० सं० १८४७ श्लो० ।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक-लट्प्रौ च । स-
न्धाविभेदे “चतुर्विधा भिन्नवस्त्रे कुटीचकवद्भक्तौ ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पसात् सउत्तमः” भा० आनु०
१४ श्लो० । कुटीचककण्ठादिकम् आश्रमग्रन्थे ८४१ पु० दर्शित-
म् “न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रवी”
भाग० २, १२, २७

कुटीमय लि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट् ।
१ कुटप्रयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप् ।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमख । शिष्यपारिपदभेदे । “गङ्गु-
कर्षसुखाः सर्वे शैवाः पारिपदास्तथा । काष्ठः कुटी-
सुखो दली विजया च तपोऽविका” भा० सं० १० श्लो० ।

कुटीय कुट्यानिवाचरति क्यच् नामधा० पर० क्यक् सेट्
कुटीयति प्रासादे सि० कौ० ।

कुटीर पु० सुखा कुटी सुत्रार्थे रः स्तार्थिकप्रत्ययस्य कचित्
प्रकृतविभङ्गातिप्रसङ्गोक्तः पुंल्लम् । १ सुखादां कुट्याम्
“कृतजितकुङ्ककुटीरे” जयदे० तत्प्रावययः विस्वा० क्यच् ।
कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा लि० । स्त्रियां ङीप्
२ क्षेत्रे ३ रते च क्षेत्रे । [स्तार्थे क । तलैव ।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर-ट । कुटीचके भिजुभेदे
कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग-ङ्गपो० । १ पट्टे कद्वि भरतः २ मृङ्गभेदे
३ श्रिटे (डोस) वंसादिनिर्मिते भान्वाद्याजरे पात्रे
कुटुनी स्त्री कुट-ङन गौरा० ङीप् । कुट्टिन्याम् कनरटीका ।

कुटुम्ब इतो चुरा० व्याक० क्यक् सेट् । कुटुम्बयते क्यचुकु-
टुम्बत । कुटुम्बः प्रतिकुटुम्बयति ।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब-क्यच् । १ मोक्षार्थे कनरः २ शान्दवे
३ वनती ४ कानि गन्धरजा० “कुटुम्बं विभूयात् कातु
वैविद्याचक्षिण्यतः । भाग्यवीर्यानां तत्र यदि विद्या-
तुपाक्षिणः” दा० भा० क्वतिः “तस्य कलकनं ज्ञात्वा
कुटुम्बाश्च कर्तुमिति । नृतायौ च विनाय उचितं भर्त्सनां
प्रकल्पयेत्” “न निहृरं स्त्रियः कुटुम्बः कुटुम्बाङ्गमध्य-
मात्” “वैष्णवप्रावयि प्राप्नोति कुटुम्बेऽतिविपरिणामौ”
ननुः स्तार्थे क । तलैव पुंन० “क्यच्” निजः प्ररोचेति
तथैवा क्युचेतवाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटु-
म्बकम्” चितो० । [प्यासते ।

कुटुम्बव्याप्त लि० कुटुम्बे तद्वरणे व्याप्तः । कुटुम्बभर-
कुटुम्बिका लि० कुटुम्बोऽव्यस्य ङन् । कुटुम्बयुक्ते ग्द्वस्यान्ने
“सुनिश्च स्नात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् ।
कुटुम्बिकोपवर्षाकानः सदाऽसत्रश्च मानवः” भा० आनु०
८३ श्लो० इति । कुटुम्बिन् क्यपि तलार्थे । “आश्रयते कुटु-
म्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजनात” “प्रायेण ग्द्विच्योनेनाः
कन्यार्थेण कुटुम्बिनः” कुमा० । १ कर्षणे लि० ग्द्वच० ।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽव्यास्या इति ङीप् । १ भार्यायां पति-
पुत्रवत्यां २ स्त्रियां “शौचं तु च यावत् कुर्वते भाजने तु
कुटुम्बिनी” भा० व० २० श्लो० । कुटुम्बानां समूहः
कल्ला इति । ३ कुटुम्बसमूहे स्त्री । ४ क्षीरिणां कुपभेदे
राजनि० ।

कुट्ट जेदने, निन्दने च क्द० चुरा० उभ० सक० सेट् । कुट्टय-
ति ते क्यचुकुट्टत् त । प्रतिकुट्टयति काष्ठकुट्ट । शिलाकुट्टः
कुट्ट प्रतापने क्द० चुरा० व्याक० सक० सेट् । कुट्टयते क्यचुकुट्टत ।
कुट्टका लि० कुट्ट-ग्वल् । जेदके “दलीलूखलिकः कान-
पकाशी वायलकुट्टकः । १ सीखान्वादी प्रसिद्धे
२ शक्तिपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधौ लीलावत्यां
संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा
“भास्कोह्वारः क्षेपकचापवर्त्तः केनाप्यादौ सम्भवे
कुट्टकार्यम् । येन चिह्नौ भास्कोह्वारो न तेन क्षेपयै-
तत् सङ्ग्रहितमेव । परस्परं भाजितवोर्योर्योः क्षेपस्तयोः
स्वादपवर्त्तनं च । तेनापवर्त्तनं विभाजितौ यौ तौ
भास्कोह्वारौ दृढसङ्गितौ स्तः । निधोभजसौ दृढभा-
ज्यह्वारौ वायलभाज्ये भवतीह रूपम् । फलान्य
क्षोऽवस्तदर्थोनिवेद्यः क्षेपकायान्ते क्यचुप्रान्तिमेव । क्षो-

हुं हतेऽन्वेन युते तदन्व' तज्जो'कुट्टः सादिति रा-
गियुग्मम् । जङ्घीविभाज्येन हडेन तटः कर्षं गुणः
सादपसे हरेष । एवं तदेवात्त यदा वनस्ताः सुहृत्त्व-
वचोद्विषयासादानीम् । वदागतौ लब्धियुधौ त्रियोधौ
स्वतन्त्राणां भवितौ तौ तौ साः । भवति कुट्टविधेर्भुति
भाज्यबोध्यमपवर्त्तितयोरथ वा गुणः । भवति बो युति-
भाजकयोः पुनः सच भवेदपवर्त्तनसङ्कल्पः । गुणलब्धयो-
न्वयं पात्रं धीमता तक्षणे फलम् । हरेतह' धनक्षेमे
गुणलब्धौ तू पूर्ववत् । नोनो तक्षणाच्छुद्धे गुणाग्री
कोविदोगे । धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेताक्षणाभाज्ये ।
क्षेपतक्षणाभाज्यो लब्धः युधौ तू वर्जिता । अथ
वा भागहारेण तटयोः क्षेपभाज्ययोः । गुणः प्राग्व-
त्ततोऽन्विभाज्यतयुतोद्भूतात् । क्षेपभाज्योऽथ वा वल
क्षेपः युध्येत्तरोद्भूतः । क्षेपः नृत्थ' गुणलब्धौ क्षेपो-
हारहृतः फलम् । उदाहरणस्वरूपे युक्ते ते वा भवे
तां नष्टभा गुणाग्री । उदाहरणम् । एकाव्यंयतियुतं
शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चपटियुक् । पञ्चवर्जितशतद-
योद्भूतं युद्धमेति गुणकं वदायु तम् । न्यासः भा२२
हा १६५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभा-
जकयोः भेषम् । १२ अनेन भाज्यहारक्षेपाक्षपवर्त्तित-
जाता हटः भा१७हा१५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाज्य-
हारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमपोषस्तदधः क्षेपस्तदधः
नृत्थ' निवेशप्रमिति न्यसे जाता यङ्गी १ । ७ । ५ । ०
उपान्विमेन स्त्रोष्ठे' हतइत्यादिकरणेन जातं रागिद्वयम् ।
४० । १५ एतौ दृढभाज्यहारव्याभाज्यां १७ । १५ तटौ
क्षेपमितौ लब्धियुधौ अनयोः स्वतन्त्राणामिदगुणं क्षेप-
इति । अथ वा लब्धियुधौ २२ । २० वा ४० । १५ इत्यादीनि
उदाहरणम् । शतं हतं नेन युतं नवत्या विवर्जितं वा
विश्रुतं त्रिपञ्चा । निरप्यकं स्यादद ने गुणं तं स्रष्टं
पटीवान् यदि कुट्टकोऽसि । न्यासः भा १००हा ६२क्षेपः
६० अत्र यङ्गी १ । १ । १ । २ । २ । १ । ६ । ० उपा-
न्विमेनेत्यादिना जातं रागिद्वयं २४२० । १५२० पूर्ववत्त-
न्वियुधौ २० । १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ
भा१० हा६२ क्षेपः ६ एमत्रोऽपि पूर्ववत्तङ्गी ० । ६ । २
६ । ० उपान्विमेनेत्यादिना रागिद्वयम् २७ । १७१ पूर्व-
वत्तातौ लब्धियुधौ ७ । ४५ । अत्र लब्धयोर्विषया इति
स्वतन्त्राभाज्यभाज्यां १० । ६२ शोधितौ जातौ लब्धियुधौ
२ । १८ अत्र लब्धेर्पात्रा गुणभाज्ये क्षेपयुते हर

भक्ते लब्धे २० । अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १०
पूर्ववत्तातौ लब्धे र्गुणितता जाता वै लब्धेः २० । अथ वा
हारक्षेपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा१०० हा७ क्षे२० पूर्व-
वत्तङ्गी १४ । २ । १० । ० जातं रागिद्वयम् ४२० । २०
तक्षणे जातं २० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ६ गुणं वक्तव्य
जातौ लब्धे युधौ तावेव २० । १८ । अथ वा भाज्यक्षेपौ
हारक्षेपौ चापवर्त्त' न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र
जाता यङ्गी १ । २ । १ । ० पूर्ववत्तातं रागिद्वयम्
२० । २ तक्षणाज्जातं तदेव २ । २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापव-
र्त्तनेन ऋमेख लब्धियुधौ युधितौ जातौ तावेव २० । १८
गुणलब्धयोः साहारौ क्षेपमिति अथ वा लब्धियुधौ १२०
१८ वा २२० । ४४ इत्यादि । योगे गुणाग्री १८ । २०
स्वतन्त्राभाज्यभाज्यां ६२ । १०० युद्धे जाते भवति युधौ
गुणाग्री ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० ।
इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगपटिरमिता वर्जि-
ता च यदि या त्रिभिरुतः । स्यान्नयोदशहृता निरप्यका
तं गुणं गणक ! ने ग्रथगद । न्यासः भा ६० हा१२
क्षे २ । प्राग्वत्ताते धनभाज्ये धनक्षेमे गुणाग्री ११४१
एते स्वतन्त्राभाज्यभाज्यां १२ । ६० युद्धे जाते क्षण-
भाज्ये धनक्षेमे २ । ६ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजाती-
ययो भागहारोऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तावाङ्मयेः क्षणत्वं
क्षेयम् २ ६ पुनरेते स्वतन्त्राभाज्यभाज्यां १२ । ६०
युद्धे जाते क्षणभाज्ये क्षणक्षेमे गुणाग्री ११ । ५१ ।
क्षणभाज्ये क्षणक्षेमे धनभाज्यविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेमे
क्षणगते व्यक्तं स्यादथभाज्ये । धनभाज्योद्भवे तद्व-
द्भवेताक्षणाभाज्ये । मन्दावबोधार्थं सयोक्तम् ।
अन्यथा योगे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः क्ष-
णधनयोगो विद्योगएव । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां
धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाग्री साध्ये । ये योगे भवतः ते
स्वतन्त्राभाज्यां युद्धे विभोगे कार्ये । भाज्ये भाजके
वा क्षणगते परस्परभजनाङ्गव्ययः क्षणगताः स्यात्पारति
किं तेन प्रकाशितं तथाकृते सति भाज्यभाजकदोरेकान्
क्षणगते गुणाग्री द्वौ रागौ क्षिमेस्त्वोत्तादिना परोक्ष-
लोख लब्धौ क्षमिहारः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश
हृताः केन दशाद्या वा दशोनिताः । युद्धं भागं
प्रत्यन्वि क्षयनेका दयोद्भूताः । न्यासः भा१८हा११क्षे
१० अत्र भाजकक्षयनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धियुधौ
१४ । ८ एतावेव क्षणभाज्ये । किं तू लब्धेः पूर्व

[illegible]

योगः । तदर्थं चिन्तयन्ते । कल्पप्राविशुद्धिर्विकला-
यशेयं षड्विंश भाज्यः कुदिनानि चारः । तत्त्वं
फलं क्षुर्विकला शुचस्तु विज्ञाप्यकलाश्च कला सवायम् ।
एवं तद्वृद्धं च तथाऽधिसावाकलायकाश्चां दिवसा
रवीन्दोः । षड्विंश विकलावयोगान् षड्विंशचरोरा-
वयनम् । तद्यथा । षड्विंशभाज्यः । कुदिनानि चारः ।
विकलावयोगेयशुद्धिरिति प्रकल्प्य चार्धे शुचाती । नल
कल्पिविकलाः क्षुर्गुणस्तु कलावयोगम् । एवं कलावयोगेयं
शुद्धिः । षड्विंशभाज्यः । कुदिनानि चारः फलं कलाः
शुचोऽवयोगम् । एवमवयोगेयं शुद्धिश्चिन्तयन्तः ।
कुदिनानि चारः । फलं भागाः शुचोरावियोगम् ।
एवं रावियोगेयं शुद्धिर्द्विदश भाज्यः । कुदिनानि चारः ।
फलं गतरावयोगशुचोभगवयोगम् । एवं कल्पभगवा-
भाज्यः । कुदिनानि चारः । भगवयोगेयं शुद्धिः फलं
गतभगवाः शुचोऽवयोगः स्थादिनि । अस्थोदाहरणानि
तिप्रकाश्याने । एवं कल्याधिसावाभाज्यो, रविदिनानि
चारो, अधिसावयोगेयं शुद्धिः । फलं गताधिसावाः, शुचो
गतरविदिवसाः । एवं दुगावमानि भाज्यचन्द्रदिवसा-
चारोऽवयोगेयं शुद्धिः । फलं गतावमानि । शुचोगत-
चन्द्रदिवसादिति ।

अथ संसिद्धकुड्डो करणसूत्रं दत्तम् । एकोहरचंद्रगुण-
को विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिचक्ष्यत्र भाज्यम् । अय-
मयमं ज्ञातव्यमयः संसिद्धवर्धः स्फुटकुड्डोऽसौ ।
उदाहरणम् । कः मङ्गनिर्गोविन्दतत्त्वज्ञाना सप्तावशेषोऽथ
सयय राशिः । दशाङ्गतः स्याद्विहृतस्त्रिगुणा चतुर्दशा-
धोवद राशिमेतन् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अयमेव राशिः
अयैक्यं शुद्धिरिति न्यायः भाः ५५ हा १२ क्षेपः २१
पूर्ववज्जातोऽयुष्मः १ सकिः ११ ।

कुट्टनी की कुट्ट-खुट्ट जीप् । (कुट्टनी) परदुखमेव सत्
परस्त्रियाः सभागमकारमित्यां स्त्रियाम् । “तदास्त्रि-
नमवशोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्याचिन्तयत् स्वकादिव-
मेनमुपगूढवतीति ततस्तथा कुट्टन्या तत्कारणं परि-
त्राय वा स्त्रीलावती शुभेन दण्डिता” हितो० । चिनि
कट्टिन्याथत्

कुट्टमितं न० “वेद्यसाक्षात्परादीनां यदे कर्त्तव्यं यि सम्भवात् ।
 प्राक्तः कुट्टमितं नाम धिरःकरविभूतयम्” इति सा० द०
 उक्ते स्त्रीणां विद्यासम्भेदे । उदा० यथा
 “यत्तद्वैदिकमिति साक्षात्सम्भवे” इत्यस्य धरविश्वसनीये ।

यज्ज्वलि सद्येव तद्वपुषामारक्षोवचनेन करेण ।
 कुट्टाकं लि० कुट्ट-पाकम् । जेदेके कियं उनीम् ।
 कुट्टापरात्त उ० भूषि । जनसदमेदे “अत ऊर्ध्वं जन
 पदाक्षिभोश्च मदोत्तम” इत्युपक्रमे “कुट्टापरात्ता-
 काहेया कथाः सासुहृन्निष्कुटाः” भा०मी० ६७० ।
 कुट्टार उ० कुट्ट-कर्माभावाद्दी वा० चारम् । उपर्यते
 २३०७ २२२०७ न० मेदि० ४०७७७ न० विष्णुः ।
 कुट्टिम लि० कुट्ट-त । जेदिते कण्ठोक्तते । ताडये २५०
 मांसमेदे न० । “मांसमस्मात्तु संवत्स्रं स्रष्टुम्” इत्या सुकु-
 टितम् । नेत्रवारसुगन्धादयम् खेदितं पाचितं भवेत् ।
 कुट्टितं पाचितं मांसं सुखादु चतु दीपयम् । तत्तापि
 जाह्नवं चेत जाह्नवेऽपि पक्षिणाम्” भावप्र० ।
 कुट्टिम उ० न० अर्धं मांसं कुट्ट-भावे च तेन निर्दलः
 इत्यम् । १२३०७७७ भूतः २३०७७७७ भूतः सुभूतिः
 २३०७७७७ सत्यमेवे मयुराणां । ४३०७७७७ राजनि०
 (कात) इति ख्याते बह्वर्णभोगे १३०७७७७ इत्या०
 “कानोन्मूलानोपसृष्टिनेषु प्रनिक्षिप्तं चूर्णितेषु वल”
 भावः “शास्त्रोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिनाम्”
 भा०सा० ५३०७७७ । “प्रासादजातसम्भाव” अग्निप्रवर-
 कुट्टिमम्” भा०सा० ८५०७७७ ।
 कुट्टिमित न० कुट्ट-भावे च तेन निर्दलः इत्यम् ततः तार०
 इत्यम् । कुट्टमितवर्द्धये चर्द्धये तस्यते वा० इ० कुट्टि-
 मितमिति पाठः “केनागरादिपृष्ठे बोद्धमानेऽपि मानसे ।
 दुःखितेन चर्द्धिः कुट्टाद्वल कुट्टिमितं मतम् । तल
 स्त्रीणांमेव स्वभावः कदिष्टमणित्तवा निवारकस्य एव
 सुरतसुखसुपभुज्यते इति तेन नाटयरीपीडने केय-
 स्नादिपृष्ठे च चूर्णितं सुखेऽपि दुःखाविष्कारं
 दुःखेऽपि सुखाविष्कारम्” इति
 कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट-रन् कुट्टिं कुट्टिमइयं मांसादि
 हरति कुट्ट-एषु ल ठाप् अतस्त्वम् । इत्या इत्यादि ।
 कट्टीर उ० कुट्ट-रन् । १३०७७७७ इत्या० २३०७७७७ लि० ।
 कुट्टीरक लि० कुट्टीरः सुप्रवर्तन इव कावति चे-क । सुप्र-
 वर्तयत्सूपीकते “द्वितीयेन तस्मात्स्त्रीनि तन्त्राय च
 श्लेशाने कुट्टीरकं ज्ञात्वा रक्षितानि” वेतावः ।
 कुट्टमल उ० न० कुट्ट-कस्य । १३०७७७७ निकायोऽपि सुप्रवर्त-
 कायाम् । “द्योतिताः सन्तः कुट्ट-कुट्टापादतः कितैः”
 भावः । अपातमात् दलस्य वा इत्यादेयः । २३०७७७७
 न० यत् रज्जुनिर्वन्मया नारसिन्धो दीयते तल ।

“तामिस्रमध्वानमिहामिहो कविशतितरककचने “संवातः
 सकाशान् कुट्टमं प्रतिनिक्षिप्तम्” मतुः “कुट्टमं यत्
 वस्तुमिः योडनम्” प्रा०वि० सुश्रुतउ० कुट्टाकमिति पाठः ।
 कुट्टमस्यमपि नरकमेदे । २३०७७७७ वाचाप्यभागे फलके
 च “विष्णुं शोभं कुतायं च गच्छेत्” इत्युक्तम् । २३०७७७७
 मणिर्बभूवाश्च भवः शोभोपिशापति । कुट्टमस्याभव
 विष्णुस्तस्मिन्निष्ठः तदा” भा० क० २३०७७७७,
 कुट्ट जेदने वीतः पर० वक्त० सेट् । कोठति अकोटीत् ।
 प्रतिकोठति ।
 कुट्ट वैकल्ये (मतिप्रतिपाते) आकल्ये अक० कोचने सक्त०
 इदित् भा० प० सेट् । कुट्टति अकुट्टीत् । प्रतिकुट्टति
 कुट्टनम् हायटा ।
 कुट्ट उ० कुट्ट-जेदने वक्त० कर्षाणि च । इत्ये अक्षरः ।
 कुट्टर उ० कुट्ट-वा० करम् । अन्नादयस्त्राकारेणरज्जुवृत्त-
 काश्च अक्षरः । [उच्चलदसः
 कुठाकु उ० कुठ-आकुम् किञ्च । (काठ ठोकरा) पक्षिमेदे
 कुठाटङ्ग उ० स्त्री कठारूपः २३०७७७७ उ० । कुठारे अस्ते जटा०
 कठार उ० स्त्री-कुठ-करणे चारम् । अन्नामस्थाने काठकेद-
 नवाधने अक्षमेदे स्त्रीमे गौरा० उनीम् । “राजन्धो-
 ज्ञासिक्कटक्रयनपट्टरट्टोरधारः कुठारः” प्रवीण० । “मातुः
 केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारावयम्” भर्तृ० । “तं
 त्वा गतां शरणं शरणं सभ्यसंसारतरोः कुठारम्”
 भाग० २, २५, १२, तल्लक्ष्यं हेमा० परि० ख० लल्ल-
 ससुद्धये यथा—
 “अमदम्” प्रति शुक्रः प्रोवाच यद्योपदेशं शुभं प्री ।
 निबोध परमोक्त्युत्तमं ब्रह्मक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्य-
 माधमानां नराणां सपाशः पाणिपुङ्गव इति द्विकर्मा
 परममवर्त । तल प्रज्ञाशतपत्रिकः अष्टसुत्वारिंशत्पत्रि-
 कोपध्यासिंशत्पत्रिकः कनिष्ठ इति । जातप्रायस्य
 पुत्रस्य सर्वश्रमयस्त्रिभिः परममवर्त सार्धं पञ्चाङ्गुलं
 चेतस्, सार्धं चतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्धं त्र्यङ्गुलं
 निम्नस्य, मूलं विवृतमवर्त । तथा मध्ये सार्धं पञ्चा-
 ङ्गुलं विवृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथा कु-
 मपि पञ्चदशोक्तसप्तसप्त, सार्धं लवोदपाङ्गुलं मध्यमस्य,
 द्वादशाङ्गुलं निम्नस्येति परमोः क्रमम् । तयोत्तमं द्वाद-
 शाङ्गुलानां, मध्यमं दशाङ्गुलायामभवमम टाङ्गुलाया-
 मनिम्नमेवमपि त्रिभिः भवति । कुण्डपेक्षिव दसप्रमाण-
 सप्तममध्यमकनिष्ठमेदात्रिभिः शास्त्रसंश्रवणमयाका-

कुनशरोपशंघपासनराजद्वन्द्वद्वन्द्वकसोमवल्कले-
तकार्जुनप्रभतीनां सुसप्रमाणो दण्डपन्थिर्भवेत् । यस्तु
सर्वाणिः परशुः स यथाकारं प्रयोज्यः ।

कुण्डपल्लवणं तु कुण्डपगण्डे दृश्यं । २४७० पु० शब्द-
रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अष्ट । कौठार तत्सत्त्वन्विनि-
लिं स्त्रियां ङीप् । अत्यार्थे कं । कुठारकं चतुर्कुठारे
पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।

कुठार पु० कुठ-आर । १४७० श्वानरे पुंस्त्री० भेदि० । १४७१-
कुठि पु० कुठि-इन् किञ् । १४७२ ते २४७० च उणा० कां० ।

कुठिक पु० कुठ-इक्त् किञ् । (कुड्) कुठे हारा० ।

कुठेर पु० कुठि-एरन् बा० नुमभावः । १४७३ उज्ज्व० । २४७४
शब्दभा० । १४७५ तत्तल्लस्यम् (वातुदल्लसी) राजनि० ।

कुठेरक पु० कुठेर इव कायति कै-क । नान्दोऽर्थे राजनि० ।

स्वार्थे क । १४७६ तत्तल्लस्यं (वातुदल्लसी) शब्दच० ।

कुठेरज पु० कुठेर इव जायते जन-इ “सह कुपा” पा० सं० ।
१४७७ तत्तल्लस्यम् शब्दरत्ना० ।

कुठेर पु० कुठ-एरक् । आसरपाते तिका० ।

कुड वैकल्ये भा० इदिन् पर० अक० सेट् । कुण्डलत अकुण्डली
प्रनिकुण्डति कुण्डः । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।

कुड दाहे भा० इदिन् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डः
कुड रण्ये चुरा० इदिन् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते
अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति तं ।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तदा० पर० सेट् । कुटार्ड ।

कुडति अकुडोत् चुकोड् । प्रनिकुडति कुडयः कुडवः

कुडप (य) पु० कुड-कपन् (कपन्)ग । प्रत्ययतृथोऽङ्गमे प-
रिभाषभेदे अमरः अर्धर्षादि । कर्मण्ये विवृतिः चौर-
स्वामिसते पालः । “द्रोणस्तु स्वार्थाः खलु षोडशोऽंशः
स्वादाढकोद्रोणचतुर्थभागः । प्रत्ययतृथोऽंश इच्छाटकस्य
प्रत्याङ्गुराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः” “नीला० तेन षोडशक-
र्षमितः कुडवः आर्द्रद्रवाणां तु ह्यालिंशत्कर्षमित
इत्याह सुश्रुतः

“पलकुडवादीनामतो मानसु व्याख्यास्यामः । तत्र
द्वादशधाभ्यमाणा मध्यमाः सुवर्णमापकः । ते षोडश
सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्ह-
रणम् । तान्मूर्ध्वतीयाणि कर्षः । ततश्चोहं चत-
र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाडकद्रोणा इत्याभिन-
विद्यन्ते तुहा पलवर्तं तानि विंशतिभिरः शुक्लाभ्यामिदं
मनमार्द्रद्रवाणां द्विगुणमित” ।

“अथ षष्ठे गते कावे ययप्रस्थसुपाज्जवनम् । ययप्रस्थं
त तं सक्तूनकुर्वन् तपस्विनः । कृतजपाश्रिकास्ते तु
कृता चास्मिन् यथाविधि । कुडवं कुडवं सक्तं” (चत्वारः)
व्यभजस्य तपस्विनः” “इत्युक्तः प्रतिगृह्याय सक्तूनं
कुडवं द्विजः” भा० आच० ६०, ।

कुडि पु० कुण्डयते दद्याते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च । देहे
चि० कौ० “कुठिकम्पुर्भलोपश्चेति” उणा० उज्ज्वलदत्तेन
कुठि गतिप्रतिपाते इति व्याख्यातम् कौहदीकृता तु कुडि-
दाहे इति व्याख्यातम् । अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे
पाठद्वयम् ।

कुडिश पुंस्त्री० कुडते कुड-अदने वा० य इट् । (कुडयो)
ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । “कुडिशो मधुरोक्त्यः कपायो
यज्जिदीपनः । सप्तः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा ।
बलकारी कोष्ठव्यकारी च भिषज्जं मतः” राजनि० ।

कुडिहृषी स्त्री० गुडकाह्वयेऽह्वये (कोट उच्छ्रिया) राजनि० ।

कुडमल कुड-बाल्ये वा० कालश्च । १४७८ विकारोन्मुखे कु-
डमे चि० कौ० । २४७९ कर्मभेदे न० कुडमलशब्दे उदाहृत
मनुयचने कुडमलमिति वा पाठः “इत्यतकोमलपाटन
कुडमले” भाषः तारका० इतच् । कुडमलित आतहकु-
कुले ति० ।

कुड न० कुड कार्य्ये ययत् कौतरप्रज्ञा० यक् कुगागमय
इत्युज्ज्वलदत्तः । १४८० भित्तौ (भित) अमरः २४८१ पने भेदि०
१४८२ ह्ये शब्दरत्ना० । “वैद्यं सन्धापमाणां कुडं कुल-
मास्तरणानि वा । “चन्दनरसैरुपलिप्तञ्च” सुश्रु० ।
“वैदूर्यकुण्डेषु शशिदातभ्यः” भाषः । स्वार्थे क ।
भित्तौ शब्दर० ।

कुडच्छेदिन् पु० छिद-णिनि इत० । चौरभेदे येन गृह-
भित्तिं विदार्य चौर्ये क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुडच्छेद्य पु० कुडं च्छेद्यं यस्य । १४८३ कुडस्य
तस्मिन्माणाय तदर्थे च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे इत० । भित्ति-
निर्माणाय स्वाते १४८४ तिका० ।

कुडामत्स्य पुंस्त्री० कुडो मत्स्य इव । गृहगोपिकायां हेम०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः । कुडामत्स्यी तत्रैव
शब्दर० । [कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति

कुण्ड आभावथे, मन्थथे च अट् । पु० उभ० सक० सेट् ।

कुण्ड उपकरणे शब्दे च तदा० पर० सक० सेट् । कणति अको-
चीत् । प्रनिकुण्डति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।

कुण्डक पु० कुण्डते उपक्रियते कुण्ड-कर्मणि च अजर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन् । नास्ते शिष्यौ । “तं त्वेककुषकं
जपयं सौतसातुवाद्यमानमधीक्ष” “तस्य इव एव
कुषके उच्चैरारोहेतस्मिन् कतनिजाभिमानस्याहरह
कात्पोषपावनप्रीत्यनसाधनादुध्यानेन” “अहो वतायं
हरिचकुषकः जपयः” इति च भाग० ५, ८, ७, ८, ९,
“एवकुषकं हरिचवासकम्” श्रीधरः ।

कुषाक्ष उ० स्त्री० कृष्णं शब्दकारकं सारभेदं जरयति अन्तर्भूत-
चतुर्थे कृ बा० उ प्रभो० सन् । प्रनवास्तुके शाकभेदे (वन-
वेणुया) “कुषाक्षो मधुरोच्यो दीपकः पाचनोहितः ।
तस्याकं त्व त्विदोषज्ञं मधुरं वधिकारकम् । दैवत्कपायं
संयाहि प्रित्तोषहरं लघु” राजनि० । स्त्रीत्वमप्यत ।

कुषाक्षर उ० कृष्णं जरयति कृ-बा० खच् । वनवास्तुके राजनि०
कुषाप उ० कृष्ण-कपन् संप्र० । त्वत्प्रभावे स्तनदेहे श्वे सयरः

“वाराणस्यां महाराज । दर्शनेष्टुर्गणेश्वरम् । तस्या द्वारं
समासाय न्यसेषाः कुषपं कथित् । तं दृष्ट्वा वो निवर्त्तन्त
च संवर्त्तन् महीपते ।” । नारदोक्तौ “कुषपं स्थापयामास
नारदस्य वचः सारत् । योगक्षेत्रे विप्रश्च पुरोद्धारम-
घायिशत्” “ततः स कुषपं दृष्ट्वा सङ्घातं संन्यवर्त्तन्” भा०
आश्व० ६ अ० । “शोणितमर्षवेदमं कुषपगन्धजस्यं
रक्तेन” सुश्रु० अष्टा० ई० पा० । २ पूतिगन्धे पु० शतद-
ति त्रि० मेदि० “कुषपं मस्तुलाङ्गमं सुगन्धं कथितं वङ्ग”
आधरिणः “तस्य देवा यावन्मातृभिश्च गन्धस्यापजान्नु स्तं
पशुजदधुः स एव पशुषु कुषपगन्धस्येकात् कुषपग-
न्धापिस्तुकीत” शत० ब्रा० ४, १, २, ८, । (वङ्गशा)
४ अक्षभेदे । “यस्मिन्निः कवचैस्त्रितैः कुषपै रङ्गु
शरयि” भा० भी० १७ अ० । कुषपलक्षणात् हेमा० प०
ख० लक्षणात्सुश्रुवे दर्शितं यथा

“जम्बदग्निं प्रति उयनाः प्रोवाच साधुष्टं कुषपा
नां विधानं यथाष्टं कथयामि श्रेष्ठु विंशत्यङ्गुलीऽष्टा-
दशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुषपोऽ-
ङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेवं पञ्चप्रमाणे विंशतिपलः षोड-
शपलोद्वादशपलश्चेति । नास्त्वोभ्यानामेतत् प्रमाणसङ्ग-
मवादानां तं कुषपक्षिं शतपलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिप-
लोमध्यमः विंशतिपलस्तु निजटः, श्रेष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो
द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्”
कथयति पाठान्तरम् । ५ यवस्तुके निबैतन्वे अङ्गे देहादौ
“आचक्ष्य मत्तः मदस्तु सवर्द्धा मङ्गदिनिन्दा
कुषपास्तवादिषु” भाग० ४, ४, १४, “कुषपं जडं श-

रीरं तदेवास्तेति वदन्ति ये तेषु” श्रीधरः । गौरा०
जीव । इतिट् शारिकायां (शुद्धयाशासिक) स्त्री० मेदि०
कुषाक्ष त्रि० कृष्ण-शब्दे बा० आश्च संप्र० कथनधीरे “वङ्ग-
दाहं पुरज्जगत् शिवनमङ्गलसिन्धु ! संपिनक्तुषाक्षम्”
अ० १, १०, ८, “कुषाक्षं कथनधीरम्” भा० ।

कुषाक्ष उ० कृष्ण-काकम् संप्र० । देशभेदे त्रि० कौ० ।

कुषि उ० कुष-इत् । ? इन्द्रश्चे मेदि० । २ आदानादक्रिया
क्रन्दकरान्ति त्रि० अम० । “दौहृदयिमानमात् कुषं
कुषिं सङ्गं जडं वाननं विजतात्मनश्च वा नारी सुतं
जनयति, सुश्रु०” गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चापमानिते ।
भवेत्कुषः कुषिः प्रकृः मूको मित्रिश्च एव च” सुश्रु०
कुषेर्भाः व्यञ् । कौयव इत्याद्यानाद्विधातकृमे
दोषे “एकादशेन्द्रियवाः” शा० का० व्याख्यायां कौस्तुभां
“बाधित्यं कृष्टताम्रत्वम् अकृताऽजिघ्रता तथा । मूकता
कौयवपङ्कत्वञ्च व्योदावर्त्तमन्दिताः” इन्द्रियभेदेन क्रिया-
विधातभेदो दर्शितः ।

कुषिन्द उ० कृष्ण-भावे किन्दश्च संप्र० । शब्दे उज्ज्वलद०
कुषिपदी स्त्री कृष्णरिव कुषिततयक्तिः पादोऽस्याः कुम्भय-
द्या० जीप् पङ्गावच । क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम् ।

कुषट्क त्रि० कुटि-एत् । स्थूरे शब्दरत्ना० ।

कुषट् त्रि० कुटि-वैकले अच् । क्रियासु मन्दे अकर्णयवे अ-
भरः “पूर्वं तपोवीर्यमङ्गुल कुषटम्” कुमा० “विभाव-
सोस्तुल्यमकुषटमङ्गुलम्” (सुदर्शनम्) भा० आ० १६ अ० ।
२ मूर्खे मेदि० । कर्त्तारं त्रि० कुषटत तत्त्वार्थे । “इत्यस्य
हन्तुः कुलिशं कुषटतादीय लक्ष्यते” कुमा० ।

कुषट्क त्रि० कुटि-एत् । ? सङ्गुचिते क्रियामन्दे । २ मूर्खे
पु० शब्दभा० शतप्रधानदेशभेदे पु० भूक्ति । “मासवा
वज्रवा चैव तथैवापरवज्रवाः । कुषिन्दाः कासकाश्चैव
कुषटकाः करटास्तथा” भा० भी० ९ जनपदकथने ।

कुषट्क न० कुषट्कृते रक्षते जडं वज्रप्राप्तं कुटि-रक्षणे आधा-
रे-अच् चिसोपः । जकाधारे हस्ताकारे ? पातभेदे (कुषट्का)
“भुवं कोष्णेन कुण्डोमी” रघुः “अतुल्यका कुषट्कप्रति
रूपाश्चमयाः” कात्या० श्री० २४, ४, ४, “अतुल्यकाः अह-
नकाः कुषट्कप्रतिरूपा हस्ताकाराः” कर्कः । २ देवादिष्वात-
जसायवे अगस्त्यकुषट्कं वनर्विकुषट्कं वीणकुषट्कम् शक्र-
कुषट्कौ स्त्री गौरा० जीव मेदि० । जोषार्थमन्याधारे ४ स्या-
नभेदे । तज्जन्मादिक् हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा ।
“मयिष्यत्पुराणे “वेदिपादान्तरं तज्जान कुषट्कानि नव पञ्च

वा । वेदास्माद्येव तानि सुखं सुखान्धस्य वा कश्चित् ।
वेदास्माच्च, चतुरस्राच्च । आन्ध्यावरहस्ये “कुण्डानि
चतुरस्राच्च इत्यनासाहतीनि वा । नव पञ्चाश वा चैकं
कर्त्तव्यं लक्षणाभितम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डा-
वके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वेषामदिगन्तरे ।
विधाने पञ्च कुण्डानामीषाने पञ्चमं भवेत्” । आनरत्ना-
वस्थाम् “दिक्षु वेदास्तद्वस्तानि पञ्चमं त्वीयमोचरे” । ना-
रदीयेऽपि “यतोर्षादिस्थिते कुण्डचतुष्कन्तल कर्त्तव्यं ।
वेदास्तद्वस्तानि पञ्चमं त्वीयमोचरे” । नवकुण्डानि
चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डयेद्यनरक्षेत्रे
वपादकरक्षितम् । पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं
सुगर्भकम्” । बह्वृचपरिधिषु “भुक्तौ भुक्तौ तथा पुटौ
जीर्णौ द्वारे विषेयतः । सदा होमे तथा शाली इत्तं
वद्वदिगन्तम्” । कानिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं
कुण्डोक्त्यर्थं “ऐन्दु-सन्धौ चतुष्कोणमग्नौ भागे
भगाति । चन्द्रार्द्धं मारये वास्ये, वैश्वं ते हि त्रिकोणकम् ।
वाहण्यां शालिके इत्तं, पञ्चसुत्राटनेऽनिके । उदीच्यां
पौष्टिके पञ्च रौद्रग्रामटास्तद्वदिगम्” । सर्वेषु चैतेषु
होमानुसारेण इत्यादिमानं क्षेत्रफलसुपकल्पनीयम् ।
तद्वक्तं भविष्यपुराणे “कुट्टमानं यताहं तु यते चारत्त्रि-
मात्रिकम् । सहस्रे त्वय होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुःकरम् । षट्पञ्चात्मकं
कुण्डं कोटिहोमेषु नात्रिकम्” । कुट्टमानमिति, बह्वृच-
दिहस्तमात्रमिच्छार्थः । इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानासङ्घा-
रक्रमोऽभिधीयते । चतुरस्रं तावदाह विचक्षणं “कृत्वा
प्राग् सूत्रमर्द्धाहं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः
कोषैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्” । पूर्वोक्तं नाथुपात्रेण प्राचीं
निक्षिप्य प्राक्पश्चिमायातां रेखाभाषिष्य तावर्द्धभागे
काण्डयित्वा दक्षिणोत्तरदिगोर्धत्तसहयं कुर्यात् सूत्रोपरि
सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु
मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यसहयनिपातित्वात्तैवं कायां । पूर्वो-
क्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य इत्तं रचयेत् तस्या एव
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रा-
न्तरं परिभ्राम्य द्वितीयान् कुर्यात् एवं इत्यहमे कृते द-
क्षिणोत्तरदिगोर्धत्तसहयं निष्पद्यते अथ मत्स्यसहये पूर्वोक्त-
रेखाकाण्डने चैकं सूत्रं निष्पात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां
विचरेत् । एवं दिक्षु बाधितासु विदिक्वाभनार्थं कोषान्

काण्डयेत् । तत्प्राग् प्रकारः—पूर्वनिष्पद्यरेखाप्रान्तच-
तुष्टवस्य प्रत्येकं पार्श्वे द्वे चिकीर्षितपरिमाणावर्द्धमर्द्धे
निधाय तत्सहयौ कोषकाण्डयानि कुर्यात् ततः कोषका-
ण्डनेषु सूत्रचतुष्टवनिपातनात् पूर्वदिक्षु दक्षिणयोनि-
कं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात् । औन्ध्याकारादीनासङ्घा-
रप्रकर्तितकस्तु कानिकयास्तात् “पञ्चमं च इरोन्धस्य
मध्ये वेदांशमानतः । भूमादश्वत्थपलाशं कुण्डनाम्ने व-
रुच्यते” । क्षेत्रस्य पञ्चमभार्गं दुरःप्राक्षां दिशि विन्यस्य
मध्ये कोषसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः ।
भूमात्, सूत्रान्तरपरिभ्रमणेन अश्वत्थपलाशं कुण्डनाम्ने-
यदिशि कुर्यादिति । तत्प्राग् निष्कर्षप्रकारः पूर्वोक्त-
न्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात्
पूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमंशमधिकं गर्भरेखा-
भाषिष्य नैर्धत्तदेशे कोषसूत्रतुरीयांशे काण्डयित्वा
तत्काण्डनोपरि विन्यस्तादेः क्षेत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामध्या-
यस्य प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्ताहं निष्पाद्य पायव्यको-
षोऽम्नेवमेव इत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात्
उत्सहयप्रान्तस्थितिं सूत्रसहयं निपात्य पिप्लवपलाकार-
नाम्ने यदिक्षु दक्षिणयोनि-
कं योनिकुण्डं विदध्यात् ।
“चतुरस्रे पक्षैर्भक्तौ त्वङ्गाद्यन्तौ तदंशौ । मध्यसंप्रांश-
माने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्” । चतुरस्रे क्षेत्रे
यत्तैर्भगवर्धभक्ते आद्यन्तौ त्वङ्गा अवशिष्टसंप्रमंशभा-
गेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात् । अतैव
कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्ति-
मश्चेति भागद्वयं परिच्छज्य अवशिष्टसमभागदिग्भरेखाम-
र्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसंप्रकस्यान्तिमरेखाम-
र्भदेशे सूत्रान्तरं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यं
विज्ञानप्रान्तसङ्घातं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तसहय-
मपि इत्तार्द्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितस्य राशामिषुखयो-
निकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । “त्रिभागद्विजितो म-
त्स्योऽस्मिन्नैवाचरं भवेत्” । स्थानत्रये तृतीयांशसहयं
इत्तं मत्स्यसहयं नैवाचरं नैर्धत्तदिक्सम्बन्धि कुण्डं
कुर्यात् । इत्तार्द्धं खण्डदायः । पूर्वपक्षमचतुरस्रं क्षेत्रं
निष्कांशं तत्तिरस्त्रीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्यग्गवस्थितपूर्व-
रेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयांशमधिकं गर्भरेखाभा-
षिष्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तसहयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयांशभा-
गाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरे-
खाप्रान्तसहयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयांशमधिकं कुर्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्राप्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्यार्धसू-
त्रद्वयं निपात्य नैर्ऋतदिशि पूर्वाभिमुखयोनिं कं त्रिकोणं
कुण्डस्यत्वादयेत् । एवञ्च पिथीयमाने स्थानत्वे ततोया-
यत्नवर्द्धितत्वेन ननुसूत्रयन्त्रि निष्पद्यत इति । “कक्षा-
होर्दशसंख्यासाहस्रं कुण्डमिहोदितम् । कर्मसूत्रार्धस्य
योऽष्टमोऽंशस्य संख्यासाहस्रं न्यासात् इत्तं कुण्डं
स्थादिति । अत्रैव रचनाप्रकारः चतुरस्रे चोले
कोणात् कोणान्तरनामिनः सूत्रसार्धं कोणार्धशब्दवाच्य-
मपचा विभज्य बाकोनष्टमो भागस्तावनं भागं चतु-
र्दिशु बहिर्विन्ध्यसेत् । ततः चोलगर्भदेशे सूत्रादि-
निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव सूत्रस्य प्रान्तं
सर्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्वोक्तसूत्रयोनिं कं दृष्टकुण्डं
कुर्यात् । “षष्ठभागद्वितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्थात् षष्ठसकम्”
चोत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षष्ठभागद्वयं कृत्वा अष्टदिशि-
र्भत्सुषट्पञ्चस्यत्वाद् सूत्रपट्टकपातात् षष्ठसककुण्डनिष्पत्ति-
रिति । अत्रैवं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं चोले
विभज्य यावान् षष्ठभागस्तावता मानेन चोत्रस्य दक्षि-
णोत्तरपार्श्वे समन्ताद्द्वयित्वा तदेव चोत्रमायतचतुरस्रं
सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्यार्धोर्ध्वोर्दक्षि-
णोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत् । ततः चोत्रमध्यात्तुर-
पार्श्वरेखामध्यात् पूर्वोक्तगर्भरेखां परिमितमेकैकं सूत्रं
निपात्य पूर्वोक्तान्द्वयोरन्तराले मत्स्यस्यत्वाद् तेनैव प्रका-
रेण पश्चिमवायव्योरन्तराले मत्स्यं कुर्यात् । अथ भयोऽ-
पि चोत्रमध्याह्निकपार्श्वरेखामध्यात् प्रायुक्तगर्भरेखा-
प्रान्तद्वयात् क्षाब्धचतुष्टयस्यार्धसूत्रचतुष्टयं निपा-
तयेत् । एवं क्षाब्धनामन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्र-
पट्टकयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिं कं त्रिकोणकुण्डं कु-
र्यात् । “चतुरस्राष्टमनेन कर्षिका स्थाद्विभागः । तद्व-
र्द्धिस्त्रैकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् । तृतीये दलमध्यानि
तृतीये दलकोटयः । आनयात् पद्मदलं स्थाह्वापं दर्श-
येद्बुद्धिः” । चतुरस्रस्य षट्पचा विभक्तस्य मध्ये षट्समभा-
गेन कर्षिका स्थात् कर्षिकाया बहिः परिधिस्त्रै द्वितीये
षट्समभागे विन्यासे केसराणि स्रः । केसराहर्द्धिः परिधि-
स्थिते तृतीये षट्समभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्प-
यित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राहर्द्धिर्द्धिः क्षा-
प्याणि दर्शयेत् । अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्बध्यते । विभा-
गः विभागे विभागे सर्वदिग्पागेजित्यर्थः । आनयात्—
सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्वत्र योजनीयम् ।

अथमर्थः—चतुरस्रं चोले प्राग्भाभिर्द्वयपार्श्वभिश्च रेखा-
भिरपचा विभज्य मध्यदेशे क्षाब्धयित्वा चोलाहर्द्धिश्च-
तुर्दिशु समन्तादपरमन्तभागं विन्यसेत् अत्रैवं क्षाब्ध-
नात् परितः प्रतिदिशं पद्मपञ्चाष्टमभागविरेखा भवन्ति ।
ततः पूर्वोक्तक्षाब्धनोपरि विन्यस्तादेकसहस्रविन्यस्त-
प्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामयात् पद्म दृष्टानि सप्तपदा
दृष्टान्तिरिक्तरेखाः परिभाज्येते । ततः प्रथमे दले कर्षि-
का द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलको-
टयः पद्मने दलापानोति कृत्वा षट्दलं पूर्वोक्तसूत्र-
योनिं कं पद्मकुण्डसुत्तरदिशि कुर्यात् । इदानीमेतदेव
कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते “दृष्टकुण्डं समं चान्यद-
ध्वान्यप्रकारतः । दृष्टकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्धा ऽऽमेख-
नं भजेत् । उल्लेधञ्च तथा कृत्वा कर्षिका साहस्रका
भवेत् । अष्टदिशं दलं वेददलमष्टदलमनु वा” यथा प्रती-
त्या दिशि दृष्टकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये
यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्यादिति । अथवेत्यादिना तृतीयः
प्रकार उच्यते एवं दृष्टकुण्डमेव आमेखनं मेखलम-
वधीकृत्य चान्यसुतुर्धा भजेत् । दृष्टकुण्डमध्ये चान्यस्या
पि समभागस्य दृष्टतयस्य करणास्तुतुर्ध्वोलेविभागः
कार्य इत्यर्थः । ततः चोत्रमध्ये साहस्रभागेन विस्तृता
कर्षिका विधेया । उल्लेधञ्च तथा कृत्वा, कर्षिकाया
उच्छ्रयमपि साहस्रभागेन कृत्वेत्यर्थः । अष्टदिशं साहस्रभा-
गद्वयेन केसरव्यतिरिक्ताणि दलान्येव कुर्यात् । एवञ्चतुर्ह-
समष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्यात् । “चोलात् द्वादशमं
भागं चतुर्दिशु तदनरे । विन्यस्तं तत्प्रमाणेन तर्था-
शमपरं नयेत् । तस्य कर्षप्रमाणेन तद्गुणास्त्रि क्षाब्ध-
येत् । तलाष्टसूत्रयोगदष्टास्रं कण्डमुच्यते” । द्वादशधा
विभक्तस्य चोत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावनं भागं
चतुर्दिशु विन्यस्तं, तदनरे, तस्य चोत्रस्य चान्तरे बहिः-
प्रदेशे “चान्तं बहिर्द्वयोर्ध्वं प्राग्भोरिति” प्राग्भादन्तर-
शब्दोऽत्र बहिर्वचनः । तत् प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्ध्यस्तद्वा-
दशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तृतीयं चतुरस्रं
नयेत् प्रणयेत् कुर्यात् इति यावत् । तृतीयमिति,
सार्धकोऽत्र पूरकप्रत्ययः । तस्य कर्षप्रमाणेनेति ।
कोणात् कोणान्तरस्यार्धसूत्रं शिख्यपार्श्वेषु कर्षं
इति प्रसिद्धम् । इह तु चोत्रगर्भदारभ्य चतुष्कोण-
नामिनः पृथगेव चत्वारः कर्षाः इत्यभिप्रायेण कर्षार्ध-
मपि कर्षशब्देनोक्तम् । तेनाथमर्थः । बाह्यस्थितचतुर-

अस्य गर्भदेशावविद्यानां कर्षसावता मानेन तद्गुणात्
तस्य कर्षस्य भुजात् साञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र
सूत्राख्येन कर्षोभयपार्श्ववर्तीनि निजभुजाकारतया
भुजाशब्देनोच्यते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रसम्बन्धि-
न्येकविंशं कोषं कर्षार्धपरिमितस्य सूत्रस्यादि विधाय
तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते साञ्छयेत् ।
एवं प्रतिकोषं सूत्रादि विधाय प्रातिहोस्वानुलोभेन सूत्र
प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते साञ्छयन् प्रतिदिशं साञ्छयन् इत्य-
कारवाहिकचतुष्टयेन साञ्छयेत् सूत्रादकनिपातनादष्टासु-
कुण्डं कुर्यादिति । अयमिह निर्माणप्रकारः—पूर्व-
वस्तुतरीकतस्य चेतस्य बहिर्चतुर्दिशु द्वादशमं भागं
विन्यस्य तत्परिभाषेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ
तदीयकर्षार्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोषणादि विधाय
चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु साञ्छयन्
दिक्चतुष्टयेन साञ्छनादकं कृत्वा तद्वाङ्मनोपरि सूत्रा-
दकनिपातनादेशानदिशं पूर्वाभिसृज्योनिजकमष्टासुकुण्डं
कुर्यात् । इदानीं दिग्भियममन्तरेणैव तत्तत्कर्षोपयोगि-
तया विज्ञानलक्षितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । “सप्तमांश-
बहिर्न्यस्य कृत्वा दत्तमिह भूमात् । चतुर्थभागसूत्रेण
पूर्वक्षेत्रेण सम्मितः । धनुर्ध्वं प्रतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-
सुकुण्डकम् । होमे प्रयस्यते भूतशक्तिनीपहनिपहे” ।
चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिशु क्षेत्रसप्तमांशं वि-
न्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यसादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि
विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रमणात् दत्तं निष्पा-
दयेत् । पूर्वक्षेत्रेणैति, बहिःस्थितदत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रश-
ब्देन आन्तरचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्-
रचतुरस्रस्य यद्वैर्ध्वं ततः स्वकीयचतुर्थभागसूत्रेण कृत्वा
यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय
तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यदत्तस्थानानि विन्यस्य सूत्र-
सम्बन्धौ कोषं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं
प्रान्तद्वयसंस्मृतदत्तात्वात् धनुर्ध्वं प्रतिभिः धनुरारूढमौ-
र्यं दृष्टवानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिसृज्य
पञ्चासुकुण्डं रचयेत् । तच्च पञ्चनिप्रहादिहोमे प्रयो-
ज्यम् । “दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा दत्तमिह भूमात् ।
भङ्गा क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । समा-
नसूत्रं तादृशात् सप्तांशं सूत्रसप्तमात् । अभिचारोपशा-
न्यर्थं होमकुण्डमिति कृतम्” । इहापि चतुरस्रस्य
क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्दिशु बहिर्विन्शस्य पूर्वयत् दत्तं

कुर्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुः-
षष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये तद्विन्शस्यैवमैः परि-
मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि दत्तस्थाने वि-
न्यस्य सप्तांशं कुण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनु-
र्ध्वं शतत्वं सूत्रसम्बन्धौ कोषनिर्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-
रिमाज्जनं चेति पूर्वपदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभि-
चारदोषोपशमनार्थमेव प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्मा
“यावन्मालः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् स्नातस्त्रावि मानं
प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृशं मे-
खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजावः सर्व-
शिद्धिदः” । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्वाङ्मन्यवादं नू-
नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजावः साधनीयः । विस्तारे
दैर्घ्यगुणिते अष्टमिविभक्तौ यद्वेकः परिशिष्यते तदा ध्व-
जाव इति । “स्नातेऽधिके भवेद्दोगो ह्रीने धनुश्चनक्षयः ।
वक्तुकुण्डे तु स्नातो मरुतं भिक्षुमेखले । मेखलार-
हिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भाय्यं विनाशनं प्रोक्तं
कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं
यत् कण्ठवर्जितम्” । स्नातह्रीने भवेद्दोगः इत्यादिना
स्नातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादि-
दानीं स्नातादीगमेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मोह-
चरदोषरमास्ते “चतुर्विंशतमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य
त । चतुर्विंशङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ।
हस्तमात्रं खनेतिर्यगूर्ध्वं मेखलाया सह” । सुष्टिमानं
शताईं त्रिंशदिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण
होमानुसारात् कुण्डमानकम् । इयन्तु स्नातादिमान
अथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतु-
र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्-
परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैरेकं
परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां
तिर्यक्स्नातमानं विधाय मेखलासहितस्य स्नातस्य तेनैव
हस्तेन परिमितमूर्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् “कु-
ण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्यगूर्ध्वमेखलाया सह” जिनाङ्गुलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिगणारसंघेऽपि “पञ्च-
त्रिमेखलोच्छ्रायां स्नात्वा शेषमधः खनेत्” । विश्वकर्माप्यु-
क्तम् “व्यासात् स्नातः करः प्रोक्तो निष्कस्तिथ्यङ्गुलेन
तु” । तिथ्यङ्गुलानि—पञ्चदशाङ्गुलानि स्नातस्य निष्क-
त्वम् । “उद्धता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणस्यान्धेखलात्-
अपक्षे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सृजेत् इत्युभयोश्चतुर्वि-

यत्तद्गुणत्वम् । कण्ठमानसक्तं कान्तोत्तरे “आताड्वाहो-
ऽङ्गुलः कण्ठः शब्दकुण्डलम् विधिः” । आतमेखलयो
रन्तराद्ये अङ्गुलमानेन कण्ठमोक्षपरपथ्यां कुर्वीत् ।
वारवचनमे “आताड्वाहाङ्गुलः कण्ठसदृशश्चेत् मेखला
कृतात् । मेखलावचनसक्तं कामिने” “लोलाकीयेन
तथोक्तः स्यात्तद्देर्भूभागतः” । मेखलाप्रयुतोऽप्यायः
कुण्डाकारा त मेखला । सर्वेभ्यो प्रकर्तव्या मेख-
लैकाल वाचयात्” । मेखला सर्वायेन-हादयायेन कुण्ड-
लोः कण्ठमन्त्राद्यः स्यात् तद्देभागतः कुण्डचतुर्थी-
यतो मेखलायाः प्रयुता विस्तारः । तथा कण्ठभागतः
पञ्चभागेन मेखलोऽप्यायः कार्यः । पिङ्गुलोत्तरेऽपि
“आताडेकाङ्गुलं तज्ज्ञा मेखलानां स्थितिर्भवेत् । मेख-
लैकापथा तिस्रो भूतसंख्यापथा मित्रे” । भूतसंख्याः-पञ्च-
संख्याः । उक्तञ्च प्रथमे “कण्ठाङ्गुलाद्विधिः प्रायः
मेखलैका पञ्चङ्गुला । चतुस्त्रिंशद्गुला यदा तिस्रः
सर्वत्र योभनाः” । यदा एका मेखला तदा वा विस्तारो-
त्तुं यथावत् पञ्चङ्गुला विधेया “एका पञ्चङ्गुलोत्-
सेधविस्तारा मेखला भवेति “पिङ्गुलोक्तेः । यदा त मे-
खलात्रयपञ्चसदा क्रमेण चतुस्त्रिंशद्गुलमाणाः कर्त्त-
व्याः । भोक्कुण्डोत्तरे “मेखलात्रितयं कार्यं कोष्-
रामयमाङ्गुलैः । कोष्ठाः-चत्वारः । रामाः-त्रयः ।
यमो-द्वौ । तत्र चोर्निमा, इङ्गुला । मध्यस्या त्व-
ङ्गुलाः । कुण्डकण्ठसंज्ञिता चतुरङ्गुला इति । सखेवं
प्रथममेखलायाः त्र्यङ्गुलादारभ्य नयाङ्गुल उत्तरेणः स्या-
त् । जलपथसंग्रहेऽपि “प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुच्यता वा
नवाङ्गुलैः । मध्या त्वज्ज्ञा वाहेत् तृतीया त्वयमा-
ङ्गुला । मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाशत्त्रिपञ्च-
स्रैः” प्रथमा कुण्डसंज्ञिता आनरोत्तरेभनवाङ्गुला वाह्ये
त चतुरङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला-चतुरङ्गुला । अन्वयः-
चत्वारः । पञ्ची-द्वौ । योनिजलपथसक्तं स्थायम्भुवे
“मेखलामध्यतो योनिः कुण्डाहो त्रयं यिष्यता । अङ्गु-
लमानोऽथ कण्ठा कार्या इत्यदलाकतिः । प्रागग्निवाय-
कुण्डानां प्रोक्ता योनिरदङ्गुलया । पूर्वछाः षट्ताः-
शेषा यथाशेषं समन्विताः । मेखलाया गभदेशे कुण्डा-
हो दीर्घा कुण्डतृतीयां यिष्यता योनिः कार्या । अलोऽ-
थ गभेन योन्यपसृज्यते । कण्ठमन्त्रेण च योनिमेखला
अङ्गुलमन्त्रः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरिभाषेन
योनेरप्यं मेखलाङ्गुलार्थादित्यर्थः “विस्तारोऽष्टाङ्गुलो

योनेरप्यङ्गुलसंमितमिति” पिङ्गुलोक्तेः । नारदीये
कुण्डलत्रयप्रविकारा योनिरप्यवताङ्गुलम् । कुण्डा-
हो न त दीर्घा स्यात् कुण्डोदी योधिपलवत्” । कुण्डो-
दीति यथा कुण्डे हादयायेन ओष्ठो विहित एव
योनेरपि हादयायेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः । तथा
कुण्डे प्रविष्टोष्ठो यस्या इति । योधिपलम्, अक्षयप-
लम् । लौकोक्यसारे “दीर्घां स्यात् अङ्गुला नाभिस्तत्र यो-
ना विकारेण त । एकाङ्गुलोऽप्युच्यता वा त प्रविष्टाभ्यन्तरे
तथा । कुण्डादवचनानुक्ता आनन्दकवच्यता । अङ्गुल-
मेखलायुक्ता मध्ये त्वाव्यवहितस्य । दक्षस्या पूर्वभागे
त वामस्या पश्चिमोत्तरे । नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्ह-
्यदवस्थिता” । सूर्याङ्गुला-हादयाङ्गुला । त्रयं योनेति-
दैर्घ्यतृतीयां यनू प्रविकारा । एकेनाङ्गुलेनोऽप्युच्यता तथा,
एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा । कुण्डादवचनानुक्तेति-
पूर्वोक्तान्मेव कुण्डस्य तस्याकतेर्भोनेर्भूतदेशस्थितं दक्षद्व-
मेव गजकुण्डाकतिवात् कुण्डमन्त्रेणोक्तम् । तेनात्र कुण्ड-
स्याकाकतिर्षट्द्वयं षट्पिण्डद्वयं वा स्यात्संमितं तदप्या-
दम् । अङ्गुलमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवे-
ष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा षुचि दतभारवया त्रिसं
क्रियते तथा योनिमध्येऽपि त्रिसं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ।
दक्षस्येति, पूर्वोक्ते यथावत् कुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि
सुखा योनिः कार्या नैर्वा त्वादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्
सुखा विधेया । नवम इति, अष्टदिषु कुण्डाष्टकं
विभाव पूर्वे शानदिशोरन्तराद्ये यन्मन्त्रं कुण्डं चतुर्दिषु
वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा रैशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं
तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्येत्यर्थः” ।

तत्र विशेषणलफलादिकं कुण्डोद्घोते उक्तं यथा
“शरदातिलके “अष्टास्त्राशु रश्माश्च कुण्डान्येता
न्यनुक्रमात् । चतुरस्रं योनिरर्धचन्द्रं त्रयस्रं वर्तुलम् ।
षडस्रं पञ्चजाकारमष्टाकान्तां नामतः । आचार्याकुण्ड-
मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रो रिति” सिद्धान्तेश्वरे “पुर-
न्दरेणयोर्मध्ये दक्षं वा चतुरस्रकम् । तदाचार्यं यिनि-
र्दिष्टमिति” अवसुसप्तः पञ्चः । अथ पञ्चकुण्डे त्रयकुण्ड-
निवेशनं यथा “आयेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डौ चैवं
यदा पश्चिमसोमयौ । वेदाः सपादेन करेण यदा पाद-
नरेणाशिसकुण्डसंस्था” आशा-दिक् तत्र कुण्डानि
चतुरस्रद्वयार्धद्वयपञ्चानि रैशदिशि कुण्डं चतुरस्रं दक्षं
वा तैः पञ्चकुण्डौ निवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं

पञ्चासत्सर्वविधेषु इष्टव्यानि । अथैकहस्तादुदयहस्तान्
जायन्तुगुणेषु भुजकोटिमानम् “वेदाद्योषि युगान्मयःयमि-
युगान्मयदाभ्यवक्रोपयोऽष्टाष्टावक्रिसारसार्ककविता नेल-
र्धयोऽसत्सराः । अक्रुत्सो, ऽय यवाः सप्तमभिवयः संपद्-
चट् सारराः सप्ताभ्यं सुनंस्सनी निगदिता वेदाकरो
वाहवः” । एकहस्तो कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यावाम-
विकारौ, द्विहस्तो चतुर्विंशदङ्गुलानि । इतानि पादोन
लिखाचतुष्टयन्यानि अस्यान्तरत्वात् पूर्वान्वेषे इतानि ।
त्रिहस्तो एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्तो अष्टचत्वारिं-
शदङ्गुलानि । पञ्चहस्तो पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाग-
दङ्गुलानि । षड्हस्तो त्रिपदोनैकोनषट्, सप्तहस्तो सार्ध-
त्रिषट्, अष्टहस्तो यवोना षट्सप्ततिरिति षोडशहस्तो प्रत्ययतिः
चतुर्भुजे कुण्डे भुजाउक्ता इति व्याख्या । अलोपपत्तिः
एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलान्मूलस्य भुजकोटिघातः
शेल्फलं तत्र षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ । एतत्पदमेक-
हस्तालोकाङ्गुलानि चतुर्विंशतिः । एवं शेल्फलस्य द्वादिशु-
चस्य मूलं चतुर्विंशदङ्गुलानि भवति । अथयोनिन-
वेशनम् “कुण्डलवती दक्षिणयोनिरैन्द्राः सौम्यापका
स्यादितराणि पञ्च । पञ्चाङ्गुलानीन्द्रदिगपकाणि योनिरं
कोषे न च योनिकुण्डे” ऐन्द्राः प्राच्या कारभ्य कुण्डल-
यो चतुरस्रयोनिरुत्सार्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराप्या
अर्धाङ्गीता उदङ्मुखः । इतराणि पञ्च कुण्डलानि त्र्यक्षि-
त्तषडक्षिपद्वाष्टाकाणि प्रत्ययोनोनि प्रागप्याणि अर्धाङ्गी-
ता प्राङ्मुखः । नवममपि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगपम् ।
योनिः कोषे योनिकुण्डे च न कार्येति व्याख्या । स्वायम्भुवे
“प्रागन्विताम्यङ्गुलानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व-
सुखा स्थिताः श्रेयाः यथाशोभं व्यवस्थिताः” इति । त्रैलो-
क्य सागरे “नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षिणे स्थितेति” अ-
न्यत्र “नार्पयेत् कुण्डकोषेषु योनिं तान्त्वयित्तमः” इति
“योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति” । अथ
सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमोह “द्विगव्यासन्-
र्वचिङ्गं सपाशं मूलं गङ्गा पश्चिमे पूर्वमेऽपि । दन्वाक-
र्चेत् कोणयोः पाशतुर्थ्यं स्यादेवं वा वेदकोषे समानम्” ।
इदव्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्धाशक्तचिङ्गं सपाशं
मूलं पूर्वं पश्चिमस्वयोः शङ्कोर्दन्वा दक्षिणोत्तरमूलमध्ये
यथामध्यचिङ्गं भवति तथा कोणयोः पाशाश्चतुर्थांशे
आकर्चेत् एवमन्यतोऽपि एवमेतत् सप्तचतुरस्रं स्यात् इदमेव

सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिमिति व्याख्या । उक्तं च “चतुरस्रमिदं
प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारचमिति” अत्र “सप्तशती तस्य
चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः” शेल्फलं षट्-
सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु
एकहस्तो यथा शेल्फलं सन्वद्यते तथा कृतितत्त्वमिति ।
अथ योनिकुण्डमाह “शेले जिनांशे तु पुरःशरांशान्
संवर्धं च खीयदर्शय २ युक्तान् । कर्षाङ्गुमानेन नि-
सेन्दुखण्डे प्रत्यक्षुरोऽङ्गुलान् चतुर्भुजाभम्” । चतुरस्रे-
शेले चतुर्विंशतिधा भक्ते इति पञ्चांशान् खीयद्वात्रिंशदं
ययुक्तान् अपि संवर्धं ततश्चतुर्धा विभक्तस्य शेल्फस्य
पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याङ्गात् कर्षंमूलस्य चतुर्धांशेन प्रत्यक्ष-
पश्चिमभागे इन्दुखण्डे उत्सार्धद्वयं विद्वन् । लिख । मतः
पूर्वाङ्गादक्षिणोत्तरसंख्यं उत्सार्धं यावन्नीवमानशुषद्वय-
तो भगाकारं योनिकुण्डस्यादिति व्याख्या । अथ शेल्फ-
लानयनम् अत्र शेल्फलं पूर्वोङ्गादक्षिणोत्तरसूत्राभ्यां याव-
न्नीवमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्रा-
भ्याम् पूर्वपरसूत्रान् यावन्नीवमानसूत्रद्वयादपरं त्रिको-
णम् उभयउत्सार्धं त्रिकोणा एकं उत्सार्धमिति ततोयं,
शेल्फलद्वययोगे पूर्वफलम् तत्र प्रथमस्य शेल्फलं यथा
अत्र लब्धः अक्रुत्सानि १७ यवः १ युका २ । भूः २४ “लब्धेन-
निम्नं कुण्डस्यैक्यखण्डमिति” । अत्र सुखाभावाङ्गुलमन्वेव
लब्धेन शुचितं सञ्जातं प्रथमं शेल्फलम् अक्रुत्सानि २०५
यवाः ७ । अथापरस्य लब्धः १२ भूः सौव अत्रापि तथैव
रीत्या शेल्फलं १४४ । अथ उत्सार्धं दोरेकं उत्सं तत्फलं
यथा तत्र उत्सव्यासः १६, ७, ४, १ “व्यासस्य पूर्वो भगवाम्निनिम्ने
सूत्रस्य फलं पञ्चसहस्रभक्ते” इति व्याख्यानं २८८
० । ० । २ । अथमभनवाग्नि २८२७ निम्नः पञ्चसहस्र
५००० भक्तोजातं शेल्फलं वृत्तस्य १६११ । ४ । ५ । तया-
णां योगे शेल्फलं पूर्वं ५७६ । ० । ४ । ५ । अत्र लिखा
पञ्चकं युकाचतुष्टयव्याधिकम् अस्यान्तरत्वाददोषः । अजा-
यसिद्धिचान्यज्ञोक्ता । “स्यापने सर्वं कुण्डानां ध्वजायः
सर्वसिद्धिदः शर्तंगोयाधिकं हीनं ह्यासद्विही न दूष-
येत् । आयदोर्नयिशुद्धं क्रियते शास्त्रकोविदेरिति” ।
एतत्शेल्फलोत्तरापत्वात् उदीचीप्राचीवद्भुवनकर्षाव्या
एवमन्ययोरपि । पदार्थादये “चतुर्विंशतिधा मध्य
सूत्रं भक्ता पुरोन्वयेत् । पञ्चांशान् वैकस्य लोभिंशंशान्
कोषपादतः । उत्सार्धं को मध्यतिर्थकं सूत्रान् च ततोऽर्ध-
मेत् । पुरो वर्धितसूत्रान्, सूत्रे द्वे साङ्गजाकृतिरिति”

“अथानि कुण्डानि आदिपञ्चविंशतीनामहरणानि । तानि वचनानि तु तदाकारत्वनामकस्यादिकानि न चोक्त-
कपूर्तिकराणि तत्र विचित्रोद्योगा भूदिति स्वस्वमार्गेण
योग्याद्याकारवात् प्रतियोग्येति । योगविनामभित्तयेन
चत्तरककुण्डं तस्युच्चादिना प्रजित्वा तानेव
तस्युच्चां योग्यादिपञ्चके हत्वा तत्पूर्ती तोष्टव्यमिति ।
अकुण्डवत्कुण्डादिनाः ज्ञाना योग्यत्वात्तरीया मण्डित्वा
अद्विभक्तिं कर्तृते कवे उपर्युपरि च योग्यमाने
कथाद्युत्पद्यते अथवचनवादि कुण्डवात्त्वमिति चेन्नम् ।
इत्थार्हकुण्डनाह “अथतांयवुतेषुभागहीन सव-
रिलीमितकर्मठेन मध्यात् । अतइत्तद्वेपयतश्च जीर्वा
विदधातीन्दुदवस्य वापु सिद्धौ” । जीवयतायेन वुतेन
इत्युत्पन्नः पञ्चमांशः कर्मात् चेत्येव, तेन हीना
पाणी सभूमिः चेत्यन्वितेन कर्मठेन सत्त्वोच वा म-
ध्याह्नात् कृतं वदइत्तार्हानिजिगृह्यपरं रेखाङ्गीवाक्यं
इत्थार्हस्य सिद्धौ वापु स्याद्यावा, तथा करोतु विद्वानि-
ति व्याख्या । अत्र चेत्यफलम् चेतस्य पञ्चांशोऽङ्कुलाद्यः
४ । ६ । २ । १ । ५ । तस्य यतांशोऽङ्कुलाद्यः ० । १ । २ ।
० । ४ । अनेनाभितः पञ्चांशः ४ । ६ । ६ । २ । १ ।
अनेनोना चेत्यभूमिः १८ । १ । १ । ५ । ७ । एतद्व्यावा-
हिकेषुच व्यावः २८ । २ । १ । ६ । अत्रापि व्यावस्य वर्गः
१४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । भगवान्निमित्ते २८२७ ।
पञ्चवत्पञ्चमे इत्यादि रीत्या चेत्यफलम् ११५२ ।
२ । २ । ६ । २ । एतद्वत्तस्य फलम् अस्याहं इत्ता-
हं चेत्यफलम् ५७६ । १ । २ । १ । अत्रापि ध्वजाव-
विद्धिः । अथ त्र्यक्षिपत्तकण्डनाह “वङ्गप्रथं पुरतो-
निधाय च पुनः चोषत्रोत्तर्ध्यांश्चक्षिजेन त्रिषु कूल-
दानतइदं स्यात्त्र्यक्षि कटोष्कितम् । विद्यायैः सज्जि-
नययेन वदितैः चेत्ये जिनाये कते व्यावर्धेन मिते-
न मण्डकनिर्दं स्याद्वत्तसंशं शुभम्” अत्र पूर्वाङ्गीतं कुण्डं
व्याख्यायते चेतस्य तृतीयांशव्यवर्ततोनिधाय ततउभ-
यचोषत्रोत्तर्ध्यांश्च निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रि-
चक्षिजेन स्यात्तद्वानात् चत्तरचितं त्र्यक्षि जायते इति
तृतीयांशोऽङ्कुलानि मध्यमूले योजितानि जातोक्तव्यः
पश्चिमभुज उभयवत्तर्ध्यांश्च पञ्चकुलानि योजितानि
जातानि भूः २६ अत्र स्यात्तद्वानात् भूमेरर्हं कतम्
१८ २२ चेत्येवमेव निजज्ञातं अत्र चेत्यफलम् ५७६
वचनके चेत्यफलम् विद्वतीति कटोष्कितमित्युक्तम्

[illegible]

सङ्गताधिभं अस्मान्तरत्वाद्दोषः । अथ वा व्याख्येयकथा
नूनः कार्यः । अजायसिद्धिश्च । अथ वा क्षिमेतावता
प्रकाशेन सवृत्तिकोऽथ कृष्णं चेतं द्वादश्यायः तत्त्वोत्पत्तं
स्यात् द्वादशपुष्टितं पूर्व्वं चोदप्रकम् । अथेदङ्गुलं सवृत्ति
विद्यावत्तान्तरचित्तमिति गोपेक्षणीयं यतः प्रदक्षोषता
समभुजताफलं च सम्बन्धते एव “मानाधिक्ये भवेद्गोचरान्
हीने द्रिष्टता” इत्यादिदोषापरस्परपि नास्ति । अथ वक्तव्यं
प्राचीनकृतकृष्णविरुद्धार्थं दृश्यते च प्राचीनकृतकृ-
ष्णेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कृष्णं रावणायवेतिभि
र्विषमभुजं षडङ्गाकारं कृतं रावणभङ्गादिभिः समभुज-
मेव कारितं मच्छायाचायाश्चोऽप्यव्ययैवेषु तस्मादप्य
दुक्ते नेतरमयोत्रे समभुजे चेतफलसंवाद्भि नष्ट-कोषे
विद्विज्जिर्नादरे भाष्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतावेवाप्य-
कृष्णस्तेवान्तावापि समभुजमाह “अथ वा जिनभ-
क्तकृष्णमानासिद्धिभागेः साधुभूपभागहीनैः । मितकर्क-
टकोद्भवे त इते विषुदिक्तः समपङ्भुजेः वज्रकम्” अथ-
वा चतुर्वैयतिभक्ते कृष्णमाने इति स्वीयपञ्चाधि-
क्यतभागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्भिनोयः कर्कटस्तदुद्भवे
इते उत्तरद्वितः वक्रायात् समैः वज्रभुजैर्दसैः परस्पर-
सम्भैः वज्रकं वृत्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ चेत
कथानयनं तत्र वसत्र्यासे द्विचभागे वज्रके स्युर्भुजाः स्फुटा
इति भुजमानम् १४ । ७ । २ । २ चेतमध्यो दक्षिणोत्तरां
रेखान्द्वया ऊर्ध्वं भुजसंपाततः पूर्वापरं रेखाद्वयम् अ-
धोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रकर्म परस्पर-
सम्भं भवति पूर्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह-
सम्पातचतुर्धारे एव भवति सैवावाधा तन्मानं ७।१।५
भुजः १४।७।२ “सावाधाभुजस्तत्तोरन्तरमूलं प्रकाशते सन्धः”
इति वाधितोक्तम् १२।७।१। अथनेव मध्यसन्धः “सन्धेन
निम्नं कु २२।६।४ सन्धे १४।७।५।२क्य ४४।५।६ सवृत्तम्”
१२।१।७ इति जातं चेतफलं २८८।१।१।६ एवमपरस्या
पि सवृत्तम् । उभयदोगे अजायसिद्धिश्चेति । अथ पद्म-
कृष्णमाह “अष्टांशान् युतच वृत्तयरेके तत्ता-
दिदे कर्षिकावुक्ते वेदय केयराणि चरने साष्टति-
भागोमते । मक्ते वेदय केयराणि च हृते क्षुः कर्क-
टोऽष्टौ वृदाः सर्वास्तान् चन कर्षिकां तज निजावा-
नीचार्कं स्यात् कजम्” । चेतसाष्टमांशद्वयवृद्धा च
वृत्तपञ्चके कृते इति तत्र वज्रकमध्यो प्रथमं तत्कर्षिका,
द्वितीये वेदय केयराणि, त्रितीयं केयरस्यवसिर्ध्वः ।

अनिने पञ्चमे हस्ते कक्षा शङ्खकन्याकनक्षत्रादभ्यङ्गं यदं
 योजितस्य षोडशसु स्थानेषु द्विसु विद्वसु तदनराद्ये च
 समतया भाजिते तन्निम्नहस्ते पञ्चविंशतानरे द्विषि विद्विषि
 च कर्कटके हस्ते सति परावर्त्तनेनाहो पञ्चविंश आयन्ते
 सर्वांस्तान् केशरादीन् केशरहस्ततृतीयचतुर्थहस्तानि प-
 त्नाविष्य च ये विद्वन् । खन कर्षिकां त्वज्ज ना खन । कीट-
 शैनिजः खकीयशायामो विस्मारस्तसुखमौञ्चः यस्याक्षां,
 कक्षं पञ्चकण्डम् बहिर्हस्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या ।
 अथ चोत्पत्तिसानयनम् अलोपानिषत्स्य चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य
 पूर्ववत् चोत्पत्तं ४५।२।१।१ अनिमहस्तस्यास्य २८।१।४। चोत्प-
 फक्तं ६८८।४।५।० अनयोरनराद्वंम् १२२।४।६।० इदं
 पूर्वं चोत्पत्तये योजितं वा अनिमहस्तचोत्पत्तफक्तम् । प्रवर्त्तितं-
 सञ्ज्ञातं पूर्वं फक्तं ५७६।०।१ दूकोनं फक्तमायावत्-
 तोऽदेयः । अनिमहस्ते विद्यामालवर्द्धनेन ध्वजायः सवि-
 शेति । अलानिमहस्ते पत्नानराद्वंभूषणहोर्द्धं भूयागश्च
 बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टासृक्कण्ड-
 माह “खले जिनाये गजचन्द्रभागैः स्यादावि-२८
 भागेन युतैस्तु हस्ते । विदिग्दशोरनरतोऽष्टस्रत्स्रुतीय
 छत्तैरिदमटकोषम्” । चोत्पत्तं चतुर्विंशतभागे कृते सप्त-
 टादशभागैः स्त्रीथाटाविंशेन युतैः कर्कटकेन हस्ते कृते
 सति विदिग्दशोर्द्धे कृताष्टाविंशेभ्यः सप्तभुजेभ्यस्तृती-
 यार्धमिच्छितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैर-
 टकोषं हस्तमार्जनाकष्टस्याष्टदोः खण्डमार्जनाच्च भवती-
 ति व्याख्या । अथ “चोत्पत्तिसानयनं व्याख्यार्हं १८५।१।० ।
 व्यासः १७।२।२। अथ “द्विहिनन्देनुसागरैर्द्धस्तव्याधि सभा-
 हस्ते । खलस्यार्जनाकष्टं भक्तं सभ्यन्ते प्रसन्नो भुक्ताः” इति
 १४।२ एतद्दृष्ट्वा जमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः स्या-
 यते खले भुजकोटिवातः चोत्पत्तफक्तम् । भुजकोटिज्ञानं तु
 दृष्ट्वा जटत्यर्थं मध्येऽनरम् १४।२।२ याव्योत्तररेखोभय-
 प्रान्तवर्त्तरेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा
 दक्षिणोत्तरपूर्वोत्तररेखा खण्डमोनादूर्ध्वरेखातिर्वयेखे
 भुजकोटिरूपे तदप्याक्षीयमाणो महाभुजएव कर्षः
 १४।२।२।५।० अस्य वर्गाद्वंभूषं तिर्वनृक्षपभुजकोटिमानं
 लघुः १०।१।६।२। यतोऽस्य भुजकोटिपर्यन्तः कर्षवर्गो
 भवति इदं कोटिमानं द्विषं सत् पूर्वं भुजे योजितं जाता
 कोटिः दक्षिणोत्तररेखाकृपा २४।२।५।४। एतद्दृष्ट्वा ज-
 पातफले ४८२ ११।१।२। अथ कोषचोत्पत्तयोः फक्तं लघुभु-
 ज-वर्गेषु तस्यमेतत् १०१।७।६। पूर्वं कक्षादका ४८२।

१११११। शोधितं सञ्जातं फलम् १८०१११२। अस्मिन्
पूर्वापरकोषानां चतुर्णां फलं योजितं सत्पूर्वम् फलं
स्यात् । तत्र पूर्वकोषयोः फलं यथा उहङ्गुलोभुजः
१४१२२। पूर्वापरदेखाखण्डं कोटिः १०१०६१२। अनयोषीतः
१४४११५६२ अस्यान्वेष्यते फलमेतत् ५०७७ शोधितं
सञ्जातं पूर्वकोषयोः फलम् २१११६। एतदेवापरकोषयोः,
अतोद्दिष्टमेतत् १८६११४। पूर्वक्षेत्रफलं ५१११२१२।
योजितं सञ्जातं क्षेत्रफलं ५०६५१०१। अस्यान्तरत्वा-
द्भावः अजायसिद्धिश्च । इदं सर्वथा नेत्ररमणीयमि-
त्यङ्गीकर्त्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेण समाप्तमुजाष्टक
कुण्डलाय “माध्वे गुप्ते वेदशर्माभिभक्ते शर्मानिजा-
द्वयभिरनेन युक्तैः । उच्यते दिग्विदिशोऽन्तराले गजेर्भुजैः
स्याद्वष्टककोषम्” । माध्वे गुप्ते-सूत्रे चतुर्विंशतिभक्ते
अष्टप्रचत्वारिंशद्वष्टकैश्चतुर्दशभिर्व्याघ्राङ्गेन मण्डले कृते
तत्र दिग्विदिशोर्मध्ये कृताष्टकैः परस्परसंलग्नैरष्ट-
कोषम् प्रकारान्तरेण प्राचीनकृतिरसिकाभिमतं कुण्डं
इतमार्जनाङ्गवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम्
“चन्द्रानुगन्धाकृतिभि २२८६१ व्याघ्राङ्गे षट् समाकृते ।
अष्टाष्टाङ्गानुसंभक्ते १०००० लब्धान् क्रमयोभुजाः”
इति भुजमानं १०७४१४४। “ततः स्याद्व्याघ्रशोभान्तर-
मातमूलं व्याख्यतद्वृत्ते दक्षितः शरः स्यादिति” । जातः
शरः १०७४२६६। अथ वायव्यभुजस्योभयान्तात् ससुखापर
भुजप्रान्तद्वयं यावत् सप्तद्वयं कुर्यात् । एतद्भूते तिस्रग्दीर्घ-
चतुरस्रं पादयोर्विषमभुजचतुरस्रद्वयस्य स्यात् तत्र व्याघ्रा-
दस्यात् २८४६६। सकाशाद्द्विगुणं शरं विहाय गोघोदीर्घच-
तुरस्रस्य भुजः । अथ वा व्याघ्रास्रवर्गात्तरमूलं भुजः किं
शरकरणप्रयासिन २६११०। अष्टास्रिभुजएव कोटिः आयते
भुजकोटिचातः क्षेत्रफलम् २८८४४४। अथ विषमभुजचतु-
र्भुजश्च त्रफलम् जीवाङ्गं शरीरव्याघ्राङ्गे विषमचतुर्भुजे लब्धः
७५५५१०। अत्रैव लब्धं दीर्घचतुरस्रभुज एव भूः लब्धेन
निर्गन्तु २६११०७७ १०७४११। काश्चण्डिका १८५५२१।
क्षेत्रफलम् १४४१२१६१४। एवमपरस्यापि त्रयाणां
योगः ५०६५१०१४। अजायसिद्धिश्च । अथवाष्टकभुजां
फलमासीत् इतमफलात् संशोध्यपि क्षेत्रफलं स्यादिति
अस्मिन्समाप्तभुजे राघवमहादिभिर्भक्ते शारदातिलका
दिवाक्यैः सह महाभिरुपेक्षकादकडुक्तमष्टाक्षि नेत्र
रम्यं क्षेत्रफलसंवादिसमभुजमेवादरचोवर्णितम्” । अथ-
स्यातस्यैव कण्डलस्यैव साह । “स्यात् क्षेत्रफलं प्राक-

रन्त्ये त्वं मेखलया विना । कण्ठोजिनाग्रभाजः स्फादकीः ।
य इति चापरे” । कुण्डलचननं चेतनचनं कुण्डल या
वाग्विकार आवायस्य तावत्त्वचनमादा मेखलया
सङ्घितं कुण्डले चार्थस्त्वोन्मादिकण्डेव विस्ताराद्यामयो
नानात्वाभूतरक्षसैवावाययिसारो प्याद्यौ । अन्त्ये त्वं
मेखलां वर्जयित्वा भूमायेव तावत्त्वचनं कार्यमित्याहुः ।
कण्ठोऽपि चेतनचनं यन्मन्त्रमानः स्फाताहङ्किः कार्यः
वचनदेकाङ्कुलितः । अन्त्ये चेतद्वाद्यं यपरिभिन इति
प्राञ्जरिति व्याख्या । विद्वान्मथेन्द्रे “स्फातं कुण्डप्रमाणं
स्फादृष्टं मेखलया सङ्घ” प्रतपाधारसंपदे “पञ्चलिमेखलो-
न्मादं स्फाताऽयेवमयः खनेत्” मोहमूषोचरे “इकमालं
खनेतिर्वगूत्” मेखलया सङ्घेति” । अथ पश्चान्तरे शारदाति-
जने “वायान् कुण्डलस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति” ।
प्रयोगवारे “चतुरस्रसूत्रकोष्ठे स्फालैः कला यथा पुरा ।
इकमालेष तन्मध्ये तावत्स्निग्धायतं खनेत्” । गणेशवि-
मर्शिन्याम् “चतुर्विंशङ्कुलाद्यानं तावत्स्फातसमन्वित
मिति” पञ्चदशे वयन्तु “स्फातद्वैधे त्वं विषयः कल्पनीयः
पृथक् पृथगिति” वचनात् होमास्तवकुलवयोरन्त्यतर
पञ्चावाभयथोवाविति युक्तवृत्तपश्यामः । “सौचित्यादयं
परिमाणमिति” कात्यायनोक्तिः । होमालरे “स्फाताहङ्को-
ऽङ्कुलः कण्डः सर्वकुण्डलेष्वयं त्रिभिः । चतुर्विंशतमोभागः
कुण्डलानामङ्कुलं चतुर्विंशतमिति” । एतत्पारिभाषिकमङ्कुलं
सर्वत्र बोद्धव्यम् । सीसमन्त्रौ “वङ्किरेकाङ्कुलः कण्ठो-
द्व्यङ्कुलः कचिदागलः” इति तेषां यः पञ्चयव अवाञ्
वङ्कसंभत्वात् । अथ मेखलानामवभतादिपञ्चमाङ् “अ-
धमा मेखलैका स्फान्ध्वयं मेखलाद्वयम् । अवाकिकोऽ
थवा द्विपञ्चमवभतादिकम्” । एकमेखलापञ्चोऽधमो
द्विमेखलो मध्यः त्रिमेखलः अष्टः । अथ पश्चान्तरे द्विमेख-
लोऽधमः त्रिमेखलोमध्यः पञ्चमेखलः अवाञ् एकमेख-
लोऽधमाधम इति व्याख्या । क्रियावारे “नाभिवोनिस्-
मायुक्तं कुण्डं अष्टं त्रिमेखलम् । कुण्डं द्विमेखलं
मध्यस्थीयं स्फादेकमेखलमिति” वङ्कचरसंपदे “उत्थास्तु पद्-
ताः प्रोक्तान्ध्वयमाकिता एव च । इ स्फातामधमे पञ्च-
एका वा त्वधमाधमेति” सोमयजुना त्वं विशेष उक्तः
“त्रिमेखलं द्विमे कुण्डं चतुर्विंश द्विमेखलम् । मेखलैका
तु वैश्वस्येति” अथ स्फातं समेखलं चेतनचनमिति क-
टवन्दमेखलासङ्घस्यवाङ् “स्फटया विहितकुण्डलपरांशैः स-
ङ्घमेदभक्तपयर्जयसांशैः । मेखलाविरचयेद्वि तिस्रः पञ्च-

वर्तमानविक्रमिनिविष्टाः “वदन्ता भक्तस्य चेतसः सः
मृगं बालोभानसादयैः पशुभिर्मानुषैः चेतुः उपरि-
मिनिस्ताडयैः नौनेसि सोमेखला रचयेत् कीदृशीः पद-
द्वयादशायाः पदस्त्रिद्वयकुलमितासंस्तुत्यसितारौ-
त्रं वाद्याना इति व्याख्या । विद्वज्जना “व्यास-
नातः सरः प्रोक्तो निष्कलिप्तकुलेन ह । अस्मात् परं
मेखला ह उज्जता वा नवाङ्गुलीरिति” । क्रियाकारे
“प्रधानमेखलात्तुषेधज्जगत्तम नवाङ्गुलम् । तद्वाक्यमेखलात्-
तुषेधज्जुद्धितयंक्रमात् । पदस्त्रिद्वयकुलमितासोमेख-
लामित्यवयवम्” । “नौनेसि हृदयेऽपि” मेखलाः मृगं मे दे-
वि ! हस्तादिषु विशेषतः । प्रधानाङ्गीयस्यभानैर्मिताः
कुलौचिताः शुभाः” इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलावयव-
नाभिवचनं बाह् “रचयैवाङ्गुलविकृततां तिस्रोऽवयवैका
वृत्तमानस्तथा । पञ्चावयव पदपरवेदराजद्वयैकताः सुनै-
वभानपिष्टाः । आद्यापरास्तत्करभानङ्गीना जिनायकस्तथा-
हृदिरेव वयोः । कुण्डानुवारा अपि मेखलाः सु रक्तौ-
भागौच्यतस्तु नाभिः । कुण्डाकारोनाभिरभोजसालो-
वाजोऽयं नेनाङ्गुलिर्दशाये । येनमेखले वङ्गवृत्तः सने
ते सुवै कर्ष्यैः केयराः पल्लवाणि” अथवा चेतवर्ष-
आदुपताः पदंमेखले विकृततासिद्धौ मेखला भवन्ति
अथैवमेखलापञ्चमाह एवैवमेखला चेतवर्षाद्योशा
तत्तृतीयाविकृतता च स्यात् । पञ्चमेखलापञ्चमाह ।
अथ पञ्च मेखलाः कायाः पदपञ्चपदस्त्रिद्वयकुलैः
चारिभाषिकैर्विकृताः । अथपञ्चमेखलानुवृत्ता बाह्
तन्नादिमा नवभानः पितृःकौत्रं वस्याः वा पा-
रिभाषिकनवाङ्गुलीया स्यात् अपरा मेखलास्तथा व्या-
द्याया सः शरायः पञ्चायकोनङ्गीना भवन्ति यथा एक-
इधे कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलीया अस्याः पञ्च-
मायः । । ६ । २ । । १५ एव एकद्विचित्रगुणः
प्रथममेखलाभाने नूनः जतः सन् तद्व्यवस्थानां मेखला-
नामौत्रं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलायाम् ७ । । १ । ४
६ । २ एवमपराधावपि दृष्टव्यम् । ताः मेखलाः चर्माःचोले
पदविंशतिभागमितात् कण्ठाहृदिरेव भवन्ति कीदृशः
कुण्डानुवाराः योन्वादिपुण्ड्रे योन्वाद्याकाराएव स्युः
अपिरेवाथे । अथ नाभिवचनबाह् नाभिर्दशावयवोऽत्र
पदंशेन विकृतः कुण्डानुकारः याग्यद्वयराद्याकारं
कुण्डं तादृशोनाभिः । अथवा नाभिरभोजसालः कण्ठाकारः
कार्यः अथ नाभिरवधौ पञ्चकुण्डे भूयवति तत् नाभि-

रूपायाः कर्षिकायाः सनत्वात् । अथ पञ्चाकारकार-
नामेवमेखले दशाये दशापमिमितं बाङ्गुलीये पद-
रङ्गुलविसारादयमे नाभौ रचयैवाङ्गुलिर्दशावयवानः
कार्यः येनमेखले चेतुः तस्मिन् वृत्तमेव सनमानेन
कार्यम् । तत्र मध्यचित्रात् प्रथमं दशं कर्षिका द्वि-
तीयं दशमेखलेखानं तृतीयं पल्लाचि तद्वहिरवयव-
द्वयादशायेन दशायाधि रचयेदिति व्याख्या । नाभिप्राप्तम्
“प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविकृतिः । पदभिर्द्वय-
सैस्तथाचोद्धतिश्च सनन्तः । ततश्चोपरिव्रतः स्याद्व-
रकुलसुसतः । अद्याभिरकुलैः सनन्तविकीर्णसोक्तक
या” । पितृवाक्ये “एका पञ्चकुलोत्तुषेधविसारा मेख-
ला मतेति” लक्ष्यवर्षंये ह विशेष उक्तः । “पद-
रङ्गुलविसारोत्तुषेधा भैवे मेखलेति” तन्मात्रे “पद-
येनादशायेन मेखलाद्वितयं विदुरितिः अथ पञ्चो-
वङ्गुलमतत्वाद्भवेति एव । विद्वानयेष्टरे “वङ्-
वाचाध्ववङ्गमेतमिताः स्युः पञ्च मेखलाः” इति लक्ष्य
वर्षंये “पञ्च वा मेखलाः कायाः पदपञ्चाध्वविसारवैः ।
प्रथमा कुण्डवङ्गितोत्तुषेधनवाङ्गुलीरिति” विकृता-
मते “वातादेकाङ्गुलव्यवस्था मेखलानां स्थितिर्भवेदिति”
शारदायाम् “कुण्डानां यादयं रूपं मेखलानाञ्च ता-
दृशम्” इति ब्रह्मैव “कुण्डानां कल्पवेदनानभिभक्त्यु-
लक्षितम् । तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानसस्य निगद्यते”
सुप्ररत्निरत्निरत्ना नामेष्टुषेधता मता । नेत्रवेदाङ्गुलीये-
ति” पञ्च नाभि विवर्णयेदिति प्रागेव उचितम् । अथ्युवा-
कारकरणं तन्मैव “पञ्चकुण्डे च चेतवर्षं द्वादशायं वङ्गु-
लधोः । तन्मध्ये विभजेदु दशं सैः सभिः सनमानतः । आद्यं
स्यात् कर्षिकास्थानं केयराणां द्वितीयकम् । तृतीयकम्
पल्लाचां चक्रायेन दशापमिमिति” अथ योनिवचनबाह्
“योनिव्यावर्णद्वीयां विततशुचववादायताध्विभाना-
स्तुङ्गातायत् सनन्तात् परिरिष्टपरिणतावदप्येष
रम्यम् । निम्नं कुण्डं विद्यन्ती वचवदवयवोनामिताये
विधाया, भूवात् चन्द्रनालात्परिवृत्तिरात्म
पल्लाजतिः स्यात्” योनिव्यावर्णद्वीयां दीर्घां विसाराद्वितीयं
येन विलोच्यं पदविंशतिमेखला पदविंशतिमेव परिरि-
र्ष्येत्वा वस्याः वा तावदेवाप्येष पदविंशति-
न निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विद्यन्ती वचवदव-
यवेन हस्ताङ्गुलीयेन युता अथो विधाया अथोदपरि-
त्यक्तोचनपतीभूतात्सकृत्सकृत्वायात् मध्ये चन्द्राव-
यव

येत्याः सा पद्मनाभाकारत्वाद्वालोक्तिः । अनर्भध्ये
अवटोर्गर्भः क्षुचि दृढधारश्चायं यद्वसेन हचिरा सुन्दरा
सा अक्षुत्पपदाकृतिः स्यादिति व्याख्या । वायवीये
“मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां
मध्यतः किञ्चिन्निष्क्रामुन्मीलितानां घनैरिति” येनि-
मिति शेषः । त्रैलोक्यसारे “दीर्घां सूर्याङ्गुला योनिस्तु”
योना विसरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टा-
ऽध्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्धसंयुक्ता सात्त्विकदलवन्मता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाञ्छदृष्टिसंयति” पञ्च-
रात्रे “अर्धोङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्”
तावद्दीर्घां एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गु-
मेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः कुतश्चिदुक्तः अङ्गुलं
परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोक्तुसं-
तपश्चः अतोऽसदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपञ्चोक्तुसं-
तः कायः । शारदायाम् “मूलादारभ्य नाभं स्यादोन्या
मध्ये वरन्मूलमिति” द्वादशाङ्गुलमेखलापञ्चे येनिलक्ष्य
माह “यथाकाङ्गुलपञ्चे तु मेखलानान्दशाङ्गुलैः ।
विल्लृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्गोनिरियते” मेखलानां
दशाङ्गुलैर्विल्लृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति
व्याख्या । प्रयोगसारे “स्थितां प्रतीच्यामायामे
ख्यम् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट्
चतुर्धाङ्गुलाः क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलैश्चैषां योनिं
कुण्डस्य कारयेत्” । केचित् योनिचतुस्र दीर्घचतुरस्ररूप
स्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं सं-
शोध्य योनिः कुण्डवद्द्योनिं साधयेदित्याहुः । अधिकं
कुण्डाकारौ दृश्यम् ।

“रसं पिबेत् कुमारोऽयं तत्प्रसादात् महाबलः । बलं नाग-
सङ्घस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति वा-
जोऽयं तावदसौ प्रदीयताम्” । “एकोच्छ्वासाच्च कुण्डे
पिबति स महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्
प्राण्डुनन्दनः” भा० आ० १२८३० । “साधुभिर्गर्हितं
कर्म्म चण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्त-
मपां कुण्डे निषिञ्चति” भा० आ० १०१४० । कुण्डाते
कुलमनेन कुडि-दाहे करणे षड् । अन्ते भर्तारि
५ जारजाते क्लिषां टाप् । “परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ
कुण्डगोलकौ । पटौ जीवति कुण्डः स्यात् नृते
भर्तारि गोलकः । नौ तु जातौ परस्मै प्राणिनौ
ब्रह्म चे ह च । दत्तानि ज्वलकव्यानि नागवेते प्रदा-

यिनाम्” मनुः । “ब्राह्मणा एव संपूज्या पुण्य
स्वर्गमभीप्सता । ब्राह्मणे तु यत्नेन भोक्तव्याश्चतु-
ष्टयता । दुर्बन्धाः कुलखी कुटो मायावी कुण्डगोलकौ ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठस्य देहिनाः” भा० व०
१८८३० । “द्विजात् द्विजातिभार्यायां सवर्णायास्तृताक्ष-
कुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह “प्रयोगपारिजाते
ब्राह्मे “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स
इति श्रुतिः । तस्माच्च पण्डितधिरनुजवागमयङ्कुपु ।
अङ्गुलद्वयद्वारोर्गर्भं युक्ताङ्गुलिकलाङ्गिपु । मसोन्मसं पु
मूलेषु शयनस्थे निरिन्द्रिजे । ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतेषु सं-
स्काराः स्युर्बर्धोचितम् । मसोन्मसौ न संस्कारोपयति
केचित् प्रचक्षते । कर्म्मसन्निधकाराच्च पातित्वं नास्ति
चैतव्योः । तदप्यस्य संस्कारार्थमपरे प्राक्तरन्यथा । संस्कार-
मन्त्रहोमादीन् करोतप्राचार्य एव तु । उपनेयाश्च विधि-
वदार्यस्य समीपतः । आनीयाग्निमसीपं वा सावित्रीं
सूय्य वाचयेत् । कनप्रासीकरणादनन्तरं सर्वं विप्रैश्च
कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातो संस्कारार्थं कुण्डगोलकौ”
अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि ब्राह्मेऽस्मदाननिषेध इति
विशेषः । अत्रेदं बोध्यम् । “अगृह्योपकृतायां तु
पिण्डदा वोदुरेव ते” स्मृत्युक्तेः शुल्कदानं विना उप-
गतपरस्त्रियां अतस्य वोदुरेव एतत्वं शुल्कदाने तु उ-
पादयितुरेवेति । अतएव “यस्मै माता प्रलुलोभ रेतः”
इत्यादि श्रुत्या सेतिष्यएव पिण्डदत्तं भङ्गोक्तम् । अस्य
प्रत्येन सङ्घ समासे आद्युदात्तता । तेन निर्दिष्टाद्यर्थे
चतुरर्थ्या अज्ञा० र । कुण्डर तस्मिन्सादौ लि०
कुडि-दाहे भावे च । दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० हतराष्ट्रपुलभेदे । “कुण्डकश्चिल्लेनच सुयज्ञाः कन-
कध्वजः” भा० आ० १८६५०, कुण्ड+कार्थे क । २ कुण्डार्थे
कुण्डकौट पु० कुण्डे योनिः कुण्डे कौटद्वय विचारगुणत्वात् ।
१ पतितब्राह्मणपुले २ जारजातब्राह्मणपुले ३ दासीकासुके
४ चार्वाकवचनाभिधौ पुरे च चेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं असमत्वं ।
१ काञ्चिके हेमच० । संहन्वः । २ कुण्डगोलकयोः समा हारे च ।
कुण्डङ्ग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम-वा० ख डिञ् ।
निकुञ्जिकाद्वये हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डा-
कारत्वात्सात्वत्स्य [च गताधिका” भा० आ० ६७४० ।
कुण्डज पु० हतराष्ट्रपुलभेदे “कुण्डजश्चिल्लेनच दुःशला
कुण्डजठर पु० कुण्डद्वय जठरमस्य । १ कुण्डाकारोदरे च-

मिभेदे पु० “आलेखः कुर्यजठरोद्भिः काचचटकाया”
भा०भा० ५१२०,

कुर्यधार लि० कुर्यं कुर्याकारं धारयति धारि-स्य उ
प० स० । नामभेदे, “मन्त्रिणान् कुर्यधाराच कर्कोटक-
धनङ्गयौ” भा० स० ६२०

कुर्यपायिन् पु० भूम्नि कुर्येन कुर्याकारचमयेन पिबन्ति
शोभन् पा-यिनि । कुर्येन शोषपायिषु सयमभान
शेषार्थकवाध्यसम्भेदकारिण

कुर्यपायिनामयन न० इत०असुक् स० । सलभेदे तदिति-
कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्री०१२।१२-सूत्रादौ उक्तं यथा
“कुर्यपायिनामयनम्” स० । “एतन्नामकमिदं सलभमि-
ज्जतं नेदितव्यम्” इ० । “मासन्दीक्षिता भवन्ति” स० । “अयं
काचमन्त्र एकाक्षविंशतिरास्ते उपचरितः, एकाक्षविंशति-
रात्वादिकं सावनवङ्गवतीत्यर्थः” इ० । “ते नास्ति शोभं
क्रीचन्ति” स० । “अयंमन्त्रपचार एव दीक्षाकाशे ।
मास्यतोते दीक्षिताः शोभं क्रीचन्तीत्यर्थः” इ० । “तेषां
द्वादशोपसदो भवन्ति” स० । “सालिकाणान्दीक्षाचामपवादो
दीक्षाविधिः, तथा सालिकाणां उपसदासपवादोऽवसुपस-
दिधिः” इ० । “शोमसुपनस्य प्रथमं पात्राण्युत्साद्योपनस्य
वा मासमग्नि होलं जुहुति” स० । “उपसुसतीतासु प्रथ-
मं पात्राण्युत्साद्योपनस्य वा तानि तानि, ते एकं मासम्
अग्नि होलं जुहुति सायं प्रातः” इ० । “प्रातरपक्रमः साय-
मपवर्गः” स० । “प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तात् उपसत्काशे
द्वादशाहेऽतीतेऽग्नि होलस्य प्रातरारम्भाच्चैमित्तिकादग्नि-
होलात् कर्त्तान्नरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्” इ० ।
“मासं दर्शपूर्वमासाभ्यां यजन्ते” स० । “अग्नि होल-
मासेऽतीते, ततः अग्निरमेकं मासं दर्शपूर्वमासाभ्यां य-
जन्ते” इ० । “जप्यपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽह-
रहरमावास्या, मित्रावस्ययोरयने तथा वृत्त्यात्”
स० । “एवमत्र सव्यादनीयम्—यथा जप्यपक्षादौ
पौर्णमास्याऽहः सप्तमदि, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य
इति” इ० । “मासं वैश्वदेवेन” स० । “अहरहरनेन
वृत्त्यम् । वैश्वानरपार्जत्या तु न भवति आरम्भा-
र्थत्वात्स्याः, स चारम्भःफलं न प्रसक्त इति” इ० । “मासं
वस्यप्रवासैः मासं शाक्यैः एतैरहरह्यजेरन्” स० । “ए-
काक्षेनापहज्य प्रकृतेर्गुरुसमापनीयत्वाद्वाहेन वा कुर्वी-
त् । अर्धयुगप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः” इ० । “मासं शु-
नाक्षीरीयेण” स० । “अनेनाक्षहरहरेव” इ० । “वद्वर्णाः

पूर्वते तदहरिति” सप्तमाग्निप्रथमनादिष्वैवत्सादनादि
वैषयस्यिकं कर्मकत्वा शोभते प्रसुप्तुः” स० । “अक्षिणहनि
मासः पूर्वते तक्षिणहनि शुनाक्षीरीयेति” सप्तमा तदन-
न्तरं यदि पूर्वमेव प्रथमं पात्राण्युत्साद्येदितानि तदाग्नि-
प्रथमनाद्योपसदिकं कर्म कत्वा सुत्वारम्भः” इ० । “तत्रैक
उपसङ्ग इजानन्तरं कुर्वन्ति तथावृत्त्यात् सौत्वात्सा-
ग्न्यहोलादीन् वदन्तः” स० । “तदिदमग्निप्रथमनाद्योप-
सदिकं कर्म कुर्यपायिनामयने अग्नि होलादिमासेभ्यः
कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आश्वः तत्कर्त्तव्यमग्नि होलादि-
मासेभ्यः प्रागुपसङ्गोऽग्निरन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र हेतु-
माश्वः प्रकृतौ तथावृत्त्यादिति । न त्वग्नि होलादिमा-
सेभ्य उपरिहृत्, क्रियमाश्वे वा औपयस्यिके सुत्वाग्निर-
स्य विद्यमानत्वादिति । तथावृत्त्यात्साधारण्यमिति, तत्-
परिहारार्थं अग्नि होलादिमासान् सौत्वानिति । कथम् ?
अस्य सलस्य मवाभयनप्रकृतिकत्वात्स्य सांवत्सरिकत्वात्
कुर्यपायिनामयने लिट्पादयः पञ्चमासा एकः पक्षः,
अग्नि होलादयः पञ्चमासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः ।
ययं च उपसदाश्च सुत्वाश्च सुत्ये औपयस्यिकस्य कृतत्वात्
कश्चिद्देशोप इति वदन्तोऽग्नि होलादिमासेभ्यः प्रागुप-
सङ्गः अर्धं औपयस्यिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तम् भवति ।
अग्नि होलादिमासान् सुत्वाग्निति मन्यमानाः तेभ्यः
पुरस्तादुपसङ्गं अर्धं औपयस्यिकं कर्म कौचित् कुर्वन्ति
प्रकृतौ तथावृत्त्यादिति । वदेतदग्नि होलादिमासान् सौ-
त्वानिति यदन्ति तदुपपन्नम् । कुतः ? शोमयागस्य-
पत्वात् सुत्वानाम् अग्नि होलादीनां तु कश्चिद्व्यस्यरूप-
त्वादसुत्वत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं मवाभयनप्रकृतिकत्वा-
दग्नि होलादिमासैः पूर्वपक्षाविवरितं । तदुक्तम्
शोमयागानामेव मवाभयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षस्युत्तरपक्ष-
स्येति । अग्नि होलादयोऽग्निं सत्ये अप्राज्ञता आ-
गन्तव्यः कर्मविशेषाः अतस्ते भान्तव्यत्वात्पञ्चत्वस्य न स
भवति । अतस्तेषां सुत्वत्वञ्च सम्भवति । सुत्वत्वावस्थ-
ने तथावृत्त्यादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्य-
नेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्यैश्च तदुपपन्नम् इति” इ०
“पञ्चमं अग्निप्रथमनास्य च नः सुत्वानिमित्तम्” स० । “परो-
क्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औपयस्येण
कर्मसु यः पशुभागः सः सः सुत्वानिमित्तमिति प्रत्यक्षं नू-
यते ‘अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो हव्यमहं कानेनमन्नं तां’ इ-
त्यादिना । अतो वचनात् पशोः सुत्वानन्तर्वैषेव स-

व्यादनीयम् । तत्तद्दग्निप्रचयनान्तु शोभयामार्थमेव
पथोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पदार्थमित्युक्तम् । अतोऽ-
ग्निप्रचयनस्य पथोः नःसुखानन्वयेव कर्त्तुं युक्तम्” ८० ।
“अतिप्रचीतचर्यायां च वैशुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथा-
ग्निहोतृस्य” ८० “एवं तावदौपवस्यधिकस्य अग्निप्रचयना-
हेरग्निहोतादिमासेभ्यः अर्धमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदा-
नीयग्नौप्रचयनस्याग्निहोतादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रिया-
यां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोतृस्य च वैशुण्यं भवती-
ति प्रतिपादयति । कुतः ? इति चेत्, प्रकृतौ नैवमिदं प्रति-
प्रचीते उत्तरवेद्यानयोर्गोमादिदर्शनात् । अतो वैशुण्यकर-
त्वादिग्नौप्रचयनान्तावत् पुरस्तात् कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽ-
न्येभ्य इत्युक्तम्” ८० । “सदो हविर्धानाभ्याग्नौग्रीयाग्नि-
चोमप्रचयनवसन्तोपरीपृथग्यानि पदार्थानि भवन्ति सुखा-
यांन्येके” ८० “एवं तावदौपवस्यधिके यः, सः नःसुखानि-
मित्तत्वादग्निहोतादिमासेभ्यः अर्धं कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।
अग्निप्रचयनस्य सुखार्थत्वात् पथोरप्युपकारकत्वाच्च पुर-
स्तात् क्रियायाश्चाग्निहोतादीनां वैशुण्यकरत्वात्सहदि-
त्युक्तम् । इदानीं येषां नःसुखावचनं नास्ति नृत्यादिभि-
स्तु सुखाङ्गभावोऽन्येव अङ्गभावश्च सज्जिपत्तोपकार-
हारेण, तेषां सुखाकर्म्मणोद्देशेयादिषाधन इत्यकस्वरूपाणां
सदस्यादीनामग्निहोतादिमासेभ्यः पुरस्तात् करण्ये किञ्चि-
ददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करण्ये
प्रमाणं च नास्ति, कुतः ?” ८० । “तत्काशश्चैव तद्गुणाः”
८० । “अस्य प्रधानस्य यः काशः स एव कालस्तद्गुणानां
प्रधानकाश एव अङ्गानां सुखकाल इत्यर्थः ।
तदेतज्ज्ञातृविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुप-
दिष्टवानाचार्यः ‘तत्काशश्चैव तद्गुणाः, इति ।
एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाशा एव प्रधानगुणाः
तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोतादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव ।
तत्काशश्चैव तद्गुणा इति चण्ड्योऽत्र पठितः प्रधान-
काशे च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदस्यादीनामप्यर्ध-
तावचनम् अथुपगम्य सदस्यादीनां पदार्थानि वा भवन्तु,
सुखायां वा, सर्वथा तावदग्निहोतादिभ्यः पुरस्तात्
क्रिया न स्यादित्यवगमिमात्रावः । अङ्गानां प्रधानकाल-
त्वमुक्तं ‘तत्काशश्चैव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि
प्रधानकाशादिप्रज्ञाणि, यथा ‘अग्निमात्रतादूर्ध्वं ननुयाजै-
श्चरन्ति” इति तेषां पदार्थता नास्ति सौमिकेः पदार्थैव-
वधानादिति । अतोऽनुवाजसहजानि कर्मांतराणि शोभा-

कृत्येनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” ८० । “सिद्धसमा-
यानां न व्यवधानादन्वयत्वं यथा घृष्टाभिज्ञवयोः” ८० ।
“प्रकृतौ सिद्धसमायानां पदार्थानां विजतौ पदार्थान्तर-
व्यवधानमात्रेण तेषामन्वयत्वं न स्यात् । अनन्वये च प्रा-
कृतोपकारत्वे भाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विजतावुप-
कारहारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्युक्तं
यदि परं व्यवधानादन्वयत्वं भवति । अतो विप्रज्ञातृणां
अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्वानुपगमादिति कर्मा-
न्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रकृत्युक्तम् । यथा घृष्टाभिज्ञव-
योदिति व्यवधानादन्वयत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा घृष्टस्य
वाभिज्ञवस्य वाग्वस्य वा सङ्गते रूपविशेषस्य मध्ये
यजमानवरस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरव्युप-
जायते तत्त तेन व्यवधानमस्ति, तथा घृष्टादिसङ्ग-
तविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदन्वापीति । यस्माद्व्यवधानात्
पदार्थान्वयत्वं नास्ति, अत एकोपवस्यधिकस्याग्निहो-
तादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायाश्चाभिराकरण्यार्थमिदं
प्रकरणसारम् । आनिचिदङ्गानि तत्काशानि कानि-
चिद्विप्रज्ञातृणांनैवमुक्तमयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा
तावदग्निहोतादिमासेभ्यः, पुरस्तादौपवस्यिकं न कर्त्त-
व्यमिति प्रकरणाथः” ८० । “सद्युषानां ह्येव कर्म्मणासहार
उपजगो वा” ८० “अयमप्यग्निहोतादिमासेभ्यः उपरि-
ष्टादौपवस्यिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्म्मणास-
हारे उपजने-उत्कर्मे च सद्युषानामेव सर्वलोकारादिर्दृष्टः
यथा ज्ञानभोजनविकाराद्यामहरहः कार्योपाङ्गस्यचिदु-
हारे सद्युषस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्मे च सद्युष एवोत्कृत्यते,
एतेषां नित्यकार्योपायानन्तराण्ये अनङ्गनैमित्तिकमुपजायमानं
सद्युषमेवोपजायते, एवमत्रापि यथैविकैरग्निहोतादिभि-
रुत्कर्म्मण्यर्थं सौख्यं कर्म्म ज्ञानगो गुणभूतेन औपवस्यिकेन
सङ्गोत्कृत्यते । हिमन्तः प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारो-
पजानोत्कर्माः सद्युषानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सद्युषस्य
सौख्यस्य उत्कर्मे युक्त इति सूत्रार्थः” ८० । “सुत्र-
ज्ञापया त्वयन्तम्” ८० । “प्रावृत्तिकोऽयं सुत्रज्ञापयावि-
चारः प्रकृतावुपसक्तुं काकाकत्वात् । सुत्रज्ञापयायाः
अग्निहोतादिमासानाञ्च सुतोपसदभावात् सुत्रज्ञापयाया
अभावश्चङ्गा स्यात्, तत् दृष्टव्यम् । सुत्रज्ञापयाया अयं
विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोतादिमासेष्वपि
अप्राकृतोऽप्यङ्गाश्च इति नोत्तरस्या । अनवष्टतेङ्का-
वस्ययत्वात् । प्रकृतावुपसक्तुं सुखाकाशा सती सुत्रज्ञापया

तत्कालविशेषविशिष्टऽऽहूयते । इह पुनरप्राप्ततत्त्वात्कावक्ष्यते नोपसङ्गश्च । प्रकृता सुत्रज्ञाणायाः अनुक्तमिति जनप्रमानेनानवृत्ता कावक्ष्यसङ्गाविशेषत्वाऽऽहूतव्या । सुत्याभा-
गत्वेति कावक्ष्यश्रयत्वादिकावक्ष्यत्वार्थः । प्रकृतौ द्वादशा-
हे सुत्यानीत्यादयः सङ्गाविशेषाः क्लृप्तपदद्वयसङ्गा-
विशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित्प्राक्सुत्यावन्वयानि । तत्र तदहः-
सङ्गाप्रयुक्ता इत्येवङ्गावक्ष्यश्रयत्वादित्यर्थः" वृ० ।
“उत्सर्गमेवे सुलोपसङ्गत्वात्" सू० । “सुत्रज्ञाणाया
उत्सर्गमेवे इच्छन्ति सुलोपसङ्गत्वात् । किमिदं सुलो-
पसङ्गत्वं मिति ? सुत्यानामेवावङ्गुषो नोपसर्गं क्रमा-
क्षिप्तं बलीय इति । अतोऽवस्यपसदाङ्गुष उपसत्का-
वर्त्तितत्वात् उपसङ्गसुलोपचारः कश्चिद्दोषादिमासा-
नामसुत्यात्वात् उपसत्कावत्वात् सुत्रज्ञाण्योत्सर्गमेव कावक्ष्य-
रित्यर्थः" इ० । “अथा त्वेव प्रहस्ये ह्यनन्तरत्वाऽवस्थाने
दोषः" सू० । “अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागादूर्ध्वं
नसंस्कारत्वात् मन्मस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सु-
त्याकावक्ष्यतायाऽहूयते । तद्वदभाष्याह्वतव्या । तावतः-
कावक्ष्योपसत्त्वमेतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धः तदभा-
वात्स्यास्मागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति ।
अौचित्यादपि न त्वाग्या । आदित्यारभ्य सर्वेष्वेवाहः-
खाङ्गयन्ति कथमिदानीं भाङ्गयन्ति । नूनमयं सोमोऽ-
क्षमप्यत्र दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तज्जिह्व-
वर्त्तनाह्वतव्या । प्रारम्भस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभा-
वात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवर्त्यविचा-
रोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैवः चन्द्रवृद्ध-
योद्यत इति" इ० । “लिहता मासं पक्षद्वयेन मासम्
सप्तद्वयेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिंशयेन मासम्
अष्टादशमयस्त्रिंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि । महा-
व्रतस्यातिरात्राह" सू० । “अत्र पृथक्स्य पक्षभिरहोभिः पक्ष
मासाः कर्त्तव्याः । षडेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महा-
व्रतसुदमनीयः । ज्ञत्स्नोक्तत्वात् प्रायश्चीयः" इ० । “सर्वेष्व-
यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति" सू० । “स्तुतिवादोऽयं बहु-
नामस्य सम्प्रदावित्त्वस्वसाधोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः ।
य कर्त्तव्ययेत् परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः" नारायणहर्षिः
कात्या०श्रौ० २४.४.२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा
“कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्" सू० । कुण्डपा-
यिनामयनमिति सत्यस्य शंसा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा
भवति" कर्कः । “चतुर्व्यां वाऽपरपक्षस्य" सू० । इति वि-

कस्यः काव्युनापरपक्षस्य वा चैतन्नां पौर्णमास्यामिति"
कर्कः “मासं दीक्षाः" सू० । “तस्य भवति" कर्कः । “सोम-
स्यपक्षस्य सुत्यास्यानेषु मासमन्त्रहोत्रं कुर्वति" सू० ।
सोमोपमहन् कृत्वा यानि सुत्यास्यानानि तेष्वग्निहोत्र-
होमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र
हावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य
तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतु-
र्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति ।
गार्हपत्यकार्यं तत्र प्रागभिहितेण न शाखादार्थ्ये,
ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः
न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्त्वितिप्रचीत एव" कर्कः
“सोमवन्धनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रयज्ज्योतिष्माग्निहोत्रधर्मा-
तिदेशार्थः ततश्च तज्जर्मकं कर्त्तव्यं मासपूर्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं भवति" संव्या० । “दर्यपूर्वमासाभ्यां मासम्" सू० ।
“नयेयुः" कर्कः । “पक्षादौ यद्यहविस्तत्सर्वस्मिन्" सू० ।
“पक्षस्यादौ प्रतिपदि यद्यहविस्तदेव सर्वस्मिन् पक्षे भवति
यकले युक्ते दर्येऽहः, यकले कण्ठे पौर्णमासीः" संव्या० ।
“सारस्वते च प्रथमे" सू० । “एवमेव" कर्कः “तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात्" सू० । “यावद्दः पक्षव्याहृतौ
तन्त्रेणैव दर्यपूर्वमासौ कर्त्तव्यौ समस्तचोर्हि चोदना“दर्य-
पौर्णमासाभ्यां मासमिति" नष्टात्कावभेदकः तज्जादग्नि-
होत्रवदत्रापि तन्त्रमेव" कर्कः “न दर्यपौर्णमासस्य पक्ष-
भेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्त्रेण कर्त्तव्यौ" कुतः ? यद्यह-
चोदितत्वात् समस्तचोरेव द्रष्टव्यौ मासयोः प्रत्यहं मास
पर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव
विधानात्" संव्या० । “अग्निहोत्रं च" सू० । “अस्य सत्यस्य
पूर्वमेवाभिहितो न्यायः" कर्कः तन्त्रेण न तु निष्ठाग्नि-
होत्रवत्सायस्यातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव साय-
स्यातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककावत्वाद्-
ज्ञानि तन्त्रेण प्रधानाहुतयस्य भिन्नाः" संव्या० । “पृथक्-
मासासातुर्मास्यपर्यन्तः" सू० । “नीचलो वैश्वदेवेन मासम्"
“वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनाशीरीयेण
मासमिति तारुण्यं श्रुतेः" कर्कः । “पृथक् पृथक्-
चत्वारो मासा नेयाः" संव्या० । “साकमेधं दर्यपूर्व-
मासवत्" सू० । “तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः" कर्कः । “सोमा
या सामान्यात्" सू० । “एते अजिह्वहोत्रादयः सोमा वा
भवन्ति कुतः सामान्यात् सत्यं हि सोमयागैः प्रचीयम्"
संव्या० । “न जुहोतिशब्दात्" सू० । नैतदेव सोमा इति कुतः ?

एतत् ? जुहोतिष्यद्वात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिष्यद्भ्योऽग्नौ भवति न चाग्नी सोमयानेषु प्रविष्टः तस्मात् सोमा इति" संख्या०। "कासमितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिष्यद् इति नेत्वुच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् ब्रह्मावयन्ति सोमोपपदाः निरूपपदाश्चैते मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संख्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिष्यद्भ्यो नास्ति परमार्यतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा स्यात् नून्यन्ते न चातृणां सोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षष्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्कः। "इतिशतयतोरयनपूर्वपक्षेण षष्मासान्" सू०। "इतिवातयतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षष्मासान् नवेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्कः। "उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो भङ्गावतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" संख्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुपहृष्टतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाह्वीन इति" देव०। "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्कः। "उभयतो वा" सू०। "अतिरात्रो भवति सत्त्वात् अनुपहृष्टतिस्तु अह्वीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् ? हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रत्वात्" देव०। "अथ नोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयस्योदयनीयश्चात्र द्वायपि भवत इत्यर्थः" संख्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमाननयान्" सू०। हविर्यज्ञेभ्योऽप्यसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति एके तस्मै चान्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्कः। उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः। "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातृणां स्यपर्वभूः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयानागामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञेभ्योऽव्यवधानं स्यात् एके एतच्च वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्हविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्येभ्यः सत्वेभ्योऽग्नौ विरेषमाह" संख्या०। "अतृषद्वाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमाः" सू०।

अतृषद्वाः अह्नवा कुण्डप्रतिरूपाः दृष्टाकाराः कर्कः। "अत्र अतृषद्वा अह्नवा मूलसापकचिद्गद्वहरीकृताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा दृष्टाश्च भवन्ति" संख्या०। "यत्त्विजस्त्रीषि लीषि कर्माणि कुरुः" सू०। "अत्र कण्डपाविमानयने मन्त्रमाणाः यत्त्विजस्त्रीषि लीषि कर्माणि कुरुन्ति त्रयाणां त्रयाणां कर्माणि कर्माणि एवैकः करोति" संख्या०। "होताध्वर्वयोलीषे च" सू०। "चयद्वाहोत्रं च" कर्कः। "उद्गाता नैषाणावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मप्रतिहले"। "प्रसूता ब्राह्मणाश्च सिन्ध्यावसोलीषे" सू०। "सर्वत्र प्रथमानः कर्ता" संख्या०। "प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमे" सू०। "नकारः स वेत्तातुवर्त्तते" कर्कः। "संस्थावनेभ्योऽनुसंर्पमितराणि" सू०। "कासनयद्वाः स्थानवाची सस्यस्थानेभ्यः अतु सप्ता-सप्ता परकीर्वाणि कर्माणि कुरुः स्तकर्मकसंस्तु चरितार्थत्वात्" कर्कः।

कुण्डपायिनामयनन्याय ३० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयनमासकसत्वेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वात्प्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जैसू० दर्शितोयथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनाभ्यासम्" जैसू०। "कुण्डपायिनामयने नून्यते-सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र चान्दिकग्रन्ते-किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मौसो विधीयते कावः ? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम् ?-इति। किं तावत् प्राप्त्रं ?-नियतेषु कालविधिः इति कुतः ? कालविधिरूप एव शब्दोमासमिति। कथं कालविधिरूपता ? यत् अग्निहोत्रं जुहोति-इति विदितं, मासमिदं विदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दे दर्शपूर्णमासशब्दश्च न कर्मान्तरवृत्तौ भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। नतु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्यतेवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते जू०-प्रकरणान्तरे नून्यमासं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। नतु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न, इत्युच्यते। कथम् ? उपसंहारित्वेति श्रुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अगम्यः तत्र मासविधिः अथ उच्येत-उपसदोऽपि विधीयन्ते-इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दे न

कर्म विशेष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्मालम्बम् इति सिद्धम्” भाष्यम् ।

तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा

“उपसङ्गिरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यां मासं यजेतेति” श्रूयते । उपसदस्य ज्योतिषोभयाने दीक्षादिशब्दाद्भूतं सोमाभिषर्वादवसात् पृथक्कर्त्तव्या होमविशेषा इति भाषवाचार्यप्रभृतियार्थिकमीमांसकाः तत्परिपाटी च (डावका) इत्यन्तद्देशप्रसिद्धजलपात्रसदृशाकारकम्बुदीर्घादिपदनेकरोखादिशिष्टाद्यभागमहावीरास्त्वपालविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पाले ययागूसङ्घृतं दधि क्षत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य स्त्रीयां धृत्या दक्षिणावर्त्तेन पराद्वय एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं ययागूदधि जहोति वामावर्त्तेनापरवारमिति वारद्वयहोमैर्मैत्रोपसदस्ययतीति यार्थिकप्रसिद्धिः । उपसङ्गिरित्यभेदे द्वतीयाश्वमेधेनेत्यादिपत् तयाच उपसद्यागाचरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन “उपसत्कथ्यते त्वत् सतिलैर्ग्रीहिभिश्चरितं मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मीमांससंज्ञवत्त्वा केनापि तथानभिधानात् । अत्र “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य उपसदानन्तर्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं वा विशिष्टकर्मालम्बनमिति संशये नार्थकर्मालम्बनविधिगौरवात् किन्तु क्लृप्ताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिकावधानं न च प्रकरणात्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदानुक्तप्रस्योपस्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नानार्थत्वाभावाच्च प्रकरणात्तरपठित्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं तद्वाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तत्प्रसिद्धिः सम्भवादिति त वाच्यं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य “यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोतीति” श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य यागनामपरत्वेन तत्र कूटव्यात् इह तु देवताकाङ्क्षानिरासार्थम् अग्नेर्होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवताकत्वकूपोपाधिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि स्थापितत्वात् मानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते कल्पेण गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मास एव विधीयते उत उपसङ्गिरित्वेति उपसदपि, नादाः नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वादित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुणद्वयविधाने प्रधानापूर्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलो-

पकारकाङ्क्षतया

एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिरासौ

विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षासुखाय वाक्यान्तरकल्पनेनाग्निहोत्रं मासं जुह्यात् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं जुह्यादिति विधिद्वये पर्यावसानात् अपूर्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्वमित्यपूर्वद्वयं भिन्नितानुष्ठाने च प्रत्येकजन्यापूर्वद्वयम् उभाभ्यां विसृज्यमपूर्वं वा जग्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्मविधाने गुणानां प्रधानस्वरूपनिष्ठाकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवापूर्वं विधेयं स्यादित्यपूर्वक्यादेर्कारिधः । अतएवोक्तं “प्राप्ते कर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुयोऽप्येकयत्नतः” । विध्यन्तरप्राप्ते प्रधाने अनेकगुणोविधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहुयोऽपि गुणा एकयत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधानविधिसम्भवेनापूर्वक्यादित्वर्थः । नचैकगुणविधेयपरगुणोविधेयः यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं जुह्यादिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषणविशिष्टभावेनान्वयविधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनिस्त्वत्र “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्भन्धः समत्वात्” । गुणानां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्भन्धः विशेष्यविशेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयत्वात् तथासत्येव कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरिव परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधानभायः । यत्तु परस्परत्रैशङ्क्येन गुणद्वयैकविधित्वे निगमकाभावाद्द्वयोरपि विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वेन च विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तच्च निगमकाभावेन वाक्यस्य द्वैविध्योऽपि नापूर्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छेदकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा रूढशवाक्यभेदस्य विशिष्टैकप्रधानविधिरप्येव सम्भवात् । किमुपसदानन्तर्यविशिष्टे माससाध्यत्वविशिष्टे माससाध्यत्वविशिष्टे वा उपसदानन्तर्यविशिष्टमिति निगमकाभावात् । नचैकत्वद्वयमिति न्यायेन विगोच्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैतत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषणभावस्य द्वैविध्योऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारणैक्यात् कार्यैक्याच्च न कार्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्वं प्रत्येव परस्परसामेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थक्यालोक्तिभेदरूपवाक्यभेदोद्बोधाच्च कारणतावच्छेदकगौरवञ्च । विशिष्टविधिरप्येव तुल्यमित्यास्तां विचारः” ।

तथा चैतादृशलाघवद्वंष्ट्रितकौस्तुभपायिनामयनप्रकरणापाठ
एव कर्मांतरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् “प्रकर-
णान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमिति” अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य
बलीयस्वात् यत्तत्रा नित्याग्निकोत्पत्त्योपस्थित्या शुष्कवि-
धिरित्यपि निरस्तं तत्सोक्तगौरवपराहतत्वात् । एवञ्च
गौण्याग्निकोत्पत्प्रयोगस्तद्वर्त्तमानदेशार्थः अतएव
“देववाद्वादी आद्वयज्जोगौषस्तद्वर्त्तमानप्रार्थः कौण्ड-
पायिनामयन इत्यग्निहोत्रशब्द इति” आद्वयविवेकः ।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सो-
मोऽत्र आधारे यत्-पा० युगागमस्य । कुण्डपायिनामय-
नयननामके शत्रुभेदे “यस्ते ऋद्धद्वयो नपात् प्रशपात्
कुण्डपाय्यः” ऋ० ८.१७.१२

कुण्डभेदिन् पु० इतराष्ट्रपुत्रभेदे, “अनाष्टयः कुण्डभेदी वि-
रायी दीर्घलोचनः” भा० आ० ६७३०

कुण्डल पुन० अर्द्धचां० कुण्डले कुण्डयते कुडि-दाहे कुडि-
रक्षायां वा कर्त्तरि कर्त्तृणि वा वृषा० कलञ्च, कुण्डं
कुण्डाकारं लाति ला-क कुण्डसदाकारोऽस्यस्य
सिद्धादित्वाच्च वा । १ कर्त्तृभूषणभेदे “कनककुण्डलवान्
किरिटी” विष्णु ध्या० २ वलये श्वेदने भेदि० “मण्ड-
लानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च” सुश्रु० “अथे-
तान्युपकृत्योत समानर्थमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुग-
मित्यादि” आश्र० ४८० कुण्डले आवभोत” तत्रैव” ते
च सौवर्णे एव यथाह मनुः “यज्ञोपवीतं वेदञ्च उभे
रौक्मे च कुण्डले” “ताडकाचलकपालकुण्डला” रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेदनं करोति कुण्डल+णिच्-भा-
वे युच् । वेदनकरणे (वेडा देखोया) “फणिभापितभाय-
फक्कि विपसां कुण्डलनामवापिता” नैष० ।

कुण्डलिका स्त्री मातावृत्तभेदे तद्वत्त्वर्थं यथा “कुण्डलिका
वा कथ्यते प्रथमं देहा यत् । बोलाचरणचतुष्टयं प्रभ-
वति विमलं तत् । प्रभवति विमलं तत् पदमतिसुललित-
समकम् । अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशल्यगमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितपलितमण्डलिका कुण्डलि-
नायकभविता विबुधकर्त्तुं कुण्डलिवेति”

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेदनं वा स्वस्य इति ।
१ सप्रे स्त्रियां ङीप् २ वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथा-
त्वम् । ३ मयूरे पुंस्त्री भेदि० ४ चित्तल्लगे ५ वेदनयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । सा च (जिलेपी) इतिख्याते यक्षाक्ष-
भेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा

“नूतनं वटमानीय तस्यान्तः कुशलोजनः । प्रस्थाप्य परि-
भायेन दम्भाऽन्धेन प्रलेपयेत् । द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यन्धं
प्रस्थसंस्थितम् । इतमर्द्धशरावञ्च बोलयित्वा वटे क्षिपे-
त् । आनये स्थापयेत्तावदावद्याति तदन्धताम् । तत-
स्तत्क्षिपेत्तामे सन्धिद्रे भाजने तु तत् । परिध्याम्य
परिध्याम्य तत् सन्धिद्रे वटे क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावत्या
विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां सुपकां इताक्षीत्वा सितापाकं
तनुद्वये । कर्पूरादिद्वयगन्धेन क्षपयित्वा वटे रेततः । एषा
कुण्डलिनी नाम्ना उष्टिका निवलयप्रदा । धातुद्विकरी
दृष्ट्या कृष्ट्या च क्षिप्रतर्पणी” ।

तन्वसारप्रसिद्धे भूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तस्थे
देवीभेदे यथा “ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां भूलाधार
निवासिनीम् । तामिष्टदेवतारूपं शार्ङ्गं लिखयान्विताम् ।
कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूतिङ्गवेदिनीम् । तास-
त्याम्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः । उद्यद्भिन्नकरो-
दुद्योतां यावच्छृणुं दृढासनः । अथेपाशुभयान्त्रयं समा-
हितमनाश्चिरम् । तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चि-
न्तयेत्” इति

कुण्डयायिन् पु० इतराष्ट्रपुत्रभेदे “अपराजितः कुण्ड
शायी विशालाक्षो दडाधरः” भा० आ० १७३०

कुण्डायिन् पु० इतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कुण्डायी विरजाश्चैव
दुःशसा च यताधिका” भा० आ० ११७३० । “अन्ध-
ते आरजः कुण्डोच्छते भर्त्तरि गोलकः । यस्तयो
रक्षमन्त्राति स कुण्डायीति कथ्यते” देवसोक्ते २ कुण्डगोल
कयोरक्षमन्त्रके लि० स्त्रियां ङीप् “अगारदाक्षी नरदः
कुण्डायी सोमविक्रयी” मनुः “अग्रती वृषकीभर्त्ता
कुण्डायी सोमयिक्रयी” भा० आनु० १४३२०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे । “इतराष्ट्रोऽय राजासीत्
तस्य पुत्रोऽय कुण्डिकः । हस्ती वितर्कः कुण्डाक्षः कुण्ड-
नश्चापि पञ्चमः” भा० आ० ६४” अथञ्च इतराष्ट्रः
दुर्योधनपितृभिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तारः ।

कुण्डिका स्त्री कुडि-एवञ् । १ कभण्डली हेमच० ।
२ पिठरे (कुडि) शब्दच० ।

कुण्डिन् लि० कुडि-णिनि-कुण्ड+अक्यर्थे इतिवां
१ कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् “रावणस्तु यतिर्भूत्वा सुख-
कुण्डो त्वदण्डदृक्” भा० व० २७७३० “दयली क्ली
च कुण्डो च द्विजानां चारणस्तथा” भा० व० १४३० इत्यु-
क्ते २ शिवे पु० “रत्नमाण्डभेदे स्त्री” “कलि निष्कसङ्ग-

काचि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः” भा०अ०५८अ०”कुण्डि-
न्यः पालभेदाः “भाण्डिन्य इति वा पाठः” नीलक० ।
कुण्डिन इति पाठस्तु प्रामादिकः

कुण्डिन उ० कुण्डिन्यो अपभेदे । १कुण्डिन्यन्दे उदा० २भो-
जदेशस्ये पुरभेदे न० “कुण्डिने पुच्छरीकाश्च । भोजपुलस्य
शासनाद्” हरिवं० १०४ अ० तत्र दक्षिणदेशस्यम् ।
“राजर्षीर्वादेवस्यरासीद्विद्भी नाम वै सुतः । विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो नृपवेद्ययत् । क्रयभौतिकस्य
स्याच्च पुन्रासस्य मङ्गलानः । बभूवुर्वीर्यसम्पदाः
पृथग्वचकरा नृपाः । तस्यगन्धवावे भीमस्य जशिरे
दण्डयो नृप ! । क्रयस्य त्वं शुभान् वंशे कैयिकस्य त
भीमकः । हरिप्रयोमेत्याह्वयं दक्षिणाले नरं जनाः ।
अगच्छयुप्रामायां यः कुण्डिनस्योऽग्न्याश्रयः” ।
“विश्वामिनः कुण्डिनमण्डनावितम्” नैष० । “तस्माद्
पावर्तत कुण्डिनेनरः” रघुः १३अ०भेदे पु० । तस्य गोला-
पत्नम् मनी० दक्ष् । कौण्डिन्य तद्गोलापत्न्ये पुंस्त्री
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् । बह्वृ-
तस्य लुक् । कुण्डिनास्तद्गोलापत्न्ये भूम्नि । “कुण्डि-
नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” आश्व० श्रौ० १२,
१५, २०,

कुण्डोर उं कुङ्-रैरन् । १महर्षे २वचनति लि० चरणी ।
कुण्डृयाची स्त्री कुटिलगतौ । “पताति कुण्डृयाच्या”
अ० १।२।६॥ “कुण्डृयाचत्रा-वक्रया मत्वा” भा० ।
कुण्डाद् उ० भारतप्रसिद्धे पर्वतभेदे “कुण्डोदःपर्वतोरस्यो
बहुमूलकण्डोदकः नैषधकृतोयत्न जलं यच्च च लब्ध-
वान्” भा०व० ८७अ० ।

कुण्डोदर उ० कुण्ड इव उदरमक्ष । १भागभेदे । कर्करा-
कर्करौ नागौ कुण्डोदरमण्डोदरौ” भा०आ० १५अ० ।
२अप्रयत्नोदरबुक्ते लि० । ततःक्षेमे “उदराक्षेपु” पा०
परेषु पूर्वमन्तोदात्तम् ।

कुत आक्षरणे सौ०य०सक०सेट् । कोतति अकोतीत् । चुकोत ।
कुतनु उं कुत्सिता तनुरक्ष । १कुपेरे लिङ् । कुपेरयन्दे
विहतिः २कुत्सितदेहाश्रिते लि० । कुमतिष० । ३कुत्सि-
भेदे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कुमतिष० । कुत्सितायां गोत्रायाम् । सेव ।
२चुद्रदण्डे स्त्री । “स ददर्श अर्मासस्य कुतन्त्रीं विततां
स्निः” (विश्वामिनः) भा०आ० १४अ० “कुतन्त्रीं दण्डिकां”
नीलकण्ठः ।

कुतप उ० कुत्सितं पार्श्वं तपति कुं भूमिं तपति-नप-आच् कुत-
कपन् वा । १सूत्रे २नृको ३कतिषी ४गवि ५भागिनेये
६द्विजातौ च ७दौहित्र्ये द्वाद्यभेदे ८नेपायकान्त्ये ९कुय-
द्वये च न०भेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे
अमरः अर्द्धर्षादि “मध्याह्नः अह्नमपालञ्च तथा नेपाय-
कम्बलम् । रौप्यं दर्भास्त्रिधाः पार्श्वं दौहित्र्याष्टमः
स्वतः” इति अह्न्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु । “कुत्सितं पार्श्व-
मित्याह्नस्य सन्नापकारिणः । अष्टावैतेवसन्नात् कुतपा
इति विश्रुताः” इति अह्न्युक्तेषु तेषां तथात्वम् । अह्नो-
सङ्गतां विख्याता दश पञ्च च अर्द्धदा । तन्नाष्टमो
सङ्गर्तीयः स काळः कुतपःस्वतः” स्वतिः । स च
एकोद्विष्टाह्नारम्भकालः “कुतपप्रथमे भागे एको-
द्विष्टपक्रमेत् । आवर्त्तनसमये वा तत्रैव निवृत्ताह्न-
वान्” काळमा० व्याख्योक्तेः । “आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-
स्थितस्यावायाः पूर्वपदिग्यातिकाळः कुतपप्रथमदण्ड
इत्यर्थः” रघु० । “आरम्भ कुतमे आह्नं कुर्यादौहित्र्यं
बुधः । विधिक्षी विधिमास्थाय रौहित्र्यं ह न बह्वृ-
तेत्” गौतमः । “दिवसस्याष्टमे भागे अह्नीभवति
भास्करः । स काळः कुतपोक्षेयः पितृणां इत्तमश्चयम्”
मत्०पु० “लीचि आह्ने प्रथमस्थाने दौहित्र्यः कुतपसालाः”
मनूक्ते दौहित्र्यतिनामां पृथक्स्थिते शतुल्लकाह्न-
परता । तथाच तत्रैव सत्यत्वम् दौहित्र्यादौ हरिभाषि-
कत्वमिति विवेकः । अतोत्सादि० चतुरर्थ्याम् अक्ष् ।
कौतप तद्धितत्तादौ लि० ।

कुतस् अक्ष्य० कक्षात् किम्+तसिच् क्तमः कुः । १कक्षादि
तिष्ठेत्प्रविषे १प्रश्ने २निष्कृते च विभः । ३आक्षेपविषये हेतौ
“मदमूदृङ्गिषु विवेकिता कुतः ?” भाषः “कुतस्ता कक्ष-
लमिदं विषये ससुपस्थितम्” गीता । “कुतस्तु खलु
सोम्यैवं स्यात् कथमसतः ब्रह्मावेत” स्वतिः । ततः आक्षे-
पतिशयार्थे तरप् तमप् वा आसु०च० कुतस्तराम् कुतस्त-
माम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अक्ष्य० ततोभवात् त्वप् ।
कुतस्य कुतोभवे लि० “कुतस्य भीरु ! वस्तेभ्यो द्रुष्टा-
ङ्गोऽपि जयामहे” भट्टिः ।

कुतुक न० कुत बा० उक्तङ् । १कौतुहले फलनिरपेक्षतया
कर्तुमीच्छुक्ये अमरः । “क्रमविगलितपुस्तकैरभिनत-
मास्तां वसेन किं शिष्यिनः । कुतुकनि ! पुनर्न चाभो वि-
षयविषयं वनं भविता” उद्भट्टः । ततो युवा० स्याथे
अक्ष् । कौतुक कौतुहले न० ।

कुतुप उ० न० कुतन+उपो० । पञ्चदशधा विभक्तदिवसस्याष्टमां-
शे यन्दरत्ना० । ह्वासा कृत्ः डुपच् । (ओटकुपा) चर्म्म
मये सुखे २ स्त्री ह्वाले पु० अमरः ।

कुतुम्बु न० कुगतिः । कुत्सिततिन्दुकीफले यन्दर्चि०
कुतू स्त्री कुत-बा० कू । चर्म्ममये स्त्री ह्वाले (कुपो) अमरः
कुतु(कू)णक पु० “कुत्त(कू)णकः क्षीरदोषाच्छिन्नानामेव
वर्म्मनि । जायते तेन तद्धेतुं कण्डूरं च सवेकाङ्कः ।
शिशुः कुर्म्माक्षलाक्षिकृटनासावर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां
द्रष्टुं न वर्म्माक्षोलनजसः” इति माधवनिदानोक्ते वा-
सानां नेत्रवर्म्मारोगभेदे (कुतया)

कुतूहल न० कुत्तं चर्म्ममयं स्त्री ह्वालेमिव हृदयं हलति
हृत्-अच् । अपूर्वपद्मुद्विष्टातिशयजन्ये चेष्टाभेदे
कसनिरेपेक्षतया चिकीर्षिते । कौतुके अमरः “प्रिया-
यिद्योगाद्भिरोऽपि निर्भरं कुत्तह्लाकालनना मना-
मभूत्” नैष० । “कुत्तह्लाकाश्चिलोपवेमम्” भट्टिः ।
“अर्थास्ति मे शकुन्तादर्शनं प्रति कुत्तहलम्” शकु० २ प्र-
गक्ते श्यङ्गते च लि० हेमच० । “रस्ययसुसमालोके चो-
ता स्यात् कुत्तहलम्” सा० द० उक्ते ४ नायकयोर्भावेभेदे
न० । तारका० इतच् । कुत्तहलित जातकौतुके लि० ।
स्वार्थे युवा० अण् । कौतूहल कौतुके न० अमरः ।

कुत्तृण न० । कुगतिः । (पाना) कुम्भग्राम् यन्दर० ।
कुतोनिमित्त लि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमाथे
तसिच् ३०० । किञ्चिन्मिते किंहेतुके । “कुतोनिमित्तः
शोकस्ते” रामा० ।

कुच अव्य० किम्+सप्रभ्याः तल् किम् कुः । कश्चिद्विषये प्रत्यविषये
आलोपविषये च अधिकरणे “हा सीता केन नीता मम
हृदयवता केन वा कल दटा” मङ्गानाट० “कुवाशिशः
श्रुतिमुखा स्रगर्हणरूपाः” भाग० ७।६।२५ । ततो भवा-
र्थेत्वप् । कुत्तव्य कश्चिन्मये लि० “कस्यापि कुत्तव्य इहापि
कस्यात्” भाग० ५।१०।२० ।

कुत्तचित् अव्य० कुत्त+चित् रुग्ण० । कश्चिद्विषये असाक-
ल्येन कश्चित् देशे काले वेत्तव्ये । “असुरेभ्योभयं नास्ति
युष्माकं कुत्तचित् कश्चित्” भा० व० १४० च० । कुत्तचित् देशे
कश्चित् काले इत्यर्थः । पा० अमरमते पटद्वयमिति भेदः ।
“विगटं कुत्तचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्तचित्”
मनुः । चन । कुत्तचन तत्त्वार्थे अव्य० ।

कुत्स निन्दने चुता० आत्म० सक० सेट् । कुत्सयते अचुकुत्सत
कुत्सयाम् वभूव आस चक्रे । कुत्सयमानं कुत्सयित्वा

सं कुत्स । कुत्सः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः ।
कुत्सना । कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-
अकुत्सयिषाताम् “बहुकुत्सभाञ्जनेन शतक्रतुः” ऋ०
१।६।२। कुत्सायशुभमशुभम्” ऋ० ४।१६।४२ “कुत्सि-
तानि कुत्सनैः” पा० । कुत्सकः । “परिवृत्तिः परीवेत्ता
मङ्गलोयस कुत्सकः” भा० शा० २४० च० । “यदाऽन्यौपं कर्म्म
सासाद्य चक्रं नावधीतीमं कुत्सयित्वा वचोभिः” भा०
आ० अ० “नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुस-
नम्” मनुः । “नेतव्यतच्छक्यं त्वया वेदुं नष्टमिच्छेत्
कुत्सयन्” भा० आ० ५२८६ श्लो० । अत्र परस्मैपदभार्गम्
कुत्स प० कुत्सयते संसारं कुत्स-अच् । निन्देभेदे तस्या-
पत्यम् ऋध्यण् । कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री “कौत्सः प्रपेदे
वरतन्तुशिष्यः” रघुः । बहुषु तस्य “अतिशयं कुत्सेति”
पा० लुक् । कुत्साः तदपत्ये पु । क-बा० स प्रयो० ।
२ कुर्वति लि० । “कुत्साणते कर्म्मशाय” ऋ० ७।५।५ ।
“कुत्साः कुर्म्माणाः । करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः”
भा० । ततः पक्षाच्चतुर्थ्यां फक् । कौत्सायन तन्नि-
र्हत्तादौ लि० ।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च सैण्यम्
“इन्द्राहुन्वैरसैण्ययोः” पा० सैण्येने युत् । कुत्सगो-
त्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपंसां सैण्येने ।

कुत्सन न० कुत्स-भावे लुट् । निन्दने “देयतानाञ्च कुत्-
सनम्” मनुः । कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट् । निन्दासाध-
नधर्म्मे उपचारात् शतद्व्युक्ते लि० । “कुत्सितानि कुत्स-
नैः” पा० । वैयाकरणस्वरूचिः । प्रत्ययस्मरणार्थं स्वरूचि-
त्वेन धर्म्मोऽयं वैयाकरणस्य निन्दनात् नाटशधर्म्मस्य
कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च स्वरूचकस्य तथात्वम् ।

कुत्सला स्त्री कुत्स-कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां
जाति ला-क वा । नीलीद्वये शब्दच० । तस्य क्रय-
विक्रययोः निन्दतयात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः ।
कुत्सा स्त्री कुत्स-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।
“शुककुत्सामतिच या” भा० अनु० ६५८६ श्लो० ।

कुत्सित न० कुत्स-अर्ष्मणि क्त । शकुनामोपधौ (कुङ्ठ)
राजनि० निन्दिते लि० “कुत्सितानि कुत्सनैः” पा० ।
भावे क्त निन्दायाम् न० । अकुत्सीत् चुक्यन्तुन्ध्यात्
कुथ क्ते (कौथपाङ्ग) इदित् भादि० अक० सेट् । कथ्यति
कुथ प्रतिगन्धे दिवा० पर० अक० प० सेट् । कथ्यति अकोषीत् ।
प्रतिगुह्यति णिचि कोथयति (कोथो) निबन्धने । तस्य

प्रतिभावसाधनत्वात्तथात्वम् । “अप्रकाशे देये कोद्ययेत्”
सुश्रुतः ।

कुथ पुंस्त्री० कुथ-प्रतीभाये क कथ-निष्कर्षे-क नलोपोवा ।
“कथाः कथा समाख्याता कुथः स्थात् २कारिकम्बलम् ।
कुथः १कुगः कुथः ४कौटः ५प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्ते
ध्वर्गभेदेपु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुच्चेवः । “कुथेन नागेन्द्र-
मिवेन्द्रवाहनम्” । “यथाक्षिप्रदेहकुथसैन्दगजच्छलेन” भावः ।
“शनशश्च कुथांस्तत्र शिंहलाः सद्यपाहरन्” भा० स०
५।३० । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । “महत्या कुथ-
यास्तीर्णां प्रथिवीलक्षणाङ्गया” रामा० । “तत्र कुथे
“याद्वलेपु यदाग्रिष्ठे वनान्ते वनगोचरा । कुथास्तरण-
तल्लेषु किं स्थात् सुखतरं ततः” रामा० ।

कुथुम पु०सामवेदशास्त्राभेदे । तं वेत्ति इति । कुथुमिन् अष्
वा । कौथुम तन्काशाश्रायिनि । सामवेदशब्दे विवर्तितः ।
कुथुमिना प्रोक्तमधीयते “अष् नान्तस्य टिलोपे चमद्वा-
चारिणीठसर्पिःसमापिकुथुमीत्यादि” वा०टिलोपः । कौथुम
तत्प्रोक्ताध्यायिपु भूम्नि ति० ।

कुथोदरी स्त्री कम्बकथपौलपां निकम्बडङ्गिरि । सा च
कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६अ०

“मुनय ऊचुः । इदं विष्णु ययःपुत्र ! कम्बकथोत्त-
मः । कुथोदरीति विख्याता गगनाब्जसन्निधिता ॥
कीनकञ्जस्य मन्दिनी निकम्बजननी च सा । हिमाल-
ये गिरः कृत्वा घाटी च निपधाचले ॥ शेते स्तनं पाय-
यनी निकम्बं प्रस्तुतस्त्री । तस्या निश्वासवातेन विवशा
वशमागताः ॥ दैत्यैर्नैव सम्मानीताः प्राप्तास्तव पदा-
ब्जम् । मुनयो रक्षणीयान्ते रक्षःसु च विपत्सु
च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सनागर्गः परिहृतो जगाम हिमप्रहिरम्” ।

इत्युक्तस्य तथा मञ्च युद्धे समेत्यकल्केस्तदुदरवेशसप-
वर्ग्यम् “कल्किः कम्बलपत्न्याः सुरारतिनिःसूदनः । वा-
यामिचेलक्ष्म्या कम्बलैर्यौनदारुभिः । प्रज्वाल्योदर-
मध्येन करपालं समाददे ॥ तेन खड्गेन मृता
कुलिं निर्मिता वस्तुभिः । बलिभिर्भूयैवि व्यैहैर्हृतः
गस्तास्त्वपाणिभिः । वृद्धिर्बभूव स्रव्यैः कल्किः
कन्कविनाशनः । स हस्त्यो बया हस्तकुलिं दम्भोलि-
नेमिना ॥ योनिरभ्याग्गजरासास्तुरगाश्चामवन् बहिः ।
नासिकाकर्णविपरात् कैपि तस्या विनिगताः । ते निर्गता
स्ततस्तस्याः सैनिका रुचिरोक्षिताः । तां विव्यधुर्निः-

क्षिपन्ती तरसा चरणी करौ ॥ ममार सा भिक्षुदेहा
भिक्षुकुलिचिरोधरा” । [कुदत् । घातपाठः ।

कुद मिथ्योक्तौ रु० सक० उभ० सेट् । कोदयति ते । अष्-
कुदाल पु० कुंभूमिं दलति दल-भेदने अष् उप०स० ।
गुहाले (कोदाल) रमानाथः ।

कुदिन न० कोः प्रथिव्याः अभ्युपेन दिनम् । १सावनदिने ।
तदुक्तं छ० सि० । “ओदयादोदयं भानोः सावनं तत्
प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः”
“सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्ययहितोदयकालपर्यन्तं यत्
कालात्मकं तत् सावनं मानसैरुक्तम् । एतेभ्योदयद्वया-
न्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुहृत्पाद्रीत्या-
दिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह ।
यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः
सावनैः । तुकारोऽन्यमान्निरासार्णकैवकारपरः” रङ्गना० ।
निरूपपदसावनदिनस्य सूर्यसंज्ञिस्सावनदिनपरत्वं युगे
तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

“ओदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः” ॥

“ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सभेषां सावनदि-
वसा उक्ता इत्यत्र कस्य पादा इत्यतः सूर्यसावनस्य-
रूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । ओदयादिति । सूर्यस्योदय-
कालमारभ्याव्ययहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स
एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः ।
भूदिवसा उदयस्य भूस्त्वन्वेनावगमात् सावनदिवसा-
न्वेत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां
सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति
भावः” रङ्गना० । ते कियन् इत्यतस्तत्प्राणमाह
“यसुहृत्पाद्रीत्याङ्ग सप्ताङ्गितियथयुगे” छ०सि० ।

“अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७६१७८२८
युगे सूर्यसावनदिवसाः” रङ्गना० सि०शि०अन्यथोक्तं यथा
“भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५-
७७६१६४५०००० । भभसासु भगणैर्विर्वर्जिता यस्य
तस्य कुदिनानि तानि वा” सि०शि० ।

“एषासप्तपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकास्मिन् रविर्बर्जे यावन्तो
भभसाः स्युस्तावन् एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति ।
यतो रविः प्राग्वत्या एकं पर्यायं गतः । अतो भगणसं-
ख्ययोना भभसाः कक्षा भवन्ति । एवमन्येषामपि य-
द्वाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्” प्रसि० ।

“इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु भवमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
“इमोऽयहयान्तरमिति । अर्कोऽयवोरन्तरं भूत् तदर्कसा-
वनं दिनम् । तदेव कृटिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि
पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । अन्तार्कपक्षसप्तलक्षणं तेना-
न्येषामपि पञ्चाषां तदुदयहयान्तरं तत्सावनमिति” प्रसि० ।

तद्विषयस्य कार्यविशेषे आदर्शव्यतामाह सू० सि०—
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा
पक्षभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” ।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदप्राप्तं चिकित्शि-
तचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निरर्थकः । दिना-
विषमासेश्वरवर्षेश्वराः । तथा-सप्तमये । पञ्चाषां गति-
मध्यमा । तत्कारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रति-
क्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या
स्पष्टपक्षस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् ।
सावनमानेन । एवकारादन्यमाननिरासः” प्रसि० ।

“प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म वा-
रादिकं च । शास्त्रे त्वस्मिन् क्षेत्राणां च चारा वि-
ज्ञातव्याः सावनान् भास्कोर्यात्” श्रीपतिः ॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽयम् । २०००तिपनिषिद्धे दिने च
कुट्टि स्तो कुत्सिता दृष्टिः प्राप्तम् । वेदवाचातार्किक कल्पना-
याम् । “था वेदवाचाः स्मृतयो याश्च काश्च कृदृष्टयः” मनुः ।
‘कुदेह पुं कुत्सितोदेहोऽस्य । १ कवेरे २ कुत्सितदेहयुक्ते
लि० । कुगतिः ३ कुत्सिते देहे पुं । कुदेहमानाह्वयि
दृष्टदृष्टेः” भा० ५५ । १२ । १२ ।

कुहार पुं कुष्ठयी दारयति दृ-विदारे अष् प्रपो० । कुहा-
ले भूमिविदारणाज्जाते २ कोविदारवृक्षे अमरटीका ।

कुहाल पुं कुं भूमिं दलति दल-अण् उ० स० प्रपो० । चो-
विदारे वृक्षे अमरटी० २ भूमिदारणास्त्रे (कोदाह) मेदि० ।
“समासाद्य विभं तज्जायन्मनं सागरात्मजाः । कुहालै
क्षेपुमैत्रैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा० व० १०७ अ० ।
“कुहालं दालपिष्टकं प्रकोर्षे कांक्षभाजनम्” भा० गा०
२२ द० । हस्तप्रादि० बद्धब्रीहौ एतत्पुष्पस्य पादस्य
गान्धलोपः कुहालपादः । स्वार्थे क । कुहालक तत्पार्थे ।

कुहाल न० कुहाल+प्रपो० । विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०
कादा न कुद-अण् । भित्तौ अमरटीका ।

कुट्ट निष्क्रोक्तौ इदित् च० उ० भ० सक० सेट् । कुट्टयति अचुकु-
न्दत् । प्रनिकुट्टयति भोपधकरणेनैव षड्विहौ इदित्करणां
स्वरार्थम् ।

कुट्टङ्ग पुं कुत्सितः रक्षचिह्नमस्य प्रपो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डपे
तिका० ।

कुट्टङ्ग पुं कुत्सितोरङ्गोयम् प्रपो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डपे चारा०
कुट्टव पुं कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु-अन्तर्भूतमयर्थे-अण् ।
कोट्टवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः । [पुं स्त्री० ।

कुट्टि पुं अग्निभेदे तस्यापत्यं गृहप्रा० दृञ् । कौट्टेय तदपत्ये
कुधान्यं स० कुत्सितं धान्यं कुगतिः स० । कुत्सिते धान्यभेदे
स च सुष्ठते गुणसहितोदार्शितोयथा

“कोरदूषकस्याभाकनीवारशान्तुत्वरकोद्दालकप्रियकुम्भू
लिकानान्दीमुखकुचविन्दगवेधुकावस्कृतीनपर्णी सुकुन्दक-
वेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” ॥ उष्णाः कपायमधुरा
रूक्षाः कटुविपाकिनः । ज्ञेयानां बद्धनिघ्नन्दा वातपि-
ताम्रकोपणाः । कपायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः
स्मृताः । कोट्टवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तुः । कृष्णा
रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः
स्यूद्धाः कफहराः स्मृताः । मधूक्षी मधुरा शीता
स्निग्धा गान्दीमुखी तथा । विशोषी तल भूयिष्ठं वर-
कः समुकुन्दकः । रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः
कटुपाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः”

कुट्ट पुं कुं प्रथिपीं धारयति दृ-मूलविभुजादि० क इत्० ।
मन्त्रीभेदे पर्यन्ते कृताः ।

कुनक पुं स्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुनख पुं कुत्सितो मखोऽयम् । सुष्ठुतोक्ते रोगभेदे (कुनि)
तल्लक्षणं तल्लैवोक्तं यथा । “अभिवातात् प्रदृष्टो येनसो
रूच्योऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुनीमिति
संज्ञितम्” । कुनखे विधिरथेव” सुष्ठु० । ६० । कुत्-
सितमखयुक्ते लि० स्त्रियां साङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कुनखिन् लि० कुनखो रोगोऽस्यस्य इति । कुनखरोगयुक्ते
सच रोगो भूक्तायिष्टसुवर्णस्तेयकूपजनान्तरौष
महापातकाचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकात्तुभूतदुःखानां तिथ्यं कत्वसुतीर्णानां मातृये
लक्षणानि भवन्ति कुष्णत्पित्तकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः
श्यावदन्तकः, सुवर्णकारी कुनखी युक्तस्यगोदुश्कर्षी” ।

“कुनखी श्यावदन्तश्च हादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तमखावुद्ध-
रेयाताम्” विष्णुः । स्त्रियां ङीष् । सच रोगः गर्भाव-
स्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुष्ठुते “दिया-
सपन्याः स्वापयीकोऽङ्गनादभ्यो रोदनात् पिङ्गतरुषट्
छानासुतेपनात् दुःखशीलसौभाग्यह्नात् कुणी मखा-

वर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च आह्वयार्थे वर्जनी-
यः यथाह भनुः “वर्जनीः स्तुत्यव्ययोः। प्रथो धामस्य
राज्यं कुनखी द्वावदनकः”। “दुर्वर्णः कुनखी कुटी
मायावी कष्टगोचरौ, वर्जनीयाः प्रयत्नेन” भा० व०
१६६। आहो वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्तितं नटति-नट-अच्। १। श्लोकाभेदे राजनि-
गोरा० उनीय। कुनटी २ भनः शिलायान् अमरः ३ वन्याको
राजनि०। कुत्तितो नटः कुन० स०। ४ कुत्तिते नटे पु०।
कुनलिन पु० ईपत् नवोऽस्त्यस्य इति। वकट्ये त्रिका०।
तस्य फलेषु ईपद्वलाकारत्वात् स्यात्सम्।

कुनह(ट) पु० कुन्निविभागे इह० सं०। ऐशान्यासुक्ते १ देशभेदे
“ऐशान्यां मेरुकनहराज्ये त्वुपक्रमे “भक्षोपनीलजटा-
सुरकुनह(ट)असकुचिकाख्याः” इति तलोक्तत्वात्। कु-
नह-अच्। २ कुत्तितवर्गको ति०।

कुनाथ पु० कुत्तितो नाथः। १ कुत्तितपालको। “कुना-
थस्याजितात्मनो यथा सार्धस्य” भाग० ५। १४। ४।
“हतास्त्रं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।
१४। ४। कुपालककुपलादयोऽप्यत्र। कोनीयः। २ मङ्गी-
नाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईपत् नाभिरिव व्यावर्त्तयन्वात्। १ वातमण्ड-
ल्याम् (पुष्पोवातास) त्रिका०। २ निविभेदे हेमच०।

कुनाभन् ति० कुत्तितं पातरक्षरणीयं नामास्य। अति-
लपणे स्त्रियां कषाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इज्।
कौनाभि तदपत्ये पुं स्त्री०। तस्येदम् काह्या० वज्जिठौ।
कौनाभिक तत्सम्बन्धिनि ति० ङि स्त्रियां ङीप्
जिठि टाप् इडश्चार्थाः इति भेदः।

कुनाशक पु० ईपत् नाशयति स्पर्शनात् नश-निच्-
चुन्। डराजभायास् यवासे (आलकुशी) अमरः।
क निप्रश्न पु० दशममनोः पुत्रभेदे। “दशमे त्वय पथ्याये
द्वितीयस्थानरे मनोः” इत्युपक्रमे “मनोः सुतोत्तमा-
जास कुनिप्रश्नस्य धीर्यवान्” हरियं० ७७०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भा० पर० सक० षेट्। कुञ्चति अकु-
ञ्चीत् चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तः। कुञ्चनम् व्या+सङ्कोचने व्या-
कुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसा-
रयति सकुञ्चितः णिच् आकुञ्चितः “आकुञ्चिनसव्य-
पादम्” भट्टः।

कुन्त पु० कुं भूमितिलुगन्ति उन्द-वा० न शकन्वा०। गवेषु
कायां (गडगड) १ धान्यभेदे। २ प्रासादके च भेदः। ३ कुट्ट-

कीटभेदे (उकुन्) कुन्तकः। ४ चण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्र-
लक्षणं हेमा० परिस्र० लक्षणसप्तश्रुये उक्तं यथा

“उक्ता कुन्तोत्तत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेषुर्बेत्तं वि-
ल्लङ्घन्दनो वर्द्धनं शिरसा खदिरोदेवदार्वरुष्टारोह-
चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः
अष्टः। मङ्भिर्हस्तैर्भध्यमः। पञ्चहस्तश्च निजटो भवति
लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं
चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्त्तकं तल्लोहं
मृदु। तथोक्त्वयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं
यत्क्षिप्रम् तल्लोहं, निपाते यद्विद्यते तत्तीक्ष्णं, यत्क्षमाति
तत्पुष्कलावर्त्तकं मृदु। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्क-
लावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना
लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तथोर-
लाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः
कारयेत्। तत्र सप्तप्रस्थांशकखर्जुरीवेत्तकरवीरवेष्म-
नां तालफलकयोः क्षेत्रक्याः क्षुद्रा वा पलाकारः
कुशापस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च
निर्गन्धं मनोहृदिहरन्तीदृशं शुभञ्च अष्टं जोडशाकुला-
यामं, मध्यमं चतुर्दशाकुलायाममधमं द्वादशाकुलं भवति।
अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्र-
माद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धैकयववैपुल्यमेकयववैपु-
ल्यञ्च। तत्र लोकाः। येषां दद्रुमजातीनां कार्यो दण्डः
सच त्रिधा। सप्तपटपञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽवमः।
तस्याकारौ च द्वौ स्यातां सचीनं पुष्कलं तथा। तदैक-
तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन
धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तप्रस्थांदिप्रस्थां सप्ताकारं
फलं भवेत्। जोडशाकुलमायाजोद्व्यङ्गुलस्यापि विसृत्तम्।
ययद्वितयवैपुल्यं अष्टं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयो-
र्हानिर्द्व्यङ्गुलाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विसृते पत्स।
वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुगन्धत्वं मृदुगन्धत्वं सुपीतत्वं दर्श-
प्रजितत्वं चेति फलगुणाः। चम्पकौत्पलचन्दमायुरूपद्वो-
शीरपलरसानां सुगन्धिदानास् भवति फलस्य गन्धसंपत्।
तथा युक्तं फलमतिवक्रस्यापि रूपं प्रजितं भवति वसा-
गन्धि मन्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं
भवति। मधुरं यद्ययथास्त्वं यत्तु कथायं भवति
तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनं, यत्तु यथं कटुकं तिक्तं वापि कृत्वं
कथावरुं तन्निर्दिष्टम्। शब्दस्तु हिरण्यस्थालीगन्धवत्
चण्डाशब्दवच्च प्रशस्तो, भर्त्तरीभिन्नपालशब्दवच्च री-

अन्धश्च अन्धो निन्दितो भवति । वैदूर्यनिभं चन्द्रसमानं
वर्णं कस्यचित्तोत्फलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसदृशमतसौ
पुष्पनिभं वा कुन्तफलं त्रियं भर्तुर्ददाति, मधुकौशस-
मानवर्णं श्यामलोद्भववर्णं मल्लिकासवर्णं निन्दितं
भवति । हंसशुकमयूरताम्रचूडचटनन्यावर्त्तकूर्ममत्स्य
सरित्प्रभा अन्ये च मङ्गलवर्णिनः पदार्थाः कुन्तव्रणेषु
यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकाविनिर्हिताः ।

पादुकीलूकपादपवायसखटभ्रजम्बूकनिगल्लकलासाचे-
त्येवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः त्रिय-
मपहरन्ति वत्सेति व्रणलक्षणम् । काया वक्ष्यते ध्वज-
पताकाचासुरच्छत्रतोरणशिविकाविश्राङ्गुगवईमानभङ्गा-
रगजतरङ्गायस्त्रिंशु कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छाया-
नरगतास्तं कुन्तमपुण्यकृतोन लभन्ते मङ्गलसदृश-
शूकरमहिषवायशूलकपलभीकादयो ये निन्दितायदि
कुन्ते स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुन्तः शिवं भुञ्जमाना-
मपि विनाशयेदुक्तादृश्यन्तं विवक्ष्यताम् । स वधं बन्धं
सद्योलभते तस्य महिषी वा । चूनिक्कयोर्व्याघ्रमखस्य
शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत् । तत् चूर्णितं
कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षोपघर्षितं कुन्तफलं निर्मलं
भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते । तच्च वर्मको-
पसम्बन्धितं समाहितं कारयेदालिकावस्त्रिंशु सुदृढा
यामेन क्षुब्धभवेन क्षुल्लिष्टैश्चाटवैलक्षकैः सुवर्णमये रजत
मये वा वनेषु रत्नालङ्कृतैर्नलिका क्षिप्वा कर्त्तव्या ।
स्त्वाम्बे दृढपरिग्रहश्च तयचोक्तं क्लृप्त्य कर्त्तव्यं नलिका-
सङ्गजं वा । नलिका चात्र प्रमाणतः त्रिष्टा कार्या हरीत-
कीसदृशन्तालफलसमानं यिल्लफलाकारं ककुभकपित्थ-
फलसदृशं वा हस्तमष्टाक्षं वा कलशमलकाकारं वा
भवति सर्वोपस्कृतान्वितं कुन्तायुधं पट्टपल्लं श्रेष्ठं-
पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निम्नतमं प्रबल-
रिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेत्तत् स्वप्रमा-
णादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमधिदत्त्वा कुन्तमा-
युधमावहेत् सादिक्कस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवाति
भुक्तमश्नन् कुन्तायुधं विधीमवति । इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्”
कुन्ताः प्रविगन्तीत्यल कुन्तधारिणि लक्षणेत्यालङ्कारिताः ।
“शक्तिकुन्तध्वजयथावाजिबारथगेदृष्टाः” सुष्ठु । “शक्ति
कुन्ताद्यायुधानीति” सुष्ठुतः ।

कुन्तल पु० कुन्तं लुङ्ग्रीटं (उकुण्ण) लानि ला-क । ऽक्रेणे
“कापि कुन्तलक्ष्यवानसंयमव्यपदेशतः । बाहुमूलं

सन्तौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” बा० द० । तदाय
कारत्वात् शङ्खिवरे च क्षयरः । कुन्तलाकारं केशापा-
कारं लाति ला-क । श्यवे ऽक्षणे पानपात्रे प्ला-
ङ्गले च विद्यः । इषुवकभेदे “वर्षैः षोडशभिः कार्यः
कुन्तलो लघुशेखरैः । शङ्खारे च रसे प्रोक्तं क्षानन्द-
फलदायकः” इति संगीतदासो० । “कामगिरिं समारब्ध
द्वारकानं महेश्वरि ! । श्रीकुन्तलाभिधेः कथितः
पुष्पस्वरिभिः” शक्तिसङ्गमतन्वोक्ते ऽद्वेष्टेदे पु० भूष्क-
“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेष्वरसुता पारोऽङ्गराजस्वसुः” बा० द० ।
“यथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” इत्युपक्रमे “जि-
ह्विकाः कुन्तलासैव सौकुदा मलकाननाः” भा० भी० ८३०
दक्षिणात्यजनपदोक्तौ । तेषां राजा अणु । कौन्तल तद्दे-
शमध्ये । वज्रपु तस्य लुक् । कश्चित् एकत्वे ऽपि लुक् ।
“आकर्षः कुन्तलस्यैव मालवाद्याम्बुकास्तथा । द्राविडाः
सिंहलास्यैव राजा काश्मीरकस्तथा” भा० स० १७० । ते
अभिजनोऽस्य अणु । कौन्तल पितादिप्रसंगेन तद्देश-
वासिनि । वज्रपु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्धन पु० कुन्तलान् वर्धयति दध-णिच्-ल्ये ।
भङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्रससेवनेन हि
केशद्वितिरिय वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलापाकारो विदातेऽस्याः ठन् अत
इत्थम् । दध्यादिक्लेदव्यां ऽङ्कुरिकभेदे पालिकायाम्
हारा० । २ बालानामोपधौ (माला) स्त्री सुष्ठुतः । यथा
“कुन्तलिकाकुरशिकाप्रभृतामीत्युपक्रमे “स्वादपा-
करसाः शीताः कफघ्नायातिपित्तलाः । लयषाड्हर-
साङ्क्षाः सञ्चाराः वातलाः सराः । स्वादुतिक्ता क्ल-
लिका” [राजनि० ।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम् । (वाला) नामोपधौ
कुन्ताप पु० । वैदिके ऋक् पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः आश्व-
ओ० ८।१।७।८। स्तू० दर्शितोयथा

“तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्माद्वापाकपेदूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तस्मादूर्ध्वमिति
पञ्चनात् माध्यन्दिने दृशकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-
पः स्वादसति प्रवेगे तृतीयसवने ऽपि तस्य प्रवेगे नास्तीति
गम्यते” नारा० ह० । “तस्मादितस्तदूर्ध्वपिपाकं निनदी
शंसेत्” सू० । “तस्य कुन्तापस्वादितयुत्तुर्दण्डं कश्चो विष्टद
निनदीऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिर्दिष्टमिति” इ० ।
“तृतीयेयु पादेष्टूदासमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनदी” इ०

“हृत्तीयेषु पादेष्वादिनो यदक्षरं तदनुदात्तीक्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति हृत्तीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदि-
ति वे हे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं, तस्मात् परं
द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्देत्, नितरां
ब्रूयादित्यर्थः । तदेवसुधारणं निनर्दयद्धेनोच्यत
इत्यर्थः” नारायणवृत्तिः ।

उदराभ्यन्तरस्थिते २५५५भेदे न०। “उदरमेकविंशं विंश-
तिर्वा अन्तरदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेक-
विंशः” शत०ब्रा० १२।२।४।१२। “अथ यत्कुन्तापमासीत्
यो मज्जा स सार्द्धं समभवत्” तत्रैव १२।४।४।८।

कुन्ति पु० भूष्णि कर्म-क्षिप्तं पृथो० । १२५५भेदे “कुन्तयोऽन्व-
यश्चैव तथैवापरकुन्तवः” भा० भी० ८५० जनपदोक्तौ
तेषां राजा अण् । कौन्त तद्देश्यपे पु० बहुषु तस्य लुक् ।
कुन्तयः तद्धुपे भूष्णि । “सुस्थलाय सकृद्व्यास कुन्तिः
कुन्तिभिः सह । सास्त्रायनाथ राजानः” भा०स० १२५० ।
विदुर्भवंगजे क्रथस्य पुत्रे १२५५भेदे “तस्यां विदुर्मौज-
नयत् पुत्रो नाम्ना कुशक्रथौ” इत्युपक्रमे “क्रथस्य कुन्तिः
पुत्रोऽभूद्बुधस्तस्याय निर्वृतिः” भाग० ८।१।२ । “कुन्तेः
सस्यः पिता गुरोस्तपस्यस्य पृथामटात्” तत्रैव २४५०
१८५० । कार्त्तिकौ सुराष्ट्रेण सहृद्वं प्रकृतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथा-
पितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे स्वपभेदे “पृथां दुहितरं
यत्रे कुन्तिं कुरुनन्दन ! । गुरःपुत्राय वृद्धाय कुन्ति-
भोजाय तां ददौ” हरिवं० २५५० ।

कुन्तिसुता स्त्री इत० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पिता
गुरोश्च दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुन्तीशब्दे
विद्यतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम्
युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा “महिषां जह्तिरे
गुराङ्गोऽप्यायां पुरुषा दग” इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्ति-
सङ्का “यच्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्तिः पृथा चैव
श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा यच्चैता वीर-
मातरः । पृथां दुहितरं यत्रे कुन्तिं कुरुनन्दन ! ।
गुरः पुत्राय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्
कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा” हरिवं० २५ ।
इत्युक्त्वा “पृथां दुहितरं यत्रे कुन्तिं पाशङ्गु रायकृत्”
हरिवं० २५५० उक्ताम् ।

कुन्तीतनय पु० इत० । कुन्तां धर्मादितो जातेषु श्रुति-

ष्ठिरादिषु लिङ्ग सुखां जाते ४५५० च । तत्कथा यथा
“यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्मविज्ञाया धर्माञ्जले बुधि-
ष्ठिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राणां धनञ्जयः” हरिवं०
२५५० । कर्णोत्पत्तिकथा भा०भा० १११५० यथा
“गुरो नाम यदुन्नेतो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या
पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितृसखीवाच सुता-
भनपत्न्याय भारत ! । अप्युपमये प्रतिशाय सस्यापत्न्यं स
सत्त्ववाक् । अप्यजामय तां कन्यां गुरोऽनुपपन्नकाङ्क्ष-
ये । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।
नियुक्ता सा पितुर्गृहे ब्राह्मण्यतिथिपूर्वके । उप्यं प-
र्यञ्चरत्तत्र ब्राह्मण्यं शंसितव्रतम् । निगूढनिचयं धर्मो
यं तं दुर्व्याससं विदुः । तदुप्यं शंसितात्मानं सख्ययत्नै-
रतोपयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापन्नमन्त्रवेद्या । अ-
भिचारादिभिर्युक्तामब्रवीच्चैव तां छनिः । यं यं देवं
त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन
तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्त्वा सा तु विमेषेण कुन्ती
कौतूहलान्विता । कन्या वती देवमर्कमाजुष्टाव यश-
स्विनी । सा ददर्गं तमोयानं भास्करं लोकभायनम् ।
विस्मिता चानवाद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदङ्गु तम् । तां समा-
वाद्या देवसु धियस्मानिदमब्रवीत् । अयमक्षरवितापार्ङ्ग ।
ब्रूहि किं करवायि ते । कुन्त्युवाच । कसिन्मे ब्रा-
ह्मणः प्रादाहरं विद्याञ्च शत्रुघ्नम् ! । तद्विजिज्ञास-
माङ्गानं कतयज्यसि ते विभो ! । एतस्मिन्पराधे त्वां
शिरसाहं प्रसादये । वेपिता हि सदा रक्ष्याः स्व-
पराधेऽपि नित्यगः । सूर्य उवाच । वेदाहं सर्वमे-
वेतत् यद्व्यासा वरं ददौ । सत्यञ्च भयमेवेह
क्रियतां सकृदमेव नमः । अमेव दर्शनं महाभाङ्गत-
चाक्षि ते शुभे ! । वृथाङ्गानेऽपि ते भीरु ! दोषः स्यान्नाल
संशयः । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा बभूव विधं सा-
न्वपूर्व्यं विवस्वता । सा तु नैष्कहरारोहा कन्याह-
मिति भारत ! । बभूवपक्षमयाङ्गीता लज्जया च यश-
स्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतवर्मा । । भद्रप्रसा-
दाच्च ते राक्षि ! भविता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स
भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकसां तपनः स-
न्वभूव तथा सह । तत्र वीरः समभवत् सर्वशस्त्र-
भृतांवरः । आसुतकवचः श्रीमान् देवगर्भः चिरान्वितः ।
सहजं कथं विभूतं कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत
सुतः कथं सर्वलोकेषु विभूतः । प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

सुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां ओष्ठो दिवमा-
चक्रमे ततः । इष्टा कुमारं जातं सा वाष्पेयी दीन-
भागवा । एकामं चिनयामास किं क्त्वा सुकृतं भवेत् ।
गृहमाणापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्सवस्य-
कुमारं तं जले कुन्ती मृहावलम् ।

शुद्धिचिरादुत्पत्तिस्तैव १२१।१२१ अ० यथा

“एवमुक्त्वा ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरज्जयम् । प्रत्युवाच
वरारोहा भर्तुः प्रियङ्गुते रता । पितृवेष्यमृहं
बाह्या नियुक्ताऽतिथिपूजने । उपं पर्यचरन्तस्त्राज्ञा-
न्वं संसितव्रतम् । निगूढनिचयं धर्मे यत्नं दुर्या-
सस्य विदुः । तमहं संसितात्मानं सर्वयज्ञैरतोषयम् ।
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रान्वि-
मञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं तमे-
तेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अक्षामो वा शक्रामो वा
यशं ते ससुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राशिः । पुलो
भविष्यति । इत्युक्त्वाहं तदा तेन पितृवेष्यमि भारत ।।
ब्राह्मणस्य वचस्तस्य तस्य कावोऽयमागतः । अनुज्ञाता
त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा
स्याज्ञौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि
अत्यवतांवर ! । त्वतोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्वांसिन्
कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरवाच । अद्यैव त्वं वरा-
रोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्मावाहय शुभे ! स हि
देवेषु पुण्यभाक् । अधर्मेण न नो धर्माः संयुज्येत
कथञ्चन । लोकस्यायं वरारोहे ! धर्मेऽयमिति मन्यते ।
धार्मिकस्य कुहूणां स भविष्यति न संशयः । धर्मेण
चापि दमस्य नाधर्मे रंक्षते मनः । तस्माद्धर्मे
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिचिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां
धर्मावाहयस्व नै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्त्वा
नखेत्सुक्ता तेन भर्ता वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता
प्रदक्षिणमवर्तत । “संवत्सरहृते गर्भे” गान्ध्यायां
जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्मा-
मच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्माद्योपज-
हाय ह । जजाप विश्ववज्जयं दत्तं दुर्वाससा
पुरा । आजगाम ततो देवो धर्मे मन्त्रवशात्ततः ।
विमाने सूर्वसङ्काशे कुन्ती यत्नं जपस्थिता । विहस्य
तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किले ददाम्यहम् । सा तं वि-
हस्यमाणापि पुत्रं देहावरीदितम् । संयुक्ता सा हि
धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह । सेमे पुत्रं वरारोहा सर्व-

प्राप्तवर्तां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठामे) चन्द्रसमायुक्ते सु-
हृतेऽभिहितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णे-
ऽतिपूजिते । सन्तुष्टयशं कुन्ती सुभाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी । एष धर्मा-
भर्ता ओष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक्
चैव राजा पृथ्वां भविष्यति । शुद्धिचिर इति ख्यातः
पाण्डुः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु
लोकेषु विद्युतः । यशसा तेजसा चैव हस्तेन च समन्वितः ।
धार्मिकं तं सुतं सत्त्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्ज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं इषु । ततस्तथोक्त्वा
भर्ता ह यादुमेवाजुहाय सा । ततस्तामागतो वायुर्ध-
गाहूढो मृहावलः । किले कुन्ति ! ददाम्यहम् ब्रूहि भर्ते
हृदि स्थितम् । सा सत्यका विहस्याह पुत्रं देहि सु-
रोत्तम ! । बलवन्तं मृहाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् । त-
स्मात्पुत्रो मृहाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमव्यतिबलं
जातं वायुवाचाशरीरिणी । सर्वेषां बलिनां ओष्ठो
जातोऽयमिति भारत । इदमत्यङ्गुतं चासीत्जातमात्रे
हकोदरे । यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गालैरचूर्ण-
यत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्दिग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नाम्बुध्यत संसुप्तसुसङ्के खे हकोदरम् । ततः स व-
ज्रसङ्क्रातः कुमारो न्यपतद्दिरौ । पतता तेन शतश
शिला गालैरिचूर्ण्यता । तां शिलां चूर्ण्यतां दृष्ट्वा
पाण्डुर्विस्मयमागतः । अस्मिन् हनि भीमस्य जज्ञे
भरतसत्तम ! । दुर्घोर्भनोऽपि मलैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ।
जाते हकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु
मे वरः पुलो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुष्टकारे च
लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्त देवन्तु विधिना कालमु-
ज्ज्वेन जन्मते । इन्द्रे हि राजा देवानां प्रधान इति
नः सुतम् । धर्ममेववयोत्साहो वीर्यवानभितद्युतिः ।
सन्नोपयित्वा तपसा पुत्रं जपस्ये मृहावलम् । वं दास्यति
स मे पुत्रं च वरीयान् भविष्यति । क्षमानुपायानु-
धांश्च संपामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा
तस्मात्तपस्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजोमन्त्र-
यित्वा मर्कटिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं
संवत्सरं शुभम् । आत्मना च मृहाबाहुरेकपाद-
स्थितोऽभवत् । उपं स तप आस्थाय परमेष्ठ सम-
धिना । आरिराश्विपुङ्गवैर्बलिदशानां तभीष्टरम् ।
भार्यया सह धर्मात्मा पर्यतपत भारत ! । तन्तु कावेन

महता वाचवः प्रत्यपद्यत । शक्र उवाच । पुत्रं तव
प्रदास्यामि त्रिषु कोकेषु विश्रुतम् । माङ्गलानां गवा-
क्ष्वेव सुहृदाश्चार्थसाधकम् । दुर्द्धं दां शोकजननं सर्व-
बाधवनन्दनम् । सुतं तेऽप्यत्र प्रदास्यामि सर्वाभिल-
षिताशनम् । इत्युक्त्वाः कौरवो राजा वाचनेन महा-
त्मना । उवाच कुन्ती भर्मात्मा देवराजवचः श्रुतम् ।
उदर्कस्तव कल्याण ! तृष्टो देवगणेश्वरः । दासमिच्छति ते
पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमातृपक्षस्मात् यथास्तिन-
मरिन्दमम् । नीतिमलं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्मं क्रियाबलमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय
सुशोषि ! धाम श्रित्ययतेजसम् । लब्धः प्रसादे देवे-
न्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मिन् । वैशम्पायन उवाच । एव-
मुक्त्वा ततः शक्रमाजुहाव यथास्मिन् । अथाजगाम
देवेन्द्रो जनयामास चाव्युत्तमम् । कुन्त्या अपत्यं ढक् ।
कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।

कुन्त्य क्लेशे क्षेपे च क्रूरादिं पञ्चक० सेट् । कुष्माति अकु-
न्वीत् चुकुन्त्य प्रनिकृष्यात् । [नरम् ।

कुन्त्य पु० कुन्द-उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्दुरवेति पाठा-
कुन्द पु० कुन्द इव अेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति
टा-क या । विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्फुटतया स्फ-
कवक्षिर्भलत्वात् “अेतोरक्तसंघा पीत इदानीं लब्धतां गतः”
इत्युक्त्वाः युगावतारे सत्ययुगे अेतत्वाद्वा, परशुरामा-
तारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे
“सर्वपापविशुद्धिं याजिषेधेन अेतवान् । तस्मिन्-
यज्ञे महादाने दक्षिणां भयुनन्दनः । मारीचाय ददौ
प्रीतः कश्यपाय बहुध्वराम्” । कुं भूमिसृजति उन्द-
अण् शक्र०, कौतेः अद्वा० दन् सुभच् वा । २कुन्दरुनाम-
गन्धद्रव्ये श्वनियन्त्रभेदे (कुँद) ४कुवेरस्य मित्रिभेदे च
पु० भेदि० ५करवीरदृष्टे पु० राजनि० खनामख्याते
ख्याते ६पुष्पप्रधानदृष्टे पु० पुष्पे न० अमरः । “कुन्दं शीतं
लघु क्षेपशिरोरुवातपित्तकृत्” भावप्र० । “कुन्दकुशला
घटतः स्मितैः” भावः । “कुन्देन्दुसुन्दरवचिः” सा०
द० । “शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालकाजयाः” पुरा० ।
७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शालमलहोपस्थे पर्व-
पर्वतभेदे । शालमलहोपवर्णे भाग० ५, २० अ० । “तेषु
वर्षेऽवद्वयो नद्यश्च समैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रस्रुतिरिति” । वि-
ष्णु पु० त एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते “कुमुदसोच्चतश्चैव

दतीयश्च वलाहकः । द्रोणोयत्न महीपथः स चतुर्थे
महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः पठो महीधरः सप्तमस्तथा ।
कुमुदान् पर्वतवरः” अमरः । कस्यभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्ददृष्टे राजनि०
स्वार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पुंस्त्री० कुन्देन मीयते शुभ्वर्णात्वात् मा-ध्वर्थे
क । पिङ्गणे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीप् । तस्य च
प्राणिभिन्नपञ्चानात् परस्य चूर्णा० तत्पुरुषे आद्युदात्तता-
तल गणे सुकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह अेष्टा-
दिवात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री यन्त्रभेदे सा० द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् शुद्धानि धर्मानुबन्धीनि कलानि राति
ददाति रा-क, कुं भूमिं दारयति हरिण्याक्षजिधर्-
सया वराहकृपावतारे ट-अच् पृषो० सुम् । विष्णौ ।
“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः” विष्णुस० । कुं भूमिं दार-
यति अन्तर्भूतगर्थे ट-अच् पृषो० । कलिङ्गेषु (कु-
न्दरा) पिख्याते २दृष्टभेदे पु० राजनि० । तस्य पर्यायोक्ति-
द्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । “कण्डुरो दीर्घपलः
खरच्छदः रघालक्षेत्तसंभृतः खगवत्तमः” । “ज्ञेयं कुन्द-
रभलन्तु स्थौल्यशैत्योपकारकम् । पिप्पलितसारनाश स्यात्
गोधनानां प्रशस्तये । वलपृष्टिकरश्चैव” राजनि० तद्गु-
णा उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इति । पद्म-
कुन्द पु० कुं भूमिं दृष्टान्ति ट बा० डु । १मृपिके शब्दरत्ना० ।
२कुन्दरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति ट-पिदारे उरन् पृषो० ।
कुन्द रुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दक पुंस्त्री कुं भूमिसृजति उन्द-जला० नि० । खनाम-
ख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । “कुन्दरुर्भूर्स्त्रीक्ष्णस्तक्त
स्त्वयः कटुर्हेरुत् । खरखेदपङ्कजलक्ष्मीश्च खरोगफा-
निलान्” भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० ।
स च सुसृते एसादिगणे पठितः । स च गणो यथा

“एलातगरकुठमांशीधामकत्वज्जलनागपुष्पाप्रियकृष्टरे-
जुका व्याघ्रमखशकिचण्डास्त्रीशोयकश्चीनेटकशोचशोरक-
बालकशम्भुलुसर्जरसतुरककुन्दरुकागुरुस्यूको शीरभ-
टाककुङ्कुमानि पुद्गादिगेशरश्चेति । एलादिको वातकफौ
मिहन्त्याह्विप्रमेय च । वसुप्रसादनः कर्णपिपटाको-
ठनाशनः” ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रादि० पर० सक०
सेट् । कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत् । कुम्ब-
यास् बभूव आस चकार चक्रे । चुकुम्ब । प्रणि कुम्ब्यात्
कुप द्युतो चुरा० उभ० अक० सेट् । कोपयति ते अचूकपत् त ।
कोपयास् बभूव आस चकार चक्रे । कुपितः कोपः
कोपनम् कुपित्वा प्रकृष्य । “प्रोचुः प्राञ्जनयो विप्राः
प्रहृष्टाः कुपितत्त्वचः” भाग० १.१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट् । कुपति इदित् अकुपत्
अकोपीत् चुकोप । “यस्मिन् यस्मिन् कृतौ ये ये दोषाः
कुपन्ति देहिनाम्” सुशु० । “तस्य तद्वपनं खत्वा रुचं रु-
चाकरं बद्ध । चुकोप बलिनां श्रेष्ठः” भा० सं० ४.१३० ।
“कुपितकपिकपोलक्रोडतास्तसमांसि । उद्भटः “दुष्टा
कुपयिष याचके” भा० आ० ७.८४०” अथ अर्थे पदव्य-
त्ययोऽपि दृश्यते । “नन्दते कुपते चापि तथा ऊह्वार-
यत्नपि” भा० आनु० १.४३० । “न च कुप्ये महासर्प !
न चात्मानं विगर्हये” भा० व० १.७८४० । उपसर्गप्र-
त्ययस्य तत्तदुपसर्गयोर्व्याधिरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः
अतिकोपः इत्यादि । “कृषद्गृहेष्विष्टयार्थानां यं प्रति
कोपः” पा० कर्कषः सम्यगनता ।

क पथ पु० कृतसितः पत्न्याः कुगतिसमा० अच् समा० । १क-
तसिते पथि शब्दरत्ना० । “स्वभर्त्तृपथमकुतोभयम् विहाय
कपथपायण्डनसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति” भाग० ५.६,
१०० । स सेव्यत्वे नास्त्यस्य अर्थ० अच् । ० अक्षरभेदे “प्र-
सदो मयश्च कपथोऽहयधीनश्च यीर्यवान्” हरि० २.३०
“तथा निकम्बः कपथश्च दानयः” हरि० ०.४१३० ।

स एव सुपार्श्वव्यपेक्षेण द्वारे आविर्भूतः “कपथस्तु महा-
वीर्यः श्रीमान् राजन् ! महाशूरः । सुपार्श्व इति
विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीयति” भा० आ० ६.७४० ।

कुपन पु० कृप-क्यु । हिरण्याक्षसैन्यस्य अक्षरभेदे “शरभः
शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः” हरि० ०.४२३० ।

कुपय लि० गुप-क्यप् प्रथो० । गोपनीये । “आ साव्यं कु-
पयं वर्द्धनं पितुः” ऋ० १.१.४०, २. “कुपयं गोपनीयम्” भा०
कुपाणि लि० कुलितः पाणिपथः । वक्रहस्ते बाहुकण्ठे
(कोपा) । जटा०

कुपिञ्जल इ० क्री कृतसितः पिञ्जल इव पुञ्जोऽस्य । पञ्जिभेदे
स्त्रियां ङीप् ततः शिवा० अण् । कौपिञ्जल तदप्ये पु० क्री० ।
कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्यस्त्री श्रीका० इति ।
मत्स्यधारके सैवसे लिङ्गा० ।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽस्य गुप-वा० इति किञ्च ङीप्
प्रथो० । (माहेरखानु६) मत्स्याधारे पालभेदे शब्दरत्ना० ।

कुपिन्द पु० क्री कृतसितः पीलुः कुगतिस० । (साकङ्गातेन्दु)

काकेन्दुद्वये भावप्र० । यस्य फलं (कुपिला) इति ख्यातम् ।
तत्पञ्चदशगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“तिन्द को यस्तु कथितो जलदो दीर्घपलकः । कुपीलुः
कुलकः काशस्तिन्दुकः कालपीलुकः । काकेन्दुर्विष-
तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः । कुपीलु शीतलं
तिक्तं वातलं मदकक्षु । पादव्यथाहरं पाहि कफ-
पित्तास्त्रनाशनम्” ।

कुपुत्र पु० कृतसितः पुत्रः कुगतिस० । कृतसिते पुत्रे ? “तादृशं
फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरस्तसः” मनु० । व० प्री० । २ कृतसित
पुत्रयुक्ते लि० । भावे कर्म्मणि च ततो मनोशा० उज्ज ।
कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री । कोः प्रथिव्याः पुत्रः । १ मङ्ग-
लपदे ४ मरकासुरे च । [दिनिन्दिते अक्षरः

कूप्य लि० कृतसितं प्रयते प्रय-विशरणे अच् । जात्याचारा-
कूप्य न० गुप-क्यप् नि० । स्वर्णकूप्याभ्यामन्यास्मिन् ; तेजसादौ
धातौ, अक्षरः (दस्ता) इति ख्याते २ धातौ च
कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्माणस्य शाला । (कौ-
सारिर दीकान) कांक्षादिपात्रनिर्माणपदे हेनच० ।

कुप्रिय लि० कु+प्री-क । जवन्त्येङ्गला० ।
कूप्रव पु० कुगतिस० । तणादिनिर्मिते उडमे शब्दचि० ।
“यादृशं फलमाप्नोति कुप्रवैः सन्तरन् जलम्” मनुः

कुव स्मृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रा० पर०
सक० सेट् । कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत् ।
कुम्बयास् बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब । कुम्बा

कुबल लि० कृतसितं बलमस्य । निन्दितबलयुक्ते ।
कुबलाग्र लि० कुबलोऽश्वोऽस्य । १ दुर्बलाश्वयुक्ते मूर्खवंशे
२ नृपभेदे तस्य दुर्बलमरसंज्ञाप्राप्तिः भा० व० ०.१.८०
उक्ता यथा “मार्कण्डेय उवाच । इक्ष्वाकौ संस्थिते राज-
न् ! शशादः प्रथिवीमिभाम् । प्राप्तः परमपञ्चमिभा भोऽसौ-
धायं नृपोऽभवत् । शशादस्य तु दायदः ककुत्स्थो नाम
वीर्यवान् । अनेनाद्यापि काकुत्स्थः प्रयुषामेभसः सुतः ।
विष्वगश्चः प्रथोः एवस्तस्मादङ्गश्च जज्ञियान् । यद्रेच
गुवनाशस्तु आवस्तस्यात्मजोऽभवत् । तस्य आवस्तकोभेयः
आवस्ती वेग निर्वृतिना । आवस्तस्य तु दायदो
वृहदश्वो महाबलः । वृहदश्वस्य दायदः कुबलाश्च इति

स्मृतः । कुबलाश्च पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुबलाश्च
 पित्रतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ञे
 दृष्ट्वा ददौ पुत्रसंक्रान्तिं श्रीस्तु दृष्ट्वा महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमान्तपोवनमल्लङ्घनाम् । इत्युपक्रम्य
 मधुकैटभयोः ससुतपत्तिप्रवक्तव्यान् २०३४०

“मार्कण्डेय उवाच । धुन्वुर्नाम महाराज ! तयोः
 पुत्रोऽमहाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावी-
 र्यपराक्रमः । अतिउदेकषादेन क्षयो धमनिसन्ततः ।
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो यरं वव्रे स च प्रभुम् ।
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वराक्षसम् । अवध्योऽहं भवेयं
 वै वर एव हतो मया । एवं भयतु मच्छेति तसुवाच पि-
 तामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्धाऽऽसृज्य जगाम ह ।
 स तु धुन्वुर्वरं खड्गा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन्
 पित्रवधं द्रुतं विष्णुसुपागमम् । स तु देवान् स-
 गन्धर्वान् जित्वा धुन्वुर्मरण्यः । वधाधे सर्वानसकृदिष्णुं
 देवांश्च वै श्वगम् । सस्ररे बालुकापूर्णे उज्जालक इति
 स्मृते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! ।
 बाधते च परं यन्त्रा तसुतङ्गाश्चमं विभो ! । अन्तर्भू-
 मिनतस्तत्र बालुकानर्हितस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो
 धुन्वुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनायाय तपोवकसुपा-
 श्रितः । उतङ्गस्याश्चान्ध्यासे निःश्वसन् पावकाङ्क्षिणः ।
 यतः श्वेय काष्ठे तु राजा सल्लवाहनः । उतङ्गविप्रस-
 हितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुलैः सह महीपालः ।
 प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिभ-
 र्हनः । कुबलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमा-
 यिषसतो विष्णुर्भगवत्सोज्जवा प्रभुः । उतङ्गस्य निवो
 जेन लोकानां हितकाम्यथा । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धरे
 दिवि शब्दो महानभूत् । एव श्रीमानवध्योऽस्य धुन्वु-
 मारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्य-
 वाकिरन् । देवैर्द्वन्द्वयश्चापि जेदुः स्वयमनीरिताः ।
 गीतश्च वायुः प्रववी प्रयागे तस्य धीमतः । विपा-
 शुलां महीं कुर्वन् वर्षर्ष च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विषा-
 नानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव सप्तदृश्यन् धुन्वुर्यत्र
 महासुरः । कुबलाश्च धुन्वोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैश्वकर्षयः । नारायणेन कौरव्य !
 तेजसाप्रायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुलैस्तैः

सर्वतो दिशम् । अर्धवर्गं खानद्याभास कुबलाश्वो महीपतिः ।
 कुबलाश्च पुलैश्च तस्मिन् वै बालुकार्थवे । सप्तभिर्दिवसैः
 खात्वा दृष्टो धुन्वुर्माहाराजः । आसीद्वीरं वपुस्तत्र बा-
 लुकानर्हितं महत् । दीपमानो यथा सूर्यसोज्जवा
 भरतर्षभ ! । ततो धुन्वुर्माहाराज ! दिशमादृत्य
 पश्चिमात् । सुप्तोऽभूद्राजगार्हूल ! काशानलसम-
 द्युतिः । कुबलाश्च पुलैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्भुसलैरापि । पट्टिशैः परिचैः
 प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स बध्यमानः सं-
 क्रुद्धः समुत्स्यो महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्ष्यसेनां श-
 खाणि विविधानि च । आस्थाहमन् पावकं च संप-
 र्त्तकसमं तदा । तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन
 तेजसा । सुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकादुद्धर्तयाम्ब ।
 क्षणेन राजगार्हूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्म-
 जान् क्रुद्धस्तद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधान्निदग्धेषु
 तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्ण
 मिश्रपरम् । आससाद् महातेजाः कुबलाश्वो महीपतिः ।
 तस्य पारि महाराज ! सुप्ताय बद्धं देहतः । तदापीयत
 तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वङ्गिष्ठ
 शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं
 क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतर्षभ ! सर्वलोकाभयाय वै ।
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महासुरम् । सुर-
 शत्रुमल्लभं त्वैलोक्येषदवापरः । धुन्वोर्बधात्तदा
 राजा कुबलाश्वो महामनाः । धुन्वुमार इति ख्यातो
 नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्” ।

कुबे(वे)र पु० कुम्भति धनम् कुबि-एरक् नि० नलोपश्च
 कुत्सितं वीरमस्य इति या । १ धनदे यक्षराजे
 खमरः “कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वीरस्य च ।
 कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” वायुपु० ।
 “कुबेरोभव नाम्ना त्वंमम रूपेर्ध्याय सुत !” काशीख०
 देवीशायोक्तस्य तथात्वम् । “कुबेरस्य मनःशत्रुं शं-
 सतीव पराभवम्” कमा० तस्येदमर्थः । तत्सम्बन्धिनि लि०
 स्त्रियां ङीप् “कौबेरदिग्भगमपास्य मार्गम्” भावः ।
 कुभा० पाठात् कुबेरवनमित्रादौ न स्यात्सं वाक्यम् । कुबे-
 रकोऽप्यत्रार्थे कुगतसं० २ निन्दितदेहे न० ।

कुबेराश्वी स्त्री कुबेरस्याश्वीव पिप्लुः पुष्पमस्याः षष्ठ्य सभा०
 ङीप् । १ पाठलाद्वे २ सनाकरङ्गे च राजनि० ।

कुबे(वे)राश्चस्य पु० इत० । कौबरास्यपर्वते जटा० तस्य कुबे-

रावास्तवास्तथात्मम् । कुजे (वे) राष्ट्रप्रभृतयोऽप्यत्र ।
 कुजो पु० रेषत् उज्जमाज्जं वं यत् शक० । अथामार्गे
 राजनि० शब्दगे शब्दना० । (कुज) शब्दयष्टरोगे पु०
 “हृदयं यदि वा यष्टसुतं क्रमशः सक्तम् । क्रुजो
 बायुर्बुधा कुज्यात् तदा तं कुजमादिशेत्” माधवोक्तं
 नक्षत्रणम् । ४ तद्युक्ते (कुजो) लि० । “कुजा नीचतयैव
 यानि शनकैरास्तेषामाशङ्कितः” रत्ना० । सच राजात्मनः
 पुरस्त्रायभेदो यथाह सा० द० तद्वदपरोक्षे इत्युपक्रमे
 “वासनपशङ्कितिरातच्छेष्माभीराः शकारकुजाद्याः”
 अवरोधाधिकारिकुजलक्षणमुक्तं दृ० सं० ६६ अ०
 “पञ्चापरे यामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ
 शमी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु
 लक्ष्यैस्तान्” । “कुजो नास्ति यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
 शीघ्रः किञ्चित् पूर्वोक्ताये वतश्च । हंसासेवी नास्तिको
 ऽर्थैरुपेतो विद्वान् गूरः पूरकः स्यात् कतश्च । कला-
 खभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रसदाजितश्च । सम्पूज्य
 लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च” ।
 कुजक पु० कौ उज्जति उज्ज-एवुल शक० । अतिशूरभिपुष्टे
 ह्यभेदे “चम्यकात् पुष्यशतकादशोकं पुष्यसुसप्तम् । अशो-
 कपुष्यसाहस्रात् सेवतीपुष्यसुसप्तम् । सेवतीपुष्यसाह-
 स्रात् कुजकं पुष्यसुसप्तम्” शब्दचि० । नरसि० पुरा०
 “कुजकः शूरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः । त्रिदोष-
 शमनो हृद्यः शीतहर्ता च स हृतः” इति भावप्र० ।
 कुज कण्टक पु० कुजः कण्टकोऽस्य । अतश्चदिरे राजनि०
 कुजा स्त्री कंसभवनस्य सैरिन्ध्रीभेदे यां पद्मप्रासाक्रम्य लण्यः
 सुहृदां चकार तत्कथा भाग० १० स्क० ४१ अ० यथा
 “अथ ब्रजान् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविले-
 सभाजनाम् । यिलोक्य कुजां युयतीं वराननां यमश्च यान्तीं
 ग्रहसनस्रपटः । का त्वं वरोर्वी ! तदुक्तानुलेपनं कस्याङ्गने !
 वा कथयस्व साधु नः । देह्यययोरङ्गविलेपसुसप्तं त्र्येय
 स्तस्ते नचिराङ्गयिष्यति । सैरिन्ध्रप्राच । दास्यकाग्रं
 सुन्दर ! कंससम्पत्ता त्रियक्रनाम् हानुलेपकर्त्तव्यम् ।
 मङ्गावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कीन्यतमस्तद-
 र्हेति । रूपपेयलभाधुर्थैर्हंसितालापवीक्षिता । धर्त्रि-
 तात्मा ददौ सान्द्रसुभयोरनुलेपनम् । तत्तस्तावत्कुरागेण
 सुवर्णैतरयोभिना । संप्राप्तपरमाणेण शुशुभाते सुरञ्जितैः ।
 प्रसन्नोभयान् कुजां त्रियक्षां चचिरानाम् । अज्जी
 कर्तुं मनसङ्गे दर्शयन् दर्शने फलम् । यद्ग्रासाक्रम्य

प्रपदे ह्यङ्गुलीकानपाशिका । प्रसन्न चिचकेऽष्टात्मसुद-
 नीनसदृशतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी दृक्छोषापयो-
 धरा । सुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रसदोत्तमा” ।
 कुजस्त्रिक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “नतः कुजास्त्रिके
 गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप ! । गोसहस्रमयाम्नीति
 स्पर्शसोकं च गच्छति” भा० प० ८४ अ० । तत्र तीर्थं
 ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवर्तितः ।
 कुजिका स्त्री अष्टवर्षाणां कन्यायाम् । “अष्टवर्षा च
 कुजिका” अष्टदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे २००४० विवर्तितः ।
 शदेवीभूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन् कुजिका
 तन्मन्त्रेण प्रसिद्धम् तन्मन्त्रे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।
 कुज्र न० कुबि-आम्नादने रत्न अम्बुन्द्रेत्यादिना नि० ।
 अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २ कुण्डे १ कुण्डले ४ तनौ
 ५ शरणे ६ शकटे च संक्षिप्तप्रसरदृष्टिः ।
 कुज्र(त्र)ह्य पु० कुत्सितो ब्र(त्र)ह्मा वा टच् । कुत्सिते
 ब्र(त्र)ह्माणि टजभावपक्षे कुज्र(त्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र ।
 कुम् उन्दने आ० पर० सक० सेट् । कोभति ककोभीत् कुकोभ ।
 अ० भा० माधवसंज्ञतोऽयम् । [विवर्तितः ।
 कुम् न० कुम्-क । उदके अ० भा० माधवः । कुम्भ्य शब्दे
 कुम्भ्यु लि० कुम्-कर्त्तव्यं यज्ये क कुम्भसदकमिच्छति क्यच्
 वा० अमङ्गुः कन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य
 सेक्तारि “कन्दस्तुभः कुम्भयवः अ० ५, ५२, ५२, कुम्-
 यवः कुम्भिकन्दकस्या” भा० ।
 कुभा स्त्री कोः प्रविद्याः भा । प्रविधीच्छायायाम् “राक्षः
 कुभाभण्डलगः यथाङ्गम्” उद्योति० । उपरागशब्दे
 १२८५० विवर्तितः । कुगतिस० । २ कुत्सितदीप्तौ । “मा
 वोरलानितभा कुभा” अ० ५, ५२, ६, “कुभा कुत्सित
 दीप्तिः” भा० । ३ तद्युक्ते लि० ।
 कुभृत् पु० कुं प्रविषीं विभर्त्ति भ-किप् । १ भूधरे शैले
 २ सप्तसंख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८० विवर्तितः
 कुभृष्टिकं सप्रशाकाकचक्रम् उद्योति० ।
 कुमार केलौ सद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कुमारयति ते
 अचकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आश्च चकार चक्रे ।
 कुमार पु० कुमारयति स्त्रीकृति । कुत्सितो नारो यस्मात्, कौ-
 मारयति उटान् कृ-णिच्-क्वच् वा । १ कर्त्तव्ये, नारीकौ
 २ युवराजे, अम० १ शुके पक्षिणि ४ अश्ववारके,
 ५ वरुणदत्ते ६ पञ्चवर्षीये, वाक्ये च सेट् । “कौमारं
 पञ्चमाब्दानं पौगण्डं दशमावधि” भाग० १० श्रीधर-

धृतवचनम् । स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप् । “लोषि
वर्णास्तु दोषेत कुमार्युत्तमती सती” मनुः । ७चिन्मनदे
शब्दः । ८मर्कडुपाशकभेदे हेमचः । ९शाकदीपेश्वरपुत्रभेदे
१०तदीयवर्चभेदे च विष्णुपुं । “शाकदीपेश्वरस्यापि भवस्य
सुमहात्मनः । सप्रैव तनयांस्तेषां ददौ वर्णाणि सप्त च ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मण्यीवकः । कुसुदोदः, समो-
दाकिः सप्तमश्च महाद्भुतः । तत्संज्ञायपि तावदेव सप्त-
वर्णांश्चतुष्क्रमत्” । ११शुक्तिमत्पुष्पं तोड्वे ऋषिकुल्या-
भेदे “ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः” वि-
ष्णुपुं । १२सुन्दरे लिं । १३अविवाहितावस्थायासुपचारात् ।
“कुमारारूपवचने, पा० । “अनेकानि सङ्ख्याणि
कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा
कुलसन्ततिम्” मनुः । अतएव आशुदाकले “एकवर्णं
भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोडशवर्णानाया अपि कुमारीत्व
मुक्तम् । तत्र बालके “कुमारं माता विभर्ति” ऋ०
५,२,१. कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति” “शत०ब्रा०
१,४,५,७. “कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्”
मनुः नाख्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः
प्रयुज्यते । “आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो-
रवने विस्मृतः” । “कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्” रघुः
“तदातुजन्मतः स्थाणुं कुमारविष पावकी” रामा० ।
विष्णुसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पुं १६विद्यायां स्त्री ङीप् ।
मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाच्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च । “लिङ्गोदङ्गः शक्तिहीनः
पराङ्मुख उदीरितः । बधिरोनेत्रहीनश्च कीलितः
स्तम्भितस्तथा । दग्धः क्लृप्तश्च भीतश्च मज्जिन्श्च तिरस्कृतः ।
भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः । हृतवीर्यश्च
भीमश्च प्रध्वलोबालकः पुनः । कुमारश्च युवा प्रौढोदङ्गो
निस्त्रिंशकस्तथा । निर्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः क्रू-
टस्तथा पुनः । निरंशकः सत्वहीनः केकरोजीवही-
नकः । धूमतालिङ्गतौ स्यातां मोहितश्च सुधासर्कः ।
अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रूडः समीरितः । अति-
क्रूरश्च सुग्रीवः शालमानस एव च । स्थानभ्रष्टश्च विक-
कीर्णः स्त्रेहः परिकीर्तितः । अतिदृढः पीडितश्च व-
क्ष्याम्येषान् लक्षणान् । मनोरथस्यादिमध्यान्तेष्वानिषं वीज-
सम्पत्ते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ।
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्चिद्वचनः । आदिमध्या-
वसानेषु भूवीजद्वयलाभ्यतः । दृढमन्त्रः स विज्ञेयोम-

न्त्रिसुक्तिविशर्जितः । मायाहितयन्त्रीवीजराकाहीनस्तु
योमनुः । शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते ।
कामवीजं सुखे माया शिरस्यङ्गु शमेय च । असौ परा-
ङ्मुखः प्रोक्तोऽङ्कारो विन्दुलाभ्यतः । आद्यान्तमध्ये
विन्दुर्वा न भवेदुपधिरः स्मृतः । पञ्चवर्णोऽमनुर्यः स्याद्देहा-
र्कैन्दुविशर्जितः । नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखयो-
कामयप्रदः । आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ ।
हकारोविन्दुमान् जीयो वावस्यापि चतुःकलः । माया
नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः । एकं म-
ध्ये द्वयं मूर्ध्नि यस्मिन्सुखपरन्दरौ । न विद्यते स मन्त्रस्तु
स्तम्भितः सिद्धिविर्जितः । वज्रिण्युसमायुक्तो यस्य म-
न्त्रस्य मूर्ध्नि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते ।
अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्ह शत्रुतेऽक्षरैः ।
स्त्रजः शोऽभिहितो यस्य सुखे न प्रणय स्मृतः । शिवो-
वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्तितः । आदौ
मध्ये तथा चान्ते यस्य भास्त्रं चतुष्टयम् । स एव मज्जि-
नो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः । यस्य मध्ये दकारोऽस्ति
कवचं मूर्ध्नि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिर-
स्कृत उदाहृतः । दोहयं हृदये ग्रीपे षष्ट्यौषट् तु
मध्यमे । स एव भेदितोमन्त्रः सर्वशास्त्रविशर्जितः । त्रि-
वर्णो हंसहीनोयः स सुषुप्तउदाहृतः । मन्त्रोवाप्यथ वा
विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा । फट्कारपञ्चकादियौमदोन्म-
त्त उदाहृतः । तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः
स मूर्च्छितः । विरामेऽङ्गस्य यो मन्त्रो हृतवीर्यः स
उच्यते । आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्रयुतोमनुः ।
ज्ञातव्योभीम इत्येव यः स्यादुदादशाक्षरः । एकोनविं-
शत्यस्यो वा योमन्त्रस्तारसंयुतः । हृत्ते स्याद्दुग्धवीजाढ्यं
प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते । सप्तवर्णो भवेद्भानः कुमारोऽष्टा-
क्षरः स्मृतः । षोडशाक्षरौ युवा प्रौढयत्वारिर्वाविष्मन्तुः ।
त्रिंशदर्शश्चतुःषष्टिवर्णोमन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षर-
स्यापि दृढः स परिकीर्तितः । नवाक्षरो ध्रुवयुतो म-
नुर्निस्त्रिंश रीरितः । यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च
मध्यतः । शिखा वर्णं च न स्यातां यौषट् फट्कार एव
वा । शिवशक्त्यर्चहीनो वा स निर्बीजः उदाहृतः ।
एषु स्थानेषु फट्कारः षोडश यस्मिन् प्रदृश्यते । स
मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यान्मन्दः पञ्चशतक्षरोमनुः । शूद्र एका-
क्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः । द्विदर्थः सत्वहीनः
स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरोजीवहीनः सार्धसप्ता-

चरोमनुः। साईं द्वादशवर्षो या भूमितः स तु निन्दितः ।
 साईं नीजलयस्तद्देवविंशतिवर्षकः । विंशदर्थस्त्रि-
 षदर्थोऽष्टादाक्षितः स्मृतः । द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो
 कोटितः परिकीर्तितः । द्वाविंशदर्थो मन्त्रोयः स-
 प्तविंशतिवर्षकः । सुधार्तः स तु यिष्टेयस्तद्विंशति-
 वर्षकः । एकादशाक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः । त-
 त्र्योविंशतिवर्षो वा मन्त्रोऽतदीप्रैरितः । षड्विंश-
 त्वाक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशदर्थकस्तथा । त्रिंशदेकोनवर्षो वा
 त्र्यङ्गहीनः स एव हि । अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथा-
 पि वा । अतिक्रुद्धः स यिष्टो निन्दितः सर्वकर्मसु ।
 त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्तद्विंशदथापि वा । अतिक्रूरः
 स स्रष्टो निन्दितः सर्वकर्मसु । चत्वारिंशत्तमा वि-
 द्या त्रिषष्ट्ययता भवेत् । तापसंख्या मिश्रिता म-
 न्त्राः सौंडस्यकाः । पञ्चपञ्चरा ये स्युर्भन्तास्ते गा-
 न्तमानसाः । एकोनशतपर्यन्तं पञ्चपञ्चरादित । ते सर्वे
 कथितामन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः । त्रयोदशाक्षरा
 ये स्युर्भन्ताः पञ्चदशाक्षराः । विकलास्तेऽभिधीयन्ते शत-
 साईं शतं तथा । शतद्वयं द्वयतिरेकहीना तथापि वा ।
 यावच्छतत्रयं संख्या निःकोट्यान्ते प्रकीर्तिताः । चतु-
 शतमथारभ्य यावद्विंशत्यक्षरम् । अतएव स मन्त्र-
 स्तु सर्वगास्तद्विचर्त्तितः । सहस्रार्थाधिका मन्त्रा द-
 षड्भाः पीडिताङ्गयाः । द्विसहस्राक्षरामन्त्राः स्रष्टुभाः-
 सप्रवा कृताः । ज्ञातव्यास्तोत्ररूपान्ते मन्त्राण्ये यथा-
 स्थिताः । तथा विद्वांस बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु ।
 दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बधः । सिद्धिर्न
 जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि । अथ मन्त्राणां दोष-
 शान्तिः तदुक्तं तत्रैव “क्षिप्वादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे-
 तन्त्रे निरुपताः । ते सर्वे सिद्धिमायान्ति सादृकार्णप्रभा-
 वतः । मातृकार्थैः पुटोक्त्य मन्त्रं विद्यां वि-
 शेषतः । शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये । तदा
 मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत् । मातृकार्पटितं
 जप्त्वा सत्ये वर्षाश्चिदाय च । मन्त्रवर्णास्ततः कथ्यन्त्यो-
 षनमालम्ब्यतम् । ब्रह्मा तु योनिहृतां तां संकोचप्राधा-
 रण्यजम् । तत्पञ्चान् मन्त्रवर्णान् कर्त्तव्यं गतागतान् ।
 ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य कम्भयेत् । सहस्रं
 प्रजपेत्तन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये” । तथा । “एष देवेषु
 प्राप्तेषु पायां कामनथापि वा । क्षिप्वादादी त्रयं चैव
 तद्गूढव्यसिद्धये” । तथा । “तारसंपुटितोर्वापि दुष्टम-

न्त्रोऽपि सिध्यति । यस्य यत्न भवेद्भक्तिः सौऽपि मन्त्रोऽस्य
 सिध्यति” तथा । “प्रथमोमातृका देवी ब्रह्मेत्येवमन्त्र-
 त्वम् । अस्मत्तत्रयसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति”
 तत्र विद्यायां “कुमारी वा च विद्यैव त्वया गन्ता
 पतिव्रते ! । केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्”
 मुण्डमा० । १७ खरोदयेको वाचादिचक्रस्थे खरभेदे
 पु० चक्रयब्दस्य वाचादिचक्रो विद्यतिः । तत्र स्कन्दे “यन्त्रे
 पुनः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणाक्षयः” भा० व्या०
 ६६ अ० । “कुमारजभिगम्याय वीरान्मन्त्रनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमयाति नरो नास्त्वत्र न संशयः” भा० व०
 ८४ अ० । तस्य कन्दर्पमेखयाधिकसौकुमार्यात्तथात्वम् ।
 १८ बालोपद्रावकपद्मभेदे “स्कन्दः कृष्टो भगवता देवेन
 त्रिपरारिणा । विभर्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति स
 पद्मः” सुश्रुतः । १९ शुद्धवस्त्रे न-भेदो संज्ञायां कन् ।
 वरुणवस्त्रे त्रिक्तगात्रे । “स्वाधे” क । बालको हेमच० ।
 तस्येदं तस्य भावो वा अण् । कौमार मिश्रत्ये बाल्या-
 वस्थायां “देहिनीऽस्मिन् यथा देहे कौमारं दौवमं
 जरा” गीता ।

कुमारकल्याण म० । चक्रदत्तोक्तो हतभेदे तत्त्वज्ञानं यथा
 “गङ्गपुष्पी वचा ब्राह्मी कुठं त्रिफलादा सप्त । द्राक्षा स-
 शर्करा गुण्टी जीयन्ती जीरकं बला । उटी दुरालभा
 शिल्पं दाडिमं सुरसः स्थिरा । रुक्तां पञ्जरमूलकं सू-
 र्यालो गजपिप्पली । एषां कर्पसमैर्भागीर्धृतप्रमथं पिपा-
 चयेत् । कण्ठये कण्टकाय्याश्च क्षीरे तस्मिन्दुग्धे । ए-
 तत् कुमारकल्याणं सुतरां सुखप्रदम् । बलवर्धकं भ-
 न्यं पुष्टिबलवर्धनम् । कायासर्वपद्मालङ्कारोक्तिमदल-
 गदापहम् । सर्वभालमयहरं दन्तोद्धेदं विशेषतः” ।

कुमारघातिन् त्रिंशद्वारं हन्ति हन-णिनि । मिश्रुमारके ।
 कुमारजीव पु० कुमारं जीययति जीव-णिच् अण् उप०
 स० । (जयापोता) जीवणवस्त्रे रत्नमा० ।

कुमारदेष्ठा पु० कमाराणां दाता दा-वा० दणाच् । कुमार
 दातरि “कुमारदेष्ठाः जयताः पुनर्हणः” “अ० १०, २४,
 ७, कुमारदेष्ठाः कुमारानां दातारः, भा०

कुमारधारा क्लो भारतोक्ते तीर्थभेदे । “पितामहसरो-
 गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वीशोक्ता-
 म्निहोमसयामुयात् । पितामहस्य सरसः प्रभुना लोक
 पावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यत्र
 स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठकाक्षो-

पराशरेण सुच्यते भूषणतया" भा० ५०८। अथान्ये स्थितम् ।
कुमारपालन ५० कुमारस्य पाल्यते कर्मणि पाणि-ल्युट् ।
शास्त्रिवाङ्मे । नये केनच० । कुमारं पालयति पाणि+ल्यु
उप० ५० । शास्त्रकपालके लि० ।

कुमारभृत्या स्त्री भ-क्यप् भृत्वा भरणम् इत० । कुमार-
रक्षणेयावभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्वास्ते कौमारतन्त्रे ।
कुमारभृत्या अधिपत्यम् प्रवृत्तं तन्त्रम् अथ । कौमारभृत्य
कुमाररक्षणेपायज्ञापके तन्त्रास्त्राणि । "शब्दं शास्त्रक्यं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्येत्यादिना अष्टधा-
शास्त्रं विभज्य तन्त्राण्युक्तं" तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीशीरदोषसंगोष-
नार्थं दुष्टस्तन्यपहसन्त्यानाञ्च व्याधौनाम्पुत्रमनार्थम् ।

विद्वत्सुत्तरत्वं तत्रैव यथा

"नवपद्माकृतज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अपकार-
शक्त्योश्च देवज्ञाश्च पुनः प्रवृत्तम् । पुत्रमावासायन्त्याया
मण्डिका शीतपुत्रवा । वैगमेयचिकित्सा च पद्मोत्पत्तिः
सद्योनिजा । कौमारतन्त्राधिपत्ये तन्त्राशीरेण च कीर्ति-
तम्" ।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवपद्माकृतविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
वाक्पद्माणां विज्ञानं साधनशायनतरम् । अत्युत्तिं
कारणस्यैव सुश्रुतैकमनाः प्रवृत्तम् । स्कन्दपहसु प्रथमः
स्कन्दपकार एव च । शङ्कनी उरेयतीत्येव पुत्रमावा-
न्यपूतना इ । पुत्रमावाश्रीतनामा च तत्रैव पद्ममण्डि-
का । नवमी एवैवमेव यः विप्रपहसंज्ञितः । धालीमा-
तोः प्राक् प्रदिष्टापचारान्कोचमष्टान्कल्लाचारहीनान् ।
तस्तान् कृष्टांस्तर्ज्जितान् स्कन्दताम्बापुजाहेतोर्हंसुरेते
कुमारान् । यैश्चैवस्थास्ते न शक्यन् विचली देहं दुष्टं
आनुषैर्विश्रुपाः । आप्तं वाक्यं तन्त्राभिध्याभिधास्ये लि-
ङ्गाभ्यां यथा देहे भवन्ति । आनाहः क्षतजसगन्धकः
स्तनहृद्भङ्गास्यो हतचलितैकपद्मनेत्रः । उद्भिन्नः दुक्षु-
लितचक्षुरत्यगोदी स्कन्दार्त्तं भवति च गाढसुष्टवदीः ।
निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्विषयः संरक्षः कर्चरस्यैव नृत्त-
तीय । विष्णुमेव कर्जति विनष्टा कृष्णमायः फेनश्च प्रवृ-
जति तत्सत्ताभिपद्यः २ । कलाङ्गो भयचकितो पिरुङ्ग-
गन्धः संज्ञाविप्रचयं रथोडितः सनत्तात् । स्कोटैश्च प्रत-
ततनुः सदाहृषाकैर्विषयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्टा ३ ।
रक्तास्यो हरितमकोऽतिपाण्डुदेहः श्वेतो वा क्वरकृष्ण-

पाण्डवेदनासः । देवताः ४ अथततनुश्च कर्षणार्थं कर्जति
ब्रुवमभिषोडितः कुमारः । कलाङ्गः स्तर्पितं रुध्रं दिवा
न रात्रौ विहंसितं कर्जति च काकतुल्यगन्धः । श्वेता-
सौ कृषिततनुर्दहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पुत्रमावृ-
हीतः ५ । यो हरेति स्तनमन्तसारकाचं कृष्णाच्छर्दीभि-
र्ज्वरसंहिताभिरर्द्धमानः । दुर्बलः सततमधःश्वेताङ्गग-
न्धस्तं ब्रुव्यं रभिषयौऽन्वपतनार्त्तम् ६ । उद्भिन्नो भृश-
मन्तवेपते प्रवृत्तात् नंकीनः स्तर्पितं च यस्य चान्द्रजुजः ।
विक्राङ्गो भृगमनिसार्थ्यते च यस्य जाभीयाङ्गुलिगृहं
शीतपुत्रनार्त्तम् ७ । कलाङ्गः सुचरितपाणिपादवक्त्रो व-
क्त्राशी कलुषसिराहृतोदरो यः । सोढेगो भवति च भू-
त्यतुल्यगन्धः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डितः ८ । यः
फेनं यमति विनश्यते च मध्ये सोढेगं विलपति चोद्ध-
मीक्षमाधः । जीर्णैश्च प्रततमधो यथासगन्धं चिःसंज्ञो
भवति हि नैगमेयकुटः ९ । प्रसक्तो यः स्तनहेनो सु-
हृते चाविग्रहः । तं बालं न चिराद्वन्ति यदः स
भूर्धलक्षयः । विरीतमतः साध्यं चिकित्सां दर्शितम् ।
गृहे पुराणहविषाभ्यञ्ज्य बालं शुचौ शुचिः । सर्वपान्
प्रकिरेत्संघं तैलदीप्यश्च कारयेत् । सदा संहितश्चापि
कुड्याद्व्यवाहनम् । सर्वगन्धोपधीर्गोर्गन्धमास्यैर-
खड्गुतम् । अग्नये हस्तिकाभ्यश्च स्नात्वा स्नाहेति शंख-
रन् । नमः स्कन्दाय देवाय पद्माधिपतये नमः । शि-
रसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिमङ्करीय चे बालम् । गोह-
जो निर्विकारश्च शिशुर्गो जातान् प्रवृत्तम् ।
अथातः स्कन्दपहसंज्ञेन व्याख्यास्यामः । स्कन्दपहो-
पल्लवः कुमारस्याश्च यत्यते । वातहृदुमप्लावार्निःकायः
परिप्रेषणे । तेषां मूलेषु सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
सर्वगन्धसुरामण्डलैः स्नानं शोभयति । देयदाहं रा-
क्षसां सपुत्रेषु हृषेण च । सिद्धं स येष सक्षोरं पान-
मस्य प्रयोजयेत् । सर्वपाः रुप नदीको यथा काकादनी
हतम् । उड्वाजादिगवाश्चैव रोमान्मुक्षूपनं शिरोः ।
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वल्लीं यिन्मस्य कष्टकान् । समाद-
न्याश्च मूलानि पचिताभ्येव धारयेत् । रक्तानि मास्त्रानि
तस्य पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः । चण्डा
च देवाय वलिर्जिघेयाः शुकुलुटः स्कन्दमृष्टे हिताय ।
स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरं कुक्षीत्पुनः शास्त्रिवैद्य-
वैद्य । अङ्गुलं गायत्र्याभिमन्त्र्यताभिः प्रव्याज्यं चाङ्गु-
लिभिश्च वक्त्रेः । रक्षामतः प्रयक्ष्यामि बालानां माङ्ग-

आशिनीम् । अहन्त्यहनि कर्त्तव्या वा भिन्नविरत-
न्द्रितैः । तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
निधानं योऽव्यग्रो देवः स ते स्नानः प्रसीदतु । एक
सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः । देवसेनापरिपुङ्गवः पात
त्वां भगवान् युक्तः । देव देवस्य अहन्तः पावकस्य च यः
सुतः । गङ्गोभाजितिकानाञ्च स ते यन्त्रं प्रयच्छतु । रक्त-
मास्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यउद्देवः
पातु त्वां क्रीडसूदनः” १ ।

“अथातः स्नान्दापकारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वः
गिरीणो गोबोमी सुरसादिषु यो गणः । परिषेधे प्रयो-
क्तव्यः स्नान्दापकारशालये । सर्वगन्धविपक्तस्तु तैलम-
भ्यञ्जने हितम् । क्षोरवृक्षकपाये च काकोल्यादौ गण्ये
तथा । विपक्तव्यं हते वापि पानीयं प्रयोज्यतम् ।
उत्सृष्टादनं यथाहिङ्गुयुक्तं स्नान्दपहे हितम् । मृध्नोलू-
कपुरीषाणि केयाङ्गस्निग्धा इतम् । उपमस्य च रोमाणि
योच्चान्युद्भूतैर्गण्ये च । अन्तरां कुक्कुटीं विष्णीं मर्क-
टीञ्चापि धारयेत् । पक्कापक्वानि सर्वाणि प्रसक्तं रक्षितं
पयः । हतोदनो निवेद्यश्च स्नान्दापकारिणोऽवते ।
चतुःपथे च कर्त्तव्यं ज्ञानमस्य यतात्मना । स्नान्दाप-
कारसंश्लेषः स्नानस्य दयितः सखा । विशाखसंश्लेष
शिशोः शिवोऽस्तु विजयतानमः” २ ।

“अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । शकुन्यभिपरीतस्य
कार्यो वैद्येन जानता । वेतसाव्यकपित्थानां निःकायः
परिषेचने । कपायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
मधुकोशीरक्षीवेरधारिणोत्पलपद्मकैः । रोमप्रियङ्गुमञ्जि-
ङ्गागैरिक्तैः प्रदिहेच्छागम् । त्रयोपूतानि चूर्णांनि पथ्या-
नि विविधानि च । स्नान्दपहे भूपनानि तानीञ्चापि
प्रयोजयेत् । यतपरीक्ष्यगैत्रास्नामदन्तीनिदिग्विकाः ।
बन्ध्यायां सङ्गदेवीञ्च उहतीञ्चापि धारयेत् । तिलतण्डु-
लकं मातुषं हरितालं मनःशिला । बन्धितेषु करञ्जेषु
निवेद्यो नियतात्मना । निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं ज्ञानमस्य
यथाविधि । स्नान्दपहोपयमनं हतं तड्डे च पूजितम् ।
कूर्वाञ्च विविधां पूजां शकुन्याः कृत्तुमैः शुभैः । अन्तरि-
क्षचरा देवी सर्वाश्च द्वारभूषिता । अयोमुखी तीक्ष्णदण्डा
शकुनी ते प्रसीदतु । उर्ध्वेयना महाकाया पिङ्गाक्षी भैर-
वस्नना । लम्बोदरी गङ्गा कूर्वा शकुनी ते प्रसीदतु” ३ ।

“अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । अश्वगन्वाजश्चङ्गी
श्च शरिवा सपुनर्वसु । ऋहे विदारी च तथा कपायाः

सेचने हिताः । तैलमभ्यञ्जने कार्यं ऋहे सव्यारदेऽपि
वा । धवाङ्गकर्षककुम्भधातकीतन्दकीपु च । काकोल्या-
दिगण्ये चैव पानीयं सर्पिरेष्यते । कुस्त्याः यक्षचूर्णञ्च
प्रदेहाः सर्वगन्धिकाः । मृध्नोलूकपुरीषाश्च यवा
यवफली इतम् । सन्ध्यायोरुभयोः कार्यमेतदुद्भूतं
शिशोः । यक्षधारिण्यकस्य कृष्णं सेन्दुकं तथा ।
सततं धारयेच्चापि जतं वा पीतजीविकम् । शुक्लाः
सुमनसो लाजाः पयः प्राण्योदनं तथा । बन्धित्वेद्यो
गोतीर्थं रेवत्यै प्रयतात्मना । सङ्क्रमे च भिषक्-
ज्ञानं कूर्वाङ्गालीकुमारयोः । नानापक्षधरा देवी चित्तमा-
ख्यातुषेयना । चतसृषु ऋक्षिणी यश्रामा रेवती ते
प्रसीदतु । लम्बा कराळा विनता तथैव बन्धुपुत्रिका ।
रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु” ४ ।

“अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपोतवङ्गाऽर-
जुको वरुणः पारिभङ्गकः । आस्त्रोता चैव वेष्टाः सुवर्मा-
जानां परिषेचने । यथा वयस्या गोबोमी हरितालं मनः
शिला । कुष्ठं सव्यारसश्चैव तैलाद्यैर्बर्ग इष्यते । हितं
हतं तुगाक्षीर्थं । सिद्धं मधुरकेषु च । कुष्ठतालीशखदिरं
चन्दनस्यन्दने तथा । देवदारवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकद-
म्बकः । एतादृशेष्वपि योज्या उद्भूतने सदा । ग-
न्धानामुल्लिङ्गुन्मीकामज्जानो वदरस्य । कर्कटास्थि घ-
तश्चैव भूपनं सर्वमैः सङ्ग । काकादनीं चित्तफलां वि-
ष्णीं शुक्लाञ्च धारयेत् । मत्स्योदनञ्च कूर्वाङ्गं तथैव
पल्लवं तथा । शरावसम्पुटे कृत्वा बलं न्युत्थय्ये हरेत् ।
सम्प्लुष्टेनाभिषेकेषु शिरसि ज्ञानमज्जते । पूज्या च
पूतना देवी बन्धिताः शोपहारकैः । मज्जनाम्बरसंवी-
ता मन्दिना लङ्घनूर्जजा । न्युत्थानारात्रिता देवी दारकं
पातु पूतना । उर्ध्वेयना सुगन्ध्या कराळा मेघका
शिका । भिक्षागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना” ५ ।

“अथातोऽम्बपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । तिलकङ्क-
मपलायां कार्यं कायोऽवसेचने । सुरासौवीरकं कुष्ठं
हरितालं मनःशिला । तथा सव्यारसश्चैव तैलाद्यैः सपदि-
ष्यते । पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु । शाकपथी
हङ्गुली च हतायुसपदिष्यते । सर्वगन्धः प्रदेहस्य ना-
ल्लेख्योऽप्यतीतलैः । पूरीणं कौकुटं केयाङ्गम् सर्व-
त्वचन्तथा । जीर्वाञ्च भिक्षुसङ्गातीं भूपनायोपकस्येत् ।
कुक्कुटीं मर्कटीं शिष्णीमन्लाञ्चापि धारयेत् । सर्वाणामं
तथा मर्कं शोषितञ्च चतुःपथे । निवेद्यमन्त्रं न्ये

शिशोरक्षानिभिततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वमन्त्रा-
दिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला सुगन्धा कषायाम्बरवा-
चिनी । देवी बालनिभं प्रीता संरक्षत्वमृतना” ६ ।
“अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सु-
वङ्गं विष्णीन्तया विल्वं प्रचीरकम् । मन्द्रीं भङ्गात-
कीञ्चापि परिषेको प्रयोजयेत् । वस्तमूलं गणं मूलं वस्तसु
सुरदार च । कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्धमवधारयेत् ।
रोहिण्योऽर्कञ्चादिरपलायकमुत्तमचः । त्रिःकाण्ड
तन्निःकाये सचीरं विपचेत्ततः । मृद्वोलूकपूरीणाणि
वस्तमम्बामहेस्वचः । निष्पपत्वाणि मधुकं धूपनार्थं
प्रयोजयेत् । धारयेदपि लम्बाञ्च गुग्गुं काकादनीं तथा ।
मद्यां सुव्रततैश्चाञ्चैस्त्वयेक्षीतपूतनाम् । देव्यै देवसोप-
हारो वासुकीरधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । सुशौदनायना देवी सुराशोषितपायिनी ।
जलाशयजला देवी पातु त्वां शीतपूतना” ७ ।

“अथातोसुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थ-
विल्वतकूरीमांसीगन्धर्वकुसुमाः । कुवेराक्षी च योल्याः
खुर्बान्नामं परिषेचने । सरसैर्भृङ्गदन्ताणां तथा-
जङ्गरिगन्धयोः । तैलं वचाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने
शिशोः । मधूलिकायां पर्यासं तुगाक्षीर्यङ्गुले तथा ।
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि इतं पचेत् । वचासर्ज्वरसः
कुष्ठं सर्पिंसोऽधूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाञ्च चाप-
चीरञ्चसर्वजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं
तथा । मनःशिलासोपकरोऽमृतमध्वे बलिं तथा । पायसं
सपुरोकायं वल्यार्धमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरङ्गुलं तलैव
स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
मोक्षमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका” ८ ।

“अथातो नैममेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वाम्बि-
नम्पूतीकाः काय्याः सुः परिषेचने । सुराक्षीपीरवा-
न्याम्बैः परिषेकश्च गच्छते । प्रियङ्गुसरलानलायत-
पुष्पाङ्गटस्रटैः । पचेत्तैलं सगोमूलेर्द्विभस्वस्तका-
ङ्गिकैः । पञ्चमूलद्वयकाये क्षीरे मधुरक्षेपे च । पचेद्-
इतञ्च मेघापी खञ्जरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्यां
मोक्षोभीं मटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं
चाल स्कन्दापकारमायनम् । विह्वार्ककवचाङ्गु-
कुष्ठस्यैवाक्षतैः सह । भङ्गातकाजमोदाञ्च हितसुवूपनं
शिशोः । मर्तूलकमृद्वोलूकं पूरीणाणि नवपत्रे । धूपः
सुभे जने काय्यैर्बालस्य हितमिच्छता । तिलमण्डुकं

माल्यं भक्ष्याञ्च विविधानपि । कुमारपि-जे-
धाय हस्तमूले निवेदयेत् । अथस्तादृष्टवस्त्रं स्नपनं
चोपदिश्यते । बलिं न्यपोधहस्तेषु तिथौ षष्ठां निवे-
दयेत् । अजाननसत्ताक्षिभूः कामरूपी मङ्गावशाः ।
बालं पालयिता देवो नैममेयोऽभिरक्षत” ९ ।

“अथातोपहृत्तसिन्ध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्क-
न्दः दयः प्रोक्ता बालानां य इमे पङ्काः । श्रीमल्लो
दिव्यवपुषो नारीपुरुषविपङ्काः । एते गुह्यस्य रक्षार्थं
क्षत्सिकोष्माग्निभूतिभिः । खटाः शरवणस्वस्य रक्षि-
तस्यात्मतेजसा । स्त्रीविपङ्का पङ्का ये तु नाना-
रूपा सर्वेरिताः । गङ्गोभाक्षत्सिकानाञ्च ते भागा
राजसा मताः । नैममेयस्तु पार्वत्या खटो मेघान-
नो पङ्कः । कुमारधारी देवस्य गुह्यस्यात्मसमः सखा ।
स्कन्दापकारसंज्ञो यः सोऽम्बनाग्निस्त्वमुत्तः । स
च स्कन्दसखो नाम विगाह्य इति चोच्यते । स्कन्दः-
खटो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्त्सि चापरं
संज्ञां कुमार इति स पङ्कः । बालकीलाधरो योऽयं देवो
रुद्राग्निस्त्वभवः । मिथ्याचारेण भगवान् खयं नैव
प्रयत्नते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र कौचटपण्डिताः ।
मृद्वोलूकस्य पिशानां ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति
स्कन्दे सुरसेनापती जते । उपतस्युर्पङ्काः सर्व्ये दीप्ति-
यक्तिधरं गुह्यम् । उचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संवि-
धत्वञ्च वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोट-
यत् । ततो पङ्कास्तानुवाच भगवान् भगनेतद्धृत् ।
तिर्यग्योनिं मानुषञ्च देवञ्च त्रितयं जगत् । परस्म-
रूपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति
तैर्यग्योनीस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्णैर्यथा-
भाहतेः । इच्छाञ्जलिमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ।
नराः सत्यं प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं
विभक्तञ्च शेषं किञ्चिद् विदधते । तदुद्भाकं शुभा दत्ति-
र्यग्येभ्यो भविष्यति । कुलेषु येषु नेच्छन्ते देवाः पितर
एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव श्रवणोऽतिथयस्तथा ।
निहताचारधौर्ध्वेषु परपाकोपभोजिषु । उच्छ्वसन्निभिलेषु
भिन्नशोषोपभोजिषु । मृद्वेषु तेषु ये बालास्तान् मृद-
क्लीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला दत्तिः पूजा चैव
भविष्यति । एवं पङ्काः सप्तत्यक्ता बालान् मृद्वान्ति चा-
यतः । पङ्कोपखटा बालास्तु दुःखकत्तयतमा मताः ।
वैकल्यां सरणं चायु ध्रुवं स्कन्दपङ्के मतम् । स्कन्द-

पक्षोत्पत्तयः सर्वेष्वेव वतःकृतः । अन्योवा सर्वस्य-
स्तु न साधो पक्ष उच्यते” । “कुमारभक्त्याकुशले-
रनुष्ठिते मिषव्याघ्रैरेव गर्भमर्षि” रघुः ।

कुमारयु ३० कुमारं कुमारं याति या-कु भिलयादि०
लि० । युवराजे उज्ज्वलदन्तः

कुमारललिता स्त्री “कुमारललिता जग्गाः” इत्तर०
उक्ते । वप्राधारपादके कन्दोभेदे । कुमारं इन्द्रं
ललितं चेदितं, तादृशं ललितं, वा यस्तु । २३कुमार-
चेष्टायां न० । शतयुक्ते लि० ।

कुमारवाङ्मन ३० कुमारं स्तब्धं वङ्मति वङ्म-यनि ।
मयूरे गन्दरत्ना० । कुमारवाङ्मनत्वात् तयात्वम् ।
वङ्म-स्त्राये णिच् ल्युट् इत्त० । कुमारवाङ्मनमयत्वं न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य
कृतोपन्यः अथ व्याख्यायिकायां तस्य लुक् । कामिदास
प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारस्तु स्त्री कुमारं स्तब्धं स्त्रुते स्त्रु-किप् इत्त० । गङ्गा-
याम् २ हैमयत्नायु हेमच० । ततोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात्
तयात्वम् कुमारजनन्यादयोऽयत्वं

कुमारहारित ३० यजुर्वेदसंख्याप्रवर्तके ऋषिभेदे “कुमार-
हारितात् कुमारहारितः” शत०ब्रा० १४.५.५.२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी-स्त्राये क संज्ञायां कम्, कुमार-
स्त्वल् या । १अनूटकन्यायाम् २नवमस्त्रिकायां इत्यु-
ल्लेजायां रत्नमा० । ४उत्तकुमार्यां ५कुमारोद्गार्थे ।
भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि० ।
“हेन्द्रं कशेरुजकलं किञ्च ताक्षपण्यमन्यदभस्तिमदनञ्च
कुमारिकाख्यम् । नागश्च सौम्यमिह वारुणसम्यखण्डं
गात्रैर्व्यसंश्रितं भारतवर्षमध्ये । यस्तु व्यवस्तिरि-
ह्यैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्यजजनाः निवसन्ति सर्वे”
कशेरुगण्डे १८३५.४० विवर्तितः

कुमारिन् लि० कुमारीविद्यतेऽस्य इति । कुमारयुक्ते “उलि-
क्षा ता कुमारिणाः ऋ०८, २१, ८ कुमारिणौ दम्पती
इत्यर्थः सुपां सुविख्यादिना पा० औस्थाने व्याच ।

कुमारिल ३० मोलांसकभेदे “साधु कुमारिल स्त्रामिन् !
साधु” प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमयशोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् ।
१अनूटकन्यायां वर्षभेदेन तत्सामभेदाः कान्तसङ्कर्षागन्दे
उक्ताः तन्नुसारे तत्पूजाफलवर्जितानामभेदा अन्यथा
उक्ता यथा “होमादिकन्तु सकञ्च कुमारीपूजनं विना ।

परिपूर्णकलं न स्थातु पूजया तत्सङ्गवेदुस्तुम् । कुमारीप-
जया देवि ! कलं कोटियुगं भवेत् । पुष्पं कुमायै” सहस्रं
तन्मोक्षद्वयं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन
भोजितम्” । तत्र कुमारीनिर्णयः जामले “एकपदा
भवेत् सन्ध्या द्विपदा च सरस्वती । त्रिपदा त्रिपदा कूर्च-
सप्तपदा च कालिका ।” सुभगा पञ्चपदा तु । षष्ठ्यपदा च
उमा भवेत् । सप्तमिष्ठातिनी साक्षादष्टपदा च कुञ्जिका ।
नवमिः कालसङ्कर्षा दशमिष्ठापराजिता । एकादशे च
रुद्राणी द्वादशाग्रे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीः
द्विसप्ता षोडशयिकाः । जेष्ठता पञ्चदशमिः षोडशे चा-
न्यिका कृता । एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न
दृश्यते । प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं द्वात्रिंशेभेदेन पूजयेत् ।
महापर्वस्तु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महापर्वस्यां
देवेणि ! कुमारीं प्रपूजयेत् । “कुमारिका स्त्राङ् नाथ !
सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि
प्रपूजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निदहन्त्यवमान-
ताः । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेयता ।
असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टपक्षा अपि । भूतवे-
तालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः । याचानग्राः देवताः सर्गा
भूर्भुवःस्थःसभैरवाः । इष्टिध्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं
सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ते तृष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं
कुमारीं भोजयेद्यैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यनथा
धूपं कुङ्कुमसुन्दरं गुग्गुलुम् । भक्तिभावेन संपूज्य कुमारी-
श्रीमिषेदेष्टे । प्रदक्षिणययं कुर्यादादौ मध्ये तथा-
न्ततः । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतवर्णमौक्तिकैः । द-
क्षिणाश्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतन्ततः । यियाक्येष्ट-
स्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विमृश्यति । मोहत्या च स्त्रीह-
त्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यज्ञं पुण्यकाले च
कन्यादानं प्रकल्पयेत् । वानकासागरं श्रुयं तापदग्द
सहस्रकम् । एकैके कुलसुदृष्ट्य रुद्रलोके मङ्गीयते” क-
न्यादानन्तु तत्तदेवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । यस्तुतस्तु
तत्तद्दयायाः कन्यायास्तत्तदेवताबुद्ध्या शिवरूपत्वं सम्प्रदा-
नीये विभाव्य दद्यादिति रक्तकार्यः” कल्याणन्दः ।
“अं प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीं लब्धिष्यति इति स्मृत्युक्तायां
= द्वादशवर्षीयकन्यायाम् १५वर्षीयाम् ४नवमस्त्रिकायां
५नदीभेदे ६खण्डकुमार्याम् तत्तत्पथीयगुणादि भावप्रकाशे
उक्तं यथा “कुमारीं गृहकन्या च कन्या इतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तिलका नेत्रा रसायनी । मधुरा
हृदयो बल्या हृष्टा वातपिप्रणुत् । शुल्बशीङ्खलद-
हलिकपञ्चरङ्गरी, हरेत् । यन्त्रभिदग्धविस्फोट-
पलितत्वगामयान् ।

७ अपराजितायां दजम्बुहीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे
एकहायां भेदि० । १० भीतायां हेमच० ११ वन्याकर्कशाद्
१२ स्थूलैलायां १३ भेदिनीपुष्पे । १४ तक्षणीपुष्पे १५ श्यामा-
पक्षिणि राजनि० ।

कुमारोत्थोदनक न० कुमारीभिः क्रीडतेऽनेन क्रीड-करणे
व्युट् ततः यावादि० स्वार्थे क । कुमारीक्रीडासाधने इत्ये
कुमारीपुत्र ५० । १ कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च
मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने
स्थूलादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्वि०
कुमारीश्वशुर ५० ६० । विवाहात् पूर्वार्धे धर्मितकन्यायाः
भर्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्-
सदृशे त्वि०

कुमान केलौ अट० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमानयति ते
अचकुमानत् त । कुमालयां बभूव व्यास चकार चक्रे
कुमालक ५० कुमाल-शब्दः । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद न० कौ भोदते सुट्-किप् ७० । १ कैवे भेदि० २ रक्तो-
त्पले त्विका० । कृत्सिता सुदस्य । शकपणे त्वि० भेदि० ।
४ अभीते च त्वि० शब्दर० । कृगति० । ५ कृत्सितभोदे स्त्री
कुमुद न० कौ भोदते कुट्-क ७० । (कुट्) कैवे अमरः ।

“कुमुदान्येय शशाङ्कः कविता बोधयति पङ्कजान्येव”
पञ्चत० । “कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि धीत-
लम्” भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः । शक्तपद्मे भेदि०

१६ अये हेमच० । ४ कर्परे ५० राजनि० अयमर्द्धादि
१७ शाल्मलिह्रीरस्ये वधेपर्यंतभेदे । कुन्दशब्दे उदा० ।

६ दक्षिणदग्गजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-
त्तथात्वम् । कुं भूमिं भोदयति सुद-अन्तर्भूतस्यर्थे-
क । ७ विष्णो “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः

पावकाऽनिलः” विष्णुस० । दपद्मे न० त्विका० ।
“यस्य शाला वज्रव्यासा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः । तास्याः
पीता शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्णशः” रामा० उक्तं

नक्षत्रे एवावरभेदे । “सुप्रेममेन्दुविदैः कुन्देनाङ्गदेन
च” भा० व० २८८ अ० । १० विष्णु पारिपदभेदे । “प्रहस्या-
सुचरा विष्णोः प्रत्यपेक्ष्य दाबुधाः” इत्युपक्रमे कुमुदः कु-

मुदाक्षय विषयकैः पतन्तिराट्” भाग० ८, २१, १० ।

११ मेरोरुपपन्नगिरिभेदे ५० । “मन्दरोमेरुमन्दरः सुपार्श्वः
कुमुद रम्ययुतयोजनविस्तारोक्ततामेरोरुसहि यमवपन्म-

गिरय उपपन्नाः” भा० ५, १६, १ “एवं कुमुदान्कटोयः
यतश्चोनाम वटस्तस्य स्वान्येभ्योनीचानाः पयोर्दधिमधु-

गुडाम्नाद्याम्बरमदासनाभरणादयः सर्व एव कामदुवा
नदाः कुमुदापानं पतन्तस्तदुत्तरे णाहतसुपयोजयन्ति” तत्तैव

१२ र्पभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम् । “कुमुदः कुमुदा-
क्षय तित्तिरः इलिकस्तथाभा० व्या० ११ १२ दैत्यभेदे च ।

ततः कुमुदा चतुरर्थ्यां षक् । कौमुदिक तत्सञ्चि-
कटादौ त्वि० । तत्तार्थे षक् । कुमुदिक तत्तार्थे त्वि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कनका० खण्डश्च ।
१ कैरवसमूहे । इत० । २ कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्यैव गन्धमर्कति प्यङ् । कुमुदगन्ध-
युक्तायां स्त्रियां ततः करीपगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्यम् ।

कुमुद्वती स्त्री सुश्रुतोक्ते क्षीरविषकभेदे । यथा “कुमु-
द्वती क्षुही जालक्षीर्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि” ।

कुमुदनाथ ५० ६० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य
प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्न्यादयोऽप्यत्र

कुमुदवन्धु ५० ६० । चन्द्रे तत्प्रयागकत्वात्तस्य तथात्वम्
कुमुदः कुमुदवान्वाशदयोऽप्यत्र । [न्याम् भरतः ।

कुमुदवती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मत्तम् यस्य वः । कुमुदि-
कुमुदा स्त्री कृत्सितं भोदते सुट्-क टाप् । १ कुम्भिकायां

(पाना) २ गान्धारीशब्दे भेदि० । ३ शालपर्णीवृक्षे ४ कट्-
फले राजनि० । सहायां कन् । कटफले अमरः । गौरा०

उपो । कुमुदी कटफले स्त्री शब्दरत्ना० ।
कुमुदाकर ५० ६० । कुमुदस्थाने हृदादौ “कुमुद्वतीनां
कुमुदाकरैरिव” भावः

कुमुदाक्ष ५१ नागभेदे श्विष्णु पारिपदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०
कुमुदादि ५० पाणिन्युक्तं चतुरर्थ्यां षक्प्रत्ययानिभित्ते

शब्दगणभेदे स च गणः “कुमुद शर्करा न्यायोश्च इक्कट
सङ्कट कङ्कट गर्तं धीज परिवाप निर्याश शकट कच

मधु शिरीष अश्व अश्वत्य वल्जज यवास क्षूप पिकङ्कट
दगपाम” । कुमुदिक कुमुदसञ्चिकटदेशादौ त्वि० स्त्रियां

पित्वात् ङीप् । तत्तैशोक्ते तदर्थे षक्प्रत्ययानिभित्ते
२ शब्दगणभेदे स च गणः । “कुमुद गोमय रथकार

दगपाम अश्वत्य शाल्मलि शिरीष सुनिस्वक कुमुदल कट
मधुकर्ष दास कुन्द शुचिकर्ष” । कौमुदिक तत्सञ्चि

कटदेशादौ त्वि० स्त्रियां पित्वात् ङीप् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदख्येनाभिख्या शोभा यस्य तेतत्वात् ।

रौप्ये रजते धानौ गन्धर्वि० [२कुमुदाधारस्थाने च कुमुदावासः ५० कुमुदानामावासः । १कुमुदप्राये देशे हेमच० कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-हर्षे क ७त० । कटफले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदाणि सन्यत्न देशे पुष्प० इति । १कुमुद-युक्तदेशे पुष्कारिण्यादौ २कुमुदजतायां भरतः । “कुमुदिनीकुलकेलिकलावसः” अमराटकम् । “पद्मिण्यां वे शुष्णाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः । सा तु मूलादि-सर्पार्द्धैः रक्ता समुदिता बुधैः” भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इति । १कुमुदसमूहे च । “बीजनेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो-ल्लसल्लोचनाः” पञ्चत०

कुमुदिनीनायक ५० इत० । चन्द्रे तदुदये कुमुदसंज्ञम काशान्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र ५०

कुमुदेश ५० इत० । चन्द्रे कुमुदेशरादयोऽप्यत्र ५०

कुमुदत् त्रि० कुमुद+चतुर्थ्यां डमत्तप् भव इति मस्य वः । १कुमुदयुक्तदेशादौ “हंसत्र्येणीयु तारास्तु कुमुदस्तु च वारिष्” रघुः स्त्रियां ङीप् । साच २कुमुदलगायाम् । “ग्लपयति यथा शशाङ्कं कुमुदतीं न तथाहि दिवसः” शकु० “कुमुदती मानुसतीव भावम्” रघुः “वाय्वा नैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुदतीः” भा० ४ । ६ । ६४ कुमुदस्यास्ति मतृप् । २कुमुदोत्पल्लुके त्रि० स्त्रियां ङीप् । “प्रभातवाताहृतिकम्पिताकृतः कुमुदतीरेणुपिशङ्क विग्रहम् । निरास ऋङ्गं कृपितेव पद्मिनी न मानिनीगं सहतेऽन्यसङ्गमम्” भट्टिः मानिनीपले कुमुदोक्त स्त्रीपरत्वम् । २कुमुदनागस्य भगिन्यां “इमां स्वसारश्च ययीयसीं मे कुमुदतीं नार्हसि नानुमन्तुम् । इत्युप क्रमे “संयोजयाम विधिवदास सनेतवन्धः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” । “अतिथिं नाम काकुतस्थात् पुत्रमा प कुमुदती” रघुः

कुमुदतीय ५० इत० । चन्द्रे कुमुदतीनायतदीगादयोऽप्यत्र पु० कुमुदतीबीज न० इत० । (वेरा) इतिस्थाने कुमुदिनीबीजे “भवेत् कुमुदतीबीजं स्वादु रुचिर्हंसं शुक्लं” भावप्र०

कुमुदक ५० मोदयति मुद-णिच्-एवञ् ६त० । १विष्णौ हेमच० सङ्घि त्वाणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम् । तस्येदमश् ङीप् । कौमोदकी तद्-गदायाम् स्त्री

कुम्भ त्रि० कुवि-अच् । बाहुकुण्डे (कोपा) कटा० “कुरीर मस्य शीर्षेण कुम्भं चाभिनिदधति” अथ० ६.१२८.२ कुम्भा स्त्री कुवि-भावे ऋङ् । १सुगहनायामाहतौ दृढ वेष्टने अग्नेध्मादिर्वाटवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च “तस्मिन्कुदीचीनकुम्भां शय्यां निदधानि” तैत्ति० । कुम्भ-यति आच्छादयति अच् । १स्त्रू लघाटके स्त्री त्रिका०

कुम्भ्या स्त्री कुवि-यत् । एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादा-त्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे नावयः । “तस्मादृचं वा यजुषां साम वा गायत्र्या वा कुम्भ्यां वाऽभिध्याहारेद् व्रतस्वाध्यायाव्यञ्ज्वादाय” यत० ब्रा० ११.५.७।१०।

कुम्भ ५०कुं भूमिं कुलितं वा उन्मति उन्म-प्ररणे अच् शक० । १भटे. २सुदोगभेदे, २हस्तिशिरःस्थमांसमिच्छद्वये, “तैः किं मत्तकरीन्दुकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” प्रसन्नराधवम् । १४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेष्टावतौ, भेदि० ६प्राणायामाङ्गु । आसरोधके चेष्टाभेदे, “दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽहरोत्तरोऽन्यधिकं बधः” मनुः । उद्योतिप्रप्रसिद्धे मेधावधिके दएकादशराशौ च । ८सुगुलौ, १०विष्टति च न० ।

तत्त्ववटार्थककुम्भलक्षणसक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र० “विष्णुधर्मोत्तरे “हैमराजतस्मान्ना वा ऋणमया ल-क्षणान्विताः । यालोहाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्फुरभिषे-चने । पञ्चाशाङ्गलवैपुल्या उत्सिषणोड्याङ्गुलाः । हाद-शाङ्गलकं मूलं स्रजमष्टाङ्गुलं भवेत्” । “पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन उद्योतिः-शास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः ता-वन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः । मध्यप्रदेशे तिर्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः । अथवा बाह्यप्रदेशे बलयाकृतिना सूत्रेण नोयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशद-ङ्गुला इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति कान्दसः प्रयोगः” हेमा० ।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रशा० गौतमीये “हैमं रौप्यं तथा ताण्डं चात्तिक्यं वा स्वर्णकृतः । विसृज्यान् न कुर्वीत कृते निष्फलमात्रुयात् । पट्विंशदङ्गुलं कुम्भं विसारो क्षतिगालनम् । मोह्यं हादगं वापि ततोऽन्यूनं न कारयेत्” ।

प्राणायामाङ्गुलकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो-यथा “कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिसप्तथः ।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्वापनं कश्चित् । बहिर्निः-
सारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः । दक्षिणे रेचकेन्द्रायुं
पानेन पूरितोदरः । कुम्भेन चारवेक्षितं प्राणायामं
विदुर्बुधाः । अङ्गुष्ठेन पुटं पाशं नासाया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्यां वातं प्राणस्य संपद्ये । अङ्गुष्ठत-
ज्जनीभ्यान्तु क्वावेदी शानगायनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
तु पाङ्गुं सर्वैरेचर्षभिः” याज्ञ० “दक्षिणे रेचकं
कुम्भात् पानेनापूर्वं चोदरम् । कुम्भकेन जपं कुम्भात्
प्राणायामस्य सङ्गच्छन्” शङ्खः । विहृतमेतत् पानं स्र०
भाव्यविवरणेषु यथा

“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः” स्र०
“सत्वासनजवे बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कोष्ठस्य
वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्नतिविच्छेद उभयाभावः
प्राणायामः” भाष्यम्

“श्वासनानन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन्
तद्वक्ष्यमाणं रेचकपूरककुम्भकेष्वपि श्वासप्रश्वास-
योगतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यवक्ष्यमेतदिति
तथाहि यत् बाह्यावायुराचम्यानधीर्नते पूरके । तत्रापि
श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः यत्रापि कोष्ठेवायुर्विरेष्य
बहिर्धीर्नते रेचके तत्रापि श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः
एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्ये णीयते । सत्वास
नेति” वाचस्पतिविवरणम् ।

“बाह्याभ्यन्तरसङ्घट्टितदेशकालसङ्ख्याभिः परिह-
टोदीर्घसूक्ष्मः

“यत्न प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृती-
यश्चाभ्यन्तरसङ्घट्टितोभयाभावः सकल्युत्पादु भवति यथा तन्ने
न्यस्तसुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा ह्योर्यु-
गपङ्कत्वभावइति त्वयोऽप्येते देशेन परिहट्टाः, इयानस्य
विषयो देश इति कालेन परिहट्टाः क्षणानामियत्ताव-
धारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहट्टाः
एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः प्रथम उदुघात सङ्घट्टितहीतस्यै-
तावद्भिः द्वितीय उदुघातः” एवं तृतीय एवं ऋदुरेवं मध्य
एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिहट्टः स सत्त्वयमेवमभ्यस्तो दी-
र्घसूक्ष्मः” भाष्यम्

“प्राणायामविशेषतयत्नसङ्गच्छपरं” सूत्रमवतारयति
यत्नेति । इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रे-
चकमाह यत्न प्रश्वासेति । पूरकमाह यत्न श्वासेति ।
कुम्भकमाह तृतीय इति । तदेव स्रूटवति यत्नोभयोः

श्वासप्रश्वासयोः सङ्घट्टेव विधारकात् प्रत्यक्षादभावी भवति
न पुनः पूर्ववदापूरणप्रत्यक्षौधमविधारकप्रत्यक्षौ नापि
रेचकप्रत्यक्षौवविधारणप्रत्यक्षौऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तन्ने
उपले निहितं जलं परिगुण्यत् सर्वतः संकोचमापद्यते
एवमयमपि नाह्नो बह्वनशीलो बलवद्विधारकप्रत्यक्षनि-
रुद्धक्रियः शरीरेणैव स्रूक्षोभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति
येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य
देशो विषयः प्रदेशः । विनस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते
प्रदेशे देशीकाह्लादिक्रियानुमितो बाह्य एव नान-
रोऽप्यापादतलमानस्तकं पिपीलिकाक्षर्यसङ्घट्टेनानुमितः
स्वर्गननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्ष-
णोपामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना सजानुमण्यत्वं पाणिना
त्तिः परान्दस्य छोटिकावच्छिन्नः कालोमात्रा । ताभिः
षट् त्रिंशच्छात्राभिः परिमितः प्रथम उदुघातो मन्दः । न
एव द्विगुणीकृतो द्वितीयोमध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृ-
तीय स्तीव्रः तममिमं सङ्ख्यापरिहट्टं प्राणायाममाह
सङ्ख्याभिरिति । स्वस्यस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रिया-
वच्छिन्नेन कालेन यद्योक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोदु-
घातकर्म्म ना नीतः उदुघातो विजितो वशीकृतो निवटहीतः
क्षणाानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्तासंख्येति
कथञ्चिद्धेदः । स सत्त्वयं प्रत्यक्षमभ्यस्तो दिवसपञ्चमासा-
दिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं
समधिगमनीयः तथा च स्रूक्षो ननु मन्दतया” विष०
“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः” सूत्रम्

“देशकालसङ्ख्याभिर्वास्तविषयः परिहट्ट आक्षिप्तः । तथाभ्य-
न्तरविषयः परिहट्ट आक्षिप्तः । उभयत्रा दीर्घसूक्ष्म तत्-
पूर्वको भूमिजयात् । क्रमेणोभयोर्गत्यभावचतुर्थः
प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः
सङ्घट्टारण्येव देशकालसङ्ख्याभिः परिहट्टो दीर्घसूक्ष्म-
तुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिज-
यादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावचतुर्थः प्राणायामः इत्ययं
विशेषइति” भाष्यम्

“एवं त्रयोविशेषा कश्चित्ताः चतुर्थे सञ्चयति बाह्येति
व्याचष्टे देशकालसङ्ख्याभिरिति आक्षिप्तोऽप्यावशी-
कताद्रूपादपरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्वको
बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शन
पर्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयइव सङ्गतप्रत्यक्षादङ्गाव
जायते किन्त्वभ्यस्तमानस्तां तामवस्थामापद्यः तत्तदवस्था

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति ।

“ननूभयोर्मत्स्यभावस्तथावृत्तान्यस्तीति कोऽन्नादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति अनालोचनपूर्वकं सक्तप्रत्यक्षनिर्वर्त्तितस्तृतीयचतुर्थस्वालोचनपूर्वकप्रत्यक्षनिर्वर्त्तनीय इति विशेषः । तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्क्रामिरालोचित इत्यर्थः” विवरणम्
“ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू०

“प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचक्षते । महाभोहभवेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्यमावृत्य तदेवाकार्यं नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संहारनिवन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तम् “तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीपिष्ठ ज्ञानस्येति” किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । “प्रच्छेदं निवारणाभ्यां वा प्राणस्येति” वचनात् भाष्यम्

“प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह तत इति । आश्रित्येनेन बुद्धिसत्त्वाकाशइत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वाकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमाणुषोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्येयप्रयत्ननीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीवरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः । कर्मण्यङ्गेन तज्जत्यस्यपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अथैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षते इति । महाभोहोरागः तदयि निर्भागवर्त्तन्यविद्यापि तदुपकरणेन गृह्यते । अकार्यमस्मिन् । ननु प्राणायामश्चेत् प्राज्ञानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपमेव्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रयत्नाय तपोऽपेक्ष्यते इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह “प्राणायामैर्हृद्देहोपनिर्गति” प्राणायामस्य योगाकृता विशुद्धपुराणोक्ता “प्राणायामनिर्गलं वयसमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्रणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च । परस्परैषाभिभवं प्राणायामौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तुनीमं संयमात्तयोः” इति किञ्च व्यासः “प्राणायामोहि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति” विवरणम् प्राणायामगङ्गे विवृतिः
कुम्भमानुक्तं हेमा० दा० सू० परिभाषाप्रकरणे

भविष्यपुराणे “पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडुयो मतः । चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः । आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोनुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं ऋषिः खारी द्रोणास्तु षोडश” । विष्णु धर्मोत्तरे “पलश्च कुडुवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु चोद्ध्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भस्तु दशभिर्वाधो धान्यसंख्याः प्रकीर्तिताः” ।

वैदिकपरिभाषायां कर्षणङ्गे दर्शितं “चतुर्भिराढकैर्द्रोणैः कलसोत्सवणोऽम्भः । उम्भानश्च षटोराशिर्द्रोणपर्याय संज्ञितः । द्रोणाभ्यां ऋषि कुम्भो च चतुःषष्टिशरावकः भाव० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषाद्भजनमिषापर्वभाद्रपदातिपादाद्यकः स च ३६० अंगैर्विमलस्य राशिचक्रस्य ३०० त्रिशतोत्तरतिशदंशालकः । तस्य स्वरूपादिकृत्तं नील० ता० “कुम्भोऽपदो न दिनमध्यसङ्गमस्तुः स्थिरः कर्षूयस्व वायुः । सिन्धोष्णसङ्गमस्तु तन्मध्यगतः शूद्रः प्रतीची विपनोदयश्च” । तस्य स्वाभी गमिनः । स च स्थिरराशिः “चरस्थिरद्वयत्वात्कनाममेवा मेघादशोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा” इत्युक्तेः । स च पुष्कराख्यः “पुगलश्च पुष्करश्चैव व्याधानाख्यस्तथैव च । श्रुत्याहृत्या भयन्येते नित्यं द्वादश रागयः” उद्यो० ता० सू च द्विपदराशिः “मिथुनतुला षट्कम्बा द्विपदाख्याश्चापपूर्वभागश्च” तत्प्रोक्तेः “द्विपद-वयगाः सर्वे सिङ्घं विहाय चतुष्पदाः, सलिलनिभया यस्या भव्याः सरोरूपजातयः” तत्प्रोक्तेः तद्गणैः सिङ्घं विना सर्वे राशयोयस्या जलजरा भव्याः । स च राक्षो-र्मूलत्रिकोणम् । “उच्चं ऋगुम्भं षट्भं त्रिकोणम्” इत्युक्तेः । तत्र तुलादितो नवांशा व्याहृताः “चराणां सत्रिकोणानां तच्चराद्या नवांशका” इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम् ताग लङ्कायानुदयमानं उदयगन्ते ११३०५० दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालगङ्गे विवृतिः ।

११ प्रह्लादपुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विशेषतश्च कुम्भश्च निकुम्भ इति नामतः” भा० खा० ६५ सू० “प्रह्लादोऽसृगिराः कुम्भः संज्ञादोग मनप्रियः” हरिवं० ४० अ०

कुम्भक ४० कुम्भ+स्थार्थे क, कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश-लत्वात् कै-क या । प्राणायामाङ्गे शायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भगङ्गे विवृतिः । “कुम्भकोनिश्चल आसः” या० सू० ।

कुम्भकर्णाय ५० कुम्भ इय कर्णास्य । रावणाजुजे राजसभेदे
 स च विश्ववः केकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा०
 उत्स०का० सुमालिकन्धया केकस्या अग्निहोत्रकाले स-
 न्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्ववसा राजस
 खानिपुत्रप्राप्तिरूपो परोर्दसः । यथा “दाहणायां तु वेला
 यां यन्मास्यं मासपस्थिता । दृष्टुं तस्मात् सुतान् भद्रे !
 यादृशान् जनयिष्यसि । दाहणान् दाहणाकारान् दाहणा
 भिजनप्रियात् । प्रसविष्यसि सुशोणि ! राजसान् क्रूर-
 कर्णय” इत्युपक्रमे “एवमुक्ता तु सा कन्या राम !
 कालेन केनचित् । जनयायास बीभत्सं रघोरूपं
 सुदाहणम् । दशमीं महादंष्ट्रम् नीलाङ्गनचयोपमम् ।
 ताम्बोडं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्” इति राव-
 णोत्पत्तिमुक्त्वा “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महा-
 बलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः
 नृपेनखा नाम संजज्ञे ब्रह्मतानना । विभीषणस्तु धर्मोक्ता
 केकस्याः पश्चिमः सुतः” इति । भा० व० १७४ अ० तु पुष्पोत्
 कटातस्तस्योत्पत्तिरुक्ता” यथा

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवन्मुनिभिः विश्व-
 वा नाम सक्रोधः स वैश्वस्यमौलत । ब्रुधे तन्तु सक्रोधं
 पितरं राजसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा
 न्वय ! स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः । राजसीः
 प्रदण्डो तिष्ठ । पितृवै परिचारिकाः । ताः सटा तं महा-
 त्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्तगीत-
 विगारदाः । पुष्पोत्कटा च राक्षा च मालिनी च वि-
 शास्यन्त ! । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! अयेस्त्वासाः सुम-
 धमाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा गददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्क-
 टाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशपीयौ
 वसेनाप्रतिभौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं वि-
 भीषणम् । राक्षायां मिथुनं जज्ञे खरः नृपेणखा तथा ।
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव
 महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः । दशपीवस्तु सर्वेषां
 यज्ञो राजसपुङ्गवः । सहोत्साहो महावीर्यो महा-
 सत्पराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको
 युधि । मायावो रणशौण्डवः शौरश्च रजनीचरः” ।

तस्य ब्रह्मोत्तरप्राप्तिरुक्ता रामा० उ० का० १० सर्गे यथा
 “इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । जापयति
 सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जल्यवोऽब्रुवन् । न तावत्

कुम्भकर्णाय प्रदातव्योवरत्नवया । जामीये हि
 यथा लोकांस्त्रासयत्येव दुर्भनाः । मन्त्रेऽप्यवरसः
 सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन मांसिता ब्रह्मजृपयो-
 भानुधास्तथा । अलम्बरपुष्पेन यत् कृतं राजसेन तु ।
 यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहो-
 ऽसौ दीयतामभितप्रभ ! । लोकानां खास्ति चैवं स्याद्भवेदस्य
 च संमतिः । एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्यङ्गसम्भयः ।
 चिन्तिता शोपतस्येऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः
 सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्यप्रागता
 देव ! किं कार्यं करयाग्वहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां
 प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य
 भय वाग् देवतेपसिता । तथेत्युक्ता प्रस्थिता सा प्रजा-
 पतिरयाब्रवीत् । कुम्भकर्णो महाबाहो ! परं वरय योमतः ।
 कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्नं वर्षाण्य-
 नेकानि देवदेय ! ममैप्सितम् । एवमस्मिन्ति तस्मै ब्रह्मा
 प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं
 जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देयेषु गतेषु च मम स्तुतम् ।
 विसृज्योऽसौ सरस्वत्या स्नां संज्ञां च नतोगतः । कुम्भ-
 कर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं कि-
 मितं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो
 देवैरिति मन्ये तदागतः”

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारतं तु लक्ष्म-
 णेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८३ अ०
 “कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रवृत्तीतः शिलायुधः । अभिदुष्टाव
 सौमित्रिषुदास्य मत्तर्तौ शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं
 क्षुराभ्यासांश्चरौ करौ । चिक्षेद निशिताद्याभ्यां स
 बभूव चतुर्भुजः । तानयस्य भुजान् सर्वान् प्रवृत्तीतः शि-
 नायुधान् । करैश्चिक्षेद लक्ष्मणं सौमित्रिः प्रतिदग्धयत् ।
 स बभूवतिकायश्च बभूवपादशरोभुजः । तं ब्रह्मान्तेण
 सौमित्रिर्ददाराक्षिचयोपमम् । स पपात महावीर्यो दि-
 व्यास्त्राभिहतो रण्ये । महाशनिविनिर्देग्धः पादपोऽ-
 ङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा ब्रह्मसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतास्तु पतितं भूमौ राज्ञसाः प्राङ्गवन् भयात्” ।

उत्पत्तौ व्रधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च
 विष्णु पारिषदविजयावतारः सन्तुक्मारादिदुर्मिशपात्
 व्यासुरभावभापेदे तत्कथा भाग० अतुल्यव्या ।

कुम्भकामला क्ली कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते
 कामलारोगभेदे । “कामला बहुविधैषा कोष्ठाया

अया मता" तत्र कोशस्थया कामलासाह "कालान्तरात् खरीभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला" अधिकं कामलागच्छे १८६६४० उक्तम् । सुश्रुते तु कुम्भाङ्गयमित्युक्तं यथा "सका- मलापालकिपाण्डुरोगकुम्भाङ्गयो सावरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदास्तु तस्याः षट्शु कुम्भाङ्गं शोको महास्तव च पर्वभेदैः" तेन कुम्भइत्येव तस्या नामान्तरम्

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति क-अण् उप० सं । (कुम्भार) १ जातिभेदे अमरः । सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतथैरात् कुम्भकारः सञ्ज्यते" उसनसोक्ता ब्रह्मवैवर्ते तु "मालाकारात् चर्मकायां कुम्भकारोव्यजा- यत" इति "पट्टिकाराज्ञ तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव" इति पुराणान्तरं तेन उत्समाधमवर्गसङ्करत्वात् जाति भेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । १ कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० सुश्रुतबोधमते ततोऽपि देप् तन्मते प्रत्ययप्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भका- रपयनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भूतः ३ कुम्भकुम्भविहगो पुंस्त्री० केस० स्त्रियां ङीप् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्यैव कार आकारोयस्याः कप् यत- इत्त्वम् । १ कुलत्यायाम् (कुराणि कलाद) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भं करोति क-ल्युल् । कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् यतइत्त्वम् । कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्यैव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीप् । १ कुलत्यायाम् राजनि० २ मनःशिलायां जटाध० कुम्भ- कारस्य कुलालस्य पत्नी ङीप् ३ कुलालभार्यायाञ्च ।

कुम्भकृत् पु० कुम्भः कौतो ध्वजे यस्य । शम्भरासुरमेनापतिभेदे "कुम्भकौतुः सुदंष्ट्रश्च केशरित्येवमादयः" हरिव० १६३५० कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रशब्दे विवृतिः । कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन-उ ५ त० । १ अगस्त्ये सुभौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः । २ वशिष्ठे सुभौ श्रोणाचार्ये च षष्ठजाते त्रि० कुम्भजम्भकुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । अलाभभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्त्वैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता । रस्या ज्वरापहा प्रोक्ता आ- मतासकफासुतम्"

कुम्भदासो स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य अक्समा० । बलिदैत्यपुत्रभेदे

"बलेः पुत्रशतं त्वासीत् वाणञ्छेठं नराधिप ! । धृत राट् च खर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्रतापनः । कुम्भनाभो गर्हभाक्षः कुक्षिरिवेवमादयः" हरिव० २५०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्यलोपङीप्निपातन निमित्ते शब्दगणभेदे 'स च गणः

"कुम्भपदी एकपदी जलपदी मूलपदी मुनिपदी गुण- पदी शतपदी स्रुतपदी गोघ्रापदी कलशोपदी विपदी दणपदी द्विपदी क्षिपदी षट्पदी दासोपदी क्रितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी स्रकरपदी यक्षतपदी अष्टपदी स्थूण- पदी अपदी स्रचोपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्त्रीतः पादोऽस्य कुम्भपद्मा० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्यलोपः । षट्शुत्यपादयुक्ते क्षीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्मा० अन्यलोपः ङीप् च । कुम्भपदी इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये । पात्रे समितादित्वात् कोपेऽस्य समासः तेन नारा समासान्तरघटकता । युक्तप्रारोचादित्वात् आनुदात्तोऽयम् कुम्भमुद्रा स्त्री "दन्ताङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे चित्वा कृत्वादेन तु । सावकाशमेकमुष्टिं कुर्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्र सारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्राटयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १ अगस्त्ये सुभौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महौजसः" रघुः । २ वशिष्ठे सुभौ । तयोः यथा च ततः उन्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का० ८३ अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः । वसि- ठस्तु महतेजा जगाम पितरन्तिकम् । सोऽभिभाष्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मावत् । पितामहमथोवाच वायुभूतइदं वचः । भगवन्निमिगपेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव ! मह्यदेव ! वायुभूतोऽहमण्डज ! । सर्वेषां देहह्रीनानां महद्भुक्तं भविष्यति । क्षुध्यन्ते सर्वकायार्थाश्च हीनदेह- स्य वै प्रभो ! । देहस्यान्यस्य सङ्गावे प्रसादं कर्तुमर्हसि । तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरसितप्रभः । भित्वा वरुण जन्तेज आविशत्यं मह्यदेव ! । अयोनिजस्य भविता- तत्वापि द्विजसत्सव ! । धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे य- शम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तर्पणं प्रययौ वरुणालयम् । तमेव कालं मिलीऽ- पि परुषत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सु- रेन्दुरैः । एतस्मिन्नेव काले तु सर्वेऽपि परमाप्सरसाः । यद-

अथा तदुद्देशमागता सखीभिर्हता । तां दृष्ट्वा रूपसप-
त्नां क्रीडन्तीं वरुणाक्षये । तदाऽऽविशत्यरो हृषीं वरुणं
चोर्वशीकृते । स तां पद्मपलाशाशीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
वरुणो वरयासास मैथुनायाप्सरोवराम् । प्रत्युवाच ततः
सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्तेणाहं हता साक्षा-
त्पूर्वं मेव सुरेश्वर ! वरुणस्त्वप्रवीक्षाक्यं कन्दर्पशरपीडि-
तः । इदं तेजः सद्यस्त्वाम्ने कुम्भेऽस्मिन्देयनिर्भते ।
एव सख्यं च सुप्रोणि ! त्वयि हं वरपरिचयिनि ! । जतकामो-
भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् । तस्य तत्त्वोक्तनायस्य
वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमपीता मृत्वा वाक्य-
सुवाच ह । काममेतद्भवत्वेव हृदयं मे त्वयि स्थितम् ।
भावश्चायधिकं त्वयिन्देहो मित्स्य त्वमभो ! । उर्वश्या
एवमुक्तस्तु रेतस्तस्माद्ददद्भुतम् । ज्वलदग्निरसप्रख्यं तस्मिन्
कुम्भे न्यपादयत् । उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्त्वै यत्
देवता । तान्तु मितः रुध्रं क्रुद्धुर्वशीमिदमब्रवीत् । मया-
ऽभिमानिता पूर्वं कक्षात्पवनसर्जिता । पतिमन्यं हत-
वती किमर्थं दुष्टचारिणि ! । अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्-
क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्काल-
श्चिर्वसिषि" इति तस्य तस्यां शापसङ्गा
“यः स कुम्भो रघुञ्चेष्ट ! तेजःपूर्णमहात्मनोः । तस्मिन्-
स्तेजोमयी विप्रौ सम्भूतादृशिसत्तमौ । पूर्वं समभवत्तत्र
ध्वजस्तोभगवान्दधिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मितं
तस्मादपाक्रमत् । तच्च तेजस्तु मित्स्य उर्वश्याः पूर्वमा-
हितम् । तस्मिन् समभयत्कुम्भे तत्तज्जोयत् वारुणम् ।
कस्यचित्पथ कालस्य मित्रावरुणसंभयः । यस्मिन्सो-
जसा युक्तो जज्ञे पक्षाकुदैवतम्” ।
अत्रैवमाख्यायिका प्रथमसुर्वशीं मित्त्वो दृष्ट्वा तामासन्नितवान्
तयाच त्वद्विवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव
मितस्तद्वर्णनाद्दृष्टस्त्वमितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्व-
स्त्रिवासं जगाम पक्षाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः
कुम्भे व्यसृजत् ततोमित्वनिवासं गता मित्तेण शप्ता चेति ।
रामा० श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तर्वेति यद्यपि मिते-
णापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तदैकस्य एवो न
भयामीत्युक्त्वाऽप्राक्रामत् । एवमुक्तौ वीजमाह तच्च तेजऽति
अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्स्य तेजः पूर्वसुर्वशीमिति त-
वरुणरीयेविसर्गात्पूर्वं माहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव
कुम्भे वारुणं तेजः समभयत् संगतसमभयत् अत्र कुम्भे
मित्स्य तेज आसीत् अतस्तेजोत्तरसंगमादित्य-

सैनिकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मितं प्रति ।

“अगस्त्यस्य यस्मिन्सु मित्वावरुणयोर्हृषी । रेतः सुजि-
चतोः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा” भा० ६; १८।५।
श्चप्सरोभेदेस्ती “गोपाक्षी सहजन्वा च कुम्भयोनिः
प्रजागरा” भा० व० ४३० । ४ श्रोणाचार्ये पु० तदुपनि-
कथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५ द्रोणपद्मीदृशे पु० राजनि०

कुम्भरेतस् पु० अग्निभेदे । “हविषा यो द्वितीयेन सोमेन
सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्या च कुम्भरेताः स उच्यते”
भा० व० ११८० अग्निवृंशपर्याये । कुम्भस्थितं रेतः
कारणमस्य । २ अगस्त्ये श्वसिष्ठे सुनौ तयोर्वथा तथात्वं
तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला-क । (सुनिहरी)
मुगडोरिकालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(स)त् न० इत० । कुम्भस्थे गते अन्नोदान्तोऽयम्
कुम्भवीज पु० कुम्भ इव वीजस्य (रोठा) करद्वये भेदे राजनि०
कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्यं शाला । (पोयान) (कुमा-
रशाखा) कलसपाकार्यं गृहे हेमच०

कुम्भसन्धि पु० कुम्भयोर्हस्तिशीर्षस्यमांसपिण्डयोः सन्धिः ।
आरणाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भव पु० संभवत्युक्तात् सम्+भू-अपादानेऽप्युक्ताः
सम्भयोऽस्य । १ अगस्त्ये श्वसिष्ठे श्रोणाचार्ये च तत्रा-
गस्त्यवशिष्टयोस्तत्तदुपनिषत्कथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता
कुम्भमर्षिस् न० सुसुतोक्ते कलसे एकादशगतयः सरोपिते
हतभेदे “पुराणं तिमिरासपीनसम्बरकासनुत् । दू-
च्छैकुष्ठविमोन्मादप्रहापक्षरनायनम् । एकादशगतद्वैव
वत् सरानुपितं एतम् । रक्षोन्नं कुम्भमर्षिः स्यात् पर-
तस्तु महाएतम्” । [शब्दभा०

कुम्भा स्त्री कुत्सित इत्या उम्भा प्रसिरस्याः शक० । वंश्यायां
कुम्भाण्ड पु० कुम्भइवाण्डोऽस्य । वाणादुरस्य सन्निभेदे
“इत्येयसुतः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्” हरिव०
१७५ अ० “एतस्मिन्ननरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने
कुम्भाण्ड ! सन्निषां च्रेष्ट ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! । एत-
द्वत्साऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने । विषाहमकरोत्
तत्र सोऽनिरुद्धस्य पीयवान्” हरिव० १८८ अ० । स्वार्थे क ।
तत्त्वैव । सच कुम्भाण्डे न० गौरकुम्भाण्डग्राम् स्त्री राजनि०
कुम्भाधिप पु० इत० । शनिपदे तस्य तदधिपत्वात्
कुम्भाधीशदयोऽप्यत्र पु०

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽष्टरुहाः ठन् । (पाना) जको

परिजाते दृश्यभेदे समरः । तत्पर्व्यादादि भावप्र० उक्तं यथा
“वारिपर्वी कुम्भीका स्थाप्यैवात्र यैवस्य तत् । वारि-
पर्वी हिमा तिला लघु खादो सरा कटः । दोयल-
यङ्गरो कृशा गोषितं ज्वरयोपहृतम्” ।

२ पाटलादले श्रोत्रपुष्पग्राह्य राजनि० । “यत्कानि पिडका
भ्राता भिद्यन्ते च क्षयन्ति च । कुम्भीकावीजसदृशा
कुम्भीकाः सन्निपातजाः” माधवोक्ते ऽनेनैवर्त्तस्वरोगभेदे
सुश्रुते दीर्घमध्यमेनात्र पठितः यथा “पृथग्दोषाः सम-
स्ताश्च यदा वर्त्तव्यपान्त्रवाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते य-
त्सन्धिकमूर्च्छिताः । विवर्त्तं चात्र रक्तञ्च तदा वर्त्त-
व्यपान्त्रयान् । विकारान् जयन्त्यायु नाभतस्तान्निबोधत ।
उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्तशर्करा” इत्युप-
क्रम्य कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पञ्चवर्त्तनोः ।
आध्यायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः” ।
तेन माधवस्य टीपेनध्यपाठः सञ्चितः । कुम्भीक
पिडकेनैव पुं वद्भावार्थः । कुम्भा-सार्थं क । ५ वेद्या-
याम् गच्छमात्राः कटफले भावप्र० कटफलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुं स्त्री० कुम्भोऽप्यस्य इति । १ हस्तिनि २ कुम्भीरे
हेमच० स्त्रियां ङीप् । ३ शुगुलौ जटा० । ४ कल
सर्धारण्ये लि० स्त्रियां ङीप् “उदकं कुम्भीनीरिव”
ज० १ । १६१ । १४ । ङीव नः । ५ जयपालदृष्टे राजनि०
कुम्भीवीजं जयपालवीजमित्युक्तेः ६ पृथिव्यां “गौरिना-
कुम्भीनी समेत” भा० २०, ५४ ज्यो० व्या० मङ्गलनय-
धृतकोषात् ।

कुम्भीपाकी स्त्री कुम्भना पाकोयस्याः गौरा० ङीप् । कटफले
भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कटफलपथ्यामे कटफल-
शब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भीकाऽपि चेत्तत्र पाठः कश्चित्
कुम्भीपाक्यपीति पाठः तन्मूलं नृण्यम् । [राजनि०
कुम्भीमद् कुम्भिन्ः गजस्य मटः । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे
कुम्भि ल पु० कु-उम्भ-इलच् शक० । १ चौरैः २ लोकार्थचौरैः
३ शालमत्स्ये ५ वेद्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अलार्थे ङीप् । १ शुद्धे कुम्भे तदाक्षतित्वात्
२ उखायां ३ पाटलादले ४ कुम्भीकायां वरिपस्यग्राह्य
(पान.) ५ कटफले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धं कुम्भीउष्ये
६ पर्यटदृष्टे । अस्य गुणाः “कुम्भी वातकफहरी” राजनि०
७ दन्तीदृष्टे राजनि० । तत्र जातादि कम्प्रा० टकञ् । कौ-
म्भेयक तत्र जातादौ लि० । कर्त्ता० चतुर्थ्यां फिञ् ।
५ कौम्भार्थान् तत्सङ्गजटदेशादौ लि० ।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कौ-क । १ उखागच्छे । रक्त-
ना० २ कुम्भीकायां (पाना) कुम्भीकवीजप्रतिमाः” सुश्रुतः
सुश्रुते अयं प्रियङ्गुनादिगणे उक्तः यथा
“प्रियङ्गुसमङ्गापातकीपुष्पागरक्तचन्दनचन्दनकोचरसरसा-
ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपुष्पकोचरयोजनवल्गो दीर्घमूत्रा
चेति” । तत्र पुष्पागस्तु पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भीकापरत्वम् ।
सुश्रुते नेत्ररक्तस्य शरोगभेदे कुम्भीकाशब्दे तद्वाक्य-
सदाकृतम् तत्रोक्ते ऽनूचरोगोपद्रवभेदे च यथा
“अघातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः । किङ्कद्विभि-
न्धतामृक्प्रदस्तानां शूकदोषनिमित्ता द्य चादौ च
व्याधयो जायन्ते । तद्यथा सर्पपिका, कृशीनिका,
पथितम्, कुम्भीका, कलजी, कटितम्, सम्पूडपि-
डका, कवमन्त्रः, पुष्करीका, अर्शहानिः, उत्तमा,
शतपोनकः, लक्ष्पाकः, गोषितावुदम्, मांसवुदम्,
मांसपाकः, विद्रुधिः, तिलकालकचेति, इति विभज्य
तद्वर्णयत्तु यथा “कुम्भीका तन्नापितोऽस्या जायन्वा-
स्यनिभाऽशुभा”

“कुम्भीका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० हृत्स्वमध्यपाठस्तु
क्षिपिकरप्रभादात् । ततः सपूर्वे खलादि० इति । तत्रो-
गसमूहे स्त्री “कुम्भीकिनी शर्कराश्च तथैवोत्सङ्गिनी-
मपि” “कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या” सुश्रुतः
सुश्रुतोक्ते ह्यीयभेदे पु० “स्त्रे गुदे ब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंषु
प्रवर्त्तते कुम्भीकः सच विज्ञेयः । एत्युक्ता” “आदेवयच
सुगन्धी च कुम्भीकः शिथिलस्तथा । अनेतसदमे स्या अ-
शुक्रः यश्च संश्रितः” तद्वर्णयं तत्रोक्तम् ।

कुम्भीधान्य(क्त) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप् । वर्षभोग्य-
सञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे
“कुम्भलधान्यको वा स्वात् कुम्भीधान्यक एव वा ।” वलुः
“वर्षनिष्ठीकोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः” “प्राक् सौ-
मिकीः क्रियाः कुर्वीत यस्याञ्च वार्षिकं भवेदिति” याज्ञ-
वल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयान्वत्तद्विज्ञानात् । मत्तुरपि
यदा ज्ञानप्रसङ्गस्यैव “समानिचयएव वा” इत्यनेन समससञ्चयं
वक्ष्यति तदपेक्षया बहुषोषवर्गस्य गृहस्थः सञ्चितः
संवत्सरसञ्चयः” कुल्लू० । अर्थातिथिस्तु यावता धान्यादि-
धनेन बहुभक्ष्यदारादिमतः तिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्
सुवर्णादिधनवानपि कुम्भलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी
उद्भिका धान्याभिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक
इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुम्भलधान्यक

इत्येतद्व्याचक्षणाः धानप्रकोपसञ्चयो वा स्यात् ।
द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः इति कुम्भीधानप्रक इत्येतद्व्या-
चक्षे । उद्दिष्टाप्रमाणधानप्रादिसञ्चयो वा षड्दशमात्रपर्या-
धनः इति । तेन तदर्थयोरपि

कुम्भीनस पुंशुम्भीव नसा नासायस्य । क्रूरस्ये मेदि० रावण
माह्वस्तेयां लयणासुरजनन्दी स्त्री लीम् । तदुत्पत्तेः
तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ०
“विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्राता वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य
यापस्य कर्मणः फलभागतम् । मातामहस्य योऽस्माकं
ज्येष्ठो भ्राता सुमानसिनः । बाल्ययानिति विख्यामोदङ्गः प्रा-
चीनिशाचरः । पितृज्येष्ठो जनन्या मोक्षस्माकं चार्य
कोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितृर्द्विजाऽभवत् ।
माह्वसुरयास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माक-
मेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्वसा । सा हृता मधुना राजसुगुणेण
बन्धीयसा । यत्प्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चानर्जलोपिते ।
कुम्भकर्णे महाराज ! निद्रामनुभवत्यथ । निहृत्य राक्ष-
सश्च धानमात्यानिह संभतात् । धर्पयित्वा हृता राजन् !
सुप्रायत्नः पुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज ! ज्ञानमेव हृतो-
न सः । यस्मादवग्रहं दातव्या कन्या भवेत् हि भ्रातृभिः ।
तदेतन्कर्णो ज्ञास्य फलं पापस्य दुर्मतेः । अकिञ्चिदाभिसं-
प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः
स रावणः । दोग्ध्रात्प्रेनात्मनोद्भूतस्तप्राप्या इव सा-
गरः । ततोऽब्रवीद्दशधीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । क-
ल्पातां मे रथः प्रीष्टं शूराः सज्जीभवन्तु नः । भ्राता मे
कम्भकर्णाय ये च सुहृदा निशाचराः । वाञ्छनान्धधियो-
हन्तु नानापरहरणायुवाः । अद्य तं समरे हत्वा मधुं
रावणनिर्नयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी
सुकृद्भृतः । अक्षोहिणीसङ्गराणि चत्वार्यग्राणि रक्तसा-
म् । नानापरहरणान्यासु निर्धुतुद्भकाङ्क्षिणाम् । इन्द्र-
जित्त्वधनः सैन्याक्षैर्निहान् परावृत्तश्च । जगाम रावणो
मन्त्रे कुम्भकर्णाय वृष्टतः । विभीषणस्य धर्मात्मा लङ्कायां
धर्माभाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्भद्रपूरं प्रति ।
खरैरुद्वैहैर्द्वैतैः शिशुसारेर्महोरगैः । राक्षसाः
प्रणयुः सर्वे ज्ञत्वाऽऽकारं निरन्तरम् । दैत्याश्च शतशस्तत्र
क्षतवैराद्य दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्मन्यगच्छन् किं
वृत्ततः । स तु गत्वा मधुपूरं प्रविश्य च दशाननः । न द-
दमी मधुं तत्र भगिनौ तत्र इदवान् । सा च प्रह्लाङ्गनिर्भू-
त्वा शिरसा चरणौ गता । तस्य राक्षसरजस्य तस्मा

कुम्भीनसी तदा । तां स्रुत्यापवाभास न भेतव्यमिति
ब्रुवन् । रावणो राक्षसश्चेष्टः किं चापि करवाणि ते ।
साऽब्रवीद्यदि मे राजन् ! प्रसन्नस्व महाभुज ! । भर्तारं
न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ! । नहीदृशं भयं किं
चित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं
व्यसनं महत् । सत्यवाग्भव राजेन्द्र ! मामवेक्ष्य या-
चताम् । त्वयायुक्तं महाराज ! न भेतव्यमिति स्वयम् ।
रावणस्त्वब्रवीद्दृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क चासौ
तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्याताम् । सह तेन गमि-
ष्यामि सुरलोकं जयाय हि । तव कारुण्यसौहार्दाक्षि-
दृष्टोऽस्मि मधोर्बधात्”

तस्याः पतिपुत्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्तर० ६१ अ० यथा
“पूर्वं कृतयुगे राजन्द तेयः सुमहासतिः । लोलापुलोऽभव-
ज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महारुहः । ब्रह्मण्यश्च शररगतश्च
बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽत-
लाऽभवत् । स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ।
बहुभाभाश्च रुद्रेण दत्तस्तस्याङ्गुवीर्यः । शूलं शूलाभि-
निष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो
वाक्यं चैतदुवाच ह । त्वयाऽयमतलो धर्मेभ्यस्तपसाद-
करः शुभः । प्रीत्या परमया युक्तोददास्यायुधसत्तमम् ।
यावत् सुरैश्च प्रियैश्च न विरुद्धोर्महारुह ! । तावच्छूलं
तवेदं स्यादन्यथा नागमेव्यति । यस्य त्वामभियुञ्जित
युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलोभयसात्कृत्वा पुनरेव्यति
ते करम् । एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूयश्च महारुहः ।
प्राणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह । भगवन् ! मम
वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव । सुराणा-
मीश्वरोत्तमि । तं ब्रूवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः
शिवः । प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति । सा भू-
क्षे विफला वाणी सत्प्रसादकता शुभा । भयतः पुत्रमेकं
तु शूलमेतद् गमिष्यति । यावत् करस्यः शूलोऽयं भावपूति
सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ।
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देशात् सुमहदङ्गुतम् । भवनं सोऽ
सुरश्चेष्टः कारयाभास सुप्रभम् । तस्य पत्नी महाभा-
गा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं सायन
कायां महाप्रभा । तस्याः पुत्रो महावीर्योऽलवणोनाम
दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ।
तं पूत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा कोपसम्पन्नः । मधुः स शोकभा
वेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् । सर्वविहाय एतं लोकं प्रवि-

ष्टोत्राजयम् । गूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ।
स प्रभावेण गूलस्य दौरात्थेनात्मनस्तथा । सन्नापयति
लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् । सचासुरः शत्रुघ्नेन
हतः तत्कथा रामाञ्जलि ६३३ । स (शत्रुघ्नः) सभो-
च महाबाणं लवणस्य सहीरसि । उरस्तस्य विदार्यायु
प्रविशेष्ट रसातलम् ।

कुम्भीनसि पु० कम्भीनसि “गव्यरस्य च या माया
या माया नयचरेरपि । तलेः कुम्भीनस्यैव सर्वास्ता-
योषितोविदुः” भा० व्या० २०२८३

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणकृतं तत्स्वरूपमुक्तं
भाग० ५ २६ १६ “मत्तारीरयः कुम्भीपाकः कासस्तल
स्त्रेयादिना नरकान् विभज्य “यस्मिन् वा उपः
पश्यन् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्वयति तमपकर्ष्य
पुरुषादैरपि गह्तिमण्डलं यमातुश्चराः कुम्भीपाके तम-
तैले उपरन्वयन्ति” “कर्मसंभवात्तुकातापान् कुम्भी
पाकांश्च दाहयन्” गनुः । “स्तुतिवाटमपि” मत्वा कु-
म्भीपाके मर्हयते” प्रा० त० ।

कुम्भीर पुंस्त्री० कम्भीनं हस्तिगमयोरयति ईर-व्यण् । ज-
लजानुभेदे नक्तो अमरः स्त्रियां ङीप् । “संयत्सरन्तु कुम्भी
रस्तोजात्रेन मानयः” भा० व्या० १११३० । कर्म विपाक-
शब्दे विवर्तितः । [(अभीरे पोका) कीटभेदे हारा० ।
कुम्भीरमजिका स्त्री कम्भीरोपपदा मञ्जका गक० त० ।
कुम्भीरासन न० “अथ वक्ष्ये महादेव ! कुम्भीरासनमुत्त-
मम् । पादोपरि पदं दत्त्वा भीर्धोपरि करहयम् । तत्रे-
दृग्जातिर्भीरुः कुम्भीरासनमुच्यते” कद्रया० उक्ते
आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री० कुम्भीर+रस्य ल । कुम्भीरे अमरमाला
स्त्रियां ङीप् । संज्ञायां क । भीरभेदे कृष्णलवणार्थे

कुम्भीवोज न० इत० । जयपालदृष्टीजे राजनि० ।

कुम्भीदर पु० शिवपारिपदभेदे । “कुम्भीदरं नाम निकुम्भमि-
तम्” रघुः । कुम्भदन्त्यदरमस्य । तथोदरे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुय पु० कुत्सितेन यौति यु अच् । अशुरभेदे “कुत्साय
गुण्यं नि बर्हीः प्रपित्वे अष्टः कुयवं सङ्क्रा”

अ० ४११६१२ । “कुयवं कयवनामासुरम्” भा० अष्टम्यं पिपुः
कुयवं दत्तमिन्द्र । यदावधीः” अ० १,१०२,८ । कुगतिष० ।

२ कुत्सिते भ्रात्रे “कीरण्यं स्नातः कुयस्य योष” अ० १।
१०४१ । “पूष्यतरश्च मे कुयवश्च मे” “यजु० १८ ११

“कुयवं कुभान्यम्” वेददी प०

कुयवाच पु० अशुरभेदे “नि दुर्योधने कुयवाचम्वि अत्”
अ० १। १७४ । ७ । “कुयवागित्येतन्नामानमशुरम्” भा०

कुर शब्दे तदापरं अक० सेट् । कुरति अक० रोत् । चकौर
कुरटः । [राजनि० ।

कुरका स्त्री कुर-क सङ्ग-कायति के-क । सङ्गकीटणे
कुरङ्कुर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति क-अच् ण० मुम् । सारस-
परिधिणं हेमच० स्त्रियां ङीप्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क ।
सारससङ्गे हारा० स्त्रियां ङीप् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गाति-अच् । “कुरङ्ग ईपत्तामः स्वाङ्ग-
रिणाकृतिको महान्” इत्युक्तचिह्ने षष्ठ्यभेदे षष्ठ्यमात्रे
अमरः स्त्रियां ङीप् । “कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न
हन्त्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च” भाग० व्या० श्रीधरः
तन्मांसगुणा भावप्र० यथा “कुरङ्गो दृङ्ङण्योबल्यः
गीतलः पित्तहृद्गुरुः । मधुरोवातहृत् पाही किञ्चित्
कफकरोमतः । हरिणस्य गुणस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः”
शतारलोहे शतोर्ध्वभेदे न० “करोत्यां कुरङ्गे च तिरातो
योपितोनरः । अश्वनेधमवाभोति विगाह्य प्रयतः शुचिः”
भा० व्या० २५३० । स्वार्थे क । कुरङ्गक तत्त्वार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्त्रेव नयनमस्याः । सुन्दरनेलायां
स्त्रियां “किन्त्वे का यमुना कुरङ्गनयनानेलासु भिर्धृजते”
उद्भटः । कुरङ्गाख्यादयोप्यल “कुरङ्गाखीष्टन्दं तमनु-
सरति प्रेम तरलम्” कर्पूरस्तवः ।

कुरङ्गनाभि पु० इत० षष्ठ्यभेदे गन्धद्रव्ये राजनि० तस्य तन्नाभे-
जातत्वादेभ्योपचारान्नात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणादुक्तम् ।
कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मीयते मा-ड । हरिणभेदे
कुरङ्गे षष्ठे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गीऽस्त्वस्य ठन् । मृदगपदार्थम्
कुरचिल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिह्नं त्रिचिह्नं-गैथिल्ये अच् ।
कर्मदे हेमच० स्त्रियां टाप् । [जातिव्यात् ङीप्

कुरट पुंस्त्री० कुर-अटन् किञ्च । चर्माकारे त्रिका० स्त्रियां
कुरगट(क) पु० कुर्यते शब्दप्रते कुर-कर्मणि अष्टक ।

पोतभिक्षटाम् स्वार्थे क । तत्त्वार्थे अमरः ।

कुरण्ड पु० कुर-अण्डक । षाकण्डहृदयो राजनि० ।
अण्डहृदिरोगे हेमच० तद्विदानादि साधयनिदा-
नोक्तं यथा-

“क्रुडोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः योयमूलकरसरन् । सम्पौ

यजुषतः प्रायः फलकोपनिवाहिनीः । प्रदीप्य धमनी
र्हतिं करोति फलकोपयोः । दोषान्मेदोमूलाभ्योभिर्हतिः
वप्रधा गदः । सूत्रान्जातावनिवाहोदभेदय
कोपयम् । वातपूर्णाङ्गुतस्थे रूषोवातादहेतुवत् ।
पकोदुम्बरवृक्षायः पित्राद्वाहोदपाकवान् । कफा-
न्नीतो गुरुः क्षिप्रः कण्डूमान् कठिनोऽत्यवत् । कण्ठ-
स्थोटाहतः पित्तहृत्सिक्कश्च रक्तजः । कफवन्देदवा
हृत्सिर्मुदुष्मात्फलकोपमः । भूलवारणशीलस्य भूलजः स
तु गच्छतः । अक्षोभिः पूर्णहृत्सिक्कं क्षोभं याति सव-
त्तुः । भूलजश्चक्षुषः स्नातृ चालयन् फलकोपयोः ।
वातकोपिभिराह्वरैः शीततोयावगाहनैः । भारणे रण
भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः । क्षोभणैः क्षुभितश्चान्यैः
क्षुद्रान्नायवयं यदा । पयसो विगुष्पीकृत्य स्निग्धेयादधो-
नयेत् । कुर्व्यादङ्गुलस्यस्थो पन्थग्राभं चबधुं तथा ।
उपेक्षमाणस्य च सञ्जाहृद्विभाधानवत् क्षम्यवती
स वायुः । प्रपीडितोऽन्तःस्त्रगवान् प्रयाति प्रध्मापयस्तेति
उपनय सक्तः । अन्तर्हृत्सिक्कस्य वातहृत्सिक्कमाकृतिः”

कुरण्डक पु० कुरण्टक+पुणो० । कुरण्टकहणे रायसुतः
कुरर पुंस्त्री० कुर् यच्चे करन । (कुरर) विहगे अमरः
स्त्रियां जातिवात् ङीप् । “तल्ल माभनयश्चः क्रोश-
नीं कुररीमिव” भा० व० अ० ६१०८ “देवीं रोक्ष्य-
वाचां कुररीमिवासां” भा० व० २१५१ ङीष्णतः
२ भेदां हेमच० ।

कुरराङ्गि पु० कुररसाङ्गि रिव । देवसर्वमे राजनि०
कुररीरता स्त्री० “कुररीरता नजभजैर्बगयुक्” इत्युक्त
वचणे चट्टईशास्त्रपादके वक्ष्येदसभेदे । “अनतिचरो-
ज्ज्वातस्य जलदेम चिर स्थितवक्तुवुदुदस्य पयसोऽनु-
कृतिम्” भाषः ।

कुरस पुंस्त्री० कुर+रस्य कः । अनामध्याते पक्षिभेदे
स्त्रियां जातिवात् ङीप् । २ चूर्णकुल्ले पु० भरणिः ।
कुरव पु० अत्यमकरन्दवत्पादकीमासीमृदु रवो यत् । १ रक्त-
भिण्टग्राम्, २ कुरवके, यन्दूरं ३ श्वितमन्दारे च । कुम-
तिव० । ४ कुत्सितयन्दे । वङ्ग० । ५ तथायन्दुयुक्ते लि० ।
ततः स्त्रियै क । तेजोवर्धेमु(कुक्षि) इति ध्याते इपुत्र-
हणे । “कुरवकलवकव्यतिवर्द्धिणीति” भाषः ।

कुरस पु० कुत्सितोरवोऽल । १ अयभेदे वङ्ग० । २ कुत्सितर-
वुक्ते लि० । ३ गो(ज)काततायां स्त्री टाप् । कुमतिव० ।
४ कुत्सिते रुचि पु० ।

कुराह पुंस्त्री० कुराह+रस्य रः । रैष्टपाण्डु वक्ष्ये कण्ठजङ्घे
अश्वभेदे हेमच० । [भेदे राजनि० ।

कुरी स्त्री कुं भूभिं राति रा-क गौरा० ङीप् । तृणधान्य-
कुरीर न० “कुञ्ज उञ्ज” उञ्जा० कीरन् उञ्ज । १ नैपुणे उञ्ज-
दत्तः । २ शीर्षावयवभेदे च । “कुरीरमस्य शीर्षेण” अथ०
६, १२८, २, “स्तोभा आसन् प्रतिधयः कुरीरं अन्ध ओ
पयः अ० १०, ८५, ८,

कुरु पुं-क उञ्ज । १ चन्द्रवर्गेय आजमीठन्यप्रपीले राज-
भेदे “योऽजमीठन्यस्य अञ्जः स वरणस्ततः । तपत्यां
सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः । परीक्षित् सध-
र्तुर्जङ्गुनिर्बधश्च कुरोः सुताः” भाग० ८, २२, १, यथा च
तस्य तपत्यासुङ्गवः तयोक्तं भा० आ० १३४ अ०

“एवमासीन् महाभागा तपती नाम पौर्विकी । तव
वैवस्वती पार्थ । तापत्यत्वं यया मतः । तस्यां सङ्गनयामास
कुरुं स वरणो ऋषः । तपत्यां तपतां चैव । तापत्यत्वं
ततोऽर्जुन ।” । कुरोर्निवासः जनपदे अथोल्लुप् लुपि
व्यक्तिवद्भवता । २ तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूक्षि । “क-
रुन् स्वपिति” सि० कौ० । स च देशः दृष्ट० व० १४ अ०
कूर्मविभागे “साकेतकुरुकालकोटिकुराच पारि-
पालनयः । औदुम्बरकापिठकगजाङ्घ्रयाद्येति मध्यमि-
दम्” मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च “हृत्किनापुरमा-
रभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे । पञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः
प्रकीर्तितः, इति याज्ञिकसङ्घमतन्त्रे उक्तम् । आ मतस्येभ्यः
कुरुपाञ्चालदेशयोः” भा० क० २०, ८, १, १ । तेषां राजनि अथ
वङ्गपु तस्य सुक् । २ तद्देशराजे पु० भूक्षि “कुरुषां सङ्ग-
यागाच्च पुरोहित आस” शत० ब्रा० २, ५, “उवाच पार्थ ।
पश्यैतान् समवेतान् कुरुक्षिति” गीता । “अथः कुरुक्षाम-
धिपस्य पावनोम्” किरा० तस्येदम् अथ । कौरव तटपत्त्रे
पुंस्त्री “कृष्णात् स वरणो जघे कुरुः स वरणस्तथा ।
यः प्रयागमार्तकस्य कुरुक्षेत्रस्यकार ह । पुण्यस्य रमया-
यस्य पुण्यकृद्भिर्निर्घेषितम् । तस्यान्ववायः कुमहान् यस्य
नाम्ना स्य कौरवाः” हरिव० २१४ अ० कुर्यां अथपत्त्रे एव । कौरव्य
तदपत्ये पुंस्त्री वङ्गपु तस्य सुक् । कश्चिच्च “कौरव्याः
पयसः प्रियापरिभवक्लेशोपमानिः फलम्” वेथीभ० ।
कौरव्ये साधवः अथ । कौरव्या इति तु साधवः । “स्त्रि-
यासवन्तिकान्तिकारभ्यः” इति स्त्रियां कृत्ति अजातितादृष्टः
कुरुः । ४ अष्टोदने भेदे । ५ कुरुकारिकायां यन्दूच० प्रियव्र-
तराजपौले इत्याग्नीध्रराजपुत्रभेदे “तस्यसह वा आत्म-

जान् स राजयस् आग्नीध्रोनामिकिंपुत्रवह्निरिवर्षेणावृत-
रस्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्चेतुनाससंज्ञास्य पुलानजन-
यत्" भाग० ५ स्क० २८ अ० १८ श्लो० तत्पुत्रकुरुवाक्य-
त्वेन ७ उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्प्रसाधञ्च उत्तर-
कुरुशब्दे १०८४४ दृष्टमित् । पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० "ना-
भिञ्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुत्रं स्थितम् । हरिवर्षे तन्नेवा-
न्यत्मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् । रस्यकश्चोत्तरं वर्षं तथैवानु-
हिरण्मयम् । उत्तराः कुरुवर्षे यथा वै भारतं तथा ।
इत्यावृतञ्च नन्वाध्वं बीवर्षोर्मेरुतमः" इति । अतस्तत्पुत्र-
नवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति । तत्संज्ञि-
वेशादिकं तत्त्वोक्तं यथा

"भद्रा तद्योत्तरगिरोनुत्तरांश्च तथा कुरुन् । अतीत्योत्तर-
मथोर्धिं समभ्येति सहासुने । । वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीन-
तोत्थ सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति
स्वार्णम् । तथा चानकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् ।
प्रयाति स्वर्गं भूत्वा सप्तमेदा सहासुने । आनील
निपञ्चाद्यामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्नध्यगतो मेरुः
कर्णकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राद्याः
कुरुवस्तथा । पञ्चानि लोकपञ्चस्य मय्यर्षिदास्यैव बाह्यतः ।
जठरादेवकुञ्च मय्यर्षिदापञ्चं तानुभौ । तौ दक्षिणोत्तरा-
यामागामी ननिपवायतौ । मेराः पश्चिमदिग्भागे यथा-
पूर्वौ तथा स्थितौ । विश्वज्ञो जारुधियैव उत्तरे वर्ष-
पञ्चतौ । पूर्वं पञ्चायतावेतामर्ष्यवालम्ब्यस्थितौ । इत्येते
समिवयोरैका मय्यर्षिदापञ्चं ताकाय । जठराद्याः स्थिता-
मेरोर्येषां हौ हौ चतुर्हि गम् । मेरोश्चतुर्हि गं ये स
जोक्ताः जोगरपर्वताः । शीतान्ताद्या सुने ! तेषामतीतेषु
मनोरमाः । शैलानामनरद्रोग्यः सिद्धचारणमेधिताः ।
सुरस्याश्च तथा तेषु कान्दनाणि पुराणि च । लक्ष्मोवि-
ष्णुमिन्द्राद्यादि देवानां सुनिरुत्तम ! । तान्तायतनस्याणि
जुष्टानि वरकिन्दरैः । मन्त्रार्चयन्वरकांश्च तथा दैतेयदा-
नवाः । श्रीरुन्ति तासु रस्यासु शैलद्रोणीजङ्घर्निगम् ।
भौमाद्येते स्रुताः स्वर्गा धमिष्णमाख्या सुने ! । नैतेषु
पापकर्माणो यानि अन्तर्गतैरपि । भद्राश्चे भगवान् वि-
ष्णुरास्ते हृदयगिरा द्विज ! । वरपञ्चः केतुमासे तु भारते
सूर्मरूपकः । मनुस्वरूपश्च नोविन्दः कुरुव्यस्तो सनातनः ।
विश्वरूपेण सख्यं सख्यः सख्यं मेरोहरिः । सर्वस्याधार-
भूतोऽसौ मैत्रेयात्केऽखिलात्मकः । काकि किंपुत्रपा-
द्यानि वर्षा यदौ सहासुने ! । न तेषु योकोनोभोको

नोद्वेगः सुहृदादिकम् । सुस्याः प्रजा निरातङ्गाः सर्व्य दुः-
खविर्जिताः । दग्धादशयर्षाणां सहस्राणि स्थिरा-
युधः । न तेषु वर्षपथ्येषु भौमान्धम्यांसि तेषु वै ।
जतत्वेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु
वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नदाश्च शतशस्तैः प्रसृता
या द्विजोत्तम ! । । विजित्य यः प्राञ्चमवच्छदुत्तरान्
कुरुमनुष्यं वसु यासवोपममः" किरा० पञ्चादिकसर्गि नि०
कुरुत्रयशब्दे उदा० । [मूलके (मूलो) शब्दमाला ।
कुरुकन्दक पुन० कुरुव इव विस्तीर्णः कन्दोऽयं कप ।
कुरुकुला स्तो श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुला
कुरुकुला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्रं न० कुरुणा चन्द्रवंग्यन्त्रभेदेन कटं जेतम्, कुरु-
देशान्तरगतं वा जेतम् शाक० मध्यपदलोपः । तीर्थभेदे
तद्विहतिः भा० शब्द० ५१२०

"क्षय्य कषुः । प्रजापतेरुत्तरवेदकथ्यते सनातनी राम ।
समन्तपञ्चकम् । समीजिरे तत्र पुरा दिव्यीकसो वरेण
सत्वेय सहावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धोमत
वह्नि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकटमेतत् कुरुणा सहा-
त्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे । राम उवाच ;
किमर्थं कुरुणा कटं जेतमेतन्महात्मना । एतदित्याख्यं
चोत्तं कथ्यमानं तपोधनाः । । क्षय्य कषुः । पुरा किन्
कुरु नाम कर्षन् सततोत्थितम् । कथ्येत्य शक्रादिदिशत
पर्य्यपृच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच ; किमिदं वर्त्तसे
राजन् । प्रयत्नेन परेषां च । राजर्षे । किमभिप्रेतं वनेयं
कथ्यते क्षितिः । कुरुववाच । इह ये पुरुषाः क्षेत्रं मरि-
चपूनि शतक्रतो ! । ते मरिचपूनि सुकृतान् लोकान् पाप-
विवर्जितान् । अयच्छस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिशं
पुनः । राजर्षिरयनिर्दिशः कर्षत्येव यक्षन्धराम् । प्याग
व्यागस्य चैवैनं भूयो भूयोऽयच्छस्य च । शतक्रतुरनिर्दिशः
पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह । यदा तु तपस्येण चक्रे यक्षधां
नपः । ततः शक्रोऽजवीह्वानाजर्ष्येऽसिभीषितम् । एत-
च्छ्रुत्वाऽनुयन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छ्रुतां
शक्र ! राजर्षिर्दिदि शक्यते । यदि ह्यहं प्रसीता वै स्वर्गं
गच्छन्ति साधवा । अक्षानिदा यतुभिर्भासो यो न
मविपूति । आनस्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षि-
मधीन् । अहं जेदेव भवतः क्रियतां वरनं मम ।
मानवा ये निराहारा देवं त्वच्छान्त्यमन्त्रिताः । युधि यः
विहताः सस्यगपि क्रियं गमता नपः । ते स्वर्गमाप्ते

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महाभारते । तयाऽस्थिति ततो राजा
कुरुः शक्रस्यैव च । सतस्तमभ्यनुज्ञाय प्रकृष्टेनान्तरा-
त्मना । जगाम त्रिदिशं भूयः क्षिप्रं बलनिस्सृजनः । एव-
मेतदादुभेष्ट ! कष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनु-
ज्ञातं ब्रह्मादौ च सुरैस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः
स्थानं भविष्यति । इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः पर-
मं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयत् ।
ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति भानवाः । तेषां
सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेहं नित्यं
मदजा निशुत्यन्ति शुभैषिणः । यस्य विषयं ते तु न
द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यस्यन्ति ये च ऋतुभिर्महर्षिर्भु-
जेश्वराः । तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिपुति ।
अपि चात् स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरु-
क्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुत्व हृत्वायुध ! । पांश्वोऽपि कुरु-
क्षेत्राद्वायुना ससुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति
परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या
नरदेयसुखाः । इहा महाहैः ऋतुभिर्मसिह । संख्यञ्च
देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकथोर्यदनरं रास-
हृदःनान्तु मच्चक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजा-
पतेरुत्तरमेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं । दिवौकसां
सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा
रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं
शक्रः सह ब्रह्मादिभक्तया ! तज्जानुभोदितं सर्वं ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वरैः ।

“कुरुक्षेत्रे परीणहि स्थलेऽयमन्वाधेयमन्वारम्भणीयान्
भवति” कात्या० २४।६।२४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः । “कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः
न्यूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मायत्तादनन्तरः”
मनुः । इदं संहरतुतकुरुक्षेत्राज्जानगर्तमत स्तज्जान्ना
प्रथितम् अतएव कुरुक्षेत्रदर्शिते भागवताय “कुरुक्षे-
त्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० आ० ८४ अ० । “नतः
संपरणाह्यो तपती सुधुवे कुरुम् । राजक्षेत्रं प्रजाः
सर्वा धर्मज्ञ इति मेनिरे । तस्य नास्तीति विख्यातं
पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं
चक्रं महातपाः” इति ।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमहात्म्यं भा० य० २२ अ० उक्तं यथा “ततो
गच्छेत् राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो
यत् पश्यन्ते दशनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि

कुरुक्षेत्रे यथाव्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् कीदृशि
पापैः प्रसृज्यते । पांश्वोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना ससुदी-
रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृपद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति त्रिपिटमे । तत्र भासं यसेहीर ! सरस्वत्यां
युधिष्ठिर ! । यत् ब्रह्मादौ देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वायसरसो यक्षाः पद्मगाय महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं
महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसायभिकामस्य कुरु-
क्षेत्रं युधिष्ठिर ! । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च
गच्छति । गत्वा हि अज्ञया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्र ! ।
फलं प्राप्नोति च तदा राजगूयाश्चनेधयोः । ततो मङ्ग-
लकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यच्च समभिवादैव
गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो विष्णोः
स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत् सञ्ज्ञितो
हरिः । तत्र स्नात्वा च नवा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः परित्यज्य
गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमतिरात्राभ्यां
फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं
लभेत् । ततः शाल्किनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! ।
दशश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । संपदीं
समासाद्य नागानां तीर्थसुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति
नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो द्वारपालं
तरन्तुकम् । तत्रैव रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः पद्मनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थसु-
पसुग्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोत्तीर्थमासाद्य
रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो वाराहं तीर्थ-
सुत्तमम् । विष्णुर्वाराहकृष्णेन पूर्वं यत् स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरश्चेष्ट ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो
जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फल-
मवाप्नोति राजसूयस्य भानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी
नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ।
ततो सङ्खवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य
रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज !
यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वा भिगस्य राजेन्द्र ! सर्वान्
काममवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरत-
र्षभ ! । प्रदक्षिणमुपाहृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सर्वान्
पुष्कराणाञ्च स्नात्वा चार्द्रं पिबदेयताः । जामदग्न्येन रा-

मेघ जतन्तु सुसहा मना । जतन्तु भवेद्राजस्यमेघश्च
विन्दति । ततो रामस्तदात् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः ।
तत्र रामेण राजेन्द्र ! तरसा दीप्तेजसा । क्षात्रसत्साद्य
योरेण हृदाः पञ्च निवेगिताः । परयित्वा नरव्याघ्र !
रुधिरैर्वेति विद्युतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपि-
तामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्त्तिरधिप ! ।
पितरं जनुः । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव
भार्गव ! । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ! ।
वरं व्रणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एयमुक्तः स
राजेन्द्र ! रामः प्रह्वरतां वरः । अत्रगीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं
पितॄन् स गगनेऽपितान् । भयानो यदि मे प्रीता यद्य-
नुपात्तता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आयायनं
युनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षात्रसत्सादितं मया । ततश्च
पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यक्तम् । हृदाश्च तीर्थीभूता
न भवेयुर्भुवि विद्युताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य
पितरस्तदा । प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विभेपतः । यच्च रोषाभि-
भूतेन क्षात्रसत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं
निहतास्ते स्वकर्माणि । हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति
न संशयः । हृदेऽप्येतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता तस्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च
मनःकामं स्वर्गलोकञ्च गच्छतम् । एवं दत्त्वा वरान्भोजन् ।
रामस्य पितरस्तदा । व्यामन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्त्वान-
र्हितास्ततः । एवं रामस्तदाः पुण्या कार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृदेऽप्यु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । रामसन्ध्यां
राजेन्द्र ! लभेद्भुञ्ज सुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थ-
सेवी कुरुद्वज ! । स्ववंशमुद्वरेद्राजन् । स्नात्वा वै वंशमूलके ।
कायशोधनमासाद्य तीर्थं गच्छतमसम् । शरीरशुद्धिः
ज्ञातस्य तस्मात्स्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहस्य संयाति
शुभाङ्गो कान्तुत्तमान् । ततो गच्छेत् धर्मज ! तीर्थं
त्वैलौक्यविश्रुतम् । लोका यत्नोद्धृताः पूर्वं विष्णुना
प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्वैलोक्यप्र-
जितम् । स्नात्वा तीर्थधरेऽस्मान् । लोकास्तुवते स्वकान् ।
जीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा
पितॄन् दशान् विन्दते त्रिधनुस्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितॄन्
स्नानं देवताभ्यः । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति
मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।

अर्चयित्वा पितॄन् देवास्तुप्रयासपरायणः । अग्निहोमम-
वाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति । गदां भवनमासाद्य ती-
र्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिप्रेकं कर्माणि गोसहस्रफलं
लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वज ! । दे-
व्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते वीर्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपात्रं कर्तव्यम् । तच्च तीर्थं सरस्वतीं
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजाऽग्निहो-
मफलं लभेत् ॥ ” “धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं हादशयोज-
नावधि” हारा० २ देवयजनस्थाने “कुरुक्षेत्रेऽमी देवा
यज्ञं तन्वते” शत० ब्रा० ४।१।५।१२ । “तेषां कुरुक्षेत्रं
देवयजनं यन्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं
तस्माद्यत्नं कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्वते इदं
देवयजनमिति तस्मिन् देवानां देवयजनम्” शत० ब्रा०
१४।१।१२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं
क्षेत्रम् व्याधारे कर्तव्योपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति
मन्तव्यम् । श्रवित्वेति क्षेत्रे च । देवयजनपरताऽविशुक्त-
परता चास्य “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे” इति गीताव्या०
नीलकण्ठेन समर्थिता यथा “तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं
देवयजनमासेति” कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्तत् “अवि-
शुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मा सदनम्” इत्यविशुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षे-
त्रमन्तत् ब्रह्मसदनत्वात् चास्य “यत्नं हि जन्तोः प्राप्ते-
पूतक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावसृजती
भूत्वा मोक्षी भवतीति” वाक्यरूपेण व्युत्पादितम् एत-
द्वाट्क्यथं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुक्षेत्रान्तरगतं
हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं
प्रत्ययकारणं तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रवश्यात् ”

कुरुक्षेत्रीयोग ५० एकस्मिन् सावने त्रिधनस्तत्रयोगानां
तयस्ये व्यो० उक्तं १ योगभेदे । २ कुरुक्षेत्रे सत्यसू-
चके पञ्चयोगभेदे च । “पञ्चपञ्चयुते सूर्यो जगन्मध्ये
दृश्यते । सौम्यक्षेत्रगतं जग्मे कुरुक्षेत्रे सृतिर्भवेत्”
जातकावृते योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० अङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुपु जाङ्गलम् ।
१ कुरुक्षेत्रे “तस्य नाम्नाऽभिधायितं पृथिव्यां कुरुजा-
ङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रो
महातपाः” भा० ब्रा० ८४ अ० “यदा परीक्षित् कुरु-
जाङ्गले पश्यत्” भाग० १.१६.११, कुरयस जाङ्गलाश्च इ० ।
“कुरुक्षेत्रे जाङ्गलक्षेत्रे च पुं भूम्नि “कथनालक्षितः धीरैः

संभारः कुरुजाङ्गलान्” भा० १.४.७, कुरवो जाङ्गलाश्च
देशभेदाः “वीररः” । कुरवश्च जाङ्गलश्च “विशिष्टसिद्धो
नदीदेशोऽस्यामतः” पा०सभा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् ।

१ मतसभाकारे न० [वरकशाके राजनि० ।

कुरुट्ट पु० कृतस्मिन् रोदति इह—दीप्तिप्रतिपाते क । चिता-

कुरुट्ट पु० कृतस्मिन् इहटि “रटि—स्तेये अच् । पीतभिक्ष-

गट्टान् पीताश्वान्ने मेदि० । स्वार्थे क । तत्कार्ये अमरः

कुरुवटी स्त्री कुरु+रटि—स्तेये अच् गौरा० ङीष् । १ दाह

पुस्तिकायां मेदि० । २ ब्राह्मणानां जटा०

कुरुत पु० कुर—वा०उतक् । वंशनिर्मिते इहदाकारे पातभेदे

वरद फादोऽस्य इह्या० नान्यलोपः । कुरुतपादद्वये व ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तत्र तीर्थं “यत्त ब्र-

ह्मादिभिर्देवैश्च विभिन्न तपोधनैः । सैन्यपत्न्येन देवाना-

वभिषिक्तो गृहस्तदा १ तैजसस्य च पूर्व्येण कुरुतीर्थं

कुरुह १ कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

सर्वपापविमुक्तात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” भा० व० ६.८.७०

उक्तम् । [ज्ञायामस्यायां नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथास्थिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

च्युदपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणादनुकरणेन मूलाप-

यवभक्षिकायां गोधायाम् “कदमरे पिशङ्गिला कदं कुरु-

पिशङ्गिला” इति प्रत्यये “अकारे पिशङ्गिला चावित्

कुरुपिशङ्गिला” यजु० २१.१५.१५६ । उत्तरम् “आवित्

कोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुयज्जोऽनुकरणे पिश—अवयवे

इति भूतोऽरिपुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दात्तुज्ज्वलाया

पिशान् मूलापययचान् चलति । पिशङ्गिला मूलानि

यत्तं कुक्षौ स्थपयति यत्तञ्च भक्षयतीति गोधायाः

सभायः” वेददीपः ।

कुरुव्य न० कुर—वा० उवच् । (कलालेषु) १ कुलपाकके

जम्बीरभेदे शब्दश्च० । २ श्लेषपुण्यां स्त्री० ठाप् राजनि०

गौरा० ङीष् । संहलीहके राजनि० स्वार्थे क तत्कार्ये

कुरुराज पु० कुरु राजते राज—क्रिप् । दुर्वोधने त्रिका०

कुरुकां राजा टच्चमा० । कुरुराजोऽथवा

कुरुकल पु० कुर+उवक् । कजाटस्य चूर्णकलले हेमच०

कुरुवक् पु० कुरु+क—कृतस्मिन् इवोव्यमरो यत्त कच् ।

१ रक्तभिक्षायां अमरः २ पीतभिक्षायां हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य उत्तरपूर-
वर्षके वर्षभेदे उत्तरकुरुवर्षे १०८४ पु० विदतिः

कुरुविन्द पु० कुरुन् मूलकारणत्वेन विन्दति विद—घ उच्चा०

सम् । १ दुस्तायाम् अमरः २ भावे राजनि० ३ काचस्यवे
४ भाषिकारत्ने न० राजनि० । ५ कुरुवित्त्वरत्ने ६ कुप्राये
त्रीहिभेदे मेदि० ७ दर्पणे चिह्नकृते च न० शब्दचि०

कुरुवित्त्वं पु० कुरु वित्त्वं इव । १ पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां

क । कुरुवित्त्वं कुरुमाये (यनकुरयि) रत्नमा०

कुरुवित्त्वं पु० कुरु वित्त्वात् वित्ताः । स्वार्थपले अमरः

कुरुवृह पु० कुरुषां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्वित्तस्य

वृहत्तु लुक् तेषु कुरुपु वृहः । भीष्मे । “तस्य संजनयन्

हर्षं कुरुवृहः पितामहः” भीता ।

कुरुव्यवण त्रि० कुरवः व्यवकर्तारः तेषां व्यवणः स्त्रीपुंसां

श्रोता श्व—नन्दा ल्यु । कृत्विजां स्तुतिश्रोतरि “कुरुव्यवण

काष्ठणि राजानं त्रासदस्यवम् ऋ० १०.२२.४० “कुरुव्यवण !

ददतोमवानि” ऋ० १०.२२.८ । हे कुरुव्यवण ! कुरवः

कृत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः !” भा०

कुरुटिनी स्त्री किरौटिनी+वेदे प्रथो० । किरौट्युक्तायां से-

नायाम् “बाहिनी विभ्ररूपा कुरुटिनी अथ० १०.१.१५

कुरुव्य न० ईपत् कुरुयं शुभत्वेन वाटय्यात् । १ रङ्गनामके

धातौ राजनि० कोः प्रथिव्याः कुस्यानात् वा आगत-

कुरुयप् । प्रथिव्याः कुस्यानाद्वा २ आमते त्रि०

कुरुट्ट पुंस्त्री० कुरित्वव्यक्तं शब्दं कर्तति कुरुट्ट—क । कुरुकटे

हारा० “ज्ञानः कुरुट्टचण्डालाः समसर्गाः प्रकीर्त्तिताः

रासभोद्गौ विशेषेण तस्मात्तादवै संस्पृशेत्” पञ्चन०

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् [भे अन्ते स्त्रियां ङीप्

कुरुकर्त्ताहि पु० कुरुकर्त्तव्यमहति अह—इन् । कुरुकर्त्ता

लुक् कुरु पुंस्त्री० कुरित्वव्यक्तं शब्दं कुरति कुरु—क । कुरु-

कुरे रायसुतः “कुरुगायि कुरुजने” अथ० ७.८५.२,

“उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वम्बन्तं कुरुम्” पञ्चन० ।

कुरुचिका स्त्री कुरुचिका प्रथो० । कुरुचिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुरुस्येज पु० कुलकुलवृक्षे गन्धमूले राजनि० ।

कुरु(कुरु) क्रीडायां भा० व्यात्म० अक्० सेट् । कुरु(कुरु) इति

अङ्ग(कुरु) ईष्ट चङ्ग(कुरु) ई० । अर्थयत्परिभाषया न-

कुरुकुरामिति निषेधाग्रहस्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-

र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कर्ह-

कमितादौ न दीर्घः । [अमरः ।

कुरु(कुरु) देन न० कुरु(कुरु) ई—भावे लृट् । क्रीडायां (कोटा)

कुरु(कुरु) पर पु० कुरु—क्रिप् कुरुः पिपत्ति अच् परः कर्म० । १ जा-

तुनि, २ कर्मणौ च । मेदि० दीर्घमध्यान्तरान्तरे नि० दीर्घः
कुरु(कुरु) पांस पुं० कुरुपरे कस्यते आस्ते वा वच् पुं० स्त्रीपुंसां

ककुलिकायां (कांचुली) स्थाये क । तत्रैवार्थे । “प्रस्ते-
द्वारिसविशेषविपक्षमङ्गे कु(कु)पांसकं चतनखचतनकु-
क्षिपली” भाषः । “मनोवृत्त(कु)पांसकयोः दत्तस्तना”
रत्ना० [शर्करा रि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्वत् पुंस्त्री कु-यत् । १ चर्म्मकारे २ भृत्ये लि० निः
कुर्वद् रूप पु० कुर्वन् फलोन्मु सं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे
फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते
अतिशयात्मा सङ्कारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा
“अथ भावादभिज्ञोऽतिशयः सङ्कारिभिराधीयते इत्यु-
भ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभाषोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अ-
न्यथातिशयात्मा कुर्वद् रूपदिपदवेदनीयो जायत इति”
सर्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्याण लि० क-यानच् । १ भृत्ये २ कारके च शब्दचि० ।
कुर्व्यादि पु० अथये गत्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे
“सच गणः कुरु गर्गर मङ्गप अजमार रथकार वावदूक
(मन्त्राजः क्षत्रिये) पथि यिमति कापिञ्चनादि वाक् वाम-
रथ पितृमत् इन्द्रनाजी एजि वातकि टामोष्णीपि गण-
कारि कैशोरि कट गलाका सुर पुर एरका शुभ वध्व
दर्भ केजिनी (वेषा छन्दसि) नृपेणाय श्यावनाय
श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यद्वार वङ्गभीकार पथिकार मूढ
अकन्ध गङ्गु शाकम् शाकिन् गालीन कर्त्तृ चर्त्तृ इन
पिखुडी (वामरथमत्र कल्पादिवत् सरयर्जम्) कौरव्य
कुल वम्भे संहतौ च भा० पर० अकं सेट् । कोलाति अको-
लीत् ञ्कोल । कलम् । संश्लेषास्य प्रयोग इति वटन्
दुर्गादासः आकुलः सङ्कुल इत्यादिप्रयोगसमर्थम् परास्तः ।
आ० व्ययतायाम् चञ्चुलतायाम् । आकोलाति “किमे-
तटित्याकुलमीजितं जनैः” भाषः “उदयतद्विशमाकुल
लोचनैः” भट्टिः ।
सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युङ्गम् भा० प्रो० प० । “अलि-
कुलसंज्ञककुलमिराकुलेत्यादि” जयदेवः । “गङ्गकुला-
कुलेन” भाषः ।

कुल न० कुल-क, कुङ् शब्दे कर्म्मणि वा० लक्, कुं भूमिं
लाति ला-क, कौ भूमौ लीयते “अन्धे व्योऽपि” पा० ड०
अथायथम् व्युत्पत्तिः । १ जनपदे देशे । मध्यमहलहयेन
दावती भूमिः कषत्रुते तावत्वां २ भूमौ “दशौ कुलन्तु
भुङ्गीत” मनुः । “अष्टागवं धर्मं हलं षड्गवं कीवि-
ताधिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मजातिनाम्”
हारीतस्मरणात् “षड्गवं मध्यमं कर्त्तव्यं तथाविध-

हलहयेन दावती भूमिः कषत्रुते तावद्भूमिः कुल-
मित्युच्यते कुङ्गु० । शृंगोले ४ वंशे । ५ सजातिगणे विप्र-
कुलम् पक्षिकुलम् । अमकुलाय कुलायनिर्भाषिताम् भाषः
तत्र सत्कुलधर्म्मार्थं “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा-
तीर्थदर्शनम् । निष्ठा दत्तिल्लपोदानं नवधा कुललक्षणम्” ।
अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशधर्म्मार्थं ब्रह्म पु० १५ अ० उक्ता यथा
“गोमिश्र घोटकौर्वप्र । कृष्या राजोपसेवया । कुलान्य-
कुलतां यानि यानि ह्रीनानि वृत्ततः । कुविवाहैः क्रिया
लोपैर्देदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणा
तिक्रमेण वै । अन्यतात् पारदाभ्यां च तनाऽभ्यस्य भक्ष-
णात् । अन्यौतधर्म्मोचरणात् क्षिप्रं नश्रुति वै कुलम् ।
अश्वोत्थियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचार-
हीनेषु क्षिप्रं नश्रुति वै कुलम्” ।

मनुना तु कुलनासदृशोः कारणसङ्गतं यथा
“गोचलि आमयो यत्न विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न
गोचलि तु यत्नेता यत्नेते तद्धि सर्वदा । आमयो यानि
गेहानि श्रपण्यप्रतिपूजिताः । तानि कत्याहतानीप
विनश्यन्ति समन्ततः । तस्यादेताः सदा पृथ्वा भूधना-
च्छादनाग्नैः । भृतिकार्यैर्नरैर्निक्षं सत्कारेण पृथ्वे च
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यक्षि-
क्षेव क्ले निक्षं कल्याणं तत्र वै भूवम् । यदि हि
स्त्री न रोचेत पुमांश्च न प्रमोदयेत् । अप्रमोदता पुनः
पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सं
तद्वोचेते कुलम् । तस्यान्यरोचमानायां सर्वस्य न
रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्देदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन
व्यवहारेण गृहापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च
कृष्या राजोपसेवया । यथाश्रयाजनैश्चैव नास्तिक्येन
च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्रीना
मन्वतः । मन्वतस्तु सन्द्धानि कुलान्यल्पधनानामपि ।
कुलसङ्ख्याश्च गच्छन्ति कर्पन्ति च सङ्गृह्य यशः” ।

कुलरक्षाविधिराह विषये त्वाज्जकुलानि मनुनोक्तानि यथा
“महान्त्यपि सन्द्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-
न्धे दशैतानि कुलानि परिवर्त्तयेत् । ह्रीनं क्रयं निक्ष-
रूपं निष्कन्दोरोमशार्णसम् । क्षयामयाव्यपस्मार्गिद्विजि
कुष्ठिकुलानि च” । इत्येहे ७ देहे च दम्भे लि० मेटि० ।
“जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यपतेजो
वायवश्च कुलमित्यभिधीयते” तन्मोक्षो ५ ६ जीवादिपु १० कु-

निके शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरतः । कुले भवः यत् कुल्य
स । कुलो न, वृकञ् । कौलेयक कुलोद्भवे त्रि० अन्वादि० चतुरर्थ्या
यः । कुल्य कुलसञ्चितपदेमादौ त्रि० अन्वादि० देशे सत्प मस्य
वः । कुलवत् कुलवृत्ते त्रि० स्त्रियां छन्दे कुलवती
तत् सजातीयसंघे “यस्यासङ्गहारिषिवारिवीचिच्छटो-
च्छलच्छङ्कुकुलानुलेव” भावः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः
पृथिव्याधारे भूलाधारे लीयते-ली+उ । ११ कुलकुण्डल्यारं
स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्मोक्षे १२ आचारविशेषयुक्ते
कलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलकर्मदीपिका कुल-
चूडामणिकुलाख्ययादयवस्तन्वयन्याः १३ भूमिलम्ने च
त्रि० । १४ तन्मोक्षे तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथि-
कुलनक्षत्रकुलवारचन्द्रे कुलाचारचन्द्रे च विवर्तितः ।

कुलक न० कुल-क कौ लीयते ली-उ वा ततः संज्ञायां कन् ।
१ पटोलकतायां २ परस्परसंबन्धलोकापस्तुके च मेदि०
“कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं भतम्” सा० द० ।
३ काकोन्दौ पु० अमरः ४ वल्मीके पु० कुलच्छेदे त्रि० मेदि०
५ मन्वकच्छेदे पु० रत्नमां ७ हरितसर्पे पुं स्त्री० राजनि० ।
८ कुपीलौ पु० भावप्र० । ९ शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः ।

कुलकर्मकटौ स्त्री नित्यकर्म० । चीनकर्मकां राजनि० ।
कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे भूलाधारे लीयते
ली-उ कर्म० । तन्मोक्षे भूलाधारे सर्पीवदवस्थिते
शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्ययत्न स्त्री । तत्स्वरूपा-
दिकं शारदायास्तन्मयं यथा “तत्तच्चैतन्यरूपा सा सर्वज्ञा
विश्वरूपिणी । शिवसच्चिद्विभासाद्य नित्यानन्दगुणो-
दया । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा ।
परापरविभागेन परशक्तिरिव स्मृता । योगिनां हृद-
याश्रिते जलनी नित्यमञ्जसा । आधारे सर्वभूतानां
स्फुरन्ती विदुदाकृतिः । शङ्कावर्त्तकमाद्देयी सर्वसा-
हच्य तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियकृपेयुषी ।
गुणिता सर्वगत्येषु कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्र-
बुद्धा सा स्मृते मन्त्रमयं जगत् । सर्वदेवमयी देवी सर्व
मन्त्रमयी शिवा । सर्वतत्त्वमयी साक्षात् स्वरूपा स्वरूप-
तरा विभुः । त्रिधातजननी देवी सोमसूर्याग्निरूपिणी ।
त्रिभेदेतेजसां कर्त्री शङ्खचक्रास्त्ररूपिणी । द्विचत्वारिंश-
हस्रांशु वज्राशङ्खरूपिणी” । विवर्तमेतत् पदार्थादर्शे
राववभट्टेन यथा “कुण्डलिनीतत्त्वस्यसिमाङ्ग तत्-
चैतन्येति । तदुक्तं “भूलाधारात् प्रथमकृदितोयस्तु
शब्दः पराख्यः पश्चात् पञ्चम्यथ हृदयगोबुद्धियुग्

मध्यमाख्यः । यज्ञो वैश्वरख्यश्च हरदिगोरख्य जलनोः
सुषुम्णावक्षस्तस्माद्भवति पवनपरितोवर्णसंघः” । ततः
शरीरोत्पत्त्यवन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी
सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगत्येषु गुणिता अतएव
विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोध मन्त्रमयं
जगत् स्मृत इति दूरेण सम्बन्धः । तत् भूलाधारे कु-
ण्डलीभूतसर्पयज्ञादीवर्त्तते तन्मय्ये वायुव्यादस्याः स-
ङ्खरसमेय गुणमम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा
प्रसिद्धा सर्वमायत्वं तिष्ठतीत्यनेन कर्त्तव्याभिर्दर्शिता विश्व-
रूपिणीत्यनेन विप्रश्रय्याभिः । शिवसच्चिद्विभासाद्य स्थि-
तेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तियन्त्रवाक्येयमि-
त्युक्तं सच्चिद्विद्योऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्तौ शार-
भेदात् तदुक्तमभिनयगुणपादाचार्यैः “शक्तेश्च शक्ति-
मद्रूपाद्भूतिरंजनं वाञ्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वज्र
“हृन्मयोरिव” । यद्वा सम्बन्धरूपनिश्चिच्छब्दं शिवस्वरूपं
प्राप्येत्यर्थः पश्यति च “पिण्डरूपमेव कुण्डलिनी शिवा-
त्मेति” गुणानां सत्वरजस्तमसासुदयोव्याः सा नित्या-
नन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन
कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयत्वनेन साङ्ख्यमते प्रकृति
वाक्येयमित्युक्तं यदाहुः “प्रधानमिति यामाहुर्वा शक्ति-
रिति कथ्यते” इति इदानीमध्यात्म्याधिभूताधिदैव्यादि
विषयादिष्वोक्तिपक्षेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति
सर्वदेहातुगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा
शक्तिः काचनपरा तद्भिभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाहुः
“भूमिरापोऽनलोवायुः कंसनोबुद्धिरेव च । अहङ्कार
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितमनन्या प्रकृतिं
विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो । यवेदं धार्यते
जगत्” (गीता) । यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः
महदादिः तद्भिभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्-
स्थूलेत्युक्तेः । अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्वदेहातुगेत्य-
नेन प्राकृतशब्दतोर्धतश्च पुं स्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्द्दर्शिता
शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनीमुच्यते प्रधानमिति
एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह परापरेति
परा पुं प्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्भिभागेन इयं
परशक्तिः स्मृता अव्ययः यदापि लिङ्गत्ववयाख्या तथापि
तूर्थमव्ययत्वमिति भावपरपरिचयान्तमन्त्रजनसमसाकाङ्क्षाक-
ल्पमस्ती परशक्तिमन्त्रवाक्येति । अत एव शुभा रमणी-
या यदाह्वराचार्याः” पुंनपुंसकयोस्तुन्यायकृपायां वि-

शियत" इति नित्यवृत्तिनाम्नावेऽपि "सर्वज्ञावच्छिता-
 येषां कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते तत्तत्कामानि तद्वृत्ति-
 न कारयेदिति" अक्षुषा तत्त्वेन योगिनं हृदयाभ्योजे
 न्दयन्तीत्यस्य तैरेव शुद्धपदेन ज्ञायते इत्यर्थः । "इष्टा
 तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः सर्वभूतानाम् आधारे
 भूमाधाररूपके स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृति-
 रित्यनेन ध्यानसक्तं यदाहः "तद्विभक्तोऽतिप्रख्यं स्वरुचि-
 जितकालानलरुचिर्भिति" अथ कानेन अनेकछन्दोत्-
 पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आवर्त्तः
 स यथा शङ्खमध्याहृत्य तिष्ठति तद्विद्यमानं देवोत्तर्यः ।
 इदमवानरवाक्यं भिक्षवेन शब्देति कण्डलीत्यनयोर्हे
 तुहेतुमङ्गलेन योजना । कण्डलीभूता कण्डलाकारतां
 प्राप्ता ये सर्वा तथाभूता । केचन कण्डलीति भिक्षं पदं
 वर्णयन्ति भूतानि सर्वाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्विद्य-
 मपीत्यर्थः इति तत्र कण्डली परदेष्टेत्यनेन पुनरुक्तिः ।
 सर्वदेयमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः
 अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा
 शिवरूपेत्यर्थः यदा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व-
 तत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । स्रष्टा स्रष्टृतरा विभक्तिरिति
 विरोधः परिहारस्तु स्रष्टा स्रष्टृपतः स्रष्टृतरा दुर्ज्ञाना
 यदा स्रष्टात् त्वसरेणोरपि स्रष्टृतरा अणुतरा अनेना
 एवादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "वाचापस्य सङ्कषा वि-
 दलितस्त्रैकेन भागेन वा स्रष्टात्वात् सदृशी त्रिकोकजन-
 नीति" इतिभूः इत्यस्या ज्ञातमशक्यम् । त्रिधानेति सूर्यसो-
 माग्निरूपा । यदा त्रिधानेति स्थानत्रयं पातालभूतर्गरूपा
 अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विषत्वारिंशद्वर्षाणां भूतानि
 पिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्षरूपिणीति माहकामयी ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा
 "मन्त्राधारे कण्डालिनीं ध्यात्वा संपूजयेद्भरः । ध्यानं
 तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसन्नभुज-
 गाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां
 देवीं विचित्रवस्त्रांशिताम् । शङ्करादिरसोक्तासं सर्व-
 दा कारणाप्रियाम् । इव ध्यात्वा कण्डालिनीं ततोयजेत्
 समाहितः । मनसा गन्धध्यायैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् ।
 ततो वै तोषयेत्साक्ष्णत्वेनानेन साधकः । "इष्टजामले" अ-
 थ प्रातः सप्तस्थाय पशुवृत्तमपठितः । शुद्ध्यां चरणा-
 भ्योजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । पिभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं
 भाषयेद्बुद्धि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्जमेत् सवैः ।

तैलोक्यं तेजसा व्याप्तां मण्डलस्थां महोत्सवाम् । तद्वि-
 त्कोटिप्रभादीं त्रिचन्द्रकोटिदुशीतवाम् । सार्धं त्रिचलया-
 कारां स्वयम्भूलिङ्गमैश्वर्याम् । उत्थापयेन्महादेवीं म-
 हावक्त्रां मनोमानीम् । साक्षोष्कासादुद्गच्छन्तीं हृद-
 याङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं क्षेत्रीं वायुरूपं मूलाब्ज-
 जस्थिताम् । चतुर्वर्णस्वरूपां तां वकारादिकसान्तकाम् ।
 कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महास्र-
 व्मपप्रान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरक्षितां वाक्य-
 देवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदल-
 गामिनीम् । महास्रष्टृप्रपथे तेजोमयीं सत्यस्वरूपिणीम् ।
 कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्वत सर्वव्याप्यमीम् । ध्यात्वा पुनः पुनः
 शीर्षे सुधाधौ विनिवेशिताम् । सुधापानकारयित्वा
 पुनः स्थाने समानयेत् । समानयनकावे तु सुपुष्पामध्य-
 मध्ये । अमृताभिभूतां कृत्वा पुनः स्थानेषु पूजयेत् ।
 अङ्गैर्द्विगमनकावे तु महातेजोमयीं करेत् । प्रतिप्रयाण-
 कावे तु सुधाधाराभिराश्रिताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं
 मन्त्रतानन्दविषहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व-
 सिद्धीश्वारो भवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य
 किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा
 शुभां सदा । मानसोच्चारणेन मायां वा कामधीज-
 कम् । पञ्चाशद्वर्षमालाभिज्ज्वालुभोमतस्तथा । विलोमेन
 पुनर्जलेति

कुलक ३० कु+लक-आप्तौ भावे षञ् । करतास्याम् हारा ।
 कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोऽस्याः । १०० कश्चिन्प्रां शब्द-
 चि० इत० । २ कुलनाथे ३० । "कुलक्षयकृतं दण्डं
 मित्तरोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुल-
 धर्माः सनातनाः" गीता ।

कुलपुत्र लि० कुलं इति इन-टक् । वंशधातके । "महुरो-
 नरकायैव कुलज्ञानं कुलस्य च । परान्ति पितरोक्ष्णं
 सुप्रियण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलज्ञानं यथेष्टदूर-
 कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।
 उत्सृज्य कुलधर्माणां बहुधायां जनार्दन ! । नरके नियतं
 नाशो भवतीत्यहमुत्तमः" गीता । तत्र यथोत्तरं कार्यं
 उक्तं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं शतश्रमधर्मोऽभिभवत्युत । अधर्माभि-
 भवात् क्षणं ! प्रदुष्यन्ति कुलस्थिताः । स्त्रीषु दुष्टास्तु वा-
 योव ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुल-
 ध्रानां कुलस्य च" एतदुत्तरं कुलपुत्रे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन-इ । इत्युक्तोद्भवे ।

२कुलपालिकायां स्त्री टाप् रत्नमा०

कुलज्ज ३० कुं प्रथिवीं रञ्जयति रञ्ज-णिच् कण् रञ्ज लः ।

कुलञ्जनश्चे राजनि० नन्द० आ० । कुलञ्जनोऽप्यलं 'कुल-
ञ्जनः कटाक्षतः उष्णश्च दीपनस्तथा । भूलदीपविनाशी
च' राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कलात् कुलानरं व्यभिचारार्थमटति कट-कच्
शक० । व्यभिचारिण्यं स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुल-
मटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रञ्जते रट-भाष्ये घञर्थे क गौरा०
ङीप् रञ्ज लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिप । कुलावलम्बने 'मया च सत्य-
यथा च कथ्येन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो-
युक्ताञ्च कुलतन्तुषु' भा० व्या० ११० अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयापठोदयगोभिन्नाश्च समतिथिषु
चतुर्थ्यष्टमीद्वादशोचतुर्द्दशोप यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया
दशमी पठो कलाकुलसुदाहृतम् । विषमाश्चकुलाः सर्व्याः
शेषाश्च तिथयः कलाः"

कुलतय पु० कुलं भूलम्बं सत् तिष्ठति स्था-क प्रथो० । कलाय-
भेदे (कुलतयकलाय) २वनकुलतये स्त्री टाप् रत्नमा० ।
तत्पुण्यादि भावप्र० उक्तं

"कुलतिका कुलतयश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अप्य । कुलतयः
कटुकः पाके कपायः रक्तपिप्पलत् । लघुर्विदाहो धीर्योऽप्यः
श्यासकासकफानिलान् । इति हिक्काश्लरीयुक्तदाहा-
नाहान् सपीनहान् । स्नेहसंपाहको मेदोज्वरकफि-
हरः परः ।" भावप्र० कुलतयिकेति निर्द्देशात् स्त्रीत्व-
मपि सा च उपचारात् २तदुत्थाञ्जने ४वनकुलतयायां च
स्त्री राजनि० "कुलाङ्गी लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भा-
कारिका लुलतयिकेति" राजनि० वनकुलतयापर्यये
उक्तेः । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे राजनि० कुलतये भावप्र०
संज्ञायां कन् । कुलतयाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः ।

कुलतयाञ्जन न० कुलतया कतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "प्रसा-
पहारि चक्षुष्यं कपायं कटुकं हिमम् । विषविष्कोटक-
गङ्गानां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते
कुलाचाराङ्गे । दीपभेदे "अर्केन्दुसितवाटप्रालङ्घन
निर्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अक्षैस्तत्र
प्रजज्ज्वेत् । इति तस्मिन् कुलदीपे विज्ञैश्च परिभूयते ।

तदवशास्त्वमन्त्रेण निष्पन्नेत् कुलदीपकम्" कुलं दीप-
यति अण् उप० सं० । २कुलप्रसाधके कुलत्रये षे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलत्रयेणोपास्य
देवतायाम् गौर्यादिषु प्रोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे
च । नाश्च वत्सपरिणष्टे उक्तायथा "गौरी पद्मा शची
मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना सखा साहा
मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धनस्तुष्टिरात्मदेवताया
सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"

स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते
देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्ररा० उक्तायथा

"त्रिपुरा त्रिपुरेयी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमान्निनी
च सिद्धात्मा महाविपुरसुन्दरी । प्रकटास्या तथा गुप्ता
तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कोला रक्षस्याति-
रक्षस्या । परस्पररक्षस्या च तथा कामेश्वरी शुभा ।
भगमाली नित्यकिञ्चा भैरवी यज्ञसुन्दरी । महाविदेहरी
दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च वि-
जया सर्वमङ्गला । उवाचांशुमानिनी चित्ता वशिनी
शुभगाकुला । पूर्याख्या च तथा यत्सा कामेशी मो-
हिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कूलभैरवी ।
सर्वेश्वरी तथा कौसी वाशिनी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी
तथा चोद्या दुर्गा महिषमर्हिनी । स्वप्रावती शूलिनी
च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोपाय चित्त-
रूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाग्रौ चैकपादा महा-
हृषा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुररूपा चारुहासि-
नी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी ।
लोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता वक्ररूपिका । सर्व-
सम्पत्करी तारा भवानी विश्वकारिणी । कुलेश्वरी म-
हाविद्या कथिता तव भैरव ।" । कुलैः कुलजैरुपास्या
देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "श्लोघान्तकः करञ्जश्च विल्लाशत्यकदम्बकाः ।
निम्बो यटोदुम्बरौ च धात्री चिक्षा दश स्मृताः" इत्यु-
क्तेषु श्लोघान्तकादिषु दशसु [वंशरक्षके पुत्रे त्रिका०
कुलधारक पु० कुलं धारयति स्थिरीकरोति इ-णिच्-शुल्
कुलधुर्य्ये त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अप्यः । कुलत्रये

कुलनक्षत्र न० "वारुणाङ्गीर्भक्षिकूलं कुलाकुलसुदाहृतम्
कुलानि सप्तधन्वाणि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा०
उक्तेषु साभिहित्काटाविंशतिनक्षत्रमध्ये काङ्गाभिद्ध
वनसंख्यकेषु नक्षत्रेषु तत्फलसङ्केतं तत्रैव "तिथिपारे

मन्त्रे चकुर्वे स्वायिनोभयम् । कुलाख्ये जयिनो निवन्तु
सायन्त्राय कुलाकुर्वे”

कुलनायिका स्त्रीऽतन्त्रोक्ते कुलः सख्ये नायिकाभेदे । शक्ति-
साधनतन्त्रे १५८० तद्धेदादिकसक्तं यथा
“नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी
मूढकन्या च तथा गोपालकन्या । साजाकारस्य कन्या-
च नव कन्याः प्रकीर्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वोप
कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पत्ता शीलसौभाग्यशक्तिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेदुभया” । अत्र विशेष-
यति निरुक्ततन्त्रे १४५८ तद्धे । “नटी कापालिकी वेश्या
रजकी नापिताङ्गना । योगिनी चपली गुणही भूमीन्द्र-
तनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः ।
चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं
समालोक्य वेश्याचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा
वेश्या परकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां
प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्तिता ।
पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाचरेत् । संत्यज्य
पशुभक्तार्त्तं कर्माचारालिनी स्मृता । विपरीतरता
यत्नो प्राप्तं या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी
परकीर्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते ।
भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये । । आत्मानं
गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्केते । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी
सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या साक्षां परकी-
र्तिवेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या साक्षिनी सा प्रकीर्तिता” ।
वेद्यायाविशेषस्तु तत्रैवोक्तः । “गुप्तेवेश्या मङ्गवेश्या कुलवे-
द्या मङ्गोदया । राजोद्या देववेश्या मङ्गवेश्या च सप्रदा ।
कुलजा गुप्तेवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनानुरा । पशुभ-
क्तार्त्तिना लोके गुप्तेवेश्या प्रकीर्तिता । कुलजा कुलवे-
द्या स्यात् मङ्गवेश्या प्रकीर्तिता । भगलिङ्गकला-
भिश्च चम्पवेश्य पुनः पुनः । एवंविधा क्लीना चेत् मङ्ग-
वेश्या प्रकीर्तिता । दिव्यशक्तिर्गौराशक्तिस्तासां सङ्गे
प्रकीर्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषि-
ताः । वेश्यावद्व्यसते यस्मात् तस्मादेष्टा प्रकीर्तिता ।
वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्तिता” । कुलकामि-
न्यादयोऽप्यत्र

कुलनाथ उ० इत० । । कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम्
तद्भावाकारणञ्च “यावत् वेदधर्माः सुययितुं स्याच्छु-
रार्चनम् । यावत् स्याच्छुचिं कथञ्च तावत् कुलनाथनम् ।

कुलं भूतम् नाश्रयति न+अश्र+अच् सुप् सुयेति समासः ।
२८३ इ० स्त्री० हेनच० तत्सोऽतकन्वरतया उक्त
प्रदेशस्य कथञ्चार्धं भूतस्याङ्गं समादेरभवायेन तथात्वम्
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुलनाथन न० कुलं नाश्रयत्यनेन नय-विच्-करणे ल्युट् ।
वर्गध्वंससाधने । “कुलं कुलनाथनम् । यथा च न-
खेन ह्यधिप्रथितकुलनाथनं तथा भा० स्त्री० १५०० उक्तं यथा
“विश्रामितश्च कथञ्च नारदश्च तपोधनम् । सारथप्रसूता
वीरा दहशुभीरकां मतान् । ते तान् शाय्यं प्रकृत्य
भूषयित्वा स्त्रियं यथा । शत्रुवक्षुपक्षकृत्य देवदण्डनि-
षेधिताः । इयं स्त्री पुलकास्य बभूवरनिततेजसः ।
अपयः साधु जानीत किमयं जनविध्यति । इत्युक्तासौ
तदा राजन् विप्रसम्पन्नप्रतिताः । प्रत्यङ्मुखं स्थाप्य नवो
यत्तच्छत्रुं नराधिप ! । दृष्ट्वाऽन्वकविनाशाय सुखं वीर-
मायसम् । वासुदेवस्य दाकादः शास्त्रोऽयं जनविध्यति ।
येन यूयं सुदुर्हंता नृपसा जातसम्यक् । उच्छेत्तारः
कुलं हत्स्वकृते रामजगद्गौ । ससृष्टं यास्यति श्री-
मांस्कृता देहं हृत्वायुधः । जरा कथं मङ्गलान्
शवान् भुवि भेत्यसति । इत्युक्त्वा संसतो राजन् ! प्रल-
ब्धास्तैर्दुरात्मभिः । समयः क्रोधावराजाः समीपेऽप्य प्र-
रक्षरम् । तथोक्ता समयसो तु ततः क्रोधवमध्ययुः । व्याथा-
ववीतदा दृष्ट्वा तु सुखैव मधुसूदनः । अलक्षो मतिर्मा-
तस्य भवितव्यं तथेति ज्ञात् । एषाङ्गा हृषीकेशः प्रवि-
वेश पुरन्दरा । कृतान्तमन्यथा मेच्छन् कर्तुं च जगतः
प्रभुः । श्रीभूतेऽयं ततः शास्त्रो हृत्सलं तदसूत वै । येन
दृष्ट्वाऽन्वकृते पुरा भक्तभातृताः । दृष्ट्वाऽन्वकविना-
शाय किङ्करप्रतिमं महेत् । असून शपजं वीरं तच्च
राष्ट्रे न्यवेदयन् । विपक्षरूपसप्तश्रीमा मूल्यां चूर्णमकार-
यत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुराणं नमः ।”

चूर्णीकृतस्य तस्य ससृष्टे एरकाभावसङ्गा एरकाभूतेन
सुखेन ३५० परस्परमाशोर्वर्णितः यथा
“ते तु पापमदाविष्टासोदिताः कानधर्मिणा । युयुधान-
मथाभ्यद्रक्षुः शिष्टैर्भोजनैस्तदा । हन्तमाने तु गौत्रे
क्रुद्धो वृक्षिणिगन्धनः । तदनन्तरमागच्छकोशविद्यम
मित्रेः सुतम् । स भोजैः मरु संयुक्तः सात्यकिशान्धनैः
सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाणद्वयिणशक्तिनौ ।
मङ्गलवाक्चिह्नौ तत्र उभौ कण्ठस्य पश्यतः । इतं दृष्ट्वा
तु गौत्रेयं पुलस्त्य यदुनन्दनः । एरकाशान्ददा सुष्टिं

कोपाज्जग्राह कोशवः । तदभूत्सुखं चोरं वज्रकल्प-
योमयम् । जघान जघास्तास्तेन ये वे प्रसूततोऽभवन् ।
ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैवेया हृष्यस्तथा । जग्नुरन्यो-
न्यमाक्रन्दे सुसलैः कालचोदिताः । यस्तोषामेरकां कश्चि-
ज्जग्राह कुपितो नृप ! । वज्रभूतेय सा राजसदृश्यत तदा
विभो । तृणञ्च सुसलीभूतमपि तत् व्यदृश्यत । वज्रदण्ड-
कतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । अविध्यन् विध्यते रा-
जन् ! प्रक्षिपन्ति स्म यत्पुणम् । तद्वज्रभूतं सुसलं व्यदृश्यत
तदा दहम् । अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत ! ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव
चाम्नौ ते निपेतः कुजुराव्यकाः । नासीत् पलायने वृद्धि-
र्वध्यमानस्य कस्यचित् । तत्प्राप्यन्महाबाह्वर्ज्यान् काल-
स्य पर्ययम् । सुसलं समवष्टभ्य तस्यैव स मधुसूदनः ।
शाम्बुश्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेणुञ्च साम्बयम् । प्रदुन्नञ्चा-
निरुद्धश्च ततश्चक्रोध माधवः । गदं धीव्य गयानञ्च भृगं
कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रो शार्ङ्गचक्रगदा-
धरः । तं निग्नत्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः ।
टारुक्षयैव टाशार्हभूचतुर्विधोव तत् । भगवन्निहताः
सर्वे त्वया भूयिष्ठो नराः । रामस्य पदमन्त्रिणस्तव
गच्छास यत्न सः । भावे ल्युट् । २४ वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति छ-वा० खञ् रुम् च । वंश
धरे “सुप्रतिष्ठितोन्मत्तराज्योदृष्टा पौत्रं कुलन्धरम्” भा०
१.४२.१४.

कुलपति पु० “सुनीनां दशमाह्वं योऽचदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रधिरसौ कुलपतिः स्मृतः” पुराणोक्त
लक्षणो ऽसुनिभेदे । “लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः
पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकास्य कुलपतेर्होदश-
वर्षिके सत्वे” भा० आ० १. अ० १. स्तो० । “ततोऽब्रवीत् कुल-
पतिं पादौ संदृष्ट्वा भारत !” भा० आनु० ६. अ० २३० । २४ वंश-
शब्दे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अश्वपत्न्या० अपत्यादिषु
प्राग्दोष्यतीयेषु अर्थेषु अत्र । कौलपत तदपत्न्याद्यर्थेषु ।
कुलपञ्च(क) पु० कुलं भूमिचम्नं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे
राजनि० । वा कम् । तत्पार्थिव । भावप्र० कुलपुत्रक इति
कश्चित्पाठे शृणो० ।

कुलपञ्चत “पु० माहेन्द्रोभिलयः सहाः शक्तिमान्द्रव्यवतः ।
विश्वस्य पारिवात्यश्च सन्नात् कुलपञ्चताः” विष्णुपु० उक्ते-
षुऽजम्बुद्वीपस्थवर्षीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु व-
र्षीचलेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षमर्षादाकारित्वं तथा

इलाहतशब्दे ६८४ पु० शि० वाक्ये नोक्तम् । मन्नादि-
द्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २. मन्नाद्वीपे
“मर्षादाकारकास्तेषां तथाप्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां
नामानि शृणुष्व सुनिवृत्तम् । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो
दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैष्णवाश्चैव
सप्तमः” शास्त्रमते । २. “वर्षीचलेषु रस्येषु सर्वेष्वेतेषु चान-
व । तत्प्रापि पर्वताः सप्त निसेया रत्नयोनयः । रसाभि-
व्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुसुदसोऽतश्चैव
तृतीयश्च वलाहकः । क्रोणोयत्न महीपथ्यः च चतुर्थो
महीधरः । कङ्कश्च पञ्चमः षष्ठो महीधः सप्तमस्तथा ।
कुसुहान् पर्वतधरः” । ४. कुशद्वीपे “विद्रुमाह्वयशैलश्च द्युतिमान्
पुष्पवांस्तथा । कुशेयवो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचनः ।
वर्षीचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महासुने” । ५. क्रौञ्चद्वीपे
“तत्प्रापि देवमन्वर्षीयिताः सुमनोहराः । वर्षीचला महा
बुद्धे । तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव त-
तीयश्चाव्यकारकः । चतुर्थो हरशैलश्च स्वभाभिर्भासव
क्षमः । देवाद्यत् पञ्चमश्चैव तथायः पुण्डरीकभाज् ।
६. शाकद्वीपे । “तत्प्रापि पर्वताः सप्त वर्षीचच्छेदकारकाः ।
पूर्वस्ततोऽर्षागिरिजलाधारस्तस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः
श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विजः । आम्बिकेयस्तथा रस्यः कं-
शरी पर्वतोत्तमः” । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षी-
चलेषु ७ पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक्
वथोक्तं भा० ५. २. २१, तद्द्वीपमध्ये एक एवावर्षी-
चीनवर्षीयोर्मर्षादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्वायावामः” ।
विष्णुपु० । भागवतयोक्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्धः ।
कुलं गिरिकलाचलवर्षीचलादयोऽप्यत्र । “माहेन्द्रशुक्तिम-
लयर्षीकपारियात्राः । सहाः सविश्व इह सप्त कुलाच-
लाख्याः शि० शि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि-ण्वन् (कमला
नेव) । कुलम्बे पु० शब्दच० २४ वंशपालको त्रि० स्त्रियां टाप्
अतश्चन्वम् । सा च कुलस्त्रियाश्च [स्त्रियां वा डीप् ।
कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि-इन् । कुलवत्स्यां-
कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे
कर्म्मणि च मनोष्टा० वुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्-
कर्म्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते
कुलबधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता बधूः । गृहमात्रस्थिता-
यां योषिति । “ब्रूते ब्रूतां व्रजकुलबधूः कापि साञ्ची

समाधे" उद्धटः कुलयोषिटादयोऽप्यत्र" अर्धस्कृतप्रमी-
तानां त्वागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभूतैः भृत्या भरणम् भृ-भावे कथं
इतः । गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्यायाम्
कटा० । कुलस्य भृत्या । २ वंशभरणे च ।

कुलभ्युन न० कुलं पुनरिति प-वा० खण्डे च । भारतीकौ
तीर्णभेदे "कुलभ्युने नरः स्नात्वा पुनरिति स्वकुलानि
च भा० व० २३ अ०

कुलभर(न) पु० कौ भूमी रभो सन्धिकरणादिव्यपारे लीयते
आसक्तः स्त्री-वा० ड लस्य रः अन्त्यस्थस्य" तु वा रः ।
चौरे हारा० । [देशादौ ।

कुलर लि० कुल+व्यञ्जादि० चतुरर्थ्या र । कुलसंलक्ष
कुलवत् लि० कुलं प्रकृतकुलनस्यस्य बला० वा मत्पु मस्य
यः । प्रसक्तकुलजे स्त्रियां ङीप् । सा च कुलस्त्रियां
गृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम् ।

कुलवर्मा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्मा गुणोत्कीर्तनं यस्याः
वर्मा-भावे चञ् २त० । रक्तलिङ्गति (लालतेयोडि) राजनि० ।
कुलवार पु० "रविचन्द्रो गुरुः सौरिचत्वारश्चाकुला इमे ।
"भोमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" त-
न्त्रसा० उक्तयोः कजशुक्रवारयोः ।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रममागता विद्या । १ वंशक्रममागतविद्या-
याम् । कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या । "२ व्याख्याजि-
कीर्तयिप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ-
विदां वरः" रघुः [क्षीरस्नामा कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र
कुलविप्र पु० कुलक्रममागते विप्रः । वंशक्रममागते पुरोहिते
कुलव्रत न० कुले चर्ये व्रतम् । कुलक्रमेण कर्तव्ये व्रते
"गलितवयसाम्नाकुणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।
कुलये छिन् लि० कुलेषु अ० छी । शिल्पकुलप्रधाने अमरः
कुलसंख्या स्त्री कुलं संख्या कीर्तिः । वंशमध्ये गणना-
याम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु सङ्ख्यानि कुलान्यल्पा-
धनानि च । कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च मङ्ग-
दायः" मनुः

कुलसत्र न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम् । पित्रादिक्रमेणा-
नुष्ठेयं सङ्कल्पवर्धसाधे काष्ठाजिनमतसङ्गे सत्रभेदे तत्र
कात्या० श्रौ० १, ६, ०२, दर्शितं यथा
"कुलसत्रमिति काष्ठाजिनः" स्मृ० । "काष्ठाजिनि मुनि-
रित्वाह एव कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सङ्कल्पसंवत्-
सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य

वंशस्येतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् अस्मात् । मनु-
व्याधिकारं चेत्तत् प्रारब्धं चावश्यं समापनीयं न चैकः
शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय
मिति गत्यमाने ये वृहवस्ते शक्नुयन्ति तेन तत्कुलोनाः
क्रमेण कौशुदारम् कौशुमाध्येऽनुष्ठितं केचित् समा-
पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं काष्ठाजिनमन्यते" कर्कः ४५
शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम् ।

कुलसम्भवः कुलं सम्प्रयोऽस्य । वीज्ये कुलजाते अमरः ।

कुलसाधक लि० कुलेन कुलाचारेण साधकः । तन्मोक्तो
कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा
"उपासकान्महादेव ! इष्टं चैकमनाः कथम् । मनुचन्द्रः
कुबेरस्य मन्त्रयस्यदननारम् । सोपामद्रामुनिर्मन्दी शक्रः
स्कन्दः शिवस्तथा । क्रोधभट्टो रुद्रश्चैव पञ्चमश्च प्रकी-
र्तितः । दुर्वासो व्यासस्यैव च वशिष्ठश्च पराशरः ।
ओज्ज्वीवर्ज्यमस्यैव निर्द्वैतीवर्णस्तथा । वायुर्विष्णुः
स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा । अग्निरुद्रो भरद्वाजो
दक्षिणामूर्तिरेव च । गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा
सरस्वती । रात्रौदेवः प्रमत्तश्च उल्कास्तः कुलभैरवः ।
चेतपानो हनूमाश्च दक्षो गरुड एव च । काश्यपः
कौशिकुली च जमदग्निर्भृशुस्तथा । बृहस्पतिर्यदु-
च्छेडो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः । अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो-
णाचार्यो द्रुपदपि । दुर्योधनस्तथा कुली सीता च
रुक्मिणी तथा । सत्यभाषा द्रोपदी च उर्वशी च तिलो-
त्तमा । पुष्पदन्तो महाबल्लो वाणः कालश्च मन्दरः ।
कैलासः क्षीरसमुद्रश्च उदर्धकिम्बवांस्तथा । नारदश्च
महावीरः कामतो वीरसाधकाः । महाविद्याप्रसादेन
स्वस्वकर्मा समन्विताः । एतेषां वल्ल ! नामानि विद्या
विद्योपसंविनाम् । प्रातःकाले शुचिभूत्वा यः पठेत् प्रत्य-
ताम्बवान् । पूजायां वा शुचिभूत्वा प्रसीदामि कुलाम्बये ।
अशुचिर्वीनिरालम्बप्रमालम्बश्च कुलान्तिके । नित्य
पूजाफलं तस्य ददामि वरभीप्सीतम् ।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न० कुलं अ० सौरभस्य । मन्त्रकण्ठे शब्दभा०
कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री । कुलपालिकायाम् अमरः
कुलहुण्डक पु० कुलाय संचाय कुण्डने छडि-संधे खलु ।

आवर्त्ते हारा० कुलकुण्डकोऽप्यत्र लि० घृणो० ।

कुलाकुल लि० तन्मोक्तोषु तत्संज्ञकतिथिवारवर्षादिषु ।
कुलाचारश्चे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न० कुलचक्रकुलं कुलाकुलं तथोविचारार्थं
चक्रम् । तन्मोक्षो व्याख्यानस्य शुभाशुभतात्पर्यार्थं
चक्रभेदे तद्विहितः तन्मन्त्रो
“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणानिह” । इत्यु-
क्तस्य निबन्धे “वाय्वग्निभूतवायव्याश्विपयः क्रमात् ।
पञ्च कुलाः पञ्च दीर्घा विष्णवाः सन्निधन्वाः (यादवा) ।
कादयः पञ्चमः पञ्चलसङ्गान्ताः समीरिताः” ।
अ आ एकचटतपयथा भावताः । इ ई ख छ ट थ फ
रक्षा खान्तेयाः । उ ऊ यो न ज ङ द वललाः पा-
रिधियाः । क ख लौ व भ ङ व भ वला वारणाः । ख
ख खं ऊ ज य नमयज्ञा नामकाः । “पाथकस्याधरं
पथं” मनुजस्यापि तदधरम् । अटोकभूतदैवत्वं जानो-
यात् खकुलं हि तत् । भौमस्य पार्थक्यं मिलनाम्ने-
यस्यापि भावतम् । भावतं पार्थिवानाञ्च शत्रुत्वान्मे-
नम्नाम्” । चकारादाभ्येयं पार्थिवानां शत्रुः । त-
थाच ब्रह्मयामले “पार्थिवे वारुणं मिलं तेजसं शत्रु-
रीरितः । ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्वातं च प्रकीर्तितः ।
नाभसं सर्वमिलं स्यात् विरुद्धे नैव शीतयेत् । मिले
सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन । नृत्वं व्यु-
धिरमिले च स्वकुले सिद्धिरसना” ।

कुलाङ्कार न० कुलखाङ्कारमिव उपमितम् । कुलावने
वंगदृपके “अङ्कमिति ख कुलाङ्कारं चोदितो मे ततद्गु-
हम्” भाग० १ । १४ । २७ ।

कुलाचार ५० इत० । कुलोचिते धर्म्ये “जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च
दिक्काकाकायमेव च । सित्यपतेजीवाययञ्च कुलमिच्छभि-
धीयते । ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेषाचरणञ्च यत् ।
कुलाचारः स एवोक्तो धर्म्यकामार्थभोक्तुः” इत्युक्तकृपे
सर्वत्र ब्रह्मवैवर्तस्य २३ तन्मोक्षो २३ आचार
भेदे च तन्मन्त्रो तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा
“कामीतन्त्रे “अथाचारं प्रवक्ष्यामि अतःकतेऽमृत-
मश्नुते । सर्वभूतहिते युक्तः समवाच्यरपालकः । अ-
नियकस्य संत्यागी मित्रातुष्टानतत्परः । मन्त्राराधन
मात्रेण शिवभावेन तत्परः । परस्मान्देवतायान्तु सर्व-
कर्म्मनिवेदकः । अन्धमन्त्रार्जनञ्च ह्य अन्धमन्त्रप्रप-
जनम् । कुलक्षीभीरमिन्द्राञ्च तद्दृष्टव्यस्यापहारणम् ।
स्त्रीपु रोषं प्रहारञ्च कर्म्मवेकतिकान् वदा । स्त्रीमयञ्च
जगत् सर्वं स्वयंभूवत् तथा भवेत् । मेघञ्चर्यं तथा
चोष्यं भक्ष्यं वेद्यं मृदं सुखम् । सर्वञ्च युवतीरुपं

नामवेकतिमात् वदा । कुलजां युवतीं वीक्ष्य न-
मस्कृत्यात् समाहितः । यदि भाग्यवशाद्देवि ! कुलवर्ति-
प्रसायते । तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्” ।
तासां भगदिदेवीनाम् । तास्तु “भगिनीं भगिचलाञ्च
भगास्यां भगमाक्षिनीम् । भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्षां
भगत्तृणां । भगनासां भगसनीं भगस्यां भगवर्षि-
णीम् । संपूज्य ताभ्योगन्वाद्यैर्वागवैद्यैश्च नम-
स्कृत्य पुमानेवं चमकोति ततः सुधीः । वासां वा यौव-
नोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा । कुतुसितां वा मङ्गा-
दुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत् । तासां प्रहारं मिन्द्राञ्च
कौटिल्यमप्रियमथा ! सर्वथा न च कुल्यासु चान्यथा-
सिद्धिरोधकम् । स्त्रियोदेवाः स्त्रियः प्राणास्त्रियस्यैव
विभूषणम् । स्त्रीसङ्किना वदा भाव्यमन्यथा स्त्रियया
अपि । विपरीतरता चा तु भयिता वृद्धयोपरि । तत्र-
स्तारचितं पुण्यं तद्वस्तारचितं जलम् । तद्वस्तारचितं द्रव्यं
देवताभ्यो निवेदयेत् । स्त्रीदेवो नैव कर्त्तव्यो विशेषात्
पूजनं मङ्गत् । जपस्थाने मङ्गायञ्च निवेद्योर्ध्वं जप-
सुरेत । स्त्रियं नमस्कृत्य सृष्ट्यं पश्यन् विशेषात् कुलजां
शुभां । भक्ष्यं ताभ्यूलमन्यञ्च भक्ष्यद्रव्यं यथा-
रुचि । भक्तप्राप्यशेषमप्याणि भुक्त्वा शेषं जपसुरेत” ।
कालीतन्त्रे “दिक्कालनियमोनात् स्त्रित्वादिनियमान
च । जपे न कालनियमोनार्थेदिपु वल्लिर्वापि । स्वेच्छा-
नियम उक्तञ्च मङ्गलमनस्य साधने । वक्ष्यामि तस्यान
देहानारपुण्यादिवारिणः । शुद्धिं मन्त्राचरेत्तत्र नि-
र्विकल्पं मनसुरेत” । कुलार्थे “कुलाचारमृद-
ङ्गत्वा भक्त्या पापविशुद्धये । याचयेदमृतं कौलं तद-
भावे जन्म पिबेत् । कुलाचारेण यद्वत्तं तत्त्वा पात्रेण
भक्षितः । नमस्कृत्य च मृत्क्रीडाटनपथा मरकं व्रजेत्” ।
अन्त्यापि “न तथा ममयेत् काकं द्यूतक्रीडादिना सुधीः ।
ममयेद्देवतापूजाजपयामस्तवादिना । वीराणां जप-
वस्तु सर्वकाले प्रशस्यते । सर्वदेहे सर्वपोडे कर्त्तव्यो
नात्तु संशयः” । शिवागमे “भक्तिः शिवः शिवः भक्तिः
भक्तिर्ब्रह्मा जनार्दनः । भक्तिरिन्द्रो रविः भक्तिः भक्ति-
चन्द्रो यज्ञा ध्रुवम् । भक्तिरुपं जगत् सर्वं ज्ञानं जानाति
नारकी” । वीरतन्त्रे “ज्ञानादि मानसं शौचं मानसं
प्रवरोजपः । मानसं पूजनं दिव्यं मानसमर्थादिकम् ।
सर्वत्रैव शुभः काको नाशुभोविद्यते कश्चित् । न दि-
शेवोदवा रालौ न समुद्रायान्ता निजि । सर्वदा पूज-

वेदेनोपस्थातः क्षतभोजनः । महाविष्णुसुखौ देवे पविं
मन्त्रेण दापयेत् । अस्तु “रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या-
वीरन्ध्रवते ! । न दिने सर्वथा काव्यां साधनात्मक
सुव्रते” । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महाविष्णो ह तत्रैव
“यद्वा रात्रात् परं यच्च सङ्कर्षद्वयमेव च । सा महाारात्रि-
रुदितः तदुक्तमस्तु नै” नाम्नाम्, “पृथ्वीमुत्तमतीं
वीक्ष्य सङ्कर्षं यदि नित्यम् । तदा वादी सविज्ञानकृतः
क्षितितमं विधेत्” । “पर्वते कृष्णमारोष्य निर्भयोयत-
मानसः । कवितां लभते सोऽपि सङ्गततत्त्वसु गच्छति” ।
अत्रापि सङ्कर्षमिति सन्त्यजः । पृथ्वीं स्निह्यं, नित्यम्
इति शोकादिनां यावत् । पर्वतं क्षणम् । अन्त्येष्ट नी-
कतमूले “पद्मं दृष्ट्वा तथा विष्णुं सङ्कर्षं शिखरतटा ।
चामरं रविचिम्बसु तिलपुष्पं सरोरुचम् । त्रिपुलं
वीक्ष्य जप्त्वा च शतशः शुद्धभावनः । सुष्ठु प्रसादं सुखं
सुलोचनं सुहास्यम् । सुष्ठु सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुष्ठु मे
व च । लभते च यथासंख्यं ऋणं पार्वति ! सादरम्” ।
पद्मं सुखं, विष्णुमभरं, सङ्कर्षसङ्कर्षः, शिखरं मलकं, चामरं
क्षिप्रं, रविचिम्बं चिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिकां, सरोरुचं नाभिं,
त्रिपुलं त्रिवेणीम्, सादृश्यात् । भावचूडामणौ “एकाकी
निर्जने देगे जगामने विजने यने । भूत्यागारे नदीतीरे
निःसङ्कोचिहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा
तत्र प्रपूजयेत् । तदुक्तुञ्जयपुत्रेण पूजयेद्भक्तिभावतः ।
स भवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । ब्रह्मतरोर्म्हा-
धीठे देवो ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसधारेण तर्प-
येन्माराकाननम् । महाचीनद्रुमलतायेदितः साधको-
त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्नमूत्रं सर्वं कल्पद्रुमभवेत् । ति-
थिक्रमेण संख्याभिर्नताभिर्वेदितो यदि । तदा मासेन
सिद्धिः स्यात् सङ्कर्षजपमानतः । अष्टम्यास्तु चतुर्दश्यां
द्विपुणं यदि दृश्यते । तत्रैव सङ्गती सिद्धिर्वेतानां
सुदुर्लभा” । कुलचूडामणौ “दृष्टुं पुत्र ! रक्षं मे सम-
याचारसम्भवम् । येन ह्रीना न विध्यन्ति जन्मकोटि-
सङ्कतः । मानवः कुलशास्त्रार्थं कुलचर्यानुचारिणाम् ।
सद्वारक्षितः सर्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दार्क्षिण्यः
स्यादुपकाररतः सदा । पर्वते विपिने वापि निर्जने नू-
न्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि देवाद्गतिर्भ-
वेत् । जपं स्थित्वा सहजं जप्त्वा नत्वा मन्त्रे दद्यात्सुखम् ।
अत्रं वीक्ष्य महाकाशीं नमस्कृत्यादत्तचित्तम् । संसङ्करीं
तथा वीक्ष्य जन्मकीं वसूतिकाम् । कुलरक्षे नमूकाकी

जन्ममाज्जीरयेव च” । इहा नमस्कृत्यादिति शेषः । जन्मस्तु
“कवीन्दिरि । महाचक्रं ! सङ्कर्षे ! रक्षिप्रमे ! ।
कुलाचारप्रसङ्गात् । नमस्ते सङ्कर्षप्रवे ! । शुभान्न
यं दत्त्वा प्रदक्षिण्यन्नुत्तमजन् । प्रसङ्गानेन ननुना मन्त्री
सङ्कर्षमाप्नुयात् । चोरदंष्ट्रे ! करसाक्षे ! किटिगर्भ-
नादिनि ! । चोरचोरवाक्साक्षे ! नमस्ते ! चित्तिवासिनि ! ।
रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य लिपुर्गं तथा ।
प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ रमं मन्त्रं पठेत्ततः । बन्धू-
कपुत्रसङ्गाथे लिपुर्गे ! भवनाशिनि ! । भाग्योदयसङ्क-
पक्षे ! नमस्ते वरपश्चिनि ! । जन्मवर्षं तथा पुष्पं
राजानं राजपूष्यम् । सङ्कर्षरक्षणसाक्षि फलकान् वी-
रपूष्यम् । महिषं कुलदेवस्य इहा महिषमर्हिनीम् ।
प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नेर्क्षयिष्यते । जय !
देवि ! जनशालिनि ! लिपुर्गाथे ! लिदैयते ! भक्त्योदयदे !
देवि ! महिषाग्नि ! नमोऽस्तु ते । जयभाण्ड
समालोक्य मन्त्रं सांख्यं परस्त्रियम् । इहा च
भैरवीं देवीं प्रणम्य विष्णुप्रेक्ष्यन्तुम् । चोरविघ्नविनाशाय
कुलाचारसङ्गमे ! नमामि ! वरदे ! देवि ! कुलजाभ्यां
विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णयदने ! त्वं नमस्कृतम् ।
सर्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवत्सभे ! । एतेषां दर्शने
चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य
सिद्धिर्जायते” तथा कुलचूडामणौ “कुलवारे कुला-
टम्यां चतुर्दश्यां विधेयतः । योगिनीपूजनन्तत् प्रधानं
कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वा-
ष्कितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी ।
कुलवारादिनियमोजामने “वरिचन्द्रो गुरुः सौरिच-
त्वारचाकुलारमे । भौमगुप्तौ कुलाख्यौ हि कुधवारः
कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी पथी कलाकलकदाहृतम् ।
विषमा शक्रुताः सख्याः शेषाश्च तिथयः कुलाः”
विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-
दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्विज्ञाः सख्याः
शेषाश्च तिथयः कुलाः । “वारुणाङ्गभिजिन्मूखं कुला-
कुलसदाहृतम् । कुलानि समधिष्णुानि शेषाणि च
कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव “तिथिवारे च नमस्ते
चाकुले स्थायिने भयम् । कुलाख्ये जयिने नित्यं
साध्यश्चैव कुलाकुले” । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः
कर्मकुर्यात्” । विदितश्च आगमे दृष्ट्या ।

कुलाचार्य्य पु० कुलक्रमगतः साचार्य्यः । । कुलशुभे कुल

वंगस्य व्याख्यायामाचार्यः । आधुनिककुलशास्त्रे विप्र-
भेदे । (चटक) [भेदे शब्दा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
कुलाट पुंस्त्री कुलेन संबेनाडति ङट-ङच् १त० । कुङ्कुमस्य
कुलाय पु० कुङ्गं पक्षिर्बभौऽवनेऽल अय-ङच् । पक्षिनिङ-
वे ङीङे, अमरः “कुङ्कुलाय कुलायनिजायितान्”
मात्रः वेदे त्यस्य ह्रीयत्वमपि कुलाविनीशब्दे ता-द्रा०
वाक्ये उदा० दृश्यम् । २स्याममाले भेदि० कौ सायो-
गतिरङात् । १ देहे न० ।

कुलायस्य पुंस्त्री कुलाय ङीङे तिष्ठति स्या-ङ् ७त० । ङी-
ङस्ये पक्षिमाले शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि संबोधेण-
प्रत्वात् टाप् । कुलायवासीत्यादेशोऽप्यल स्त्रियां ङीप्
कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवाचस्थानं विद्यतेऽस्याम् ङन् ।
पक्षियालयां (पक्षिद्यालया) । त्रिका० ।

कुलायिनो स्त्री व्युत्पत्तिः का०भाष्योक्ता । लिङ्गस्तोमस्य वि-
टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं तावच्छ्रु० ब्रा० १३० दर्शितं यथा ।
“अथ कुलाविनीं विटुतिर्नश्यति” माधवभाष्यम्
“तिसृभ्यो ङिङ्करोति च पराचीमिति सृभ्यो ङिङ्करोति
या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्र-
थमा सोत्तमा, तिसृभ्यो ङिङ्करोति योत्तमा सा प्र-
थमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा,
कुलायिनो लिङ्गतो विटुतिः” ब्रा०

“परिवर्त्तिन्याश्च प्रथमः पर्यायः पराचीमिः । द्वि-
तीये पर्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा
काव्या । योत्तमा सा मध्यमा काव्या । या प्रथमा
सोत्तमा काव्या । तृतीयः पर्यायः निगदसिद्धः ।
कुलाविनी कुलायो ङीङ् पक्षिणां निवासस्थानं त-
द्यथा व्यस्ततृणादिनिर्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः
कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतत्संज्ञा लिङ्ग-
स्तोमस्य विटुतिरियम्”

“अस्यां विटुती कोऽधिकारीत्यत आह” भा०

“प्रजाकामो वा पशुकामो वा स्तुयीत प्रजा वै कुलाय-
व्यभवः कुलायङ्कुलायमेव भवति” ब्रा०

“प्रजानाम्भूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलाय-
त्वेन स्तुतिः । कुलाविन्या स्तुवागोऽपि प्रजानां यन्त्र-
नाञ्च कुलायमेव आचयभूतो भवत्येव” ।

“पुनरधिकारिविशेषं दर्शयति” भा०

“एतामेवादुजावराय कुयादेव तासांमेवायं परिव-
तीनां प्रजानामपम्यन्ते” ब्रा०

“अतु पञ्चाज्जायत इत्यतुजः कनीयान् सङ्घि निगदः
तस्मादप्यवरो निगदः अतुजावरस्तादृशाय यजमा-
नावेति । अप्यं परिवर्तीनां कोके वाः प्रजाः अप्यं
वयोपुष्पादिभिः अत्रपदं परिवर्त्तन्ति परिवर्तो गच्छन्ति
एतासामेव अत्रपदं परिवर्त्तन्तीनां प्रजानाम्मध्ये च य-
जमानः अप्यं अत्र पदं पश्येति परिवर्त्तन्ति सर्वो-
त्तमो भवतीत्यर्थः”

“सत्त्वोच्चोनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाध्यात्
कुलायिनीं विप्रश्चे” भा०

“एतामेव बहूभ्यो यजमानेभ्यः कुयात् यत्तुर्वा अपिया
भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः । सर्वात्रैवेनाम् सभाव-
द्भाजः करोति नान्योन्यमपमन्ते सर्वे सभावदिन्द्रिया
भवन्ति” ब्रा०

“एतामेव कुलाविनीन्निगदतो विटुतिं बहूभ्यो यज-
मानेभ्यः उद्भाता कुयात् यत् यज्जातेतोः तृचगताः
सर्वा ऋचः अपिया सृत्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु
मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वासोत्तमा भवन्ति तद्यथा
प्रथमे पर्याये प्रथमेव प्रथमा भवति । मध्यमे तु मध्यमा
प्रथमा भवति । उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति । एवं
सर्वासां प्राथम्यं जातम् । तथा प्रथमपर्याये मध्यमेव
मध्यमा द्वितीये पर्याये उत्तमेव मध्यमा तृतीये पर्याये
प्रथमेव मध्यमा । एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः स-
म्यङ्गाः । तथा प्रथमे पर्याये उत्तमोत्तमा भवति ।
द्वितीये पर्याये प्रथमोत्तमा भवति । तृतीये पर्याये
मध्यमोत्तमा भवति । एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्यङ्गाः ।
यज्जातेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया
विटुत्या सर्वात्रैवेनाम् यजमानानुद्भाता सभावद्भाजः
सभावच्छब्दः समपर्यायः सर्वं फलं भजन् इति सभा-
वद्भाजः शाब्देन फलभाजः करोति । अतएव नान्यो-
न्यमपमन्ते परस्परम् ङिङन्ति । तथा सर्वे यजमानाः
सभावदिन्द्रियाः सभावदीश्वर्याः समानसाध्या भवन्ति” ।

“फलान्तरमाह” भा०

“यर्षुचः सर्वान्यो भवतीमे ङि कोकास्तृचस्तान्
ङिङ्करोत्येव व्यतिपद्यति” ब्रा०

“कोकस्यानीयानां तिसृषाञ्चानामादौ प्रयुक्तेनैके-
नैव ङिङ्करोत्येव व्यतिपद्यन्तात् संबोजनात् तत्राणां
कोकानां परस्पररूपकार्योपकारकभायो न बाधित
इति सर्वान्यो सर्वचशीको भवतीत्यर्थः” ।

“अस्यामपि विद्युतौ बहुदोषः सन्धवन्तीत्याह” भा०
“पापवशीयसन्तु भवति” ब्रा०

“तृणजः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः । पापं प्रसिद्धं व-
शीयः पुण्यं तदुभयमेकाग्र्यं भवति । इतरत् उद्य-
तोवाक्यशेषवत् व्याख्येयम् । नञः भावोऽत्र विशेषः ।
इत्थं विद्युतयस्त्रिंशो विहितः, तिसृष्वपि तासु फल-
विशेषश्रवणाच्चिन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्पर्यायित्वाः,
यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कारणं वा श्रूयते
ततोऽन्यः नित्यः । प्रयोगे व्याख्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः
स्तोमसम्पादनं कार्यं, तदाह सूत्रज्ञः । “प्रथमाभिर्वि-
द्युतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पक्षाः सर्वाभिप्रा-
याश्चेति” । पुनरपि यथाश्रितं वा विदध्यादिवादिना
स्वच्छशेषेण बहवः पक्षाः सूत्रज्ञतोपपन्नाः ते तत्रैव
बोद्धव्याः । नन्वेतास्यपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां
नित्यत्वम् । नैव दोषः, उद्यत्यान्वावत् यो दोष उक्तः
अयपुंनः पर्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिपक्षे
परिच्छिद्यते । यत्र हि वर्जकः पर्जन्यो भवतीत्या-
न्नातम् । यस्तु कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवशीयसन्तु
भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतोप्रयोगेण विहितं तत्र
हि पापवशीयसो विद्युतिरिति वा श्रूयते तत्रैव तं
पापवशीयसन्तु भवति” ।

“अधरोत्तरमपावगतो रूध्यतेवगच्छत्यपहृष्टः पापीया
च्छ्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य
प्रजा आददते न यथा भोवं कल्पन्ते” ब्रा०

“प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-
तदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-
श्वरा यन्मूर्खस्य इति परिवर्त्तिन्यां यदयशुलक्ष्णं
दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति । एषा वै प्रति-
ष्ठिता विद्युतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशु-
बन्धुना हि प्रतिष्ठितो भवतीति” ।

एतन्नामयोनिः सूक्तविशेषः । तत्पाठप्रकारः साम
वर्हिताभाष्ये उक्तोयथा “सामगानासुसरायन्ने
नृणात्मकानि सूक्तान्यास्मानानि यथा “उपासी मायता
वर” इत्याद्यं सूक्तं “दविद्यतत्या च्छा” इति द्वितीयं
“यवमानस्य ते वर” इति तृतीयम्” तत्र उद्यतीयज्जे
११८२५० दर्शितम् । एवमुद्यती विद्युतिमुक्त्वा “एवं
परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विद्युती भवतः “इति
इत्युक्त्वा परिवर्त्तिन्या विद्युतेः प्रकारमुक्त्वा कुलायिन्याः

प्रकारकथनाय प्रायुक्तं ना० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-
तम् । अत्र प्रथमसूक्ते “पराचीभिः सन्तुक्रमेणास्मा-
ताभिः । तेन पाठक्रमएव । द्वितीये पथीये मध्यमो-
त्तमप्रथमाः । तृतीयेतुत्तमाप्रथमान्मध्या इत्येवं व्य-
त्यासेन” मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२कुलाययुक्ते लि० “अस्यांमन्त्रं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं इतमन्त्रम् यन्मि” अ० ६।१५।१६। “कुलायिनं
युग्युत्वादिर्धर्मरथोपेतम् तथा च श्रूयते “कुलायमिव
स्येतद्व्यस्य क्रियते यत् धैतदारवाः परिधयो युग्गुलू-
स्तुकाद्युग्यतेजनानि” इत० ब्रा०” भा० ।

कुलाल उ० स्त्री कुल-कालन्, कुलमलति अल-अच्, कुलमा-
लति आ+ल+क-वा । १कुलभकारे, (कुमार) अमरः
“कुलाजजनकोऽपरः भाषा० “नञः कुलाद्येभ्यः कर्त्तारि-
भ्यश्च” यजु० १६।२७। २कुलभपक्षिणि मेदि० जाति-
त्वात् क्षियां ङीप् । ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां
कुलाणां वुञ् । कौलालक तत्कृते शरावादीं लि०

कुलालादि उ० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे युञ्प्रत्ययनिमित्ते
पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुलाल वरुड
चण्डाल निषाद कर्त्तार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र
देवराज परिपत् बधू मधु रुद्र रुद्र अमरुद् मङ्गल
कुलभकार अपाक” कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलालौ स्त्री कुलमलति अल-अच् ङीप् । १नीलोपलभेदे,
कपित्वाङ्गमप्रसरभेदे, अमरः २आरण्यकुलालकायासु,
राजनि ३कुलभकारभाष्यायासु । सार्धं क कुलः ।
कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह उ० स्त्री कुलमाहति आ+हन्-ङ । ईप्पीतवर्धे
जम्बालानी अथे हेमच० ततः संज्ञायां कम् । २जक-
कासे, (राङ्गाकुलेकाङ्गा) इति प्ल्यते श्याकभेदे शब्द-
भाषा । “आमवातरक्तयातरोमनाथी कुलालकः”
राजवज्रभः [इत्यभेदे रत्ननामा

कुलाहल उ० कुलमाहति अहते अच् । (कुलरोङ्गा)
कुलि उ० कुल-इन् लिङ् । १इत्ये लिङ् । २कष्टकारि
कायां स्त्री शब्दरत्ना० कदिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।

कुलिक लि० कुलमधीनत्वेन प्रायश्चनेन याच्यस्य ण् । १कुल-
अडे मेदि० २यित्तिङ्कुल, प्रधाने अमरः । (कुलेकाङ्गा) इति
प्रसिद्धे श्याकभेदे उ० मेदि० भङ्गानामात्मर्गते ङनामभेदे
यु० “शेषः यद्यो नङापाङ्गः कुलिकः शङ्खपाङ्गः । वासु-
किपाङ्गश्चैव वासिबोमिषिभङ्गः । शैवापतो इतराङ् ।

कर्कोटकधनञ्जयो" तिचितं पु० "ततोऽथकाद् पाताये
नागकोकपतयो वासुकिप्रसङ्गाः यच्चकुलिकमङ्गायच्च
ये तथज्ज्वलनदादृष्टाच्चकुलिकमङ्गायत्तरदेवदत्तादयो न-
काभोगिनो मङ्गायत्तं निवसन्ति" भाग० ५।२४।२ ।

"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रबौद्धिर्वाङ्मात्रमवगमः" हेमा० तद्रू-
पचक्रम् । तन्मे त तस्य पाटवतोक्ता । उपतारायद्धे
१०५६४० तद्वाक्यचक्रम् :

"भुक्तेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोषतः" । तस्य उपतारा-
ङ्गदभूषणचक्रम् । रत्नादिवारेषु दिशारत्नोः ५३३४०
ङ्गर्तभेदे वचाङ्ग चक्रं च ।

"यत्कार्कद्विगुणरत्नप्रचिन्तः कुलिका रतेः । रात्रौ नि-
रेकास्त्रिंशः यनौ चान्योऽपि निन्दितः" । रविवा-
रस्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यासिद्धं याचङ्गर्तः कुलिकाः
स्युः । यथा रवौ दिने १४, चतुर्दशः चन्द्रे १२, मङ्गले
१०, बुधे ८, शुरौ ६, शुक्रे ४, यनौ २ कुलिकाः रात्रावेते
निरेकाः कात्याः । यथा रवौ १२, चन्द्रे ११, भौमे ९, बुधे
७, शुरौ ५, शुक्रे २, यनौ १, यनौ त अन्यः पञ्चदशदश-
ङ्गर्तः अपि कुलिकाः । एते निन्दिताः । अस्त्रायनादमाह गुरुः
"वारोये सवले चापि वचाङ्गे सन्तो ये शुभे । कुलिकोद्भव-
दोषस्तु विनश्यति न संशयः । शुभे केन्द्रेण चन्द्रे शुभांशे
वा शुभेक्षिते । सन्तो ये सवले चापि कलिकस्तु विलीयते"
अन्यत्र दोषकाङ्ग सप्तभिः "विधर्मं प्रहराद्धे त निःशून्यं
व्यवयद्धे । कुलिके सर्वनामः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"
रात्रावेते न दोषदा इत्यस्त्रायनादो रत्नकोषे "तनखिनी-
गन्धघृतेष्व वारदोषस्तथा शक्तिवनाग्नौ वनः १ अस्त्रं स-
न्नासाद्य विनाशिनीनां कटाक्षवापादव निष्कृताः स्युः" न
वारदोषः प्रभवन्ति रात्रौ हेनेष्वादेवैवदिवकराण्यम् ।
दिवा यथाङ्कार्कजभूतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधः
वारदोषः" । शुभकाङ्गानां वागव्यक्तत्वे देशभेदेनापवा-
दमाह गर्गः । "विश्वकोत्तरङ्गवे त यावदास्तङ्गिनाच-
कम् । यमवष्टकदोषोऽस्ति नात्रादेशेषु विद्यते । मत्स्या-
ङ्गमनत्राङ्गेषु यमवष्टकस्य दोषकाङ्ग । काङ्ग्रीरे कुलिकं
दृष्टव्यं यामस्तु सर्वत्रतः" । कुलिकस्य विशेषप्रयोजनस्तु
"जपित्वा सितपुञ्जानां कुड्मं कुलिकोदये" शारदायाम्
नवदुर्गाभिचाररत्नार्थकृतयोक्तम् । तदुक्त्यायां राववभट्टेन
च "मन्त्रार्कद्विगुणरत्नप्रचिन्तः कुलिका भव-
ति । दिवा निरेकैरत्र जपिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु
शोभनेषु" इत्युक्तम् निरेकैः पूर्वोक्तमन्त्रादिषु पूर्वो-

कोनैरित्यर्थः "न्यूवाधिवासकुलिकप्रहराङ्गपातविष्णु-
नवकुलिककालवनेव यज्जम्" चक्रं चि० तस्य सर्व-
कर्माणि यज्जं नीवतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ प्रथिष्यां लिङ्गति वरणाथं गच्छति अथ ।
१ चटके, यद्धचि० २ धूम्राटे, (किङ्गा) अमरः भूमिप्रत्या-
संक्षतया धान्यादिस्थलचारिणि २ स्थगनात् च । ४ कुत-
चित्तिङ्गे न० । व० । ५ तद्वति लि० । ६ कर्कटद्विङ्गात्
कौ गौरा० डीप् । सार्धे क । कुलिङ्गक चटके हेमच० ।

कुलिङ्गाक्षी कौ० कुलिङ्गं कुत्तितलिङ्गमक्षी वफलमस्याः
वच् सना० डीप् । (पेटारी) पटिकादयो रत्ननाला

कुलिज लि० कुलौ कस्ते कष्टकारिकायां वा जायते जन-
७त० । १ कृत्तजाने मन्त्रादौ "कुलिजकष्टे दक्षिणतोऽग्ने
सम्भारमाहरति" ऋहस्य २ कष्टकारीजाने च ततः
"कुलकात् कुलक्षौ च" वा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति
अवहरति पचति वेत्तयेषु ठक् तस्य कुक् वा ठञ्ज ख
वा । द्विजकज द्वैकुलजिक द्विकजजिक द्विकजजीम । तत्र
सम्भवति, (कुलिजं स्त्रिंशन् सन्नामेययति) तदपहारके
तत्प्राचके च लि० । ठञ्ज स्त्रियां डीप् अन्यतः टाप् ।
लिन् पु० कुल+अज्जर्थे वला० पञ्चे इति । १ पर्वते
यद्धचि० । २ यत्कुलवति लि० स्त्रियां डीप् ।

कुलिन्द पु० भूमि १ देशभेदे "कुलिन्दाः कालयाचैव कुल्लकाः
करटास्तथा" भा०भी० ६४० जनपदकवने । २ तडा-
खेषु च "मुरसेनाः भद्रकारा बोधाः शास्त्राः पटञ्जराः ।
सुखलाच सुकुट्टाच कुलिन्दाः कुलिभिः सह" भा०स०
११४० । "पूर्वं कुलिन्दविषये यशोचक्रे मङ्गीपतीत् ।
वनञ्जयो महाबाहुर्नैतितोत्रेण कर्मणा" । "शानर्त्तान्
कासङ्गुतीच कुलिन्दांश्च विजित्य सः" भा०स० १२।१५४०
अथवा देशः दृष्टं कुलिन्दिभागे १४४० शैथान्यासुक्तः
"वनराजकिरातचोचकौलिन्दाः" कुलिन्द+सार्धे अथ
कौलिन्दः । [सिधादु २ चतुर्थे राशौ च

कुलिर् पु० कुल-गा० इरन्+किञ् । १ कर्कटे यद्धरत्ना० ।
कुलिश् पु० कलौ कल्ले जते जी-ड, कुलिनः पर्वतान्
यति गो-ड वा ईप्ति लिङ्गति कु+लिङ्-क-कौ लि-
ङ्गति लिङ्-क वा यथायथं व्युत्पत्तिः । १ इन्द्राबुधे वज्रे
अग्निशब्दे ५७४४० तदुत्पत्त्यादिकृत्तं तत्सङ्ख्या-
दिकं हेमा० प्र० र० ख० लक्ष्मणसप्तमे औशन
सप्तमं दोषं तस्य तत्तैव दृष्टम् विस्तरभयाद्योक्तम्
"अथयः शक्तिकुलिशपाशटि कथायाः शराः" भा०व० २०४० ।

“अपेदनास” कुलिशस्यतायाम्” कुला० २ मतस्यभेदे पु०
तिक्ता० । २ अस्थिसंहरद्वये रत्नना० ।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः । खुहीद्वये शब्द चि०
कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ-अच् । वज्रधरे इन्द्रे
कुलिशमृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० “कोपादहयमाजय विहसृजितचिह्नकः ।
योनिस्य पीडयेत् कासी नमः कुलिशनायकः” रति-
मञ्जुश्लोके ऋक्षारम्भभेदे । कुलिशनायक इति पाठः साधुः
कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाचावस्थ । इन्द्रे देवराज
कुलिशाङ्ग या स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशनिव दृढमासनमस्य । शाक्यकुनौ तिका०
कुली स्त्री कुल-क गौरा० ङीप् । १ कण्टकारिकायाम्
अमरः २ दृढतां राजनि० । ३ यस्मिन्नेव भूमिस्थाम्
(वङ्गाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल-वा० ईकन् किञ् । पक्षिमात्रे स्त्रियां जा-
तित्वेऽपि टाप् । “सोमाय सवानासभते त्वष्ट्रं कौलीकान्
मोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः” यजु० २४
२४ कुलीक+स्तार्थेऽण कौलीकान् पक्षिणः” तिकः
कुलीकाः पक्षिणोर्देवाजामिभ्य देवभूयः” वेद दी० ।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः स्य । अथ कुलजे ज्ञेये स्त्रियां
ङीप् । तन्मोक्षे कुलाचारयुक्ते शुद्धमकलजाते
त्रि० । कौ प्रथिव्यां कोनः । ४ भूमिजन्मे त्रि० । संशयां
कन् । कुलीनक यमसङ्के पु० हेमच० । क । जले हेम० ।

कुलीनस न० कुलिनीनं भूतम्” स्यति सो-अन्तकर्माणि
कुलीपय त्रि० अलचरजन्तुभेदे “मित्राय कुलीपयान्, यर-
णाय मक्रान्” यजु० २४, २१ । “कुलीपयान् अलजान्
मित्राय” वेददी० । माक्रोमकरः कुलीपयसोऽक्रुपारस्य”
यजु० २४, १५ “माक्रः मकरः कुलीपयसो त्रयः अलचर
विशेषाः” वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल-संख्याने ईरन् किञ् । १ कर्कटे (कैकडा)
अलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् । २ कर्कटरायौ
च । कर्कटशब्दे विवृतिः ।

कुलीरमुक्ती स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव दृक्कमस्याः
गौरा० ङीप् । (कैकडा शिङ्गा) दले रत्नना० कुली-
रमिषाचीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद् पु० कुलीरमस्ति कद्-क्रिप् । कर्कटमिषी तस्मिन्
पक्षेव स्वमस्तिगर्भविभाजनेन तद्भक्षणासयात्स्य
कुलीश पुंन० कुलिश+प्रणे० । यज्ञे-सारसुन्दरी

कुलुक न० कुल-वा० उलच् किञ् । जिह्वाभले हेमच०
कुलुकगुल्फा स्त्री कौ भूषौ लुका गुप्ता गुञ्जेव । उल्फाम्नी
हारा० ।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+प्रणे० । हरिश्चभेदे स्त्रियां टाप् ।
“सोमाय कुलुङ्ग आरब्धोऽजो नृपजः शकाः” यजु० २४
१२ । “कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः” वेददी० “वाञ्छेभ्यः
कुलुङ्गान्” यजु० २४, २७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं खेत्तव्यहादिङ्गां लुञ्चति हरति, कुत्-
सितं लुञ्चति वा लुन्च-अण् । चौरभेदे “उष्णी-
प्रियो गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः” यजु० १६, २० ।

कुलूत पु० भूमि देशभेदे सच देशः दृ० सं० कूर्मविभागे
पायव्यामैश्वराङ्ग उक्तः यथा “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्”
इत्युपक्रमे “अश्वत्थकुलूतलहङ्गस्त्रीराज्यवर्धक-
यमस्याय” “शियाणां मेरुकनटराज्यमित्युपक्रमे
“अभिसारदरदतङ्गकुलूतसैरिन्द्रधनराष्ट्राः” । तेन कुलू-
तदेशोद्दिष्टः । तत्र भवः अण् । कौलूत तत्र भवे त्रि०
वङ्गपु तस्य लृक् कुलूताः । तेषां राजा अण् । कौलूत
तद्राज वङ्गपु तस्य लृक् । कुलूता तद्राजाः ।

कुलेश्वर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक्त्त० ।
उद्भिदे शाकभेदे “जयककुलेश्वरधंशकरीरप्रभृतीनि कफ-
हराणि स्रष्टुमूत्रपूरीषाणि” सुश्रुतः ।

कुलेश्वर पु० इत० । १ शिवे श्वंशपतौ च शब्दमा०
कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ङ । कुलजाते “बभूव तत् कुलेया-
नां द्रव्यकार्यं संप्रस्थितम्” भा० आ० १७, ८५०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः । १ कुलीनाश्चे शब्दच०
२ उत्कटकुलजाते त्रि०

कुलोद्दह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिकच्छेदकृति उद्+
वह-अच् । कुलपालके कुलच्छेदे “पुत्रोन्मातुच्छपय
शूरयेति कुलोद्दहः” भा० पि० १५, ५०

कुल्फ पुंन० कुल-संख्याने फल् अय्य उञ् । १ रोगभेदे
२ युल्ले च उज्ज्वलट० । “अपीयन्तो परि कुल्फौ च देहत्”
श्व० ७, ५०, २, “अयमेव दक्षिण ऊर्ध्वरुक्प्राचास” इत्य-
पक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः” शत० ब्रा० ११, ५, १२, १
“अयमेवोत्तरऊर्ध्वरित्युपक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः
तस्मादिहौ द्वौ कुल्फाविति च” ११, ५, १३, १ । “जानुट-
मोहितीयः कुल्फद्वयस्त्वतीयः” शत० ब्रा० १२, १, ११, १० ।

कुल्मल न० कुश-अलच् लक्षान्नादेशः । १ पापे उज्ज्वलद० ।
“तत्र मे गच्छताहं शल्य इव कुल्मलं यथा” अथ० २०

३०.३०.२ तद्वति त्रि० “अपाठाच्छ्रुत्वात् कुलमसाक्षिरवोचमहं
त्रिपत्” ४०.४.५, जिह्वा उवा भवति कुलमसम् ५०.१८, ८,
कुलमात्र पु० कोवति कुल-क्षिप् कुल् भाषोऽस्मिन् ७५० ।
“अर्धस्त्रिंशत् गोधूमा अर्धं च चत्वारः । कुलमात्रा
रतिं कथ्यन्ते इत्युक्ते १ अर्धस्त्रिंशद्गोधूमादिषु वैद्यकम्
“कुलमात्रा दुरयो वृथा यातवा भिन्नवर्णः” भाष्यम्
“सक्तून् पिबेयी कुलमात्रं जलस्यापि शुभं पिबेत्”
४५० । “वजाकां वारूणीकुलमात्राभ्याम्” (भाष्येवात्) ।
४५० । “कथपित्याकण्ठलीकरणकुलमात्रस्थानीपुरीषा-
लोन्मूलतपदव्यवहरति” भाग० १, ६, १० । कु-
सिता मापाः पृथो० । २ निन्दितमात्रे च “स हेभ्यं कुल-
मात्रान् आदत्तं विभिधे” आन्द० ७० “कुलमात्रान्
कुत्सितान् मात्रान्” शा० भाष्यम् । १ स्त्र्यस्य पारिपा-
त्रिकभेदे ४ शूकधान्ये यवादौ च गन्धर्चि० । ५ काञ्चिके
६ मदीपरिणामे च न० गन्धर्चि० ।
“कुलमात्राः कुलेषु बीदन्तीति” निरुक्तोक्ते ७ कुत्सिताये
त्रि० “कुलमात्रांस्त्रिंशद्गन्धर्वकुत्सिते” निरुक्तकारः ।
कुलमात्राः प्रावेणाक्षमस्याः अञ् स्त्रियां ङीप् । कौल्-
मापी पूर्व्यामा । दमात्रादिनिन्त्रार्द्धभ्रष्टभक्ते (खेचडी)
भरतः । ६ रोगभेदे गन्धर्वता० १० वनकुलत्ये रत्नमा० ।
कुलमात्राभिपुत्र न० ३० । काञ्चिके कीरस्त्रामी ।
कुलमात्र न० कुलमात्र+पृथो० । कुलमात्रगन्धर्व भरतः ।
कुल्य न० कुल-क्यप् । १ अस्मिन् अमरः । २ अष्टश्लोपरिमाणे
न्यूपे २ आक्षिपे च भेदि० । कुले भवः यत् । ४ कुलजाते
५ मान्ये च त्रि० भेदि० । कुल+चतुर्थ्यां वला० ४ । ५ कुल-
संज्ञकदेशादौ त्रि० । कुलस्य कृतं यत् । ६ कुलकृते
त्रि० “इत्तीच कल्याः पशुभूतवर्णान्” भाग० ७।६।१२ ।
कुल्यायां भवः यत् यलोपः । ६ कुल्याभवे त्रि० “नमः
कुल्याय च सरस्वत्य च” यजु० १६.१७ कलिमेत्ये १० स-
विद्वेदे स्त्री अमरः ११ पयःप्रणाल्याम् १२ जीवन्त्या-
मौषधौ १२ नदीमात्रे च स्त्री-भेदि० “सैन्धवारण्यपासाद्य
कुल्यानां कुच दर्शनम्” भा० ३०.१०४.८३० । “इत-
कुल्याय दत्तं नद्यो वल्लवद्राक्षणा” भा० ५०.८५.२० स्त्री० ।
अधिकुल्या इतकुल्या दधिकुल्या अधुकुल्या इत्यादि ।
कुल्यासन न० कुलाय कुलाचाराय कृतं यत् कुल्यासनम् ।
“अथकुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुक्षिको भुवि । एक-
हन्तो मातृकस्योऽधःशीर्षं नाभिने करे” इति रुद्रयाम-
लोक्ते आसनभेदे

कुल्लुक् पु० मन्यर्थे चत्वारिंशतीनामटीकाकारकविद्वज्जेदे “श्रीमङ्ग-
द्विंशत्तरस्य तमयः कुल्लुक्महोऽभवत्” तट्टीकोपक्रमः ।
कुल्व कुल-उल्वा० नि० १ सोमरात्रिरूपे । (टाक) रोगभेदे
२ तदुक्ते त्रि० “अथैतान्दौ विरूपानाचमते कतिदीर्घं चा-
तिष्ठत्सं चातिस्यूतं चातिलयं चातियुक्तं चातिलयं चा-
तिकुलं चातिलोमं च अन्ध्रश्च अन्ध्राणां च प्राजा-
पत्याः” यजु० १०।२२ । “कतिकुलं रोमरहितम्” वेददी०
कुव न० कुं भूमिं याति गच्छति वा-क, कुञ्च गच्छे कूडवञ्
वा । १ अञ्जे, उग्रमात्रे, २ उत्त्ये च हेमच० ।
कुवकालुखा स्त्री कुवमिव कायति कै-क आलुका । चो-
कीयाके । राजनि०
कुवञ्ज न० ईषद् यज्ञं गुणेन । वीरके राजनि० ।
कुवचम् त्रि० कुत्सितं यचोऽस्य । १ कुत्सितपादकथने अमरः
कुगतिच० । २ परीषादकथने न० । कुवाक्कादयोऽस्य न० ।
कुवज्ज न० कुत्सितं वज्रं हीरकमिव कायति कै-क ।
वैक्रान्तमणौ राजनि० ।
कुवस पु० कौ पृथिव्यां वसति वर्षति जलं वस-अच् । १ स्त्र्ये
“कुलं कुलञ्च कुवसः कुवमः कश्यपोद्भजः” भा० आनु०
६२ अ० “कुः पृथिवी तस्यां वसति वर्षतीति कुवमश्चादित्यः
“आदित्याद् जायते दृष्टिरिति” श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽ-
हमेव मत्तएव सर्वे प्रामादित्यानामनुत्पत्तेः” नीलकण्ठः ।
कुपपोः इति पाठान्तरे स्त्र्ये एवार्थः । कुत्सितं वसति ।
२ निन्दितवसनकारके त्रि० [रायमुकुटः
कुवर पु० कुत्सितं प्रियते इ-अप् । १ तुवरे २ कषावे ३ तद्वति त्रि०
कुवल न० कौ वसति वल-अच् । १ उत्पले २ पक्षाफले च
भेदि० ३ वदर्थ्यां स्त्री० गौरा० ङीप् । तस्याः फलम् अञ्
लुक् ४ यदरीफले न० । कौ वलनात् । ५ जले । ६ सर्पेन्द्रे च
न० कुवलेययः । प्रत्ये परे सभासे कर्कादि-अस्य नादुदात्तता ।
तस्य पाकः पीत्वादि० कृष्यच् । कुवलकुष्य तत्पाके पु० ।
कुवलस्य न० कोर्वलयमिव शोभाहेतुत्वात् । १ उत्पले, अमरः
२ श्वेतोत्पले नीलोत्पले राजनि० “कल्लं साधो ! कुव-
लयदलश्यामवस्तीर्यदृष्टे । इत्युद्धृतम् । ततः तारका०
इतच् । कुवलयित जातकुवलये त्रि० । “कुवलयित
गवाक्षाकोचनैरङ्गलानाम्” रघुः । कोर्वलयम् इत० । ४ भूम-
शब्दे न० “यतो भूवलयं सर्वं आत्मोऽयं विचरिष्यति ।
अतः कुवलयो नाम्ना स्थितिं खोके प्रयास्यति” इत्युक्त
निरुक्तिपुते ५ अक्षरभेदे पु० ।
कुवलयानन्द पु० कुवलयं भूगण्डलमानन्दवति आ+नन्द-अच्

उप० ३० । चन्द्रालोकस्यालङ्कारमयसंख्याने अथ-
दीक्षितकृते पञ्चभेदे इत० । २ कुसुदस्यानन्दे च ।

“अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्यदीक्षितः । निवोगाद्दृष्टपते-
निर्दिष्टाभिज्ञपानिष्ठेः । चन्द्रालोकोपिजयतां घरदागमस-
म्भवः । हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादाद्भूदयम्” । तद्-
पञ्चमसमाप्ती “तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वपञ्चोऽभूत् कुवलय-
यस्यकुसुदस्यानन्द इति च स्नेह इति” चन्द्रिका

कुवलययापीठं लि० कुवलययापीठः भूषणं यस्य । वीजोत्-
पन्नभूषणवति । जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २ दैत्य-
भेदे पु० । “नागं कुवलययापीठं चाणूरं सुटिकं तथा ।
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देयक्रीडितः । न्यहनत्
गोपवेगेन क्रीडासक्तो हि केवलयः” हरिवं० १०६ अ० “राजा
कुवलययापीठः समाजहारि कुञ्जरः । तिष्ठति स समाश्रय
प्रेक्षामारुहपावयौ” हरि० ८६ अ०

कुवलययाश्च पु० कुव(य)लाश्रयनामे धुन्वुमारो न्यपभेदे । स्वार्थे
क तत्प्राये “इह दृष्टस्तु आर्वन्तिस्ततः कुवलययाश्चकः । यः
प्रियार्थसुतस्तस्य धुन्वुनामासुरं बली । सुतानामेक-
विंशत्या सहस्रैरहनद्युतः । धुन्वुमार इति ख्यात-
स्तत्सुतास्तौ च अज्वलः । धुन्वोर्मुखाग्निना सर्वं त्वय-
एवावशेषिता” भाग० ८।६।१८।१८ । कुवलाश्रयन्दे
तत्परितादि । [पल्लव्याम् राजनि०]

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संवः खलादि० इति । उत्-
कुवलाश्च पु० कौ प्रथिव्यां वसते वल अच् तादृशोऽन्वोऽस्य ।

कुवलयान्धे धुन्वुमारो न्यपभेदे ।

कुवलेग्रय पु० कुवले जले शेते शी-अच् ७ त० अलुक्स० ।
विष्णौ “कुसुदः कुवलेग्रयः” विष्णुसु० । “क्षितौ
वलनात् सञ्चलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेभेदरे शेते इति
कुवलेग्रयः, कुवलं वदरोफलं तन्मध्ये शेते कुवलेग्रयः
तद्वक्त्रः सोऽपि भयवतोविभूतिरिति वा हरिः कुव-
लेग्रयः । कौ भूमी वलति संश्रियते सर्पाणासुदरं कुवलं
तस्मिन् शेभेदरे शेते इति कुवलेग्रय इति” भाष्यम् ।

कुवाद् लि० कुक्षितं वदति अण् । अपरदोयकथनशीले ।
असरः । भावे अच् कुगतिस० । २ कुत्सितवादे ।

कुवाहुल पुंस्त्री वदति कु+यह-वा० उल्लङ् । उद्धे
यद्धचन्द्रं क्षिप्यां ङीष् ।

कुवि(चि)क पु० भूमि देशभेदे अथवा देशः दृङ्० सं०
कूर्मविभागे ऐशान्यासुक्तः । “ऐशान्यासिक्तुप्रक्रमे
कुनटखववोपकुचि(वि) कास्याः” इति

कुविद् अण्० कुः भूमिरिव विद्यते क्षावते बाहुल्यात्
विद-भावे क्तिप् इत० । १ बाहुल्ये प्रप्रवायाच्च । चादि-
मथ व्याख्याने मनोरमा । उच्चैर्वत् २ तद्वमि च “कुवित्सस्य
प्रहि ब्रजम्” ऋ० ६।४५।२४ । “कुविहङ्गः स्मृति
हिमस्ति” भा० “कुविहो अस्स वचसः” ऋ० २।१६।०
कुविहङ्ग” भा० । “व त्वष्टा चक्रो ध कुयिमे पल
मवधीत्” यत० ब्रा० ३।६।१६ । “कुविदङ्ग नमसा हवा-
सः” ऋ० ७।८।११ । कुविदिति वङ्गनाम । अङ्गेति
क्षिप्रं नास कुविहङ्गोऽङ्गं क्षिप्रं कतेन नमसा” भा० ।
“कुविद् अङ्ग” इति पदपञ्चे पदद्वयतया विभागः । एतेन
कुविदङ्गे नि एकशब्दकथनं चिन्त्यम् । कुयिसिं वेत्ति
विद-क्षाने कर्त्तरि क्तिप् । ४ कुज्ञानवति लि० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिस० । निन्दप्रविद्यायाम् । व० । २ तद्वति लि०
कुविद्यास लि० कुविद्यां स्मृति हिमस्ति सो-क । कुविद्या
निरासके । ततः कथायादिषु विकृतासेव्यत्वा पाठानरं
ऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां ऋष् । कौविद्यासीव तत्स-
मिहपदेष्टादौ लि० ।

कविन्द पुंस्त्री कुं भू कुत्सितं वा विन्दति विद-अ ।
तन्तुवाये शूराग्रभे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे
असरः [२ निन्दितमण्डले च लि० ।

कविश्च पु० न० । कौर्विश्च क्लृप्तं विष्णुं वा । १ भूषण्डने
कुविवाह पु० । कुगतिस० वर्षभेदेन निन्दनीयविवाहे
मनुना वर्षभेदेन ब्राह्मणद्वयविवाहेषु निन्द्या-
निन्द्यात्वसक्तं यथा

“चतुर्णामपि वर्षाणां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहास्त्रिवोधत” सू०

“चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्षाणां ब्राह्मणादीनां
परलोके इह लोके च कांसित् हितात् कांसिदहितान्
इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भाव्यामाप्नुहेतुन्
विवाहान् ऋणुत” कङ्क कभट्टटीका

“ब्राह्मो दैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । ना-
न्वर्षो राक्षसश्चैव यैराचक्ष्वातसोऽथवा” सू०

“त एते नामतो निर्दिष्टान्ने ब्राह्म इति । ब्राह्मराक्ष-
सादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संब्यवहाराणां स्तुतिनिन्द्याप्र-
दर्शनार्था च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः राक्षस इवायं राक्षसः
नर ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति । यैरा-
चक्ष्वातस्यभिधानं निन्द्यातिशयार्थम्” टी०

“यो यस्य धर्माग्नौ वर्षस्य शुषदोषौ च यस्य नौ ।

तद्वः सत्ये' प्रवक्ष्यामि प्रसवे च पुण्यापुणान्" मू०

“य इति । धर्माद्विनीयते । धर्माः यो विवाहो यस्य
वर्षस्य धर्माद्विनीयस्य विवाहस्य यो शुभदोषौ इष्टानिष्ट-
फले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्त्यं ये शुभाशुभास्तत् सर्वं
शुभाकं प्रकरोम्यनिघास्यानि । यत्प्रसाद्यानुकीर्तनमिदं
शिष्याणां सुखमश्नुष्यन्” टी०

“अथानुपूर्व्यां विप्रस्य शक्यस्य चतुरोऽवरान् । वि-
श्वद्वयोस्तु तानेव विद्यावन्मार्गान् राक्षसान्” सू०

“भक्तिः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिभूतेषु च । क्षत्रि-
यस्य । क्षत्रराज्यपरितन्नाभिरादींश्चतुरः, विद्वद्भ्योस्तु
तानेव राजसूयजितानाभिरन्वाज्यपैशाचान् धर्मदेन-
चेतान् जानीयात्” टी०

“कसुरो ब्राह्मणस्याद्याम् प्रयस्ताम् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः” सू०

“सुतर इति । ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मणादींसुतरः,
 क्षत्रियस्य राजसमेकमेव, वैश्यभूइयोरासुतरमेतान् अ-
 षान् ज्ञातारो जानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिब्राह्मणरा-
 दोनां पूर्वाविहितानामप्यत्मानुपादानं जघन्यत्वज्ञाप-
 नार्थं तेन प्रयत्नाविद्याज्ञासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह-
 इति दर्शितम् । एषसुतरत्रापि विगर्हितपरिव्राजो
 बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु तयो धम्मार्त्ता द्वावधम्मार्त्तौ स्मृताविह ।
पैशाचसासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” मू०

“यज्ञानामिति । इह यैराचप्रतिषेधादुपरितनानां
प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यगा-
न्धर्वराक्षसास्त्रयो ब्रह्मांदनपेताः । तत्र प्राजापत्यः क्ष-
त्रियवादीनामप्राप्नो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनू-
द्यते । गान्धर्वस्य च क्षत्र्यर्णमेव प्राप्तत्वादुदाहृतः ।
राक्षसोऽपि वैश्यागूढयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-
हन्तव्यस्थितस्यापि, आहुरपेयाश्चौ न कर्तव्यौ । कदा-
चनेत्यविशेषाक्षत्र्यर्णमेव निबध्यते । अत्र यं वर्षं प्रति
यस्य वियाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः सच
विहितसम्बन्धे बोध्यः” टी०

“पृथक् पृथक् मित्रौ वा विवाहौ पूर्वोदितौ ।
मातृर्ज्यो राक्षसश्चैव धन्यौ चान्नस्य तो वदतौ” म०

“पृथिविति । पृथक्पृथगिति प्राप्त्वादनूद्यते । मित्रा-
विति विधीयते । पृथक्पृथक् मित्रौ वा पूर्वविकृतौ
यान्त्वैवराक्षसौ जन्तस्य भक्ष्ये । मन्त्रादिभिः कृतौ ।

यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिण्येता
मुञ्चादिना विजित्वा तास्तुह्येसदा गन्धर्वराजसौ मिश्रौ
भवतः” दी०

“कुडिवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्ध
कुलतां वान्ति ब्राह्मणान्तिप्रमेष च” मनुः इयिवाहा
दयोऽप्यत “जार्जन्ते” इयिवाहेषु ब्राह्मणवर्षाद्विषः सुताः ।
अविन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा” मनुः ।

कुहन्ति स्त्री० कुगक्षिषमा० । शनिम्दिताचरणे शैयञ्चरणे च
ब०ब० । शतशुक्ले लि०

कुवृत्तिकत् पु० कुवृत्तिमीषदावरणरूपं चरणं करोति क-किप्
(काटाकरम्बा) : करञ्जभेदे शब्दचि० । शनिन्दित-
चेष्टाकारके लि० शब्दचि०

कुवेणि(शी) स्त्री ईषत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण-इन्,
वा ङीष्) मत्स्यधान्याम् (स्त्रालुङ्) अमरः

कुत्सि न० कृतस्मितं वेरमस्य । धनदे उत्तरादिकाखे देवमेदे
कुबेरशब्दे विद्यतिः कुबेरोत्पत्त्यादिकं राजा० उ० का०
१ स० वर्त्तितं यथा

• "चात्वा तस्य त्व ददुहन् भरद्वाजो महात्मनः । ददौ
विश्वये भावं स्वसुतां देवर्षिणीम् । प्रतदुह्य तु
धर्मैश्च भरद्वाजसुतान्ता । प्रजान्तीक्षिकाया बुद्ध्या
त्रेयोहास्य विचिन्तयन् । सुता परमया युक्तो विश्वया सर्जन
पुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाङ्गुतम् ।
जनयामास धर्मज्ञः सर्वज्ञं ह्यगुणैर्दत्तम् । तच्छिन् जाते
तु संकष्टः स बभूव पितामहः । ददा त्रयेष्करि
बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः
सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा । यस्माद्विश्वयोऽपत्यं सादृश्या
द्वित्रया इव । तस्माद्वै त्रयणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ।
स तु वैश्ववर्णस्तत्र तपोयनगतस्तदा । अवर्धताङ्गति
कृतो महातेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्यस्य बुद्धि-
जज्ञे महात्मनः । चरित्ये परमं धर्मं धर्मो हि पर-
मा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महायने ।
मन्त्रितो नियमैरह्यैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णं वर्षसह-
स्रान्ते तं तं विधिभक्त्ययत् । अजायो मादताहारो
भिराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जन्मुक्ता-
न्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः
सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ।
परिदुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणाऽमेन ब्रूतम् । वरं दृष्टी-
ज्य भूम्नो वराहस्यं महात्मते । अथाब्रवीद्वैश्ववर्णः पि-

तामङ्गमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकापालत्वमिच्छेयं लोक-
रक्षणम् । अथाब्रवीद्भगवन् परितुष्टेन चेतसा ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं वाटमिवैव हृष्टयत् । अहं
वै लोकपालानां चतुर्थं लघुमुद्यतः । यमेन्द्रव-
क्षानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्वत्क वत्स ! धर्मज्ञ !
निधीमत्यमवाप्नुहि । मन्त्राण्यप्यमानाञ्च चतुर्थस्त्वं
भविष्यसि । एतञ्च पुष्पकं नाम विमानं धूर्त्यवसि-
भम् । प्रतिगृह्णीष्व दानार्थं त्विदं शैः श्वमतां व्रज ।
स्त्विति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्वे एव यथागतम् । कृतकृत्या
वयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा
स्वस्थानं त्विदं शैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वपि न भ-
क्तज्ञम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मयान् ।
भगवन् ! लब्धवानसि वरमिदं पितामहात् । निवासनं
न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कश्चि-
ज्जिवांसं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेदात्र प्राणि-
नोयस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्वया रुनि
सुहृवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम ! । द-
क्षिणस्योदधेक्षीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याप्ये त
विगाक्षा सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या
निर्मिता विश्वकर्मणा । राजानानां निवासार्थं यथे-
न्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रने लङ्कायां नात्र
संगमः । हेमप्राकारपरिखायन्मग्नस्तुसमाहृता । रम-
णीया पुरी सा हि रक्तवैदूर्यतोरणा । राजसैः सा
परितृक्ता परा विष्णुभयादितैः । शून्या रक्षोगणैः
सर्वे रसातलतलङ्घनैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभु-
स्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र !
यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् ।
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवा-
सयामास तदा लङ्कां पर्वतमधिनि । नैर्ऋतानां सह-
स्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन सं-
पन्नां तस्य शासनात् । स तु तत्वावसन् प्रीतो धर्मात्मा
नैर्ऋतर्षभः । ससुहृपरिखायां स लङ्कायां विश्रया-
त्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ।
अभ्यागच्छद्भिनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।”

कुवेरक पु० कुवेर इय कायति कै-क । १ नन्दोदधे अमरः
स्वार्थे क । २ धनदेशनन्दोदधे मेदि० ४ चर्चदुपासकमेदे हेम०
कुवेराक्षी स्त्री० कुवेराक्षीय पिङ्गवप्यत्वात् न च समा०
छीष् । १ पाटलाहणे अमरः २ लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराक्षल पु० इत० । कैकासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वता-
दयोऽप्यत्र पु० [ला-क । उत्पले चेभच०
कुवेल न० कुवेषु लल्लपुष्पो नध्ये ई० शोभां भाति-
कुवेस्य पु० कुगतिष० । सुसुताद्युक्तक्रियोक्तृत्वेन स्त्रीकृत्या
विपरीताचारिणि वैद्योऽल्लस्यदोषादिकं सुभुते उक्तं यथा
“यस्तु वैद्यश्चाक्षयः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स सुसु-
त्यात्तु रक्षायं प्राणं भीरुरिवाहवन् । यस्तु कर्मसु
निष्णातो प्राज्ञोऽक्षयवर्हिष्कृतः । स सुसु पूजां ना-
श्रोति बधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणोविश्वमर्थो
स्वकर्मणि । अर्हं वेदधरायेतावेकपक्षाविव द्विजौ ।
क्षोभ्योऽन्यतकल्याणे गच्छागनिविपोपमाः । भवन्त्यत्रै-
वपुतास्तथादेतौ विवर्जयेत् । ज्येष्ठादिष्वनभिज्ञो यः
कोहादिषु च कर्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् क-
वैद्योऽन्यदोषतः । यस्तु भयतो मतिमान् स समर्थोऽर्थ-
साधने । आह्वने कर्म निर्वोदुं द्विचक्रः स्यान्मनो यथा”
“कुवेदो कितने शठे । चाटचारसदासेषु टर्कं भवति
निष्कलम्” अतः

कुश दुती इदित् वा चुरा० मले आदि० पर० सक० मेट् ।
कुशयति ते कुशति अचुकुशत्-त अकुशति ।
कुशयां बभूव आस चकार चक्रो चकुं श । प्रनिकुशति
कुश स्त्रिये टि० पर० सक० सेट् । कुशति । अचुकुशत्-अको-
शीत् । कुशोश । कुशिः कोशः
कुश पु० न० कौ शते शी-क, कुं पापं ग्यतिं शौ-डं वा ।
१ स्वनामख्याते तथे अमरः । “कुशोन्मृष्टगर्भकोदयति
२ रामसुते “रघुनागाङ्गुलं कुशमिति” रघुः ।
३ योज्जे, च पु० मेदि० इतससुद्रेणाहते ४ द्वीपभेदे पु० ।
५ जले न० मेदि० । कुशेयः । ६ सपोटरे गङ्गराचार्यः
“कौशं बर्हिः” कात्या० १।२।१२ तस्याप्युक्तकुशा-
र्थतामाह “बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्मैदं कौशं
कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनेत्यते न संस्काराः, कुतः ?
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र
यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते
लौकिके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिक
प्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते कश्चिद्देशविशेषे लौकिकव्यव-
हारे जातिस्मात्सुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः
प्रयुज्यते बर्हिरादाय गानो गता इति तस्याज्जाति
याची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देभ्योऽप्यत
इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राप्नुवद्वि च प्राप्सती

त्वादौ संस्कारा न कर्तव्याः । अतौ कुशाभावे तु का-
याः स्तुः कायाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे यस्मिन्तया
अन्ये दर्भा यस्मिन्तयाः । दर्भाभावे स्तुर्वास्तुतामैः कर्मा-
क्रियाः सदा । कुशकाशयरा दूर्वायवगोचनवास्तवजाः ।
सुवर्णे रजतं ताप्यं ह्यय दर्भाः प्रकीर्तिताः । स्नाने ह्येते
तथा दानेऽप्येते पितृतर्पणे । अपयितौ सदर्भा वा करौ
कुर्वीत नाम्नाया । सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवितं पथितं
न वा । अपयितः सदर्भा वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् । नो-
च्छिद्यत् तत् सदमे च दर्भोच्छिद्यत् तु वर्जयेदिति कर्कः
कर्माङ्गकुशकयवादिषु चा० त० व्याहृ यथा

“ब्रह्मपुराणे ‘सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः श्लिष्ठाः
समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सप्तच्छिन्नाः समूल-
काः । पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वा ग्रासका एव च ।
कायाः कुशा वल्लवाश्च तथाप्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जा-
श्च शाहवाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः” । तीक्ष्णरोमशा
इति वल्लवानां विशेषणं तेन तेषामन्तर्भावे ‘मूकदण्डशर-
भोर्ययुतवल्लवोपपुष्टवर्जं सर्वदृष्ट्यानीति’ गोमलेन
तद्वृत्तिरित्यवल्लवानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिञ्जलाः सा-
याः श्लिष्ठाश्च कर्कशाः पुष्टा न स्रक्ष्माः समाहिता
निर्दोषाः शाहवा इति मौञ्जस्य विशेषणम् । मूकानि फ-
लपुष्पमग्न्यर्थास्तानां दृष्टानां सन्ति तानि मूकदृष्ट्यानीति
भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा पितृताकुष्ठानामि-
कापरिचिताः । विष्णुः ‘कुशस्थाने काशं दूर्वां वा
दद्यादिति’ जनउच्छिद्यत्परिचिताः कुशाः प्रस्तर-
णाशीः तथाच वायुपुराणम् ‘रत्नप्रमाणाः शस्ता वै
पितृतीर्थेन संस्मृताः । उपमूले तथा सूनाः प्रस्तरार्थे
कुशोत्तराः” । वर्ज्यकुशानाहं हारीतः श्वितौ दर्भाः
पथि दर्भाः ये दर्भा यत्तमूनिषु । सरणासनपिण्डेषु षड्-
दर्भान् परिचर्जयेत् । पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं
पितृतर्पणम् । मूलोच्छिद्यत्पलेने तु त्यागस्तेषां विधीय-
ते” । ऋग्वेगपरिचिद्यत् ‘धृतेः कृते च विष्णुमूले
त्यागस्तेषां विधीयते । भीरीशब्दे च ये दर्भा ब्रह्म-
स्त्रवे च ये हृताः । पवित्रांस्तान् पिजानीवाहृथा काय
स्तथा कुमाः । आचम्य प्रयतो नित्यं पथितेषु द्विजो-
त्तमः । नोच्छिद्यत् भवेत्तत् भुक्त्यर्थेन विचर्जयेत्” ।

अत्र विशेषः निर्णयसिद्धौ

ब्रह्मचन्द्रोदये तदुपहृण्काशमाह दण्डः “समित्पुष्प-
कुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः । अष्टधा विभक्तदिनस्य ।

द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव अयः “समूहस्तु भवेद्दर्भः
पितृणां चाहकर्मणि । मूलेन सोकान् जयति
यमस्य सुमहात्मनः” व्यासः “तर्पणादीनि कार्दण्ये
पितृणां यानि कानि चित् । तानि स्तुर्वायुर्देवैः
क्षमपत्नैर्विशेषतः” शाकल्लायनः “सपिण्डीकरणं
यावदनुदमेः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्” शाङ्गः “अनन्तगर्भिणं सायकौशं द्विद-
शमेत च । प्रादेशमात्रं विधेयं पवितं यत्तु कुलचित्”
हारीतः “पवितं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्देभिः पञ्चैः ।
एकैकं मूलच्छिद्यत् वर्णवर्णे यथाक्रमम्” । अतर्पणसारे
“सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पयितं पथितं नवम् रत्नावल्याम्
“द्वयोस्तु पर्वकोर्मण्ये पवितं धारयेद्बुधः” हेमाद्रौ स्नाने
“अनामिकाहता दर्भास्ते कालानामिकायाश्च वा । द्वाभ्या-
मनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवितके” पयिताभावे तु तत्रैव
समन्तः “समूहाद्यौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सर्वे
नैव तथा त्रीन् विधयात् सर्वकर्मसु” बोधायनः “हस्त-
योश्चभयोर्द्वौ द्वापान्नेऽपि तथैव च” दर्भपहृणे सन्धमाह
शाङ्गः “परिचिन्ना सहोत्पन्न । परमेष्ठिनसर्गज ! ।
सुद सर्वाणि पापानि दर्भ ! स्नासकरोभव” । अतर्पणसारे
“कुम्भट्कारेण मन्त्रेण सहाक्षिप्त्वा सत्तुद्धरेत्” भरद्वाजः
“प्रेतक्रियार्थं पितृर्धनमभिवारार्थमेव च । दक्षिणाभि-
स्रजःस्नान्दात् प्राचीनावीतिकोद्विजः” । कुशाभावे अप-
राके समन्तः “कुशाः काशाःशरो गुन्द्रीयवा दूर्वाऽ-
श्च वल्लवाः । गोकेशकुञ्जकुन्दाश्च पूर्वभावे परः परः” ।
काशादौ विशेषमाह शाङ्गः “काशहस्तस्तु त्राचामेत्कदा-
चिद्विधिवद्भवेत् । प्रायश्चित्तेन युज्यते दूर्वाहस्तस्तुतथैव च”
पृथ्वीचन्द्रोदये दमः “मास मास्यत्वंता दर्भा मासि मा-
स्येव चोदिताः” । षड्विंशकृते “मासिमासेत्यमावास्यां
दर्भो पाञ्चाननः स्मृतः” गृह्यपरिचिद्ये “ये च पिण्डा
चिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याऽयुचिप्रा ये
तेषां त्यागो विधीयते” लघुहारीतः “पथि दर्भाश्चितौ
दर्भाये दर्भायत्तमूनिषु । सरणासनपिण्डेषु षड् कुशान्
परिचर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हृतामूलपुरीषाभ्यान्तेषां त्यागो विधीयते” । हेमाद्रौ
“अन्यानि च पयिताणि कुशदूर्वास्तकानि च । हेमात्मक-
पवितस्य होकां नार्हन्ति वै कलाम्”

भाद्रमावास्याऽऽहीतदर्भस्यावातवाभतामाह हेमा०
चा० ख० हारीतः “मासे नभस्यमावास्या तस्यां

दर्भोद्भवो मतः । अवातवानास्ते दर्भा विविधोऽव्याः
पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरङ्गा भागः १,२००० “वर्हिष्मती नाम पुरी
सर्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्न रोभाणि यत्तस्याङ्गं
विधुन्वतः । कुशकाशास्तत्र चासन् यत्तद्विरतवर्जितः ।
अप्रयोयैः पराभावा यत्तन्नाम्न यत्तन्मोजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेयं धारणमावश्यकम् यथाह
वरदात्मने १५ “पूजाकाशे सर्वदेव कुशकस्तो भवेच्छुचिः ।
तज्जम्बा रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया । कुश-
कार्यकरं यथाकृच्छ्रं वन्द्याः कृपाः कुपाः । कुशेन
रक्षिता पूजा विमला कविता मया” अथवासाक्षात्कार-
निषेधमाह ब्राह्मणसर्वस्वो स्मृतिः । “न स्मृयेत्
तिस्रदर्भांश्च सधनं तु कश्चन” ।

तत्पर्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशोर्ध्वस्तथा
वर्हिः स्वर्णयोवश्चभूषणम् । ततोऽन्तोदीर्घपलः स्यात् क्षुर
पलस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषज्ञं मधुरं तुवरं हिमम् ।
कृत्वाकृच्छ्राऽन्तोदीर्घास्तद्वक्त्रद्वारास्तजित्” । “एते
जूनशिखास्तस्य दशनैरश्चिरोद्भूतैः । कुशकाशविराजन्ते
यटवः साकगारव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिर्दिष्टसहितोत्
पत्तिकथा रामा० उक्त० का० ६६ स० यथा

“यामिव रात्रिं शतं ज्ञः पर्यगच्छां समाविशत् । तामिव
रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्धरात्रसमये
बालका सुनिदारकाः । बालभोकेः प्रियमाचक्षुः शो-
तायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् । रामपत्नी सा प्रसूता दा-
रकद्वयम् । ततोऽर्यां मङ्गतेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मङ्गर्षिः ससुपागमत् । बालचन्द्र
प्रतीकाशौ देवपुत्रौ महीजसौ । जगाम तत्र कृपाका द-
र्श च कुमारकौ । भूतघ्नीश्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षो-
विनाशिनीम् । कुशमुष्टिसुपादाय लवश्चैव तु स द्विजः ।
ज्ञात्वाभोकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । य-
स्तयोः पूर्णजोजातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्माजि
नीयस् तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यथाचरो भवेत्ताभ्यां
जनेन स समाहितः । निर्माजनीयोदङ्गाभिर्कवेति च
स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावभौ यमजातकौ ।
भक्तताभ्यां च नामभ्यां स्थातिशुक्लौ भविष्यतः । ता र-
क्षाङ्गवृद्धास्तौ च सुनिहस्तात् समाहिता । अकुर्वच्च ततो-
रक्षान्नवोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रिबमाणां च
दङ्गाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः

प्रसवौ शुभौ” । “नवाग्रं रामत्वं कुशलवसुता नव-
विमता” सा० ६० । कुशदीपमानस्वामाद्युक्तं विष्णु०
५० यथा

“सुरोदकः परिहृतः कुशदीपेन सर्वतः । शास्त्र-
संस्तुतं निस्ताराद्विपुलेन समन्ततः । उद्योतिष्यतः
कुशदीपे सप्त प्रभाः श्रेष्ठं च ताम् । उद्भिदोरेणुर्माधैव
सुरघोसम्बन्धो हतिः । प्रभाकरोऽयं कविसंस्तवात्मा
वर्षविश्रुतिः । तस्मिन् यस्मिन् मनुजाः सङ्गं दैतेवदानमैः ।
तथैव देवमन्त्रैर्विद्वद्भिर्मुखादिभिः । वर्यास्तासां
ऽपि चत्वारो निजासुखानतत्पराः । दमिनः शुद्धिचः
श्लोका मन्देहाश्च मङ्गलानि । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः
शूद्राश्चासुखमोदिताः । यथोक्तकर्म्मफलत्वात् स्वाधिकार-
संवाय ते । तत्र यत्तत् कुशदीपे ब्राह्मण्यं जनार्दनम् ।
यजन्तः क्षपणक्षपणभिकारकमप्रदम् । विद्वानो हेम-
शैलश्च द्युतिमान् पुण्यवांस्तथा । कुशेयवो हरिश्चैव
सप्तमो मन्दराचलः । वर्यास्तास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे
मङ्गलानि । । नदीऽपि सप्त तासाञ्च श्रेष्ठु नामान्यसुख-
मात् । घृतपाया शिवा चैव पवित्रा सम्प्रतिस्तथा ।
विद्युत्तस्ता मङ्ग्री चैव सर्वपापहरास्तस्मात् । अग्न्याः सङ्ग
संस्तुतं सुदृग्दृष्टयाचलाः । कुशदीपे कुशस्तम्बः
संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो हतोदेन
समावृतः” ।

भाग० ५,२००० अन्वयैरायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाह्वितसिद्धिपुण्यः समानेनावृतो हतोदेन
यथा पूर्वः कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्दीपा-
ख्यापनो व्यञ्जन इवापरः सुशस्त्रोऽपिचस्ता दिभोविरा-
जयति । तद्दीपपतिः प्रियव्रतो राजन् । हिरण्यरोमा नाम
स्वर्दीपं सप्तभ्यः सप्तमेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप
प्रातिष्ठत् । यद्यवसुदानवदक्षिणाभिमुखस्तत्रतविप्रनाम
देवनामभ्यः तेषां वरं च सीतागिरयो नद्याभिराज्ञाताः
सप्तैव । बभूवुस्तः श्रेष्ठकपिर्वाचस्तद्भूतोदेवानीकं अर्ज-
रोमा इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा
श्रुतिविन्दा देवगर्भा इत्यष्टौ ता मन्दमावर्तिता यासां
पयोभिः कुशदीपौकसः कुशलकोविदगभिः कुशलक
संज्ञा भगवन् जातवेदसकपिर्वाच कर्म्मकौशलेन यजन्ते” ।
कल्पभेदाच्चाभेदः समाधेयः । कुशदीपोऽप्यत्र ५० “कुशो-
भूत काष्ठमः कौशे स्वयम्भूश्चितमर्हति” । कुशिते
आचरणे येते शी-ङ् । ७ पाणिनेऽनन्ते च लि० भेदः ।

८८५भेदे पु० “अजकस्य त दावादो वलाकाभो महीपतिः ।
बभूव नृगयायीकः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्” हरि० २७५०
कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव । वैदिकाम्बिका-
रभेदे च च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारस्य अग्निदिनाम्
काशेशीकते, अजुर्वेदिनाम् पशुपतिकते, साम्नेदिनां भय-
देवभट्टकते यन्मे उक्तः संक्षेपेण तदादानादिपद्धतौ
तदनुसारप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः । पुषो० कस्य सोमे कुश-
ण्डिकाऽस्यत् स्त्री “सम्मे” नामाकृतियुक्तकर्माणां कुश-
ण्डिकासंस्कृतान्मिधाध्यात् सैव प्रथमसमिधीयते” भवदेव
कुशकाश न० निम्नः समाहारः । कुशकाशानां समाहारे
केचित् इतरेतरस्यास्य कार्ष्णप्रयोगे दृश्यते यथा “इमे
नृगयिवासास्य द्यमैरचिरोद्भूतः । कुशकाशा विराजन्ते
वटवः सामगादव” विष्णु पु० इति केचित् । कुशसंहिताः
काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यनयो

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे .

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि । “तस्य एतद्वयं
जघ्ने धर्माश्च स्य महात्मनः । जघ्ने षोऽहमनुजोवीरोमम
भ्राता कुशध्वजः” रामा० आ० का० ७१५० “जन-
कोक्तिः । तस्य राज्ञश्च बाह्वाह्यनगरासीत् यथोक्तं
तत्रैव “बाह्वाह्ये भ्रातरं पूरमध्वजिषं कुशध्वजम्” ।
“भ्राता ययीवान् धर्माश्च एवराजा कुशध्वजः” सच
भरतशत्रुघ्नयोः अश्वरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृष्ट्या
“निमिर्गज जनकस्यात्मजे नृपभेदे “सस्य रोमा सुतस्तस्य
सुसरोमा व्यजायत । ततः वीरध्वजो जघ्ने यज्ञार्थं
कर्षतो महीम् । सीता वीरापतो जाता यस्मात्
वीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्माध्वजो
नृपः” इति भाग० ८।११।१२। अमर्षोर्वीरोवः कल-
भेदात् समाधेयः “पार्थिवीसहस्रहृद्बहुको लक्ष्मण-
स्तदनुजामथोन्मिताम् । यौ तयोर्वरजौ वरौजयौ तौ
कुशध्वजस्तुते सुमध्वजे” रघुः

कुशनाभ पु० कुशस्य नाभिरस्य अर्च समा० । वलाकाय
पौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे “अजकस्य त दावादो वलाकाभो
महीपतिः । बभूव नृगयायीकः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
कुशपुत्रा बभूवर्हि चत्वारोदेववर्षवः । कुशिकः कुशनाभश्च
कुशाभो भूतिमांसाया” हरिवं २७५० । कन्याकुलजन्दे
तद्वरितानि दर्शितानि तस्य राजधानी मङ्गोदयनामपुरं
यथा रासा० आदि० २२४० “कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं
अग्रे मङ्गोदयम्” ।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे “युक् युक्शङ्कशक्तिश्च
कुशनेत्रः शशिध्वजः । यथास्मति मया प्रोक्ताः मारीचेः
कीर्तिवर्धनाः” हरिवं० २४०५० .

कुशप न० कुश-भा० कपम् । पानपात्रे उष्णादिकौनः
कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । यन्मिषण्ये दृष्टे रत्नमा० ।
कुशास्य पुष्पाणि च समा० इ० । २ कुशपुष्पाणां समाहारे
“कुशपुष्पं समिहारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” स्मृतिः
कुशपुष्पवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कुशपुष्पवनावाय
ब्रह्मचारी समाहितः । निराशुभितः स्नात्वा अश्व-
मेधफलं लभेत्” सा० व० ८५५०

कुशर पु० कुशितः शरः । शरसङ्घे अन्तर्निष्ठे तस्यभेदे अ०
भा० माधवः “शरासः कुशरास” अ० २।१६।११।

कुशस्त न० कुश-कस्तम् । १ कस्तुराणे । २ तद्वति लि० । कुशान्
वाति वा-क । ३ कुशपाङ्कजे लि० । कौ पृथिव्यां शक्ति
चलवति कर्षाणि मल-अश्च । ४ कार्यचतुरे लि० ।
अस्य च कुशपाङ्कजत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्व-
मिति वाक्यप्रकाशकारस्याह तदेतन्मत्तं सा० ८० निराकृत्य
दक्षतायां कूटत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

“केचित् तु “कर्माणि कुशस्तः” इति कूटावुदाहरन्ति ।
तेषामयमभिप्रायः । “कुशं लाति” इति व्युत्पत्तिस्तन्मर्थः
कुशपाङ्कजो मुखोऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवम् विवेचकत्वसा-
धर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति” । तदन्वये
न सम्बन्धे । कुशपाङ्कजपार्थस्य व्युत्पत्तिस्तन्मर्थस्येऽपि
दक्षरूपस्यैव सुखायेत्यात् । अमर्षाद्व शब्दानां व्युत्प-
त्तिनिमित्तमनग्रश्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिस्तन्मर्थस्य
सुखार्थत्वे गौः गौः” इत्यादिपि लक्षणा स्यात् । “म-
मेहोः” इति गमप्रातोर्होप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य
शयनकालेऽपि प्रयोगात्” ।

अत्रेदमभिदध्याहे । “गमेहोरिति औषादिकडोप्रत्यया-
न्तस्य गोशब्दस्य “उष्णादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपद-
कानि” पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवस-
म्बन्धभावात् अतस्तस्य मयादौ कूटत्वैव ! “आतोऽनु-
पसर्गे कः” पा० उक्तेः कप्रत्ययस्य लक्षणे व्युत्पन्नत्वात् अव-
यवार्थसम्बन्धसम्बन्धस्य गोशब्दस्यैव यथार्थयोगात् पङ्क-
जादिपदवत् अर्थविशेषे योगकूटत्वं गोशब्दे दृश्यते ।
अतएव गोशब्दस्य कूटत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वमभावात्
मिति विवेकमिति । अणुपशब्दस्य अणुपानकसंज्ञात्

वार्त्तिकले योगिकता जगन्मयपरत्वे कृत्स्नमिव कुशक
मन्दस्य कृद्गीगिकत्वमेव युक्तम् “पप्रच्छ कुशकं
राज्ये” रघुः । “ममाग्रं रामत्वं कुशकपुता न त्वधि-
गता” बा० ८० । “प्रहारयन्ति कुशकाक्षिणां वाचं
पटीमिव” भावः । “तदनुप्रवेशमव वा कुशकः” भावः ।
कुश+कक्षर्णे चिध्या० लच् । ५ कुशयुक्ते लि० । ततः
अक्षर्ये इति । कुशलम् तद्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।
“कुशलिनी वत्सस्य वासांसि न” बा० ८० । “मास्य
कुशलिनी ब्रूयाः” भा० ७० ११६ अ० । शौचका० एतस्य
७त० । कर्णकुशकः । अन्त्यादि० अभूततद्वापार्ये कना० ।
कुशलमतः कुशलभूतः । अनेन कश्च कुमारमन्दस्य समसि
कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि समकादि० परनिपातः । कुमार
कुशकः । ततः ब्राह्मणादि० कर्णपि भावे च षञ् ।
कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अच् । कौशल
तदर्थे “योगः कर्णस्य कौशलम्” गीता ।

कुशलव पु० हि० । पुष्यवतीरिव एकवृत्तग्रा रामसुतयोः हेमच०
कुशलम् लि० कुशल+अक्षर्ये इति । कल्याणयति । “कुश-
लिनी वत्सस्य वासांसि न” बा० ८० । [लकट्ये वैद्य० ।
कुशलो स्त्री कुशद्वयं लीयते की-ड गौरा० ङीप् । अक्ष-
कुशविन्दु पु० भूक्षि देशभेदे । “वातायना दगाव्याच री-
मकाः कुशविन्दवः” भा० भी० ८ अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम् । ? कान्यकुब्जदेशे हेमच० ।
“कुशस्थलं वृक्षस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहिने चतु-
षामान् कश्चिदेकस्य पञ्चमम्” वेणीसं० १ पुरीभेदे स्त्री
ङीप् जटाधरः वा च प्राक् देवतन्त्रेण निर्दिष्टा पञ्चात
यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

“इति वञ्चितं सर्वं च कृतीर्षी दिग्भाषिताः । कुश-
स्थलीं पुरीं रत्नां देवतेनोपशोभिताम् “विज्ञाय मधुरां
रत्नां मानवमनः पिनाजिन्म । कुशस्थलीं हारवतीं
निवेशयितुमीप्सवः” हरिवं० १६ अ० ।

“आकर्षयिष्यन्वासीम् पुरीं तस्य कुशस्थली” हरिवं० १० अ० ।

कुशा स्त्री कुश-क । ? रत्नां भेदि० २ अक्षरकट्ट्याम् मन्दच०
२ अक्षगात्रां हेमच० । कुशमन्दे परे अयसः सत्वम्
अथवाहिता कुशा अयस्कृशा सि० की० । सामानां
कोलीयमण्यनार्थे कौटुम्बरे ३ यज्ञौ च मन्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्यते समन्तादप्येष कूलाकादनेन
वेद्यतेऽत्र आ+कृ-आधारे अच् । यज्ञान्मौ । क हि
कुशकश्चकारां कुशैराज्यते । [यानरे मन्दमात्रा

कुशाद्य पुंस्त्री कुशद्वयं कृष्णापमणिं अक्ष पञ्च समा० ।
कुशाद्य न० इत० । कुशस्याये । “कुशायेत्यापि कौन्तेय ।
न कृष्टव्यो मकोदधिः” भा० व० ११० २२ सो० । कुशस्या
यमिव कृष्णात्वात् । २ कुशापस्तस्य कृष्णे ३ कतिदुर्बोध-
पादके “कुशापबुद्धे १ कुशकी युद्धम्” रघुः । कुशा-
यमिव द्वाये ३ । कुशापीय कुशापस्तस्ये लि० “कुश-
मुक्तिं कुशापीयामनुकामिनतां त्वज” भट्टिः ।

कुशादिकं भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाम्निमन्मथैरीयनवदर्थे कुशोक्षुराः । कपोतवक्त्रावसुक्क-
वसिरेन्द्रीपरीयराः । धातकश्चकुवन्धाकाः कर्णपूराश्च-
भेदकाः । एषां कल्याणवाधायां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ।
पानाभ्यञ्जकयोगेन वस्त्रानोत्तरकस्त्रिणा । यर्गाराश्चरिरोमेपु
मूलकच्छे च दाहये । प्रदरे योगिन्मुखे च युक्तं तैले
तथैव च । कल्याणमर्करं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ।

कुशाश्च पु० निमिषेणैव क्षणभेदे कुशमपसृते । “कुशनाभ-
मन्दे हरिवं० वाक्यम्” रामा० ७० २२ अ० “ब्रह्मयोगि-
र्भक्तानासीत् कुशोमास मङ्गातपाः” इत्युक्तमे “न
मङ्गात्मा कलीनावां युक्तावां सुमङ्गारयान् । वैदर्भ्यां
जनयामास चतुरः सटयान् सुतान् । कुशाम्बं कुशनाभञ्च
अस्मत्तरजसं वसुम्” नामभेदः कल्याणभेदात् अथिहः ।
“प्रत्यपयः कुशाम्बस्य यमाकर्षाण्यपाहनम्” भा० ७१ ० ६३ अ०
कुशाम्बेन निर्वृत्ता अयं ङीप् । तत्कृतपुरीभेदे “कुशाम्बस्तु
मङ्गातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्” रामा० ७० २२ अ०
निर्गतः कौशाम्बग्राः निम्बोशाब्जः सि० कौ० । कुशाम्बस्या-
पत्यं शुभ्रा० टक् । कौशाम्बेय तदपत्यं पुंस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुशं जलं शायार्थं मुदकमरारिण्यास्य । दुर्वा-
ससि सुमौ त्रिका० तस्य आपजलेनैव सर्वनाशकत्वात्
तथात्वम् । [राजनि०

कुशालमलि पु० कुत्तितः शालमलिः । रोहितकट्ये ।
कुशावती स्त्री कुश-अक्षर्ये मद्यं मस्य वः संज्ञायां दीर्घः ।
रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुत्र्यम् । “स निवेश्य
कुशावतां रिपुनागाकुशं कुशम्” । “कुशावतीं श्रोत्रिय-
मात् स ज्ञात्वा” रघुः । रामा० ७० का० ८ कौशलेनैवैतद-
मिषकोर्वर्धितः । “कौशलेषु कुशं वीरसुन्दरेषु तथा ज-
वम् । अमिषिष्य मङ्गात्मानामुभौ रामः कुशोक्षवौ” ।
अतोऽपुत्राक्षं पुराणान्तराहुवारीति विवेच्यम् ।

कुशावती पु० कुशस्य अक्षर्यायसौम्य । गङ्गावतारतीर्थं “गङ्गा
हारे कुशावतीं शिल्पके नीचपर्वते । तथा कथ्यते स्थात्वा

धूतवाय्वा दिवं व्रजेत्” भा० आहु० १७०० श्लो० ।
 “उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं तत्पवित्रमम्” भाग०
 २।२०।५। “कुशावर्त्तं गङ्गाद्वारे” शोधरः । २भरतन्दप-
 षमभेदे । “तमसु कुशावर्त्तं इक्ष्वावर्त्तं ब्रह्मावर्त्तं मलयः
 कौत्सभेद्वेदेन इन्द्रस्य नृविद्वर्गः कीकट इति नव नवतिप्र-
 धानाः” भाग० ५।४।१० । तद्वाग्वत्वात् कुशावर्त्तस्य
 तत्संज्ञत्वम् ।

कुशाक्ष पु० सूर्यवंशे नृपभेदे “सृजन्मस्य सुतः श्रीमान्
सहदेवः प्रतापवान् । कुशाक्षः सहदेवस्य पुत्रः परमधा-
रिणः” रामा० आ०

कुशासन न कुशैर्निर्मितमासनम् । कुशनिर्मिते आसने
 “कुशासनमनन्तरम्” आह्वयः । तत्संस्कारादि आ०त०
 “अथ कुशासनम् तत्र गोमित्रः पितृबे द्विगुणंस्तु
 दभर्तुं पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र मन्त्रेषु पङ्क्तमूर्ध-
 न्यं पृच्छति सर्वांन् वा सर्वत्रासनेषु दध्मनासोऽसीति”
 पितृबे पितृवर्धदाने तत्तादौ लक्षणयुक्तप्रयोगः । ततोहि
 गुणभुक्तगुणपत्रत्वं पितृणांमासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ
 विष्टदेवपक्षे कृत्वा पितृवर्धये कर्त्तव्यं तथा च ब्राह्मणवल्कलः
 “पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपनस्तेत्यृचा पितृन्” ।
 प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं कृतं तेन तृष्णीं ब्राह्मण-
 पाणौ कृतं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति धीमक-
 लिका । कुशान् अजून दद्यात् । व्यक्तमाह्वयसायनः
 “अथः प्रदाय दभर्तुं द्विगुणभुक्तामासनं प्रदाय” इति
 आसनमित्यनेनेपवेशनीयत्वप्रतीतेरुक्ते तददानं प्रती-
 यते । तथाच काष्णार्जिनिः “दभर्तुं चैवासने दद्यात् तत्र
 पाणौ कदा चन । पितृदेवसमुपप्राणानेव तन्निर्दि-
 शास्यतीति” । अत्र पितृदेवसमुप्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्र-
 तीयते । अत्र दैयिकत्वेन कुशानां अमुत्पत्तिरिति विशेषः ।
 देवपितृवैप्रबोद्धेक्षयामयोः कुशासनस्थापनमाह आ-
 ह्वयत्वभाष्यपृष्टतयचनम् । “पितृणांमासनं दद्याद्वा-
 पासं कुशान् सुधीः । दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र ग्राह-
 कर्म्मसु” । कोः पृथिव्याश्चासने च । ब्राह्मण्योऽपि
 कुशासनसहितः”

कुशिशपा स्वाकुत्सिता शिंशपा । कपिलशिंशपायां राजानं
कुशिक पु०कुपः कुशनाभा नृपः जनकपतेनास्त्वस्य हृत् । गाधि
नृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत् कथा यथा
“कान्यकुब्जे मङ्गलानीत् पार्ष्णिपौ भरतर्षभ ! । गाधी-
त्रि विश्रुतो लोके कशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य भर्तृजनः

पुनः सङ्गच्छन्त्याह्वयः । विन्नामित्य इति स्थातो बभूव
रिपुसङ्घेनः । भा०आ० १७४अ०

“कुशवंशप्रदुतोऽसि कौशिको रघुनन्दन !” रामा० व्या०
 “कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गुर्धनानाम जनेश्वरः॥ भा० व्या० ४ अ०
 “कुशपुत्रा बभूवूर्ध्वं चत्वारो देवयज्ञैः सः । कुशिकः कुशना-
 भश्च कुशाशो भूर्क्समांस्तथा” कुशिकस्तु तपस्तेये” इत्यु-
 पक्रमे “स गार्धिरभयद्राजा भगवान् कौशिकः स्वयम्”
 हरिवं० २७ अ० कुशिकचरितं च भा० आनु० ५० व्यध्या-
 द्यादिभि ५६ क० पर्यन्ते

“अत्रायुदोहरलीमसितकण्ठं पुरातनम् । स्वयनस्य च
संवादं कुशिकस्य च भारत ! । एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा
भार्गवश्चप्रवणस्तदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्वयंशे सु-
निससप्तः । निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलावलम् ।
दग्धुक्कामः कुशं सर्व्वं कुशिकानां तपोधनः । स्वयनः
समस्तप्राप्य कुशकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुमिच्छा ससुत्पन्ना
त्वया सह भवानव ! ।

कृशिक उवाच । भगवन् सङ्घं धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह
 धर्म्थ्यते । प्रदानकाले कन्यानामस्यते च सदा बुधः ।
 यन्तु तापदतक्रान्तं धर्म्मं द्वारं तपोधनम् । तत् कार्थ्यं
 प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातमर्हसि । भीष्म उवाच । अथा-
 सनसुपादाय व्यवनस्य महाक्षणे ! । कुशिको भार्थ्या
 सार्जमाजगाम यतो मुनिः । प्रगृह्य राजा भृङ्गारं
 पादाम्बुं नृपवेदयत् । कारवामास सख्यांश्च
 क्रियास्तस्य महात्मनः । ततः स राजा चत्वर्यं
 सधुपर्कं यथायिषि । पाह्वयामास चाव्यधो महात्मा
 नियतव्रतः । सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरष्टाब्रवीत् ।
 भगवन्! परवन्तो खो ब्रूहि किं करवावहै । यदि राज्यं
 यदि धनं यदि गाः संश्रितव्रत ! । यज्ञदानानि च तथा
 ब्रूहि सर्वं ददासि ते । इदं गृह्णमिदं राज्यमिदं
 धर्म्मासनञ्च ते । राजा त्वमपि शाध्वीवीं योऽहं स पर-
 र्यास्त्वयि । एवमुक्त्वा ततो वाक्ये चत्वर्यो भार्गवस्तदा ।
 कृशिकं प्रत्युवाचेदं ब्रूदा परमया पुनः । न राज्यं
 कामये राज्यञ्च न न च योषितः । न च गा न च वै
 देशाञ्च यज्ञं चूयतामिदम् । नियमं कश्चिदारप्यस्ये
 युवयोर्यदि रोचते । परिचर्योऽहं यज्ञाभ्यां युवाभ्या-
 नावषण्कया । एवमुक्त्वा तदा तेन हृष्यतो तौ जहर्षतः ।
 प्रत्यत्र ताञ्च तर्माभिजयवर्त्सति भारत । ।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रापेयदलुत्तमम् । गृह्णीहेयं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं यथा भगवानो यथा-
कामनिश्चिन्ताम् । प्रयतिष्यामि प्रीतिमाहर्तुं ते तपो-
धन ! । अथ स्वर्गोऽतिचक्राव तेन संवदतां तथा । अ-
थर्चनीयमास पावनम् तथैव च । तमप्युक्ततो राजा
कुशिकः प्रणतस्तदा । किमज्ञातमिदन्ते किमुपस्था-
यवाभ्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रत्युपाय नराधि-
पम् । क्षीयपत्तिकलाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ! । त-
द्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यद्योपप-
द्यमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ! । ततः स मुक्ता भ-
गवान् दम्पती प्राह धर्मावित् । समुत्तिष्ठाम्यहं निद्रा
बाधते कामिति प्रभो ! । ततः शय्यागच्छं प्रार्थ्य भगवा-
नविसत्तमः । संविशेय नरेयस्य स्वपत्नीकः स्थितोऽभवत् ।
न प्रबोध्योऽस्मि संसृप्त इत्युवाचाव भार्गवः । संवाहि-
तस्यौ मे पादौ जगद्व्यञ्जं तेऽनिगम् । अविशङ्कस्तु
कुशिकस्तथेतेवाह धर्मावित् । न प्रबोध्यतानौ च
तं तथा रजनैरुचये । यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ
तदा । भूवत्सर्गहारज ! प्रयतायथ दम्पती । ततः स
भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम् । सुखापेक्षेन पा-
त्रेन दिवसमेकविशतम् । स तु राजा निराहारः
सभार्यः कुरुनन्दन ! । पर्युपासत तं हृष्टप्रवराधने
रतः । भार्गवस्तु ससुरस्यौ स्वयमेव तपोधनः । अ-
किञ्चिद्वक्ता तु गृह्णाच्चक्राम सहातपाः । तमन्वगच्छ-
तां तौ तु क्षुधितौ अमकर्षितौ । भार्यापते सुनिश्चे-
स्तावतौ नावलोकयन् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवा-
णां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ! ततो राजाऽपतत्
क्षितौ । स स्रुतं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ५२ ॥
युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नाहिते विप्रे राजा किम-
करोत्तदा । भार्या चास्य महाभाग तन्मे ब्रूहि
पितामह ! । भीष्म उवाच । अहं स मङ्गीपालस्तद्विधिं
सह भार्याया । परित्रातो निवहते व्रीडितो
नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्य-
भाजत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास चप्रवन्त्य
विचेष्टितम् । अथ गून्धेन अनसा प्रविश्य खण्डहं
नृपः । दर्शय शब्दे तस्मिन्मयानं भृगुनन्दनम् । वि-
क्षितौ ताडयिं वृष्टा तदाश्चर्यं विचिन्त्य च । दर्शना-
न्त्यस्तु तदा विचिन्तौ सम्भूवतः । यथास्थानन्तु तौ
स्थित्वा भूयस्तं संवहाहृतः । अथापरेण पार्श्वेन सुजाय

स महाकुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्युध्वत् स वो-
र्यवान् । न च तौ चक्रतः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता ।
प्रतिबुद्धस्तु स कुनिसौ प्रोवाच पिशांपते ! । तैसाभ्यङ्गो
दीयतां मे स्नाष्टोऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रति
श्रुत्वा क्षुधितौ अमकर्षितौ । शतपाकेन तैलेन महाहर्ष-
णोपतस्वतः । ततः सुखाशीनद्विं दम्पतो संवहाह-
तः । न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः । यदा
तौ निर्विकारौ तु लज्जयामास भार्गवः । ततः पत्याय
सहसा स्नानयात्रां विवेश ह । कृत्प्रमेयं तु तत्वासीत् स्ना-
नीयं पार्थिवोचितम् । असत्कृत्य च तत् सर्वं तस्मैवान्नर-
धीयत । स सुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । मासूया-
द्युक्तस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ! । अथ स्नातः स भगवान्
सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं
कुरुनन्दन ! । स हृष्टयदनो राजा सभार्यः कुशिको
सुनिम् । सिद्धमममिति प्राप्य निर्विकारो न्यवेदयत् ।
स्नानीयतामिति सुनिस्तद्वोवाच नराधिपम् । स रा-
जा ससुपाजह्ते तदद्यं सह भार्याया । मांसप्रकारा-
न् विविधांश्छाकानि विविधानि च । रसानापृपर्काश्चि-
न्तामोदकानथ स्नायुक्कान् । रसान् नानाप्रकारांश्च यन्त्यञ्च
सुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोग्यानि
भूरिशः । वदरेकुटकाश्चर्यं भक्ष्यातकफलानि च । गृह-
स्थानाञ्च यद्भोग्यं यन्नापि वनवासिनाम् । सर्वसाहा-
रयामास राजा शापमयास्ततः । अथ सर्वसुधम्यस्तम-
प्यतश्चप्रवन्त्य तत् । ततः सर्वं समानीय तञ्च शय्यासनं
सुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपकरणैः सह ।
सर्वसादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रत
क्रोधं दम्पती सुमहामतो । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुन-
रन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्यौ तां
रजनीं तदा । सभार्यो पाण्डवः श्रीमास्य कोपं स
समाविगत् । निजं संस्मृतमजन्तु विविधं राजवेष्टानि ।
शयनानि च सुस्थानि परिप्रेक्षाय पुष्कलाः । वस्तुञ्च
विविधाकारसमभूत् ससुपार्जितम् । न शशाक ततो
द्रुमस्तर्ष च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
कुशिकं नृपम् । सभार्यो मां रथेनाशु वक्ष्ये यत्नं शरी-
र्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्विघ्नकृत्तपोधनम् ।
क्रोडारथोऽस्तु भगवन्तु तं सांपातिको रथः । इत्युक्तः
स सुनी राजा तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युपाचेदं
हृष्टः परपुत्रजय ! । सञ्जीवकुर रथं क्षिप्रं वस्ते

संपादिको रथः । सद्युधः सयताकश्च शशीकनकयष्टि-
मान् । किङ्किणीखननिर्घोषो युक्तकोरथकल्पनैः ।
जाम्बूनदनिवहैश्च परमेष्ठयतान्वितः । ततः स तत्त-
चेन्मुक्ता कल्पयित्वा महारथम् । भार्यां वागे घुरि तदा
चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं यत्कृत्वाप्यं प्रतोदं
तत्र चादधत् । सर्वमेतत्ततो देवा नृपो वाक्यमवाधवीत्
भगवन् ! क रथोयात् त्रयीत् भयुनन्दन ! । यत्तत्तत्तत्
विप्रर्षे ! तत्त यत्तत्त ते रथः । एवमुक्त्वान् भगवान् प्रत्यु-
याचाय तं नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं
गनैः । असौ मम यथा न स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ ।
सुसुखस्यैव वोढव्यो जनः सर्वत्र ययत् । मोक्षार्थः प-
थिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वत्त सङ्गम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये
क्रामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्वन्दास्यान्वयेष्वेव धनं र-
त्नानि चैव हि । क्रियतां निश्चिन्नेतन्मा विचारय प-
थिव ! । तस्य तद्वचनं सुता राजा भञ्जानवाधवीत् । य-
दाद्भूयान्मुनिस्तत्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्वयेका-
निस्त्रियो युग्यमजायिक्तम् । जताततश्च कनकं गजेन्द्रा-
चलोपमाः । अन्वगच्छन् तमृषिं राजात्मात्मा सर्वगः ।
हृद्वाहतश्च तत् सर्वमाहो जगरमाश्रितम् । तौ तीक्ष्णा-
येण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विह्वौ कटे चैव
निर्विकारौ तमूहृतः । वेपथानी निराहारी पञ्चाशद्वा-
त्किञ्चित्तौ । कथञ्चिद्दृष्टव्यीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् ।
वज्रयो भगवद्भौ च वज्रनीच जतोद्भवम् । दृष्टाते मङ्गा-
राज ! पुष्पितावि किंशुकौ । तौ दृष्टा यौरवर्गस्तु भगं शो-
कसमाकुलः । अभिशापमयत्तसो न च किञ्चिदुपराध ।
इन्द्रगङ्गावन् सर्वं पश्यध्वं तपसो वत्तम् । क्रूरा अपि
सुनिश्चेष्टं वेष्टितं नेह यत्तुमः । अहो भगवतो वीर्यं
मरुर्षेभौवितात्मनः । राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत
वाहयम् । अन्तावपि हि कच्छेण रथमेतं समूहृतः ।
न चैतयोधिकारं वै दर्श भयुनन्दनः ।

“भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारौ तु दृष्टा भयुक्तलो-
कः । वज्र विभ्राजमानाश्च यथा वैभ्रजस्तथा । त-
त्त्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमकरोत् । ततोऽस्य
भगवान् प्रीतो बभूव सुनिश्चितः । यत्ततोर्ध्वं रथश्च पात
दम्पती तौ समोच ह । विनीच्य चैतौ किञ्चित्ततो
वाक्यमुवाच ह । क्षिप्रमग्नोरवा वाचा भागेवः सुप्र-
चक्षया । ददामि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भार-
त ! । सुकुमारौ च तौ विह्वौ कराभ्यां सुनिश्चितः ।

पद्मश्रीकृतकल्याणं श्रीहृद्वाहतकृतम् । अवाधवीधुयो
वाक्यं असौ नास्मापयोदिरह । धिक्काक्षौ च प्रभावात्ते
ज्वलन्तौ च भार्गवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रह-
रचपुत्रस्तदा । न दृष्टा व्याकृतं पृथ्वं यन्मया तद्व-
विप्रति । रक्तवीर्यः सद्युधो मङ्गलातीरनिदं युधम् ।
किञ्चित्काशं व्रतपरो निपत्स्थानीह पार्थिव ! । गत्यतं
स्वपुरं पुनः ! विमानः पुनरेष्यति । इहस्य मा सभा-
र्यस्य दृष्टासि शो नराधिप ! । न च मन्युस्त्वया कार्यः
श्रेयसो सद्युधस्तम् । यत् काङ्क्षितं हृदिष्यं ते तत्
सर्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेना-
नरात्मना । प्रोवाच मुनिवाद्भूक्तमिदं वचनमर्थवत् ।
न मे मन्युर्ह्यहोभाष ! पुतौ शो भगवंस्त्वया । संदृष्टौ
यौवनस्यौ श्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ । प्रतोदेन
ब्रथा ये मे सभार्यस्य त्वया जताः । ताव पश्यामि
गालेषु स्वस्योऽपि सङ्गं भार्यया । इमां च देवीं
वश्यामि वपुषाऽप्रखोपमानम् । श्रिया परमया युक्तां
यथा दृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात्तं हस्तमिदं सर्वं
कहामुने ! । जैतश्चित्तन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं श्यमस्तदा । आगच्छे-
थाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप । इत्युक्तः
समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो
नगरीं देवराजयत् । तत इन्सुपाजम्बु रमात्याः सपुरो-
हिताः । बलस्या गणिकाकुक्ताः सर्वाः प्रकतयस्तथा ।
तेह तः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रवि-
वेश पुरं हृष्टः पञ्चमानोऽथ यन्दिभिः । ततः प्रविश्य
नगरं जत्वा पूर्वोऽङ्गकीः क्रियाः । भूत्वा सभार्यो रज-
नीमुदास स मङ्गाद्युतिः । ततस्तु तौ नवमभिधीष्य
वनं परस्परं यिमतस्तजाविषामरौ । नमन्तुः शयनगतौ
युधैरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ।

अथाप्यर्पिर्भुक्तकर्मिर्षिर्वर्जमस्तपोधनो वनमभिराम-
वर्द्धितम् । मनोपया वज्रविधरत्नभूषितं स्वर्जं यस्तो
ननरे गतक्रतोः” इति ५३०

“भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्रौ प्रतिबुद्धो म-
हामनाः । जतपूर्वोऽङ्गकः प्रायात् सभार्यसङ्गं प्रति ।
ततो ददर्श ऋषिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । शशिस्तम्ब-
हृत्वाथ गन्धर्वनगरोपमम् । तत्र दिव्याभिमयात्
ददर्श कुशिकस्तदा । पर्वतान् कृष्यमाणं च नलिनीच
सपङ्कजाः । तत्र शान्ताय विविधाकोरवाणि च भार-

न ! । आहोपचितं भूमिं यथाकाङ्क्षकुट्टिनाम् ।
 सङ्कारान् प्रकुञ्चं कृतकोद्धारकान् प्रवान् । अयो-
 कान् सङ्कुन्दं कुञ्चं वैपातिसङ्गतान् । चम्पसांस्ति-
 वकान् भव्यान् पनवान् बभ्रुवानपि । पुञ्जितान् कथि-
 कारांश्च तल तल ददर्श ह । ग्रामान् वारणप्रभांश्च तथा-
 ऽटपादिकां वताः । तल तल परिक्रामा ददर्श च मङ्गी-
 पतिः । इष्टान् पद्मोत्पलधरान् सर्वकुङ्कुमसंस्तवा । वि-
 ज्ञानप्रतिमांश्चापि प्रासादाच्छैलसन्निभान् । शीतलानि
 च तोयानि कचिद्वृक्षानि भारत ! । आसनानि विचि-
 त्ताणि शयनप्रवराणि च । पर्यङ्कान् रत्नसौवर्णान्
 पराङ्गांस्तुरपाह्वतान् । भक्ष्यभोज्यमननञ्च तल
 तलोपकल्पितम् । शीषानादाच्छुकांश्चैव सारिकान्
 षट्कूराजकान् । कौकिलान्छतपलांश्च सकोटिककु-
 कुभान् । मयूरान् कूकुटांश्चापि दाह्यूहान् जीव-
 जीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् वारसांश्चक्रसा-
 न्कयान् । समन्ततः प्रसूदितान् ददर्श सुमनोहरान् ।
 कचिदप्सरसां संचान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ! । कालाभिर-
 वरांश्चाल्परिजङ्गान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो दद-
 र्श च पुनर्नृप ! । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
 हंसान् सुमधुरांश्चापि तल गुन्नाव पार्थिव ! । तं दृष्ट्वाऽ-
 तद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश
 उताङ्को सत्यमेव ह । अहो सङ्गरीरेण प्राप्नोऽसि
 वरभोक्तुम् । उत्तरान् वा कुञ्जं पुण्यानघ वाऽप्यमरा-
 वतीम् । किञ्चेदं सङ्गदास्यं संप्रस्थापित्वचिन्तयत् । एवं
 सञ्चिन्तयत्येव ददर्श सुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे
 सज्जितसमस्तमाकुले । अङ्गाहं शयने दिव्ये शयानं भृश-
 नन्दनम् । तमभ्यधात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सङ्ग भार्यया ।
 अलङ्कृतस्ततो भूयश्चरवतः शयनञ्च तत् । ततोऽग्न्यान्
 यनोद्वेगे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां दृष्ट्वा समासीनं
 जपमानं सङ्गाततम् । एवं खोमवहाद्विप्रो भोज्याभास
 पार्थिवम् । अयमेव तद्वन्धैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपाञ्चैव सर्वमनरसीयत । निःशब्दमभवत्त्राप्रि
 गङ्गाः कुञ्जं पुनर्नृप ! । कुशवल्लीकभूयिष्ठं बभूव च यथा
 पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्यसो न कर्माणा ।
 यिष्यत् परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा सङ्गदत्तम् । ततः प्रोयाच
 कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः । पश्य महे ! यथा माया
 दित्वा दृष्टाः सुहर्षभाः । प्रासादाद्गुणव्यस्य किमन्यत्
 नभोवशात् । तपसा तदवार्थं हि यत्तु शक्यं मनोरमैः ।

तैलौक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि
 सुतप्तेन शक्यो भोक्तृस्योपवसात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षे-
 श्चरुवन्स्य सङ्गातनः । इच्छत्येव तपोवीर्यादभ्यान् को-
 कान् वृजेदपि । ब्राह्मणा एव आवेरन् पुण्यवाग्बुद्धि-
 र्कर्षणः । उत्सृजेदपि कल्पैव कोऽन्यो वै श्रयणाहते ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं कोको राज्यं हि सुलभं नरैः ।
 ब्राह्मणस्य प्रभावाच्च रये दुक्तौ स धुर्ध्ववत् । इत्येवं
 चिन्तयानः स विदितश्चरुवन्स्य वै । सत्येऽप्योपाय नप-
 तितं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सङ्गभार्य्यसु सोऽभ्य-
 मच्छन्नाङ्गासुनिम् । शिरसा वन्दनीयमननमन्त च पा-
 र्थिवः । तस्याग्निः प्रमुञ्च्य स सुनिस्तं नराधिपम् ।
 निघ्रीदेत्यब्रवीद्भीमान् सान्त्वयन् पुष्टधर्म ! । ततः प्रकृति-
 नापक्षो भार्गवो नृपतेर्नृप ! । उवाच ब्रह्मणा वाचा
 तर्पयस्विव भारत ! । राजन् ! सप्यन् जितामीह पञ्च पञ्च-
 क्षयं त्वया । मनःपशानीन्द्रियाणि कृष्णान्कोऽसि तेन
 वै । सप्यगाराधितः पुञ्ज ! त्वया प्रवदतां वर ! । न हि
 ते हजिनं किञ्चित् सुखं लभ्यमपि विद्यते । अनुजानीहि
 मां राजन् ! ममिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽसि तव
 राजेन्द्र ! वरस प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमभ्यगतेनेव भगवन् सञ्चिधौ मया ।
 वर्तितं भृशुयाहूल ! यच्च दग्धोऽसि तद्वृक्ष । एष एव
 वरो सुख्यः प्राप्तो मे भृशुनन्दन ! । यत्प्रीतोऽसि मया
 ब्रह्मन् ! कुलं त्वागच्छ मेऽनघ ! । एष मेऽनुपग्रहो विप्र !
 जीविते च प्रयोजनम् । एतद्वाञ्छफलञ्चैव तपसश्च फलं
 मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृशुनन्दन ! ।
 अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हति । ५४. अ. ७
 ‘‘अयम उवाच । वरस गृह्णतां असौ यच्च ते संशयो
 हृदि । तं प्रब्रूहि नरन्धे । सर्वं सम्पादयामि ते ।
 कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भा-
 र्गव ! । कारणं ओतुमिच्छामि सङ्गदृष्टे वावकारितम् ।
 शयनञ्चैकपाशेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदङ्गा
 गमनं सञ्चिध सुनिपुङ्गव ! । अलङ्कृतमकपाशं पुनरेव च
 दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसानेकविंशतिम् ।
 तैलामपुत्रस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय
 विविधं यद्गन्धं जातवेदसा । निदामिश्च रथेनारु सङ्ग-
 सा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विस्मयं वनस्यापि च
 दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काङ्क्षानां सङ्गातने ! । भ-
 यिषिदुमपादानां पर्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्यः

श्रोतुमिच्छामि कारयस्व । अतीव ह्यस्य सखाभिः चिन्तयामो
 भृगुहृद् ! । न चैवाताधिगच्छामि सर्वस्यैवास्व विनिश्चयम् ।
 एतद्विच्छामि कात्स्न्येन सत्त्वं श्रोतुं तपोधन !
 व्यवन उवाच । शृणु सर्वमशेषेण यदिदं तेन हेतुना ।
 न हि शक्यमवाप्याहमेवं पुष्टेन पार्थिव ! । पितामहस्य
 वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतज्ञानसि यद्वाजसंस्तुते नि-
 गदतः शृणु । ब्रह्मन्मन्त्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः ।
 पौत्रस्तु भविता राज्ञस्तज्जोवीर्यसन्निभः । ततस्तं
 कुलनाशार्थं भक्तं त्वां सत्परागतः । चिकीर्षन् कुशिकोऽप्येदं
 सन्दिग्धस्तुः कुलत्वम् । ततोऽहमागम्य पुरे त्वाभवोचं
 महीपते ! । नियमं कश्चिदारप्स्ये शुचूषा क्रियतामिति ।
 न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमसादर्यं वद्रे । तेव जीवसि
 राजर्षे । न भवेच्छास्वमनूषा । एवं बुद्धिं समाख्याय दिव-
 खानेकनिश्चितम् । सुप्तोऽसि यदि मां कश्चिद्विधवेदिति
 पार्थिव ! । वदा त्वया समर्थेण संसृप्तो न प्रबोधितः ।
 अहलदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ! । उत्थाय चास्मि
 निष्कान्तो यदि मां त्वं महीपते ! । पुच्छेः क वासप्रसी-
 त्वेनं श्रेयं त्वानिति प्रभो ! । अलङ्घितः पुनश्चास्मि पुनरेव
 च ते वद्रे । योगमाख्याय संसृप्तो दिवखानेकनिश्चितम् ।
 कुपितो मामस्मरेषाः अमादेति नराधिप ! । एवं बुद्धिं
 समाख्याय कर्षितो मां क्षुधा मया । न च तेऽभूत् सु-
 च्छायांसि नन्द्युर्नमसि पार्थिव ! । समर्थस्य नराश्रे-
 ष्ठ ! तेन ते प्रीतम न इम् । भोजनञ्च समानायय यस्मदा
 दीपितं मया । क्रुध्यन्वा यदि मात्वाह्यो दति तन्मार्ध-
 तश्च मे । ततोऽहं रथमारुह्य त्वाभवोचं नराधिप ! ।
 समर्थो मां वक्ष्येति तत् त्वं जतवस्तथा । अविगृह्यो
 नरापते । प्रीतोऽहमस्मि तेन ह । धनोत्तमोऽपि च जते न
 त्वां क्रोधः प्रवर्धयेत् । गतः प्रीतम ते राजन् ! पुनरेतत्
 जतं तव । समर्थस्य वनं रूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप !
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं जतम् । यस्ते वनेऽ-
 स्मिन्नुत्ते ! वष्टं दिव्यं निदर्शनम् । स्वर्गोद्देशस्तथा राजन् !
 स्वर्गरीण्य पार्थिव ! । सुहृत्तमनुभूतोऽसौ समर्थेण
 नमोस्तम ! । निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ! ।
 तत्तवासीत् स्मृत्वा राज्ञस्तथापि शिदितं मया । ब्र-
 ह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपस्य प्रथिवीपते ! । व्यवननृ नरे-
 न्द्राव देवेन्द्रत्वं नराधिप ! । एवमेतद्व्याख्या त्वं ब्राह्मण्यं
 तात ! दुर्लभम् । ब्राह्मणे सति चर्षित्वं नृपित्वे च तप-
 क्षिता । भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको हि-

जः । असीयं प्रथमं तुभ्यं ब्राह्मण्यं गमिष्यति । वंश-
 स्तो पार्थिवश्चेष्ट । भृगूणां नेव तेजसा । पौत्रस्तु भविता
 विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः । यः सदेवमनुष्याणां जयस्य-
 स्पादयिष्यति । त्वयाणां मेव लोकानां सत्यमेतद्व्यवर्ति-
 ते । वरं वदस्व राजर्षे ! यस्ते नमसि वर्तते । तीर्थ-
 यात्रां गमिष्यन्ति पुरा काकोऽभवसंते ।

कुशिक उवाच । एव एव वरो मेऽद्य यस्मिं प्रीतो मन्त्रा-
 सुने ! । भवत्येतत् वयात्य त्वं भवेत् पौत्रो ममानव ! ।
 ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेव मे वरः । पुनश्चा-
 प्याहमिच्छामि भगवन् ! विसृजेण वै । कथमेत्यति विप्रत्वं
 कुलं मे भृगुनन्दन । कदासौ भविता नन्द्युर्नम कक्षापि
 सन्मतः । ५५५०

व्यवन उवाच । स्वयम् कथनीयं मे तमेतस्मिन्पुङ्गव ! ।
 यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ! । भृगूणां
 अस्त्रिया वाक्या नित्यमेतच्छ्रुताधिप ! । ते च भेदं गमि-
 ष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना । अस्त्रियाय भृगून् सर्वान्
 वशिष्मन्ति नराधिप ! । आ गभीरवुक्ततलो दैवदण्डनि-
 षीडिताः । तत उत्पत्तसृष्टेः अकं कुरुगोलविवर्धनः ।
 ऊर्ध्वं नाम महातेजा ज्वलनाकंसमद्युतिः । स त्वं लो-
 क्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति । महीं सपर्वत-
 वरुणः यः करिष्यति भक्षणात् । कश्चित् कालन्तु वक्ष्ये
 स एव शमयिष्यति । सप्तरे वदतावन्तो प्रक्षिप्य सुम-
 सत्तमः । पुच्छं तस्य महाराज ! अशीकं भृगुनन्दनम् ।
 साक्षात् लक्ष्मो धनुर्वेदः सप्तपस्यायतेऽनव ! । अस्त्रिया-
 याणां भावाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिवृ-
 ष्तेषु पुच्छे संक्रामयिष्यति । जमदग्नी महाभागे तपसा
 भावितात्मनि । स चापि भृगुमाहूयस्त्वं वेदं धारयिष्यति ।
 कुलात् तव धर्मात्मात् कर्तुं सोऽधिगमिष्यति ।
 उद्भावनाथं भवतो वंश्यस्य भरतर्षभ ! । गाधेर्दुहितरं
 प्रायः पौत्रो तव महातपाः । ब्राह्मणं सत्यधर्मां
 पुत्रसत्त्वादयिष्यति । अस्त्रियं विप्रकर्मां वृहस्पतिमिवौ-
 जसा । विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुच्छं दुर्धर्मात्मकम् ।
 तपसा महता युक्तं प्रदास्याति महाद्युते ! । स्त्रियो तु
 कारणं तत्परिवर्त्ते भविष्यतः । पितामहनिबो-
 गाहै नाम्यथैतद्भविष्यति । ततोये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मण-
 त्वस्यैष्यति” ।

“भीष्म उवाच ॥ कुशिकस्तु सुनेर्वाक्यं व्यवनस्य महा-
 तमः । श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्वाजा वाक्यान्नेदमुवाच ह ।

‘एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । अयमस्तु स-
हातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं मोदयामास तस्य-
मास स पार्थिवः । वाटमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो
महातमे ! । ब्रह्मभूतं कुषं मेऽस्तु धर्मो चास्य मनो
भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा अयमो हनिः ।
अभद्रमुत्थाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतस्मै क-
थितं सर्वमशेषेण मया नृप ! । भद्रगुणां कुशिकानाञ्च
अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तवृत्तिषा चापि तदा तदभव-
क्षुप ! ” ५६३० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तद-
पत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० रत्निभेदार्थकता-
मात्रोक्त्य जपदम्निपत्यर्थकतोक्तिः कत्यङ्गु मे तन्मूला-
न्यलोक्तिश्च चिन्त्या । २४०० इत्ये हेमच० । २ विभीतकदृष्टे
पु० विभुः ४ केकरे लि० ५ अक्षकण्ठे इत्ये राजनि० इतैलयेये
पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७ फाले स्त्री

कुशित लि० कुष-इतच् । जलनिमित्ते उष्ण०

कुशिन् लि० कुषोऽस्यस्य इति । कुषयुक्ते “दिनेऽप्ये त
विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि । इच्छीहृच्छी कुषो
चीरो वृताक्तोमेखलीकृतः” भा०यानु० १४३० २ यास्मीके
मुनौ हेमच० ।

कुशिश्चि(स्त्री) स्त्री कुत्सिता शिम्बी प्रभो० वा सुखः ।
शिम्बीभेदे सुष्ठु० । “सहादयं मूलकजाय शिम्बा कृशि-
न्विधक्तीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च
बलप्रदाः पित्तनिर्हणाय सुष्ठु० । [फाले मेदि० ।

कुशी स्त्री कुष-अयोविकारोऽर्थे ङीप् लि० । लौकिककारे
कुषो(सी)द न० कु+सृ+अ प्रभो० वा सस्य शः । इत्यर्थं
धनप्रयोगे अमरः “कुशी(सी)दस्त्रिंशद्गुणं नात्येति
सक्रदाहृता” या० स्मृतिः । २ रक्तचन्दसे तन्त्रसा० ।
“लाक्षा कुषो(सी)दसिन्दूर” गोमयञ्च करीषकम् ।
विजोड्य गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्”

कुशी(सी)रक पु० कुत्सितः शो(सीरोयत्न कर्षणे वा कप् ।
कर्षणेन कृशित इत्येके सेलाटौ । ततः चतुर्थ्यां सख्या०
ठञ् । कौशी(सी)रकेय तत्संज्ञकदेशादौ लि० ।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगति० अस्त्यर्थे व, कुशीलं वाति
वा-क-वा । १ कीर्त्तिसङ्कारके भटे, २ चारणे, ३ गायके च ।
कुशीलवद्वयर्थं नाशप्रचारकात्वात् ४ वास्मीकौ मुनौ ।
शब्दचि० ५ नटमात्रे अमरः । “यद्वाश्वस्तु नः पूर्णं”
रङ्गविज्ञोपमानये” कुशीलवाः प्रकुञ्चन्ति सा० ६० ।
कुषव लवश्च प्रभो० ६ कुषलवयोः द्वि० हेमच० । “अभि-

पिच्य महात्मानावभौ रामः कुशीलवौ” रामा० उ०
१०७३० । लिङ्गाण्डशेने कुशीलवः इति वाल्मीक्यधे-
पाः क्षिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुभ पु० कु+शुभ अच् । कुशुभशब्दार्थे हारा०

कुशुल पु० कुष-कूवच् । १ तुषाणौ, जटाधरः २ अक्षकोष्ठयो,
इष्टकादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनाहं स्थाने च ।
हेमच० “कुशुलपूरणाढकैः” स्मृतिः

कुशुलधान्यक पु० कुशुलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता-
धान्येन वर्षत्रयं स्वस्य स्वकुटुम्बस्य स्वकृत्यस्य निर्वाहो
भवति तावन्मात्रमस्त्वितधान्ये १ पिप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे
विहतिः ।

कुशेशय न० कुषे जले येते शी-अच् अलुक् स० । १ पद्मे,
“कुशेशयैरत्न जलाशयोपिताम्” माघः । २ सारसपक्षि-
णि, अमरः । ३ कर्षिकारदृष्टे शब्दचिन्ता० । कुषद्वीपस्ये
४ धर्म्यतभेदे पु० कुषशब्दे विहतिः [जले

कुशीदक न० कुषसंस्पर्शसदकम् शाकत० । दानार्थं कुषसंस्पर्शे
कुष निष्कर्षे क्रूरादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अक्षोभोत् ।
निरस्तु वेद निरकोभीत् निरकुक्षत् । चुकोप । निष्कर्षयेत्
इत्युतापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसार-
णञ्च । “शिवाः कुष्णानि सांसानि” “ततोऽकुष्णात् दश-
प्रीयः क्रुद्धः प्राणान् वमौकवास” भट्टः । ह्या सेट्
कित् । “कुपित्वा जगतां सारम्” भट्टः कर्मकर्त्तरि
सार्यधातुके श्यन् वा प० । कुषप्रति ते वा पादः । आ-
र्द्धधातुके ठ न परस्मैपदम् श्यन्सन्निधोर्न शट्त्वात्
कोपिधीट् पादः ।

अनु+साट्ठ्येन बर्त्तनसारणे तूलेनानुकुष्णाति

अभि+आ+भसुख्येन निःसारणे “न बालकस्य नासाकोतो
दशनविवराग्न्यभिजुष्णोवात्” सुश्रुतः

अव+अधोनिःसारणे तूलैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

गिर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोभीत् “निष्कोटा नि-
ष्कोभिता । “निष्कोपितव्यां अष्कोटुं प्राणान् दशस-
खात्तजात् । आदाय परिधं तस्वी बलाज्जिष्णुपित-
रूमः” भट्टः “कोटनिष्कुपितं धतुः” भट्टः “उपानयो
निष्कुपितं विहृङ्क्ते” रघुः । आर्षे ठ गणव्यत्ययोऽपि
कचित् दृश्यते “यस्यपुष्पा व्ययस्यैरग्निगतैः संदंशैस्त्वचि
निष्कुपन्ति” भाग० ५।२६।१६।

कुषल लि० कुष-वा० कवच् । दत्ते पटौ भरतः [कोष
कषाक पु० कुष-आक् । १ कपो २ यज्ञौ ३ रथे च उष्ण०

कथित् कथ्यञ्जुविद्+पृथो॥ १वाङ्मन्त्रे २प्रथमायाञ्च मनोरमा
कथित लि० कृष-क्त । कथमिच्छिते उपादि० ।

कौषीद् न० कु+सद्-स प्रथो० बत्वम् । इत्यर्थ धनप्रयोगो मरतः
कौषीतका इ० अग्निभेदे । तस्यापत्वम् काश्यपः उक्त् । कौषी-
तकस्य तदपत्वे काश्यपे । अन्त्यत्वायै कत इत् । कौषी-
तकि तदपत्वे काश्यपे । ततः उपकादि० इन्वेऽइन्वे च
गोत्रप्रत्ययस्य लङ् ।

कृष्णं चोपे कृष्णं पञ्चकं सैट् । कृष्णं चोपे कृष्णं (भी) धीत् ।
 “भिनक्षते कृष्णं यत्ने विनक्षतः” अथ २।२२।६।

कुपुष्पक षं को कुपुम-खुब् वेदे हृषो० हम् वक्षोपच ।
नकुवे "कुपुष्पकसादवयीदुगिरेः प्रवर्त्तमानसः" ल०
१८११६१ "कुपुष्पकोनसः" भा०

कुष्ठं पुनः कुप्याति रोगम् कथं कथम् । (कुष्ठ) प्रसिद्धे इत्यभेदे
 “कुष्ठस्य कटु स्वाद गुणकं तिक्तं कषु । इति वाता
 क्षीयर्षकासकुष्ठमक्षुत्फान्” भावप्र० । तन्ने दास्यत्वौष्ठा-
 यथा “सर्वं पुष्करम् तं पुष्करं पुष्करं च तत् । पद्म-
 पत्रं चाक्षीरं कुष्ठभेदमिव जगुः” । अथ कुष्ठते ए-
 खादिकगणे दक्षातनरकुष्ठेत्यादिना, सुखादिकगणे च
 सुखादिरिद्रेक्षुप्रकमे विभीतककुष्ठेत्यादिना स्रजः । ‘रोग-
 भेदे तत्सखरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा

“विरोधीन्यक्षपानानि इन्द्रक्षिण्यगुह्यणि च । अश्वतामा-
नतामृह्नि वेगांश्चाप्यान् प्रतिघ्नताम् । व्यायाममभिता-
पय्याम्यतिमुक्ता निषेविष्याम् । शीतोष्णलङ्घनाङ्गारान् क्रमं
भुङ्क्ता निषेविष्याम् । चर्यां चममयास्त्राणां द्रुतं शीताम्बु-
शैविनाम् । सजीष्वाध्यायिनां चापि पशु कर्मापचारि-
ष्याम् । नवाक्षदक्षिणतृत्यादिष्वप्याहनिषेविष्याम् ।
माधूमन्त्रपिटाक्षतिलक्षीरगुह्यायिनाम् । श्ववायं चाथ-
जीर्णैश्चो दिवा निशानिषेविष्याम् । विप्रान् युक्तुं धर्म-
यतां पापं कर्म च कुर्वताम् । पातादयस्त्रयो दोषास्त-
ग्रहान् नाशयन्त्युच । कूपयन्ति च कुत्रानां सप्तको द्रव्य-
दंष्ट्रकः । अतः कुत्रानि जायन्ते सप्तवेकादशैव
च” । विरोधीन्यक्षपानानि क्षीरनतृत्यादीनि व्याधा-
मचित्यादि । अतिभुङ्क्ता व्यायामम्, अग्निहन्तापम्
अग्निहपलक्षणं सूर्यादिघन्तापम् निषेविष्यामिति ।
ऊदनस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया ह्य हनिवचनात् ।
एवमग्रेऽपि “शीतोष्णं लङ्घनाङ्गारानित्यादियपि द्वि-
तीया । क्रमं-विधिं, यत्नंत्यादि । चर्यांतेत्वे
अति द्रुतमप्यत्र पाने स्नाने शीताम्बु शैविनाम् ।

अजीर्णोष्णदिग्निः पुष्कोष्णीयं भुङ्क्ष्वताम् । पक्व-
कर्मोष्णचरिणः पक्वकर्मोष्णं वनमनिरुहश्चक्षुनिद-
हानुवाचनानि तेषु कृतेषु अयचरिण्याम् । मवाक्षदधि-
मत्स्यादि व्याहारादि रैविनाम् । जवाक्षनिष्ठादि । अत्रे
अजीर्णं विदग्धादिहमे इति । अवाक्षं जैष्ठ्यं निषेविष्याम् ।
दिग्निग्नानिषेविष्यामिति भिक्षो वेत्तः । सर्वेषाम् अ-
भिभवताम् । दोषद्वयसंघर्षार्थमाह । वातादय इच्छादि-
घट्टेन लिङ्गपि प्रतीतेषु ज्वर इति यदं सर्वेषु कुष्ठेषु
ज्वराणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वक्, रस,
शब्दः, अजीर्णः । अथ संख्यामाह । अतः कुष्ठानां निष्ठा-
दि । अतः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गस्य दानात् । सप्तैकादश-
चेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां
कुष्ठकुष्ठत्वं बोधयति । तत्र महाकुष्ठान्याह “पूर्वं त्रिकं
तथा चिच्छं ततः काकष्यकं तथा । पुण्डरीकर्चजिह्वाको
महाकुष्ठानि सप्त च” । पूर्वत्रिकं कपालौदम्बरमच्छुखा-
म् । चिच्छाग्रदोष्कारान्तो नष्टकः । नत्त कथं
चिच्छाग्र महाकुष्ठेषु शुष्कनां सुशुतेन कुष्ठकुष्ठेषु उक्तत्वात्
धातुमविष्टं चिच्छं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च । एवंविधस्य
चिच्छाग्र चरकोष महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाकु-
ष्ठत्वञ्च शीघ्रसुखरोगरक्षात्ववगाहनात् उत्पन्नदोषजन्यत्वात्
चिकित्सावाञ्छस्याह । अथ कुष्ठकुष्ठान्याह “एककुष्ठं
अतः पूर्वगजचर्म ततः अतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं तत-
श्चापि विचर्षिका । विषादिकाभिधा सैव घासाकम्पू सतः
परम् । दद्रूयिस्कोटकिटिमात्रस्य कानि च वेष्टितम् । कुष्ठ-
कुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” । नत्त दद्रूः कथं
कुष्ठकुष्ठेषु गणितः ? सुशुतेन महाकुष्ठेषु कृत्वात् । उच्यते
असितावगादमूला दद्रूः सुशुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता । अशि-
तेतराऽनवगादमूला दद्रूः कुष्ठकुष्ठमेव । एवं विधाया
दद्रूवाचरकोष कुष्ठकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । कुष्ठानां त्रिदो-
षजन्येनैकत्वेऽपि दोषस्योत्पन्नतया सप्तप्रात्यमाह ।
“कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्दृश्यैः समागतैः ।
सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः” । सर्वेष्वपि
त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिषंघास्त्रेभ्यःप्रागुदा-
हरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथं-
भूतैः पृथग्दृश्यैः समागतैः सङ्गतेः संमिश्रितैरिति या-
वत् । अस्यायमर्थः । किमपि कुष्ठं वातोत्पन्नं, किमपि
पित्तोत्पन्नं, किमपि कफोत्पन्नं, किमपि वातचक्षुलोत्पन्नं,
किमपि पित्तचक्षुलोत्पन्नं, किमपि वातपित्तोत्पन्नं, किमपि

त्रिदोषोत्पत्तिरिति । पूर्वद्वयमाह “अतिसृग्मः खरस्यः
स्नेदास्तेदयिवर्धता । दाहः” कण्डूस्त्वचिस्त्रासोदः
कोटोद्धतिः क्षमः । व्रणानामधिकं भूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चि-
रस्थितिः । कृद्गानामतिकृत्तत्वं निमित्तेऽपि कोप-
नम् । रोमहर्षोऽसृजः काष्ठीयं कुष्ठलक्षणमयजम्” ।
अतिसृग्मः अतिसृग्मः । अथवा वर्णादिप्रसङ्गेऽपि स्नेदा-
भावः । त्वचिस्त्रासः अर्शश्च । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणा-
गम् । “दूषयन्ति स्रग्मीक्षन्ति च त्वत्वादितस्ततः । त्वचः
कुर्वन्ति वैषय्यं दोषाः कुष्ठमुपनि तम्” । येनोत्पत्तेन
यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । “वातेन कुष्ठं कपासं पित्ते-
नौदुस्वरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्षी च कृष्णाख्यं
वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिन्धुसविपादिकाः ।
वातस्ते कृष्णाः पित्तकफादङ्गुलगतयोः । सपुण्डरीकवि-
स्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोत्पद्येदैर्गैराहुः काक-
णकं बुधाः” । विचर्षी च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं
सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः ।
अथ मङ्गाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । “कृष्णा-
रुणं कपालाभं यद्भूलं परुषं तनु । कपालं तोदव-
क्षुब्धं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्” । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चि-
दरुणाः ये कपालाः स्फुटितस्फुटपालखण्डाः “खपरा” इति
यायत् तदर्थं, परुषं खरस्यर्गम् । तनु तनुत्वक् कपा-
लम् कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्सम् । औदुस्वरमाह
“उदुस्वरफलाभावं कुष्ठौदुस्वरं वदेत् । रुग्दाहराग-
कण्डूभिः परीतं रोमपिच्छरम्” । औदुस्वरफलाकारम् ।
मण्डलमाह “श्वेतो रक्तं स्थिरं स्थानं क्षिप्रमुत्सृज्य-
मण्डलम् । कच्छमन्योऽयसं सक्तं कृष्टं मण्डलमुच्यते ।
श्वेतो रक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिरुक्तम् । स्थिरं चिकित्सां
विना अपिनाशि, स्थानम् आर्द्रं, क्षिप्रं सखेदम् ।
उत्सृज्यमण्डलम् उद्धतमण्डलम् । कच्छं कटसाध्यम् ।
अन्योन्यसंज्ञं परस्परमिति तम् । अथ सिन्धुमाह
“श्वेततामस्य तनु यत् रजोदृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि
तत् सिन्धुमनाङ्गकुष्ठोपमम्” । श्वेततामसं श्वेतं तामसम् ।
तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्वापि बोध्यम्
काकणमाह “यकाकणनिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकण-
निका गुह्यं । गुह्यावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमनो रक्तम् ।
अथवा मध्यो रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं खमावात् ।
त्रिदोषलिङ्गम्-सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उत्प-

त्तदोषत्वयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह “तत् श्वेतं रक्तपर्यन्तं
पुण्डरीकद्वयोपमम् । सरागश्चैव शोक्ते च पुण्डरीकं
कपोत्वयम्” पुण्डरीकद्वयोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं
तत्पुण्डरीकम् सरागश्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं
अनो रक्तम् । सरागमिति अन्ते मोहित्याधिक्य
बोधनार्थम् । श्वेतैवम् उद्धतम् । कृष्णजिह्वकमाह
“कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्रावं सवेदनम् । यद्भुजजिह्वा-
संस्थानकृष्णजिह्वं तदुच्यते” । रक्तपर्यन्तं अनो रक्तम्
अन्तःश्रावं मध्ये भूस्त्वयम् । कृष्णजिह्वासंस्थानम्
अथो भङ्गूकस्य जिह्वाकति । अथ कुष्ठकुष्ठानां मध्ये
एककुष्ठगजचर्मशोलेख्यमाह “यस्वेदनं मङ्गावासं
यन्मत्स्यगलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्मार्थं बहुलङ्का-
जचर्मवत्” । मङ्गावासं मङ्गास्थानम् । मत्स्यग-
लोपमम् अत्र गजचर्मज्वेन लक्षणाया त्वमुच्यते ।
तेन चक्राकारमव्यक्तपल्लववत् भवति । एककुष्ठमिति
कुष्ठकुष्ठेषु सुखत्वात् । चर्मार्थं गजचर्मार्थम् बहुलं
स्वूलम् गजचर्मवत् कृष्णं लक्षणं च । अथ चर्मदल-
माह “रक्तं सगूलं कण्डू मत् सस्फोटं दलयत्यपि । त-
च्चर्मदलमाख्यातं स्रग्मस्यासङ्गमश्च यत्” । दलयत्यपि
विदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्षिकायाह “सकण्डूः
पिडका श्रावा बहुलत्वा विचर्षिका” । पिडका क्षुद्रपि-
डका । मत् कुष्ठकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया
द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्षिकैव पादयोर्भवन्ती
विपादिका तेन संस्थानतिरेकः । अतएव भोजः “दाल्यते
त्वक् वरा कृष्णपागयोर्ज्ञेया विचर्षिका । पादे विपादिका
ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्षिका” । दाल्यते विदार्यते ।
केचिद्विचर्षिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिका-
माह “वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” । पाणि-
पादस्फुटनं पागयोः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ।
पामायाह “सृग्मं वाह्याः स्त्रावयन्त्यः प्रदाहाः पामे-
त्युक्ताः पिडकाः कण्डू मत्” । पिडकाः पीडयन्तीति
पिडका इति क्षिप्रवादित्यात् निपात्यते । कच्छमाह
“सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पागयोः कच्छं रूपा-
स्फिचोष” । सैव पामा स्फोटैः मङ्गलिः, स्फिचौ-भोथौ ।
दहूमाह “सकण्डू रागपिडकं दहू मयल्लक्ष्मणम्” । दहू-
मण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्धतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह
“स्फोटः श्रावावरणाभावा विस्फोटः सुस्तनुत्वः” ।
किटिभमाह “ग्रहानं किणखरस्यैपरुषं किटिभं स्मृतम् ।

क्रियासंस्कारम् किञ्च शुक्लद्रवस्यान् तद्वत्
कर्मावधारम् । यत्तु कथम् । असकृत्तर्ह “कण्डू-
मज्जिः सरास्येन कण्डूरेणसकं त्वितम्” गच्छेः कदापि-
असकृत्तः त्वितं वदितम् । यतादररह “रक्तग्राव” स-
दाकृतिं यतादः स्यात् कण्डूरेणम्” । अथ सप्तधर्मागतानां
कुष्ठानां कथायाव्याह तत् “रक्तगतस्य कथायाव्याह
“त्वक्स्थे वैषण्यमङ्ग्रेषु कुष्ठे रौक्ताग्रस्य जायते । त्वक्स्थायो
शोथश्च त्वं शोदक्षतिप्रवर्त्तनम्” । त्वक्स्थेनात् रस
उच्यते धातुप्रवर्त्तनात् । त्वक्स्थस्यास्य त्वक्स्थापः स-
र्वाश्रयम् । त्वक्स्थाव इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं
नान्यत् । इतिरगतमाह “कण्डूर्विषयकस्यैव कुष्ठे शो-
धितसम्भवे” । विषयकः विशेषणं पूयः । अथ सां-
गतमाह “वाङ्मयं वृक्षशोथस्य कार्कर्यं पिङ्गकोष्ठमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे भांससमाश्रिते” । वाङ्मयं
कुष्ठस्य दुष्टिः । पिङ्गकोष्ठमः सुहृपिङ्गकोष्ठमः स्फोटः
उद्धतपिङ्गका । स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम् । भेदोगत-
माह “कौण्डिन्नुत्तिष्ठयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वज्ञानि यानि च । भेदःस्थान
गते लिङ्गं प्रवृत्तानि तथैव च” । कौण्डिन् इत्यनामः ।
अङ्गानां सम्भेदः अङ्गमङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पू-
र्वज्ञानि रक्तमांसगतलिङ्गानि । अस्थिमज्जागतमाह
“वाङ्मयस्योऽधिरागश्च यतेन क्रिमिसम्भवः । स्तरोप-
चातः पीडा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जागे” । शुक्लगतमाह
“दम्भयोः कुष्ठवाङ्मयाद् दुष्टशोषितशुक्रयोः । यदपत्यं
मृद्वर्जितं सौम्यं तदपि कुष्ठितम्” । ननु शुद्धशोषित-
शुक्रयोरेव कुष्ठशोषोर्भेदः दुष्टशोषितशुक्रयोः
कथम् अयमोर्भेदः यत् अहं शुकृतः “का-
मान्निष्ठुनसंयोगे शुद्धशोषितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते
नार्याः स जातो वाक् उच्यते” । अथान्यत्र “वातादि-
दुष्टरेणुदोषप्रधानादनेऽवमर्कः” इति । उच्यते । गर्भो-
ऽव शुद्धो बोध्यः । अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोषितशुक्र-
जोरेपि भवति गतकर्मस्थमधिरादीनां सम्भवात् ।
शोषितशुक्रस्यैव । त्वितं कुष्ठं सञ्जातसंज्ञेति तार-
कादिवादिभ्यः । शुक्लगतस्य कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
इति तात्पर्यम् । कुष्ठेषु सप्तधर्मागतादिदोषलिङ्गमाह
“अरं व्यापारकं कथं तस्मात् कुष्ठं समेदम् । पित्तात्
प्रकुपितं दाहुरातसंश्लेषितं कम् । कप्तात् क्रोदं घनं
स्निग्धं यत्तु मृदुगोदयम् । द्विकुष्ठं वृण्वं कुष्ठं त्रि-

लिङ्गं वाक्षिपातिकम्” । अरं कर्मणम् । व्यापारकं
ग्रावं वा, अरुणं वा । प्रकुपितं पूतहृदयकुष्ठम् ।
क्रोदस् आहं तापुक्तम् घनं घटम् । वाध्यात्वादिभ्यः
“वाध्यं त्वपाकमांसस्यं वातक्षेत्राधिकञ्च यत् । भेदोर्गं
द्वयजं जायं यज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् । क्रिमिदाहमन्दा-
ग्निबंधुक्तं यत् त्रिदोषजम्” । वातक्षेत्राधिकञ्च यत्
एतेन सिद्धैककुष्ठगजकर्मविषादिकाकाटिभासकानि
साध्यानि । मज्जागतं शुक्लगतमप्यसाध्यम् । क्षि-
पौर्गोऽपि यज्यं इत्यन्यदः । अचारिदमाह “प्रभिन्नं
प्रस्तुताङ्गञ्च रक्तमेतं हृतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं
कुष्ठं हलीह कुष्ठिनम्” । प्रभिन्नं विदीर्णम् । हृतस्वरं
वर्वरस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्च-
कर्मगुणम् । अथ त्वगुदपि साध्यात् कुष्ठमेदत्वाच्चात्रैव शि-
त्वमाह “कुष्ठं कसम्भवं श्वितं किञ्चासं चारुणं भवेत् ।
निर्हिंसमपरिस्त्रावि त्रिधातुद्रवसंश्रितम्” । कुष्ठं कसम्भवं
कुष्ठेन सङ्केतः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ
श्वितस्य भेदमाह किञ्चासञ्चारुणं भवेत् । श्वितमेव रक्तमां-
साश्रयात्किञ्चासमरुणं भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठस्य श्वित-
स्य च को भेद इत्यत आह निर्हिंसमपरिस्त्रावीति श्वितम-
परिस्त्रावि भवति कुष्ठन्तु स्त्रावि अथ च त्रिधातुद्रवसं-
श्रितम् । तत्रोपातयो वातपित्तकफास्तेभ्यः प्रवर्त्त-
तेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वितम् । अथ वा तत्रोपातयो र-
क्तमांसभेदांसि संश्रयोऽभिधानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु वा-
क्षिपातिकं सर्वाधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन सञ्च-
यभेदमाह “वाताङ्गुलारुणं, पित्तात् तावत् कसमपत्य-
वत् । सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं शुभ्र ।
सकण्डूकं क्रमाद्भक्तमांसभेदःसु चादिशेत् । यथैवेदशुभ्रं
कुष्ठं तक्षोस्तरोक्तम्” । अरुणमीपक्षोचितम् । कसम-
पत्यवदित्यनेन सञ्चये त्वमन्तेषोचितं बोधयति । घनं
घटम् । क्रमाद्भक्तमांसभेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः
“अरुणं रक्तमेवान्ते तावत् पित्ते पलङ्कते । श्वेतं स्नेहस्य
भेदःस्थे श्वितं कुष्ठं परापरमिति” उभयं द्विविधमपि
श्वितं वर्येण रङ्गेन । अरुणं तावत् श्वेतञ्च दोषभेदात् ।
द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः “श्वितं तु द्वि-
विधं विद्यादोषजं व्रणजं तथेति” । श्वितं साध्यमसाध्य-
ञ्चाह “अशुक्तरोमवृद्धसकण्डूशुक्लमयो नयम् । अनग्नि-
दग्धजं साध्यं श्वितं यज्यं यतोऽन्यथा” । अवृद्धजं
तत् । अन्यच्च “शुक्लापाणितक्षौष्ठेषु जातमप्यधिरन-

“कुष्ठो जीव” विशेषेण किञ्चन” विविचिन्तता” ।
 कुष्ठो जीवन् भगवन् तल्लभत पदतलं, तल जातं सुखेन
 कुष्ठमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अथचिरन्त-
 रं कुष्ठमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनाभ्यासपि संसर्ग-
 जत्वं । रोमानाह “प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शाग्निःशवात् सह
 निजिगता” । प्रसङ्गो नैव नम् । “एकग्रन्थायनाम्नापि वक्ष-
 । कश्च कुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादग्रन्थज्वराः ।

नैकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् । स्थिते यदि
 कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं
 कष्टं प्रकीर्तितम्” । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रती-
 करणीयं न तु उपेक्षणीयम्” ।

कैतेषां मध्ये केपाक्षित् महापातकचिह्नत्वं केपाक्षि-
 दतिपातकचिह्नत्वं केपाचिह्नोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ
 प्रचिह्नम् । अत्राद्यानां मध्ये अद्यानामेव पापरोगतया
 अतो तद्युक्तस्यादाद्यात्वादिकस्य तत्र गुणोन्निर्णीतं यथा
 भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये “इदं कुष्ठगणं
 विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् । विचर्षिका तु दुश्कर्मा चर्ष-
 रोदक्षतीवकः । विचर्षुर्ब्रजताम्रौ च कृष्णश्चेते तथा-
 कम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्म्म ह । प्रण-
 वत् सर्वगात्रेषु गच्छे भाजे तथा नञि” । तथा ‘रते च
 प्रोषयेत्तार्थे अथ वा तत्तूलके । न पिण्डं मोदतं कुर्वा-
 स्य च दाहक्रियाश्चेत् । प्रणमावीर्यस्तमावीरोऽस्तः कुष्ठो
 कदा चम । यदि लोहाश्चेद्दाहं यतितः प्रायश्चं चरेत्” ।
 यतितान्द्रायाशमौ पादोन्धेसुहृत्तथ्यं देवम् । अतिपा-
 तकयेयमज्जादयेयं युक्तं यथाह विष्णुः “अथ न-
 रकाहभूतदुःखानां तिथ्यं कृतकसीर्ष्यानां सासुप्रे लज्ज-
 यानि भवन्ति कुष्ठं तमातको, ब्रह्महा यक्षो, सुरापः
 स्त्रावदन्तकः, सुषण्णहारी कुलखी, सुखतल्लगोदुश्कर्मा,
 इत्यादि । शत्रावदन्तकः स्वभावकृपादन्तकः प्रधानदलद्वय-
 मध्यवर्तिश्चतुर्दन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति
 केचित् । कुलखी बहुचिन्तनस्य, दुश्कर्मा स्वभावतः अ-
 नाहतमेतः । अत एव महारोगिणोऽयावच्छीवमशीच-
 माह कूर्मपुराणम् “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण-
 स्व च । यथेष्टाचरणस्याऽङ्गभरणान्तमशौचकम्” । क्रि-
 याहीनस्य निजमैमित्तिकक्रियानुवायिनः । मूर्खस्य
 गायत्रीरहितस्य । शार्ङ्गगायत्रीरहितस्येति सूत्रधरः ।
 महारोगिणः पापरोगाद्विनाशितमरोगवतः । ते च उ-
 न्माहस्वगदोभो राजयथ्य त्वाशोमधुमेहोभगन्दरः उद-

रोऽगरी कुष्ठो पापरोऽग्नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य
 दूतनेत्राद्याचक्रम् । यवश्च भविष्यपुराणोक्तं बति-
 चान्द्रायणप्रायश्चित्तप्रकृतमाश्रितानां कुष्ठप्रादीनां दाहे
 मूर्खस्य मूर्खस्य माश्रितोपदेयोविमलः स्याद् । यथाह
 विष्णुः “कुलखी शत्रावदन्तश्च दाहशरात् कर्म्म चरितो-
 ज्ञेयातां तद्वनखी” इति अत्र दाहशरात् पराकृष्टं
 तल पञ्च घेनवः नत प्राजापत्यं तद्दाहकर्तृर्यतिचान्द्रा-
 यणेन विषमशिटत्वात् अत्र ब्रह्मभक्तधर्माश्रयमिति वच-
 बादाकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव
 प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेव दुश्कर्मादिव्यपृच्छामिति । महा-
 पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्वि-
 यम् । कूर्मविपाके यातावपः “महापातकजं चिह्नं
 सप्रजन्तु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृष्णा-
 दिभिः शनः । कुष्ठस्य राजयथ्या च प्रमेहोपहृषी
 तथा” । अत्र कुष्ठपदमत्र कुष्ठपरमिति पूर्वोक्तविरोधः” ।
 कुष्ठकेतु पुं कुष्ठं तस्माद्यनः केदश्चिह्नं यस्य । मार्कण्डेयकायां
 (मूर्खस्यस्य) दृष्टे राजनिः

कुष्ठगण पुं कुष्ठं । गुणोन्निर्णीतं कुष्ठगणं दर्शिते अदाद्यात्वादि
 प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठगणं भावप्रः अत्राद्य-
 विधौ वर्धितः स च कुष्ठगणं दर्शितः [राजनिः
 कुष्ठगणस्य नोऽत्राद्येव गण्योऽस्य इत् सना । एवमात्रके
 कुष्ठगणस्य नोऽत्राद्येव गण्योऽस्य इति उच्यते । अत्र-
 गणायां गण्योऽस्य

कुष्ठस्य लि० कुष्ठं कनि कुन-टल् । कुष्ठनागके औपमे
 “महूरिकया कुष्ठस्येयनादक्रिया हिता” उच्यते ।
 इतिताम्र्यां पुं राजनिः २३कोदुत्तरिकायां ४वाकुल्यां
 च स्त्री उच्यते राजनिः

कुष्ठनाशन पुं कुष्ठं नाशयति नश-पिच्-ल्लु । वाराही
 कन्दे २ श्वेतधमे च राजनिः १३वीरीयद्वये रत्नभा०
 ४वाकुल्यां औपधादौ लि०

कुष्ठनाशिनं लि० कुष्ठं नाशयति नश-पिच्-पिनि । कुष्ठ-
 नागके लि० उच्यते । वा च २ सोमराज्यां रत्नभा०
 कुष्ठल न० कृत्स्नं स्वकम् अन्वष्टादित्वात् पत्यम् । कुत्सितस्य
 कुष्ठनिदु स्त्री कुष्ठस्य गत्वस्वरूपदेः विदु पिद्या विद-स्य
 भावे क्रिय । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तल साधु कथादि०
 ठक् । कोदुविदिक तल साधु लि० कुष्ठं वेत्ति कर्त्तार क्रिय ।
 २ कुष्ठस्वरूपेकरि लि० । [राजनिः १ कुष्ठनागके लि०
 कुष्ठसूदन पुं कुष्ठं सूदयति सूदि-ल्लु । वाराग्वधे (बोन्दा)

